

A MAGYARORSZÁGI
KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE

MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN.

IRTA

DR. FINÁCZY ERNŐ.

MÁSODIK KÖTET.

1773—1780.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1902.

ELŐSZÓ.

Tervemhez képest átadom az olvasó közönségnek a Mária Terézia-korabeli magyarországi közoktatás történetéről szóló művem második kötetét. Ugyanolyan módszerrel készült, mint az első. Az egész időszak közművelődési törekvéseire kiterjedő anyagot országos vonatkozásaiban lehető teljességgel összegyűjtöttem, s ennek alapján igyekeztem jellemző képét adni ama szellemi mozgalmaknak, melyeknek hatása alatt a magyar közoktatás rendszerének szerves alapjai lerakódtak. E kötetben is mellőztem tehát számos apróbb, nem épen érdektelen adatot és részletet, s feldolgozásom keretébe csakis a valóban lényeges vonásokat vettem fel. Talán sikerült e módszerrel elérnem azt, hogy tudós kutatásokon épült művem némi hatást gyakorolhat szélesebb körökre is. Mert nemcsak a tudományt kívántam tehetőségem szerint szolgálni, hanem arra is törekedtem, hogy a könyvemben foglalt történeti és paedagogiai elvek iránt felkeltssem a művelt közönség érdeklődését. Ma már hovatovább gyarapszik azok száma, kik a tényleges iskolai gyakorlatnak nem mindig biztos álláspontjáról visszakiváncokznak néha-néha az intézmények fejlődésének pillanatnyi benyomásoktól meg nem zavart, megtisztult légkörébe. A történeti felvilágosítás becsét mind mélyebben érzik át azok, kik a tanügygyel akár politikai, akár paedagogiai vonatkozásaiban hivatásszerűen foglalkoznak. S lehet-e vajjon hálásabb vállal-

kozás, mint a mai kor művelt társadalmának lelke elé idézni annak az iskolának a képét, melyben apáink nevelődtek? S lehet-e gyümölcsözőbb, mint a kultúrpolitikust történeti bizonyítékokkal meggyőzni arról az igazságról, hogy a nemzet nevelésügye csak szerves fejlődés útján haladhat előre, mindenkor összefüggésben azokkal az áramlatokkal, melyek a múltból fakadtak?

Elvi álláspontom semmiben sem változott az első kötet megjelenése óta. Ma is azt vallom, hogy a történeti valóság megállapításában érzelmi mozzanatoknak nem lehet helyök. A tudományos vizsgálódás függetlenségét igyekeztem megővni a második kötetben is. Nyugodt vagyok abban a részben, hogy mindvégig őszintén kerestem az igazságot, s hogy a mit leírtam, forrásaim lelkiismeretes felhasználásán és hosszas elmélkedésen alapuló legjobb meggyőződésemm.

Az a látszólag jogos kifogás merült fel könyvem ellen, hogy nem vontam be tárgyalásomba Erdély egykorú művelődéstörténetét is. Szándékosan tettem, mert az erdélyi oktatásügy nagyobbára a maga útjait járta. Az ottani nemzetiségi és felekezeti viszonyok a múltban oly különlegesen alakultak, hogy Erdély oktatásügyének története benső kapcsolatba mindenütt nem is hozható a magyarországi tanügy fejlődésével. Maga a Ratio Educationis sem szólt Erdélynek, mely csak 1781-ben, tehát már József császár korában kapott a Norma Regiában hasonló irányú, de sokkal rövidebb és épen csak a legfőbb elvekre szorítkozó nevelésügyi szabálykönyvet. Ily tárgyi szempontokból nem tartottam czélszerűnek a közigazgatási tekintetben is elkülönített két ország művelődési intézményeit egy könyvbe foglalni. Ha erőm engedi, e hiányt annak idején egy külön kötet megírásával kívánnám pótolni.

Egyik bírálóm hibáztatta, hogy az első kötetben nem voltam elég tekintettel a külföldi tanügynek egykorú fejlődésére. Amennyiben ezen észrevétel a Jézus-Társaságra vonatkozik, jogosultságát nem ismerhetem el, mert a szóban levő tanulmányi rendszer lényegében mindenütt azonos volt. Fel-

adatom e részben csak az lehetett, hogy kiemeljem ama vonásokat, melyek a világraszóló szervezet keretén belül hazánkban egyénileg kifejlődtek. E feladatot — úgy hiszem — teljesítettem is akkor, a mikor a jezsuiták »Typus«-ához fűztem előadásom fonalát. Ha pedig bírálóm észrevétele a nyugateurópai, ugynevezett felvilágosodásból eredő mozgalmakat illetné, meg kell jegyeznem, hogy méltatásuk csak a második kötetben lehetett helyén, mert e mozgalmak a hazai iskoláztatás országos rendszerére csak akkor kezdtek észrevehető hatást gyakorolni, a mikor már a Jézus-Társaság feloszlott.

Azokon a testületeken és hatóságokon kívül, melyekről már az első kötet előszavában megemlékeztem, ez alkalommal még a bécsi csász. és kir. udvari kamarai levéltárnak tartozom szives köszönetemet kifejezni tanulmányaim előmozdításáért, azonfelül egyes tudósoknak és tanférfiaknak, kiknek készségét e kötetnek illető helyein emeltem ki.

Hálás köszönetemet nyilvánítom végül mindazoknak, kik szivesek voltak könyvemet érdemleges bírálatban részesíteni és többnyire nagyon beható feldolgozásokban ismertetni. Ha egyik-másik hibáztató észrevételöket elvi okokból nem tehettem is magamévá, kétségkívül nagy részben az ő méltató nyilatkozataiknak tulajdoníthatom, hogy könyvemet — mint több oldalról értesültem — szélesebb körökben is elolvasták.

Budapesten, 1902. márczius havában.

Dr. Findczy Ernő.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
<i>Első fejezet: A paedagogiai felfogás átalakulása francia és német földön</i>	1
<i>Második fejezet: A tanügyi reform Ausztriában</i>	39
<i>Harmadik fejezet: A reform előmunkálatai Magyarországon</i>	82
<i>Negyedik fejezet: A nagyszombati egyetem újabb szervezése és Budára áthelyezése</i>	116
<i>Ötödik fejezet: Az egyetemi és a tanulmányi alap keletkezése</i>	155
<i>Hatodik fejezet: Az új rendszer kormányzati elvei</i>	178
<i>Hetedik fejezet: A tanítás és nevelés új rendje</i>	201
<i>Nyolczadik fejezet: A Ratio Educationis keletkezése</i>	234
<i>Kilenczedik fejezet: A népoktatás szervezése</i>	275
<i>Tizedik fejezet: A kir. gymnasiumok és kir. akadémiák</i>	332
<i>Tizenegyedik fejezet: A kir. tudomány-egyetem</i>	361
<i>Tizenkettődik fejezet: A Ratio Educationis és a hazai protestánsok</i>	375
<i>Tizenharmadik fejezet: A nagy felavató ünnep</i>	401

FÜGGELÉK.

I. Az ujvidéki klérikus iskola terve	415
II. A selmeczi akadémia megalapítása	423

MELLÉKLETEK.

I. Kelemen pápa levele Mária Teréziához a Jézus-társasági javak tárgyában (1773)	433
II. Királyi kézirat a Jézus-társaság feloszlatása tárgyában (1773)	434
III. Legfelsőbb kézirat gróf Eszterházy kancellárhoz, a tanulmányok rendezése tárgyában (1774)	444

	Lap
IV. Tanulmányi vonatkozású részek a m. udv. kancelláriának 1774. évi január 31-én kelt előterjesztéséből (1774)	450
V. Kivonat az 1774. évi márczius 2-án kelt legfelsőbb elhatározásból. (Tárgy: a magyarországi tanulmányi reform megindítása)	453
VI. Legfelsőbb elhatározás a Jézus-társasági javak tárgyában (1775)	455
VII. Ürményi egy pro memoria kíséretében a királynő elé terjeszti a Ratio Educationis I. és II. részét (1776)	458
VIII. Ürményi felterjeszti a Ratio Educationis III. és IV. részének kéziratát (1777)	460
IX. Az udvari kancellár előterjesztése, melyben jelenti, hogy a Ratio Educationis újból revizio alá vétetett. Kéri a végleges jóváhagyást (1777)	464
X. A lőcsei kir. gymnasium legfelső osztályának vizsgálati tétellei 1778-ból	468
XI. Kollár Ádám bizalmas előterjesztése a királynőhöz a magyarországi protestánsok jogi helyzete tárgyában (1774)	474
XII. A magyar protestánsok felségfolyamodványa a Ratio Educationis ellenében (1780)	479

A paedagogiai felfogás átalakulása francia és német földön.

I.

Történetünk eddigi szakaszaiból megsejthettük, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizede lesz az az idő, mikor a művelődés új eszménye hazánkban is kilép a tervezések szűk köréből s egy jól tagolt, szervesen összefüggő, általános rendszerben igyekszik érvényesülni.

Azok a gondolatkörök, melyekben e rendszer meghatározódik, idegenek voltak a hazánk sorsát irányító értelmiségnek legnagyobb része előtt. Kivülről hatoltak be, s kezdetben visszhangra alig találtak. Csak Bécsben és Pozsonyban élt a közügyeket intéző magyaroknak aránylag kis köre, mely ismerte a művelt nyugaton végbemenő szellemi mozgalmakat s a világnézetek rohamos átalakulásáról tudomást vett. A kardforgató és perlekedő magyar faj többsége ekkortájt még mindig érzéketlen volt az igazi szellemi mérkőzésben rejlő magasabb lelki gyönyörök iránt: gondolkozása szűziesen nyers, jobb esetben a syllogismus békői közé szoruló, s mindenkor hijával a jól kiművelt lelki életből fakadó subtilis árnyalatoknak és rendszeralkotó erőnek. A hatások és ellenhatások szüntelen vívódására, a beszivárgás lassu folyamatára volt szükség, hogy a köznemességnek egy töredéke is végre befogadja egyszerű lelki világába a tetszetősen új eszméket, melyeknek már pusztá megértése nem csekély fáradságába kerülhetett.

A nagy átalakulás első csirái távol észak-nyugaton, az angol-szász faj lelkületének mélységeiből fakadnak. A nevelés területén Locke jelzi a fordulatot. Az eszmék rendes útja itt is

átvezet az angol földről Franciaországba, ahol az idegen gondolatok, a művészi tökéletesség fokára emelkedett stílus hatalmával, plasztikus tételekké tömörülnek és népszerűekké válnak. Az encyklopaedia bölcseői és Rousseau öntötték közérthető alakba a nevelés legelvontabb új tételeit, melyek innen áthatolnak Németországba, hol egy másik, nem kevésbé hatalmas szellemi áramlattal, a német rationalismussal találkoznak s pozitív tanügyi intézményekben jutnak kifejezésre. Innen veszi a reformeszméket Ausztria, s tőle a magyar iskolaügy hivatalos intézői.

A Mária Terézia korabeli tanügyi reformokat tehát lehetetlen kellőképen méltatnunk, ha legalább főbb vonalaiban nem kísérfük nyomon a paedagogiai elmélkedés vándorútját, ha nem keressük fel az újszerűeknek látszó intézmények kútforrásait. Szükségkép alá kell vetnünk magunkat e kissé hosszadalmas, sőt talán fárasztó elemzésnek, mert különben mindazt, ami a Jézus-Társaság feloszlása után hazánk oktatásügyében történik, meg nem értjük vagy bahul magyarázzuk. A Ratio Educationis nem úgy született meg, mint a Zeus fejéből kipattant Pallas Athéné. Minden egyes új gondolata a nyugati művelődés talaján fakadt. Minden reform-intézményét a sokszor láthatatlan szálak fűzik a XVIII. század felvilágosodásának ama törekvéseihez, melyek Franciaországban és Poroszországban teljes erővel, a dél-német államokban és Ausztriában mérsékelt kihatással jelentkeznek.

E törekvések közül leghatalmasabb volt az, mely a *természethez* való visszatérés jelszavában nyert kifejezést.

E jelszó is francia földön vált népszerű axiómává. A finomabb életmód mesterkéltisége, a királyi udvar esztelen pazarlásainak és kiesapongó élvezeteinek nyomában járó erkölcsi süllyedés, a nagy nép teljes elszegényedése és szellemi hátramaradása, a minden ízében rothadt közigazgatás rút háttéréről szolgálnak egy szellemtelemné vált és elavult nevelési rendszernek. Mindez és még sok, mélyen rejlő tényező együttevée multhatatlanul meghozta a felfrissülés után való epedő vágyat; megérlelte azt az elméletet, mely az ős-természet romlatlan tisztaságában kereste a szellemi és erkölcsi megújulás titkát.

Nem törődve múlttal és jellel, szembeszállva nemzedékek százados hitével, lép fel a paedagogiai elmélkedés terén *J. J. Rousseau*,¹⁾ ki egy csapásra a nevelés kérdéseit helyezte világszerte az érdeklődés középpontjába. Nem egy gondolatát megtaláljuk már Montaigne rendszertelen elmefuttatásaiban, Fleury *Traitéjében* s különösen Locke neveléstani értekezésében. De az ő szavukat akkoriban még a gondolkodók kis köre értette meg. Javasataik az értelemhez szólnak s nem a szívhez; innen aránylag csekély hatásuk. Rousseau könyve lázas izgatottságba hozta az egész világot, mert szerzője az érzelem mélységes forrásaiból merít. Lelkének hatalmas lendületével s féktelen rajongásával (mely nem ritkán szélsőségekre és túlzásokra is ragadta) a francziául beszélő és olvasó kortársak minden idegszálát megrezegteté. — Csakis elvekért harczol és semmi másért; ezért nem alkuszik meg sem a körülményekkel, sem a gyakorlati nehézségekkel. Azok a gondolatok, melyeket a franczia stílusnak ezen elsőrangú művésze hirdetett, mint valami új kinyilatkoztatás látszottak hatni az emberiségre, s a mű nyilvános elégetése csak fokozta e soha nem hallott, merész tanok megismerésének vágyát mindenkiben.

Ama kor nevelői eljárása Rousseau szerint csupa félélszég és hiba, mert saját magunk is félszegenek és bűnösök vagyunk. Örökös ellentmondásokat rejtegető tetteinkkel és szavainkkal, ki nem írható babonáinkkal és előítéleteinkkel, érzélgős gyengeségünkkel, bűnös öntudatunkból fakadó hazugságainkkal nap nap után kivetkőztetjük a természet legszebb alkotását, a gyermeket, vele született testi és lelki épségéből; szinte erőnek erejével teszszük hazuggá, elpuhulttá, bátortalanná, tehetetlenné, mert akarva sem engedi másképp tennünk saját jellemünk mivolta. A nevelés csak akkor helyes, ha a *természetet* és a tapasztalatot követi, s ha mintegy a passiv megfigyelés álláspontjáról engedjük szemünk előtt kifejlenni

¹⁾ A magyarországi közoktatás történetének keretében önként értehetőleg nem lehet kiterjeszkedni Rousseau paedagogiájának részleteire. Csak a leginkább kimagasló, leginkább jellemző és hatásukban legjobban észrevehető vonások rövid kiemelése lehetett e helyütt feladatomb. Használtam az 1765. évi amsterdami kiadást 4 kötetben.

a gyermek egyéniségét természetes rendeltetése szerint. Ne a tekintély, a mester szavára esküvés, a sok magyarázgatás és szószaporítás, hanem a természet törvényszerűsége, a dolgokban rejlő belső szükség és kényszerűség legyenek a gyermek nevelői, s ezeken alakuljon ki jelleme. Ne függjön semmi mástól, csak a dolgoktól!

A nevelés első szakaszában, egészen a tizenkettedik évig, nem az ismeretszerzés a lényeges. Hogy a gyermek értelmét kiművelhessük, mindenek előtt tegyük erőssé, edzetté és hajlékonyná testét, finomakká a látás, hallás, izlés, szaglás és tapintás érzékeit. Tanítsuk meg nélkülözni és túrni, mert erre lesz majdan legnagyobb szüksége. Gyakoroljuk a súlyzásban, a pontos mérésben és különösen a rajzolásban. »A gyermekek nagy utánzók, mindent le akarnak rajzolni; azt kívánom, hogy az én neveltem nem magáért a művészetért tanuljon rajzolni, hanem hogy szemét élesítse s kezét hajlékonyná tegye vele«, mondja Rousseau. — Ime a *testi nevelés* nagy szerepe (melyre már Locke oly nyomatékosan utalt) a gyermek első, legfontosabb életkorában, szemben az általános iskolai renddel, mely a legfiatalabb kortól kezdve mindvégig elhanyagolja a testet, mint az embernek alábbvaló részét, s már ekkor halmozza el a gyermeket a pusztá elmélettel, szavakkal, szabályokkal. Mindebből Emil tizenkettedik évig semmit se halljon. Annál rohamosabb lesz haladása később.

Testileg megerősödve foghat hozzá a tanuláshoz, az ismeretszerzéshez. Ennek legfőbb követelménye — nyilván teljes ellentétben a tényleges iskolai gyakorlattal, — hogy semmit se tanuljon a növendék, amit meg nem ért. Semmit se tudjon azért, mert tanára mondotta neki, hanem mert a maga eszével is birtokba vette. A tudományt nem annyira megtanulnia, mint inkább feltalálnia szükséges. Mihelyt a tekintélyt állítjuk az ész helyébe, többé nem fog eszével élni; csak játékszere lesz más emberek véleményeinek. De nemcsak a tekintély uralma rontja meg a nevelést. Ki kell zárni belőle a versenyt, az aemulatiót is. »Semmi hiúság, semmi verseny (point d'émulation), semmi dicsőség, semmi olyas érzelem, mely arra kényszerít, hogy másokkal hasonlitsuk össze ma-

gunkat, mert az ily összehasonlítások mindig némi gyűlölséget keltenek azok iránt, kik elvitatják tőlünk az *elsőséget*.»

A százados nevelési rendszer legszilárdabb sarktétellei, a *tekintély* és *vetélkedés* elvei tehát meg vannak ingatva. Következik a másik kérdés: mit tanuljon hát a gyermek? Semmi olyast, aminck célját és hasznát nem látja. Nem azért tette lelkét oly fogékonnyá a természet, hogy tele-tömjük idegen szavakkal, királyok neveivel, évszámokkal, adatokkal. »*Mire való ez?*« Ez legyen a szentelt ige, az elhatározó szó a nevelő és növendék közt. E szempontnak kell uralkodnia a tanulmányok megválogatásában is. Tanuljon Emil földrajzot, mértant, némi történelmet, első sorban pedig mesterséget, mely legjobban ismerteti meg vele az emberi munka értékét. »A társadalomban élő embernek elengedhetlen kötelessége, hogy dolgozzék. Gazember minden polgár, aki nem dolgozik; legyen gazdag vagy szegény, hatalmas vagy gyenge.« Ime egyfelől a *hasznossági elv*, mint fő mozgatója az ismeretszerzésnek, másfelől — eltérően a rendiség százados célzataitól — a *demokratikus* irány bevétele a nevelésbe a legszebb polgári erény, a munka révén.

Milyen legyen a tanítás és tanulás? Olyan, hogy a gyermek értelme fejlődhessék. Ne latin és görög nyelvet tanítsunk, mert ha Emil megtanul is latinul beszélni, azért csak anyanyelvén fog gondolkozni. Tapasztalati tényekre, látható jelenségekre, érzékelhető tárgyakra hívjuk fel figyelmét. A földrajz tanítása ne legyen városok, folyók, hegyek neveinek felsorolása, hanem valósággal a földnek rajza, mely a szülőföldből indul ki s lépésről lépésre közelebb hozza az ismeretlent az ismerthez. A physikát ne mesterkéltn gépekkel és eszközökkel tanítsuk, aminőket a gyermek a természetben sohasem lát, hanem a mindennapi természeti tűnemények szemléltetése útján. A történelem tanításában ne sokat okoskodjunk, ne kész ítéleteket közöljünk, hanem az eseményeket engedjük hatni a gyermekre a maguk egész közvetlenségében. E tárgy tanításában nagyon óvatosoknak kell lennünk. Fölötte nehéz oly álláspontot találnunk, ahonnan embertársainkat igazságosan ítélnünk meg; hiszen mindenki tudja, hogy ugyanaz a dolog, más és más oldalról tekintve, néha

egészen másnak tűnik fel. Pedig semmi sem változott, csak szemünk helyzete. Az újkor története, mely vagy nagyon színtelen vagy mód fölött rikító, egyáltalán nem alkalmas arra, hogy neveljük vele a gyermeket. Az ó-koriból is csak az egyszerűbb írókat kell kiválasztani: se Tacitus, se Livius nem valók fiatal embernek, Herodotos ellenkezőleg sok helyütt nagyon is gyerekes, a különben tárgyilagos Thukydides pedig tele van csatákkal, melyeknek nevelő értékek alig van. Egyedül Plutarchos szól igazán a gyermeki kedélyhez; utólrhetetlen ügyessége az apró vonások jellemzetes kiemelésében, közvetetlensége, melegsége, vonzó előadása s számos egyéb jelessége egyenest a fiatalság történetírójává avatják. — Azon studiumok közül, melyeket a fennálló tantervek megállapítanak, vajmi kevés felel meg a nevelés igazi céljainak. Legtöbb közülök a szóhoz tapad, holott a látható és érzékelhető tárgyak nevelik valóban a gyermeket. *Reális* dolgokat kell a szellemképzés középpontjába helyezni, amit már Comenius hirdetett, de módszeres eljárásában tökéletesen megvalósítani nem tudott.

Mindeddig Emil csak testét és értelmét művelte ki. Következik a nevelés *erkölcsi része*. És valamint amott a múlttal merőben ellentétes álláspontra helyezkedett az, ki se tudós, se philosophus nevére nem tartott számot, hanem »egyszerű ember, az igazság barátja« akart lenni, úgy a gyermek erkölcsi irányításában is igazi forradalmi tanokat hirdet, melyeknek merészsége mindent meghaladott, amit előtte a keresztény világban valaha irtak és hirdettek.

Vallástant Emil egészen 18-ik évéig egyáltalán ne tanuljon, mert e magas, metaphysikai igazságokat úgy sem értené meg. A kiskoru ifju még azt sem képes megérteni, hogy van valami, ami érthetetlen. Hinni csak azt hiheti, amit felfog. Jobb, ha az istenségről semmilyen fogalma sincsen, mint hogy alantjáró, fantasztikus, valótlan, méltatlan képzeleti legyenek fölé; kisebb baj az Istent nem ismerni, mint megsérteni. Ennélfogva positiv vallásban nem kell a gyermeket felnevelni, hanem meg kell várni az időt, amikor ő maga választhat olyant, amilyenhez legjobb belátása elvezeti.

Látjuk, mily megmérhetetlen ür választja el e romboló

eszméket ama felfogástól, mely évszázadok óta egyedül uralkodott a nevelés terén. Az iskola szigorú felekezetiiségének nyílt tagadása, s mindennek, amit egyház, állam, törvény, tekintély és hagyomány egy értelmével követelt, teljes ellentéte volt az új elmélet. Akkor, mikor az uralkodó hatalom mindenütt üldözőbe veszi a vallási indifferentismust, mikor katolikus és protestáns országokban rendíthetetlen tétellé vált a meghatározott felekezet szerint való nevelés szükségessége, mikor törvény veszi üldözőbe az apostasiát s állami censura öröködik a hitelvek sértetlensége fölött, — akad valaki, aki a pusztá ész és természet vallását tartja egyedül jogosnak a gyermeknevelésben, s nemcsak szükségtelennek, hanem károsnak mondja a pozitív vallásos oktatást. S ugyanilyen új, szokatlan, a múlttal ellenkező, a végletekig radikális ennek az erkölcsi nevelésnek minden egyes mozzanata is. Az Istenről, a lélek halhatatlanságáról, az ember rendeltetéséről és kötelességeiről szóló tanok — amint a savoyai vikarius hitvallásában kifejezést nyernek — a legszélsebb *naturalismus* elveitől duzzadnak.

Végzetszerű dolognak látszik, hogy ugyanabban az évben, mikor Rousseau Emilje napvilágot látott (de e mű megjelenése után), *űzték ki* Franciaországból az oktatás és nevelés százados rendjének hivatalos képviselőit (1762), *a jezsuitákat*. E forradalmi actusnak és Rousseau forradalmi eszméinek időbeli találkozása eredményezte, hogy a rá következő években az új tanok elemi erővel hódítottak, még pedig már nem pusztán az elmélet terén, hanem gyakorlati czélzatu javaslatok alakjában is.

A parlamenti reformereknek, *Guyton de Morveau*-nak, *Roland d'Erceville*-nek és *La Chalotais*-nek javaslatai¹⁾ röviddel a jezsuiták elűzése és Rousseau könyvének megjelenése után (1763, 1764, 1768) jelentek meg. Mindnyájan megegyeznek abban, hogy a nevelés eddigi épületét teljesen le kell rombolni s egészen újat emelni. Főbajnak

¹⁾ E javaslatokat feldolgoztam »A francia középiskolák múltja és jelene. Budapest, 1890« cz. munkám 72. s kk. lapjain. La Chalotaisról alább részletesen lesz szó.

tartják, hogy az oktatásügy majdnem teljesen egyháziak kezében nyugszik. »Hogyan is lehetett képzelni,« kiált föl emphasissal La Chalotais, »hogy oly emberek, kik nem függenek az államtól, kik egyházi férfiút tesznek az uralkodók fölébe, saját szerzetöket a haza fölébe, saját intézetöket és rendi szabályaikat a törvények fölébe, képesek legyenek egy királyság fiatalságát nevelni és tanítani...? Ily módon az egész nemzet közoktatása, vagyis a törvényhozásnak az a része, mely az államnak igazi alapja, egy törvényeinkkel szükségszerűleg ellentétben álló ultramontán kormányzat közvetetlen vezetése alatt maradt. Mily következetlenség, mily botrány!« Csakis a teljes saecularisatiótól várható a javulás. A papságot Rolland d'Erceville szerint teljesen ki kell zárni a tanításból s csak világi tanárokat alkalmazni. A papnak nincs családja, s így nem ismerheti a családi élet melegségét és kedélyes vonásait, melyek nélkül a nevelés rideg és élettelen. A pap az állami törvényeken kívül külön egyházi törvényeknek tartozik engedelmeskedni, s így nem képes az állampolgárságnak ama tiszta magaslatára felemelkedni, hol nincsen megalkuvás és mentség, hanem csak föltétlen engedelmesség az állam törvényei iránt. Az államnak legszenvedőbb érdeke, hogy teljesen megbízható polgárai legyenek; ilyeneket pedig csakis igazi állampolgárok nevelhetnek. — Ha visszaemlékezünk arra, amit e mű első kötetében a tanügy politikai szempontjainak kialakulásáról elmondottunk, s amit 1765-ben, tehát La Chalotais után két évvel, József császár és Kaunitz herezeg irtak, ha visszagondolunk arra, hogy a nagyszombati egyetemen használt állam- és egyházjogi könyvek milyen tanokat hirdetnek, mily szellemben írnak Riegger, Martini, Kollár, s mily államjogi fejtegetésekbe bocsátkozik a kérdés tanügyi vonatkozásaiban Nitzky: lehetetlen észre nem vennünk az *egy* cél felé törekvést, a francia földön megszülemllett eszmékkel való találkozást, a külföldön felszínre került irányzatoknak erős hatását a Bécsben élő államférfiakra és tudósokra.

De nemcsak a tanügynek, mint politikai feladatnak elmélete találja meg Franciaországban kiváló képviselőit, hanem ugyanott a művelődési anyag teljes átalakulására,

hogy úgy mondjam, modernisálására is történtek ekkortájt kísérletek. Rousseau, mint láttuk, pusztán a képzelet világában mozog; de kortársai között többen már tanterveket készítettek, a gyakorlati életbeléptetés célzatával.

Ismét *La Chalotais* javaslatához ¹⁾ kell folyamodnunk, mint amely időrendben a legelső a jezsuiták kiűzetése után, s valamennyi javaslat között a legrészletesebb és leginkább módszeres.

A nevelést *La Chalotais* teljesen elhibázottnak tartja. Még azt a célt sem érik el a collegiumok, amelyre első sorban törekszenek, mert a fiatalság minden igazi vallásos meggyőződés nélkül hagyja el az iskolát. A szélteben divó tanítás értéktelen: pusztá szavak körül forog, holott a nevelésnek érzékelhető dolgokból és tényekből, s különösen az első években mindabból kell kiindulnia, amit látni, tapintani, megmérni, lefesteni és leírni lehet. Amit a collège-ekben tanítanak, az épen semmi vonatkozásban sincsen az étellel, s tíz évi tanulás után semmit se tudnak a növendékek. Még latinul se tudnak jól, pedig úgyszólván egyebet se tanultak.

Nincs más mód, mint az eddigi tantervekkel teljesen szakítani és új útra térni.

A tizedik évig olvasáson, íráson és rajzoláson kívül csupa hasznos és érdekes dolgokat kell tanítani: történelmet, földrajzot, elemi physikát és matematikát.

Első helyen áll a történelem. Érthetetlen, hogy miért akarták némelyek e tárgyat a gyermek tanulmányai köréből kizárni, holott semmi sincs, ami inkább érdekelné, mint eseményeknek és cselekvéseknek szemléletes elbeszélése. Csak jó történeti olvasókönyvekről kell gondoskodni s az eseményeket élettrajzi alakba foglalni; bizonyára minden gyermek örömmel időzik a múltak emlékein. Ha földrajzot tanítunk, tegyük le a száraz felsorolásokról s utaztassuk növendékeinket a térképen.

A természetrajz is oly tárgy, melynél vonzóbb és hasz-

¹⁾ Essai d'éducation nationale ou Plan d'études pour la Jeunesse, par Messire Louis-René de Caradeuc de la Chalotais, Procureur-Général du Roi au Parlement de Bretagne. 1763.

nosabb nem képzelhető. Nem arról van szó, hogy rendszeresen ismertessük a természet tárgyait; azokat kell bemutatni, melyek legközvetlenebb vonatkozásban vannak mi velünk s a leghasznosabbak. »Ne a vad állatokat ismertessük, hanem a házi állatokat, s ne az idegen földön, hanem a hazában élőket. A növények közül azokat szemeljük ki, melyek táplálékkul s orvosságul szolgálnak. A gyermekek lassankint meg fogják tanulni, hogyan kell megkülönböztetni az emlősök, madarak, halak, rovarok részeit; tudatára fognak ébredni annak, hogy minden élő testek miképen nőnek és táplálkoznak, s miképen tartják fenn magukat. Lényeges azonban, hogy a tanítás sohase menjen túl azon, amit szemökkel láthatnak és tapintás útján érzékelhetnek.«

A physika — ha távol marad tőle minden abstractio — nehézség nélkül tanítható ezen a fokon is. Ne annyira iskolaszerű tantárgy, mint üdülés legyen (*Recréations physiques et mathématiques*). A természet legegyszerűbb tüneményeit kell ismertetni, amelyeknek megértéséhez nem kell egyéb, mint a szem, a kéz s egy kis számvetés. Mechanikát nem fogunk tanítani, de azért megértethetjük a gyermekkel, hogy az olló nem egyéb mint két emelő, melyeket egy támasztó pontul szolgáló szeg köt össze, s hogy mentől távolabb esik e pont a mozgató erőtől, annál nagyobb az olló ereje. A nélkül, hogy astronomiát tanítanánk, figyelmeztethetjük növendékünket arra, hogy a Nap körülbelül 34—35 millió mérföldre van a Földtől; hogy egy kilótt ágyugolyónak 25 évig kellene haladnia, míg odaérne; hogy szemünkkel körülbelül 1000 csillagot számlálhatunk, de hogy távcsővel kétszer, háromszor annyit vehetünk észre. Mutassunk neki földgömböket, térképeket, hőmérőket, légsúlymérőket; tanítsuk meg, miképen kell elbánnia a vonalzóval s körzővel; adjunk kezébe nagyító üveget, mely új világokat fog előtte feltárni. . . .

Alig szükséges hosszasan fejtegetni, hogy ama kor közfelfogása szerint mily radikális e javaslat. Hiszen a kis gyermeket, alig hogy valami keveset megtanult olvasni, megrohanták a legnehezebb nyelv grammatikájával s a paradigmák nagy tömegével, és mintegy szándékosan titkolták előtte mindazt, ami a gyermeki szívet gazdagíthatja s a gyenge

elmét erősítheti vala. Minő más világnézetre vall La Chalotais realismusa, a gyermeki léleknek milyen eltérő méltatása szülte meg e »józan« tantervet!

Ugyanez a gondolatmenet uralkodik a tanterv azon részében, mely a 10 évet meghaladott növendékekre vonatkozik. Csakhogy itt már jóval több reminiscentiával találkozunk; olyanokkal, melyek az Oratorium és Port-Royal iskolai gyakorlatára mennek vissza, vagy a francia encyclopaedia nagy íróinak hatására vallanak.

Különös figyelmet érdemel az anyanyelvnek kiváló szerepe. A francia nyelv és irodalom a tanfolyam minden fókán párhuzamosan tanítandó a latinnal, s mivel »lesznek tanulók, kiknek se latin, se görög nyelvre nincsen szükségök«, a dél-előtti időt a latin nyelvnek, a délutánt pedig a francziának lehetne fenntartani, s az illető növendékeket a klasszikus nyelvek tanulásától felmenteni. Ez a gondolat, hogy t. i. nem minden középiskolai tanuló szorítandó a holt nyelvek tanulmányára, mint látni fogjuk, e kor minden oktatásügyi tervezetén végig vonul s az utilitarius irányzatnak főjellemvonása. A nyelvi és irodalmi tanulmány egész berendezésében is a gyorsan célhoz jutás elve érvényesül. A rendes hat év helyett La Chalotais 3—4-et elégségesnek vél. A tanfolyam kezdetére általános (minden nyelvre alkalmazható) nyelvtant helyez, az úgynevezett Grammaire générale et raisonnée-t, aminőt Lancelot írt; mindjárt ennek bevégezése után hozzá lehet fogni a latin és francia írók gyakorlati olvasásához, a lehetőség szerint egymás mellé állítva a rokon műfajhoz tartozókat, mint például Phaedrúst és La Fontainet, Vergiliust és a Henriászt. A fődolog a gyakorlati magyarázat, mely minden rendszeres elméletet fölössé tesz. Rhetorikát, mint ilyent, nem kell tanítani, hanem mentől többet olvastatni a remek írókból, s ez olvasmányokon szemléltetni a szerkesztés szabályait és a költői előadás kellékeit. Fel kell hagyni a sok amplificatióval, melyek csak üres szólamok gyártására szoktatnak. »Ugyan mit gondolhat az a fiatal ember, kinek amplificálni kell Caesar beszédjét, melyet a pharsalusi síkon intézett katonáihoz? Sem Caesart, sem Pompeiust, sem a rómaiakat, sem a két ellenfél érdekeit, sem erejüket, sem

gyengéjüket nem ismeri.« Mielőtt írnak a tanulók, elmélkedjenek tárgyukról, és soha olyanról ne írjanak, amit jól nem ismernek. »Nincs türehtetlenebb, mint phrasisok és közhelyek olvasása vagy hallgatása.«

A nyelvi és irodalmi tanulmányokon kívül történelemmel, földrajzzal, rajzolással, természetrajzzal, physikával, matematikával (főleg geometriával) s chemiával foglalkozzanak a tanulók. Itt különösen a földrajz tanításáról mondtak jellemzők: »A földrajz tárgya az országok leírása, de nem úgy, hogy untató részletességgel soroljuk fel a falvakat, várakat, hanem hogy leírjuk a helyzetet, a talaj minőségét, termékenységét és terményeit, a népesedést, a népek erkölseit, a kormányzati és vallási viszonyokat, a törvényeket, a szárazföldi és tengeri haderőt, az ország gazdagságát, kereskedelmét«, — szóval oly dolgokat kell tanítani, melyek hasznosak, nem pedig oly részleteket, melyek minden térképben és jó szótárban felfalálhatók.

A philosophiai tanfolyam, amint La Chalotais képét adja, már teljesen az encyklopaedia tanait lehelli. A »bon sens«, a rationalista felfogás járja át minden fokozatát. A cél nem lehet más, mint hogy a tanulóknak a kritikai szellemet fejlesszük, mely arra képesíti az embert, hogy helyesen ítéljen, tudjon osztályozni, csoportosítani, társítani, általánosítani. Az egész logikát kizárólag a tapasztalatra kell alapítani, mindent a legegyszerűbb képzetekre visszavezetni és a legegyszerűbb, legközönségesebb szavakkal kifejezni. Semmi homályosság, titokzatos formula, semmi üres chablon ne uralkodjék a szellemi műveletek terén, hanem esetről esetre okoskodjék és következtessen mindenki. Az erkölestan terjedjen ki a természeti és nemzetközi jogra is. A természetrajz kapcsán anatomia és physiologia is tanítandó. A vallástan tanításában állandóan külön kell tartani a kinyilatkoztatott vallást és az általánosan emberi, erkölcsi törvényeket. Amanak hirdetése az egyház tiszte; emezt taníttatni az állam feladata és joga.

Ime, előttünk áll teljes valójában a múlt és a jelen közti felfogásnak óriási ellentéte. Amott a latin imitatio, mint az iskolai foglalkozásnak majdnem egyedüli végcélja, a szépen

beszélésnek és írásnak formalismusa, mely minden egyebet háttérbe szorított; emitt az érvényesülni kívánó élet, a valóság elevensége, a természeti erők törvényszerűségének értékelése. Amott a vallásos bensőségnek és az üdvözítő hitnek eszményi ereje, mely a nevelés minden részét áthatja; emitt minden pozitív hitnek elvszerű elejtése. Amott az egyház, mint a köznevelés hagyományos gondozója s művelője, emitt a hatalmi körét kiszélesítő állam, erős önérzetével és az egyháznak hadat ízenő törekvéseivel. Amott a pusztá tekintély, mely ólomsúlyával minden egyéniségnek természetes ellensége; emitt a korlátot nem tűrő szabad vizsgálódás, mely semmi hagyományos igazságot el nem fogad és saját erejének végtelenségében bizik.

Megindul a harez a régi rendszer ellen, s mint minden szellemi mozgalom, kezdetben ez is túlárad, elemi erővel tör előre, s útjában sok olyant ragad el, aminek vesztét később fájjalnia kell az emberiségnek. Mentől tovább haladunk a nagy forradalom felé, annál radikálisabb tervezetekkel találkozunk. Már teljes erejében hat az Angliából kiindult empirismus és sensualismus, mely belső mívtánál fogva nem kedvezhetett a humanisztikus nevelésnek. Diderot 1776. évi tanulmányi tervében¹⁾ már majdnem kizárólag a »tudományok« (sciences) szerepelnek: matematika, physika, astronomia, természetrajz, chemia, anatomia, rajz, gazdaságtan, földrajz, történelem; a nyelvek közül az anyanyelv; a latin és görög nyelv csak a legfelsőbb osztályban tűnik fel. Nehány évtizedre a természet, a szabadság, a »józan« ész, a gyakorlati haszon, a belső okszerűség és célszerűség jelszavai kerekednek felül s elnémitanak mindenkit, aki a régi rendszerből megmenteni igyekezett, ami maradandó értékű volt.

II.

Az encyklopaedia szelleme csakhamar túllépte Franciaország határait s mind szélesebb gyűrűket vont maga

¹⁾ Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie ou d'une éducation publique dans toutes les sciences. Oeuvres compl. de Diderot. Paris, 1874—5. III. köt. 409—534. II.

körül. A régi világ egyszerű összhangja romlásnak indul. A lelkek nyugalmaiba belopózik minden újításnak és felforgató törekvésnek szülő oka, a kétely, mely lassankint kitörli az élet kedélyes vonásait. Emberek, kik nem sokkal előbb örömet nyugodtak meg a létezőben, a tekintély szentségében, az ősi megszokás kényelmes rendjében, okoskodni kezdenek az élet nagy problémáiról. Valami szokatlan elégedetlenség szállja meg az elméket. Felveti magát az a kérdés, vajjon csakugyan minden olyan jól van-e, amint az emberek századokon át hitték, mondták és irták? vajjon nem volna-e lehetséges az eszmék körét tágítani, a gondolkodásnak másféle alakjait feltalálni, a művelődésnek új forrásokat nyitni, bőségesebbeket és üdőbbeket az eddigiéknél? A pusztá elhívés helyébe nem kell-e lépnie mindenütt a józan ész (bon sens) világosságának, vagy, amint csakhamar elnevezték, a *felvilágosultságnak*, melynek jellemvonása örökösen a dolgok természetes okait kutatni, minden vélt előítéletet kiirtani s a raisonnement eszközeivel harcolni? Nem jobb-e a századokon át megrögzött tantételeket és kész formulákat saját legjobb meggyőződésünkkel helyettesíteni s velünk született istenadta eszünkkel élni, melynek eddig épen mintha egyszerűsége miatt lett volna olyan csekély értéke...? Elaggottnak, erőtelennek, színtelennek látszott minden, ami volt. A »siècle éclairé« szülöttei mindenüvé beviszik a pusztá ész bomlasztó analysisét, mindent széjjel szednek, mindent a maga csupasz egyszerűségében és természetességében akarnak bemutatni; mindennek közvetetlen czélját és látható hasznát keresik. Az ő szemökben alig van, amit ne lehetne észbeli okokkal megfejtteni.

Az új tan legtermékenyebb talajra talált Poroszországban, melynek szellemi légkörét a század elejétől kezdve mind jobban megtelítette a *Leibniztől*¹⁾ kiinduló német rationalismus. Mielőtt tehát az encyklopaedia és Rousseau tanainak a német földre való behatolását megfigyeljük, egy félésszázaddal

1) Schmidt Julian: Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibniz bis auf Lessings Tod. I. köt. (1681—1750). Lipsee. 1862. 1—386. l. — Zeller Ed.: Geschichte der deutschen Philosophie seit Leibniz. München. 1873. 84—194. ; 211—273. II.

vissza kell mennünk s legalább rövid időre megállapodnunk azon áramlatoknál, melyek az eszmék folyásának új medret ástak.

Német földön Leibniz volt az első nagy gondolkodó, ki a theologiai alapigazságokat az emberi ész szabadon működő törvényeivel merte bírálat alá venni. Ugyanezt tette Bayle is, aki azonban a hit és az ész egymás közti viszonyának elemzését azzal a vallomással kénytelen lezárni, hogy az ész lerombolja a hitet. E szerint az, amit hitnek nevezünk, teljes és föltétlen megadást, mintegy öntudatlan elmélyedést követel az embertől. Nem így Leibniz, az egyeztetés nagy mestere. Ő a hitnek minden vonatkozásában észszerűséget keres és azt a maga módja szerint fel is találja. Szerinte vallás dolgában époly kevéssé lehet valamit elhinni észbeli okok nélkül, mint a szellemi élet bármely más területén. Az egész erkölcstan alapja az okszerűség. A pozitív vallásfelekezetek közti versenygés és küzdelem ártalmára van az emberiség haladásának. A philosophiai elmélkedés van hivatva a különböző felekezetek dogmái közt fennforgó ellentéteket az egyetemes emberi és keresztény elvek közössége alapján kiegyenlíteni. A katholicismus és protestantismus uniója nem lehetetlen, mert vannak oly általános hitigazságok, melyekben minden felekezet lelkiismerete megnyugodhatik.

Leibniz tehát a minden emberrel közös észszerűségben véli feltalálhatni az egyetemes metaphysikai alaptételt. Már ezzel is ellentétbe helyezkedik a pozitív egyházakkal. Még inkább kitűnik ez a hitelvek concret lényegével szemben. A legtökéletesebb világ változhatatlanságáról szóló elmélete ¹⁾; a rosszról, mint a legezelszerűbben megteremtett világrend egyik szükségszerű alkotó eleméről táplált felfogása; ²⁾ a

¹⁾ Théodicée I. 8 : «Et quand on rempliroit tous les temps et tous les lieux : il demeure toujours vrai qu'on les auroit pu remplir d'une infinité de Mondes possibles, dont il faut que Dieu ait choisi le meilleur, puisqu'il ne fait rien sans agir suivant la suprême Raison.»

²⁾ Théod. Préf. «...que Dieu ayant choisi le plus parfait de tous les Mondes possibles, avoit été porté par sa sagesse à permettre le mal qui y étoit annexé.» Discours 35 : «On doit même dire qu'il faut neces-

lételeiről és levésről hirdetett nézete (mely szerint csakis a keletkezés ténye tételezi fel a földöntúli erők közreműködését);¹⁾ egyes etikai tételei, melyek szerint az egyedek (monasok) csakis az egyetemes világrenddel összehangzásban álló egyéniségek szerint akarhatnak, — mindezen tanok (bárhogy tagadja is szerzőjük és bármennyire erőlködik a kétnemű felfogást egymáshoz közelebb hozni), valóságban alig egyeztethetők össze azzal, amit az egyházak a bűnbeesésről és az eredendő bűnről, a természetfölötti csodák igazságáról, az akarat teljes szabadságáról, a tagadás ősi szelleméről (vagyis: az ördögről) tanítottak. Az ő gondolatmenete szerint kétszer kettő nem azért egyenlő négygyel, mert az Isten így akarja, hanem mert önmagában és önmagától ennyi, az észszerűségnek öröktől fogva való törvényei szerint. Az imádság nem egyéb, mint amaz igazi okok felkeresése, melyek előttünk nagygyá és szeretetreméltóvá teszik Istent. A monasokról, mint a végtelenül kiesiny hatóerőről, a szellemi és anyagi világ harmóniájáról szóló tanok, s általában Leibniz összes metaphysikai tételei ép oly újak és mélyrehatóak a böleseleti elmélkedés terén, mint a matematikában a differenciális számítás korszakos felfedezése, melynek elsősege Newtonnal együtt őt illeti meg. Szelleme sokoldalú és egyetemes, mint Aristotelesé, kit azonban sokszorosan felülmul geniusának csodálatos hajlékonyságával és finom illatot lehelő stílusával. Leibniznek magában álló, teremtő egyénisége volt az a mozgató erő, mely a német szellemi életnek már-már elszikkadt forrásait hatalmas folyammá dagasztotta.²⁾

sairement qu'il y ait eu de ces grandes ou plutôt d'invincibles raisons, qui aient porté la divine Sagesse à la permission du mal, qui nous étonne.» Part. I., 9: «Ainsi, si le moindre mal, qui arrive dans le Monde, y manquoit, ce ne seroit plus ce Monde, qui tout compté, tout rabattu, a été trouvé le meilleur par le Créateur qui l'a choisi.»

¹⁾ Théod. Préf. «Mais je n'admets le surnaturel ici, que dans le commencement des choses, à l'égard de la première formation des animaux, ou à l'égard de la constitution originaire de l'harmonie préétablie entre l'Ame et le Corps; après quoi je tiens que la formation des animaux et le rapport entre l'Ame et le Corps sont quelque chose d'aussi naturel à présent que les autres opérations les plus ordinaires de la Nature.»

²⁾ A nevelés történetében Leibniz rationalismusa és egyetemessége

Közvetlen utódja az eszmék világában Wolff Keresztély. Az a hely, ahol megszólalt messze kiható szava, a hallei egyetem volt,¹⁾ melynek kötelékében kiváló tudósok működtek. Ez volt a protestáns orthodoxiának, s utóbb a pietismusnak legerősebb vára, melyre később Barkóczy primás is czélezott, mikor a magyar protestáns tanulók külföldi utazásait államra és egyházra egyaránt veszedelmeseknek mondotta. Láttuk, hogy Mária Terézia 1763-ban egészen eltiltotta e főiskolától a magyar studiosusokat. A hallei egyetem theologiai karán működött a század első évtizedeiben a pietismus legteljesebb apostola, Francke Hermann Ágost, kinek nevével a paedagogiai elmélet és gyakorlat terén is találkozni fogunk; továbbá Böhmer, a potestáns egyházi jognak a század végéig elsőrangú képviselője. Itt tanított német császári történetet Gundling és római jogot Heineccius; ugyanaz, kinek Institutióit a nagyszombati egyetemen, bölcseleti munkáit pedig a debreczeni és pataki collegiumokon találtuk meg. Ez az egyetem vallotta magáénak Thomasiust is, a német császári jog tanulmányának sürgetőjét, a jogbölcselet terén Pufendorf tanainak népszerűsítőjét, a pápistaság elkeseredett ellenségét, a fejedelmeket megillető »jus circa sacra« hirdetőjét, kinek gondolatai erős hatással voltak az ausztriai jogtudósokra, s különösen Rieggerre és Martinira.

De legkiemelkedőbb alakja a hallei egyetemnek maga Wolff Keresztély (1679—1754). Neve egy egész világnézetet

fontos, mert ez alakította át a paedagogiai felfogást. Amit Leibniz egyes paedagogiai kérdésekről szétszórta mondott, szintén érdekes, de sem rendszere egyenes kifolyásának nem nevezhető, sem egyébként nem korszakos. Rosszsalja a latin nyelv túltengését a nevelésben, melegen ajánlja a testi gyakorlatokat és játékokat (nyilván Locke után), nagy súlyt helyez a matematika nevelő hatására (ő maga is a legnagyobb matematikusok közé tartozott), Comeniust nagy becsüléssel illeti, a természettudományokat a tantervekbe fel akarja vétetni stb. — V. ö. Kröger Antal értekezését (Leibniz als Pädagog), a Neue Jahrbücherekben (1900. évf. II. rész, 65—73., 129—144. és 193—212. lapokon); továbbá Schmid K. A.: Geschichte der Erziehung vom Anfang an bis auf unsere Zeit, V. köt. 1. rész (Stuttgart, 1901), 120—124. l.

¹⁾ V. ö. Schrader: Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle. I. Berlin, 1894. 1—376. l.

jelent, mely majdnem a század végéig uralkodott az elméken. Szellemének bélyegét viseli magán az a mozgalom, melyet általánosságban a rationalismus és az Aufklärung neveivel illetünk. A gondolkodóknak vég nélküli sora, bölcselek, történetírók, jogtudósok, philologusok és mathematicusok Wolfftól veszik a szigorú deductio eszközeit; az ő szellemében tanítanak és írnak. Munkásságának nyomai végig vezetnek a szellemi élet összes területein; feltalálhatók a német theologiai irodalomban ép úgy, mint a világi tudományokban; fel a szépirodalomban is, sőt az egész század közműveltségén. Maga a német felvilágosultságnak legeszményibb és legnemesebb alakja Lessing se tagadhatja meg a Leibniz-Wolff-féle philosophia hatását.

Azok a gondolatok, melyek e böleselet tartalmát kitevzik, nem Wolffnak, hanem a sokkal egyetemesebb látó-körű, genialisan sokoldalú, Leibniznak lelkéből fakadnak; de Wolff adott e gondolatoknak tudományos alakot, rendszeres összefüggést, szigorú módszert és az emberi tudomány minden részére kiterjedő elméleti alkalmazást. Egyenes összeköttetésben Leibnizzel, értette a módját, miként kell egy nagy philosophiai elme alkotását közkeletűvé tenni, miként lehet néhány általános alapigazságból a szigoruan egymáshoz kapcsolódó következtetések hosszú lánczolatán keresztül mindent bebizonyítani, aminek létele elképzelhető. Mindennek gyökerét felfejteni, mindenben az okozati összefüggést megtalálni, mindent levezetni, mindent rendszerbe foglalni, minden látszólagos ellenmondást az ész eszközeivel és a természet törvényeivel megszüntetni, ebben a »mathematikainak« nevezett módszerben s ennek egyetemes voltában rejlik e philosophia hatásának titka. S e módszert — mert új tartalmat alig adott az elmélkedésnek — alapítója német nyelven, s a fegyelmezett böleseleti stil ritka képességével alkalmazta; előadásának világossága, kifejezéseinek szabatossága, biztossága, bevezettségé rendkívüli hatást gyakorolt hallgatóira és olvasóira, és Németország leghíresebb egyetemeinek böleseleti tanszékeit csakhamar Wolff tanítványai foglalták el.

S nemcsak a philosophiának adott e rendszer, helyesebben módszer, új formát; befolyása alatt meginogni lát-

szott az erőre kapott lutheranus pietismus is, mely ép úgy hadat izent a pápistaságnak, mint a protestantismus minden másnemű, tőle eltérő irányzatának, és ennélfogva a maga nemében semmivel kevésbbé volt kizárólagos és türelmetlen, mint a Jézus-Társaság szellemétől eltelt catholicismus. Wolff tanai a pietismus érzelmi indítékaival meg nem fértek. Szerinte minden igazságnak legbiztosabb kriteriuma az észszerűség, az észbeli és természeti törvényekkel való belső megegyezés; mely tételtől azután önként következett a determinismushoz nagyon közel járó elmélet, hogy az erkölcs nem az isteni kinyilatkoztatásban, hanem az istenség akarata szerint legjobban és legtökéletesebben megszerkesztett emberi észben leli gyökerét. Ennek az észszerűségnek és okszerűségnek alaptörvénynyé emelése megváltoztatta az államról táplált felfogást is: az állam nem többé isteni institutio, nem is a társulás ösztönéből eredő egyesülés, hanem a kölesönös biztosság érdekében kötött szerződés. Az egész állami életnek a rationalismus alapjára kell helyezkednie; az uralkodónak ennélfogva hatalmában áll mindent az állam közös céljaihoz szabni, s előrelátó atyaként mindenről gondoskodni, ami a közös jólétet előmozdíthatja. Wolff mondotta ki ama tételt, hogy »az uralkodó személyek oly viszonyban vannak alattvalóikkal, mint az apák gyermekeikkel«. Nincsen a polgári életnek egyetlen mozzanata sem, mely a közös állami célok érdekében való szabályozás alól kivonhatná magát.

Ezekben a tanokban, ebben a jól áttekinthető, tetszetős philosophiai rendszerben kell keresnünk csirait és ősi kútforrásait annak a szellemi iránynak is, mely egészen József császár uralkodásának végéig mind a kormányzat összes ágaiban s általában gyakorlati téren, mind pedig a tudomány területén oly jellemzően feltűnik. Itt vannak letéve a bizonyításnak amaz éles fegyverei, melyekkel Mária Terézia tanácsosai az egyház és állam viszonyait kifejtteni igyekeznek; itt lelhetők meg az egyetem hallgató-termeibe hatoló új szellemnek első ösztönzései. Láttuk e mű folyamán, hogy e bölcselkedés hullámainak utolsó gyűrűje még a távoli Magyarországra is elhatott. Jelentkezett a protestáns iskolákban

mindenütt; itt-ott megesillan a katolikus tanintézetekben is. A kegyes tanítórend minduntalan hivatkozik Leibniz és Wolff tételeire, mikor új philosophiájáról hivatalosan beszámol; a rendnek ebben az időben használt bölcseleti tankönyvei részben az említett gondolkodók hatása alatt állnak. A budapesti társház könyvtárában még ma is látható Wolff »Philosophia practica Universalis« című művének eredeti kézírata, melyet Némethy Lajos magyar kegyesrendi tag Wolff fiától kapott (1758-ban) Halléban.¹⁾

Tudva van, hogy Wolffot a pietisták kiűldözték Halléból. A híres tanár, hallgatóinak nagy sokaságától követve, Marburgba vonult, ahol lankadatlan kedvvel és még mindig fokozódó hatással hirdette tanait. Mielőtt Nagy Frigyes trónra került (1740), visszahívta Wolffot a hallei egyetemhez. Tudta nyilván, hogy e férfiú műveiben biztos, rendszeres, tudományos alapot nyert az, amit ő maga is sejtelemszerűen érzett. Felismerte a Wolff által képviselt rendszer rokonságát ama francia rationalismussal, melyhez egész egyénisége vonzotta. Ez volt az a gondolkör, melyben a porosz király legszívesebben mozgott. Környezetének nagy része »szabadon gondolkozó« francziákból állott, kikhez lelke szorosan hozzáfűzte. Maupertuis életének nagy részét Berlinben, a király mellett töltötte; a koronaherceg nevelője Duhan volt; La Mettrie sűrűn érintkezett vele. Voltaire több éven át volt vendége a királynak. D'Argens marquis, legbensőbb barátainak egyike. 28 évig élt porosz földön. Ezekkel és másokkal szeretett Frigyes eszmét cserélni, philosophálni, irodalmi és tudományos terveket szőni. A francia nemzet szellemi termékeinek kerekdedsége és világossága ellenállhatatlan hatással volt reá; a francia stíl finom esiszaltsága, szabatos ereje, találó fordulatosága voltak eszményképei. Szinte természetesnek lát-szik, hogy Frigyes lelke mind jobban felszívta a francia eszméket, melyeket azután önálló egyéniségével a maga módja szerint átalakított és kifejezett.

A paedagogiai felfogás átalakulásának okait vizsgálva, nem mellőzhetjük Nagy Frigyeset sem, nemcsak azért, mert

¹⁾ V. ö. Csaplár Benedek, Révai Miklós élete, I. 229., 230—255. ll.

művei bővében vannak az oktatás és nevelés körébe vágó észrevételekkel, ötletekkel, gondolatokkal, hanem mert az a módszer, melylyel országában a tanügyet rendezte és újjá szervezte, a felvilágosultság eszmevilágában gyökerezik.

A porosz király mondotta ki először teljes nyomatékkal, hogy nincsen a törvényhozáshoz illőbb tárgy az ifjuság nevelésénél, mert csakis a köznevelés helyes berendezésével tehet szert az állam jó polgárokra.¹⁾ A tanügy tehát politikai érdek és politikai feladat. E gondolat (melyet annak idején bővebben kifejtettünk) nem idegen elemként jelentkezik Frigyesnél, hanem az általános protestáns felfogás következménye. A világi hatalom intéző részvétele a köznevelésben oly sarkalatos protestáns elv, mely Luther óta mindenkor élt a köztudatban. II. Frigyes csupán országa és népe legsajátabb hagyományait követte, midőn ez elvet egészen Wolff Keresztély szellemében kiemelte, személyiségének teljes erejével előtérbe helyezte s az egész vonalon megvalósította.

Habár uralkodása első felében háborúság vette igénybe minden idejét, a népoktatás fejlesztésére már ekkor tudott módot találni. Az az uralkodó, ki a közigazgatás minden ágába személyesen belenyult s a maga egyéniségével pótolhatni vélte minden egyéb önálló törekvést, természet szerint népe nevelését is uralkodói feladatának tekintette. Elismeri, hogy a népoktatás mindekkoráig nagyon el volt hanyagolva: a nemesség birtokain mesteremberek (legtöbbször szabók) vagy rokkant hadfiak tanítóskodtak, a korona-uradalmaiban pedig a helység bírúja fogadta fel minden válogatás nélkül a jött-ment egyéneket iskola-mesterekül.²⁾ A király rendezi a tanítók képzését, megjavítja fizetésöket, intézkedik a felügyelet szigorításáról s az iskolázás pontosabb ellenőrzéséről. A népiskolák számára királyi teljes hatalmából bocsátotta ki 1763. augusztus 12-én az első országos szervezeti szabályzatot, a General-Land-Schul-Reglement című munkálatot; két évvel később, 1765-ben pedig Szilézia róm. kath. népiskolái számára

¹⁾ Oeuvres de Frédéric le Grand, 1846. s. kk. Berlin (I. kötet, 151. lap).

²⁾ Mémoires de 1763—1775 (Oeuvres, VI.-köt. 87. lap).

adott ki szabályrendeletet, melynek kidolgozásában Felbiger apátnak volt főrésze.

A felsőbb oktatásról táplált nézeteiben két irányzat találkozik. Egyik a clairvoyant-ok szokásos elégedetlensége a fennálló tanulmányi renddel; a másik a német földön keletkezett neo-humanizmusnak szemmel látható hatása.

Amaz hibáztatja vele a tanárok szellemtelen és izlés-telen eljárását a grammatika, retorika és dialektika tárgya-lásában; javaltatja vele a »hasznos« tanulmányokat s a gyorsan célra vezető módszereket és a következő jellemzetes ítéletekre készteti: »... azt kívánnám, hogy az ifjuság szabatos fogalmakkal (avec des idées nettes) hagyja el az iskolát, s hogy ne emlékeztetőket terheljük meg, hanem inkább és legfőképen ítéletöket képezzük ki; hogy képesek legyenek megkülönböztetni a jót a rossztól, és hogy — nem szorít-kozva a tetszés vagy nem tetszés nyilatkozataira — jövőre alapos okát adhassák annak, miért helyeslik vagy nem helyes-lik ezt vagy amazt?« Továbbá: »Talán az egyedüli szemre-hányás, melylyel a tanárokat illetni lehet, hogy kizárólag növendékeik emlékeztetőt igyekeznek megtölteni, hogy nem szoktatják őket az önálló gondolkodáshoz, hogy nem gya-korolják elég jókor ítélő képességeiket, s hogy elmulasztják lel-kőkebe a nemes érzelmeket és erényeket beleoltani.«

Az új humanizmus befolyására vall, hogy a király — ellentétben a francia rationalistákkal — fontosságot tulaj-donít a klasszikus nyelveknek is. Ítélete e részben a német földön végbement általános szellemi áramlatokból folyik.

A XVIII. század harmadik évtizede óta ugyanis mélyre-ható változás nyomaival találkozunk a németországi klassz-i-kus tanulmányok méltatásában.¹⁾ Míg a megelőző században majdnem kizárólag formai czélok uralkodtak a philologia területén, most lassankint az ókor szellemi és tárgyi tartalma felé fordul Németországban a közfigyelem. A göttingai egye-temen Gessner (1734—1761) és Heyne (1763 óta), továbbá Lipcsében Ernesti (1742—1781), s a kezök alól kikerült

¹⁾ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts, 2. kiad., Lipse, 1896. II. köt. 193., 202., 208., 306—312. lapokon.

tanári nemzedékek idő-telve egészen átalakították a klasszikus tanulmányok irányát. A berlini joachimsthal-i gymnasium 1767-ik évi tanulmányi rendje már ezen nemesebb és magasztosabb művelődési eszmény szolgálatában áll. Legegyetemesebb tevékenységet fejtett ki e téren Heyne, ki az archaeologia, historia, mythologia disciplináit aknáztta ki s dolgozta fel számtalan értekezéseiben, könyveiben, klasszikus-kiadásáiban, s az általa alapított philologiai seminariumból az aesthetikailag képzett philologusok rajait bocsátotta széjjel mindenfelé. Míg azelőtt az »imitatio« szóban lehetett összefoglalni minden philologiai tudás végeztéljét, most az ó-kori realismus lett a munkásság legerősebb rugója. A latin és görög irodalom tartalmát lehetőleg alaposan megérteni, az írók szellemébe behatolni, a régiség tárgyi kineseit, a realitákat felkutatni és a nemzet köztudatába bevinni, a formák gazdagságát nemesak külsőségnek, hanem ítélet és ízlés nemesítésére vezető eszköznek is tekinteni, — ezekért a gondolatokért harczoltak ama férfiak, kik egy uton haladtak Lessinggel és Winckelmannnal, s előkészítették a philológiának amaz egyetemes felfogását, mely Wolff-Frigyes Ágost és Boeckh munkásságát áthatja. Különös érdemek, hogy a görög klasszicizmusnak ismét tiszteletet szereztek.

A porosz király is, kinek nézetével foglalkozunk, nyilván ezen áramlat hatása alatt sürgeti a latin s görög tanulmányok sikeresebbé tételét.¹⁾ »A fiatalság — úgymond — manapság már alig tanulja a görögöt; s kevesen tanulnak meg annyira latinul, hogy közepesen fordíthatnák az irodalmi műveket.« Ajánlja a stíl képzése és az ízlés fejlesztése szempontjából Homér, Vergilius, Horatius, Anakreon, Demosthenes, Cicero, Livius, Tacitus, Bossuet, Fléchier és Massillon műveinek olvasását. Sajnálattal említi 1769-ben, hogy a hallei és frankfurti egyetemeken a görög és latin studiumok hanyatlanak. Az 1765-ik évben alapított berlini nemesi akadémiában (Académie des Nobles) a klasszikus nyelveknek előkelő helyet biztosít. Azt

¹⁾ Az itt elmondottakhoz v. ö. különösen Nagy Frigyesnek három művét: *De la littérature Allemande* (Oeuvres, VII. 97—122); *Académie des Nobles à Berlin* (Oeuvres, IX. 77—84), és *Lettre sur l'éducation* (Oeuvres IX. 113—127.).

akarja, hogy az összes klasszikus írókat fordítsák le németre, ami a nyelvet hajlékonyrá és finomra tehetné s az ismeretek körét nagy mértékben kitágíthatná. Németország 26 millió lakosa közül legföljebb 100,000 tud latinul, s csak ennyi férhet hozzá a tudományokhoz. Minden tudományos művet át kell ültetni a köznyelvre, mert »ha ismereteinket kincseknek tartjuk, nem eltemetni kell őket, hanem közkeletűekké tenni, s oly nyelven terjeszteni, melyet összes polgártársaink értenek«.

A francia rationalismus és német humanismus találkozására a köznevelés feladataira vonatkozólag mérsékelte mindkét szellemi áramlat erejét. Az eredmény bizonyos józan középírány lett. Ezért Frigyes is az ő paedagogiai nézeteiben távol áll minden szertelenségtől, túlzástól, felforgató irányzattól. Míg a hitélet terén Voltaire szellemében gondolkodik, a legmagasztosabb eszményeket a maró gúny mérgével árasztja el, éleződik, epéskedik, támad, ostromoz, addig az iskolákról szólóban inkább kritizál, felvilágosít, fejteget, mint rombol. Minden idevágó megjegyzése egy magasabb álláspontból ítélő államférfiú böles mérsékletére és gyakorlati érzékére vall. Nem pusztá theorémákat állít fel, hanem megfogható elveket és gondolatokat, melyeknek megvalósítására az adott viszonyok közt is lehetett remény. A viszonyok alapos ismerete megérteti vele, hogy a jó iskolának legelső feltétele a jó tanító, s ezért, valahányszor az oktatásról és nevelésről ír, mindenütt jó tanítók képzését sürgeti. Nemcsak a latin iskolák tanítóiról nyilatkozik elítélő módon, hanem az egyetemekéiről is. A jogtanárok apróra szedik a külföldi jogi intézményeket s alig érintik a hazaiakat. Többnyire szórszálhasogatók, a helyett hogy elveket tanítanának. A történelem tanárai folyton chronologiai apróságokkal és genealogiákkal bibelődnek, holott főfeladatuk az volna, hogy az eseményeket világosan adják elő, az okokat érthetően fejtsék ki s a roppant anyagból csak a lényegest, jellemzetest emeljék ki. A tárgyalás középontjába Németországot kell helyezni s az idő legnagyobb részét az új-kor történetének szentelni. — A philosophiában szakítani kell teljesen a régi formalismussal s a philosophiai rendszerek ismertetésére is ki kell terjeszkedni. Külö-

nösen Locke műveivel kell behatóan foglalkozni. Az egyetemi rendszer általában rossz, mert a tanárok nyilvános előadásukban beérik a pusztá »olvasással,« a külön, behatóbb collegiumokat drága pénzen fizettetik meg maguknak; a hallgatók pedig gyakran másokkal iratják tételeiket. A kézikönyvek nagy része alkalmatlan. A fegyelem ki nem elégítő . . .

Miután Frigyes a folytonos háboruszkodás gondjaitól megszabadult, állandó figyelemben részesíté az oktatásügyet. Érezte, hogy némely szomszéd állam (különösen Braunschweig és Szászország) megelőzte már a porosz királyságot. Zedlitz báró miniszterségével (1771) hosszú sora indul meg a rendszeres intézkedéseknek,¹⁾ melyek a felvilágosodás szellemében készültek, s ugyanily szellemben nyertek gyakorlati megoldást.

III.

A klasszikus tanulmányok fellendülésével majdnem egyidejűleg egy másik, némileg ellentétes irányzat kap erőre a német iskoláztatás területén. Ez a *realismus*.

Azok, kik a reális tartalmu oktatást először igyekeztek tényleges iskolai intézmények keretébe beilleszteni, a németországi *pietisták* voltak. Épen nem mondhatjuk, hogy ez rendszerök lényegével függött volna össze, mely mindent inkább követelt meg, mint a valóban létező dolgokkal való foglalkozást. Hiszen ők voltak, kik visszavonulva egy asketikus világnézet magányába, az őskeresztény szeretet szellemét óhajtották megvalósítani életben és iskolában. Szerintök az ember akarata eredettől fogva rossz és bűnös; csakis ennek az akaratnak teljes lerontása és helyette a pietista eszménynek mentől hivebb és szigorubb érvényesítése teheti tartalmassá és erkölcsössé a nevelést. Ebből kifolyólag például minden játéktól, táncztól,²⁾ színházlátogatástól eltiltották növen-

¹⁾ Rethwisch Konrad : Der Staatsminister Freiherr von Zedlitz und Preussens höheres Schulwesen im Zeitalter Friedrichs des Grossen. Strassburg, 1886. (2. kiad.)

²⁾ Francke : Von Erziehung der Jugend zur Gottseligkeit und Klugheit. III. Beilage : 2 : Über das Tanzen. — Kiadta Richter K. : A. H. Francke. Schriften über Erziehung und Unterricht. Berlin, 1871. 121. k. 1.

dékeiket; úgy vélekedtek, hogy a könnyed szórakozás elvonja a gyermeket az evangéliumi tan tiszta élvezetétől s őszinte szeretetétől. Az orthodox lutheranismussal szemben, mely az iskolát pusztán theologusok nevelő helyének tekinté, ők a jámbor és istenfélő jellemet a maga általános emberies mivoltában igyekeztek az iskola falai közt kiképezni.

A nevelésnek ezen alapfelfogása mellett, mely inkább áhítatot, mint érvényesülni kívánó energiát hozhatott létre, csakis Comenius és Locke közvetett befolyásának tulajdonítható, hogy a pietista *Francke Hermann Ágost* (1663—1727) által alapított tanintézetekben eleddig szokatlan nagy terjedelemben szerepelnek reális tantárgyak is. A hallei paedagogiumban ¹⁾ még mindig a legnagyobb tért foglalja ugyan el a latin nyelv, de mellette egész sorát látjuk az ezen korban új foglalkozásoknak, minők a német ékesszólás (die teutsche Oratoria), földrajz, történelem, természetrajz, melynek tanuláshoz botanikus kert (hortulus medicus) és természetrajzi szertár (Naturalien-Kammer) állott rendelkezésre, kísérleti physika, csillagászat, számtan, mértan mint rendes tantárgyak; a rendkívüliek közt: mesteremberek műhelyeinek meglátogatása, kézi munka (kartonkészítés, esztergályozás, rézmetszés, üvegesítés), francia nyelv, zene, sőt, hetenkint egyszer, főleg a földrajzi és történelmi ismeretek ébrentartása céljából, újságok olvasása is.²⁾ Mindezen tanulmányok és foglalkozások nemesak az iskolai szabályzatok és tantervek írott szakaszaiban fordultak elő, hanem (s ez Francke fő

¹⁾ Ordnung und Lehr-Art, wie selbige in dem Paedagogio zu Glaucha an Halle eingeführet ist (1699—1702). Kiadta Richter K. id. művének 461—546 lapjain.

²⁾ Ordnung und Lehrart stb. Cap. III. «Nachmittag von 3 bis 5 Uhr werden Montags die Lateinischen Zeitungen gelesen, daraus sie nicht allein die neuerfundenen Dinge Lateinisch lernen nennen, sondern es wird auch zugleich die Geographie, Historie und Genealogie wiederholet; wo etwas merkwürdiges vorkommt, wird es in die dazu verfertigten Diaria unter gewisse Titul eingetragen . . . » Cap. IV., I.: Von der Geographie: «. . . Es werden auch bey dieser Lection die teutschen Zeitungen tractiret, welche der Praeceptor zuvor durchlieset, und zum Anfange der Lection, die vornehmsten Puncta erzehlet, damit nicht dadurch der Lection selbst zu viel Zeit entgehen möge.»

érdeme) a hallei iskolák munkásságának valóságos tényezői voltak, amint hogy köztudomás szerint Francke volt az, ki először adott mintát egy tervszerűen berendezett tanárképző-intézetre és gyakorló iskolára (*Seminarium selectum praeceptorum*), rendszeres tanítási előkészületekkel, diariumokkal, hospitálással és mindazzal, a mi a leendő tanárok gyakorlati kiképzéséhez szükséges.

Francke iskolái csakhamar rendkívüli fejlődésnek indultak. A mester halálakor (1727) a paedagogiumnak 82, a latin iskolának 400, a német iskoláknak 1725 növendéke volt, az árvaházban pedig 134 növendék részesült ellátásban. E 2300 főre rugó ifjúságot 167 tanító s tanár és 8 tanítónő oktatta. Az intézetnek hatása is aránylag rövid idő múlva messze földön érezhetővé vált. Poroszország több városában keletkeztek árvaházak; a gymnasiumok tanterveiben a realiak s a francia nyelv is kezdenek érvényesülni, és sok iskola-fenntartó Halléből hívta meg tanítóit és tanárait.

Több mint valószínű, hogy a hallei paedagogiumnak, sőt magának Franckénak közvetetlen hatása alatt állott *Semler Kristóf* (1669–1740), amidőn 1708-ban először, majd hosszabb szünetelés után 1738-ban másodszor megnyitotta Halle városában a közönség nem csekély érdeklődése mellett »mathematikai és mechanikai reálskoláját.«¹⁾ Ez az intézet a társadalom azon nagy többségének akart szolgálni, mely nem tudós, hanem gyakorlati pályákra törekszik, miért is tantervében számtan, geometria, rajzolás, egy csekély astro-nómia, földrajz, némi physikai ismeretek, gazdaságtan, ana-tómia, hazai történelem fordulnak elő, a latin nyelv ellenben teljesen hiányzik belőle. Első sorban értelmesebb kézműveseket akart általános irányban kiképezni, s mint ilyen, uttörőnek mondható oly korban, melynek vezető osztályaiban a nagy nép, sőt az úgynevezett polgárság kiművelése iránt még kevés volt az érzék. Az új életre keltett iskola néhány évi lennállása után megszűnt, helyette azonban 1747-ben, szintén Franckénak egy tanítványa, *Hecker Gyula János* megala-

¹⁾ Heubaum Alfred: Christoph Semlers Realschule. Neue Jahrb. für Philologie und Paedagogik, 1893. 65—77. II.

pította Berlinben az első »királyi« reáliskolát, mely három szakaszból állott: az első kizárólag szakí képzést adott, a másodikat a latin nyelv jellemezte (a görög nyelv helyét azonban a francia foglalta el), a harmadik volt a német szakasz. A reális tárgyakat közösen hallgathatták mindhárom szakasz növendékei; ilyenek voltak: matematika, physika, geometria, építészet, földrajz, kereskedelmi, ipari és gazdasági szaktárgyak, rajzolás. A Hecker reáliskolájának felügyelője volt *Hähn J. F.*, a szemléltető tanítás híres védelmezője, s az úgynevezett táblázati és betűs módszernek (Tabellarische Methode, Buchstaben-Methode) feltalálója, amely módszert *Felbiger János Ignác* sagani apát, mikor 1752-ben a berlini reáliskolánál időzött, kétségtelenül itt ismert meg. Látni fogjuk, hogy e módszert Felbiger, mint az ausztriai népoktatás reformatora, tovább fejlesztette és a monarchia minden részében meghonosította. Egyike ez azon nem épen gyakori eseteknek, mikor a porosz iskolai intézmények közvetlen hatása Ausztriára és Magyarországra okmányyszerűen is kimutatható.¹⁾

A XVIII. század közepe táján ekként már széles körökben érlelődött meg az a meggyőződés, hogy egyrészt a tanítás anyagát magában a gymnasiumban is fel kell frissíteni, másrészt pedig külön iskolai intézmények által is gondoskodni kell a gyakorlati művelődés elemeinek terjesztéséről. Ugyanekkor azonban ébredezett mindenfelé a felvilágosodás szelleme is, mely ösztönszerűleg vonzódva a czélzataival nagyon is megegyező realistikus törekvésekhez, kitűnő ágyat vetett a nem sokára elemi erővel beözönlő Rousseau-féle eszméknek. Az a szellemi mozgalom tehát, mely a pietizmussal született meg, a fejlődés sajátoszerű áradatától elsodorva, az ellenkező végletnek, a természetvallásnak hatása alatt indul igazi len-

¹⁾ Freymüthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen. Berlin und Stettin, 1783. 275. l. »Er (Felbiger) hat das Verdienst, dass er vor etwa 30 Jahren, da bey den Katholiken alles protestantische und ketzerische noch äusserst verachtet und verhasst war, das Herz hatte nach Berlin zu gehen, und in der damals neuerrichteten Realschule die Hähnische Buchstabenmethode zu lernen; welche damals eine neue Erfindung war.«

dületnek. Fellép a paedagogiai realismus és rationalismus németországi apostola Basedow János (1723—1790). Paedagogiai működésével részletesebben kell foglalkoznunk, mert munkái és alkotásai már a hetvenes évekbe esnek, amikor hazánkban is a tanügy újjászervezésére került a sor.¹⁾

Elméleti álláspontját két munkájából ismerhetjük meg legjobban: egyik az 1768-ik évben kijött. »Előterjesztés emberbarátokhoz és tehetős férfiakhoz iskolák, tanulmányok és a közjólétre való befolyásuk tárgyában«; ²⁾ a másik az 1770-ben megjelent Methodenbuch.³⁾

Basedow az iskola viszonyát az egyházhoz és államhoz rationalista szellemben fogja fel. Egészen Nagy Frigyes modorában írja, hogy az iskolák berendezésétől függ legfőképen az állam jóléte, s hogy ennélfogva az iskolák fölött való felügyelet az államot illeti meg. Épen ezért szüksége van minden fejedelemnek egy, kizárólag tőle függő paedagogiai kormánytestületre (Educations-Conseil), mely a nevelést kötelességszerűen ellenőrzi s az egész közműveltség állapotára felügyel. Ez a testület állami functiókat teljesít s egyenesen az állam érdekeit szolgálja, nem úgy mint az eddigi felügyelő testületek, az egyházak, melyek az állami czélok iránt legalább is közömbösek voltak. Láttuk más helyen, hogy már Leibniz is — a század elején — hasonló illetékességgel akarta felruháztatni a tudós akadémiát; de az ő általa tervezett testület csak a véleményadás jogát gyakorolta volna, míg Basedow kormányzati teendőkkel véli megbizhatónak. Hatáskörébe tartoznának a szegényházak, javítóintézetek, árva-

¹⁾ Basedow eredeti munkáin kívül különösen Pinloche alább idézett művét, továbbá Lorenz Hermannnak a Fleckeisen-Richter-féle Jahrbücherek 1893. évfolyamában (113. kk. II.) közölt kitünő értekezését használtam: »Entwicklung und Bedeutung der Pädagogik Johann Bernhard Basedows im Lichte neuerer Forschung.«

²⁾ Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende Männer über Schulen, Studien und ihren Einfluss in die öffentliche Wohlfahrt, mit einem Plane eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntniss. Hamburg, 1868.

³⁾ Idézem és használok a harmadik kiadást: Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker, von Joh. Bernh. Basedow. Dritte Auflage. Dessau, 1773.

házak, minden rendű iskolák kezdve a legalsóktól fel az egyetemig, tudományos közintézetek, színészek s minden más művészeti ügyek, továbbá vallásügyek, amennyiben nem szoros felekezeti, hanem általános erkölcsi szempontból bírálhatóak el; végül a censura.

Basedow iskolája külsőleg és látszólag megtartja ugyan felekezeti jellegét, de voltaképen úgy van megalkotva, hogy — a vallástant kivéve — minden tárgyat bármely felekezethez tartozó egyén lelkiismereti nehézségek nélkül tanulhasson. Más szóval: a tanítás szelleme nem valamely meghatározott felekezet tanaihoz igazodik, hanem inkább semlegesnek mondható. A tárgyak előadóinak semmiféle pozitív vallásra nem szabad tekintettel lenniök, hanem arra kell törekedniök, hogy oly igazságokat tanítsanak, melyeket minden erkölcsösen érző lelkiület ilyenekül elismer. Az *Elementarwerk* ezimű munkáját is (melyről alább lesz szó) úgy irta meg Basedow, »hogy semmiféle vallásközönség se tarthassa haeretikusnak; egyforma mértékben használhassák katolikus, görög, protestáns, mormonita, zsidó s naturalistikus családok és alapítványok (iskolák)«. ¹⁾ Basedow iskolája tehát valójában nem felekezeti tanintézet többé; szelleme rationalistikus, sőt — mondhatni — indifferens; a hitfelekezetek fölé akar emelkedni s a felvilágosodás elvei szerint mindenütt és mindenkor érvényes általános erkölcsi tanokkal be akarja érni.

A közoktatás tagolása kérdésében talán összes kortársai közül egyedül Basedow emelkedik fel arra az álláspontra, ahonnan az egyes iskolanemek nem elszigetelt különállásukban, hanem egymásra való vonatkozásaikban és teljes összefüggésekben tűnnek fel. Minden gyermeknek a hatodik életévtől a befejezett 15-ik életévig ugyanazt kell tanulnia, tekintet nélkül arra, hogy utóbb mi válik belőle. Abban az iskolában tehát, mely e célnak megfelel, »semmi mást sem szabad tanítani, mint azt, amit minden erkölcsösen művelt társadalmi osztály ifjúságának (die Jugend aller gesitteten

¹⁾ *Elementarwerk*, I. köt. Vorrede, IV. lap. V. ö. *Methodenbuch*, 15. l.: »Das ganze übrige *Elementarwerk* aber wird ohne allen Anstoss der Gewissen, nicht nur für Kinder aller Christen, sondern auch der Israeliten und Mohamedaner vollkommen brauchbar werden...«

Stände) a 15-ik életév előtt tanulnia kell, akár tudós tanulmányoknak, akár más életmódnak szentelje magát.«¹⁾ Ez az iskola az általános alapot adó igazi népiskola, melyben physikát, matematikát, gyakorlati ismereteket, történelmet, földrajzot, logikát, etikát s élő nyelveket tanul a gyermek. A latin nyelv csak annyiban szerepel e fokon a tanulmányok közt, hogy az Elementarwerk latin kiadása fonálán beszédgyakorlatok tartatnak, melyekkel azok, kik a gymnasiumokban nem folytatják tanulmányaikat, beérhetik, míg a tudós pályákra törekvők a népiskolai tanfolyam legvégén még rövid grammatikai áttekintést is nyernek e nyelvből. A klasszikus írók ezen iskolai fokozatból teljesen ki vannak zárva. Föléje emelkedik a 15-ik életévtől a 18. vagy 20-ik évig terjedő gymnasium, mely e szerint csak 3—5 évfolyammal bír s azt tanítja, ami erre vagy arra a hivatalra való tekintet nélkül minden tanulónak (azaz: minden tudományos irányban művelődő fiatal embernek) általában hasznos (was ohne Absicht auf diese oder jene Ämter, allen Studirenden gemeinnützig ist). Ebből a tanintézetből lépnek az ifjak az egyetemekre, mint a tudós életpályák szakiskoláira. —

Ha szemügyre vesszük azt a művelődési anyagot, melyet Basedow az iskolának szánt, azt fogjuk találni, hogy a tárgyak kiszemelésében leginkább a *célszerűség* elve vezérli. Meg is mondja, hogy nem érti, miért kell mindenkinek megtanulnia, amit csupán a tudós pályára lépők *használhatnak*? Miért kell mindenkinek a görög nyelvvel megismerkednie, mikor e nyelvet (melynek nagy irodalmi értéke nem tagadható) a tanulóknak igen kis töredéke fogja csak *értékesíthetni*? Nem sokat, hanem csupa *hasznos* dolgokat kell tanulni; olyanokat, melyeket kár nélkül sohasem szabad elfelejtenünk.

A latin nyelv Basedow szerint is fontos, de nem mint cél, hanem mint a tudós érintkezés általános eszköze s mint a tárgyi ismereteknek egyik közvetítője.²⁾ A klasszikus szellem iránt, jelentkezzék akár az ó-kori, akár a nemzeti

¹⁾ Methodenbuch, 332. l.

²⁾ Methodenbuch 172. s k. lap; Elementarwerk I. 74.: »Kurz, er mache die lateinische Sprache sowohl zur Sprache des Umganges, als zur Sprache der Sacherkenntniß...«

irodalomban, nagyon kevés érzéke van Basedownak. Nem képes kiérezni azt az illatot, melyet a régi írók művei lehelnek; nem hallja meg a görög és latin nyelv zenéjét, amint Homér és Vergilius alkotásain előmlik; nem tud aesthetikailag gondolkozni és érezni. Tiszta utilitarius álláspontjából folyik a latin nyelv módszeréről táplált s rendkívüli nyomatékkal nyilvánított nézete is: e nyelvet merőben más, sokkal természetesebb módszer szerint kell tanítani, mint ahogy eddig a pedáns philologusok tanították. Amennyire csak lehet, meg kell könnyíteni a nyelvtanulást. A tanár csak úgy érhet el gyorsan (esetleg egy év alatt is) czélt, ha mindjárt a tanítás első fokán latinul beszél, s ily közvetetlen módon, tisztán gyakorlati eljárással, szoktatja növendékeit a latin szóhoz, nem pedig grammatika segítségével, melyet csak a serdültebb és abstrahálni tudó ifju forgathat haszonnal. Hasonlóképen felesleges rhetorikai elmélettel bajlódni, mert ebből még senki sem tanult meg jól beszélni és írni: a gyakorlat teszi a mestert mindenben. A görög nyelv örökké értékes marad remek irodalmánál fogva, de a reá fordított idő nem áll arányban a gyarló eredménynyel. A gépies emlézés teljesen kizárandó az iskolából; helyébe a reális emlézés (Realmemorieren) lépjen, mely abból áll, hogy a tárgyi kapcsolatok révén tartsa emlékezetbe a tanuló azt, amit tudnia kell. Hogy ezen követelmények megvalósíthatók legyenek, szükségesek rendszeresen képzett, jó tanárok és jó olvasó, gyakorló, nyelvkönyvek, mert »az iskolák tökéletessége — feltéve, hogy képzett, ügyes és hű tanítóink vannak — legnagyobb részt a használt tankönyvek minőségén és berendezésén alapszik«.

Mindeddig csak elméletben láttuk Basedow rendszerét. Csak elvont tanácsokat és utmutatásokat hallottunk. Meggyőződöttünk róla, hogy Basedow a kor mértéke szerint tényleg nagy paedagogiai reformator volt, ki új gondolatokat bocsátott világgá s hadat ízent a fennálló rend védelmezőinek. Kérdés már most, hogy miképen sikerül neki ez új eszméket megtestesíteni? E végből harmadik jelentékeny művét, a híres *Elementarwerk*et ¹⁾ kell elemeznünk, melynek czélja az, hogy

¹⁾ *Elementarwerk*. Ein geordneter Vorrath aller nöthigen Erkenntniss. Zum Unterrichte der Jugend, zur Belehrung der Eltern, Schullehrer

a tanítás alapjául szolgáló egész művelődési anyagot ismeresse meg a tanárokkal, nevelőkkel és szülőkkel, s egyuttal állandó képeskönyvül és olvasókönyvül szolgáljon a gyermekeknek is (a negyedik kötet tartalmazza a szemléltető anyagot, a rézmetszeteket). Ebből a könyvből ismerhetjük meg legjobban, hogy milyen tananyagot szánt Basedow a gymnasiumot megelőző általános iskolának, mely — miként fennebb említettük — a 16-ik életév kezdetéig vezeti növendékeit¹⁾

A könyv első fejezete a nevelőknek szól, s utmutatásokat ad, miként kell a gyermekeket a nevelés kezdő éveiben hasznosan foglalkoztatni; mikép tanulhatják meg legkönnyebben a tárgyak elnevezéseit; hogyan kell őket fokról fokra rávezetni a genusnak és speciesnek, a színeknek, a hangoknak megkülönböztetésére, miképen kell őket gyorsan és könnyen megtanítani az értelmes beszédre s az olvasásra, s hogyan kell velök játszani? Itt van szó azokról a foglalkozásokról is, melyek a gyermeknek 10-ik és 16-ik életévei közé esnek s a tulajdonképeni tanulmányok körébe nem tartoznak: tanuljon elbánni az ácsok, asztalosok, esztergályosok, kovácsok, kőművesek és kertészek szerszámaival; ismerje meg a mérleget, az éket, a csavart, a tengelyt, a kereket, a vonalzót, a körzót, a mértékeket; gyakorolja magát a hegymászásban, kötélmászásban, vékony jégen s keskeny póznán járásban, uszásban, evezésben, kormányzásban, vitorlázásban, lovaglásban, lövésben, vivásban; tanulja meg az idegen segítséget nélkülözni, tisztogassa meg maga a ruháit, főzze meg maga egyszerű ebédjét, tudjon tüzet rakni, szobát kifűteni, eret vágni, sebet kötözni, csomagolni és ágyat vetni; tanulja meg a katonai menetelést és parancsszóra gyakorlást; időzzék néhány hétig egy parasztgazdánál (megismerni a falusi

und Hofmeister, zum Nutzen eines jeden Lesers, die Erkenntnis zu vervollkommen. In Verbindung mit einer Sammlung von Kupferstichen, und mit französischer und lateinischer Übersetzung dieses Werks. Dessau, 1774.

¹⁾ V. ö. Vorrede, XVII.: „Wenn alles dieses bedacht wird; so kann man untersuchen, wie viel Wahres daran sey, dass die Jugend der gesitteten Stände bis nach dem 15-ten Jahre in keiner Erkenntnissart eines andern eigentlichen Lehrbuchs bedürfe, als des Elementarwerks.“

életet és mezőgazdaságot); ugyanannyi ideig lakják katonai táborban, tartózkodják bányában, tengeri kikötőben, kereskedő irodájában, városi iskolában, árvaházban, fejedelmi udvarban; látogasson el lehető gyakran kézművesek és művészek lakásaira s ereszkedjék velők beszédbe. Tanulja meg a gyermek a szenvedést és tűrést; tudjon akár hideg, akár meleg szobában, akár puha, akár kemény ágyban háltni, finom vagy durva ételt enni, sötétben tájékozódni s váratlan veszedelmekben magát azonnal feltalálni. »Ha így vezetjük növendékünket, igazi férfi lesz belőle, s nincs szükség szótárakra, Donatusokra, vastag grammatikákra, phraseologiákra, analysisre, imitatióra, variatióra, memorisálásra, recitálásra és — vézésre!»

A könyv többi részei már egyaránt tanítóknak és tanulóknak valók s rendszerint a külön kötetbe foglalt képes könyvet használják felvilágosításul. Legelőször is az emberről és az emberi lélekről olvasunk egyetnást (Mancherley), részint párbeszédes, részint verses, részint olvasmányi alakban. Tarka egyvelege ez a legkülönbözőbb dolgoknak, melyeket a módszernek alig észrevehető finom szála kötnek együvé; szó van itt az evésről és ivásról, az emberi test részeiről, az érzékekről, az ildomos beszédmódról, az asztali illemről, az igazság és bűn elemi fogalmairól, a ruházatról, a lakóhelyről, a játékokról, az emberi értelenről s akaratról, a hajlamokról és érzelmekről, az emberek természetes különbségeiről (különösen életkor, nem és faj tekintetében). Mindezek Basedow szerint hasznos ismeretek, melyek minden embernek szükségesek. A harmadik könyv tartalmazza a *logikát* (die gemeinnützige Logik); a negyedik szól a *vallásról*, meghatározott felekezeti vonatkozás nélkül; az ötödiknek tárgya az *erkölcsstan*. A hatodik felöleli az *emberi foglalkozásokat* (Von den Beschäftigungen und Ständen der Menschen), s talán ez a könyv a maga közhasznú ismeretanyagával jellemzi leginkább a philanthropisták utilitarius rendszerét s egyuttal módszerüket, mely abban tetőz, hogy a szavakkal együtt tanulja meg a gyermek magát a dolgot, a tárgyat is; itt ismeri meg (a képes könyv folytonos szem előtt tartásával) az aratók, szüretelők, építésszek, mosónék, cipészek, szabók, kovácsok, kerékgyártók,

szakácsok, fuvarosok, asztalosok, kőművesek, könyvnyomtatók, timárok, szűcsök, kalaposok, papirgyártók, üvegesek, fazekasok, rézöntők, ötvösök, pénzverők, sodronykészítők, takácsok, esztergályosok, kádárok mesterségét, a feldolgozás tárgyául szolgáló anyaggal s annak különböző tulajdonaival együtt. Ugyanezen könyvben ismerteti meg a szerző a képző művészeteket; szól továbbá a zenéről, a tánczról, a birkózásról és vívásról, s a lovaglásról. A hetedik könyvben a mathematikai és csillagászati földrajz elemeit közli, továbbá a physikai és politikai *földrajzot*, úgy szintén a *világtörténelmet*, valamennyit azonban igen vázlatos, majdnem száraz előadásban, nem ritkán a pusztá nomenclaturára szorítkozva. E részt befejezi a mythológiának és a ezimertannak rövid vázlata (Etwas aus der Mythologie; etwas von der Wappenkunde). A nyolczadik könyvnek ezt a czímet adja Basedow: *A természet ismerete* (Die Naturkunde): leír benne több állatot, növényt és ásványt (Etwas von den Pflanzen stb.), néhány lapot szán a legfontosabb chemiai ismereteknek és kísérleteknek, rövid ismertetését adja az éknek, csavarnak, mérlegnek, csigának, emelőnek, hőmérőnek, légsúlymérőnek, hygrometernek, manometernek és szivattyúnak; leírja a hajó részeit, ismerteti a különféle malmokat, az óraszerkezeteket, a mérőlánczot, a körzöt, a kompaszt, a beszélő és halló csövet, a gyújtó üveget, a szemüveget, a mikroszkópot és teleszkópot, s végül néhány szóval megemlékszik az építészetről. Teszi mindezt száraz leíró modorban, minden összefüggés mellőzésével s utalással a képes könyv illető tábláira. A kilencedik könyvben folytatja a *természet ismertetését*. Ez volna a tulajdonképeni physika, melynek keretében szó van a testek hatásairól, a cseppfolyós testekről, a levegőről, a melegről és hidegről, a mágneses és elektromos hatásokról, a fényről, a földről (mint égi testről), az időjárásról, a meteorokról, az időszámításról, az égi testek összefüggéséről. A természeti tűneményeket túlnyomóan a köztapasztalat alapján magyarázza meg és fejti ki; csak itt-ott folyamodik a mathematikai képletekhez és levezetésekhez, ami annál meglepőbb, mert a matematikát Basedow ebben a nevelési pansophiában nem is tárgyalja,

hanem külön könyvbe foglalását helyezi kilátásba.¹⁾ Az utolsó könyv — az új módszerhez hiven — a *grammatika* és *ékeksszólástan* legszükségesebb tanait foglalja magában.

E nagyon rövid áttekintés is bizonyosságául szolgálhat annak a végső célnak, melynek szolgálatába Basedow a nevelés és tanítás minden mozzanatát helyezi. Első sorban csak azt tartja érdemesnek a tanításra, ami köznapi tapasztalataink körébe esik; amit magunk előtt látunk és hallunk, amiről művelt emberek beszélnek, ami testünk és egészségünk fenntartására szolgál, amivel táplálkozunk és ruházkodunk, ami foglalkozásunk tárgya, ami él, mozog, működik és gyarapszik. Tárgyi ismeretet akar folytonosan tanítani, és pedig az anyanyelv segítségével. Basedow tanmenete és tanterve maga az élet és gyakorlat, összes viszonyaival. Neki főleg az a fontos, ami a társadalom és állam szempontjából nyilvánvaló haszonnal jár, nem épen anyagi értelemiben (mert Basedow nem materialista), hanem az emberség és testvériség magasabb eszménye szerint, a közjólét fokozása érdekében. Életre való, kifelé ható és cselekvő jellemeket akartak a philanthropinisták nevelni, kik az élet minden nehézségei közt becsületes eszközökkel tudnak boldogulni egy nagy társadalmi közösség javára; kik tudnak akarni és cselekedni, kik vállalkozóak, ügyesek, eszesek, tapasztaltak, s emellett istenfélők és erkölcsösek; míg a hagyományos nevelésnek az volt a célja, hogy a jellemet befelé fejlessze, magába szállásra készítse, a tekintetet a földi rögtől felemelje a földöntúliak felé, a testet átszellemítse, a gondolatot finomítsa és lehetőleg elvonja az érzékelhető tárgyaktól és temporalitástól. A philanthropok neveltjének nincs semmi hajlandósága az elmélet iránt; legkevesbbé sem mondható spekulatív szellemnek. Józan és pozitív gondolkozásu tagja az állami közösségnek, amelyben él, birtokában mindazon polgári erényeknek és képességeknek, melyeken az állam jóléte és szervezete alapszik.

¹⁾ Elementarwerk, Inhalt: Anm.: »Die Mathematik wird folgen in einem besonderen Werke: bewiesene Lehrsätze der Zahlenkunst und Geometrie mit Kupfern.«

Ugyanabban az évben, mikor az Elementarwerk napvilágot látott (1774), nyílt meg *Dessauban* Basedow *Philanthropinuma* is.¹⁾ Amely nagy hatással hirdette elveit Basedow módszeres irataiban, oly kevésbé szerencsésnek és hatékonynak mondható az az egyetlen alkotása, melynek célja lett volna ez elveket megvalósítani. A Philanthropinum, daczára Wolke hűségese kitartásának, Campe és Salzmann becsületes közreműködésének, az anhalt-dessau herczeg buzgó pártfogásának s Kant és Zedlitz kedvező ítéleteinek, már keletkezésekor magában hordozta az enyészet csiréit, melyeket az alapító megbízhatatlan jelleme, kiesapongásra hajló életmódja és megférhetetlen természete mind jobban megérlelték.

Mindamellett Basedow s elvtársai működésének az iskolaügy fejlődése szempontjából két el nem vitatható érdeme van. Egyik az, hogy a nevelést tartalmasabbá és korszerűbbé tették, amennyiben ők voltak az elsők, kik az anyanyelv jogait igazán gyakorlati érvényre emelni igyekeztek, a tantervekbe az új tárgyaknak egész sorát, a földrajzot, matematikát, physikát, természetrajzot, kézi munkát tényleg felvették, a testi gyakorlatokat nevelésök sarkpontjává tették, a könnyebb, gyakorlati módszereknek útját egyengették, s különösen a szemléltetésben rejlő didaktikai kineket egész terjedelmökben kiaknázni iparkodtak. A másik nagy érdemök, hogy — felhasználva a Rousseau *Émilje* nyomában fakadt közhangulatot — a legszélesebb rétegekben fel tudták kelteni s esodálatos szívóssággal, lelkesedéssel, sőt fanatismussal ébren tudták tartani az érdeklődést a paedagogia kérdéseiről. Sohasem beszéltek államférfiak, egyháznagyok, magasrangu katonatisztek és tisztviselők, fő- és köznemesek, minden rendű értelmes szülők annyit és oly hévvel, oly különböző változatokban, az iskoláról, a tanításról és nevelésről, mint Basedow irodalmi munkásságának megindulta és a Philanthropinumok megalapítása óta. Szinte divattá vált új módszerekről nemesak szónokolni és írni, hanem társas összejövetelek alkalmával beszélgetni is. A módszerek bírálói, javítói és feltalálói szer-

¹⁾ Pinloche: La réforme de l'éducation en Allemagne au dix-huitième siècle. Paris, 1889. 83. s. lk. II.

fölött elszaporodnak; terjedelmes paedagogiai irodalom keletkezik, melynek termékei — folyóiratok, tudományos munkák, népszerű értekezések, tankönyvek, ifjúsági iratok — közkézen forognak. Az 1769. és 1770. években német földön nem kevesebb mint 70 olyan mű jelent meg, mely a nevelés körébe vág.¹⁾ Az »Allgemeine Deutsche Bibliothek« 1773-tól kezdve külön rovatot nyit a neveléstani munkák ismertetésének, s ugyanekkor indul meg Németországban az első paedagogiai folyóirat, az »Allgemeine Bibliothek für das Schul- und Erziehungswesen in Deutschland«. Resewitz munkáit, különösen a »polgár neveléséről« írottat,²⁾ mohón olvasta az egész német közönség. Mindenki arról beszélt, hogy a soká elhanyagolt kenyéradó népet s az államfenntartó polgári elemet ki kell művelni és »fel kell világosítani«; mindenki, aki valaha végig járta a gymnasiumot, fontoskodva kérdezte, hogy a tanítás miért oly mesterkélt, száraz, szellemtelen, pedáns, »szerzetes izü«, s hogy miképen lehetne a módszert egyszerűvé, természetessé, okszerűvé, észszerűvé, gyakorlatiassá, sőt kellemessé is tenni? Folytonos bírálat tárgyává válik az egyetem a maga százados rendszerével. — Az általános paedagogiai láz megragadja a hatóságokat is. »Az ifjúság nevelése — mondja 1774-ben egy német író³⁾ — a tanintézetek javítása, a módszerek könnyítése, a tantárgyak nemesbitése néhány év óta forrongást és mozgalmat idéz elő. Minden állam érzi kötelességét, megismeri jogait, s pártját fogja a nagyon is soká elvakított, csalódott, elhanyagolt és elnyomott emberiségnek, az ártatlan és jövőre hivatott polgároknak. — A római szent birodalom minden részében módszerbe és tantervbe vágó projectumokkal telnek meg a hivatalos irattárak. Tanügyi bizottságok keletkeznek, melyek a létező állapotok megvizsgálása után

¹⁾ Göttinger Gelehrte Anzeigen, 1773. 110. lap.

²⁾ Die Erziehung des Bürgers zum Gebrauche des gesunden Verstandes, und zur gemeinnützigen Geschäftigkeit, von Friedrich Gabriel Resewitz, Pastor an der deutschen Petrikirche in Kopenhagen. Kopenhagen, 1773. 8° 212. l. — Ismertetését adja az Allgem. Deutsche Bibl. XII. köt. 2. füzet (1774), 325—337. ll.

³⁾ Freymüthige Briefe an Herrn Grafen von B. etc. Frankfurt und Leipzig, 1775. 119. l.

legott hozzáfognak a rendezés, szabályozás, reformálás munkájához. Csak a mainzi választófejedelemségnek ¹⁾ 1771. és a szász választófejedelemségnek 1773-ik ²⁾ évi szerves intézkedéseire utalok. Egyik állam a másiknak iskoláit kezdi tanulmányozni s bírálgatni; a híres iskolákat messze földről keresik fel az érdeklődők, mint Rochow Eberhard reckahni iskoláit, melyeket az első tíz évben 1000 idegen látogatott a continens minden részéből,³⁾ vagy Felbiger sagani iskoláit, melyek oly elhatározó befolyást gyakoroltak az elemi oktatás fejlődésére.

Ezen világra szóló nagy mozgalomból kivette részét Ausztria is, melynek tanügyi reformjaival, mint hozzánk legközelebb állókkal, immár szintén meg kell ismerkednünk.

MÁSODIK FEJEZET.

A tanügyi reform Ausztriában.

I.

Az osztrák örökös tartományok közép és felső iskoláinak legnagyobb része a Jézus-Társaság vezetése alatt állott, s így mindaz, amit e mű első kötetében a hazai katolikus iskoláztatás jellemzéseként elmondottunk, lényegileg Ausztriára is alkalmazható.

¹⁾ Allgemeine Instruction für die öffentlichen Lehrer der Trivial-, Real- und Mittelschulen in den kur-mainzischen Landen. 1773. 8° 96. l. — Entwurf, nach welchem die bisher sogenannten lateinischen Schulen in den kurmainzischen Landen und besonders in der kurfürstlichen Residenzstadt Mainz werden eingerichtet werden. Mainz, 1773. 120. l.

²⁾ Erneuerte Schulordnung für die lateinischen Stadtschulen der chur-sächsischen Lande auf Ihrer Churfürstlichen Durchlauchtigkeit höchstem Befehl und mit gnädigstem Privilegio in den Druck gegeben. Dresden. 1773. 92. l. — Erneuerte Schulordnung für die chursächsischen drey Fürsten- und Landschulen, Meissen, Grimma und Pforta. 1773. 160. l. — V. ö. Vormbaum: Die evangelischen Schulordnungen des achtzehnten Jahrhunderts. Gütersloh, 1864. 613--700. l.

³⁾ Kehr: Verzeichniss der Besucher der Reckahn'schen Schulen. Paedagogische Blätter, VII. köt. III. füz. 225. s. kk. II.

Hogy a viszonyoknak emez azonossága mellett mégis sokkal korábban és erősebben jelentkezett az ellenhatás amott, mint a magyar birodalom területén, annak legfontosabb okát nyilván a kultura régiségében és nagyobb rázkódtatástól ment folytonosságában kell keresnünk. E régibb időkre visszanyúló és mélyebben gyökerező szellemi alkatnak tulajdonítható a műveltség általános színvonalának magasabb foka s a polgárok összességének szélesebb látóköre. Ehhez járult a külfölddel való állandó kölcsönhatás termékenyítő ereje. Mig Magyarország a nyugati nagy államoktól mind földrajzi, mind gazdasági, mind politikai okokból el volt zárva, s csak kivételesen bocsátotta ki kebeléből a külföldre utazókat, addig Ausztria a nagy királynő uralkodásának második felében sűrű érintkezésbe lép a délnémet államokkal, sőt Poroszországgal és Franciaországgal is. Mind több és több ember látogat el Bécsbe. Az osztrák államférfiak gyakori diplomatiái küldetések révén ismerkednek meg a külföldi eszmék haladásával. Jóllehet még mindig szigorúan őrködik a kormány a külföldi könyvek behozatala fölött, s a tiltott könyvek lajstromába iktatja Mendelssohn Phaetonját, Locke, Helvetius, Diderot, Rousseau műveit. Nagy Frigyes brandenburgi emlékiratait s az Antimachiavelt, azért utazók, könyvkereskedők és ágensek szép számmal csempészik be a francia encyklopaedisták műveit, a voltairei irodalom termékeit, a természetvallás kátlóit, a szabad szónak számtalan apró sajtótermékét, nemkülönben a szellemes és galans tartalmu folyóiratokat és almanachokat, s a bécsi előkelő társaság titokban kézzől kézre járattja a tiltott gyümölcsöt. A németalföldi Van Swietennek letelepedése Bécsben egy egész művelődési programm jelentőségével birt. Az ausztriai államszolgálatba ájtott s katolikus vallásra tért poroszok (mint Borié) hova-tovább nagyobb szerepet játszanak, s a művelt közönség kezdi megbecsülni azt a szellemi tőkét, melyet magukkal hoznak. A közigazgatást intéző legfőbb hatóságokba, úgyszintén a legmagasabb állami és udvari hivatalokba oly férfiak jutnak be, kiket a felvilágosult gondolkodás jellemez: elég Kaunitzot és Pergen grófot, továbbá Kressel és Heinke bárókat említenem. Kollár Ádám, Martini Károly Antal, Riegger Pál József, Greiner Ferencz és Hägelin

Ferencz, úgyszintén az államtanács összes tagjai finom műveltségökkel és nagy olvasottságukkal díszei voltak minden tanácskozásnak és lelkes mozgatói minden művelődési kérdésnek.

A bécsi nagyúri társaság, vagyis az udvar s minden, ami varázskörében élt és érvényesülni kívánt, lassankint szintén átalakult. A régi ős-konservatívoknak elég idejük volt az ötvenes és hatvanas években kihalniok vagy visszavonulniok, hogy helyet adjanak a haladók pártjának.

A hetvenes évek elején már minden jel arra mutat, hogy elérkezett az ideje a nagy szellemi kérdések felvetésének, s különösen a tanügy reformálásának, azon az alapon, melyet az ötvenes évektől kezdve Van Swieten épített meg. Az új szellem, mely eddig csak virtualis erőnek látszott, kezd eszelekvőleg hatni; a renyhe tömegekben megvillan az élet szikrája s most azután mohón terjed tova a láng. A királyné böles és józan mérsékletére volt szükség, hogy az új áradat a kellő korlátokon túl ne csapjon s a reformok láza forradalmi állapotot ne teremtsen a közoktatás terén.

Azok közül, kik szóval és tettel harcoltak a tanügyi rendszer megjavításáért, a legmerészebb volt *Pergen Antal gróf*. Az előkelő diplomata, ki husz éves korától kezdve Európának majd minden részében megfordult s a hatvanas évek vége felé gazdag tapasztalatokkal tért meg Bécsbe, az örökös osztrák tartományok tanrendszerének reformálására vonatkozó bizalmas javaslataiban ¹⁾ (1770—1772) lényegileg

¹⁾ Udv. Levélt. Staatsr. 239., 2809., 2879., 3580., 4021. ex 1771.; 80. ex 1774. Tov. u. o. Votr. F. 155. ex 1772. V. ö. Arneth: Maria Theresia IX., 227—238.; Helfert: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia, Prag, 1860. 182. s. kk. II. — Pergen javaslata 470 folio-oldalból álló vastag kézirat. Címe: Instruction für die orientalische Akademie als ein allgemeiner Plan für öffentliche Erziehungs- und Schulanstalten. 1770. Melléklete: Entwurf von Erlernung einer Sprache, insonderheit der Lateinischen. Wien, 1770. (43 oldal). Az 1771. évi júl. 16-án kelt, szintén terjedelmes előterjesztéshez mellékelve vannak: 1. Beantwortung der bej der allerhöchsten Resolution mitgetheilten Anmerkungen. 2. Project über die Errichtung eines Collegii Nobilium in Wien. 3. A halléi Paedagogium Regium szervezete. 4. Règlement pour les exercices intérieurs du collège Louis-Le-Grand, Paris, 1769. 5. A ber-

ugyanazt hirdeti német nyelven és a Habsburgok trónja előtt, amit néhány év előtt francia földön, egy vidéki parlament körében mondott el La Chalotais. Két éven át szakadatlanul tudja foglalkoztatni az államtanács összes tagjait és az udvart azzal a tétellel, hogy a közoktatást az egész vonalon ki kell venni a szerzetesek (értsd: jezsuiták) kezeiből s világi emberekre, legfőljebb még szükségből egyházmegyei papokra kell bízni. Ezen erős meggyőződésében, melyet mindvégig doctrinair modorban védelmez, sem az államtanácsosok tartózkodása, sem Mária Terézia halogató és kitérő elhatározásai nem ingatták meg. Mindazok az érvek, melyeket a francia rationalismus hívei és a Philanthropinum képviselői az egyházaknak a köznevelés irányításában vagy intézésében való részvétele ellen hangoztattak, újból feltűnnek e terjedelmes emlékiratokban: szerzetesi szellem, külső hatalomtól való függés, szellemtelen és elaggott tanrendszer s a többi, előttünk már ismert panasz és vád, teljesen ugyanazon gondolatmenet medrébe szorulva vonul el szemünk előtt. A szerzetesek készületlenül lépnek a tanítás terére, mely legtöbbször nem hivatásuk; ahelyett hogy vallásos meggyőződést és erkölcsi érzületet tudnának kelteni neveltjeikben, Canisius kátóját magoltatják; ahelyett hogy latin nyelvet tanítanának, csak nyelvtani szabályokkal terhelik meg az ifjakat, kik a sok paradigma- és szótanulásban egészen elom-pulnak, s ha kikertülnek az iskolából, a legkönnyebb klasszikus írókat sem értik meg. A szerzetesek külön corpust alkotnak, külön fennhatóságokkal, s ezért akarva sem tudnak beleilleszkedni az állami rendbe: az állam rendelkezéseinek nem tudnak utógondolat nélkül, őszintén, egyenesen, loyálisan engedelmeskedni.

Az állam jóléte tehát, Pergen gróf szerint, sürgősen megköveteli, hogy az ifjúságot a papságnak, s különösen az elszigetelt szerzetes rendeknek és testületeknek kezeiből kivegyük s a tanítás és nevelés ügyét »más előrehaladottabb országok példája szerint« kizárólag világi egyénekre bizzuk.

lini reáliskola szervezete 1763-ból. 6. A tanügyi reform végrehajtására vonatkozó tervezet.

A szerzetesek nem képesek állampolgárokat nevelni, mert saját különleges céljaik vannak, melyek legtöbbször ellenkeznek az állam érdekeivel. Az államnak feladata az egész oktatásügy intézését a maga számára lefoglalni s egy általános érvényű szervezetet alkotni.

E szervezet értelmében háromféle tagozata volna a közoktatásnak: *a)* az általános elemi (trivialis) iskolák, melyek falusi és városi iskolákra oszlanak, *b)* a reálskolák, oly ifjak számára, kik sem a falusi életfoglalkozásokra, sem tudományos pályákra nem akarnak menni («für die zu jeder andern Lebens- und Nahrungsart, als zum Landleben oder zum eigentlichen Studieren und Latein Lernen bestimmte Jugend»), *c)* latin iskolák és gymnasiumok, első sorban a nemesség, második sorban a vagyonos emberek fiai számára, mert a szegény gyermekek csak akkor valók gymnasiumba, ha tehetségöknek kiváló jelét adják. Az állami vezetés és felügyelet összes szálai a tanügyi középponti főigazgatóságban futnak össze, melynek — miként a mi Ratio Educationisunk királyi egyetemi senatusának — országos hatásköre volna, élén egy miniszterrel (a Ratióban a »supremus per Regnum Hungariae director studiorum«). E felügyelő hatóságnak (mely Basedow Educations-Conseil-ére emlékeztet) állandó tudomással kell bírnia az összes iskolák állapotáról. Folytonos levelezésben van a külföldi tanférfiakkal és tudósokkal; tagjai időről időre felkerekedik a külföldi tanintézeteket s az ország iskoláiban is hivatalos látogatásokat végeznek. Első és legfőbb teendője ezen országos hatóságnak az, hogy a tanárhiány megszüntetésére semináriumokat szervezzon, ahol a tanárjelöltek jövődő hivatásukra készülhetnek. E semináriumok tanárai lehetnek kezdetben külföldiek is, felekezeti különbség nélkül; hasonlóképen nem kell Pergen nézete szerint attól sem visszariadni, hogy az országos tanulmányi főigazgatóságba protestáns tudósok és tanférfiak bevonassanak. Szóba kerülnek Ramler, Büsching, Sulzer, Semler, Ernesti, Riedel, csupa tanár és író. Ugyancsak ekkor tűnik fel az iratokban először Felbiger, sagani apát neve. Birckenstock udvari titkárt a németországi iskolaügy tanulmányozására kiküldik államköltségen.

Az országos közoktatás egységének és egyformaságá-

nak elvét Pergen gróf állította fel legelőször Ausztriában. Az ő javaslata a legelső hivatalos munkát, mely az oktatásügy összes tagozatait és részeit, amint azok az ausztriai államtesten eloszlanak, egységes rendszerbe igyekszik összefoglalni, mintegy alapját rakva le ama számos, hasonló irányban haladó tervezeteknek, melyek utána keletkeztek s melyeket azután a magyarországi tanrendszer megalkotói eklektikus módon felhasználtak.

Egészen új elemként jelenik meg az ausztriai oktatásügy tervezetében a reáliskola mint oly művelő intézet, mely önálló czélt és lételt kér a maga számára s határozott közönségre számít. Új az a gondolat is, hogy minden rendű és fokú iskolában, még az egyetemen is, minden tantárgyat (az egyedüli orvosi tudományok kivételével) csakis német nyelven kell tanítani; s új a munkálatnak az a része, mely a teljesen elhanyagolt leánynevelést tárgyalja.

A Pergen gróf javaslatainak tantervi részeiből czélom szempontjából kiemelem a következőket: a tanítás tárgyai Pergen szerint a vallás, az olvasás, írás, szépirás, gyorsírás (nem stenographia, hanem a magyar Ratio Educationis tachygraphiaja ¹⁾ értelmében), német helyesírás, latin nyelv (a görög nyelv tanítása nem feltétlenül kötelező), matematika, földrajz, történelem, mythologia és régiségek, logika és erkölestan, a természet és művészet megismerése (Erkenntniss der Natur und Kunst), széptudományok (különösen ékesszólás és költészet), végül encyclopaedia, vagyis a tudományoknak általános áttekintése (Allgemeiner Abriss der Gelehrsamkeit).

¹⁾ »Neben dem Schönschreiben wäre aber auch die sogenannte Tachygraphie zu tradiren und die Jugend zum Geschwindschreiben frühzeitig, doch ohne Nachtheil der Calli- und Orthographie anzuführen . . . Das beste Mittel hierzu scheint zu seyn, dass man ihnen etwas diktire, im Anfang ganz langsam, nach und nach immer hurtiger, dabey aber Acht gebe, dass sie bey den erlernten Zügen bleiben, und auch zuletzt bey der grössten Hurtigkeit ihre Hand nicht ganz unkenntlich werde.«
Egészen így a Rat. Ed. p. 242: »Tachygraphia, seu celeriter scribendi facultas . . . Facultas haec ut iis concilietur, in variis, de quibus sermo recurret alibi, occasionibus lente erit iisdem dictandum semestri primo, postea vero sensim celerius, adhibita tamen reliquo deinceps tempore providentia, ne dum in celeriter scribendo exerceantur, ipsam correcte, nitideque scribendi consuetudinem amittant.«

A latin nyelvet gyakorlati alapon kívánja Pergen taníttatni, mert a cél szerinte az, hogy mentől rövidebb idő alatt lehessen e nyelvet elsajátítani; ezért nemcsak klasszikus írók, hanem másféle szövegek is olvasandók. Sokat kell beszélni, fordítani, variálni s a Quae maribussal egészen felhagyni; a nyelvtant az olvasmányokból vonják le a tanulók, s csak a legvégén vegyék kezökbe a grammatikai tankönyvet. A német nyelv nemcsak önálló tárgy, hanem egyuttal a tanítás nyelve is, mindanyiszor, mikor tárgyi ismeretek közléséről van szó.¹⁾ A földrajz tanítása egészen azon a csapáson halad, melyet a Ratio Educationis követ: a szülőföldből és a környékből kell kiindulni, a tanulót a térképen utaztatni s a természeti tárgyakra nagy súlyt helyezni. A földrajzhoz fűződik az újságoknak hetenkint egyszeri olvasása ²⁾ (a Ratióban: Collegium Novorum), melynek kapcsán a tanár a feltehetőbb földrajzi, természeti és történeti mozzanatokot elbeszélő alakban megmagyarázza növendékeinek. Az iskolai foglalkozásnak e nemével már a pietistáknál találkoztunk; megvolt a Philanthropinumokban is.³⁾

Pergen javaslata (melyben része volt Birkenstocknak is) tudvalevőleg a lassu kiéheztetés folyamatában múlt ki. Voltak lelkes védői, mint Van Swieten és Kollár Ádám, de

¹⁾ „Alles, was in Schulen blos der Sachen halber gelernt werden muss . . . in der *Müllersprache* unseren deutschen Jünglingen zu lehren.“

²⁾ Pergen jav. 300. lap: „Es würde nicht allein zu einer sehr angenehmen Abwechslung im geographischen Unterricht, sondern zugleich zur besten Wiederholung des Erlernen dienen, wenn wöchentlich ein Schüler nach dem andern ein paarmal eine wohlgeschriebene Zeitung öffentlich vorläse und der Lehrer die darin vorkommende geographische sowohl, als Natur- und Staatsmerkwürdigkeiten den Schülern auf eine unterhaltende Art zu erklären“ stb. Rat. Ed. p. 266. „De collegio novorum publicorum.“ — Nem érdektelen, hogy az újságok olvasását már a XVIII. század elején nálunk is ajánlja Rezik, amidőn a Gymnasiologia I. kötetének 40. lapján a poesis osztályáról azt mondja, hogy itt van helye az újságok olvasásának. „Novellarum lectionem, quibus Juventutis profectus eleganter augetur, in uberiorem notitiam mapparum Geographicarum introducit.“ — V. ö. Caelestini Piller e Scholis Piis Gymnasii Regii Ginsiensis Directoris Localis: de Publicorum Novorum Studio Existimatio. M. N. M. kézírata, Acta Ürm. Fol. Lat. 2997. — 4°, 24 oldal.

³⁾ V. ö. Pintoche id. munkájának 518. lapját.

ezekkel szemben az államtanács néhány tagja (főképen Kressel báró), s hihetőleg más, a színpalak mögött rejtőző egyének az elismerés chorusába annyi aggodalmas megjegyzést, oly sok apró kételyt tudtak belevegyíteni, oly számos oldalról világították meg a javaslatot, annyira hánytorgatták a terv jó oldalai mellett gyengéit is, oly annyira előtérbe helyezték a pénzügyi nehézségeket s a tanárhiányban rejlő gyakorlati akadályokat, hogy a királyné nem tudott habozó állásából kilépni s kitérő resolúciókkal válaszolt. Viszont Pergen élére állította tételét, kijelentve, hogy addig az egész mű részleteit nem mutathatja be, míg az oktatás saecularisatiójának főkérdésében határozott döntés nem történik. E döntés — nyilván Migazzi bécsi érsek közbelépésére — elmaradt, s vele együtt elmaradt Pergen grófnak részletes javaslata is. Az egész ügy lekerül a napi rendről; az iratok félretétetnek; Pergen Galicziába megy kormányzói megbízással. Az általa felvetett nagy problémát csakhamar megoldotta maga az idő. A Jézus-Társaság feloszlatása elejét vette a tanügy erőszakos államosításának. Az iskola magától felszabadult a leghatalmasabb szerzetes rend uralma alól, s Pergen eszméi, habár nem oly elvont és elméleti alakban, mint szerzőjük vélte, fokozatos egymásutánban valósulnak meg tényleges intézményekben.

II.

Még mielőtt Pergen gróf javaslatainak sorsa eldőlt, különböző tényezők közrehatása mellett folyamatba jött az ausztriai örökös tartományokban a *népoktatás* ügyének rendezése.¹⁾ Ösztönzést adott erre Firmian gróf passau-i püspöknek emlékirata, majd Messmer József bécsi tanítónak egy munkálata (mindkettő 1770-ből). E dolgozatok, úgyszintén a sziléziai Schulreglement alapján fogtak hozzá Bécsben a reformokhoz, melyeknek lelke Hägelin Ferencz Károly alsó-ausztriai kormánytanácsos, ki még fiatal korában, Halléban és Berlinben jártakor, ismerte meg a porosz iskolaügy álla-

¹⁾ Helfert: id. m. 119. kk.

potát. Hägelin az egész monarchiára kiterjedő általános népoktatási szervezetet dolgozott ki (az 1772. év végén), melynek értelmében a falusi iskolák csakis a »szükséges« tárgyakat (vallástant, olvasást, írást és számolást) ölelnék fel, a kisebb városok iskolái ezeken felül még a hasznosakat (a nyelvtant és erkölestant), a tartományok székhelyein levő elemi főiskolák (Hauptschulen) pedig még azonfelül rajzot, geometriát, mechanikát és polgári építészetet is. Valami ehhez hasonló hasznossági elvet a Ratio Educationisban is fel fogunk találni. De sem Hägelin terve, sem Martininak egy év múlva készült »Alapvonalai« (Grundzüge zur Entwerfung eines allgemein verbesserten Plans in Studiensachen), sem Gruber Lénárdnak a saganai módszer szellemében kidolgozott »Haupt- und Normalschul-Lehrplan«-ja positívumra nem vezettek, és daczára a sok ülésezésnek és iratváltásnak még csak a leglényegesebb alapelvekben sem tudtak az irányadó körök megegyezni.

Ekkor gondolt a királyné *Felbiger János Ignácra*, a Sziléziában levő saganai klastromnak nagyhirű apátjára, az ottani katolikus iskolák újjászervezőjére, kihez már 1770 óta jártak el Ausztria különböző részeiből tanítók, hogy módszert tanuljanak tőle. Felbiger II. Frigyes engedélyével 1774. évi május 1-én érkezik Bécsbe.

Első szerves alkotása az *általános iskolai rend*,¹⁾ mely

¹⁾ Források: Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen, Wien, 1774. — Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen, Wien, 1776. — Die wahre Saganische Lehrart in den niedrigen Schulen, herausgegeben von dem Saganischen Prälaten Johann Ignatz von Felbiger, Wien, 1774. — Freymüthige Briefe an Herrn Grafen von B. über den gegenwärtigen Zustand der Gelehrsamkeit der Universität und der Schulen zu Wien. Frankfurt u. Leipzig, 1775. 134—143. — Freye Gedanken über die österreichische Litteratur und Einrichtung der Normalschule, Wien, 1775. — Freymüthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen und aller zum Behuf derselben gedruckten Schriften. Berlin und Stettin, 1783. — Kays. königl. privilegirte Anzeigen aus sämtlichen k. k. Erbländern, 1771. évf. 40. s. kk. II., 97. s. kk. II. — Kais. königl. allergnädigst privilegirte Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien, Wien, 1772. évf., 679., 714., 728. és 744. lapokon; tov. u. ott 1774. évf. 49—55. II. — Göttinger Gelehrte Anzeigen, 1774. évf. 930—932. I.

1774. évi december 1-én nyerte meg a legfelsőbb szentesítést, és megadta a további munkássághoz a biztos, meg nem ingatható alapot. E fontos szabályzat volt az a kutforrás, melyből évtizedeken át merítette a monarchia minden része a népiskola fejlesztéséhez szükséges életnedveket; ez adta meg a nagy kereteket, melyeken belül az egyes országok népiskoláinak eljárása mozgott; itt vannak letéve azok a normális követelmények, melyeknek teljesítésétől az egész népoktatás egységét és egyenlőségét várta a bécsi kormány.

A Schulordnung, tovább fejlesztve Hägelin javaslatait, háromféle »német iskolát« (vagyis: elemi népiskolát) ismer: 1. a tartomány fővárosában levő normális iskolát, mely a tartomány többi iskoláinak »zsinórmértékül« szolgál és külön normális iskolai bizottság gondozása alatt áll; 2. a nagyobb vidéki városokban levő elemi főiskolákat (Hauptschulen); 3. mezővárosokban és falvakban levő triviális iskolákat. — E szervezet alapul vétele mellett a szabályzat részletesen intézkedik az iskolák helyiségeiről és felszereléséről, az iskola-fenntartók jogairól és kötelezettségéről, a tanítók szolgálati és egyéb viszonyairól, az iskolába járás ellenőrzéséről, a szorgalmi és szüneti időről, a népoktatás tárgyairól, a tanítás módjairól és segédeszközeiről, a tankönyvekről, az iskolai fegyelemről, a házi tanításról, a vizsgálatokról s az állami és egyházi felügyeletről.

A falusi iskolák tárgyai: hit- és erkölestan, olvasás, írás, a négy számolási alapművelet, a hármasszabály s néhány rövid útmutatás a becsületes életmódhoz és gazdálkodáshoz (eine Anleitung zur Rechtschaffenheit und zur Wirthschaft). Mindezt rendszerint egy tanító látja el. — Az elemi fő- vagy városi iskoláknak két vagy három tanítójuk van, kik a falusi iskolák anyagán felül a jövőendő polgári elemnek, a gazdáknak, iparosoknak és kézműveseknek szükségleteihez képest még a latin nyelv elemeit (de csak a nagyobb városokban), a német fogalmazást, a háztartás és mezőgazdaság alapvonakait, a földrajz és történelem elemeit tanítják. Mindezek az iskolák mindkét nemű ifjuság számára valók, de ahol csak lehet, külön leányiskolák állítandók fel.

A tartományi középpontoknak szánt normális iskolákról

legjobban úgy fogunk tájékozódhatni, ha *egy* ilyen intézetnek a szervezetével ismerkedünk meg. Legrészletesebb feljegyzéseket találunk forrásainkban a *híres bécsi normális iskoláról*, mely a mi szempontunkból azért is nagy fontossága, mert ennek az iskolának a mintájára szervezték a pozsonyit is.

A bécsi normális iskola 1771. évi január 2-án nyílt meg, 150 rendes tanulóval és 30 tanítójelölttel. Nemcsak az volt a célja, hogy mintáját szolgáltassa a kitünő népiskolának, hanem hogy egyszersmind képző intézete legyen a jövőbeli tanítóknak. Az I. osztályban 66 tanulót találunk, 6 és 10 év közt; a II-ikben 55-öt, kiknek életkora 10 és 14 év közt váltakozik; a III-ikban tanultak 25-en, a 15. és 24-ik (!) életév közt; a IV-ikben foglalt helyet a 30 tanítójelölt. Az első két osztály tananyaga nem sokban különbözött attól, melyet a nagyobb városok elemi iskolái karoltak fel, a III. osztály azonban már — tisztán hasznossági célzattal — bizonyos életpályákra, magántanítói, alsóbb hivatalnoki, katonai, kereskedelmi, gazdasági, uradalmi tisztségekre akart előkészíteni, s ezért a megelőző osztályokból fellépett növendékeinek terjedtebb és gyakorlatiasabb anyagot nyújtott. Itt tanulták a »bölcseleti és keresztény erkölcsant«, a szépirást, a német fogalmazást mindenféle vonatkozásaiban,¹⁾ a matematikai és politikai földrajzot (különösen az európai államokét), a hazai (osztrák) és egyetemes történetet, a művészetek és mesterségek ismertetését, a mértant (die Messkunst) és a számtant. Az utóbbinak tantervi mértéke jóval meghaladja az elemi főiskolákét.²⁾ A normális iskola negyedik

¹⁾ A részletes anyag: *a)* Die Eigenschaften einer guten Schreibart, *b)* Die Eigenschaften des Ausdrucks, *c)* Die Genauigkeit des Ausdrucks, *d)* Die weitere Theorie der Schreibart, *e)* Die Eintheilung der Ausdrücke, *f)* Der vollkommene Aufsatz, *g)* Was zum Überreden erfordert werde, *h)* Die Anordnung der Rede, *i)* Die Arten des Styls, *k)* Die verschiedenen Arten der Briefe, *l)* Anweisung zu allen Aufsätzen, welche im gemeinen Leben vorkommen.

²⁾ A tananyag: *a)* Die 4 Rechnungsarten in Zahlen, *b)* Die Buchstabenrechnung, *c)* Die Lehre der Gleichungen überhaupt, *d)* Die Theorie der Verhältnisse, Proportionen, Progressionen und Logarithmen, *e)* Die Aufgaben des ersten Grades der bestimmten Analytik, *f)* Die Auflösung der Aufgaben des zweyten Grades der bestimmten Analytik; *g)* Die

osztálya volt a tulajdonképeni tanítóképző, melyben kizárólag a módszer elméletét és gyakorlatát sajátították el a növendékek.

E négy éves tanfolyamon kívül 1774-től kezdve rövidebb ideig tartó tanfolyamokkal is találkozunk, melyekre a monarchia minden részéből jöttek a tanítók. Az 1777-ik évtől az 1780-ik évig 363 egyházmegyei pap, 132 szerzetes, 175 néptanító és 679 házi tanító hallgatta a bécsi normális iskola előadásait és vitte mindenfelé az új tant. E mozgalom hatása alatt az ausztriai tartományok székhelyein, Prágában, Innsbruckban, Linzben, Freiburgban, Roveredóban, Brünnbén, Gráciban, Klagenfurtban, Troppauban, Laibachban és Triesztben hasonló mintaintézetek keletkeznek. Magyarországon Pozsony s a bánságban Temesvár, később az ország más nagyobb városai lesznek székhelyeivé a bécsi methodus szerint szervezett ilyenmü tanintézeteknek. Valamennyiben a normális vagy másként *sagani módszert* követik.

S ezzel elérkeztünk Felbiger munkásságának második jellemző vonásához. — Miben állott ez a módszer, melyet Bécsben a királynétől kezdve mindenki egekig magasztalt, ellenben az ott megfordult poroszok oly véghetetlenül »nyomorultnak« és nevetségesnek bélyegeztek?

A sagani módszer lényegét öt jelszó fejezi ki: az együttolvasás (das Zusammenlesen), az osztálytanítás (das Zusammenunterrichten), a betűs módszer (die Buchstabenmethode), a táblázatos módszer (Tabellen-Methode) és a kérdező módszer (das Katechisiren).

Az első kettőt bővebben magyarázni fölösleges. Felbiger voltaképen nem akart egyebet, mint ami mostanság legfőbb axiomája a tanításnak: ne egyes tanulókkal, hanem az egész osztálylyal foglalkozzék a tanító, amihez ugyanannak az olvasókönyvnek a használata kívántatik. Amit ma oly természetesnek tartunk, akkoriban még nagy vívmány számba ment, amikor mindenki úgy tanított, ahogy akart, s a leg-

gänzliche Entwicklung der bestimmten Gleichungen von allen Graden,
h) Die Auflösung der Gleichungen des ersten Grades der unbestimmten Analytik.

több tanulónak könyve sem volt. — Az, amit Felbiger betűs és táblázatos módszernek mond, már bővebb magyarázatot kíván. A betűs módszer abban állott, hogy a tanító a könyv nélkül megtanulandó mondat egyes szavainak kezdő betűit fölírta a táblára, s ezen rövidített feljegyzés segítségével vésette be növendékei emlékezetébe az anyagot. Pl. ha a tanító ezt a mondatot akarja betaníttatni: »Mindenkinek hinnie kell, mit az Isten kinyilatkoztatott,« ezt írja a táblára: »M. h. k., m. a. l. k.« A táblázatos módszer pedig azt jelenti, hogy minden tantárgynak anyaga s annak minden része — rendszerint kampós zárójelek segítségével — áttekinthetően tagolt táblázatokba foglaltatik. Tanulságos például szolgálhat erre nézve Felbiger módszeres vezérkönyvében, a *Methodenbuch*-ban olvasható »Haupttabelle vom Katechismus«. Végül a katechizálás azt jelenti Felbigernél, hogy a tanítás előre megállapított és megfogalmazott kérdések és feleletek szerint halad.

Ha elolvassuk azt, amit Felbiger e módszer részletes kifejtéséül az imént említett vezérkönyvben előad, s ha a normális iskolai tankönyveket tanulmányozzuk, nem lesz nehéz a kor mértéke szerint tárgyilagos ítéletet mondanunk. Ami a közös iskolai foglalkozást illeti, Felbiger elvei nagy haladást jeleznek a megelőző gyakorlattal szemben, bármily neveséges színben tünteti is fel a »Freymüthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen« című mű írója Felbigernek ide vágó utasításait a hanghordozásról, a chorusban való tanításról stb. Sokkal közelebb jártuk az igazsághoz a porosz bírálók, mikor a betűs módszer nagy fogyatkozásait felfedték. Valóban, a mai követelmények szerint bajos megértenünk, mikép nevezhették e módszert a bécsi tanügyi körök értelemfejlesztőnek és könnyűnek; nekünk úgy tetszik, mintha nem volna gyermekeknek való tanító eljárás, mely ennél mesztérkétebb és nehezebb volna. Milyen nagy tévedés volt, ha Felbiger azt hitte, hogy az egymás mellé rakott tömérdek kezdőbetű — melyeknek egy része azonos egymással — megkönnyíti a gyermek feladatát, s hogy a néma jelekhez fűződő szavaknak erőltetett észben tartása mellett marad ideje és frissesége a növendéknek arra is, hogy a jelek és

szavak mögött rejlő gondolatot megértse?! S ez a módszer újnak és korszerűnek sem volt mondható, mert Poroszországban találták fel, s mert Felbiger akkor tette közkeletűvé Bécsben, mikor a poroszok a maguk Hähn-féle módszerét, amannak eredetijét, már is elhagyogatták. — A mi a táblázati módszert illeti, annyiban nem vonható kétségbe hasznos volta, hogy múlhatatlanul szükségessé tette az iskolában a fali tábla alkalmazását; de viszont ennek a módszernek is volt egy eredendő nagy bűne; az, hogy a táblázatos összeállítás nem követte, hanem megelőzte a tanítást. A helyett, hogy a normális módszer oktatói a már feldolgozott anyagot könnyebb áttekintés kedvéért csoportosították s az ismeretes részletekből mintegy végső eredményképen a systemát kiemelték volna, épen fordítva jártak el, s azon kezdték tanításukat, hogy a kampós zárójelek segítségével messze elágazó, bonyolult filatióját állították össze a még teljesen ismeretlen tananyagnak, sőt ezt a táblázatot előzetesen be is tanultatták. A katechizáló módszer fölött a mai paedagogia pálczát tört; de tekintve az akkori tanítóképzés nagy fogyatkozásait s különösen a tanítók módszeres készültségének hiányosságát, a kor szükségleteinek álláspontjáról ezt a tanítói eljárást sem ítéltjük el egészen. A katechesissel együtt járó megkötöttség legalább biztos czélokat adott a tanítás menetének s a szeretlen elkalandozás veszedelmétől megóvhatta a tanítókat.

Mihelyest Felbiger kidolgozta az »általános iskolai rendet,« legott hozzáfogott imént ismertetett módszeres elveinek gyakorlati megvalósításához, különösen pedig az úgynevezett *normalis tankönyvek* megszerkesztéséhez. Mellőzve a kisebb alkalmi nyomtatványokat, imádságos könyveket, szépirási mintákat stb., úgyszintén a tanítóknak szóló utmutatásokat, körülbelül 30-ra tehető azon iskolakönyvek száma, melyek Felbiger tollából kerültek, avagy az ő szellemében készültek. Legnagyobb elterjedésnek örvendettek: az egységes katekismus, az ábéce (Namenbüchlein), a nagy olvasókönyv (melynek első része a hit- és erkölestant, második része a jó polgárnak kötelességeit tartalmazza), a német nyelvtan (Gottsched után), a számtan (Anleitung zur Rechenkunst), természettan és természetrajz (Anleitung zur richtigen Erkenntniss der am

meisten in die Augen fallenden Dinge), mechanika, polgári építészet, földrajz, gazdaságtan és mértan; végül a már említett módszertan (Methodenbuch), ez a rendszeres foglalatja a népiskolai tanítás egész anyagának s módszeres kezelésének, kissé száraz, nem ritkán naív modorban írva, de a kezdetleges viszonyok közt hézagot pótolva. E könyvek egy része, megfelelő földolgozással, Magyarországon is használatban volt.

Mérlegelve már most Felbiger munkásságának különböző ágait, csakhamar szemünkbe fog tűnni az ő igazi érdeme. Nem a betűk utvesztője, nem is a zárójelek szövevényes rendszere lendített az ausztriai s a magyarországi népoktatás ügyén, hanem az, hogy Felbiger a népiskoláknak biztos szervezetet adott, hogy megállapította az iskola eredményes munkájának külső feltételeit, hogy a népoktatás minden tagozata számára, egységes terv értelmében, olcsó tankönyveket írt és íratott, melyek, ha mindjárt fogyatékosak voltak is, már pusztá létezésöikkel haladást jelentenek; s hogy hatósági szoros ellenőrzés és állandó gondoskodás tárgyává tette a népoktatást. Amit módszer dolgában írt és tett, csupán abból a szempontból fontos, hogy a köztudatban ő honosította meg *valamelyes* módszernek a szükségességét. A közönség most lett csak figyelmessé arra, hogy a legkisebb iskolákban se lehet pontosan megszabott célok nélkül, rendszer és terv híján tanítani.

E szerint Felbiger nem mint elméleti igazságok feltalálója, nem mint teremtető és alkotó paedagogus, hanem mint kitűnő organisator tarthat számot az utókor hálájára. Önálló paedagogiai gondolatai nincsenek; módszeres elveit Poroszországból vette kölcsön. Azok az új eszmék, melyek a Philanthropinum irodalmában és intézményeiben feltűnnek, mint például a testi nevelésnek kiváló méltatása, legnagyobb részben egészen hiányzanak nála. E mellett nagyon figyelemre méltó jelenség, hogy az a felfogás, melyben Felbiger reformjai készültek, csak kevéssé viseli nyomát az akkor már hatalmasan terjedő Aufklärungnak. Legjobban bizonyítják ezt a Bécsben kiadott iskolakönyvek, szigorúan vallásos, moralisáló tartalmukkal. A szellem, mely végig vonul rajtok, nem okoskodó és bonczoló, nem kételkedő és egyéni színezetű, hanem inkább

köznapiasan egyszerű, áhítatos és kenetes, mindenkor mélyen gyökerezett katolikus szellem. Nem is volna másként megérthető, hogy Mária Terézia a népiskolák rendezése dolgában utóbb már senkire sem hallgatott, mint Felbigerre. A tudósok és tanfőrfiak között csak még Van Swieten volt az, aki a fejedelmi bizalom ily nagy mértékével dicsekedhetett.

Mindamellett vannak oly szempontok is, melyekben az ausztriai népoktatás szelleme érintkezik a nyugat-európai paedagogiai törekvésekkel. Ilyen — mint említettük — a népoktatás fokozatainak megállapításában a gyakorlati élet-pályák szem előtt tartása, ami kizárólag hasznossági elvnek tekinthető; ilyen a normális iskolákban több, egészen új reális tárgynak a meghonosítása, szintén a gyakorlati követelmények tekintetéből, úgyszintén a tananyagnak bizonyos utilitarius tárgyalása. A physikából a »mindennapi« jelenségek tanítandók; a számtant a közönséges élettel kell kapcsolatba hozni, s csakis oly példákat választani, melyek a háztartásban, ipari és kereskedelmi vonatkozásokban tényleg előfordulnak; a gazdaságtan maga is teljesen gyakorlati tárgy; a mértant Felbiger a jövőendőbeli kőműves, ács, asztalos, kertész stb. igényei szerint kívánja taníttatni, a latin nyelvnek pedig azért juttat helyet a városi népiskolákban, hogy az irodai, chirurgusi és gyógyszerész-pályákra törekvők igazi latin iskolák látogatása nélkül is képesek legyenek a szakjukba vágó nyelvi ismereteket elsajátítani.¹⁾ Nyugati befolyásra vall végül maguknak az iskolai bizottságoknak a megalapítása, melyekben már a kortársaknak egynémelyike Basedow nevelésügyi tanácsát vélte felismerhetni.²⁾

Németországból kisugárzó paedagogiai elvek hatása alatt született meg a *bécsi reáliskola* is, vagy, amint hiva-

¹⁾ »Die Hauptabsicht, warum die lateinische Sprache in deutschen Schulen gelehrt wird, ist diese; damit die Schüler, welche sich der Feder, der Wundarznei und Apothekerkunst, wie auch den bildenden Künsten widmen, das für ihren Stand Nöthige erlernen können, ohne eben die lateinischen Schulen zu besuchen.« Methodenbuch, 226. l.

²⁾ »So wäre denn auch einer der angenehmsten Wünsche des um die Erziehung so sehr verdienten Basedow erfüllt, welcher nichts geringeres betraf, als die Errichtung eines Erziehungsrathes« stb. (Wiener Realzeitung 1772. évf.)

talosan elnevezték, a »Realhandlungsakademie«. ¹⁾ Ennek a tanintézetnek tanulmányi anyaga részben azonos volt a normális iskolákéval. Az alsó-ausztriai kormányt több ízben foglalkoztatta is a kétféle iskola egymáshoz való viszonyának kérdése, sőt egy ízben komolyan szóba került a reáliskola beolvasztása a normális iskolába, jelölül annak, hogy amaz még nem találta meg helyét az oktatásügy szerves egészében.

A reáliskolai törekvéseknek a század elejétől kezdve mindenütt — így Kasselban, Braunschweigban, Berlinben — az az alapgondolatuk volt, hogy azoknak, kik nem a tudományos pályákra készülnek, a latin és görög nyelv helyett gyakorlati vagy közhasznú ismeretek elsajátítására kell alkalmat adni. Ezt a célt szánta Pergen gróf is a reáliskoláknak. A valóságban azonban e gondolat még nem birt szabatos alakot öltetni; mert vagy Resewitz javaslatai értelmében a szorosan vett polgári elem általános nevelő-iskolájaként jelentkezik a reáliskola, vagy szakí képzettséget akar adni (ipari, kereskedelmi, technikai irányban). Elszigetelten találkozunk oly elméleti törekvés is, melynek célja: egy közös alapvető tanfolyamban egyesíteni a tudós és nem tudós pályákra törekvőket, s azután bizonyos életkortól kezdve többfelé elágazó tanulmányi irányokat szervezni, aszerint, amint valaki majdan tudomány-egyetemet fog látogatni, avagy kereskedő, mérnök, katonatiszt, festő vagy szobrász vagy építész akar lenni. Az úgynevezett furcatiók rendszere ez, de még nagyon homályos és kezdetleges alakban, mint például (még Basedow előtt) Harles Kristófnak a reáliskolákról írt munkájában fel-tűnik. ²⁾

A bécsi reáliskolát a badeni születésű Wolf János György kezdeményezte. Sokoldaluan képzett ember volt. Tanult a hallei egyetemen bölcseletet és matematikát; majd Strassburgban, Lausanneban, Baselben és Karlsruhéban modern nyelveket, rajzot, polgári és katonai építészetet. Szülőföldjén

¹⁾ K. k. Privil. Anzeigen 1771. évf. 3. és 164. ll.; 1772. évf. 333. l.; 1773. évf. 338. kk. Wiener Realzeitung 1773, 11. l.; Freymüthige Briefe 150. l.; Biedermann: Die technische Bildung im Kaiserthum Österreich, Wien, 1854. 39—50. l.; 150. l. — V. ö. Helfert: id. m. 110—112. ll.

²⁾ Harles: Gedanken von den Realschulen, Bremen, 1766.

fogamizott meg benne egy reáliskola felállításának gondolata; de terve itt nem sikerülvén, Bécsbe ment, hol főleg Reischach báró, a nem sokára megalakult reáliskolai bizottság elnöke, karolta fel eszméit. Az 1771. év június 11-ik napján nyílt meg a bécsi reáliskola, mely czélul tűzte, hogy az ifjuság két év alatt »a kereskedéshez szükséges összes segédtudományokat« elsajátíthassa. E tanintézet tehát szakiskola volt, mint a tantárgyak sorozatából is látszik: physikát, kereskedelmi földrajzot, természetrajzot, számtant, mértant, kereskedelmi jogot, kettős könyvvitelt, kereskedelmi levelezést, rajzolást, német, francia és olasz nyelvet tanítottak benne élővel tanfolyamokban, naponként öt órában, legalább 15 éves növendékek részvétele mellett.

Mint hogy ez az iskola észrevehető hatást nem gyakorolt hazai közoktatásunkra,¹⁾ részletesebb leírásától tartózkodom.

III.

Felbiger munkásságának hatása a magyarországi népoktatás fejlődésére egészen nyilvánvaló. Látni fogjuk, hogy a pozsonyi normális iskola, úgyszintén az ország nagyobb városaiban szervezett »nemzeti iskolák« egyenes szellemi összeköttetésben állanak a ságani apát alkotásaival.

Sokkal kevésbbé szembetűnő az ausztriai *középoktatás*²⁾ területén létesült újításoknak kihatása hazánkra. Alig észrevehető szálak fűzik össze a szomszédos államnak e nemü

¹⁾ Az 1772-ik évben Blanc Ferencz udvari tanácsos hosszabb javaslatot terjeszt a Felsőég elé az állami administratio összes ágazatainak reformálása tárgyában. E javaslatban szó van arról is, hogy a bécsi Realhandlungsakademie mintájára Pozsonyban is reáliskolát kellene felállítani: »Die zur Bildung der Kaufmannschaft hier errichtete so heilsame Realschule soll in der Hauptstadt einer jeden Böhmisch und österr. Haupt-Provinz, das ist Prag, Brünn, *Pressburg* und Gratz eingeführt werden. Daher denn a) Des chestens der Kommerzien Hof Rath und respective die ungarische Hofkanzley die hierzu taugliche Subjecta vorzuschlagen sth.« A javaslatnak, mint ismeretes, eredménye nem lett. — Udv. Levélt. Vortr. fasc. 157. (ex 1772).

²⁾ Főforrások: Bécsi Udv. Lev. Staatsr. 2805. ex 1773; 80. és 1209. ex 1774.; 1203., 1205. és 2383. ex 1775.; 1523. ex 1777.

törekvéseit a magyar gymnasiumoknak amaz eszményképével, mely a Ratio Educationisban tükröződik. Inkább csak a külső keretekben rejlő analógiákról lehet szó, semmint szó szerint való kölesöznzésekről. Célunk megkívánja, hogy a közös eszmenemet avagy eltérő felfogás nyomait itt is felkutassuk.

A gymnasiumi oktatás alakulásának tanulmányozásában ott kell felvennünk a fonalat, ahol Pergen letűnik a cselekvés színteréről. A Jézus-Társaság csakhamar feloszolván, Ausztriában is sürgetően jelentkezett a szerves reform szükségessége.

Az 1773. év végén már teljes erővel lát hozzá a bécsi udvari tanulmányi bizottság a felsőbb, különösen latin iskolák rendszerének megállapításához, s miután Pergen javaslatát mindenki meghaladottnak tekintette, a bizottságnak egy kiváló tagja, az előttünk már ismeretes jogbölcse, az ép oly tudós mint »felvilágosult« *Martini Károly Antal* vállalkozik az új tanulmányi rendszer általános elveinek megállapítására (1773. november 29. és december 1.).

Három fő szempontot állított fel Martini. Az egyik, hogy minden ember részesülhessen a jó keresztény és jó alattvalói szellemtől áthatott oktatás azon nemében, mely társadalmi állapotához és jövőendő hivatásához illik. Nagyjában ugyanezen vallás-erkölcsi és észszerűségi elven épül fel a mi Ratiónk is. A másik szempont abban a követelésben tetőz, hogy a tanári állások betöltéséről és a tanárok képzéséről rendszeres intézmények útján szükséges gondoskodni, és pedig versenyvizsgálatok, concursusok alakjában, amelyek a Ratióba is átmentek. Harmadszor azt kívánja Martini, hogy a tanulmányi rend életrevaló, azaz: a kor szellemével meg-egyező legyen; hogy rendelkezék az állandóság feltételeivel, vagyis biztos anyagi eszközökkel (tanulmányi alappal); végül, hogy minden részében az egyenlőség elve — a Ratio szerint »aequabilis quaedam studiorum ac totius educationis forma« — uralkodjék, mely abban a törekvésben jut kifejezésre, hogy az állam összes alattvalóinak gondolkozása egy nagy közös cél utmutatása szerint egyenlővé tétessék. Ez a közönség a felfogásban szüli meg a nagy tettekre képes, igazi hazafias érzületet, míg máskülönben széjjelfolyik, szerte ága-

zódik minden nemes törekvés. Csupán az oktatás és nevelés egysége útján érvényesülhet az állam jóléte. Ezért »a tanügy úgy legyen megalkotva, mint az óramű; ha kerekeinek csak egyetlen jó rugóját, ha csak egyetlen csapot vagy szögget megmásítunk, az egész gépezet hasznavehetetlenné válik«.

Ez az egyetemes jellegű kulturpolitikai elnélkedés, mely Martini államtudományi műveinek szellemét idézi fel emlékezetünkben, nem gátolja meg szerzőjét abban, hogy a didaktika szerény műhelyét is fel ne keresse. Az iskolai szervezetről szólóban főleg a latin nyelvvel foglalkozik. Érzi, hogy itt akad legtöbb tenni valója, s hogy itt merül fel a legtöbb vitás pont. Csakugyan ez a studium érdekelte akkoriban leginkább a művelt közönséget. Nem az volt a kérdés, hogy szükséges-e a latin nyelv vagy sem, hanem azt vitatta majdnem minden újító, hogy a latin nyelvet sokkal rövidebb idő alatt sokkal jobban lehet elsajátítani, mint a volt Jézus-Társaság gimnasiaumaiban. Valaki csak végig járta ifjúkorában a régi iskola latin tanításának versenypályáját, bízva bizott könnyebb és gyorsabb módszerek lehetőségében. Minden apa hitte, hogy megkímélheti fiát attól, aminek keserű emlékét az idő nem törölkthette ki lelkéből. A latin nyelvtanulás céljainak és módszereinek felüldítése volt a probléma. A megoldására vezető kísérlet eredetiségét korántsem vallhatja a magáénak Martini. Hiszen már Basedow kereste a hatvanas évek végén a rövidebb utat; sőt hazánkban is már sokkal előbb merült fel a terv, hogy a latin tanulmány útjait meg lehet rövidíteni. A magyar kegyestanítórend 1752. évi tartományi gyűléséből felterjesztett s Bajtay tollából eredő tanügyi munkálat, melynek lételére először Csaplár Benedek figyelmeztette a kutatókat s melynek hiteles másolatát az Országos Levéltárban sikerült újból megtalálnom,¹⁾ az »Előadás módjáról« szóló fejezetben már öt

¹⁾ Csaplár Benedek (Révai Miklós élete I., 56. 1. 2. jegyz.) említi, hogy Hannulíknak egy jegyzete nyomán figyelmeztette bold. Molnár Madárt arra, hogy Bajtaynak tanügyi dolgozatai Bécsben vannak. Ugyan-
csak Csaplártól tudjuk, hogy Molnár a »Cabinetsarchiv«-ba bejutván, ott megtalálta Bajtaynak »De gubernatione gymnasiorum« és »De ratione tradendi« című dolgozatait. Molnár azonban e felfedezéséről sehol sem számolt be. Nehány év előtt a magyar udvari kancellária »Acta Parti-

évi gymnasiumi tanfolyamot állapít meg s a latin nyelv elemeit a három osztályra tervezett elemi iskola utolsó évébe utalja. Továbbá Niezky Kristóf a magyarországi gymnasiu-mok szabályozásáról szóló, 1769-ik évi emlékiratában (közöl-tem az I. kötet mellékletei közt) szintén ajánlja, hogy a gym-nasium hat éves tanfolyamát össze kell vonni öt esztendőre, s hogy ennek ellenében az elemi iskolákba kell áthelyezni a latin nyelv elemeinek kezdő tanulmányát. Az államtanács is tárgyalta akkoriban Niezky munkálatát, s egyhangu helyes-léssel nyilatkozott a javasolt intézkedésről, sőt egyik tanácsos (Binder) azt kívánta, hogy a gymnasiumi, jobban mondva latin tanulmánynak eme megrövidítését terjeszszék ki necsak Magyarországra, hanem az osztrák örökös tartományokra is. Mikor tehát Martini fellépett javaslataival, már jó ideje sza-kasztott ilyen nézeteket tápláltak az iskola iránt érdeklődő felsőbb körök.

A császárné az eleje terjesztett általános természetű javaslatokat jóváhagyó tudomásul vette. Ámde nem volt ele-gendő alapelveket kitűzni s némely közérdekű tanulmányi kérdést szellőztetni. Részletes tantervre volt szükség. Ezt a wüzburgi születésű *Hess Ignác*, a bécsi egyetem történelem-tanára dolgozta ki¹⁾ s a vele együtt érző Martini mutatta be a tanulmányi bizottságnak.

ularia- jelzetű gyűjteményének 332. számú kötetében (p. 171 -206), a bécsi theologiai és philosophiai tanulmányok 1752. és 1753. évi refor-málására vonatkozó közlemények sorában véletlenül ráakadtam a Csaplár említette munkálatnak egy másolati példányára, mely 37 ívrétű teljes oldalt tölt be, évszám és aláírás nélkül, de a környező iratokból s a tárgyból ítélve, kétségkívül 1752-ből ered. A bevezető részből kiténik, hogy a magyar kegyesanitőrend a szeptember havában tartott káptalan alkalmával 12 tagját bízta meg a „Literarum methodus”-nak mielőbb való kidolgozásával. E bizottság a gyűjteményes kötet 177. lapjától a 206. lapig terjedő (s hihetőleg Bajtay által készített) tervezetben állapo-dott meg, mely két részből áll: 1. De Gubernatione Gymnasiorum, 2. De Tradendi ratione.

¹⁾ Hess tanterve nyomtatásban is megjelent: Freundschaftliche Briefe an den Herrn von S—t über den Entwurf zur Einrichtung der Gymnasien in den k. k. Erblanden. *Nebst dem Entwurf selbst.* 1776. (hely nélkül). — A tanterv és a hozzá való utasítások a 133—208. lapokon olvashatók.

Készítője teljesen szakít a múlttal s az öt osztályu gymnasiumban a tiszta szakrendszert kívánja meghonosítani, hét szaktanárral, kik két vagy több, vagy minden osztályban a maguk tárgyát tanítják. A gymnasium első sorban a leendő állami tisztviselőknek akarja az általános műveltség alapjait megadni. Az oktatás anyagát három szempont jellemzi: első a történelmi tanulmány nagy terjedelme, amennyiben e tárgyat kapcsolatban a földrajzzal és a történelem segédtudományaival valamennyi osztályban s nap nap után kívánja taníttatni Hess. A második jelentős mozzanat, mely e tervet a korszellem középpontjába helyezi, a reáliák minden részének, azaz: számtannak, mértannak, mechanikának, hydraulikának, hydrotechnikának, polgári építészetnek, továbbá tapasztalati természettannak, természetrajznak, anatómiának és diätetikának felkarolása, vagyis: a művelődés összes modern elemeinek belevonása a tanulmányok körébe. A harmadik kiemelkedő jellemvonás a latin és görög nyelvnek s irodalomnak a hagyományos felfogástól eltérő méltatása. Nem a nyelvi czél, hanem a klasszikus nyelveken írt remekeknek beható tárgyi megismerése lép előtérbe. A jezsuiták eljárásától egészen elüt, hogy e tanterv a görög íróknak hosszú sorát jelöli meg olvasmányokul: Xenophonnak sokratesi emlékiratai és Kyropaideiája, Herodotosból, Hesiodosból, Theokritosból, Kallimachosból és Lukianosból vett kivonatok, Isokrates és Demosthenes válogatott beszédei, Platonnak valamelyik dialógusa, Homérból, Sophoklesből, Euripidesből, Aristophanesből és Pindarosból választott szemelvények tűnnek fel a III—V. osztályokban, tehát képviselve vannak a görög irodalom összes műfajai a legjelesebb termékekben. Ha nem tekintjük is a részletes utasításoknak Ernestire és Gessnerre, Ramlerre és Sulzerre való hivatkozásait, magának a tantervnek meglepően hangsúlyozott humanisztikus jellemvonása, az irodalmi és aesthetikai műveltség követelményének emez erős kidomborodása, egymagában is rávall a már elébb ismertetett németországi új humanizmusnak, a görög-római tanulmány megváltozott szempontjainak egyenes és közvetlen hatására. — Ha végül megemlítem, hogy a latin és német nyelvi s irodalmi tanítás mindvégig párhuzamosan, sőt helylyel-közzel

szerves kapcsolatban halad; ha utalok arra, hogy a térképek, fali táblák, rézmetszetek, régi pénzek, gemmák, szobrok, gépek, minták, természeti tárgyak s általában a szemléltetés összes eszközei belépnek a tanítás rendjébe, s hogy a kirándulásokat, iparműhelyek látogatását, gyűjtemények szervezését (Basedow és a philanthropinisták módjára) melegen ajánlják a tantervhez csatolt utasítások — jellemezni véltem e jelentékeny munkálat szerzőjének elvi álláspontját és egyéniségét.

E tanterv megelőzte korát. Egészen rávall a felvilágosult kor naiv lelkesedésére és mohóságára, melylyel egyszerre pótolni kívánta századok mulasztásait. Az Aufklärung igaz fiai sebtében akarták teleszívni lelköket az új szellemmel, s mintha hállyog hullott volna le szemökről, repeső szívvvel látták maguk előtt feltárulni a gondolatok új világát. E tanterv is egyesíteni akarta öt év keretében mindazt, amit a múlt és jelen művelődése nagyot és nemeset alkotott, még pedig nem általános, összefoglaló elvek szerint, hanem a szakszerűség elszigetelő korlátai közt. A jóban semmi mértéket sem tart. Nem számol sem a rendelkezésre álló idővel, sem a gyermek munkabírásával. Kitűnő német és latin stilsztákat, avatott hellenistákat, jó történettudósokat, alapos matematikusokat nevel, de nem művelt embereket, kik ismerik az irodalmat, a történelmet és a matematikát. E mellett e tanterv az akkor még új gondolatoknak, eszményi kapcsolatoknak, ismeretlen vonatkozásoknak akkora tömegével hozakodik elé, oly rendkívüli költséges felszereléseket és segédeszközöket, oly tudományosan képzett tanárokat kíván, hogy még akkor is elbukott volna, ha nem akad ellenfele *Kollár Ádám*ban, e hatalmas elmében, kinek egyházi és közjogi fejtegetései egy évtizeddel elébb lázba hoztak egy egész nemzetet, s kinek óriási tudományát a kortársak soha ki nem apadó kútforráshoz hasonlítják.¹⁾ Kollár is beáll tantervkészítőnek. És most már nem is Hess, hanem maga Martini lép előtérbe

¹⁾ „Ein feiner Weltmann von hier, der ihn sehr genau kennt, fragte mich vor einem halben Jahre, ob er mir bekannt sey, und verglich ihn mit einem offenen Brunnen; von welcher Seite man ihn anrührt, quillen Känntnisse und Einsichten hervor.“ Freimüthige Briefe an Herrn Grafen von B. 23. 1.

a másik részről. Martini és Kollár, ez a két szellemi athléta viaskodik egymással, majdnem egyenlő erővel s egyenlően jól fegyvermezett dialektikával.

Kollár tantervének eredetije elveszett. Az államtanács idevágó tárgyirataiból azonban megismerhetjük lényeges rendelkezéseit. Látjuk, hogy Kollár csak az I. s részben a II. osztály számára dolgozta ki tantervét, mely e szerint esenkán maradt; hogy Martini és Hess előretörő liberalismusával szemben conservatív álláspontra helyezkedik s a művelődés modern elemeit, különösen a reáliákat és a történelmi tanulmányt második sorba szorítva, a görög és római klasszicizmust tekinti a nevelés sarkpontjának. Csakis az igazi, hamisítatlan klasszikus latinságot kívánja taníttatni, kizárólag az eredeti római irodalom alapján; csakis a klasszikus írókból kívánja meritetni növendékeinek nemesak nyelvi, hanem összes tárgyi ismereteit is. Kizárólag a régi humanisztikus czélokat tartotta szem előtt.

Mint előre lehetett látni, a Kollár terve sem elégítette ki a közérzést. Ami a Hess-Martini munkálatában túlságosan elhatalmasodott, itt szerfölött összeszorult. Amazt nagyon is felvilágosultnak, nagyon is realiztikusnak, nagyon is sokoldalunak és megterheltnak tartották, emezt nagyon is egyoldalunak, nagyon is klasszikusnak és némiképen visszamenőnek. Mindazonáltal Kollár (kit a császárné egyik legbizalmasabb tanácsadója, Greiner Ferencz támogatott) ellenjavaslatával elérte azt, amire — úgy látszik — törekedett: Martini és Hess terve végleg elbukott.

Kollár tervét most próbakép életbeléptették néhány bécsi iskolában. De alig hogy megindult az új tanulmányi rendhez igazodó tanítás a legelső osztályban, a háttérből váratlanul *Marx Grácia*n lép elő.

Egyszerű kegyes tanítórendi szerzetes volt, kiről a világ csak annyit tudott, hogy a savoyai lovag-akadémia igazgatói tisztét nem minden érdem nélkül viseli. Nyilvános fellépését a hagyomány a titokzatosság homályába burkolja. Az ellentétes vélemények közt ingadozó császárné — így mondogatták — hirtelen elhatározással magához hivatja Marxot, meghagyja neki, hogy dolgozza ki a gymnasiumi

tanítás tervét, s rázárva a terem ajtaját, magára hagyja azzal az utasítással, hogy nyomban fogjon hozzá a munkához. Marx térdre borul s áhitattal imádkozik Istenhez, hogy e nagy és nehéz feladat megoldásában támogassa. Nyomban papírra is veti tanterve alapvonalait.¹⁾

E hagyomány se nem hiteles, se nem valószínű. Annyit azonban bizonyít, hogy a császárné — mint sok hasonló esetben, mikor egymással ellenkező felfogások közt kellett választania — a női tapintat sajátos nemével meg tudta találni az adott viszonyokra illő középmezsgye útját. Mert mind Martiniék, mind Kollár terve a szélsőségek felé hajolt; voltaképen pedig compromissumra volt szükség, mely számol a tanárhiánnyal, a felosztott Jézus-Társaság tagjaival, az anyagi eszközök elégtelenségével, a régi tanulmányi rend jó és rossz oldalaival, a korszellem jogosult követelményeivel. Ezt a megalkuvást se Martini, se Kollár tudományos genialitása nem adhatta meg. Itt is megbizonyosodott a középszeren felülemelkedő alkotó szellemek végzete. Gondoljunk vissza Pergen nagyszabású conceptiójára, mely végre is kudarcot vallott. Így történt most is. A nagy elméjű Kollár és Martini sarokba szorultak; Hess Ignácot nem sokára sirba döntötte az a gondolat, hogy az a terv, melybe szíve minden dobbanását belevitte, a feledés sorsára jut. A közepes tehetségű, inkább okos mint szellemes, inkább józan mint lendületes, inkább gyakorlati mint eszményi módon gondolkozó Marx lett ura a helyzetnek. Tervét a Felsőgimnázium jóváhagyta (1775. szeptember 9. és 25.); ő lesz a gymnasiumi ügyek hivatalos előadója; ő veszi kezébe az új tanterv végrehajtását, megfogalmazza a tanároknak szóló utasításokat s elkészítteti a szükséges tankönyveket.²⁾

¹⁾ Schlecht Lipót: Gratian Marx, Studien-Reformator in Österreich. Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst. Második évfolyam (ill. a XXI-ik), Bécs, 1830. 701—705. l.

²⁾ Marx Grácián tantervének eredeti kéziratát a bécsi kegyes-tanítórendi házban őrzik. Ezt az eredeti példányt használtam, Dr. Schrauf Károly es. és kir. osztálytanácsos úr szíves közbenjárásával, melyért e helyütt is köszönetet mondok. A munkálat címe: „An die Extraord. Hof-Commission unter Praesidio Sr. Excellenz Gr. Hatzfeld d. 9-ten 7-bris

Marx öntudatlanul jellemzi a maga tantervét, mikor Kollárnak és Martininak azt veti szemökre, hogy nem szállnak le eléggé az ifjusághoz. Az iskola mindennapos munkájában kipróbált szerzetes-paedagogus nem eszményi követelmények szerint, nem kiváló tehetségű ifjak számára készíti el a tanulmányi rendet, hanem szem előtt tartja a nagy átlagot, a tanulók fejletlen életkorát, a tömérdék gyakorlati nehézséget, a zsufolt osztályokat, melyek »40, sőt 50 és 60 tanulót is számlálnak«. Az a sokféle tárgy, melyet Martiniék felvesznek, csak felületessé teszi a tudást; az a szigorú szakszerűség, melyre törekcszenek, meghaladja a serdülő ifju esztét; az a magas ezéjja a latin nyelv tanításnak, melyet Kollár tüztött ki, csak hátráltatja a nyelv i készség elsajátításának kívánatos gyorsaságát.

A gymnasium legfontosabb tanulmánya a hit- és erkölcs-tan mellett a latin nyelv marad, de nem mint holt vagy tudós nyelv, hanem mint az állami és egyházi viszonylatokban felmerülő ügyeknek majdnem kizárólagos szerve. Nem önéztél, hanem eszköz; nem a grammatika vagy Kollár klasz-szikus latinsága a fődolog, hanem általában a latin nyelv tudása, mert ninesen más nyelv, melynek segítségével annyi sok tárgyi ismeret birtokába juthatnánk. Ezért csak ezentúl

1775.* — A tantervet Schrauf Károly 1896-ban ki is adta ily ezímen: »Des P. Gratian Marx ursprünglicher Entwurf für die Reform der österreichischen Gymnasien vom 7. Juli 1775.« (Mittheilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. Herausgegeben von K. Kehrbach. VI. évf. 2. füzet. 122—150. l.) — E tantervhez tartoznak a Marx névéhez füződő következő utasító rendeletek: 1. Vorläufige Instruction für die Lehrer der untersten oder ersten lateinischen Classe; 1775-ből (a bécsi piar. rendházban), 2. Weitere Instruction für die Lehrer der untersten oder der ersten lateinischen Classe; 1776. április havából (u. o. és O. L. Udv. Kanez. 1729. ex 1776.), 3. Erinnerungen für die lateinischen Schullehrer auf das Jahr 1777; 1776. októerből (a bécsi piar. rendházban, továbbá O. L. Udv. Kanez. 5519. ex 1776.). V. ö. még a következő munkálatokat, melyek, ha nem is Marxtól erednek, az ő szellemében készülték: 4. Von den feyerlichen Prüfungen, Praemien, Attestaten, Ferien und Aufnahme in die höheren Classen, 1776. áprilishől; O. L. Udv. Kanez. 1729. ex 1776.; 4386. ex 1776., 5. Instruction für die aufgestellten Praefecten der Gymnasien, 1777 elejéről; O. L. Udv. Kanez. 849. ex 1777.

is bátran tanítsuk a főnevek genusát Alvary emlékeztető versein, melyek homályosak és értelmetlenek (dunkel und unverständlich) ugyan, de az emlékeztetést kitűnően támogatják. Ezért nem is kell épen oly írásbeli dolgozatokat íratni, melyek összefüggő értelmi egészet alkotnak; csak mentől több szót és kifejezést tanuljon rajtok és belőlők az ifju. Ezért a grammatikai képzés három évében ne is adjunk a tanuló kezébe klasszikust, hanem inkább új-latin írókat, Comenius Orbis pictusát, könnyű elbeszéléseket és dialogusokat; ezért a retorikát és poétikát nem rendszeres elmélet, hanem inkább gyakorlati alkalmazás alakjában kell tanítani. Nem egész terjedelmükben vagy nagyobb részeikben, hanem kisebb szemelvényekben olvassassuk Cicerót, Salustius, Livius, Plinius, Senecát, Curtius, Suetonius, Vitruvius, Erasmust, Manutius; tehát mindenféle korból való és mindenféle stílusra példát adó írókat.

A profán tanulmányok közt a legelső a latin nyelv; a többi mind melléktárgy. Ezek sorában még aránylag legnagyobb súly esik a földrajzra és a hazai történelemre. Már az egyetemes történelem a régi csapáson halad: nem kor-szakok szerint tanítandó (mint Hess kívánta), hanem úgy, ahogy a jezsuiták tanították a négy nagy monarchia rendszere szerint. A régiségeknek csak alkalmi szerep jut. A természetrajzból és természettanból minden rendszeres tárgyalás és tudományos színezetű osztályozás, mindenféle hydraulika, hydrotechnika, statika és mechanika ki van zárva; a szám-tan és algebra minden bizonyítás nélkül, a geometria csak a legegyszerűbb és legkönnyebb vonatkozásaiban tanítandó. A görög nyelv csak azokat kötelezze, kiknek tehetségök és kedvök van hozzá; »az anyanyelv helyességét az ifjunak az elemi iskolából kell magával hoznia a gymnasiumba, s ezért e nyelvet külön nem is szükséges tanítani«.

Marx javaslatára a gymnasium tanfolyamát tényleg összevonják öt évre. Az első osztályba lépő fiutól elemi iskolai bizonyítványt s azon kívül felvételi vizsgálatot kívánnak, mely utóbbi kiterjed a katekismusra, a bibliai történetekre, az erkölcstanra, a német és latin írásra s olvasásra, a német nyelvtanra, a számtani alaplőveletekre s a latin decli-

natióra, comparatióra és conjugatióra. Csak a meghaladott tizedik életév jogosít a felvételre. A Martini ajánlotta szakrendszer nem gyermeknek való: ezért az alsó három osztályban egy-egy tanár tanítsa továbbra is az összes tárgyakat s mindegyikök vezesse fel a maga osztályát a három éves grammatikai szakasz végéig; csak a humaniorák tanárai maradnak meg állandóan osztályaikban. A poesis és rhetorika eddigi egymásutánja megszűnik; ezentúl a költészetten követi az ékesszólást, mely könnyebb amannál. A tanév két félre oszlik; minden félév ünnepélyes vizsgálatokkal zárul. — Mindezek az intézkedések, melyek a rendtartásba és szervezetbe vágnak, feltalálhatók a Ratio Educationisban is.

Egészben véve Marx Gráciań tanulmányi rendje és tanterve nem sokat különbözik attól, melyet a kegyestanítórendi gymnasiumok a Jézus-Társaság feloszlatását megelőző időben követtek s az osztrák rendtartományra nézve 1763-ban Bécsben megállapítottak. Alapjában a jezsuiták tanterve és tanrendszere ez, némileg modernisált alakban, a reális műveltség néhány elemével felékesítve. Nem jelöl ki új irányokat és szempontokat; nem ad új tartalmat az iskola munkásságának; nem kívánja meg új módszerek alkalmazását. Nagy óvatosan igyekszik nemesíteni a régi iskola gyakorlatát, s csak félve lebbenti fel a látyolt, mely kilátást enged a művelődés ismeretlen tájékaira. Legnagyobb érdeme az, hogy a tényleges viszonyoknak pontos ismeretével készült, miért is — szerény eszközökkel bár — eleget tesz a Jézus-Társaság feloszlásával keletkezett új helyzet gyakorlati követelményeinek. Nem volt sem nagyon új, sem nagyon régi jellegű, sem nagyon jó, sem nagyon rossz tanterv, s ezért végrehajtása nehézségekbe nem is ütközött.

A Ratio Educationis készítői inkább csak a szervezet külsőségeiben haladtak ugyanezen az uton. Az oktatás tartalmát és szellemét tekintve sokkal inkább lelkesítették őket a Pergen, Martini és Hess merész perspectívái, mint Marx Gráciań tiszteletre méltó aggodalmai, melyeknek gyümölcse a fent ismertetett egyszerű és igénytelen tanterv vala.

IV.

Némileg meglepőnek látszik, hogy a kort mozgató nagy paedagogiai elvek aránylag oly kevés nyomot hagytak a nyilvános oktatás intézményeiben. Amíg egész Európában merészebbnél merészebb elméletek és tervek készültek, s gyakran a nyelv szókincse sem látszott elégségesnek a fennálló iskolai rend kiméletlen elítélésére, amíg Pergen, Martini és Hess merőben új szempontok szerint kívánták berendezni az iskolákat, addig a tanügyi kormány által kibocsátott intézkedések, tantervek és utasítások mélyen lebocsátják gyökereiket a régi rendszer talajába. Láttuk, hogy Felbiger Ignác is csak inkább a külső rend megalkotója; még inkább állítható ez Marx Grácia tantervéről, melynek nagyon kevés köze van a felvilágosodás eszméihez. Azoknak, kik e tantervet végrehajtották, nem a jövőbe, hanem a múltba kellett tekinteniök.

A közoktatás történetének ismerőjét ez az ellentét alig lepheti meg. Mindig könnyebb az iskolát elítélni, mint csak valamennyire is jobbat alkotni a meglevőnél. Az eszmék birodalma határtalan; a valóság gyakran csak korlátok, nehézségek, akadályok utvesztője. A köznevelés kérdései mindenkor leghálásabb tárgyaúl kínálkoztak az elvont elmélkedésnek és bölseleti radikalismusnak. A felvilágosodás hívőinek tábora is mindenütt megfogalmazta a nevelés elméleteit és megvalósíthatóknak vélt rendszereit; de mikor az ige megtestesítéséről volt szó, nem találkozott kormány, mely a reformokért a felelősséget elvállalta volna. Azokat, kik az ügyek élén állanak s az intézményeket politikai szempontból mérlegelik, természet szerint első sorban nem az igazság a maga fenséges mivoltában, hanem a gyakorlati végrehajtás lehetősége szokta érdekelni. Jelszavuk a biztosság a haladásban, a jelennek s jövőnek egybekapcsolása a múlttal, a tervszerűség a fejlesztésben, a szökkenések és rázkódtatások elkerülése.

De ha az iskola az új szellemet csak nagyon lassan bocsátotta is be, annál rohamosabban foglalt tért a tudományos kutatás légkörében, az egyetemek hallgató termeiben.

A *bécsi egyetem* állapotával legutóbb akkor foglalkoztunk, mikor kimutattuk az első szervezések hatását Nagyszombatra (1753., 1769.). Tudjuk már, hogy az egykor oly híres, de utóbb mélyen aláhanyatlott főiskolának tudományos értelemben újra alapítója Van Swieten.

E szellemi átalakulás, melynek végső célja az volt, hogy az egyetem a katolikus állam feltétlen szolgálatába helyeztessék, lépést tartott a Jézus-Társaság hatáskörének fokozatos csorbulásával.¹⁾ Swieten és a köréje csoportosuló tudósok, kiknek sorában több egyházmegyei pap és szerzetes volt (Stock és Rautenstrauch), titkos és nyílt hadat izentek a Jézus-Társaságnak. E küzdelem hova-tovább mind élesebb lesz: 1757-ben a jezsuita rector kiszorul az egyetemi consistoriumból; 1759-ben Debiel és Frantz jezsuitákat felmenti a császárné a hittudományi és bölesészeti karok igazgatása alól, helyökbe Stock és Simen kanonokokat nevezi ki, és az említett karok tanszékeinek nyilvános pályázat útján való betöltését rendeli el. Majd (1767-ben) elveszti a társaság az egyházjogi kathedrát is; Riegger lesz a kánonjog tanára, még pedig nemcsak a joghallgatók, hanem a theologusok számára is. Mindez Van Swieten közvetlen vagy közvetett befolyására történt.

Önként érthető, hogy leginkább szembeötlő a Swieten reformatori munkássága az *orvosi karon*.²⁾ Szervezetének alapvonalait megismertük akkor, mikor a nagyszombati egyetemnek újonnan megalapított orvosi karát jellemeztük; a különbség csak annyi, hogy ami Bécsben nagy méreteket öltött, hazánkban szerény keretek közé szorult. Swieten nemcsak arról gondoskodott, hogy Bécsben chemiát és növénytant, bonczolást, élettant, gyógyszeriant, kór- és gyógytant, sebészetet, szülészetet (s utóbb szemészetet) tanulhasson mindenki, ha-

¹⁾ Kink: Geschichte der kais. Universität zu Wien. I. köt. I. rész. Bécs, 1854. 485—502.; Arneth: id. m. IX. 163—175.

²⁾ Instituta Facultatis Medicae Vindobonensis curante Antonio Störck, Augustorum Josephi II. Imp. et M. Theresiae Imperatricis Reginae apostol. ab aul. consiliis et archiatrorum comite. 1775. Vindobonae, Trattner. — Freymüthige Briefe etc. 65—86. — V. ö. Arneth: id. m. 175—183.; Kink: id. m. I. 517—519. I.

nem e mellett a kart a tekintély és hatáskör bőséges járulékaival ruházta fel, s az orvosi tudományok eredményes tanításának minden külső feltételét is megteremté. Átható szelleme (*ingenium perspicax*), éles ítélte, rengeteg tudománya és a nagy Boerhaviussal való közvetlen érintkezése (husz évig működött Leydenben oldala mellett) megérteték vele, hogy az orvosi tudomány csak fejedelmi bőkezűség áldásai mellett indulhat lendületnek. Az orvoskari tanárokat hivataluknál fogva megtétette császári tanácsosoknak; özvegyeik nyugdíját biztosította; az előadások ingyenességét kieszközölte; gazdag chemiai gyűjteményt rendeztetett be; válogatott hallgatóság számára chirurgiai és klinikai gyakorlatokat szervezett; az orvosi kar működésébe az összes bécsi kórházakat bevonta, és messze földön híressé vált egyetemi füvészkertet létesített. Mindezen alkotásait azzal tetézte, hogy a legkiválóbb orvosokat hívatta meg tanárokul. Hollandiából jöttek de Haen és Jacquin, kik mindketten európai hírnű tudósok voltak (utóbbi Selmeczen is tanárkodott); Jaus és Crantz Párisban végezték tanulmányaikat az ő közbenjárására. Kiténő tanár hírében állott Störck János is, legkedveltebb tanítványa, aki a mester halála után (1772. jún. 18.) az ő szellemében folytatta a megkezdett művet és az orvosi kar szabályzatát (1775) végleg megszerkesztette.

E szabályzat értelmében a tanfolyam öt évig tartott. Az első- és másodévesek tanultak bonczolástant, chemiát és növénytant; a másodévesek azonfelül élettant is; a harmadik év tárgya a kór- és gyógytan (*pathologia*) és a gyógyszerstan (*materia medica*); a negyedik évben a jelölt ismétli a *pathologiát* és a *materia medicát*, s egyuttal megkezdí a klinikai gyakorlatokat; az ötödik évet teljesen a klinikai gyakorlatok (esetleg még sebészet és szülészet) foglalták le. A doctori fokozathoz két szigorú vizsgálat (*examina rigoroza*) kívántatott. Az első az összes elméleti tárgyakat ölelte fel; a második a gyakorlati vizsgálat. E két vizsgálat sikerülte esetén nyilvános vitatkozás következett, melyre a jelöltnek három havi készületet adtak. Akit a bécsi egyetem orvos-doctorrá avatott, az egész monarchia területén szabadon folytathatott orvosi gyakorlatot.

A hetvenes évekkel indul meg a *bölcsészeti kar* nagyobb mérvű fejlődése is.¹⁾ Az 1752. évi szabályozáskor csak öt rendes tanszéke volt a karnak; 1774-ben már tizet találunk, és pedig a logikára, metaphysikára és ethikára egyet, az elméleti és kísérleti physikára egyet, a csillagászatra (ill. felsőbb mathesisre) kettőt, a természettudományra, a matematikára, az oknyomozó egyetemes történelemre, a történelem segédtudományaira, az aesthetikára s philológiára és a kamarai tudományokra egyet-egyet. E sorozat mutatja, hogy már ekkor többet kívántak a philosophiai kartól, mint azt, hogy a felsőbb karok sikeres látogatásához megkívánt alapvetést megadja. Az általános philosophiai tanulmányokon kívül, melyeket minden leendő orvosnak, jogásznak és theologusnak el kellett végeznie, már kezdenek jelentkezni a kar későbbi önállóságára vezető széptudományok és történelmi tárgyak, többnyire a német egyetemek mintájára. A tanárok között találjuk Eckhel Józsefet, a világhírű numismatikust; Helf Miksát, a csillagvizsgáló intézet igazgatóját, kinek neve Európaszerte ismeretes volt; Herbertet, Cramert és Dompförtlert, kik mindnyájan a feloszlatott Jézus-Társaság tagjai voltak. A történelem tanárát, Hess Ignácot már mint tantervkészítőt ismertük meg. Riedel Frigyes, a széptudományok tanára, az erfurti egyetemtől került Bécsbe.²⁾ Mindnyájan a kor színvonalán álló férfiak voltak, de valamennyit túlszárnyalta ékes-szólásával és csodálatos hatásával Sonnenfels József, a politikai (kamarai) tudományok tanára, a nyugat-európai eszmék lángoló apostola, a tudományos kutatás és tanítás szabadságának lelkes védelmezője, kinek kézikönyve majdnem 1848-ig volt használatban a monarchia minden egyetemén. E könyv tartalmáról és szelleméről már tudomást szereztünk a nagyszombati egyetem újjászervezésének történetében.

S ugyancsak Nagyszombat ismertetett meg bennünket a bécsi egyetem *jogi karán* meghonosodott új irányokkal is.³⁾

¹⁾ Kink: id. m. I. 1. 516—517.; Freymüth. Briefe etc. 106. kk. II.

²⁾ V. ö. Helfert: id. m. 232—236.

³⁾ Ratio studii juridici in Universitate Vindobonensi, edita a Francisco Ferdinando Schroetter, 1775. Vindobonae. — V. ö. Kink: id. m. I. 1. 519—523.; 528—537.; Freymüthige Briefe etc. 87—105.

Öt tanszéke volt a karnak: 1. természetjog és institutiók, 2. pandecták és büntető jog, 3. egyházjog, 4. nemzetközi jog, hűbérjog és római császári államjog (*ius publicum particulare S. R. Imperii*), 5. német birodalmi történet és európai államok ismertetése (*historia Imperii Rom. Germanici et notitia praecipuorum Europae regnorum*). A rendkívüli tanulmányok közt találjuk az ausztriai és a német birodalmi perrendtartást (*Reichspraxis*), a német jog elemeit, egyetemes történelmet és statisztikát (*Achenwall* után), középkori földrajzot és történelmet.

A jogi tanfolyam négy éves. Az első évben természetjog és institutiók, a második évben pandekták és büntető jog, a harmadikban egyházjog és történelem, a negyedikben nemzetközi jog, hűbérjog és német államjog szerepelnek fő tárgyakul. A kézikönyveket megismertük Nagyszombatban: Martini, Heineccius és Riegger művei, melyekhez járult a hűbérjogban Mascovius »*Jus Feudorum*«-ja. Az egyetemes jogi doctoratushoz három szigorú vizsgálat, egy értekezés és egy nyilvános vitatkozás kívántatott.

A karnak kiváló tanárai voltak. Bélyeget azonban csak Martini és Riegger nyomtak rá.¹⁾ Volt alkalmunk fejtegetni azon állam- és egyházjogi elméleteket, melyeket hirdettek. Mindkettőnek tudománya egyaránt nagy; de a közérdeklődést Riegger tudta inkább felkelteni. Egyházjogi műveinél nagyobb hatást a jogtudomány terén csak még egy mű gyakorolt: Rautenstrauch benczés apát *Synopsisa*,²⁾ mely a doctoratus ezéjából rövid tételekbe foglalja azt, amit Riegger négy kötetben tárgyal. E 77 lapra terjedő kis mű nemcsak Bécsben, hanem Pozsonyban is megjelent s hazánkban is sokáig szolgált vezérfonalként; ezért Riegger tanainak kiegészítéséül érdemes vele már itt megismerkednünk.³⁾

¹⁾ Riegger 1773. május 1-én megvált az egyetem kötelékéből; de kézikönyve tovább uralkodott s utóda Eybel még mesterénél is radikálisabb irányt vallott.

²⁾ *Synopsis juris ecclesiastici publici et privati, quod per terras haereditarias Augustissimae Imperatricis Mar. Theresiae obtinet. Vindobonae. Trattner, 1776.* — Ugyanaz Pozsonyban, Patzkó betűivel, 1776.

³⁾ Az 1776. évi nov. 2-án kelt udv. rendelet e *Synopsis*t nemcsak

Az egyházjog — a Synopsis szerzője szerint — nem kizárólag az egyház törvényein sarkallik. Szellemébe csak az hatolhat be igazán, ki ismeri az egyház történetét, a bölcséleti erkölstant és a természetjogot. Mert »valamint a kinyilatkoztatott vallás nem törölte el, sőt tökéletesebbé tette a természetes vallást, úgy a természetjog törvényeinek is helyet kell foglalniok az egyházban«. Ime, a szerző már a tudomány alapvetése alkalmával sejteti az új elméletet, a rationalismus eszközeivel átalakított egyházjogi felfogást. Ez alaptétellel összevág, hogy a Synopsis a világi törvényeket sem zárja ki az egyházjogból. »A legfőbb világi uralkodók törvényeinek megvan a maguk helye az egyházi jog elvei közt.«

A kereszténység alaptörvénye az új testamentom, feltéve hogy értelmezése igazán isteni hagyományokban gyökerezik. Mert más az isteni, más az egyházi hagyomány; e kettőt a jognak külön kell tartania. A »ius determinandi,« s vele együtt az egyházi törvények hozatala és az egyházi igazságszolgáltatás gyakorlása az egyház jogkörébe tartoznak, mert maga Krisztus ruházta fel a kötés és oldás hatalmával. Az övé a ius cogendi is, csak hogy a kiközösítéssel járó polgári következmények a fejedelmek hozzájárulásától függenek. Mindezen jogok feltételezik ugyan az imperiumot is, de csak »intra sphaeram sacrorum«; mert mind az egyház, mind az állam »a maga nemében« független marad. Amanak uralma a szeretet törvényein alapszik és sohasem lehet romboló hatású; emezé esetleg az egyének vesztével is járhat.

Az egyházi hatalom legfőbb birtokosa a római pápa, kinek jogai közé tartozik az is, hogy egyetemes fegyelmi törvényeket hozzon, melyek azonban csak akkor érvényesek,

a magyar egyetemre és akadémiákra, hanem a szerzetesek házi tanfolyamaira is kötelezően elrendeli. »Quoniam ea esset positiva Mens ac benigna Intentio Nostra Regia, ut Jus canonicum in conformitate Positionum, in annexa Synopsi . . . contentarum . . . in Universitate et Academicis Regiis, Lycaeis item Archi- et Episcopalibus ac Religiosorum quoque Ordinum Domesticis Scholis tradatur, neque Theses contrariae in publicis Disputationibus exponi admittantur etc.« O. L. H. T. Litter. Miscellanea, 1776. Nr. 71.

ha a megyés püspökök kihirdetik, s ha sem az egyházak, sem az államok külön jogaival nem ellenkeznek. A római pápa hatalma egyáltalán nem terjed ki a királyok világi ügyeire (in temporalia Regum), ami magának az egyháznak a szellemével is ellenkeznék.

A Synopsis többi részeiben is erősen kiemelkedik a világi hatalom függetlenségének elve. Ahol egyház és állam vonatkozásba kerülnek, rendszerint emezt illeti az elsőség. A szerző szerint csak Isidorus hamis decretalisából merítették némelyek azt a következtetést, hogy az egyházi személyek isteni rendelés alapján semmi tekintetben sincsenek alávetve a világi törvényhatóságnak; e tan védelmezői természetesen azt is állították, hogy az egyházi személyek (ugyanazon jogcímen) fel vannak mentve az alárendeltség külső jelétől, az adók fizetésétől is; az egyházi javakat »a személy járulékainak« (accessoria personae) tekintették, s így ezeket az adótól menteseknek vallották (accessorium sequitur principale). »Így bölcselekdedek hajdanában. De ma oly philosophiával élünk, melyben nagyobb a háladatosság, és ha a vagyonbeli mentességnek valami kis része fennmaradt, hálásan elismerjük, hogy azt a fejedelmek jóvoltából bírjuk.«

Az állami hatalmat nem illeti ugyan meg a »ius in sacra,« mely a vallásügyek meghatározását foglalja magában; megilleti azonban a »ius circa sacra,« vagyis a vallásügyek legfőbb felügyeletének joga, mely oda irányul, hogy az állam kárt ne valljon; megilleti továbbá a vallási ügyek pártfogolásának és védelmének joga. E jogból⁴ folyik, hogy a fejedelemnek szabadságában áll alkalom adtán zsinatokat összehívni, az igaz vallás ellenségeit megfenyíteni, az ártalmas könyveket eltiltani, a kánonok megtartását ellenőrizni, s arra ügyelni, hogy az egyházfők az egyházi javakat el ne idegenítsék. A legfőbb felügyeletből következik a jus placeti, az exclusiva, a visszaélés esetében szükséges felfolyamodás elfogadása (mint már Riegger egyházjogából megismertük), s végül az a jog, hogy az igaz hittől elszakadt polgárok szabadon gyakorolhassák vallásukat »kikerülhetetlen szükség esetén, különösen a vallás nagyobb kárának elhárítása okából«.

A lex amortisationis meghatározását így adja a szerző:

»Mivel az egyház mindig szerez és sohasem idegenít el, s e szerint veszedelem forog fenn arra nézve, hogy az egyház minden ingatlannak vagy legalább nagyobbik részének urává válik (amiből az államra, melynek az az érdeke, hogy sok terület legyen forgalomban, nagy bajok, a fejedelmre pedig az egyházi kiváltság okából rengeteg károk háromolhatnak): ezért számos országban, így a legfelségesebb ausztriai uralkodóház örökös országaiban is, az »amortisatio« törvénye létesült, melynek erejénél fogva az egyházi községnek tiltva van új szerzeményeket eszközölnie, ha csak a fejedelem különösen meg nem adja a vagyonszerzés hatalmát, amit azonban csak akkor tesz, ha az amortisatio joga figyelemben részesült, azaz: a holt kézre kerülő birtok fejében bizonyos összeg kifizettetett.« Hasonlóképen korlátozza a fejedelem a szerzetesek vagyonszerzési képességét: 1500 forintnál többet senki közölök nem szerezhethet.

Az egyházi vagyon el nem idegeníthető. A javak kezelői (bonorum administratores) csak oly szerződéseket köthetnek, melyek a javak fenntartására és törvényes felhasználására szolgálnak. Elidegenítésnek egyes-egyedül akkor lehet helye, ha együtt jár vele egyrészt a »solennitas ecclesiastica,« másrészt a fejedelemnek mint az egyházak pártfogójának és az államban levő legfőbb felügyelőnek beleegyezése. A papi tized nem isteni eredetű (mint régente hitték); csakis a fejedelem jóvoltából áll fenn ott ahol; ha az állam üdvössége a tizedeknek teljes eltörlését kívánná, a fejedelmek más valamely módozathoz folyamodhatnának, mely az egyházi személyek megfelelő ellátását biztosítja.

Az egyház csak lelki vétségeket büntethet. E jog nem esorbíthatja a fejedelmek polgári büntető hatalmát, melynek az egyházi személyek is alá vannak vetve. Csakis a vallás iránti kedvezésből és tiszteletből történt, hogy a fejedelmek az állami büntető bíróságok hatásköréből kivették az egyházi személyeket . . .

Talán kelleténél hosszasabban foglalkoztam e rövidke tételgyűjteménnyel. De szükségesnek véltem behatóbb méltatását, mert ezekben az erősen concentrált gondolatokban csúcsosodik ki mindaz, ami akkor az egyház és állam között

való viszonyra vonatkozólag mozgásba hozta a szellemeket. Csak hasonlítsuk össze a Synopsis tartalmát azzal az 1769. évi hivatalos előterjesztéssel, melyben Heinke udvari tanácsos és egyházi előadó (Wolff Keresztély hallei tanítványa) Mária Terézia előtt meghúzza az állami és egyházi hatalom határvonalait; ¹⁾ lehetetlen félreismernünk, hogy a két szerző teljesen azonos uton halad, s szakasztott ugyanazon gondolatkörben mozog. Amit Heinke báró terjedelmesen fejteget, Rautenstrauch kész formulákba tömöríti. Ugyanazok a tanok ezek, melyeket már Hugo Grotius és Hobbes észjogi alapon, Spinoza bölcseleti rendszer alakjában és Febronius (Hontheim trieri püspök) a művelt közönség észjárása szerint hirdettek. Egyfelől az abszolút uralkodás elvének rohamos térfoglalása az európai politikában, másfelől a történeti érzéknek ama hiánya, mely a rationalismust általában jellemezte, végül a természetjog elhatalmasodása az állami és egyházi kérdések minden ágában — mindezek együttvéve azt eredményezték, hogy a két nagy hatalmi körnek egymáshoz való viszonya mind jobban kiélesedett, s ennél fogva az egyházjog tanulmányozása úgyszólván mindennapi szükségletté vált. A jogi elmélkedés a nagy egyházpolitikai kérdések középpontjából indul ki s oda vezet vissza, mert e kérdéseknek miként való megoldásától függött, vajjon ilyen vagy amolyan irányt vesz-e az állami élet további alakulása. A természetjog, a nemzetközi jog, az államjog tanárainak érdeklődése főleg azon területek felé fordul, ahol e jogok érintkeznek a decretálisokkal, a konstanci és tridenti zsinatok határozataival s a vallásháborúk befejeztével létesült békekötéseknek egyházi vonatkozású pontozataival. Voltaképen minden jogtudós, államférfi és közigazgatási tisztviselő bizonyos szempontból kanonista is volt ekkor, mert hiszen az összes közügyeket át meg áthatották az egyházjogi vonatkozások, s minduntalan előállott a kényesebbnél kényesebb döntések szükségessége. Gondoljunk a római császárság legtöbb részében fennálló territorialis jogokra s a belőlök folyó »coexercitium

¹⁾ Wolfgruber Celestin: Christoph Anton Cardinal Migazzi, Fürst-erzbischof von Wien. — Saulgau (Württemberg), 1890. 274. s. kk. 11.

religionis» számtalan eseteire, amint azok a westfáli béke óta minduntalan felmerültek. Gondoljunk e területi jog magyarországi analogiájára, amint azt 1681 óta az articularis törvények nyomán állandóan alkalmazták. Tartsuk szem előtt, hogy Mária Terézia alatt a legfőbb kegyúri jog folytonos táguháza mily gyakorta helyezte előtérbe az egyházi szempontokat: a munkácsi és nagyváradai gör. katolikus püspökségek megalapítása, a három új latin szertartású róm. kath. egyházmegye szervezése, a lelkészi pénztár gyarapítása, a székiüresedések esetén befolyó jövedelmeknek katolikus köz-célokra való felhasználása, egyházi jellegű vagyonságoknak tanulmányi célokra való fordítása, az egyházi ünnepek apasztása, a szerzetesek számának korlátozása és hasonló intézkedések előkészítése s végrehajtása kánonjogi ismeretek nélkül nem történhetett meg. Magának a Jézus-Társaságnak feloszlatása, vagyonának hovaforítása és rendezése, iskoláinak újjászervezése, lelkészi hivatalainak ellátása is az egyházi értelemben vitás pontoknak egész özönét hozta felszínre. Minden egyes társház alapítványainak számbavételénél, sőt minden egyes alapítványnál felmerült a »iuris ecclesiastici« avagy »iuris saecularis« kérdése, mint a magyar tanulmányi alap keletkezése történetében látni fogjuk. Az egyházi jognak e fokozott jelentőségére vall kétség kívül az is, hogy a bécsi egyetemen 1775-ben külön kánonjogi doctoratust szerveztek, az eddigi »doctoratus utriusque iuris« (vagyis: iuris civilis [Romani] és iuris canonici [pontificii]) értetlenségű hagyása mellett. Az egyházi jog oly nagy fontosságra tett szert, hogy kiemelték a jogtudomány egészéből, s a legmagasabb tudományos fokozat kiváltságával ruházták fel, kitüntetésképen és megkülönböztetésül.

Nyilvánvaló, hogy az egyházi jogi kérdéseknek ez a nagy időszerte, s általában az állam és egyház viszonyának szakadatlan, mindenoldalú mérlegelése szükségessé tette a *theologiai tanulmányoknak* újjászervezését is (1774—1778).¹⁾

¹⁾ Institutum facultatis theologiae curante Francisco Stephano Rautenstrauch. 1778. Vindobonae. — O. L. Udv. Kancz. 5477. ex 1774. : 1170. ex 1775. ; 4810. ex 1776. — V. ö. Kink: id. m. I. 1. : 523—527. II.

Meggyőződünk róla, hogy még a Jézus--Társaság fennállásakor történtek erre nézve kísérletek, de feltetszőbb eredmény nélkül. A társaság feloszlása után a bécsi hittudományi kart is lehetőleg összehangzásba kellett hozni az új felfogásokkal, s e feladatra ugyanaz a Rautenstrauch vállalkozott, kit a Synopsis szerzőjeként ismertünk meg.

A karnak most nyolcz tanszéke van: 1. egyháztörténelem, 2. az új testamentom magyarázata és görög nyelv, 3. az ó-szövetség magyarázata és héber nyelv, 4. patrologia, theologiai irodalomtörténet és hitvitázástan, 5. és 6. dogmatika, 7. theologiai erkölcesan, 8. lelkipásztorkodástan. E tárgysorozatban s a követett tantervben az 1752. évi szervezéshez képest az a változás észlelhető, hogy a theologiai tudományok alapvető tárgyának, a dogmatikának tanfolyama négy évről két évre zsugorodik össze; hogy a szentírásmagyarázat egy helyett két tanszéket kapott; hogy a theologiai irodalomtörténet külön tanulmányként szerepel, hogy a morális viszhelyeztetik régi jogaiba s hogy a lelkipásztorkodás önálló tanszéket nyert. A rendkívüli tárgyak közt találkozunk chald és syriai dialektusokkal, héber és keresztény régiségekkel, az egyházi törvények történetével, a decretalisok magyarázatával, liturgiával, a hitszakadások történetével stb. A rendes tanfolyam ötéves.¹⁾ A baccalaureatushoz négy szigorú vizsgálat, a doctoratushoz ezenfelül még 50 tételnek védelmezése kívántatik.

Az újjászervezést jellemzi az az általános elv, melyet Rautenstrauch a szabályzat élére állít. Szerinte a theologiai tanulmányoknak már az a sorsa, hogy tárgyalásuk módja a szerint változik, amint a philosophiai elmélkedés is módszert és tartalmat cserél. »Mert ki ne tudná, hogy más volt a theologia ábrázatja, mikor Platon bölcsellete uralkodott; más, mikor Aristotelesé, és más, mikor ama száraz és agyrémektől duzzadó (chimaeris pasta) arabs philosophia foglalt helyet az iskolában«, melytől barbár alakot öltött a hittudo-

¹⁾ I. év: Egyháztörténelem és keleti nyelvek; II. év: szentírásmagyarázat, patrologia és irodalomtörténet; III. év: a dogmatika első része és a theologiai erkölcesan; IV. év: a dogmatika második része és az egyházjog; V. év: lelkipásztorkodástan és hitvitázástan.

mány is. Csak mióta a böleselkedésnek egészségesebb módja jutott érvényre, remélhető a theologia megtisztulása. A hittudományban nem szabad bizonyos irányzatokat szolgálni, és akár aquinói Szent Tamásnak, akár Szent Ágostonnak, akár Duns Scotusnak álláspontjára helyezkedni. Igazi theologia csak egy van: az, mely Jézus Krisztus nevéhez fűződik. Egyedül csak ezt kell tanítani; az úgynevezett »iskolák« felfogásai csak röviden érintendők.

A tanulmányok előadónak szóló utasítások bővelkednek oly jellemvonásokkal, melyekből kiérezzük a reformálás szándokát. Az egyháztörténelem tanára — úgy olvassuk — nem helyesen jár el, ha a pápák és egyháztudósok neveinek felsorolására és életrajzaik előadására szorítkozik; oknyomozóan és böleselkedve kell eljárnia, s Krisztus egyházának emlékezetes eseményeit nem csupán felsorolnia, hanem okait és mai kihatásukat is méltatnia kell. Legrészletesebb ismertetést a kereszténység első századai és a jelen század eseményei kívánnak. A theologiai irodalom története két részből áll: az első a hittudományok eredetét és fejlődését állapítja meg; a másik a theológiába vágó nagyobb és kisebb irodalmi művek bírálatát adja. Csakis e tárgy tanítja meg a theologusokat olvasmányaik kellő megválogatására és ismereteik czélszerű kiegészítésére. A dogmatika tárgyalása nem többé az úgynevezett nyolcz tractatus (vagy epocha) régi útját, hanem azt a természetes sorrendet kövesse, »amelyben Isten az elbukott emberi nemet a boldogságnak és örök üdvösségnek elérésére vezérelte. Az Isten, ki lényegében egy és személyében három, aki örökkévaló és önmagában való, a világegyetemet megteremti, fenntartja és kormányozza. Az első ember elbukik s a halandókra végveszedelmet hoz, melynek elhárítását az irgalmas Isten megígéri s ez ígért emléket kiválasztott népe számára megtartja; végül isteni közbenjárót küld, ki halála árán kiengeszteli az emberiséget Istennel, s az istenfélő embereknek külön társaságát megalapítja, azt jótékony törvényekkel s a kötés és oldás hatalmával, úgyszintén az üdvösségre vezető eszközökkel, jelesen: a malaszt eszközeivel és az új törvény hét szentségével felruházza; minket pedig ekként az evangéliumi tan szabá-

lyaihoz alkalmazkodó élet révén a boldog örökkévalóságba átvezet.»

A theologiai erkölestan már nem az a casuistika többé, mely kevéssel előbb uralkodott. Főczélja a kinyilatkoztatott erköles szükséges voltára megtanítani. A tanár ne csak a keresztény morális törvényeit adja elő, hanem hatoljon be szellemökbe, fejtse fel okaikat és ismertesse a hozzájuk elvezető eszközöket is. E módszer sokkal hasznosabb és sokkal méltóbb a theologia magasztos céljaihoz, mint ha a tanár a förtelmes gonosztettek hosszú lajstromait állítja egybe s a gonosztettek metaphysikai lényegét magyaráztatja, »épen, mintha a bűnöknek, nem pedig az erényeknek iskolájáról« volna szó.

A pásztorokodástan a lelkészi gyakorlatba vezeti be a hallgatókat. Miként az orvosi kar — úgymond a Szabályzat — arról gondoskodik, hogy a jelöltek az elmélet alkalmazását a betegágynál megtanulhassák, miként a jogtanár a perrendtartásban külön gyakorlatok útján vezeti be tanítványait, úgy a hittudományi karon is intézkedni kellett, hogy az elmélet alkalmazásában jártasságot szerezzenek a növendékpapok. Három része van e tanulmánynak: az első a katechesis legjobb módjáról, a második a szentségek helyes kiszolgáltatásáról, a harmadik a lelkipásztorok viselkedéséről szól. Tekintettel a papnak a néppel való sűrű és gyakori érintkezésére, e tárgy előadása anyanyelven megy végbe.¹⁾

V.

Kimerítettük ezekben az ausztriai oktatásügy átalakulását. Röviden foglaljuk össze a mondottakat.

Láttuk a Jézus-Társaság iskoláinak régi hagyományaiból kibontakozni — nyugatról eredő ösztönzések hatása alatt — a világias műveltség eszményének körvonalait. De

¹⁾ A bécsi egyetem szerint szervezkedtek a többi ausztriai egyetemek is. V. ö. az innsbrucki egyetem leczkerendjét: »Horarium Praelectionum Publicarum Universitatis Caesareo-Leopoldinae. Oeniponte, pro anno scholastico 1779. et 1780.« Schlözer: Briefwechsel, VII. rész, 37. füzet, 29—32. II.

az új eszmény egyelőre inkább a kort mozgató emberek lelkiületében tükröződött s csak nagyon lassan férközött be az iskolába. Nem szabad felednünk, hogy Ausztriában a régi renddel szorosan egybeforrt igazhitű katolicismus — a protestantismus ott alig létezett — természet szerint erős gátakat vetett amaz áradat elé, mely az éjszak-nyugati protestáns államokból kelet és dél felé sietett. Ausztria politikai tekintetben is féltékeny, sőt ellenséges szemmel nézte a fiatal porosz királyság hatalmának gyarapodását; hasonló féltékenységgel fogadta azokat a szellemi impulsusokat, melyek porosz vagy általában protestáns eredetre vallottak. Felfiger sehol sem említi, hogy mit és mennyit köszön a porosz iskolai rendeknek és a protestánsok tanügyi irodalmának, pedig tudjuk, hogy hatással volt rá Hähn is, Rochow is. Az utóbbival levelezett iskolai kérdésekről. Az ilyen kölesönzések szükséges voltát egyelőre csak az udvari kormányszékek bizalmas tanácskozásaiban merték szellőztetni.

Csakis a felekezeti és politikai érdekeknek ezen különbözése magyarázhatja meg a nyugaton kifejtett eszméknek amaz elhalaványulását és gyöngülését, melyet Ausztriába érkezésük és átvételük alkalmával még ekkor észlelhetünk rajtuk. Mert hiszen a nyelvi közösség nagyobbára megvolt most már, nem pusztán a latin nyelv nemzetközi eszköze révén, hanem a német nyelv azonossága folytán is, mely a század közepétől kezdve a tudományos irodalom terén mind nagyobb tért foglalt.

Oly tantervek, melyek az igazi felvilágosultság szellemét lehelik, mint a Pergen és Hess munkálatai, nem érvényesülhetnek. Igazat adhatunk egy kiváló német írónak,¹⁾ aki azt állítja, hogy »a felvilágosodás az ausztriai állam életében csak epizód vala«. Az ausztriai egyetemek tantermeibe bevonul ugyan a német rationalismus, de csak későn és elváltozott alakban: inkább *módszere* hatott, mint ama bölcséleti következtetések, melyeket e módszer alkalmazása odakünn kifejlesztett. A realismus eszméi a Jézus-Társaság idejében az oktatásnak alig egy-két ágában jelent-

¹⁾ Th. Ziegler: Geschichte der Paedagogik, 236. l.

keznek, s mikor a társaság örökét az állam veszi át, Marx Grácián se fejleszti tovább a gymnasiumi oktatást a realismus irányában. Külön szakiskolába vagy a normális iskolák felsőbb osztályaiba utalják azt, aminek a közfelfogás jelentékeny része már magában a gymnasiumban kívánt helyet juttatni. Basedow neve ekkor még csak elvétve tűnik fel a katholikuskok tanügyi irodalmában. A philanthropinumokhoz hasonló intézeteknek semmi nyoma, amint hogy az állami mindenhatóságnak ama mindenre ránehezülő súlya mellett, mely Ausztria egész közigazgatását és nyilvános életét elnyomni készült, nem is volt lehetséges olynemű magánvállalkozások létesülése, aminők a kis német fejedelemségek területein, mintegy személyes nagyúri kedvtelésből, alakultak és felvirágoztak.

A bécsi kormányt az ő positiv tanügyi alkotásaiban ekkortájt ép oly kevésbé vezérelte a műveltségnek tiszta eszménye, mint a Jézus-Társaságot. Miként emez sem magáért a tudományos igazságért, hanem a katolicismus erősítésére irányuló czélokért munkálkodott első sorban, úgy a bécsi reformereket is végső elemzésben nem az általános művelődés érdeke, hanem egy hatalmi gondolat vezérelte. E gondolat: a közoktatás összes tényezőinek állami feladatok szolgálatába helyezése. S e törekvésben találkoztak a bécsi körök a porosz királlyal. Fridrik a lutheránus porosz államnak, Mária Terézia a katolikus ausztriai államnak kívánt derék és engedelmes alattvalókat nevelni, kiknek minden gondolata összeforr a fejedelem személyében képviselt államiság czélzataival, akik már nem azért jártak iskolába, hogy csakis a protestáns vagy katolikus embert formálják ki önmagukban, hanem az adófizető, a kereskedelmet és ipart előmozdító, fajszaporító protestáns vagy katolikus állampolgárt. Csak az fogja pontosan adóját megfizethetni s az állam jövedelmeit gyarapíthatni, aki elegendő vagyonnal rendelkezik, és csak az lehet vagyonos, ki tud írni, olvasni, számolni, ismeri a kereskedelmi és ipari élet viszonyait, a gazdaság különböző irányait, aki tud a földrajzhoz, természetrajzhoz és mértanhoz, e mellett azonban nem szünik meg erkölcsös keresztény életet élni, mert a vallás és erkölcs is csak az állam hatalmát növelik. A gym-

nasium nem egyéb, mint köztisztviselők előiskolája, s ezért a latin nyelv régi jogaiban marad; aki egyetemre megy, majd művelődhetik a bölcészeti kar előadásain szélesebb értelemben is. Az egyetemnek minden kara állami közegeket képez; még a hittudományi kar is, mert hiszen a lelkész is csak az állami hatalom szellemében van hivatva működni, és a kultusz-ügy a közkormányzat egyik alkotó részévé kezd válni. — Mind jobban közeledünk ama központosító, nivelláló, egyenlősítő korhoz, melyben a szellemi világ egyéni vonásai elmosódnak, az érzelmi árnyalatok elhomályosulnak és az egyházi s testületi szabadságok végkép kipusztulnak, hogy helyöket az egyetemes érvényű »normák« szabályozó hatalma és az önálló gondolkodást meg nem tűrő gyámkodás rendszere foglalja el . . .

És most fordítsuk tekintetünket a magyar haza felé. Lássuk, vajjon a nyugaton kigyult lángok fénysugarai elhottak-e mihozzánk is? vajjon azok a nagy szellemi mozgalmak, melyeknek keletkezésével és fejlődésével megismertedtünk, éreztették-e hatásukat a művelődés területének keleti határvonalain is? Mi történt Magyarország iskoláival a Jézus-Társaság feloszlata után?

HARMADIK FEJEZET.

A reform előmunkálatai Magyarországon.

I.

Hogy a Jézus-Társaság feloszlata valójában mit jelentett, azt csak úgy ítéldhetjük meg, ha fontolóra vesszük a rendnek sűrű elágazását az egész föld kerekén, és ha érdeme szerint méltatjuk az általa ellátott egyházi és művelődési intézmények sokaságát. Egy negyed századdal a pápai bréve kibocsátása előtt 1538 különböző háza és 22587 tagja volt a társaságnak.¹⁾

¹⁾ Kovachich : Merkur von Ungarn, 1787. 158. 1.

Magyarországban az 1773-ik évben 45 jézustársasági házat, s ezek közt 31 fő- és középiskolát, 9 nemesi convictust és néhány kisebb nevelő intézetet találunk, milliókra menő alapítványokkal és igen kiterjedt kiváltságokkal. Nem kis részben ezen anyagi függetlenségöknek köszönhették a jezsuiták századok és nemzedékek folytonosságában megszilárdult hatalmi állásukat, melyből — Magyarország elszigetelt viszonyai közt — az utolsó évtizedek nyílt és titkos támadásai se vonhattak le sokat. Ha általában megfigyeltük is tekintélyök és tetemesen csorbult is befolyásuk, még mindig voltak erős várúik és jól elsánczolt táborúik. Közjogi állásuk, mely a magyar országgyűlésen gyakorolható szavazati jogukban és a turóczi conventnek mint hiteles helynek szerepében nyilvánult, érintetlen vala. Őket tekintette még mindig a nemzet nagy része a tudomány leghivatottabb művelőinek. Még mindig támaszkodhattak a hazai nemesség zömére, mely az ő kezök alól került ki. Most egy csapásra vége mindennek. Voltak, — nincsenek. Mi fog történni, ha a collegiumok lakói világgá mennek, az iskolák és szószékek árván maradnak? Városok és vármegyék, attól való féltőkben, hogy gymnasium nélkül maradnak, aggodalmas folyamodványokat küldenek fel a helytartótanácsához; így Székesfehérvár, Kőszeg, Esztergom, Eperjes, Ungvár.¹⁾ Mi történik nevelő-intézeteikkel, melyek még mindig vonzották a nemességet? Ki fogja végezni a könyvek censuráját és revisióját? Minden téren, ahol szellemi érdekek találkoznak, oly hézagot hagytak hátra, melynek terjedelme nem ok nélkül ejthette gondolkodóba a kormányköröket. Az emberöltőkön át lassu kitartással ápoltt művelődés túlérrett gyümölcse lehullani készül fájáról, anélkül hogy az új tenyészet esirúi megerősödhettek volna.

Mária Teréziának a Jézus-Társaság feloszlatása alkalmával tanusított magatartása oktatásügyi szempontból is különös figyelmet érdemel. Gondoljuk meg, hogy az utolsó évtizedekben a jezsuiták és rendszerök ellen táplált indula-

¹⁾ Székesfehérvár: O. L. Udv. Kancz. 5249. ex 1773.; Kőszeg: u. o. 5499. ex 1773.; Esztergom: u. o. 5675. ex 1773.; Eperjes: 5720. ex 1773.; Ung vármegye: 1781. és 1827. ex 1774.

toknak mily bő anyaga gyűlt meg, s hogy mennyi elfojtott harag szorult össze azok keblében, kik már csak hibáikat látták meg, de erőnyeiket többé nem bírták vagy nem merték felismerni. A magába zárt szenvedélynek ez az áradata most helyet kért s a káröröm elemi erővel kívánt érvényesülni. A boldogult Van Swieten elvtársai sajnálkozva emlegetik, hogy mesterök már nem érhetette meg élete végcélját, a Jézus-Társaság feloszlatásának örömét. A felvilágosodás diadalmi ünnepepre készül. S ekkor a királyné egy hatalmi szóval esend-et parancsol. Böles mérséklettel élet vette minden szertelenségnek a pápai bréve végrehajtásában. A jezsuiták mini szerzetesek nem léteznek, de még nagy szükség van rájuk mint kipróbált tanítókra és nevelőkre. A szervezet széjjelbomlott, de az egyesek élnek s használhatók állami feladatok teljesítésére. Tisztességes módon (in anständiger Art)¹⁾ kell a feloszlatást végrehajtani s a Társaság tagjaival tudatni, hogy, amennyiben az egyház és állam hűséges szolgálként fognak viselkedni, ezentúl is számíthatnak a fejedelem kegyelmére és oltalmára. A volt rendtagok szerzetesi viselkedéséről szóló feljegyzések, mindenféle illetlenségek elkerülése végett (zu Vermeidung aller hieraus etwa entspringen mögenden Unanständigkeiten), elégetendők. A novitiusok egyhávi ellátást és uti költséget kapnak a távozásra; a laikus testvérek és egyszerű fogadalmat tett egyének három havi ellátásban és 100 forint átalányban, a felszentelt rendtagok további intézkedésig szintén megfelelő gondozásban részesülnek, nemkülönben az elaggott és törődött egyének is. A királyné minden összeütközést kerülni akart. Nyilván tudta, hogy erőszakos eszközökkel kulturharcot felidézni nem épen nehéz vállalkozás; de az állam és egyház közt oly egyensúlyt teremteni, mely a lelkiek megóvása mellett az állam részére újabb erőforrásokat nyit: magasabb politikai művészet.

A pápai bréve kihirdetése az 1773. évi szeptember 20-án kelt udvari rendelettel²⁾ történt. E szerint a következő

¹⁾ Kir. kézirat (gróf Esterházy Ferencz kancellárhoz): O. L. Udv. Kancz. 5041. ex 1773.; v. ö. továbbá ezen fejezethez Kovachich: Merkur von Ungarn, 1787. évfolyamát.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Concept. Exp. 5041. ex 1773.

tanév elejétől, vagyis november 1-étől, mindössze másfél hónap választotta el a kormányhatóságot. Ez alatt az idő alatt az összes társházak felosztását s egyúttal a tanulmányok újjászervezését kellett volna végrehajtania, — oly adminisztratív feladat, melyet a legtokéletesebb hivatalos gépezettel sem lehetett volna megoldani. Nyilvánvaló lett, hogy a volt jezsuiták igénybevétele nélkül a legválságosabb helyzetbe kerülnének az iskolák. A királyné már szeptember 18-án kinyilatkoztatja, hogy mivel a Jézus-Társaság a tanügy terén mindeddig jó bizonyosságát adta arravalóságának, a jövő 1773/4-ik tanévben is általában a volt jezsuitákat kívánja az illető tanszékeken meghagyni, miért is felhívja a rendtartomány utolsó előjáróját (Muszka Miklóst), hogy a rendtagok személyes minősítését készítse el s a beválható egyének további alkalmazása végett általános tervezetet mutasson be.

Így is történik. Az 1773. évi október 2-ától november 8-ig terjedő időben a kirendelt vegyes bizottságok az összes társházakat a megszabott formaságok mellett felosztatják,¹⁾ de a volt jezsuita tanároknak felsőbb parancs folytán szigoruan meghagyják, hogy további intézkedésig »lakóhelyökből távozni ne merészeljenek«.²⁾ Utóbb tényleg kimondja a királyné, hogy a gymnasiumok addigi tanárai mindenütt meghagyandók 350 forint maximális fizetéssel (a kanczellária 400-at javasolt), csupán bizonyos főiskolai (theologiai és philosophiai) tanszékekből zárja ki a már felszentelt rendtagokat.³⁾ Megmaradnak helyökön a convictusok kormányzói és nevelői is; amazok 400, emezek 300 forint fizetéssel.⁴⁾ A censura és revisio tisztét volt jezsuitákra bizza a királyné.⁵⁾ A középiskolák és convictusok közvetlen felügyeletét egyelőre az egyházmegyei püspökök fogják gyakorolni, kiknek utján

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5599., 5629., 5687., 5688., 5756., 6104. ex 1773.

²⁾ »... ut usque ad ulteriorem Benignam Ordinationem Nostram, e loco habitationis excedere non attentent.« 1773. szept. 20-iki rend.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 5041. és 5352. ex 1773.; Lib. Reg. I. köt. 71. lap.

⁴⁾ O. L. H. T. Lad. D. fasc. 8. fund.

⁵⁾ O. L. Udv. Kancz. 5479. ex 1773.

érintkezik a kormány az egyes iskolákkal. Habár az összes intézkedések a leggyorsabb ütemben folynak, a szorgalmi időt még sem lehetett már a rendes napon megkezdeni. A tanév kivételesen december 1-én nyílik meg.

A Jézus-Társaság feloszlásának ténye ezek szerint az első évben alig változtatta meg hazánk közoktatásának általános képét. Itt-ott egyházmegyei papok léptek ugyan a jezsuiták helyébe, mint Egerben és Nagyváradon, vagy a Szent-Ferencz-rend szabályait követő szerzetesek, mint Eperjesen, Nagybányán és Rozsnyón; de nagyjában és egészében tanári karok, tankönyvek és módszerek maradtak úgy, ahogy voltak.

A status quo fenntartása azonban csak ideig-óráig segíthette ki zavarából a kormányt, melynek mindenképen gondolkodnia kellett arról, hogy majd ezután mi fog történni? Nemesak erkölcsi kötelesség okából kellett elvállalnia azt a feladatot, hogy a réginek helyébe újat tegyen, hanem gyakorlati megfontolásból is, ha csak a széjjelbomlás veszedelmének nem akarta kiszolgáltatni a középfokú oktatást. Mert a társaság most magvaszakadt és kihaló eszlád volt, melynek sorai ezután már csak ritkulhattak. A mindennapi szükség arra kényszerítette a kormányt, hogy a fogyaték pótlásáról eleve gondoskodjék; a volt társaság tanulmányi rendszerének Európaszerte megingott tekintélye pedig arra, hogy jobbat alkosson annál, ami volt. Ösztönszerűen érezte, hogy a jezsuiták tanulmányi rendszerét változatlanul nem veheti át, mert e rendszer már a múlté volt. Nyugaton már sarkalatos elvekké tömörültek a nevelés állami feladatairól táplált elméletek. Már megindultak körutjokra a polgári haszon, a gyakorlati észszerűség, az észszerűség jelszavai. Már átalakulóban voltak a tanítás feladatai és eszközei; gazdagodott, bővült, megelevenült a művelődés tartalma. E mozgalom, melynek hullámaút Bécsben is megfigyeltük, az ott élő magyarokra sem maradhatott hatástalanul. Már nemcsak régi eszmékben megőszült tagjai voltak a kancelláriának, hanem fiatalabb erők is, kik a nyugaton kifejtett eszmékörökben otthonosak valának, az ausztriai reformpárt tagjaival sűrűn érintkeztek s európai műveltségre tettek szert. E férfiak

mélyen érezhették a nagy ellentétet hazánk és a nyugateurópai államok műveltsége közt; sejtették azt, hogy mindaddig nem lesz és nem lehet műveltebb a magyar, míg a nevelés régi rendszerének helyébe valami új művelődési eszmény nem fog lépni.

Annak idején meg fogunk közelebbről ismerkedni e férfakkal, törekvéscikkkel és alkotásaikkal. Most egyelőre vizsgáljuk meg a kormánysszékeknek eljárását, melyet a ***gymnasiumok*** új tanulmányi rendszerének előkészítésében követtek.

Az idevágó tárgyalások 1773. október 15-én indulnak meg és tartanak az 1776. év közepéig. Három évig folyik az iratváltás: a kimutatások, jelentések, felterjesztések, emlékiratok óriási halmazzá növekednek, anélkül hogy az új tanulmányi rendszer és szervezet kidolgozása lényegesen előre haladt volna. Kérdőszőködések, nyomozások, számonkérő és sürgető felhívások, nagy általánosságban mozgó elvi kijelentések; közbe-közbe néhány megkezdett, de be nem fejezett részleges intézkedés — íme a három év tervtelen munkásságának hű képe. Ezen egész idő alatt ismétlődött az első év provisoriuma: a kormány nemesak az 1773/4-ik évben, hanem a rá következő két esztendőben is meghagyta a gymnasiumokban a status quo-t, vagyis a volt jezsuita tanárokat, tankönyveket, tanterveket és módszereket. Bárhogy akarta, nem tudott kibontakozni az ideiglenesség állapotából. Nem tudott kezdeményezni és új irányt választani. Pedig itt-ott már is mutatkoztak az elégedetlenség jelei. A rendszer a régi maradt, de a jezsuiták buzgósága nélkül. Kassa sz. kir. városa hivatalosan panaszkodik,¹⁾ hogy »a tanulmányok a Jézus-Társaság feloszlatása óta igen nagy mértékben, sőt annyira hanyatlanak, hogy nagyon is csekély versenység, és ennél fogva a tanulmányokban igen csekély eredmény tapasztalható«. Azelőtt az iskola virágát élte (in summo flore). Most fegyelmezetlenek a tanárok s könnyedén veszik feladatukat . . .

A kormány tárgyalásainak vontatott menete és sekély tartalma nem engedi meg, hogy az egyes intézkedéseket

¹⁾ Q. L. H. T. (Acta) Studiorum, No 43. ex 1775.

időrendben soroljam fel. A kép, melyet ilyképen nyernénk, tele volna látszólagos ellenmondásokkal. Ezért összefoglalom az egész három esztendő (1773—1776) s ebből az időbeli complexumból kiemelem a lényeges vonásokat.

Az, amit a kancellária és a helytartó-tanács (jobban mondva, ennek tanulmányi bizottsága) az új rendszer kidolgozásán értettek, a következő volt.

Először, a Jézus-Társaság feloszlatásával keletkezett *országos állapotnak pontos felvétele*.¹⁾ E végből a megyés püspökök felszólítást kaptak, hogy az egyházi hatóságuk területén fennálló összes (katholikus) alsóbb és felsőbb iskolákat, tanítóik neveit és (egyházi vagy világi) állapotát, a használt tankönyveket, a tanárok fizetését s a tanulók számát jelentsék be. Ez adatok beszolgáltatásával eltelt egy jó fél-esztendő.

Másodszor, e helyszíni felvétel tanulságai alapján, a *középiskolák territorialis elhelyezésének megjavítása* forgott szóban. Bécsben a volt provincialisnak, Muszka Miklósnak figyelmeztetésére, az a nézet jutott érvényre, hogy vannak az országnak oly pontjai, ahol sok a gymnasium, viszont mások, hol újakat kellene felállítani, vagy ahova a másutt fölösleges tanintézetek áthelyezhetők volnának.²⁾ Meg kell itt jegyezni, hogy a katholikus középiskolák összes száma most már nem 65, hanem 69, amennyiben az 1766-ik évben összeirt (s e mű első kötetében ismertetett) 31 jézustársasági, 22 kegyestanítórendi és 12 más szerzetbeli középiskolához

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5976., 5977., 6177. ex 1773.; 67. ex 1774. A rendelet 1773. november 26-án kelt, de csak december 2-ika után hagyta el a kancelláriát.

²⁾ Legfelsőbb kézirat gróf Esterházy Ferencz kancellárhoz: „Es hat der gewesene Provincial des aufgehobenen Jesuiten-Ordens P. Muszka die Anzeige gemacht, dass auch in Hungarn verschiedene Gymnasien dadurch entbehrlich würden, dass sie mit anderen Ortschaften, woselbst ebenfalls Schulen sind, allzu nahe zusammen hängen. Er wird also mit besagtem P. Muszka hierüber das weitere Vernehmen zu Abstellung dieser Schulen pflegen, und Mir sodann die weitere Auskunft hierüber erstatten. Maria Theresia m. p.* (1773. október 14.) O. L. Udv. Kancz. 5467. ex 1773.

járultak az 1767-ik évben a jászapáti,¹⁾ 1769-ben a körmöczbányai,²⁾ s 1772-ben a szombathelyi³⁾ és keszthelyi⁴⁾ kis gymnasiumok, melyeknek elsejében egri egyházmegyei papok, a többi háromban pedig a Szent-Ferencz-rend tagjai tanítottak. A podolini gymnasium még mindig a kegyes tanítórend lengyel tartományának kötelékébe tartozott.

A gymnasiumok megfelelőbb elhelyezésének kérdése felvetetvén, csakhamar megérkeztek az ország több pontjáról a középiskolát kérő folyamodványok.⁵⁾ Újvidék sz. kir. városának katolikus polgárai a retorikát is magában foglaló s kincstári költségen felállítandó kegyestanítórendi gymnasiumot kérnek. Katolikus latin iskoláért folyamodnak továbbá Bártfa, Kézmárk és Beregszász városok, úgyszintén (megyés püspökeik útján) Nagykálló, Rimaszombat, Vág-Besztercze községek és általánosságban Árva megye. A püspökök nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy az illető városok és vidékek tele vannak akatholikusokkal, »kiknek áttérítésére sohasem lehet jobb alkalom, mint most, az iskolák szervezésekor«. Jelentkeznek csonka gymnasiumok kiegészítésére irányuló kérelmek is: Ó-Aradról, Körmöczbányáról, Nyírbátorról és Sárospatakról. A munkácsi gör. kath. püspök seminariumának és iskoláinak Ungvárra áthelyezéseért folyamodik. Végül maga a helytartótanács veti fel a lipótszentmiklósi gymnasium megszüntetését és convictusi alapítványának Rózsahegyre áthelyezését, továbbá a bazini és zsolnai gymnasiumoknak normális iskolákká átalakítását.

Mint látjuk, mozgásba jött az egész ország. Most lett volna ideje a kormányzati erőlynek és következetességnek.

¹⁾ Horváth István: A jászberényi közs. kath. főgymnasium története, 1895. 4—12. II.

²⁾ O. L. Udvar. Kancz. Idea Res. Studd. 17—24. II.

³⁾ Weiser: Lit. Auth. fasc. 2., 49—54.

⁴⁾ Győrfi Endre: A keszthelyi kath. főgymnasium története. Keszthely, 1896. 8—12. II.

⁵⁾ O. L. Udvar. Kancz. 112., 506., 567., 3122., 4023., 4043., 5059. ex 1774.; 440., 441., 485., 1198., 1409., 1610., 4523. ex 1775.; 121., 132., 446. ex 1776. — H. T. Acta Studiorum No 59. ex 1775. — H. T. Missio Bazin. 1776. No 2. (a »Resid. Thurocz. 1776.« jelzetű csomagban).

De a döntő hatóságok engedékenysége a jelentékenyebb alkotásoknak gátat vetett. A versenyre kelt helyi és országos érdekek közül legtöbbször amazok kerekedtek felül, mert hathatós mozgatóik voltak, kik a tárgyalás nyilvánosságánál fogva kényszerhelyzetbe hozták a kormányt. A kanczellária nyilatkozatra hívta fel a vármegyéket és városokat, »vajjon szükségesek-e és miért szükségesek az illető helyeken az iskolák, s vajjon azok a közönség jelentékeny kára nélkül egészen vagy csak részben meg volnának-e szüntethetők?« E kérdésre — mint másként nem lehetett várni — valamennyien azt válaszolták, hogy iskolákra múlhatatlanul szükségök van. Ehhez az előrelátható akadályhoz járult, hogy mind a tanulmányi alap álladékára, mind az alapítványok természetére vonatkozó nyomozások még folyamatban voltak, s így költségesebb újításokba pénzügyi okokból sem mert belefogni a kanczellária.

Újvidék, Bártfa, Nagykálló, Beregszász és Vág-Besztercze katholikus lakossága kérelmének tárgyalása elmaradt az »általános tanulmányi rend kidolgozásáig«. Rimaszombatban és Késmárkon ¹⁾ a kívánt grammatikai iskolákat engedélyezték ugyan, de a megnyitást elhalasztották. A bazini gymnasium, daczára a pozsonyi, szent-györgyi, modori, szempcei és nagyszombati tanintézetek közelségének, a város könyörgésére egyelőre érintetlen maradt; hasonlóképen a zsolnai gymnasium is. Ó-Arad, Nyírbátor és Sárospatak kiegészítése komolyan nem is került szóba. A lipótszentmiklósi (ill. vrbitzi) alapítvány áthelyezése már el volt határozva, de a vármegye addig könyörgött, míg végre is maradt minden a régiiben. Voltaképen csak két kérelem teljesült: egyik Árva megyéé, és pedig annyiban, hogy Trsztena a Szent-Ferencz-rend vezetésére bízott kis gymnasiumot kapott, mely 1775-ben meg is nyílt ²⁾; a másik a munkácsi püspök óhajta, amely-

¹⁾ Késmárkon a város kath. lakossága évi 780 frt alapot mutatott ki, »welche Summe von undenklichen Zeiten her bis auf das Jahr 1747 die Praedicanten und Schull-Rectoren der Augsburger Confession genossen haben«.

²⁾ Elhelyezése a képzelhető legrosszabb. A tanárok fa-házban laktak; az iskolai helyiség istálló szomszédságában. A tanulók száma

nyiben ugyanis a székhelylyel együtt a seminariumot is áttelepítik Ungvárra, az ottani várba, s az ungvári gymnasiumot egyelőre latin és görög szert. kath. egyházmegyei papokra bizzák.

Kiderül ezekből, hogy a három évi tárgyalás a középiskolák országos elhelyezése szempontjából alig járt számbavehető eredménnyel.

Több látszatja volt a *tanári állomány nevelésére* vonatkozó tervezgetéseknek (eine stabile Succession tüchtiger Subjectorum), melyek a kormány tanulmányi programjának harmadik pontját alkotják.¹⁾ Itt már valóságos veszedelem fenyegetett: cselekedni kellett, még pedig gyorsan és hathatósan. S hogy tényleg történt valami, első sorban a bécsi udvari tanulmányi bizottság közbelépésének köszönhető.

Két módozat került szóba. Egyik a tanárjelöltek rendszeres képzése, a másik a tanári székeknek versenyvizsgálatok (concursusok) útján való betöltése.

A tanárok tervszerű képzésének gondolatát a kancellária a jezsuitáktól vette. Láttuk, hogy hazánkban is voltak »Collegium Repetentium«-nak elnevezett intézmények (pl. Szakolczán), melyekben a fiatal rendtagok a noviciatus befejeztével két esztendeig készültek a tanári hivatásra. Ezen hazai talajon kifejezett hagyományhoz járult a külföldi hasonló intézmények példája: első sorban a göttingai egyetemen szervezett Seminarium Philologicum, mely az ékesszólás tanárának vezetése alatt állt s középiskolai tanárokat nevelt.²⁾ A kan-

1776-ban 150. »Scholasticis, quorum numerus centesimum quinquagesimum cum Studiosis e Vicino Galliciae Regno superare videtur.« O. L. Udvar. Kancz. 728. ex 1777.

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. 5976. ex 1773.; 461., 2083., 3122. és 4023. ex 1774.

²⁾ Minden seminarista (összesen 9-en voltak) hallgat egy matematikai tanfolyamot, egy collegium physicumot, egyetemes történelmet, Ernesti Initia Doctrinae Solidiorisáról szóló előadást; a vezető professor eloquentiae pedig előadást tart nekik az általános tanítás-tanról (Gessner: Institutiones Rei Scholasticae), a latin grammatikáról, a görög grammatikáról, Gesner Chrestomathia Graecajáról, rhetorikáról és poetikáról, a római régiségekről (Nieuport nyomán), amihez latin írókból vett cursorius olvasmány csatlakozik. L. Vormbaum: id. m. 426—431. l. A nagyszom-

ezellária már 1773. november 3-án felveti a kérdést, »vajjon nem volna-e czélszerű az egyetem mellett a tudományoknak külön collegiumát felállítani, ahova a kiváló tehetségű egyéneknek egy bizonyos száma vétetnék fel, kiknek természetes hajlandóságuk van arra, hogy a tudományokba elmélyedjenek s azokat műveljék. Kötelességük az volna, hogy a tudományok minden ágában gyakorolják magukat, vagy legalább mindegyikök a tudományoknak azon ágában, melyre hajlama van. Ezeknek mindenkor rendelkezésre kellene állaniok, hogy majdan a felsőbb hatóság belátása szerint különböző tudományokat taníthassanak«.

Kezdetben idegenkedik a királyné e javaslattól. Sokkal többet vár a concursusoktól és a tisztességes javadalmazástól, mint a collegiumtól. Magyarországnak sok derék embere van, kik kellő fizetés mellett szívesen vállalkoznak tanári állásra, s akik azután tanítványaik sorából maguk képezhetnék ki a leendő tanárokat. A királyné a gyakorlati élettől, az iskola mindennapi munkásságától várja az elméleti képzést, és adminisztratív intézkedésektől a tanári székek kellő betöltését. Utóbb azonban az udvari tanulmányi bizottság véleménye felé hajlik s megalkotja a nagyszombati egyetemen az ösztöndíjas repetensek intézményét. Számuk 18 (12 egyházmegyei pap és 6 világi ifjú).¹⁾ Ösztöndíjuk személyenkint 200 forint. Csak azokat veszik fel, kik tanulmányaikat befejezték. Soraikból kerülnek ki majdan a mindenféle iskoláknál szükséges, jól képzett tanárok. A 18 repetens karok szerint úgy oszlott meg, hogy hármat kapott a hittudományi, egyet-egyét a jogi és az orvosi, ötöt a bölcészeti kar; a többi nyolcz repetens általában a széptudományokkal foglalkozott, és pedig az ékes-szólás egyetemi tanárának vezetése mellett (mint Göttingában).

bati és később budai egyetem collegium repetentium-ja messze elmaradt a göttingeni seminarium mögött, mely ama kor szempontjából kitünően volt szervezve.

¹⁾ A Stud. Hof-Commission csak 12 repetentst tartott szükségesnek, a királyné azonban 18-ban állapítja meg számukat, ezzel a sajátkezü megokolással: »Bin in allen verstanden, nur das anstatt 12—18 junge leute sollen beybehaltten werden; das Königreich ist gross, braucht vill.« Udv. levélt. Staatsrath 1203. ex 1775.; Bécsi cultusmin. régi levélt. Stud. Hof-Comm. fasc. 34., 35—107.

A gymnasiumok és bölcseleti tanfolyamok szükségletéről e szerint az utóbbi 13 hely rendszeresítésével kívánt a kormány gondoskodni, amennyiben az összes repetensek kötelezték magukat, hogy legalább néhány esztendeig valamely nyilvános tanintézetnél tanári alkalmazást vállalnak. A repetitio tanfolyama két évig tartott, mely idő alatt a tanárjelöltek bizonyos szakokból szerzett ismereteiket kibővítették. Nagyrészt a tanárképzés érdekében hagyta meg továbbá a királynő, hogy a pálosok állandóan 4, a benczések, premonstreiek, cisztercziták és szentferenczrendiek 2—2 rendtagot küldjenek a nagyszombati egyetemre.

A tanári versenyvizsgálatok (conkursusok) rendjét is a bécsi udvari tanulmányi bizottság állapította meg. A kanczellária eleinte csak a főiskolákra s a rhetorika és poesis tanszékeire kívánja szorítani a concursusokat, a királyné azonban a gymnasiumok alsó osztályaira is kiterjeszti, természetesen csak valamely tanszék tényleges üresedése esetére. A concursus a legnagyobb nyilvánossággal hirdetendő ki. Csak azokat bocsátják oda, kik erkölcsi bizonyítványt mutatnak be, tanulmányaikat igazolni tudják és ép testi szervezettel bírnak. A versenyvizsgálat írásbeli és szóbeli. Amaz zárt helyen, szigorú felügyelet mellett és segédeszközök használata nélkül megy végbe; a szóbeli vizsgálaton a pályázó a szakjául vallott tárgy anyagából sorshuzás útján kijelölt kérdéseket kap. Tudományos érdemek alapján felmentésnek is lehet helye. A szerzetes-rendi pályázók közül, egyenlő minősítés esetén, a piaristákat illeti meg az elsőség, mert e rend tagjai hivatásszerűen foglalkoznak a tanítással.

Ezen intézkedések hazánk akkori viszonyai közt, és a Jézus-Társaság feloszlatása nyomán keletkezett kényszerhelyzetben, eléggé megfelelőeknek látszanak. Alapgondolataik helyesek és értékesek; megismerszik rajtok az udvari tanulmányi bizottság tagjainak szellemi felsőbbbsége és kiváló gyakorlati érzéke.

II.

Mindez jobbára csak a tanügyi igazgatás körébe vágott. Ha a kormánynak sikerült volna is az ország iskoláit a

legtökéletesebb módon elosztani és berendezni, s a régi tanárok távoztával megürülő tanszékeket úgy ahogy betölteni, csak egyik részét teljesítette volna a reá háramló kötelességeknek. A másik rész, a nagyobbik, a nehezebbik a *tanulmányi rendszer*, a tanterv átalakítása vala.¹⁾

Kezdetben úgy tűnik fel, mintha a kanczelláriában meg lett volna az akarat Magyarország tanulmányi rendjét függetlenül Ausztriától, a magyar királyi helytartótanáccsal kidolgoztatni. Erre vall az 1773. évi október hó 15-én kelt előterjesztés, melyben a kanczellár azt javasolja, hogy a tanulmányok berendezése felől hallgassa meg a Felség a püspököket és a helytartótanácsot, melyeknek tervezetei azután Muszka Miklós volt provinciális közbejöttével bírálat alá vétetnének és legfelsőbb jóváhagyás alá bocsáttatnának. Ezt a javaslatot el is fogadja a Felség, s az »Universale Systema« kidolgozására november 26-án fel is szólítja a helytartótanácsot.

Ez alatt azonban megindulnak Bécsben az udvari tanulmányi bizottság tárgyalásai, melyeknek tartalmát és menetét az előbbi fejezetben ismertük meg. Még a most említett nov. 26-iki rendelet kibocsátása előtt (a datumok itt fontosak) sürgeti a bécsi bizottság a tanulmányi rendszer kidolgozását, azzal a czélzattal, hogy a munkálat az eljárás egyenlősége okából a monarchia minden részére alkalmaztassék. Ez november 10-én történt. Nehány héttel később (november 29. és deczember 1.) már készen van Hess-Martiniéknak előttünk ismeretes terve, melyet Mária Terézia 1774. január 4-én általánosságban magáévá tesz, felszólítva az udvari tanulmányi bizottságot, »hogy tekintet nélkül a különböző országokra (ohne Unterschied der Länder)« vonja be hatáskörébe az összes tanulmányi ügyeket. »Itt kezdődik tehát az az időpont — mondja Kressl báró bizottsági elnök egyik előterjesztésében, — amikor ez a hűséges udvari tanulmányi bizottság figyelmét azokra az intézkedésekre kiterjesztette, melyek az összes német és magyar örökös országok tanulmányi ügyeinek megjavítására

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5467., 5597., 5976., 5977., 6177. ex 1773.; 461., 1043., 3122. ex 1774.; 1394., 4222., 4569. ex 1775.; 3873. ex 1776. A párhuzamos ausztriai intézkedésekre nézve v. ö. ezen kötet második fejezetét.

szolgálnak.« A bizottság ehhez képest már három nap mulva (január 7.) bemutatja Martini munkálata alapján az új rendszernek az egész monarchiára kiterjedő alapelveit,¹⁾ úgyszintén a cseh-ausztriai, magyar és erdélyi kancelláriákhoz, nemkülönben (a katonai határőrvidékre és a bánságra való tekintettel) a hadi tanácshoz és udvari kereskedelmi tanácshoz intézendő, teljesen azonos szövegezésű legfelsőbb kéziratokat, melyek január 25-én tényleg utnak indulnak.

Ezen kéziratban a Martini hármasság alapelvének felállítása mellett tudatja a Felség a magyar kancelláriával, hogy az összes tanulmányi ügyeket a Kressl báró elnöklete alatt működő bécsi bizottsággal kívánja elintéztetni; meghagyja, hogy a kancellária szerezzze be a püspököktől az elemi, közép és felső iskolák állapotára és szervezetére vonatkozó összes adatokat, s megállapítja a tanári versenyvizsgálatoknak fent ismertetett módját.

Ha már most e kéziratot összevetjük a november 26-án kelt s e cikkely elején említett udvari rendelettel, azonnal szemünkbe ötlík, hogy itt két párhuzamosan haladó s egymástól független kormányzati actióval van dolgunk. Először a helytartó-tanácsot bizzák meg az egyetemes rendszer kidolgozásával, s mikor Pozsonyban már hozzáfognak a munkához, Bécsben új fordulat áll be, s a magyar tanulmányi rendszer elkészítése az udvari tanulmányi bizottság kezébe kerül, mely a birodalmi egység és egyformaság elvét óhajtja az egész vonalon érvényre emelni.

Becsületére válik a magyar kancelláriának, hogy a legfelsőbb kéziratban foglalt meghagyás végrehajtását egyelőre felfüggeszti, s alkotmányos jogával élve, azonnal felír a királynőhöz. Az előterjesztést Ürményi József szerkesztette, ki az 1774-ik év elejétől kezdve mint tanügyi előadó működött a kancelláriában. Magyarországnak van Pozsonyban külön tanulmányi bizottsága — ez a felterjesztés lényege, — mely bizottság az országbíró elnöklete alatt áll, a tanulmányi rendszer kidolgozására már megbízást is kapott s meg is kezdte működését. Nincsen tehát szükség arra, hogy az udvari tanulmányi bizottság a magyar tanulmányi ügyekkel is foglalkozzék; ami pedig a királynénak azon kívánságát illeti,

hogy az új rendszer kidolgozása az egyéni felelősség elvének alkalmazásával egyetlen referensre bízassék, a kancellária ez eljárást a tervbe vett nagy munka fontosságával nem tartja megegyeztethetőnek. A legfelsőbb kézirat legfőljebb arra látszik alkalmasnak, hogy a már kibocsátott, 1773. évi november 26-án kelt rendelet egyes pontjait kiegészítse és bővítse.

A felszólalás sikertelen volt. A királyné kimondja, hogy a pozsonyi bizottság egészen úgy járjon el, »mint a többi örökös tartományokban működő bizottságok«. A cél az, hogy a tanítás rendje az egész birodalomban egyforma legyen, amiből következik, hogy Pozsonyban se lehet más uton haladni, mint Bécsben. A november 26-ikán kelt rendelet semmikép se vág eléje a mostani legfelsőbb kéziratnak, melyet az összefüggés kedvéért minden esetre egész terjedelmében kell közölni a pozsonyi kormányzékkel, s különösen az iskolák tényleges számát és állapotát kipuhatoltatni. A bécsi udvari bizottság feladata lesz, hogy a tanulmányi rendszert véglegesen megállapítsa s azután »Magyarországra való alkalmazás végett« a kancelláriának megküldje. Hogy a magyar szempontból felmerülő észrevételek kifejezésre jussanak, az udvari bizottság köteles lesz a kancellária illető referensét a tanácskozásokhoz meghívni.

A királyi válasz elég világos. Magyarország közoktatását végső elemzésben kiszolgáltatták egy németekből álló szűkebb körű bizottságnak, melynek legmagasabb eszménye az egyenlősítés.

További halogatásnak nem lévén helye, a kancellária a bécsi udvari tanulmányi bizottság által szövegezett legfelsőbb kéziratot, majdnem szó szerinti latin fordításban, 1774. évi márczius 4-iki kelettel kibocsátja. Annyira ragaszkodik az eredeti szöveghez, hogy még a német nyelvre vonatkozó passzusokat is minden változtatás nélkül átveszi (per consequens ad omnes, tam in pagis, quam et civitatibus germanico Idiomate tradendas... scholas; aliquid etiam de linguae germanicae traditione).

A helytartótanács tanulmányi bizottsága, már néhány nap mulva, márczius 18-án foglalkozik e fontos rendelettel.

A bizottság elnöke volt ekkor Fekete György gróf ország-bíró; tagjai Balassa Ferencz gróf, Berchthold Ferencz gróf vál. püspök, Skerlecz Ferencz, Aszalay József és Klobusitzky József tanácsosok. A titkári teendőket Somsich Lázár végezte. Előadó Klobusitzky. Valamennyien jó tisztviselők és művelt emberek, de a kezdeményezés bátorsága és pezgőbb nemzeti érzés nélkül. Egyéniségöket jobban és találóbban semmi sem jellemzi, mint ez az ülés. A leküldött udvari rendeletben a kérdések nagy tömege foglaltatott. Érintve volt benne a hivatásszerű nevelés fontossága, a tanárképzés, a tanulmányi rendszer egyenlősége, a falusi és városi népiskolák tananyaga, az egységes katekizmus behozatala, a bécsi normális iskolai módszer meghonosítása, a gymnasiumok állapota, a nagyszombati egyetem továbbfejlesztése, a protestáns diákok külföldi utjainak megakadályozása, az alumnéumok és convictusok szabályozása, a tanári concursusok megtartása — a helytartótanács azonban mindezek fölött napi rendre tér, mert előbb az egyházmegyei püspökök jelentéseit kívánja bevárni.

De mégis volt a rendeletnek egy pontja, melyet érdemes tárgyalás alá vesz. Ez a német nyelv ügye Magyarországon. Egészen mellékesen szerepel a leiratban; tulajdonképen csak félreértésből kerülhetett bele, és pedig akként, hogy Ausztriában az elemi népiskolákat »német iskolák«-nak nevezték, s ezt a kifejezést a rendelet szövegezője Magyarországra való vonatkozásában is »Schola germanica«-nak fordította. És íme, ez az egy pont megragadja a tanácskozók figyelmét; ezt az egyet sürgősnek és halaszthatatlannak vélik. Mindenki tudja így érvelnek, — hogy a magyar királyság kisebb városaiban és falvaiban mennyire elhanyagolták eddig a német nyelvet. Még a hazai német telepítvényeken sem művelik. Az ipar és kereskedelem a német nyelv ismerete nélkül fel nem virágozhatik (mintha nem az ellenséges vámrendszer okozta volna mindkettőnek pangását). Azon kell tehát lenni — folytatják, — hogy az ország lakosai, legalább a fiatalabbak, tanuljanak meg németül, hogy »a magyar nemzet fokozatosan hozzászokjék« e hasznos nyelvhez s a cél »lassankint« elérjék (intentioque haec sensim ad effec-

tum perducatur). A papokon és tanítókon kell kezdeni. Az összes püspökök felszólítandók, hogy a növendékpapok német nyelvi tanításáról gondoskodjanak, s ne adjanak egynek se parochiát, míg jártasságát e nyelvben nem igazolja.¹⁾ A néptanítóknak a német nyelv tanítását köteleességeké kell tenni s a városokban külön német nyelvmestereket kell alkalmazni.

Mint másként nem várható, a királynő kegyelmesen jóváhagyja azokat a módosztatokat, melyekkel a német nyelv terjesztése Magyarországon biztosítható . . .

Amíg a pozsonyi kormányzék ezen a téren keresett babérokat, addig a bécsi udvari bizottság a tanulmányi rendszer dolgát még mindig fontolgatja. Az 1774. év május havában vagyunk, amikor benyújtotta tantervét Kollár Ádám. Kressl báró már megelőzőleg (márczius 26-án) ártírt a kanczelláriához, hogy tudassa vele a volt jezsuita gymnasiumok számát s a nagyszombati egyetemre vonatkozó adatokat küldje meg neki. Nyilván be akarta vonni a magyar tanintézeteket is az általános tervezet keretébe. Kitűnik ez onnan is, hogy ugyanazon évi augusztusban a Hess-féle tantervet és a hozzá való utasításokat oly kéréssel küldi meg a kanczelláriának, hogy Magyarország gymnasiumainak minden tanáráról tudakoltassa meg, mily szaktárgyakat kíván előadni? (A Hess-féle tanterv, mint láttuk, a szakrendszer elvén épült fel.) Ezzel egyidejűleg Kollár Ádám a kanczelláriának is bemutatja az ő tantervét. A magyar főkörmányszék egészen helyesen fogja fel a helyzetet, midőn kérdést intéz legfelsőbb helyen, vajjon hát a két tanterv közül melyiket fogadta el a Felség: a Kollárét vagy a Hessét? Siet hozzátenni, hogy akármelyik nyerné is meg a szentesítést, végrehajtása Magyarországon a lehetetlenségek közé tartozik, mert hiányzanak a tankönyvek és megfelelően képzett szaktanárok (különösen matematikusok és physikusok), s hiányzanak az új módszerre vonatkozó tapasztalatok. Legcélszerűbb volna a tanterveket Bécsben kipróbálni, s ennek alapján a pozsonyi tanulmányi bizottságot a két tanterv leküldése mellett az országos tanterv kidolgozásával megbízni.

¹⁾ V. ö. e mű 1. kötetének 347. lapján előadott hasonló kísérleteket.

Ennek a javaslatnak egyelőre meg is volt a kívánt hatása. A királyné elállt szándékától, azzal a kijelentéssel, hogy »mindenek előtt Bécsben kell a Hess-Martiniék és a Kollár tervei közt választani«. Egyuttal elrendeli, hogy az udvari tanulmányi bizottság hívja meg minden ülésére Ürményit is, akinek szava oktatásügyi kérdésekben mind nyomósabb lett.

Most tehát Ürményi jelenlétében folytak az udvari tanulmányi bizottság tárgyalásai, de mégis csak itt folytak. A magyar gymnasiumok legjobb uton voltak, hogy cenzentralisztikus alapon, a német örökös tartományok középiskoláinak módjára szabályoztassanak, ami a hazai közművelődés tartalmát bizonyára jelentékenyen gazdagította volna, de politikai és közjogi szempontból a legkárosabb, sőt művelődésünk nemzeti kialakulása tekintetéből a legvégzetesebb intézkedés lett volna. S e veszedelem annál fenyegetőbb volt, mert az 1776. év elején már dülőre jutott Ausztriában a gymnasiumok új tanulmányi rendje: Marx Gratián tanterve már legfelsőbb jóváhagyást nyert s már készültek a végrehajtást biztosító rendeletek és utasítások, melyeket az ausztriai kormányhatóság egymás után küldött meg a magyar kancelláriának is.

Attól a veszedelemtől, hogy a magyar tanügy mintegy beleolvasszassék az egész monarchia közoktatási rendszerébe, hazánkat a már többször említett Ürményi József mentette meg, aki 1776. június hó 5-én bemutatja a királynénak a Magyarországra és kapesolt részeire vonatkozó külön tanulmányi rendszer, a Ratio Educationis kéziratának első és második részét, melyeket ő maga dolgozott ki. Nem lehetett tehát többé ürügyül felhozni, hogy a magyar kormányzatokban nincs szervező és alkotó képesség. Meg volt adva a lehetősége annak, hogy hazánk tanügye Ausztriától függetlenül fejlődhessek. Bármiként ítélkezzék a XIX. század néhány tüzes magyarja Ürményi nemzeti érzésének lanyhaságáról, a Ratio Educationis kezdeményezésével s részben kidolgozásával oly hazafias érdemet szerzett, melyet még nekünk, késő unokáknak is, hálás szívvvel kell emlegetnünk.

III.

A feloszlatott Jézus-Társaság tagjai leginkább gymnasiumokban működtek, s ezért a kormány szükségképen leg-sürgősebb feladatának a középoktatás rendezését tekintette. E mellett azonban a hazai oktatás más ágazataiban is meg-indult a szervezés munkája; jelesül a *népoktatás*¹⁾ területén, melyet utoljára akkor látogattunk meg, mikor a magyar-országi népiskolák 1770/1-ik évi összeírásának eredményeit közöltük. Hogy e téren mily sok volt a teendő, legjobban az említett összeírás adatai bizonyítják.

Az 1770/1-ik évi conscriptióra Mária Teréziának 1769. évi november 9-én kelt s Esterházy kancellárhoz intézett kézirata adott alkalmat. „Minthogy az ifjuság jó nevelésétől és oktatásától függ minden — úgymond a királynő, — és minthogy ezt az államra, vallásra és lelki üdvösségre nézve oly fontos tárgyat mindeddig magyar királyságomban oly nagyon elhanyagolták, a kancellária feladata lesz azokról az eszközökről gondoskodni, melyeknek segítségével ezt a bajt fokozatosan megszüntetni és a gyermeknevelést jobb karba lehessen hozni. Annak az oka, hogy faluhelyen sok gyermek miért nem jár iskolába, tudvalevőleg abban van, hogy csakis azoknak a falvaknak vannak tanítóik, melyekben lelkészek vannak. Mivel pedig gyakran hat-hét falu tartozik egy plébániához, s alig lehet remélni, hogy a szülők kis gyermekeiket egy félórányira vagy talán még messzebbre küldjék iskolába, ezért egyuttal arra is ki kell terjeszkednie a javaslatnak, vajjon lehetne-e és mi módon lehetne elejét venni ennek az akadálnak, mely az ifjuság jótékony oktatásának útját állja.»

E kéziratból látható, hogy a királynő találóan ítélte meg a helyzetet s helyesen mutatott rá az orvoslás eszkö-

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 5777. ex 1771.; 1348., 1930., 5810. ex 1772.; 5976., 5977. ex 1773.; 461., 1043., 1650., 2083., 3670., 5991., 6540., 6562. ex 1774.; 593., 1057., 1447., 1562., 1807., 1899., 2101., 2463., 2522., 2751., 2941., 2998., 3273., 3898., 3988., 4237., 4599., 5242. ex 1775.; 431., 726., 1225., 2754., 2975., 3801. ex 1776.

zeire. A népiskola szoros kapcsolatban lévén az egyházzal, a szervezés csakis az ország lelkeszi felosztásából indulhatott ki. Egyrészt magukban az anyaegyházakban kellett az iskolákat jobb karba hozni, másrészt a filiákat a népoktatás tekintetében lehetőleg nagy számmal önállósítani. E végből mindenek előtt szükséges volt megismerni a tényleges állapotokat. Erre szolgált az országos conscriptio.

Azonban a közbejött események még az összeírás befejezését sem tették lehetővé: a Jézus-Társaság feloszlatása előre vetette árnyékát, s hosszabb időre lekötötte a kormánykörök figyelmét és munkaerejét. Csak mikor a gymnasiumok kérdésében gondoskodtak a pillanatnyi szükségletről, közeledhetek a népoktatás nagy problémájához, — nem úgy mint Ausztriában, hol az 1773-ik év már nevezetes intézkedéseknek volt határköve, s ahol a népiskolák szervezése, kiindulva az 1770-ben létesült bécsi mintaiskolából, a jezsuitakérdéstől függetlenül, meg nem szakított folytonosságban haladhatott előre a maga útjain. Tényleg az 1776-ik év közepéig, tehát azon időpontig, mikor a német örökös tartományokban már nagy arányokban terjedt el mindenfelé az új módszer, hazánkban alig lépte túl e mozgalom Pozsony városának határát. Az 1774. évi iskolai pápens kibocsátása után kezdődik az alkotás munkája; megszületik, a bécsinek a mintájára, a *pozsonyi normális iskola*, Magyarországnak e nemből legelső tanintézete.

Mindenek előtt ennek az iskolának a keletkezését kell megismernünk.

Nyomban a pápai brève végrehajtása után (1773. november 3.) jelenti a kanczellária, hogy az országban számtalan helység szűkölködik csemé iskolák nélkül, s hogy az egész országban egyetlen normális iskola sincsen. A kanczellária az ilyen mintaintézettől várja Magyarországnak az országos rendezés sikerét, és hasonló nézetet táplált a királynő is. Előbb azonban a tényleges állapot hű képét kívánja látni. Egy újabb conscriptio (most már a második) indul meg, de ezuttal nem a vármegyék, hanem a katolikus püspökök útján, mert egyelőre csakis a katolikus népoktatás rendezése forgott szóban.

III.

A feloszlatott Jézus-Társaság tagjai leginkább gymnasiumokban működtek, s ezért a kormány szükségképen leg-sürgősebb feladatának a középoktatás rendezését tekintette. E mellett azonban a hazai oktatás más ágazataiban is megindult a szervezés munkája; jelesen a *népoktatás*¹⁾ területén, melyet utoljára akkor látogattunk meg, mikor a magyarországi népiskolák 1770/1-ik évi összeírásának eredményeit közöltük. Hogy e téren mily sok volt a teendő, legjobban az említett összeírás adatai bizonyítják.

Az 1770/1-ik évi conscriptióra Mária Teréziának 1769. évi november 9-én kelt s Esterházy kancellárhoz intézett kézirata adott alkalmat. »Minthogy az ifjúság jó nevelésétől és oktatásától függ minden — úgymond a királynő, — és minthogy ezt az államra, vallásra és lelki üdvösségre nézve oly fontos tárgyat mindeddig magyar királyságomban oly nagyon elhanyagolták, a kancellária feladata lesz azokról az eszközökről gondoskodni, melyeknek segítségével ezt a bajt fokozatosan megszüntetni és a gyermeknevelést jobb karba lehessen hozni. Annak az oka, hogy faluhelyen sok gyermek miért nem jár iskolába, tudvalevőleg abban van, hogy csakis azoknak a falvaknak vannak tanítóik, melyekben lelkészek vannak. Mivel pedig gyakran hat-hét falu tartozik egy plébániához, s alig lehet remélni, hogy a szülők kis gyermekeiket egy félórányira vagy talán még messzebbre küldjék iskolába, ezért egyuttal arra is ki kell terjeszkednie a javaslatnak, vajjon lehetne-e és mi módon lehetne elejét venni ennek az akadálnak, mely az ifjúság jótékony oktatásának útját állja.«

E kéziratból látható, hogy a királynő találóan ítélte meg a helyzetet s helyesen mutatott rá az orvoslás eszkö-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5777. ex 1771.; 1348., 1930., 5810. ex 1772.; 5976., 5977. ex 1773.; 461., 1043., 1650., 2083., 3670., 5991., 6540., 6562. ex 1774.; 593., 1057., 1447., 1562., 1807., 1899., 2101., 2463., 2522., 2751., 2941., 2998., 3273., 3898., 3988., 4237., 4599., 5242. ex 1775.; 431., 726., 1225., 2754., 2975., 3801. ex 1776.

zeire. A népiskola szoros kapcsolatban lévén az egyházzal, a szervezés eskis az ország lelkészi felosztásából indulhatott ki. Egyrészt magukban az anyaegyházakban kellett az iskolákat jobb karba hozni, másrészt a filiákat a népoktatás tekintetében lehetőleg nagy számmal önállósítani. E végből mindenek előtt szükséges volt megismerni a tényleges állapotokat. Erre szolgált az országos conscriptio.

Azonban a közbejött események még az összeírás befejezését sem tették lehetővé: a Jézus-Társaság feloszlátása előre vetette árnyékát, s hosszabb időre lekötötte a kormánykörök figyelmét és munkaerejét. Csak mikor a gymnasiumok kérdésében gondoskodtak a pillanatnyi szükségletről, közeledhettek a népoktatás nagy problémájához, — nem úgy mint Ausztriában, hol az 1773-ik év már nevezetes intézkedéseknek volt határköve, s ahol a népiskolák szervezése, kiindulva az 1770-ben létesült bécsi mintaiskolából, a jezsuitakérdéstől függetlenül, meg nem szakított folytonosságban haladhatott előre a maga útjain. Tényleg az 1776-ik év közepéig, tehát azon időpontig, mikor a német örökös tartományokban már nagy arányokban terjedt el mindenfelé az új módszer, hazánkban alig lépte túl e mozgalom Pozsony városának határát. Az 1774. évi iskolai pátens kibocsátása után kezdődik az alkotás munkája; megszületik, a bécsinek a mintájára, a *pozsonyi normális iskola*, Magyarországnak e nembn legelső tanintézete.

Mindenek előtt ennek az iskolának a keletkezését kell megismernünk.

Nyomban a pápai brève végrehajtása után (1773. november 3.) jelenti a kancellária, hogy az országban számtalan helység szükölködik elemi iskolák nélkül, s hogy az egész országban egyetlen normális iskola sincsen. A kancellária az ilyen mintaintézettől várja Magyarországnak az országos rendezés sikerét, és hasonló nézetet táplált a királynő is. Előbb azonban a tényleges állapot hű képét kívánja látni. Egy újabb conscriptio (most már a második) indul meg, de ezuttal nem a vármegyék, hanem a katolikus püspökök útján, mert egyelőre eskis a katolikus népoktatás rendezése forgott szóban.

Ezen összeírás alkalmával közli a Felsőg a szervezés főbb szempontjait. Minden falusi iskolában tanítani kell a katekismust, az olvasást s lehetőleg az írást és a négy szám-tani alapl műveletet. A városi iskolákban arra kell törekedni, hogy a polgár az iparhoz és mesterségekhez szükséges ismereteket elsajátíthassa. Ezért a vidéki városokban a keresztény hittan, a keresztény ember kötelességei, a bibliai történetek, az írás, olvasás, szépírás, német nyelvtan, számtan, a művészetek és tudományok története tanítandók, továbbá »valami« a hazai történelemből és újabb földrajzból. A fővárosban állítandó iskola anyaga ugyanaz, de bővítve és mélyítve. A módszer legyen egészen azonos a bécsiével. Hogy ezt el lehessen érni, Bécsbe kell küldeni az ország néhány tanítóját, kik anyanyelvükön kívül németül is tudnak, s kik — hazájokba visszatérve — a Bécsben elsajátított mintaiskolai módszert mindenfelé terjeszthetik.

A német nyelvtanítás ügyét — mint fennebb láttuk — azonnal felkarolta a pozsonyi bizottság. A mintaiskolai módszerre nézve azonban aggodalmak voltak, melyekben a bécsi főkormányshoz is osztozott. Bajos lesz oly magyarokat találni, kik sikerrel járják meg Bécsset; ezélszerűbb volna mielőbb felállítani a pozsonyi mintaiskolát s ebbe az iskolába bevinni a sagani módszert. Ha az intézet túlesett a kezdet nehézségein, küldjék ide a városok és községek tanítóikat a methodus elsajátítása végett.

Minden úgy történik, ahogy a magyar kormány javasolta. Koch János, Hoffmann Antal és Kovachich Márton (személyenként 200 frt ösztöndíjjal) felmennek Bécsbe »minta-módszert« tanulni. Blümegen gróf ausztriai kancellár szorgalmazására tényleg elhatározza a királynő, hogy Pozsonyban mintaiskola szerveztessék, s ezen tanintézethez 1774. november 25-én a Felbiger által ajánlott Róka Jánost nevezi ki igazgatóvá. Az 1775-ik év elején maga a sagani apát rándult le Pozsonyba, hogy helyiséget keressen az iskola számára és tárgyaljon a várossal a fenntartás dolgában. Úgy látszik, az ő jelentése győzte meg a bécsi kormányt arról, hogy minden iratváltás kárbavesztett munka, ha nincs magában Pozsony városában oly külön hivatalos közeg, mely

a népoktatás ügyét kötelességszerűen intézi. Megszületik a pozsonyi népoktatási bizottság, aminőt minden ország fővárosában kötelezően rendelt el az 1774. év végén kibocsátott Allgemeine Schulordnung. Kimerítő ügyrend készül, melynek a magyar viszonyokhoz való alkalmazása ismét Ürményi Józsefnek köszönhető, ki tiltakozott a német szabályzat változtatlan átvétele ellen.¹⁾ Az iskolai bizottság (helyesebben albizottság) elnöke Balassa Ferencz gróf, tagjai Berchthold Ferencz gróf és Skerlecz Ferencz tanácsosok, továbbá ehrenfelsi Pál Gáspár, a magyarországi összes népiskoláknak újonnan kinevezett, Pozsonyban székelő főfelügyelője, kinek kötelességeit szintén részletes utasítás szabályozta. Miként a német örökös tartományok iskolai bizottságainak, a pozsonyinak is mindent el kellett követnie, hogy az 1774-ik évi iskolai patensnek az egész országban fogamatja legyen, s különösen a pozsonyi normális iskola virágzásnak induljon. Ehhez azonban pénz kellett.

A királynő több rendbeli kísérletet tett, hogy úgynevezett normális iskolai alapot teremtsen. Még 1772-ben elrendelte volt, hogy az álarczos bálók belépti díjainak fölöslege a normális iskolát illesse. Az 1775-ik év elején Zay Péter báró azzal a kéréssel járult a királynő elé, hogy bold. neje testvérét (sógornóját) vehesse feleségül. Ugyanilyen házasságra kért engedélyt Bánó Imre. A kérelem kivételesen teljesedik, de Zay 1000, Bánó 100 aranyat tartozik lefizetni »a normális iskolák intézménye javára«. Ezen ingadozó, esetleges jövedelmeken kívül, továbbá a jezsuita residentiában levő gyógyszerárnak évenként 400 frtra tehető jövedelmein felül (melyek szintén a normális iskolát illették) volt Pozsonyban három kisebb alapítvány, melyek az ottani mintaiskola céljaira szolgálhattak. Egyik az eredetileg »német iskolák«-nak szánt Fundatio Onelliana 1000 forint tőkével; a másik az

¹⁾ »Dann blatterdings kann dieser Entwurf nach meinem ohnmassgeblichen Ermessen nicht vorgeschrieben werden; dieweilen solcher, ohne in das Detail hineinzugehen, mehrere passus enthält, welche mit dem hungarischen Landessystem und eingeführtem Dicasterial-Manipulation nicht übereinkommen; wie auch praesupponirt gewisse Einrichtungen, welche dermahlen noch nicht statt finden . . .« (fogalmazta Ürményi).

1500 forintra rugó Jankovics-Pock-féle tőke; a harmadik a Komlóssy-féle 4000 forintos alap. Az első kettőt az 1776-ik év elején tényleg megkapta a normális iskola; a harmadik, mint vitalitium, csak Komlóssy halála után nézett az intézetre. Némi tandíjat is szabad volt szedni (kb. évi 400 frt) s néha-néha rendkívüli segélyösszegeket folyósított a királynő.

Mindez azonban korántsem volt elegendő az iskola beruházási és fentartási költségeinek fedezésre. Nagyobb és állandóbb alapra volt szükség. Ezt 1775. évi június hó 12-én kelt alapító levelével teremtette meg a királyné, amidőn abból a célból, hogy ez az intézmény »örök időkre annál szilárdabbul álljon meg,« az esztergomi érsekség jövedelmeiből 40,000 forintos tőkét tesz le a királyi kincstárba s rendeli, hogy ezen alapítványi tőkének 4°/_o-os kamata mindenkor a pozsonyi mintaiskola fenntartására szolgáljon. Ez az úgynevezett normális iskolai alap, mely eleinte el volt választva a tanulmányi alaptól s külön kezelés alatt állott.¹⁾

Ily előkészületek után végre 1775. évi június 20-án megnyílt Pozsonyban Magyarország első normális iskolája, egyelőre az első osztálylyal s az évenként való továbbfejlésztés célzatával. A pozsonyi bizottság július 31-én testületileg látogatta meg az intézetet, mindent részletesen megvizsgált és a királynőnek tapasztalatairól jelentést tett. »A jó kezdet — írja a Felség — öröömre szolgál, de a földolokban (t. i. az országos rendszer kidolgozásában) elvárom a helytartótanács útján az iskolai bizottság részletes jelentését. Mindenben az általános iskolai rendhez (az Allgemeine Schulordnung-hoz) kell alkalmazkodni, melyet különbség nélkül összes örökös országaimban szem előtt kell tartani; egészen ennek értelmében kell berendezni az iskolákat, a tantárgyakat és leckeórákat.« ²⁾

¹⁾ Ezen alap kizárólag a pozsonyi iskola céljainak szolgált. A hetvenes évek végén kétség merülvén fel erre nézve, a királynő ekként határoz: »Fundatione porro Posoniensis Capitalis Nationalis Scholae in hoc duntaxat Capitali subsistente, illud ex hoc etiam capite Eidem unice subservire.« O. L. Udv. Kancz. 2886. ex 1780. Ekkor azonban már a tanulmányi alap egyik alkotó részeként szerepel a pozsonyi alap.

²⁾ »Der gutte Anfang macht mir Vergnügen, in der haubt sach

Erre a figyelmeztetésre alig volt szükség. A pozsonyi mintaiskola (kisebb keretben) szakasztott mása volt a bécsi-
nek.¹⁾ Ez volt hazánk első tanítóképző intézete, melyből
idők múltán számos tanító került az ország minden vidékére.
Tananyag, módszer, tankönyv dolgában alig különbözött a
bécsi iskolától, melyet az ausztriai tanügyi reform történe-
tében közelebbről is megismertünk.

Az intézet a volt jezsuita-székházban volt elhelyezve.
Öt tanára volt: Weiss Lipót (kegyesrendi) tanította az elméleti
és gyakorlati mértant s a polgári építészetet; a vallástant a
volt jezsuita s utóbb egyházmegyei pap, Oberleitner Ferencz
adta elő; a kezdők tanítója volt Rössler János és az olvasóké
Walter József; az írás és rajzolás tanszékére Schlechter
Antal neveztetett ki. Az utóbbi három világi ember. Mind-
egyik tanító szabad lakást élvezett és 300 forint évi fizetésben
részesült.

A mintaiskola egészen új intézmény volt, s ezért kez-
detben nem egy ellensége akadt. Még a tanférfiak közt is
találkoztak, kik kétkedő bizalmatlansággal nézték az új me-
thodust. Még nagyobb volt természetesen a szülők idegen-
kedése. A kancellária többször figyelmeztet, hogy a szülőket

aber erwarte von der Schull Commission durch das Consilium die um-
ständliche relation, mann hat sich aber genau zu halten, nach dem
allgemeinen Schull reglement, welches ohne Unterschied in all meinen
erblanden beobachtet werden muss, hiernach sind die schullen, die Gegen-
stände, die stunden genaust zu halten.» m. p.

¹⁾ Az iskola utóbb annyiban tért el eredeti rendeltetésétől, hogy
a gymnasiumra is tekintettel volt. 1776-ban már mind a négy osztályban
tanították a volt Minor Parva anyagát: latin olvasást, declinatiót, com-
paratiót és conjugatiót. A helytartótanács pedig elrendeli, hogy a gym-
nasium igazgatója senkit se merjen felvenni az I. osztályba, «quin prae-
vie se Studiis Normalibus imbutum prima quoque Literarum Elementa
cum fructu hausisse, ac Scholam quoque Minoricam absolvisse allatis
ideirco Testimonialibus comprobare potuerit». O. L. Udv. Kancz. 13. ex
1777. A tantervet megismerjük a M. N. Múz. Fol. Lat. 2996. jelzetű
íratasomójának egy darabjából: »Lektionskatalog der königl. Haupt-
nationalschule zu Pressburg 1779.« E szerint az iskola tantárgyai vol-
tak: katekismus, evangeliumi magyarázat, német-magyar-latin olvasás és
írás, szépírás, helyesírás, német nyelvtan, latin nyelvtan, számtan. épí-
tészet, természettan, földrajz, mechanikai rajz, ének és zene.

szép szerével és türelemmel fel kell világosítani az iskola céljairól. Semmiféle fenyegetésnek vagy pénzbüntetésnek helye nem lehet. Céljátévesztett eljárás volna a gyermekeket az utczáról összefogdosni s az iskolát ily módon benépesíteni. Erkölcsei eszközökkel kell hatni a szülőkre s őket arról meggyőzni, hogy mily sok hasznos és életrevaló ismeret megszerzésére ad alkalmat az új intézmény. Szükségesnek látszott még a legfelsőbb körök érdeklődését is működésbe hozni, hogy a mintaintézet nimbusa gyarapodjék. Mária Terézia Pozsonyban jártakor (1776. nov. 22.) Albert szász-tescheni herczeg, kir. helytartó és Krisztina főherczegnő társaságában személyesen látogatja meg a normális iskolát, a tapasztaltak fölött teljes megelégedését nyilvánítja s az iskola növendékeinek 300 körmőzei aranyat ajándékoz.

A normális iskolából mint középpontból indult ki mindenek előtt a pozsonykülvárosi iskolák újjászervezése. Ezeknek tanítói a mintaintézetben tanulták meg a sagani módszert, s alkalmazták azután saját iskoláikban több-kevesebb sikerrel. Kezdetét vette az iparostanulók iskoláztatása is, melynek megszabott módja az volt, hogy az inasok (kiknek »szemtelen-sége« sok panaszra adott alkalmat) minden vasárnap megjelennek a mintaiskolában s rendszeres oktatásban részesülnek.

A fiuiskolák átalakítását követte a leányoké. Pozsonyban két apáczaszerzet tartott úgynevezett külső iskolákat, melyeket nem a bennlakó, hanem a künnlakó növendékek látogattak. Egyik iskola a Miasszonyunkról elnevezett apáczáké (Moniales Notre Dame dictae), a másik az Orsolyaszűzeké volt. A népiskolai országos felügyelő mindjárt hivatalba lépésekor megismertette velök az új módszert, de csak az 1776-ik év elején kapják kézhez az apáczaiskoláknak szóló módszeres utasítást, melyet maga Felbiger dolgozott ki. E szabályzat szerint általában ugyanazt az eljárást és tantervet kell követni a leányiskolákban, amely a fiuiskolákat kötelezi, s ezért az apáczákat is a Methodenbuch szerint kell kiképezni. A különbség csak annyi, hogy a követelmények mértéke a leányokkal szemben alászáll. A kampós zárójelek elhagyhatók; a katechisálás azonban megtartandó. A hittanból és erkölcstanból, úgyszintén az olvasásból nem lehet a lányoktól

sem kevesebbet kívánni, mint a fiuktól. Már írás dolgában elég, ha a legegyszerűbb folyó írást tudják; a számtanból beérhetik a számolási alaplátéval, a hármasszabállyal, a naplóvezetés és évi számadás szerkesztésének ismeretével. Az olvasókönyvnek különösen az a része való nekik, mely a becsületes életről szól; azonkívül czélszerű lesz kézi munka idején felolvasni előtök Fénélon-nak a leányok neveléséről írt munkáját, s válogatott részleteket Beaumont Magazin-jéből.⁴⁾ »A földrajz, a történelem, a levélírás és a francia nyelv csak oly iskolákban vagy osztályokban foglalhatnak helyet, hol nemes származású lányokat oktatnak.«

A 1776-ik évi június hóban már azt jelenthette a kancellária, hogy az összes pozsonyi fiu- és leányiskolák tanítói jártasak az új módszerben, s csakis a tankönyvek hiánya, meg némely szülők ellenkezése hátráltatja a teljes sikert.

Mint említettem, az ország többi részeiben eleinte igen lassan birt megfogamzani és elterjedni a sagani methodus. Nem volt az hazánk kezdetleges viszonyaihoz szabva. Minden, ami vele összefüggött, idegenszerűnek, mesterkéltnek, nehéznek látszott. Az 1774-ik végén még arra nézve sem történt megállapodás, hogy a koronázó székvároson kívül az országnak mely pontjain volnának felállítandók s mily keretekben az új normális iskolák. Az 1775-ik év közepe táján találkozunk az új módszer továbbterjedésének első nyomával. Gotthardi Kal. József kegyesrendi szerzetes a tallosi árvaház költségén Bécsben jár, s miután itt a normális tanulmányokat elvégezte és rólok vizsgálatot állott, visszatér Tallosra, ahol azonnal módszeres tanfolyamat nyit, melyet nemesak a kir. árvaház növendékei, hanem a szomszéd községekből való idősebb gyermekek is látogatnak. Beiratkozott a tanfolyamra a tallosi tanító is, sőt Pusztá-Földemesről be-bejár a katolikus lelkész is, hogy megismerkedjék a sokat emlegetett és magasztalt módszerrel. A kíváncsiság kezd ébredezni s gyümölcseit megteremni.

Tallos után következett Holics. Kamarai uradalom volt,

⁴⁾ Madame le Prince de Beaumont (1711—1780). A múlt században nagy kelendőségnek örvendett »Magazin des enfans« című pædagogiai műve (anyák és nevelők számára).

s ezért aránylag korán részesült az újjászervezés áldásaiban. A normális iskolai módszer meghonosítására a királyné egyenesen Bécsből küldte ide a tanítót (Riehl Istvánt), ki csakhamar Felbiger tankönyveit is behozta.

Így indult meg hazánk éjszaknyugati részében a népoktatásnak új alapokra helyezése, teljesen német szellemben és német mintára. Hogy mily arányokban terjedt tovább a reform s mily eredménynyel, arról e mű további folyamában lesz szó. Itt még csak egy emlékezetes tárgyalással kell foglalkoznunk, mely szintén a népoktatás országos rendezésének előkészületeivel függ össze. Értem az egységes katekizmus behozatalára vonatkozó, fölötte jellemző kormánykísérletet.

IV.

Az a hat évig tartó küzdelem, mely az *egységes katekizmus behozatalát*¹⁾ kísérte, lefolyásában és eredményeiben egyaránt tanulságos képét adja a Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében uralkodó szellemi állapotoknak. A már másutt megismert két theologiai világnézet mérkőzött itt is egymással: egyik a század első évtizedeinek felfogásában gyökerezik, mikor még az egyház belső életébe nem hatolt bele az új böleselkedés korhasztó anyaga s a doctrinát a legapróbb részekig ugyanazon ősi szellem ihlette és járta keresztül; a másik a felvilágosodott theologiai gondolkodás, mely abból a czélből, hogy az egyház tanait elvi összehangzásba hozza az állam hatalmi törekvéseivel, az okoskodás alapjára helyezkedik, s ahol lehetségesnek látszik, meg is alkuszik. A két irány oly ellentétes volt s mindkét részen oly kitünő férfiak harezoltak, hogy a küzdelemnek a leg-

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 2083. ex 1774.; 3646., 4008. ex 1775.: 224., 295., 1225. ex 1776.; 3368. ex 1776. — H. T. Jesuit. Nr. 17. ex 1775. — Kovachich: Merkur von Ungarn, 1787., p. 859—978. — Helfert: id. m. 503—530. II. — Wolfsgruber: id. m. 300—309. I. — Erläuterter Katechismus zum Gebrauche der deutschen Stadtsschulen in den kaiserlich-königlichen Erbländern. Mit Guttheissung der geistlichen Oberhirten auf allerhöchsten Befehl zum Druck befördert. Wien. Im Verlage der deutschen Schulanstalt. 1773. 8° 136. lap.

erősebbnek kellett lennie. Amott a legmélyebb meggyőződés hangján, de kissé nehézkes legyverekkel védi a régi álláspontot Migazzi gróf bécsi érsek (a váci püspökség adminisztrátora) s a magyar püspöki kar legnagyobb része, emitt látjuk az államtanács és a tanulmányi bizottság **elevene**bb, mozgékonyabb, hevesebb csapatát, továbbá Rautenstrauch, Müller és Felbiger apátokat. A »modern« theologia fogalmát e három egyházi férfiú állapította meg, nem csekély meglepetésére az ellenfélnek, mely éppen nem remélhette az új tanok hirdetőit saját soraiban megtalálni.

A monarchiában a Jézus-Társaság feloszlatásáig háromféle katekismus volt használatban. Egyik a Canisius Péter kátéja, mely I. Ferdinánd idejében jelent meg s mindenütt elterjedt, hol jezsuiták tanítottak és térítettek; a másik az egyházi szempontból leghitelesebb, római katekismus, melyet VIII. Kelemen pápa meghagyásából Bellarmín bíbornok dolgozott ki s XIV. Benedek pápa az egész földkerekség püspökeinek ajánlott; végül a Parhammer-féle katekismus, mely a század ötvenes éveiben jött ki s különösen a német örökös tartományokban örvendett nagy kelendőségnek.

Az úgynevezett egységes katekismus sürgetői először is e három könyv helyébe *egyet* akartak minden iskolában s általában mindenütt elfogadtatni. De az »egységes« szónak itt még más értelme is volt. Akkoriban a népiskolai vallás-tanításnak csak kisebbik része folyt le a tanteremben, nagyobbik részét a lelkész (ill. katecheta vagy exhortator) végezte a templomban. A törekvés tehát oda irányult, hogy iskolamester is, pap is jó tankönyv alapján hirdessék a hit igazságait, s hogy e tankönyv egy és ugyanaz legyen. A katekismus kérdése rendkívül fontosnak látszott, s valóban fontos is volt. Tömérdek népiskolában ez volt az egyetlen könyv, melyet a gyermekek valaha láttak. Ezen és ebből tanultak meg betűzni és olvasni, énekelni és imádkozni; ez volt az egyedüli eszköz, melylyel az elnyomott nép fiai valami kis szellemi és lelki műveltségre tehettek szert. Igen sok esetben csakis ennek a könyvnek lapjairól áradt ki egy-egy fénysugár abba a nagy sötétségbe, mely a jobbágyság tömegeinek lelki világát elborította.

Felbiger legelső gondja volt az újonnan szervezett népiskolát normális katekismussal ellátni. Alkalmasnak látszott e célra az úgynevezett sagani káté, melyet az apát Sziléziában dolgozott ki. Az 1772. évi augusztus 1-én kelt császári rendeletnél fogva csakugyan az összes német és cseh örökös tartományokban, nemkülönben a temesi bánságban kötelezővé vált a Felbiger mintakátéja, daczára azon nyomós észrevételeknek, melyeket Migazzi e tankönyvre előzőleg tett vala. Az állam már oly erősnek hitte magát, hogy jogot formált a kizárólagos lelki élet területébe vágó vallási kérdések s különösen a püspöki kar jogkörébe tartozó hittanítás szabályozására is.

A kis kátét csakhamar követte a terjedelmesebb katekismus, melynek Felbiger tollából eredő tervezetét Migazzi elnöklete alatt működő tiztagu egyházi bizottság vette bírálat alá. Fáradozása eredménytelen maradt. A nagyobb katekismus változatlan szöveggel jelent meg 1773-ban. A címlapon olvasható kitétel, hogy »az egyházi főpásztorok jóváhagyásával« adatott sajtó alá, nem felelt meg a valóságnak, amint a nyomban megjelenése után megindult ellenhatásból kiderül.

Az első ellenzés magától Migazzitól indult ki. A káté szerinte nemcsak hibákkal van tele, hanem száraz és élvezhetetlen olvasmány is. »A gyermekeknek — úgymond — mindig csak tanulniok kell, de sehol egyetlen pont sincsen, ahol üdülhetnének; mennyei ételekkel tömik tele őket, de ezen ételek oly rosszul vannak elkészítve, hogy senkinek sem esnének jól. Szegény gyermekek! Mentségül azt hozzák fel némelyek, hogy hiszen ezek dogmák, melyeket másként nem lehet tárgyalni. Vajjon Krisztus nem ugyanazokat a dogmákat tanította-e az evangéliumban? nem ugyanazokat magyarázták leveleikben az apostolok? . . . S mily áhitatra ragadják az olvasót! Szívünket mennyire megindítják e mélységes titkok! . . . Ez volna hát az a híres módszer, melyet minden embernek követnie kell? Ez hát az a bizonyos katechisálás, ha a hitigazságokat oly nyersen, oly éretlenül dobjuk oda a gyermekeknek, hogy elmegy minden kedvök a tanulástól s beléjük kell verni a tudni valókat? És ha mindent megtanul-

tak is, csak a föl-katekismust vallhatják magukénak. Eszök fel van világosítva, de szívek marad a régi.»

A katekismust nemcsak az osztrák tartományokba, hanem Magyarországra is be akarták hozni. A királyné 1774 április havában tényleg kimondja,¹⁾ hogy az »egyformaság megőrzése végett« Magyarországra is Felbiger könyvét kell behozni, előbb azonban a katekismusnak egy-egy példányát az összes magyar püspököknek küldi meg nyilatkozattételre.²⁾

A beérkezett vélemények egy-két kivétellel³⁾ a felvilágosult theologiai gondolkodásnak merő ellentétei; rendkívül erős, itt-ott kiméletlen bírálatban részesítik a katekismust, melynek használata szerintök nemcsak Magyarországon, hanem általában sehol sem engedhető meg.

Szinte egy értelemmel támadják meg a magyar egyháznagyok Felbigert azért, hogy a természetes és a kinyilatkoztatott vallást úgyyszólván mint egyenértékű és egymás mellé rendelt tényezőket mutatja be. »Természetes vallás van. Természetes vallásnak nevezik Istennek és az iránta való

¹⁾ »Catechismus in usum Scholarum normalium et trivialium hic editus, de ejus exemplarium requisitorum Episcopis communicandorum quantitate Cancellaria providebit, eo magis pro conservanda uniformitate convenire videtur, quo paedagogi e quavis terrarum haereditariarum huc confluentes iuxta ordinem et methodum ejusdem catechismi instruantur.« (Legf. elh.) O. L. Udv. Kancz. 2083. ex 1774.

²⁾ A norm. katekismus dolgában egy kis összeütközés is történt (1774. május). A hollói mintaiskola tanítója ugyanis mindjárt kezdetben a sagani kátét kezdte tanítani. A mikor a királyné erről értesül, a könyv használatát eltiltja, mert a magyar püspöki kar még nem nyilatkozott róla. Az esztergomi vicarius azonban túlbuzgóságból nemcsak a sagani kátét, hanem a többi normális tankönyveket is elkoboztatja; ekkor fakadt ki Mária Terézia a következő nyilatkozatra: »Die Teutsche Schullbücher seind vor die gantze Monarchie aprohirt worden, kein Bischoff in andern erblanden hat sich unterfangen einige exemplarien abzunehmen, und seind alsogleich diese bücher dem Schullehrer in Hollitsch zurückzustellen, und will wissen, an was vor ein Tag, und werde schon meine befehl ergehen lassen, dass der vorige Catechismus bis weiteren befehl wird allein zur christlichen Lehr gebraucht werden. m. p.« O. L. Udv. Kancz. 2463., 3817., 3964., 3988. ex 1775.

³⁾ Csakis a veszprémi káptalani helynök és a csanádi püspök nem tesznek észrevételt a katekismus ellen.

kötelességeknek megismerését az ész puszta használata által, a természetnek: azaz a természetes dolgoknak szemlélete révén. Ezenkívül van kinyilatkoztatott vallás is.» Majdnem valamennyi főpap kéri e fogalmazás veszedelmes voltát a katolikus egyház álláspontjából. Klimó pécsi püspök már látja a vétkes kor szülötteit, amint újjongva fogadják ezt az új tanítást. Galgóczy esztergomi vicarius merő böleselkedést lát benne, melynek katekismusban nem lehet helye. »Korunk materialistái — úgymond, — akik csak lesik az ilyfajta új könyveket, a természetes vallás lételének megállapításából csakhamar új vitatkozásokra fognak alkalmat találni, s lassanként beszélni fognak természetes boldogságról is, mint amely a természetes vallásnak viszonylagosan megfelel.« Az ilyen kérdéseket el kell hagyni a közkézen forgó hittani könyvekből; a római katekismus nemesak hogy említést nem tesz a természetes vallásról, hanem egyenest ellene foglal állást. A győri püspök szerint a szóban levő tan téves és hamis. Ha szabad kifejlést engedünk neki, azonnal tág tere nyílik a naturalismusnak vagy indifferentismusnak, mely amúgy is elborítani készül a keresztény világ nagyobb részét és a Krisztus vérével megváltott lelkekben kimondhatatlan kárt okoz. Ez azon felfogás, melynek hirdetői szabadon éreznek, beszélnek és írnak a lelkiekről, az isteni és emberi dolgokat a pusztá értelem eszközeivel mérlegelik, s nyughatatlanságukban mindent reformálni és felforgatni igyekeznek. Egészen hasonló szellemben ítélik meg a kérdést a váradi, nyitrai és egri püspökök.

A kétféle álláspont különbségét, amennyiben azok a böleselet területébe vágnak, az imént felhozott példa eléggé megvilágosítja. Felbiger már egészen benne van a rationalismus áradatában, mely akaratlanul tovább sodorja. A kinyilatkoztatott vallásban való egyszerű hittel nem éri be; a vallást a ratióval is támogatni igyekszik. Alapjában ugyanezt tették a scholastikusok is; csakhogy ők az okszerűség alaki típusaival megoldottnak vélték feladatukat, s azért nem is hozhattak veszedelmet a dogmára, míg a XVIII. század rationalista theologusai ennél sokkal többet akartak, mert a teljesen szabadjára hagyott emberi ész belső lényegével akarták

a theologiai igazságot megegyeztetni. A scholastikusok Isten léteét a Barbara vagy Celarent formuláival magyarázták; az Aufklärung a szabad okoskodás és természetes belátás útján igyekezett megmagyarázni a hitelveket. A püspökök azonnal megérzik az újító törekvéseket és szinte ösztönszerűleg reagálnak. Nem is tehettek mást, ha az igaz egyház szellemében akartak eljárni, amely szellem mindenkor abban találta meg nagy erejét, hogy soha meg nem alkudott, soha egy tapodtat sem tért el útjától. Minden szervezet, mely fejlődni képes, a természet örök törvénye szerint kopik és felémészti önmagát; csak a mi be van végezve és le van zárva, élhet évezredekken át *egy* célnak, vátozatlanul, meg nem gyengült erőben és hatalomban.

A katekismusnak egy másik jellemvonása a protestáns tanokhoz való észrevétlen közeledésben található fel.

Oly szellemi törekvés ez, melynek csirái — mint észrevehettük — már a század elején mutatkoznak. Már Leibniz álmodozott az egész keresztény világ egyesítéséről, egy általános unióról, a dognák kölcsönös közeledése révén. Gondolata a század folyamán mindig új és új alakban tűnik fel. Komolyan vitatták annak gyakorlati lehetőségét, hogy a hitelvek ellentétei bölcséleti úton kiegyenlíthetők. E nagy tévedés, mely oly tetszetősnek látszik, még Felbigert, a katolikus szerzetest is képes volt befolyásolni.

A püspökök több idevágó pontot hibáztatnak a katekismusban. Már maga az, hogy a szerző a gyermekeket szinte sarkalni látszik a szentírásból idézett helyek felkeresésére, nem egyezik meg az egyház parancsolataival. Ugyanilyen beszámítás alá esik, hogy Felbiger majdnem egészen elhallgatja mind a hagyományt, mind az egyház hiteles magyarázatait, s ezzel kaput nyit annak a protestáns elvnek, mely szerint mindenkinek joga van a szentírást értelmeznie. Az elhallgatás módszere különben is jellemzi a szerzőt. A tévtanokról szólóban például szándékosan kerüli az ágostai és helvét hitvallásnak említését; mindig csak hamis vallás követőiről beszél, és sohasem haeretikusokról vagy schismaticusokról. Továbbá, az egyház láthatatlan és látható fejére vonatkozó megkülönböztetést nem ismeri; csak Krisztust tekinti az egyház fejének,

sz. Pétert és utódait, a római pápákat pedig egy új, szokatlanságban s hierarchikus szempontból helytelen címmel ruházza fel, amidőn az egyház főpásztorainak nevezi őket, holott már az első niceai és konstantinápolyi egyetemes zsinatok, hasonlóképen a legelső egyházatyák is, félre nem érthető módon, sz. Pétert és utódait mondták az egész egyház fejének. Az igazi elnevezés elhallgatása annál veszedelmesebb, mert hiszen úgyis »nagy számmal jelennek meg a római pápa legfelsőbb joghatósága ellen irányuló s a katolikus hitnek e különleges dogmáját megtámadó förtelmes könyvek«. Ugyanilyen homályosan és helytelenül állapítja meg a katekizmus írója az igaz egyház lényegét, melyet csupán a hit és a szentségek egységében vél feltalálhatni; e meghatározás nem teljes, mert hiányzik belőle a római egyházzal és a római pápával való közösség jegye. — Az isteni kegyelem tanában inkább Kálvinhoz hajlik, mint a katolikus dogmához, midőn azt mondja, hogy az Isten az ő beláthatatlan, de igazságos ítéleténél fogva néha egészen megvonja a kísértetbe esett embertől a bűn elkerülésére vezető kegyelmét; e tétel semmikép sem állhat meg, mert az Isten (sz. Ágoston szerint is) mindenkinek megadja a kegyelem elnyerésére szolgáló eszközöket, mint például az imádságot. De legnagyobb hibát követte el Felbiger az ó-szövetség könyveinek felosztásában, midőn deuteró-káni könyveknek mondja azokat, »melyeket nem az összes keresztény gyülekezetek, különösen pedig a protestánsok nem tekintenek az Isten sugalmazásából írottaknak«. Hallatlan dolog a katolikus egyházban — mondja az esztergomi vicarius, — hogy valaki a szentírás könyveinek osztályozásában haeretikusok ítéletét hozza fel tanubizonyiságul. E tételből csakis nyilvánvaló botrány keletkezhetik, mely Krisztus minden igaz hívét a legnagyobb szomorúsággal fogja eltölteni.

Általános visszatetszést szültek a püspöki karban az isteni kinyilatkoztatás céljára vonatkozó kérdések is. Felbiger a tiszta eudaimonismust és utilitarismust vallja, mikor azt hirdeti, hogy a kinyilatkoztatás egyedüli célja a boldogság. »Miben áll a boldogság általában?« E kérdésre más feleletet nem tud adni mint azt, hogy a boldogság állandó örömben

és jólétben áll (im beständigen Vergnügen und Wohlergehen). A kinyilatkoztatás »ebben a rövid életben« lecsillapítja szenvedélyeinket, irányítja cselekedeteinket; megtanít a földi javak helyes használatára, életünk és egészségünk fenntartására; mértékletessé tesz a szerencsében, megvigasztal a balsorsban, előmozdítja az emberi társadalom jólétét, amennyiben »szabályaival jó fedelmeket, hű alattvalókat, hasznos polgárokat nevel«. Ime, az állami czélok belejátszása a gyermeki lélek vallásos kiformálásába; az isteni kinyilatkoztatás hatásának politikai értelmezése, s általában a hitgizságoknak a polgári és állami czélszerűség javára szolgáló értékesítése, — ellenében az egyház tanításával, mely szerint minden magáért Istenért van: az ő országa legyen az a legfőbb jó, melyre mindenek előtt törekednünk kell. A kinyilatkoztatásnak más célja nem lehet, mint hogy tiszteljük és dicsérjük Istent; a földi javak csak járulékaik az Istenbe vetett mélységes hitnek és bizodalomnak. »A mi vallásunkat --- mondja a kalocsai érsek --- nem azért kell követni, mert kellemes, hanem mert igaz.«

E nyilatkozatok korántsem meritik ki a püspöki kar kifogásainak széles körét. Csak a leginkább szembeötlő tévedésekre, a legfontosabb elvi kérdésekre vonatkoznak. Rajtok kívül még homályos és száraz meghatározásokat, szokatlan kifejezéseket és helytelen idézeteket sorolnak fel nagy számmal a magyar püspökök. Mikor a Berchthold püspök elnökelete alatt működő vallásbizottság összegezi a beérkezett véleményeket s elvető javaslatát megteszi, nem kevesebb mint 197 különböző hibára és tévedésre mutathat rá. Maga Migazzi hat hónapon keresztül fáradozik a katekismus revisiójával; főpásztori kötelességet lát benne, hogy a könyvet hibáitól saját maga tisztítsa meg. Végre, 1777. augusztus hó 23-án, gyökeresen átdolgozva és kijavítva jelenik meg a katekismus.¹⁾

¹⁾ A gör. katolikusok észrevételei is figyelemben részesültek. Ez észrevételek azonban nem a dogmára, hanem csak a ritusra vonatkoznak, mert a hitelvi kifogásokat az utolsó átdolgozás alkalmával megszüntették, s a gör. kath. püspökök már csak az átdolgozott és javított szöveget látták. V. ö. Drágossy Moyzes nagyváradai püspök jelentését. O. 1. Udv. Kanez. 602. ex 1778., továbbá az 1778. évi 3300. számot, melyből

A püspöki kar egyértelmű eljárása --- mondhatni --- meg-
buktatta Felbiger művét; mert az 1777. évi katekismus
aránylag már kevés nyomát mutatja annak a felvilágosult
theológiának, melyet — folyton erősödő hatással és majd-
nem megállapodott módszerrel — továbbra is hirdetett az
az intézmény, hová a püspökök keze nem tudott elérni.
Értem a tudomány-egyetemet, melynek a Jézus-Társaság fel-
oszlásával végbement átalakulását a középoktatás és nép-
oktatás területén keletkezett mozgalmak ismertetése után
szintén be kell immár vonnunk vizsgálódásaink körébe.

NEGYEDIK FEJEZET.

A nagyszombati egyetem újabb szervezése és Budára áthelyezése.

I.

A nagyszombati jezsuita-collegium tagjai az 1772/3-ik
tanévet még teljes nyugalomban s a rég megszokott ünnepi
szertartásokkal nyitották meg. Ez a tanév is csak olyannak
igérkezett, mint az a sok más, mely az idők méhébe letűnt.
A professorok pontosan eljártak tantermeikbe, buzgón taní-
tottak latin stílt és ékesszólást, a megszabott módszerrel
hirdették a theologia és philosophia tanait, s az ősi hagyo-
mányok szerint gyűjtötték maguk köré a Mária-Társulatok
ájtatos tagjait; mintha ez a tanév is csak egy közbülső s
nem utolsó láncszem volna a hosszú sorozatban. Senki se
tudta még ekkor, hogy a rend elérkezett létele határvölgéig.
Nap nap után pergett le, változatlan egymásutánban, szinte
kimért ütemben. Pedig az éber megfigyelő észrevehette már,
hogy a tanítás évszázados mechanizmusának kerkei lassab-
ban forognak s az agónia fagyos lehellete kezd odaférközni
a szerves élet melegségéhez. Már jó ideje behatolt a zárt

kitűnik, hogy a katekismus oláh fordítását a fogarasi, a ruthén fordítást
pedig a munkácsi püspök vállalta magára.

falak mögé is a külvilág forrongásának tompa moraja, s néha-néha megreszketett a föld a közelgő események súlyától.

Mintha most is hallanám a collegium lakóinak aggódó suttogását, mikor a tanév vége felé az első réveteg hírek kezdtek szállongani a Társaság feloszlatásáról. Mit hoz a holnap? Ez a kérdés lebeghetett ajkukon, mikor megkondult az estharang s imára hívta a czellák lakóit. Vajjon voltak-e köztök sokan, kik — mikor végtére hirrő ment a Dominus ac Redemptor parancsszava — teljesen átérezték annak a pillanatnak a nagyszerűségét, mely egy egész hatalmas rendszernek megsemmisülését jelentette? Vajjon tudatában voltak-e annak, hogy, amidőn megbomlott az a közösség, melynek ők is tagjai, a szemhatár másik felén már feltűnik első vakító sugara annak az új égi testnek, mely csakhamar az enyészet sötétségébe fogja elsüllyeszteni az ő fényesen ragyogó csillagaikat?

Október tizenegyedik napján kezdte meg működését a nagyszombati collegium feloszlatására kirendelt királyi bizottság,¹⁾ melyben képviselve volt a politikai hatóság, a kir. kamara és az egyházmegye. A collegium összes tagjai, és pedig 54 áldozó pap, 4 magister, 29 hittudományi hallgató, 6 repetens, 7 bölcsészethallgató és 19 laikus-testvér, összesen 119-en gyűltek egybe a nagy aulába, hol a királyi jogok fenntartása mellett végbement a pápai brévének felolvasása és kihirdetése. A bizottság a collegiumot feloszlottnak nyilváníttotta, a ház élére ideiglenes egyházi előljárót rendelt s nyomban hozzáfogott az összes ingó és ingatlan vagyon feltárolásához: ez megtörténvén, a biztosok minden értékeesebb tárgyat, okiratot és pénzt lepecsételtek és elzártak. A collegium megszűnt. A jezsuita tanárok helyét az egyetemi karokon ideiglenesen és egy év tartamára jobbadán esztergomi főegyházmegyei papok foglalják el.

A kormány azonnal tárgyalás alá vette a két jezsuita kar végleges szervezésének ügyét. Míg a gymnasiumokat még három év múlva is legtöbb helyütt a volt társaság tagjaira bízta, a theologiai és philosophiai karok rendezését sür-

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. 5629. ex 1773.

gős feladatnak tekintette. Sietségének megvolt az oka. Az egyetem nyilvánvaló szervi hibában szenvedett, mert hiszen két, merően különböző eszmevilág egyesült kebelében. A világi karok már egészen a felvilágosult gondolkodás hirdetői, amióta Riegger és Martini elvei vonultak be a jogi studiumba; a theologiai és bölcseleti karok ellenben még mindig nem tudtak kibontakozni a százados multnak hagyományaiból. A jogi kar vallásos szelleme is megingott már. A helytartótanács 1773-ban kénytelen jelenteni,¹⁾ hogy 55 joghallgató (az összes létszámnak a fele) nem végezte el a január és február havi gyónást; arról, hogy a bölcseleti karon ilyesmi előfordult volna, épen semmit sem olvasunk forrásainkban. És hogyan is férhettek meg már eddig is egy fedél alatt és egymás mellett két oly eltérő felfogásra valló intézmények, mint a világi karok, melyek a jövőbe tekintettek, s a jezsuiták kezében megmaradt hittudományi és bölcseleti tanulmányok, melyeknek gyökerei a távol multba nyultak vissza? Amott a felvilágosodott államjog és természetjog, s oly egyházjogi elmélet, mely a világi hatalomnak a végletekig menő túltengésén sarkallik; emitt a régi mederben haladó theologiai tudomány a különleges jezsuita módszer összes járulékaival, a metaphysikának még mindig fölötte elvont tárgyalása, a kísérleti physikának igen korlátozott szerepe, s általában oly doctrina, mely, ha kisebb engedményekre még oly hajlandó is, belső lényegénél fogva képtelen a nagy elvek terén irányt változtatni. Nem is lehetett tőle mást várni. Addig volt hatalmas a társaság, míg egészen olyan volt, aminőnek Loyolai sz. Ignác megalkotta. Mihelyt kezdett ettől a typustól eltérni, már megtagadta természetét s magában hordta a romlás esirait.

Jól érezték ezt Bécsben. Még a pápai brève kihirdetése előtt írja a királyné, hogy Nagyszombatban a theologia, dogmatika, erkölestan, szentírás-magyarázat és metaphysika tanszékeit semmi esetre se kell jezsuitákra bízni.²⁾ Utóbb már a tanszékek nagyobb részére terjeszti ki elhatározását,

¹⁾ O. L. Udv. Kanez. 546. és 1282. ex 1773.

²⁾ O. L. Udv. Kanez. 5041. et B, ex 1773.

melyhez még akkor is szigorúan ragaszkodik, mikor a kanczellária az 1773/4-ik tanévre a status quo fenntartását kéri.¹⁾ — Ugyanez történik 1774 augusztus havában, mikor a magyar főkörmányszék azt javasolja, hogy legalább a keleti nyelvek és az ékesszólás tanszékeire lehessen volt jezsuitákat alkalmazni, és pedig annyival inkább, mert e tanszékek »nyilván semmi befolyással sincsenek az erkölcsökre«. Ezt a kívánságot is kereken visszautasítja a királyné, sőt mi több, kijelenti, hogy, ha Magyarországon nem akadnának alkalmas pályázók, majd küldenek tanerőket Bécsből.²⁾ A jezsuita rendszerrel egyszer s mindenkorra végezni akartak az udvari körök.

Csakhamar meg is indultak a versenyvizsgálatokra vonatkozó tárgyalások. Maga a bécsi udvari tanulmányi bizottság érzi, hogy daczára a mindenkor hangoztatott teljes egyenlőségnek, mégis nagy különbség van a nagyszombati és az ausztriai egyetemek jogviszonyai közt. Ő veti fel először azt az eszmét, hogy a nagyszombati concursusra külön királyi biztosok küldessenek,³⁾ akik személyesen gyakorolni fogják »egy apostoli királynak amaz el nem vitatható, fontos jogát, hogy egymaga gondoskodhatik mindenről, ami a tanítás körébe vág«. A versenyvizsgálatok idejére és módjára nézve beható tanácskozások folynak a bécsi bizottság kebelében, Ürményinek állandó és tevékeny részvétele mellett.⁴⁾ Rajta kívül Kressel báró, Martini, Störck, Greiner és Kollár, előt-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5352. és 5041. ex 1773.

²⁾ »Von der zum verschiednen malen schon angeordneten Ausschlussung der Exjesuiten von allen der Theologischen und mehreren der philosophischen Kanzeln kann ich der malen umso weniger abgehen, als die höchst seltene Fälle einer Dispensierung in keine Folge zu ziehen, sondern vielmehr den zwey Commissariis mitzugeben, dass falls sich für eine oder andere Kanzel kein tüchtiger und concursmässiger Competent hervorthäte, sie solches anhero anzuzeigen hätten, um zu besetzung derley Lehrstühle von hieraus die Vorsehung treffen zu können. Maria Theresia m. p.« O. L. Udv. Kancz. 4570. ex 1774.

³⁾ Udv. levélt. Staatsr. 2805. ex 1773. ; 1205. ex 1775.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 4023. és 4134. ex 1774. ; Udv. levélt. Staatsr. 1203. ex 1775. ; Bécsi es. kir. vall. és közokt. min. régi levéltára, Stud. Hof-Comm. fasc. 34.-35.-107.

tünk már ismert nevek hordozói, tanakodtak e fontos kérdésről.

Legégetőbb volt a fizetések megállapítása. A kancellária magas illetmények rendszeresítését kívánta, mert szerintük csak így módon lehet remélni, hogy világi egyének is nagyobb számmal fognak pályázni s »a tudományok monopolisálása« véget fog érni. Mint látjuk, Pergen grófnak az oktatásügy saecularisatiójára irányult javaslatai megtalálták útjukat a magyar kancelláriához is. Végre abban történt megállapodás, hogy az egyházmegyei papok évi 800 frtot, a szerzetesek 600 frtot, a világiak 1200 frtot kapjanak fizetésül. Még így is jobb lesz a javadalmazásuk — jegyzik meg a tanácsosok, — mint a prágai, freyburgi és innsbrucki tanároké. A concursus napját október 8-ikára tűzik ki.

A királynő e javaslatot nagy elismeréssel hagyja jóvá. »Nem vagyok képes eléggé kifejezni meglepetésemet a kancelláriának és a helytartótanácsnak e jól és okosan megszerkesztett munkálataért, s azért, hogy a dolog minden várakozásom ellenére még az idén rendbe fog jönni.« Elismeri, hogy jobbat nem lehetett volna tanácsolni. Királyi biztosokul magát az országbíró, Fekete György grófot és Ürményi Józsefet küldi Nagyszombatba, utóbbit azért, mert »itt (Bécsben) oly jól látta el a referens teendőit«. A harmincezt éves Ürményi elérkezett fényes pályájának első jelentős állomásához. Vasszorgalmával és kiváló szervező tehetségével ekkor vonja magára először a királynő különös figyelmét.

A kir. biztosok részletes utasítást visznek magukkal.¹⁾ Vörös fonálként vonul rajta végig az az intelem, hogy mindent a bécsi minta szerint kell berendezni, »mert a nagyszombati egyetem Magyarország összes felsőbb tanintézményeinek mintaképe és tükörképe« lesz. A bizottságnak meghagyja a királyné, hogy ne csak a hittudományi és bölcsészeti karok szervezését tekintse feladatának, hanem vizsgálja meg a helyszínén az egyetem összes viszonyait, hallgassa meg az összes

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 4570., 4571., 5831., 6175. ex 1774.; M. N. M. Fol. Lat. 2982. (Acta Ürményiana); O. L. Udv. Kancz. 1856., 2014., 2133., 4206., 4653., 5358., 5515., 6037. ex 1775.; 130., 481., 2000., 2287. ex 1776. — Acta Particularia, No 532., p. 21., 22., 57.

tanárokat, vegyen jegyzékbe minden hiányt és fogyatkozást; szóval, ejtse meg a főiskola teljes revisióját, mind a szellemiek, mind az anyagiak tekintetében. Ürményi lelket tudott önteni e nehéz vállalkozásba s tolla erejével kitűnő szolgáltatokat tett az ügynek. S vajjon lehetett-e szebb és nemesebb feladat, mint Magyarország egyetlen teljes főiskoláját közelebb vinni a nyugat-európai tudomány áramlataihoz, s ekként a hazai közművelődés területén egy új fejlődésnek alapjait lerakni?

Hogy az egész szervezési munkálatról világos képet nyerjünk, legezelszerűbb szemügyre vennünk az egyetem állapotát az 1775/6-ik tanév elején, amikor a kir. biztosok jelentése már hivatalos elintézésben részesült. Az utóbbihoz fűzhetjük majd mind a nagyszombati helyszíni vizsgálatnak, mind a bizalmas jellegű tanácskozásoknak fontosabb mozzanatait.

E módszer szerint haladva, a *bölcsészeti kar* szervezetében észlelhetjük a leglényegesebb változásokat. Az 1769-ik évig mindössze négy tanszéke volt a karnak (logika, physika, mathesis, ethika); ekkor járultak hozzá az ékesszólással egybekapcsolt történelmi, továbbá a kamarai (politikai) tudományok tanszékei.¹⁾ Az előadásoknak e korlátolt száma mellett a tanulmányok menete alig lehetett egyéb, mint leczkeszerű anyagnak szigoruan megszabott tárgyalása, mely a gymnasiumi tanfolyam betetőzését tekintette egyedüli céljának. Most kiszélesedik a tanulmányok köre és önállóbb szervezetet nyer a kar, szorosan a bécsi egyetem mintája szerint. A tanszékek száma összesen 9, melyek között egészen újak: a természetrajz, a felsőbb mennyiségtan, a csillagászat és az aesthetika. Az egész philosophiai elméleti tanítás (logika, metaphysika és ethika) egy tanár kezében pontosul össze; az ékesszólás pedig kiválik a történelem kötelékéből s az aesthetikához kapcsolódik. A philosophia tárgyalása jelentékenyen módosul: felkarolja az újabb psychologia credményeit is, előtérbe helyezi a kriteriumok tanát, csak röviden érinti a syllogismus elmé-

¹⁾ A héber és görög nyelvi tanszék a theológiát szolgálta s csak átmenetileg tartozott a bölcsészeti karhoz. Ezért nem is számítom ide.

letét s a bizonyításban a »mathematikai módszerrel« él (vagyis Wolff nyomán halad); a metaphysika körében megszűnik az ontológiának szelvében észlelhető túltengése, az úgynevezett természetes theologia pedig főfeladatának tekinti, hogy a kinyilatkoztatás szükségességét értesse meg. Az ethika túlnyomóan gyakorlati tudományyá lesz.

Az újonnan szervezett tanszékek közül különösen kettő költi fel érdeklődésünket, mert úgyszólván korszakot jelent felállításuk.

Egyik a *természetrájt*. Trautsohn gróf bécsi érsek már 1752-ben fájalta, hogy »ezt a szükséges studiumot fölöslegesnek tartják vagy nem ismerik a tanárok, s hogy a növendékeknek a nagy és kis világ három évi szemlélete után sejtelmök sínesen mindazon dolgokról, melyek a gazdaság körében olyan gyakran fordulnak elő, a kereskedésben mindennaposok, az emberi életben mulhatatlanul szükségesek s a hazában fölös számmal találkoznak«. Felszólalásának meg is volt a kívánt eredménye, mert a bécsi egyetemen még ugyanazon évben állították fel a természetrájt tanszékét. Huszonkét évnek kellett elmulnia, míg e fontos szak a nagyszombati egyetemen is polgárjogot nyert.

A felsőbb helyről jövő utasítás a tanár feladatává tette, hogy tárgyát a kosmographiával és a physikai földrajzzal vezesse be, s csak azután térjen át a természet három országára, kiindulva a szervetlen világból s az emberrel végezve be a tanfolyamot. Jellemzi a tárgyalás módját a hasznossági elv, melyet már Trautsohn érintett s a korszellem mind jobban megkövetelt. A francia encyklopaédiától kezdve, a pietistákon és Basedowon keresztül, egész a bécsi normalis iskoláig nyomon kísértük a realismust és utilitarismust. Amit La Chalotais a természetrájt tanítás elemi fokairól követelt, ugyanaz tűnik fel itt az egyetem színvonalán. A tanár azoknál a természeti tárgyaknál időzzék legtovább, melyek »az emberi vállalkozásokban« szerepelnek; az ásványtan chemiai alapon tanítandó ugyan, de a bányaműveléssel való vonatkozás kiemelésével. A növénytan gazdasági kapcsolatait mindenütt hangsúlyozni kell, s alkalmilag ki kell térni a gyárakra és kézműiparra is. Az állattanban is leginkább az egyedek hasznos és kárté-

konyv voltáról szóljon a tanár, s amikor bemutatja az emberi test szerkezetét, fűzze előadásához az élettan és bonczolástan alapvonalait. Maga az újonnan kinevezett tanár is gyakorlati szempontból fogja fel tárgyát, midőn tanszéke elfoglalása után jelenti, hogy a természetrajz, »ha szárazon és elméleti módszerrel akarjuk előadni,« elvégezhető egy év alatt, de helyesebb a rendszeres tárgyaláshoz fűzni a gazdasági és kereskedelmi vonatkozásokat, s ekkor legalább két esztendőre van szükség. Eddig mindenütt csak azt fejtegették, hogy milyen osztályba tartozik a tárgy s milyen nevet adjanak neki? holott az a fődolog, hogy »a nemesség és a tiszteletre-méltó klérus« birtokain az okszerű házi és mezei gazdaság helyet foglalhasson.

Nem csekélyebb figyelmet érdemel az *aesthetika* tanszéke. Pontosan alig lehetne meghatározását adni a körnek, mely e szakmát az akkori felfogás szerint megilleté. Általában a széptudományok tartoztak ide, tehát a műelmélet, ép úgy mint az irodalomtörténet, a philologia és archaeologia, sőt a művelődéstörténelem is. Bizonyára olyas valamire gondoltak e tanszék szervezői, mint ami Göttingában Heyne nevéhez fűződik, aki a görög és római klasszikusokat fejtegette a neo-humanismus szellemében, azaz: főleg tárgyi és tartalmi szempontból, s emellett a hermeneutika, kritika, retorika és poetika magasabb elméletét is tárgyalta. Láttuk, hogy a bécsi egyetemen is szerveztek ily tanszéket, de ellátására külföldi tudóst hívtak meg. Az a mélyebb és tisztultabb műérzék, mely az irodalmi remekék méltatásának feltétele, akkoriban a monarchia műveltségének góczpontján sem volt még feltalálható: Lessing és Winckelmann hazájából kellett kiindulniok amaz ösztönzéseknél, melyek Ausztriában is meggyökereztettek a finomabb aesthetikai törekvéseket. Innen ültette át a kormány a széptudományokat a nagyszombati egyetemre, ahol Szerdahelyi György volt első képviselőjük, aki az első összefüggő aesthetikát írta meg ¹⁾ hazánkban s később, mint a második Ratio Educationis szerkesztője, nagy érdemeket szerzett a hazai tanügy országos rendezése körül.

¹⁾ Aesthetica, seu scientia boni gustus. Budae, 1778. 2 köt.

A bölesészeti kar többi tanárai közül kiváltak Vaisz Ferencz, a csillagászat tanára, ki már két évtizeden át gondozta a nagyszombati csillagvizsgáló tornyot; Katona István, hazai történetünk ezen elsőrangú művelője, a negyvenkét kötetre terjedő *Historia Critica* tudós szerzője. Mindhárman a Jézus-Társaság volt tagjai, kiknek kinevezésével a királyné saját magának ellenmondott: minden volt jezsuitát ki akart zárni, de ezeket a nagy tudósokat lehetetlen volt meg nem tartania.

Mint az eddigiekből is kitűnik, a Jézus-Társaság feloszlásának nyomában járó szervezés a bölesészeti kar szellemi tőkáját gyarapította. Hogy mindamellett csak igen lassan emelkedhetett a karnak, mint tudományművelő intézménynek a színvonala, annak oka nem kis részben a segédeszközök rendkívüli hiányosságában rejlik. Nemesak tanügyi, hanem művelődéstörténeti szempontból is érdekes tanulságok meríthetők az idevágó iratokból, melyek tele vannak a tanárok panaszaival.

Hiszen könyvtára sem volt az egyetemnek. A volt jezsuita-collegium könyvtárát az egyetem kapta ugyan meg, de a többnyire régi nyomokon haladó theologiai és philosophiai munkáknak a változott viszonyok közt kevés hasznát vehették a tanárok. A természetrajz professora egyetlen alkalmas szakmunkát se talált a könyvtárban; a physika tanárától azt kívánták, hogy vasárnaponként külön előadásokat tartson a mechanikából, s még a Leupold-féle *Theatrum Machinarum* és Belidor *Hydraulikája* sem volt meg. Mitterpacher József, a felsőbb mathesis tanára, egyetlen használható munkát se kapott kezéhez; még Euler és Newton alapvető művei is hiányoztak. Hasonló helyzetben volt az aesthetika tanára, pedig feladatává tették, hogy Batteux és Sulzer szellemében tanítson. A történelem tanára a legszükségesebb térképekkel sem rendelkezett. Az 1776-ban kiküldött királyi biztosok hivatalosan jelentik a következőket: »A könyvtár inkább mennyiségével és diszítése látszatával, mint a könyvek választéka miatt érdemel figyelmet, mert legnagyobb részt régi böleseleti és hittudományi meg asketikus irányu és más haszontalan művekkel van tele. A szentpéterváriak kivételével

semmiféle tudós társaság közleményei nem találhatók benne; semmiféle folyóiratok; úgyszólván semmi, ami az orvosi tudományok, az egyetemes történelem, az irodalomtörténet, a természetrajz, a régiségek, a jogtudomány körébe vagy az egyetemnél meghonosított virágzó tudományágakba vág; sőt azok közül is, melyek a theológusoknak és philosophusoknak valók, a legtöbb és legjobb munkák hiányoznak.« Ha e jellemző nyilatkozatot egybevetjük a királynőnek egyik sajátkezü jegyzetével, mely szerint a nagyszombati bibliothekában »sok haszontalanság (sehr schlechts gezeig) van,« — teljes valóságában láthatjuk magunk előtt az egyetem tanárainak szomorú helyzetét.

Nem kevésbé hézagos volt a felszerelés. A physika tanárának évi 40 forintot utalványoztak tanszerekre; tulajdonképeni helyisége nem volt. A csillagászat tanára, ki Hell bécsi normájának változatlan követését kapta utasításul, calculator nélkül volt kénytelen dolgozni. Nem akadt senkije, ki képes lett volna az elromlott készülékeket megjavítani. Átalánya évi 120 forint; még fűtőanyagra és lámpaolajra sem telt. A természetrajz tanárának se múzeuma, se szekrényei nem voltak; hiányoztak az ásványok simítására és törésére szolgáló eszközök; hiányzott a természetrajz céljaira alkalmas botanikus kert. A gyűjteményben csak néhány hazai tárgy találkozott, a külföldiek közül egy sem. A tanárnak (Piller Mátyásnak) kell figyelmeztetni arra, hogy az ország bányái küldjék a ritka és becses természeti tárgyakat Nagyszombatba (miként az ausztriai bányák a páviai és milanói egyetemeket látják el). A felső mathesis tanára (ki egyuttal az astronomia egy részét is ellátta) a mechanika, optika, dioptrika és katoptrika tanaihoz szükséges eszközök teljes hiányát fájlatja, s még az 1775-ik év végén is ezt írja: »Mathematikai taneszközöknek annyira híjával vagyok, hogy az egész mult esztendőn keresztül köröző és vonalzó nélkül kellett előadásaimat megtartanom. És mivel évenként költenem kell fából, papírból vagy drótból készült mintákra is (melyek a hallgatók képzeletét támogatják), erre a célra, úgyszintén szivacsra és krétára, kérek számadás terhe mellett legalább évi — 25 forintot.«

Nem tagadható, hogy a kormány e hiányok pótlását tervbe vette s iparkodott a bajokon segíteni. Igyekezete azonban látható eredménynyel alig járt. Az egyetemi könyvtárnak, a physikai és matematikai tanszereknek s a természetrajzi tárgyaknak a volt jezsuita-collegium tágas épületében jelölt ki helyiségeket, de egy év múlva már székhelyet cserélt az egész egyetem s az intézkedés remélt sikere elmaradt. A tanszerek gyarapítása mód fölött lassu ütemben, hosszadalmas tárgyalások után és rendszertelenül ment végbe. Igéret történt, hogy az egyetem ingyen meg fogja kapni a bécsi jezsuita-collegium könyvtárának másodpéldányait, de valójában 3000 forintot kellett azokat megvásárolnia. A nyomda tiszta jövedelmét is az egyetemi könyvtárnak szánta a kormány, de e határozatnak soha sem lett fogamatja, sőt még a rendes 5000 forintnyi könyvtári általányban is — hiteles forrás tanúsága szerint ¹⁾ — utóbb a nyomda részesedett.

Ily körülmények közt nincs mit csodálnunk azt a rendkívül lassu fejlődést, mely a böcsészeti kar kötelékébe tartozó némely tudományok területén észlelhető. És ez így maradt évtizedekig. A philologiai szakok egész a XIX. század közepéig csecsemő éveiket élték hazánkban; a philosophiai elmélet, a mennyiségtan, a physika s az egyetemes történelem terén ugyanazon időpontig alig jelent meg Magyarországhban oly munka, mely a tudományt világirodalmi szempontból előbbre vitte volna. A járt utakon haladó munkásságnak, az encyklopaedikus műveltségnek korszaka ez, melynek fiai sohasem hatoltak le ama mélyen fekvő titokzatos műhelybe, hol az új igazságok szikrái megvillannak. Az alkotó elmék hiányoztak, a tudományos módszer ismerete hiányzott. A philosophiai kar 1848-ig általában magasabb közműveltséget adott; elvezetett a szabad művészetek magisteriumához, mely nem sokban különbözött a mai érettségi vizsgálattól, de nem képzett önálló szaktudósokat, a philologia, az aesthetika, az irodalomtörténet és a természettudományok mezején.

A **jogi kar** külső alkotása ezuttal sem változott szembe-
tűnően, hacsak ide nem számítjuk a római jog tanárának,

¹⁾ Kovachich: Merkur v. Ungarn, 1787. 633—4. lap. (Jegyzet.)

Szedmáky Mihálynak nyugalomba vonulását s helyébe Demjén Antal kineveztetését. A tanszékek száma s a tanárok fizetése ugyanaz maradt.

Lényegesebb átalakulás érte a tanulmányi rendet, mely mindeddig nem volt megfelelően szabályozva. Mint régenten, a hazai jog előadásainak gyakorlati érdeke vonzotta most is a hallgatók zömét. Még mindig nem tudott gyökeret verni az igazi tudományos jogtanítás, aminek egyik bizonyítéka, hogy Stur Józsefnek, a természeti és nemzetközi jog tanárának 1774/5-ben csak 4 hallgatója volt.¹⁾ A Nagyszombatban járt kir. biztosok felismerik ezen állapot hiányait s részletes tervet dolgoznak ki, miképen lehetne ezentul az egyetem jogi előadásainak menetét berendezni. Ez a javaslat szolgál a szabályozás alapjául. A rendes jogi tanfolyam elvileg három évvé válik, s e három évre osztják el azt az anyagot, melyet Bécsben négy év alatt végeztek. Az első évben szerepel a természetjog, a római jog története és az institutiók; a másodikban egyetemes államjog, digesták, magyar magánjog és büntetőjog; a harmadik évben egyházjog, az európai alkotmányok története és a *magyar közjog elvei*. A kancellária a jogtörténet számára is külön tanszék szervezését javasolja, de eredménytelenül.²⁾

¹⁾ A nagyszombati egyetem jogi kara 1776. márczius 7-én ekként védekezik: »Quantum demum attinet Studium Juris Naturae ac Publici, ipsemet quidem Professor illius doloroso fert animo paucitatem auditorum. Id attamen non sua culpa evenire, quin potius accidere dicitur ex eo: quod major pars Juventutis Tyrnaviam compareat, ac per suos Genitores disponatur ad audiendum unice Jus Patrium, horum autem nullus ad Jus Naturae stringi possit, Norma Studiorum id secum ferente. Alii vero existimant sufficere quod Jus Naturae in Ethica jam audiverint... Et denique illi etiam fere omnes, qui Praelectiones accedunt, nullis adminiculis adjuti, nullisve praemiis invitati, adeo neglecte hoc Studium pertractarent, ut vix precibus ad suscipienda tentamina flecti posse videantur.« O. L. H. T. Coll. Tyrnav. 1776. No 4.

²⁾ »Ad punctum 2dum et 3tium des Vortrags: Bedarf die Historie der Burgerl. Rechtsgelehramkeit keine besondere Kanzel, sondern höchstens 2 monatlicher Vorlesung, dass also das Studium Juris für Hungarn auf folgende Art zu adaptiren und nach und nach einzuführen.

Im ersten Jahr, Jus Naturae, historia Juris Civilis und Institutiones durch einen Lehrer.

A jogi tanulmány részletei egyébként minden tekintetben a bécsi szabályhoz alkalmazkodtak. Ugyanezt mondhatjuk a vizsgálati és szigorlati rendről. Még a külön kánonjogi doctoratust is megtaláljuk. A kormány nyomban intézkedik, hogy a közszolgálat lássa hasznát az új rendszernek. Az ország összes hatóságait értesíti a három éves tanfolyam berendezéséről, és arról, hogy minden közhivatalban elsőséget kell adni azoknak, kik bizonyítványokkal igazolják, hogy jogi tanulmányaikat a megállapított rendszer értelmében a nagyszombati egyetemen végezték.

Új tárgy kettő járul a régiekhez: egyik az európai alkotmánytörténet, mely Bécsben is megvolt (Achenwall vagy Totzen kézikönyvei szerint adták elő itt is, ott is); a másik a *jus publicum hungaricum*, melynek megjelenése első tekintetre meglepőnek látszik. Ámde a magyar közjog felvételét korántsem szabad nemzeti vívmánynak tekintenünk. Hogy a bécsi kormány saját kezdeményezésére felvétette a tanrendbe, szerintem pusztán mechanikus olvnek köszönhető. Kimondták, hogy Nagyszombatban minden úgy legyen mint Bécsben van; és mivel emitt a német közjog tetőzte be a jogi studiumot, Nagyszombathban is elrendelték a magyar közjog tanítását, bizonyára anélkül, hogy ezen intézkedés nagy súlyának és kihatásának tudatában lettek volna. Nem is képzelhető, hogy amikor az egész közigazgatás óriási lépésekkel haladt a teljes centralisatio felé s az egyetemes birodalom gondolata mind nagyobb tért hódított, ugyanakkor a magyar államiság eszméjét épen Bécs felől erősítették volna meg a tudomány megfontolt eszközeivel. Láttuk, hogy a hetvenes évek végén Festetich grófnak, ennek az aulikus magyar főúrnak mennyi aggodalma volt a közjog nyilvános

Im zweiten Jus publicum universale, Compendium Digestorum aus Boehmeri vel Ludovici vel Heineccii mit dem jure privato hungarico et criminali.

Im dritten Jus Canonicum, die Staats Verfassungen von Europa, nach dem Achenwall oder Totzen und das Jus publicum hungaricum.

Jede andere Eintheilung per Triennium ist schädlich und unthunlich, und ist kein Unterthan, welcher weniger Zeit hiezu verwenden wollte, zu Diensten, wobei die Rechtsgelchrsamkeit nöthig, anzustellen, auch nicht ohne attestatis vorzuschlagen . . . » Maria Theresia m. p.

tanítása ellen. Lehetetlen, hogy néhány évvel később az ellenkező felfogás jutott volna diadalra. A bécsi tanulmányi bizottság (nem ismerve Festetics iratát) nyilván nem sejtette, hogy micsoda politikai jelentősége van a magyar közjognak; a kérdésnek csupán tantervi, didaktikai oldala ötlött szemébe.

Az új tanulmányi rend alkalmazása általában nem követelt új kézikönyveket. Megmaradtak azok, melyekkel már az 1769-ik évi szervezés leírásakor megismerkedtünk: Martini és Riegger, Heineccius és Huszty. Csak a digestákhoz ajánlja a kormány az eddig nem használt Böhmer és Ludewich-féle műveket. Mindkettő protestáns jogtudós, amin nem fogunk csodálkozni, ha megfontoljuk, hogy már az 1775-ik évet írjuk.

Az egyházjog terén azonban Riegger könyveit esakhamar kiszorítják Lakits György, nagyszombati kánonista vezérfonalai. Amazoknak nagy terjedelme fölülte megnehezítette a haladást, és így helyökbe léptek a hetvenes évek közepe felé a »*Praecognita Juris Ecclesiastici*« és a »*Juris Publici Ecclesiastici pars generalis*«¹⁾ című, sokkal rövidebb és világosabb munkák. Használatba vételüket az egyetemi consistorium erősen ellenzi: több oly tétel találkozik bennök, melyek az egyház s különösen a pápaság ellen irányulnak; továbbá olyanok, melyek a konstanci zsinat határozataival ellenkeznek. Ezenfelül Lakics többnyire eretnek írókat idéz, ami az ifjúságot ártalmas könyvek olvasására készítheti. A consistorium végre is theologiai censurának akarja Lakics »libellusait« alávettetni. Nézetét sem Pozsonyban, sem Bécsben nem veszik figyelembe, mert hiszen »e művek semmi mást sem foglalnak magukban, mint amit a csász. kir. egyetemnek már husz évnél tovább tanítanak s amit más katolikus fejedelmek legjobb főiskolái is elfogadtak«; sőt a bécsi udvari bizottság azt a benyomást meríti az egész ügy lefolyásából, mintha az egyetem kormányzó testülete erőnek erejével keresne gáncsot Lakics könyveiben; azt javasolja, hogy a consistoriumot ezért az erőszakoskodásért meg kell inteni.

¹⁾ *Praecognita Juris Ecclesiastici Universi, opera Georgii Sigismundi Lakics. Viennae, 1775. — Juris Publici Ecclesiastici Pars Generalis, de ecclesia christiana, potestatisque sacrae cum civili nexu. Opera Georgii Sigismundi Lakics. Viennae, 1774.*

E korholás elmaradt ugyan, de Lakies művei, melyeket szerzőjük Ürményi Józsefnek és Fekete György grófnak ajánlott, a királyné rendeletére csakugyan helyet nyernek a nagyszombati egyetemen.

S Ürményinek, e rendelet értelmi szerzőjének, igaza volt, mikor a Riegger és Martini álláspontjáról ítélve, épen semmi kifogásolni valót se talált Lakies György vezérfontaiban. Nem tartalmaznak semmi olyast, amit már Riegger meg nem mondott volna; csak a módszer látszik tudományosabbnak és az irodalmi háttér felvilágosultabbnak. Irányukat semmi sem jellemezheti jobban, mint az a tény, hogy az Allgemeine Deutsche Bibliothek¹⁾ porosz bírálója megdicséri, s azt írja szerzőjéről, hogy »bátor lépésekkel halad előre azon az uton, melyet Febronius és Lobstein kijelöltek«.

A Praecognita Juris Ecclesiastici, az egyházjognak ez a rövidre fogott encyklopaediája, voltaképen nem egyéb, mint állásfoglalás a zsinatok, a provinciális szervezetek, a nemzeti egyházak hatalmának érvényesülése mellett, szemben a pápasággal; nem egyéb, mint a világi imperium történeti kiszínezése, miközben a tudós szerzőnek alkalmá nyílik a terjedelmes scholionokban csillogtatni rengeteg olvasottságát. Az egyházi közjog sem követ más irányokat; az Imperium és Sacerdotium viszonyának tárgyalása szakasztott azon a nyomon halad, melyet Rieggerék megjelöltek. Mindkét mű egyébiránt módszer és előadás dolgában a kor színvonalán áll; sőt aki az egyházjog forrásairól, történetéről, alapelveiről rövidre szabott s mégis minden lényegesre kiterjedő tájékoztatást kíván szerezni, ma sem tehet jobbat, mint hogy ezeket a könyveket vegye kezébe, melyek — kellő kritikával használva s a Febronianismustól eltekintve — igen jó bevezetésül szolgálhatnak az egyházjog tanulmányozásához.

Mondanunk sem kell, hogy a Jézus-Társaság felosztásával a **hittudományi kar** szelleme is lényegesen megváltozott. Az egész tanulmányi rend csakhamar a Rautenstrauch által újjászervezett bécsi theologiai studium szerint alakult át. Az 1775/6-ik évtől kezdve Nagyszombatban már

¹⁾ XXXI. köt. 1. sz. 1777. 142—148. l.

ugyanígy folytak az előadások és szigorlatok, mint Bécsben; az eltérés mindössze annyiból állott, hogy 1778 óta — Szabó András budai theologiai kari igazgató erélyes közbelépésére — a dogmatikát nem két, hanem három évben tanították, s a polemikát és patristikát külön tantárgyként nem adták elő. Lényegben ez volt az úgynevezett *Planum Budense*, melyet a Felség a hercegprimás és a kalocsai érsek ajánlatára 1778. november 6-án kelt rendelettel helybenhagyott és szabályozattá emelt.¹⁾ Egyebekben oly féltékenyen őrködött az udvari bizottság a bécsi eljárás változatlan átvétele fölött, hogy még a tanári versenyvizsgálatoknak egy részét is Bécsben kívánta megtartatni. Csakis Esterházy kancellárnak egy ügyes sakkhuzása menthette meg a jogos magyar érdekeket. »Ismeretes Felséged előtt — így ír a királynénak, — hogy a magyar nemzetet különösen a becsület vágya vezeti, melynek csakugyan több alkalommal jó hasznát is vette Felséged; ennél fogva a tudományok meghonosításakor és terjesztésekor is arra kellene a főszólyt helyezni, hogy ez a rugó ne maradjon figyelmen kívül.« A királynő legott megérti az ügy politikai jelentőségét, s mindenkor méltányolván a »perchara Hungaragens« érzékenységet a nemzeti formák iránt, a bécsi versenyvizsgálatoktól csakugyan el is áll. Esterházy sem akart egyebet.

II.

Mielőtt a nagyszombati egyetem további alakulásaival megismerkedünk, közbevetően érintenünk kell a *bölcsészeti és hittudományok állapotát az ország egyéb felső tanintézetiben* is. Többé-kevésbé a nagyszombati egyetem hatása alatt állottak, s így tanulmányi rendjük rövid méltatása itt találhat helyet.

A királynő mindjárt a pápai bréve kibocsátása után

¹⁾ Az egész nagyérdekű tárgyalás iratai együtt találhatók az O. L.-ban; H. T. Acta Univers. Bud. 1778. No 22; továbbá O. L. Udv. Kancz. 292. ex 1778.; 5843. ex 1778. A királyné sajátkezű jóváhagyása ekként szól: »Mit wahren Trost sehe wie auch dis grosse werck mit gedult und arbeit zu stande gekomen und das die gleichheit mit denen hiesigen studiis bis auf einige kleinigkeiten festgesetzt ist . . .«

megparancsolja ¹⁾ a püspököknek, hogy mindenütt, ahol eddig jezsuiták tanítottak, a logika, metaphysika és ethika, továbbá az ágazatos hittudomány, szentírásmagyarázat, egyházi ékes-szólás, egyházjog, görög és héber nyelvek tanszékeire egyház-megyei vagy szerzetesrendi tanárokat alkalmazzanak, »s csakis a felosztott Jézus-Társaság tagjait zárják ki belőlök« (exclusio solum sublatae Societatis individuis). Szakasztott mása ez annak a rendeletnek, melyet az egyetem dolgában boesá-tott ki Mária Terézia. Kihatása mégis kevésbé volt érezhető, mert a kormány még az 1773-ik év végével kénytelen volt a budai és kassai akadémiák theologiai tanfolyamait a hall-gatók csekély száma miatt végkép megszüntetni, ²⁾ s így a tilalom már csak a győri akadémiát érte.

A *papnevelőintézetekből* — mint e mű első kötetében megállapítottuk — már régóta kiszorultak a jezsuiták. Szer-pöket majd mindenütt egyházmegyei papok vették át: csak Veszprémben és Kalocsán tanítják még folyton a pia-risták a hittudományokat. A tanárok száma az intézetek vagyoni viszonyai szerint különböző: ³⁾ Pécsen 4, Vácson és Váradon 5, Egerben 7 theologiai tanár működik 1774-ben. Az ágazatos hittudományt, szentírásmagyarázatot, egyházi szónoklatot, erkölestant és egyházjogot mindenütt tanítják: ezenfelül Egerben egyháztörténelmet, héber és görög nyelvet, liturgikus orosz (ó-szláv) nyelvet, és a keleti egyház szer-tartásait. A dogmatikához és erkölestanhoz többnyire Antoine Gábor vagy Tournely Honoratus könyveit használják; az egyházjogban Pichler Vitusnál állapodtak meg (tehát se Rieggert, se Rautenstrauchot nem ismerik); az egyházi ékes-szólásban Kaprinay István a vezérök. A módszer — ameny-nyire forrásumból ítélhetek — még jobbára a jezsuita nyomon halad: a scabellumok és circulusok elnevezése alatt ismeretes vitatkozások végnélküli sorozata. Az újabb irányoknak nem

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5352. és 5041. ex 1773.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 5507. és 5596. ex 1773.

³⁾ Collectio relationum officiosarum de Statu Scholarum Catholi-carum ab anno 1773. ad annum 1776. M. N. Múz. Fol. Lat. 105., p. 21—26; 30. kk. II.; 44—46.; 82—89.; 129—164. A győri akadémiára nézve v. ö. Németh-Ambrus munkáját: »A győri tud. ak. tört. « J. (1897), 16. l.

nyomát csak a pécsi seminarium egyházjogi tanmenete mutatja. Használják egy piaristának, Maschat Remigiusnak könyvét, melyhez Giralaldi Ubaldus (ugyancsak kegyesrendi) készített jegyzeteket. »A tanár folytonosan a decretalisok rendje szerint halad, s előadásához fűzi Gonzalez Manuel kritikai magyarázatait, melyek történeti s különösen egyháztörténeti szempontból indulnak ki; egyuttal pedig a római jog institutióit, úgyszintén a hazai jog elveit is közbeszövi, amennyiben az egyházjoggal kapcsolatban vannak.«

Általában aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a püspökök közvetlen felügyelete és joghatósága alatt álló seminariumok tanulmányi rendje — daczára a Rautenstrauch-féle tételek kötelező voltának — Mária Terézia haláláig nem változott meg lényegesen. Az 1776-ik év derekán az ausztriai püspöki lyceumok új kormányhatósági szabályzatának Magyarországhban való meghonosítása tervben volt ugyan¹⁾ és 1778-ban az úgynevezett Planum Budense érvényességét a püspöki lyceumokra is kiterjesztette a királyné,²⁾ de nem tudtam nyomára jönni, vajjon e szándék tényleg megvalósult-e? A seminariumi rendtartásnak és belső életnek conservatív jellege bajosan engedi meg, hogy e kérdésre igenlően válaszoljak.

Az egyetem újjászervezése maga után vonta a *szerzetesrendek házi studiumainak* újabb szabályozását is.

¹⁾ A kanczellária az ausztriai lyceumok új tanrendjére vonatkozó átiratot így intézi el: »Sumatur ad Notam, donec etiam Planum Methodi Studiorum in Hungaria elaboratum et assumptum fuerit.« O. L. Udv. Kancz. 4810. ex 1776. Azonban a Ratio Educationis a püspöki lyceumok theologiai tanulmányainak rendjéről hallgat.

²⁾ Az 1778. nov. 6-án kelt udv. rendelet szerint: »Habita porro hac ratione generali regulatione Studii Theologici apud Universitatem, quae hoc adhuc anno Scholastico illico effectui danda erit, Director Facultatis Theologiae Projectum efformabit, quomodo illud ad academias regias, utpote Zagrabiensem et Jaurinensem, Lycaea item Archi- et Episcopalia, nec non Studia religiosorum Ordinum, ubi minor est Professorum numerus, applicari queat? ut nempe substantia Plani Budensis retineatur, atque rectus ordo systematicus hujus Studii introducatur, ea proinde solummodo, quae minus substantialia sunt, et per pauciores Professores Executioni adaequatae dari non possunt, resecantur.« O. L. H. T. Acta. Univ. Bud. 1778. No 22.

A nagyszombati egyetem 1753-ik évi tanulmányi reformjával kapcsolatosan már megemlékeztünk arról a rendeletről, mely a lectorokat egyetemi képesítés megszerzésére kötelezi. Minthogy a kegyesrendiek már a század negyedik évtizede óta új philosophiát tanítottak, a gazdag pálosok, benedékek, ciszterciák és premontreiek pedig mindenkor módját tudták ejteni, hogy részint Nagyszombatban, részint Bécsben, részint Rómában képeztessenek néhány rendtagot, az idézett rendelet voltaképen csak a kolduló barátokat, a ferenczrendieket, minoritákat, kapuczinusokat, domokosrendieket, karmelitákat, ágostonosokat, paulanusokat, szervitákat, kamalduliakat, trinitariusokat, misericordianusokat, eremitákat és nazarenusokat értette. Ezeknek száma aránylag nagy volt. Az 1770-ik évben 3650 kolduló barátot irtak össze Magyarországon.¹⁾ Szegénységek miatt képtelenek voltak a királyi rendeletnek megfelelni, s így kénytelenségből ragaszkodtak a Duns Scotus bölcseletének százados formáihoz. A pécsi ferenczrendiek és kapuczinusok még 1774-ben is vagy thomistikát vagy scotistikát tanítottak.²⁾ Az 1773. évi május 14-én kelt körrendeletben maga a királyné említi,³⁾ hogy a szerzetes rendházak bölcseleti és hittudományi tételei jobbára oly haszontalan és szükségtelen kérdéseket teszegetnek, melyek az igazi theológiához és philosophiához nem tartoznak, és a tanulmányi időt ok nélkül kinyújtják. Megparancsolja a rendfőnököknek, hogy legszigorubbán alkalmazkodjanak a bécsi egyetem eljárásához, hagyassák abba az »arabs és peripatetikus« bölcseletkedést, úgyszintén ama füresa és idétlen theologiai kérdéseket, speculatiókat, lehetőségeket és lehetetlenségeket, képzelt feltevéseket és kigondolt ideákat [fictis suppositionibus excogitatisque idaeis], melyeknek semmi közük az isteni tudományhoz. Taníttassák inkább rendházaikban az új bölcseletet, a Cartesius-félét vagy Newton-félét és a »positív hittudományt«

¹⁾ O. L. Udvarhelyi. Kanizsai. Or. Ref. 103. ex 1770. Egyházmegyék szerint: Esztergom 1448, Kalocsa 115, Csanád 83, Győr 453, Pécs 298, Nagyvárad 69, Eger 620, Vác 133, Veszprém 250, Nyitra 181.

²⁾ »In conventibus autem vetus adhuc sive Thomistica sive Scotistica methodus etiamnum in plerisque observatur...«

³⁾ O. L. H. T. 2188., 2217. ex 1773.

(theologiam positivam dogmatico-moralem), melynek alapja a szentírás, az egyházatyák iratai és a zsinatok végzései.

Azonban ennek a rendeletnek se lett fogantatja, s így két év múlva újabb tárgyalások indulnak meg.¹⁾ Ausztriában arra kötelezték a rendfőnököket, hogy amennyiben szerzetőknek az egyetem székhelyén társházuk volna, ide küldjék jelöltjeiket; ha pedig nincs az egyetem mellett rendházuk, pontosítsák össze a lectorokul kiszemelt növendékeket egy klostromban, s itt rendezzenek be számukra egyetemi mintára szabott tanfolyamokat. Doctoratust nem kell a lectoroktól követelni; csupán annyit, hogy az egyetemen vagy valamely akadémián képesítő vizsgálatot álljanak. A kancellária ugyanczen intézkedéseket Magyarországra is ki akarja terjeszteni, de a kolduló szerzetek egyhangulag oda nyilatkoznak, hogy ily költséges tanárképzést el nem bírnak. Végül a helytartótanács javaslatára a következő intézkedés történik: Minden lector (akárhol tanult is) egyetemi vagy főiskolai vizsgálatot tartozik tenni. A benézések, premonstreiek és ezisztercziták állandóan két rendtagot kötelesek Nagyszombatba küldeni; a pálosoknak, trinitariusoknak és ferenczrendieknek ugyanott társházaik lévén, növendékeik nehézség nélkül hallgathatják az egyetemi előadásokat; a többi szerzetesrendek házi studiumai a nagyszombati szabály szerint szervezendők.

A kormány ekként közvetlenül és közvetve a rendi képzés szolgálatába helyezte az egyetem újonnan szervezett bölcseészeti és hittudományi karait. Azt remélte, hogy a szerzetesrendek is lassanként befogadják az újabb tudományos módszereket, és az ország összes hivatásszerű theológusai egy és ugyanazon rendszer szellemében, ugyanazon irányban fogják szolgáltathatni az állami célokat.

Részint ebből az okból, részint az unio erősítése végett történtek azok az intézkedések, melyek a *görög katolikus papok képzésére* irányultak.

Láttuk, hogy Egerben a keleti ritusnak és az egyházi szláv nyelvnek tanszékei voltak. A munkácsi püspökségnek

¹⁾ Udv. Lev. Staatsr. ex 1774.; O. L. Udv. Kanez. 3829. ex 1775.; 1497. ex 1776.; H. T. Lad. D. fasc. 17. Fund.

Ungvárra helyezésével a görög kath. seminarium¹⁾ is megnyílt (1778). A nagyváradi lat. szert. seminariumnak évi 1200 forintos alapítvány állott rendelkezésére a gör. kath. román papnövendékek ellátására.²⁾ A nagyszombati általános seminariumban tanult az egri egyházmegyének ama négy gör. kath. klerikusa, kiknek ellátásáért a lelkészi pénztár évi 1200 forintot fizetett.³⁾ De mindez nem látszott elégségesnek. A ki-

¹⁾ Összesen 60 papnövendékre számítottak, kiknek sorában 18 gör. kath. *román* klerikus foglalt volna helyet. A tanárok száma 4; köztök 1 a románok számára. Ez az utóbbi a seminarium megnyitáig az ugoesi megyei Turez helységben oktatta, úgy látszik magánúton, a román gör. kath. papnövendékeket. V. ö. Baesinszky András munkási püspöknek 1776. évi május hó 29-én kelt előterjesztését: „Quo ex gratioso Ejusdem Excelsi Consilii Regii Hungarico-Aulici ddo 13^a Mensis Iabentis Maii sub No 2430 emanato Decreto et 18 ejusdem humillime accepto intellexi, alterum: eam esse Suae Majestatis Sacratissimae Benignam Intentionem, ut Valachicus Professor ex Thurez Unguarinum transferatur hicque fors utilis etiam octo vel decem Valachici Clerici interteneantur . . . Professorem Valachicum in Possessione Thurez Comitatus Ugoesiensi adjacente, huedum constitutum, Unguarinum transferri vel ex eo perquam utile esse demisse censeo sth. . . . Quemadmodum autem in Numero quatuor Professorum . . . praefatum quoque Valachicum intellexi, ita in Numero 60 clericorum in Seminario Unguariensi alendorum inclusi etiam Valachos, pro emergentia Vacantiarum circiter 18 alendos . . .” O. L. Udv. Kancz. 2721. ex 1776. — V. ö. 5084. ex 1776.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 5444. ex 1776.

³⁾ L. az I. köt. 168. lapját. — A nagyszombati seminarium generalénak egy 26,000 frtos alapítványa (a Jány-féle) arra volt szánva, hogy kamataiból első sorban oly ruthén, román és illyr nemzetiségű papnövendékek kapjanak ellátást, akik e jótétemény fejében arra kötelezték magukat, hogy majdan mint áldozó papok az említett nemzetségek közt fognak munkálkodni a szent unio érdekében. Az alapítvány legnagyobb részt Jány Ferencz szerémi püspöknek és a pécsvárad apátság administratorának hagyatékából eredt (18,000 frt). Kollonics Lipót érsek 1703-ban 2000 frtot adott hozzá. E tőkeösszegek kamatostul felszaporodtak 26,000 frtra. Eredetileg 12 papnövendéket tartottak el az alaphól, 1775-ben már csak 8-nak ellátására volt meg a fedezet. O. L. Udv. Kancz. 6035. ex 1775. — Meg kell azonban jegyezni, hogy az alapítvány eredeti rendeltetésétől eltérőleg a pécsi káptalan gyakorolta a papnövendékek felvételének jogát (kik e szerint tényleg róm. kath. egyházmegyéből kerültek Nagyszombatba), a mi ellen a körösi és nagyváradi gör. kath. püspökök ismételten óvást emeltek, azt követelve, hogy a pécsi kleri-

rállyné tervbe vette,¹⁾ hogy a nagyszombati egyetem hittudományi karán a görög szertartásoknak külön tanszéket állít; »aminő XIV. Benedek intézkedéséből Rómában is fennáll«. Tompa Lászlót, a bécsi Pazmaneum aligazgatóját el is küldik néhány évre Rómába, 100 arany utiköltséggel és évi 800 forint ösztöndíjjal, a görög rítusba vágó tanulmányok folytatása végett.

E küldetéssel egybeesik a *Szent Borbáláról elnevezett bécsi gör. kath. seminarium* szervezése.²⁾ Már 1772 óta találunk az intézetben néhány gör. kath. papnövendéket. Három év múlva kizárólag ily egyének számára rendezik be, s Gaya Philippides ausztriai kormánytanácsos világi felügyelete alá helyezik. Egyházi felügyelő a svidniczi³⁾ püspök. Egyelőre csak 20 helyet létesítenek, akként, hogy a munkácsi egyházmegye küld 5 növendéket, a fogarasi négyet, a nagyváradi négyet, a svidniczi hármat és a lemergi négyet. A költségeket eleinte a magyar tanulmányi alaphból, később az üres nagyváradi püspökség jövedelmeiből fedezik. Tanulmányi felügyelő lesz Bastasich Jozafát, a görög katolikus könyvek bécsi censora. A kézikönyveket Velenczéből hozatják. Az 1776-ik évben (a végleges állapot szerint) már 46 papnövendék kapott a seminariumban elhelyezést; még pedig 23 magyarországi, 9 erdélyi, 12 galicziai egyházmegyei és 2 basilita szerzetes. A növendékek a theológiát a bécsi egyetemen, a német és görög nyelvet a seminariumban tanulták; az utóbbit azért itt, mert az egyetemen »egész más nyelv-

kusok azonnal távozzanak a seminariumból s helyökbe gör. kath. papnövendékek vétessenek fel. O. L. Udv. Kancz. 5888. ex 1778.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3673., 4564., 4945. és 5240. ex 1775. II. T. Studiorum, No 41. ex 1775. — Arról is volt szó, hogy az új tanszékre Bécsben készítenek elő valakit, de a kanczellár csakis Rómába való kiküldetéssel véli a célt elérhetőnek, mert a fődolog az, »damit sodann eine vollständige Gleichförmigkeit auch in denen Ritibus Graecis eingeführt werde«.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. »Acta Graeco-Catholicum Seminarium Viennense concernentia.« Acta Particularia, 533. sz. Két kötet (1772—1779.) — V. ö. Udv. Kancz. 4050. és 4796. ex 1775.

³⁾ A mai körösi gör. kath. püspökség székhelye ekkor Svidnicz volt.

járást és kiejtést» (azaz: erasmusi) hallanak.¹⁾ Az intézet összes ügyeit ausztriai kormányzések gondozzák, a magyar udvari kancellária befolyása nélkül; s mikor Esterházy felszólal, azt kapja válaszul, hogy ennek így kell lennie. »mert különben Galliczia és az erdélyi nagyfejedelemség is követelhetnék az igazgatás egy részét«. Az unio eszméje nemcsak vallási, hanem állami czélokra is szolgált. Megvalósítása ép úgy hasznára lehetett a katholicismusnak, mint a közös birodalomnak, hol a magyar, lengyel, román, illyr neveknek majdnem egyenlő súlyuk van. A bécsi seminarium ekként kitűnő eszköze lehetett az uniónak, de bizonyára nem erősítette meg neveltjeiben a magyar nemzettel való közjogi összetartozás érzetét.

III.

A nagyszombati egyetem újjászervezésének eddigi története mutatja, hogy hazánk közoktatási kormányának — ha már szabad így neveznünk — nem csekély nehézségeket kellett legyőznie a bécsi tanulmányi rend átültetésekor. Még sokkal nagyobbak s részben el nem háríthatók voltak azok az akadályok, melyek az *orvosi kar* igazi felvirágoztatásának útját állották.²⁾

Az 1769-ik évi alapítás óta már öt év telt el, s a kar még mindig nem rendelkezett a legszükségesebb segédeszközökkel. Még sebészeti kötőszerek is hiányoztak. A fűvészs-

¹⁾ Bastasich erre vonatkozólag így ír a királynénak: «E perche egualmente sono ancora consapevole, che col sentire solamente li detti Alunni il Professore publico di lingua Greca dell' Università, non potrebboro imparare mai la detta lingua Greca a perfezzione, gianche il detto Professore ne insegno quella Pronunzia della medesima lingua, che è comune ed accettata da tutti li Greci, ma insegna una altra Pronunzia totalmente nuova, e contraria a quella de veri Greci, ne tanto tempo per l'insegnamento di questa lingua nell' Università può esser assegnato, che basti ad impararla a perfezzione; Perciò se siegve, che necessario sia, che li detti Alunni un particolare studio di questa lingua facciano . . . »

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 736., 5831., 6175. ex 1774.: 558., 766., 1197., 1586., 1830., 1898., 2014., 2133. ex 1775. — H. T. Coll. Tyrn. 1776. No. 15. — Hógyes E.: Emlékkönyv stb. 1896. 5—30. l.

kert még az 1774-ik év végén is csak annyiból állott, hogy megvolt a fallal bekerített üres telek; de sem táblákra nem osztották fel, sem üvegház nem volt rajta, sem a vízi növényeknek való hely nem készült el. Növénytani könyvtárnak híre sem volt. A csekély chemiai felszerelés nem gyarapodott. Oly nagy szegénység uralkodott mindenütt, hogy csikorgó hidegben fűtetlenek voltak a hallgató és bonczoló termek. A szemészetet (mely a bécsi leczkerendben előfordul) egyáltalán nem adták elő. Az orvosi igazgató egyuttal Nagyszombat városának tiszti orvosa volt, s ennél fogva csak mellékesen ügyelhetett a gondjára bizott facultásra.

Mindezen bajokat tetézte a kórház hiánya. Nagyszombatban volt egy xenodochiumnak vagy nosocomiumnak nevezett igen kezdetleges városi kórház, mely egyetemi czélokra teljesen alkalmatlannak mutatkozott; a város falain kívül fekvő »lazarethum« pedig csak szegényháznak volt minősíthető, melyben 15—20 törődött és elnyomorodott embert élmeztek könyörületos adományokból. Ezért joggal jelenthette a kar az 1774-ik évben kiküldött kir. biztosoknak, hogy »Nagyszombatban eddig még semmiféle kórház sincsen.« Ha mindezekon kívül figyelembe vesszük a nagyszombati oklevelek korlátolt érvényességét, valamint azt, hogy az orvosdoctori szigorlatokért 183 forintot, a gyógyszerészeti oklevelekért 81 forintot, a chirurgusi oklevélért 60 forintot kellett fizetni (mely díjakat a tanárok csak nagy ritkán engedték el), alig lehet csodálni, hogy az orvosi kar a rég megizmosodott ausztriai egyetemek mellett semmiképen sem birt gyökeret verni. Még 1776-ban is csak 9 orvosdoctorot avattak Nagyszombatban; gyógyszerész 1770-től 1777-ig, tehát hét év alatt, csak 32 került ki az egyetemből, s még ennél is kevesebb szülésznot, összesen 9-et képesítettek a mondott idő alatt.¹⁾ A nagyszombati egyetem orvosi kara kétségkívül a legköltségesebb főiskolai intézmény volt ez időtájt az egész monarchiában.

Habár a tanárok nem fukarkodtak panaszos felterjesztéseikkel, a kormány nem tudta magát erélyes cselekvésre

¹⁾ Kovachich: Merkur v. Ungarn. 1786. évf. 190—193., 719—720.; 909—911. II.

elhatározni. Szinte mosolyt keltő, kisszerű intézkedésekkel igyekezett a gyökeres orvoslás elől kitérni. Megtétette az orvosi kar igazgatóját császári királyi tanácsossá, s hogy tiszti orvosi jövedelmeire ne szoruljon, 400 forint évi díjat engedélyezett részére, de csak elvileg és abban az esetben, ha az egyetemi alap helyzete e költséget elbírja. A fűvészkert berendezését szükségesnek tartják, de az erre szolgáló fedezetről hallgatnak s előre is kijelentik, hogy csakis közönséges növényeket kell a kertben tenyészteni. A kórház ügyének elintézését azzal a megokolással odázzák el, hogy a város nem küldötte be az ottani xenodochiumra vonatkozó számadásokat, s így a kórházi berendezés költségei meg nem állapíthatók.

A helytartótanács arra is gondol, hogy a hallei egyetem példájára meg lehetne honosítani Nagyszombatban a collegium clinicumot, mely abból áll, »hogy a beteg, ha van jártányi ereje, személyesen megjelenik az orvosi kar előadó termében, ott a tanár és a hallgatók jelenlétében betegsége állapotát az összes kísérő körülményekkel együtt elbeszéli, s végül a tanár kikérdezi tanítványait, hogy miként vélekednek a betegségről?... Ha a betegséget senki sem tudná meghatározni, vagy csak találgatná, de megfelelően levezetni (deducere) nem volna képes, akkor a tanár javítja meg és igazítja utba a felelőt. Ha pedig egyáltalán senki sem ismeri fel a bajt, akkor maga a tanár fejt ki és vezeti le a betegség nemét összes okaival együtt, s miután a bajt ekként előzetesen kinyomozta, a megfelelő orvosszerekre nézve kérdéseket tesz, a hallgatók vélekedéseit puhatolja, s gyógyszereket írat velők, melyeket azután megvitat, s utólagos magyarázataival helyesel vagy kifogásol... Ha ellenben a beteg valami súlyosabb baj miatt nem hagyhatja el ágyát és a kari előadóterembe nem bír elmenni, a betegségről szóló értesítés vétele után vagy maga a tanár keresi fel néhány tanítványával a beteget, vagy közölők egy-kettőt látogatására kirendel.« A helytartótanács melegen ajánlja ezt az eljárást, mely szerinte azért is figyelmet érdemel, mert a szegény polgárok és diákok az ingyenes gyógykezelés reményében bizonyára számosan keresnék fel a klinikai collegiumot, mely ekként

sikerrel pótolhatná a kórházat. Störck bécsi protomedicus azonban elveti a javaslatot. A collegium clinicum Bécsben is megvolt, de nem sokat ért, mert a betegségek felismerésében és gyógyításában való biztos jártasságot nem adhatta meg. Störck javaslatára tehát a királyné másképen intézkedik; elrendeli, hogy a nagyszombati városi kórházban az egyetemi pénztár terhére két betegszobát rendezzenek be 3—4 ágygyal, s a tanár ezen ágyaknál magyarázza meg tunitványainak a betegségeket. »A betegek nagy száma zavarja a tanulókat,« teszi hozzá szakvéleményében Störck, nem gondolva meg, hogy az esetek végtelen sokaságában 3—4 betegágynál tett megfigyelések elenyésző csekély anyagot szolgáltathatnak a tanulmányozásra.

Ámde sem a collegium clinicum nem valósult meg, sem a Störck javasolta berendezés nem lépett életbe. Már rebesgették, hogy az egyetem legközelebb székhelyet cserél, s e hír hallatára — úgy látszik — Nagyszombatban is, Pozsonyban is mindenki a várakozás álláspontjára helyezkedett.¹ A bizonytalanságban senki sem akart új dologba belefogni. Nagyszombatban ekként nem is kapott kórházat az orvosi kar, s talán ez a leginkább érezhető fogyatkozás volt közvetlen indító oka az áthelyezés siettetésének is.

IV.

Az *egyetem székhelyének* elvi kérdése már jóval előbb foglalkoztatta az elméket. Az első, aki felvetette, Niezky Kristóf volt, aki — mint láttuk²⁾ — 1769-ben részletes emlékiratban fejtette ki nézeteit a nagyszombati egyetem újjászervezéséről, s már ekkor utalt rá, hogy az egyetemnek legmértöbb helye Buda volna, a királyok ősi székvárosa és

¹⁾ »Opinio autem procedentis Commissionis (t. i. a pozsonyi tanulmányi bizottság véleménye) ea est, ut Universitate pro futuro anno Scholastico (1776/7) in statu quo relinquenda, Instructio quoque Horti Botanici alioquin magnos sumptus exposcens in statu quo relinquatur... ac Petitum quoque Praxeos Medicae et Chirurgiae Professorum de necessitate Nosocomii practici suspendatur.« (1776. ápr.) O. L. Udv. Kancz. 2223. és 4605. ex 1776.

²⁾ L. e mű I. kötetének 310., továbbá 388. s köv. lapjait.

az ország középpontja; már ekkor figyelmeztette a királynét, hogy a budai várpalotának egy részét lehetne legezélszerűbben az egyetem számára felhasználni. De e szép tervzetnek, melyet az államtanács tagjai is helyeseltek, még érnie kellett. Az újítások iránt idegenkedő Esterházy Ferencz kancellár oly merésznek tüntette fel Niczky javaslatát, hogy a királyné az áthelyezés eszméjét egyelőre elejtette.

A Jézus-Társaság feloszlatása azonban sok színleges és valóságos akadályt elhárított. Ha előbb figyelemmel kellett lenni a rend nagyszombati collegiumára, a hozzá fűződő hagyományokra, az ottani terjedelmes fekvőségekre és jövedelmi forrásokra (melyeknek máshol hasznosítása alig látszott lehetségesnek), most mindezek a nehézségek önmaguktól eloszlottak. Ürményi, a fiatalabb nemzedéknek mozgékony előharczosa, nem is késett sürgető szavát hallatni, s 1774. évi július 30-án, az udvari tanulmányi bizottság ülésén,¹⁾ az egyetemnek áthelyezését szóba hozza. A bizottság ezuttal a rokkantak pesti épületére gondol; ide jöhetne az egyetem, az invalidus hadfiak pedig a nagyszombati épületekbe volnának áthelyezhetők. És most már a királyné sem utasítja vissza mereven a javaslatot; csak hogy nem Pest, hanem Buda városával rokonszenvez, de egyelőre esupán annak a kijelentésére szorítkozik, hogy majd »annak idején,« az egyetem újjászervezése után lehet az áthelyezés ügyét elévenni.²⁾

Látni való, hogy mind a királynénak, mind az államtanácsnak, mind a bécsi udvari bizottságnak hangulata az 1774-ik év vége felé már határozottan kedvezett az áthelyezés eszméjének. De az elvet a valóságtól nem csekély ür választotta el. A magyar kormányzóék még nem tudtak felmelegedni a projectumért. Ember sem akadt még, aki ezt a nagy tervet az elmélet teréről az életbe átvigye. Az egész

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Ad 4023. ex 1774.

²⁾ »Was wegen transportirung der universität nicht nach pest, wohl aber offen anbelangt, wird zu seiner zeit noch können gedacht werden. jetzo machen wir nur complet die studien, das selbe zur ehre der religion und des staats dienen. de reliquo placet. Maria Theresia m. p.« Bécsi kultuszm. Stud.-Hof-Comm. fasc. 34—35—107.; Udv. levéltár, Staatsr. 1203. ex 1775.

vállalkozás sokkal fontosabbnak, nehezebbnek tűnt fel, mint képzelnők. Nem tekintve Nagyszombat városának történeti jogát és azt a természetszerű elkeseredést, melyet az egyetem elvesztése kelthetett, már az áthelyezésnek pusztá technikája is gondolkodóba ejthetett mindenkit. Hol van az a sok épület, ahová az egyetem Buda városában elférne? Lesz-e Budán alkalmas helye a csillagvizsgáló toronynak és a nyomdának? Mi történik a hittudományi karral s még inkább a benépesítésére szolgáló papnevelő intézetekkel, a convictusokkal, a sok nagyszombati alapítvánnyal? Van-e Budán annyi magán ház, amelyekben az odaseregülő tanulók szállást kaphatnak? Általában el van-e látva a város mindazon szellemi és gazdasági feltételekkel, melyek nélkül az egyetem Budán se kaphatna erőre? Mindezek a kérdések nyilván oly természetiek voltak, hogy nagy erkölcsi felelősséget vállalt, aki nemcsak okos mérséklet hangján és akadémikus modorban elmélkedett rólok, hanem szilárdul megvetve lábát, hivatalos eszközökkel sürgette a döntést.

Ürményi elérkezettnek látta az időt arra, hogy e felelősséget magára vállalja. A fent érintett próbálgatás után két évvel (1776. június 1.), amikor a Ratio Educationis első részét bemutatja a királynénak,¹⁾ a legnagyobb nyomatékkal és concret indítvány alakjában száll síkra az egyetem áthelyezésének gondolatáért. Az országnak első és legmagasabb tanintézete, mely a tudományok összességét foglalja kebelébe, csakis az ország szívében, a legelső városban találhatja meg a felvirágzás feltételeit, nem pedig a fölreeső kis vidéki városban, mely távol van a forgalomtól, a szellemi mozgalmaktól, a tudományos és irodalmi törekvésektől, és amelyben a káptalan tagjai épen nem helyeselhető befolyást gyakorolnak az egyetem ügyeire. Ürményi e tételét oly határozottsággal állította fel, hogy lehetetlen volt fölötte napi rendre térni. A hercegprímás, az országbíró, a kanczellár és az alkanczellár egy értelemmel ellenzik az áthelyezést, mely szerintök nincsen eléggé megokolva, szerfölött költséges és eredményeiben kétes értékű. Balassa gróf a két ellentétes nézet közt ingadozik.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3873. ex 1776.

Csak az egyetlen Kelez udvari tanácsos szegődött Ürményihez. Végre is abban állapodik meg az értekezlet, hogy az ügyet a helyszínen kell beható tanulmány tárgyává tenni. A királyné is ily értelemben határoz. Megalakul az egyetem áthelyezése kérdésében kirendelt állandó királyi bizottság, melynek elnöke gróf Nieszky Kristóf, tagjai Szabó András esztergomi kanonok és Kempelen Farkas, kir. kamarai tanácsos (a rejtélyes sakkozó ember feltalálója), kinek műszaki jártasságát a kancellária nyilván nem tartotta mellőzhetőnek. A bizottság részletes utasítást kapott eljárásához és nyomban megkezdte helyszíni vizsgálatait, legelőbb Nagyszombatban, azután Pesten, végül Budán; 1777. december 22-én Nieszky Kristóf már bemutatja a bizottság jelentését és javaslatait.¹⁾

A beavatottak nem lehettek kétségben a felől, hogy amikor a királynő Nieszky Kristóft helyezte a bizottság élére, az egyetem további sorsa már eldöntöttnek volt tekintendő. Nieszky volt a Budára áthelyezés őseredeti értelmi szerzője, s most elérkezett az alkalom, hogy régi, kedvencz tervének megvalósítását tőle telhetőleg előmozdítsa. Tudta már, hogy a királyné is Buda felé hajlik. A nagy műveltségű államférfiúnak nem volt nehéz kimutatnia, hogy az egyetem csak hanyatlásnak nézhet eléje, ha Nagyszombatban hagyják. Érveinek legnagyobb részét az orvosi kar helyzetéből meríti, amely kar ő szerinte is tesped (languet) és inkább elriasztja, mint vonzza a hallgatókat; hiszen ha látják a jelöltek, hogy a nagyszombati egyetemen nyert okleveleikkel (kórházi gyakorlat hiánya miatt) sem városok, sem vármegyék nem alkalmazzák őket tisztí orvosokul, bizonyára inkább külföldi egyetemet fognak felkeresni, semhogy nagyszombati oklevelök megszerzése után még egy évet töltsenek másutt, a hiányzó kórházi gyakorlat megszerzése czéljából. Lehetne ugyan a városi szegényházban 8 betegágyat létesíteni, de ehhez 61,392

¹⁾ Amennyiben mást nem idézek, az áthelyezés történetét a következő forrásokra alapítom: O. L. Udv. Kancz. 6273. ex 1776.; 188., 423., 458., 501., 984., 1200., 1756., 2066., 2305., 2311., 2317., 2439., 2727., 2870., 2925., 3941., 4018., 4620., 4795., 4844., 4860., 6136. ex 1777. — Bécsi udv. levélt. Staatsr. 26. ex 1777. — V. ö. Pauler Tivadar: A m. kir. tud. egyet. tört. 112. s. kk. II.

forintnyi összeg, az egész egyetem rendbehozatalához pedig 160,191 forintnyi tőke volna szükséges, anélkül hogy ez az aránytalanul nagy befektetés a cél elérését feltétlenül biztosítaná.

Mint sejteni lehetett, Pestet sem ajánlhatta Niczky az egyetem helyéül: a város zajos is, drága is; nagyobb épületekkel nem is rendelkezik, s ilyeneknek elállítása 290,057 forintba kerülne. Feltéve, hogy a kormány e nagy összeget előteremthetné, a kivitel alkalmával önkéntelenül is más érdekeket kellene sértenie, jelesül az általános papnevelő-intézet számára a pesti kegyesrendi társházat, az egyetem céljaira pedig a piarista-collegiumot lefoglalni s a convictus számára új épületet emelnie. Egészen megfelelő helyet csakis Budán kaphat az egyetem. Ott vannak a Jézus-Társaság volt collegiumi, seminariumi és iskolai épületei, melyeknek terjedelme olyan, hogy az egész egyetem és papnevelő-intézet elférne bennök. Maga a város oly ajánlatot tett, aminőt se Pest, se Nagyszombat nem tehetnek: átadja az úgynevezett Corvin-féle házat; ad készpénzben 10,000 forintot; kötelezi magát, hogy még egy vízvezetékét létesít s a meglevőket jobb karba helyezteti; a vízivároshól a várba földött feljárót építtet, minden szombaton rendes heti vásárt tartat s a város kivilágításáról gondoskodik.¹⁾ Kórház is van Budán, a bécsi kapu alatt. Az összes költségek 179,438 forintot tesznek, mely összeg jóval csekélyebb, mint amibe a Pestre áthelyezés kerülne, s csak 20,000 forinttal haladja meg a nagyszombati rendezkedés költségelőirányzatát. Nagyszombat városát könnyű lesz kárpótolni: kerületi akadémiát kaphat bölcséleti és jogi karral, a collegium épületéből árvaházat lehet csinálni

¹⁾ A város mindezen ajánlatokat utóbb teljesítette. A három régi vízvezetéken kívül 27,000 frt költségen meg két újat csináltatott „quibus aqua e vicino monte, qui Suevicius dicitur, uti etiam ex Danubio per machinas usque ad medium forum derivatur, ubi a tubis in marmorea conceptacula salit. Porro, ut iuventus ex inferiori urbe commodius ad scholas transeat, gradibus, qui ex eo ad scholas ducunt, haud levibus sumptibus tectum imposuit. Morem praeterea lucernarum tota nocte urbem collustrantium introduxit. Denique mandavit, ut nundinae quavis hebdomada semel in arce haberentur, quo facilius quisque necessaria coëmere possit.” (Ephemerides Vindobonenses, 1778. évi november 24-diki szám; 578. lap.)

s az esetleg még fedezetlenül maradó anyagi veszteséget új gyártelepek felállításával kell ellensúlyozni.

Még mielőtt a kanczellária a helyszíni bizottság jelentését tárgyalta volna, Mária Terézia élő szóval értesítette a kir. kamara elnökét, hogy a budai várpalotát összes tartozékaival együtt az egyetem és convictus czéljaira átengedi, s az átalakítás költségeire 30,000 forintot utalványoz a kamarai jövedelmekből. Ez az elhatározás egyszerre az akadályoknak egész sorát elhárította. A főnehézség most már csak az volt, hogy a végrehajtás, vagyis az áthelyezésnek és elrendezésnek gyakorlati műve sikerüljön.

E nehézség eloszlátása is Niczkynek és Ürményinek jutott osztályrészül. A sors úgy akarta, hogy a királyné nemes gondolatát oly férfiak valósítsák meg, kik az egész vállalatot egyszerre át tudták tekinteni s az áthelyezés összes mozzanatait képesek voltak teljes összefüggésekben megítélni. Nem úgy jártak el, hogy a felszínre kerülő kérdéseknek nagy tömegéből egyet-egyet kiszakítottak s csak ennek elintézése után tértek át a másikra, hanem *egy* nagy conceptio szerint s a kölcsönös vonatkozások szünetlen mérlegelésével oldották meg a problémát. Nagy munkát végeztek mindnyájan, kiknek részök volt ez ügyben; legnagyobbat Ürményi. Némelyik idevágó irata vaskos kötetnek is beillik. Az egész áthelyezés körül felmerült összes fontosabb előterjesztések és rendelvek tervezeteit maga Ürményi szövegezte meg lázasan siető kezével, melynek vonásait szemünk csak hosszas gyakorlat után követheti.

Az áthelyezésnek programja -- úgy, amint utóbb megvalósult -- a következőkben foglalható össze:

Az egyetem Budavárában megkapta a kir. palotát összes tartozékaival, a volt Jézus-Társaság akadémiajának helyiségeit (vagyis a pénzügyministeriumnak csak az imént lebontott, úgynevezett elnöki épületét) és a város által átengedett Corvin-féle házat, mely újabban Országház-utca 13. számot viselt és 1854-től 1872-ig a m. kir. József-ipartanodát, illetőleg a műegyetemet fogadta magába.¹⁾ A kir. palotában

¹⁾ Ezt az épületet is most bontották le. — A budai vár régi helyrajzára vonatkozó adatokat részint hiteles szóbeli hagyományból,

elhelyezett angol kisasszonyok Vácra kerültek, ahová 1777. május 4-én érkeztek, és előbb a püspöki székházban, majd ugyanazon évi október 15-étől a kir. Teréz-akadémia régi épületében nyertek hajlékot.¹⁾ A nagyszombati általános papnevelő-intézet összes alapítványaival Budára helyeztetett át, s a volt jezsuita társházát és seminariumot kapta helyiségül: amaz a Mátyás-templomtól éjszakra, emez attól délre fekszik, s ma a pénzügyministerium hivatalainak egy részét foglalja magában.²⁾ Ezen épületek kellő átalakítására a hercegprimás átengedte ama 40,000 forintot, mely a nagyszombati papnevelő-intézetek tőkesített jövedelmi fölöslegéből rendelkezésére állott. A budai Széchenyianum világi convictorai átmentek a nagyszombati kir. convictusba.

A Seminarium Generale nagyszombati ingatlanainak nagyobb része a tanulmányi alapra szállott. A volt Jézus-Társaság nagyszombati társházát, úgyszintén az egyetemi törzsepületnek hátulso felét a Pettauból áttelepített katonai árvaház foglalta el, s az egyetemi épület mellső része a nagyszombati kir. akadémia és gymnasium elhelyezésére szolgált. Az orvosi kar különálló épületébe jutott az akadémiai könyv- és szertár.

Ennyiből állott az áthelyezés külső kerete. Következett az egyetemi karoknak és intézeteknek az új keretbe való beillesztése, amelyet maga a királynő is a legélenkebb figyelemmel kísért, mint az illető előterjesztés szövegére írt, sajátkezű jegyzeteiből és utasításaiból kiderül.

A hittudományi kar, czélszerűségi okokból, az általános papnevelő-intézettel szemközt levő akadémiai épületet kapta meg. A jogi és böleseleti karok, úgyszintén a gymnasiumi osztályok a kir. palota főépületében, az orvosi kar előadó termei a szemben levő külön épületben (állítólag ott, ahol a

részint Rupp Jakab: „Buda-Pest és környékének helyrajzi története, Pest, 1868.” című művéből merítettem.

¹⁾ Ephem. Vindob. 1777. évi okt. 24. és decz. 19-iki számai.

²⁾ Minden budai ember tudja, hogy e két épület azelőtt hozzá volt építve a Mátyás-templomhoz. Még gyermekkoromban sokszor mentem be az egyik épület főkapuján, az emeleten megkerültem a templom chorusát s a másik épület kis kapuján jöttem ki.

későbbi »Stöckl-Gebäude« emelkedett) nyertek elhelyezést; a gymnasium legalsó osztálya azonban a hittudományi karnak imént említett épületében levő elemi iskolával került össze, amint az új tanulmányi rendszer különben is megkívánta. A kir. palotában találtak továbbá helyet a természettani, természetrajzi és mechanikai múzeumok, az egyetemi könyvtár és éremgyűjtemény. A Szent-Zsigmondról elnevezett palotai szentegyház az egyetem temploma lett.¹⁾ A csillagvizsgáló torony helyéül kezdetben a Corvin-féle házat, illetőleg ennek akkoriban még fennálló régi tornyát jelölték ki, utóbb azonban a kir. palotában építették fel.²⁾ A nyomdát a most említett Corvin-házban rendezték be; az orvosi és sebészi gyakorlati kiképzés a budavárosi Szent-János-kórházban folyt, s az egyetemi fűvészkert céljaira 1778-ban a Krisztinavárosban szereztek több telekből álló nagyobb területet, melyet utóbb József császár a városmajor elnevezése alatt ismeretes nyilvános sétahelylyé alakíttatott át.

Az egyetemi karo- és intézetek elhelyezésén kívül a kir. bizottságot és Ürményit a szervezeti és tanulmányi kérdéseknek hosszú sora foglalkoztatta.

Ilyen volt az egyetem felszerelésének gyarapítása. A könyvtár — mint tudjuk — csak legkisebb részben felelt meg a korszerű követeléseknek. Ezért a királynő rendeletére három részre osztották: egyik megmaradt Nagyszombatban a kir. akadémia használatára, a másikat áthozták Budára, a

¹⁾ Az isteni tiszteletet négy áldozó pap és két szerzetes végezte. A Szent-Jobb őrizete a templom igazgatóját és a Teréz-Akadémia kormányzóját illette. A vörös csillagról elnevezett szerzetesek (Religiösi de rubea Stella), kik mindaddig őrizték Sz. István jobbját, Budáról távoztak. Az egyetem s általában az összes felsőbb iskolák isteni tiszteletének rendjét külön szabályzatban állapították meg, mely nyomtatásban is megjelent: *Ratio administrandae rei divinae in regia Universitate ac ceteris Regni Hungariae et Provinciarum eidem adnexarum lyceis*. Viennae. Trattner, 1777.

²⁾ Weiss és Hell astronomusok, úgyszintén Kempelen és Hillebrand véleményei alapján. Az a reménységek, hogy ez a torony az egész kir. várpalotának, vagyis az egyetemi épületnek külső díszére is fog válni, nézetem szerint nem teljesedett be. Erről mindenki meggyőződhetik, ki az 1777-ik évi *Ratio Educationis* 23. lapját felüti, ahol az egyetemi épület képe látható.³⁾

harmadik részét szerzetesek és plebánosok között osztották széjjel. Az egyetem kapta meg az aránylag legbecsesebb műveket, de mivel a gyarapítására rendelt jövedelmek nem folytak be, a könyvek állománya csak lassan gyarapodott. A csillagvizsgáló intézetből 35, a mechanikai múzeumból 44, a physikai gyűjteményből 62 darabot szállítottak át Budára; mivel e felszereléssel kísérleti tudományokat sikeresen tanítani nem lehetett, a királynő a természettani múzeumnak egyszer s mindenkorra 4000 forintot s évi átalányként 100 forintot utalványozott; majd 1780-ban, újabb szemléltető eszközök beszerzésére, még 5000 forintot folyósított. Természettajzi szertára — mint említettük — nem volt az egyetemnek; ezért a magyar főkormánysház javaslatára megvették Piller Mátvás tanárnak becses magángyűjteményét. A nyomdának 181,292 forintra becsült ingó felszerelését és készletét két részre osztották: a nagyobbik átment Budára, a kisebbik rész megmaradt Nagyszombatban. A nagyszombati nyomda ezentúl fiókja lett a budainak, mely az 1779. évi november 5-én kelt okirat tanúsága szerint nevezetes kiváltságokban és kedvezményekben részesedett.

Az egyetem kormányzata inkább csak névleg változott meg: most főigazgatónak hívták az eddigi consistoriumi elnököt, magának ezen kormányzó testületnek pedig királyi tanács lett a neve. Egyebekben most is fennállott az 1769-ik évi szervezés alkalmával rákényszerített bécsi szabályzat, melynek értelmében a kari dékánokból alakult »akadémiai hatóság« (magistratus academicus) a maga megnyírbált és korlátozott hatáskörével inkább végrehajtó közege volt a királyi tanácsnak, mint intézkedő hatósága az egyetemnek. Így volt ez az összes tanulmányi és vagyoni, tehát a legfontosabb kérdésekben. A magistratus csak egyetlen lényeges jogot gyakorolt: fegyelmi tanácsa volt az egyetem személyzetének, és mint ilyen nem az egyetemi tanácstól, hanem a királyi táblától függött.

Mária Terézia az egyetem áthelyezésével nem tekintette megoldottnak azt a czélt, mely szeme előtt lebegett. Új életet akart lehelni a szervezet működésébe; kereste a módokat, melyekkel az egyetem vonzó erejét fokozhassa, hatását

lehető széles körökre kiterjeszthesse, hallgatóinak számát gyarapíthassa. Azt akarta, hogy belőle mint ősforrásból táplálkozzék az ország minden szellemi áramlata.

Ezért hozta kapcsolatba az egyetem áthelyezésével az általános papnevelő-intézet újjászervezését s ezért állította fel az egyetem kötelékében az új Teréz-akadémiát. Amaz a hittudományi kar munkásságát élénkíté, emez az egyetemi gymnasiumnak s a bölcseleti és jogi karoknak kívánt jó tanulmányagot szolgáltatni.

A nagyszombati *Seminarium Generalében* az 1776. év közepe táján 140 növendék nyert ellátást; és pedig az esztergomi főegyházmegyéből 29, a rozsnóiából 24, a beszercebányaiból 15, a szepesiből 28, az egriből 4, a fogarasi-ból 2, a munkácsiból 6, a nyitraiból 10, a szerémiből 2, a pécsiből 4, az erdélyiből 7, a vácziból 2 s a veszprémiből 8. Jóllehet e létszám nem volt kicsiny, még sem állott arányban az országos szükséglettel, különösen az új püspökségek alapítása óta; figyelembe kellett továbbá azt is venni, hogy (a Rómában évenként megforduló néhány egyént kivéve) csakis az általános seminarium, a nagyszombati Stephaneum és a bécsi Pazmaneum növendékei részesültek egyetemi kiképzésben, ellenben Magyarországnak és Erdélynek valamennyi többi áldozó papja az egyházmegyei seminariumokban nevelkedett s egyetemet sohasem látott. A királynénak az volt a célja, hogy a Budára áthelyezett intézet új székhelyén lehetőleg teljesen megfeleljen nevének: legyen a szó igaz értelmében általános, vagyis: országos intézmény. Ezért nemcsak a nagyszombati Seminarium Generalénak összes alapítványait hozatta Budára, hanem elrendelte azt is, hogy az ottani Stephaneum klerikusai, mihelyt a bölcseleti tanfolyamot elvégezték, Budára küldessenek theologiai tanfolyamra, ezenkívül az eddigi budai Széchenyanumnak egyházi alapítványait is beolvasztotta az új intézetbe. Továbbá, mivel a csanádi egyházmegyének nem volt seminariuma, 1777-ben elrendelte a királyné, hogy ezentúl 10 növendékpap neveltessék a budai seminariumban a nevezett egyházmegye számára, mely célból Budára hozatta a bécsi érseki seminariumhoz kötött és a csanádi dioecesis papjainak képzésére szolgáló 16,837 frt

24 krnyi alapítványt (melynek évi kamata 673 frt 29 kr.), úgyszintén a kincstárból évenként a bécsi papnevelő-intézet pénztárába folyó, hasonló rendeltetésű 400 forintot, s ezen 1073 frt 29 kr-ra rugó évi járulékot megtoldotta az egyetemi alap terhére engedélyezett évi 700 frttal, úgy hogy most már évi 1773 frt 29 kr. állott rendelkezésre a csanádi egyházmegye növendékpapjainak neveltetése végett.¹⁾ Végül megengedte a Felség, hogy az alapítványos növendékeken kívül olyanok is tagjai lehessenek az országos semnariumnak, akikért az illető megyés püspök évi 170 frt tartásdíjat fizet. Az első évben 196, a másodikban 250 növendéke volt az intézetnek,²⁾ de ennél több is elfért benne. Ily módon a hittudományi kar népessége rövid idő múlva majdnem megkétszereződött s a theologiai tanulmányok csakhamar új lendületnek indultak.

A *budai Teréz-akadémia* ³⁾ eszméjét maga a királynő vetette fel. Egészen az ő alkotása volt. Emelni akarta vele az egyetem fényét és tekintélyét, s a magyar nemesség kiművelésére új alkalmat akart adni. A kényszerhelyzet is sietteté tervét. Az egyetem elszakadt a kir. convictustól, s így pótolni kellett a hiányt hasonló intézménnyel, melyben az ifjak ama kor felfogása szerint előkelő nevelésben részesülnek, s nyilvános tanulmányaik mellett ⁴⁾ modern nyelveket, lovaglást és tánczot, polgári és katonai építészetet tanulnak. A növendékek fele alapítványos, másik fele fizető;⁵⁾ a végleges létszám szerint mindössze 100-an vannak. Az ingyenes helyek közül 20 jut a főnemeseeknek, 20 a köznemeseeknek és 10 a kamarai tisztek fiainak, első sorban szegénysorsuaknak és Magyarország felső vidékeiről származóknak. A rendtartás általában

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 6404. ex 1779.

²⁾ Ephem. Vindobonenses, 1778. évf. nov. 24-iki szám.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 423., 501., 984., 2895., 6136. ex 1777.

⁴⁾ B. Splényi nagyszombati kir. convictusi kormányzó azt javasolta, hogy az akadémiának külön tanári kara legyen; azonban e költséges javaslatot felsőbb helytt nem fogadták el.

⁵⁾ A fizető convictorok háromfélék: *a)* Azok, kik többekkel együtt laknak és évi 260 frtot fizetnek, *b)* kik ketten laknak egy szobában évi 280 frt díjért, *c)* a külön szobában lakók, évi 300 frt díjjal. — Ephem. Vindob. 1778. évf. jan. 9. szám.

a bécsi Teréz-akadémia nyomdokain halad; figyelemmel van a haladó kor követelményeire, aminek szembeötlő bizonyossága, hogy az alapítványos és fizető növendékek élelmezése között különbséget tenni immár szigorúan tiltva van.¹⁾ Az akadémia a királyné különös oltalma alatt áll, az egyetem kötelékébe tartozik s a királyi tanácsot tekintti közvetlen előljárójának. Hogy a látszám teljes legyen, évenként 16,000 forintra volt szükség: a királynő ezt az összeget a tanulmányi alaphól előlegezi, és pedig mindaddig, míg a pécsváradi apátság megürül, melynek jövedelmét az egyetemnek szánta.²⁾ Az akadémia első igazgatója Izzó János (volt jezsuita), azelőtt a bécsi Theresianum tanára, a polgári és hadi építészet körébe tartozó tankönyvek írója.

E kedvező előjelek közt kezdette meg az 1777/8-ik tanévet a budai kir. tudomány-egyetem,³⁾ új székhelyén meg-

¹⁾ *Institutiones ac Leges pro Academia Regia Nobilium Theresiana Budensi*, 4. §.: „Victus tam Alumnorum, quam vero Convictorum paridemque erit; neque etiam inter mensas, quas propter numerum Personarum plures esse oportebit, sive ex situ loci, sive adsidentium conditione ullus praeellentiae gradus repeti poterit; omnes proinde aequalibus cibis atque utensilibus providebuntur.” A ruházatról az 1777. évi jún. 6-án kelt udv. rend. intézkedik: „Spectato eo, quod Universitas Regia, ac cum hac ipsa Academia in ipso Regni Meditullio collocetur, visum fuisse Altefatae suae Sacratissimae Majestati elementer decernere, ut enutriendus in hac Academia juventutis flos amictu genti per omnia proprio vestiatur, et nec in alio, quam tali in publicum prodeat; qui amictus nobilior ut eo mundius et diutius decorem suum retineat, dignatam fuisse Suam Sacratissimam Majestatem ultra illum, alium etiam per eandem hanc regiam commissionem projectatam inferioris sortis vestitum, domi videlicet et in scholis pluviosoque et frigidiori tempore usuandum elementissime applacitare.” (Az öltözetminták festett képei az 1777. évi. 2895. számú kancelláriai irat mellett találhatók.) A díszruha színe kék: magyar nadrág, mellény, testhez álló barnaprémés dolmány, belül meggyeszinű selyembéléssel; meggyeszinű öv; háromszegletű kalap; gazdag ezüst zsinórzat. A mindennapi ruha szürke, németes szabásu, csúf hosszú frakkal.

²⁾ Az 1777/8-ik évben volt 58 növendék (3 joghallgató, 9 philosophus, 46 gymnasiumi tanuló); és pedig 40 alapítványos növendék és 18 convictor. O. L. H. T. Acta Univ. Bud. 1778. No 21.

³⁾ Az átköltözködés már 1777. ápr. 4. és 5-én megkezdődött, amikor a könyvtári szekrényeket összesen 40 szekerre rakva útnak indí-

elve a további fejlődés természetes feltételeit. Mert maga az áthelyezés még nem jelentett sem rendszerváltozást, sem azonnal szembetűnő átalakulást. Ami történt, csak előkészítése volt a szebb jövőnek. Az új helyzet áldásos következményei csak később nyilvánulnak. Az orvosi kar megkezdhetette ugyan a gyakorlati kiképzést a türethően berendezett budai kórházban s hallgatóinak száma az 1778/9-ik tanévben már 70-re emelkedett,¹⁾ de azért pusztá szemmel még csak homályos körvonalait lehetett meglátni annak a messze cél-
nak, ahova a karnak el kellett érkeznie, hogy a nyugati egyetemek színvonalára emelkedhessék. A göttingai egyetemen az 1777-ik évben mindazon tanulmányokon kívül, melyek Budán is megvoltak, külön előadásokat tartottak az orvosi irodalomtörténetből és encyklopaediából, az osteológiából, az ember keletkezéséről (Entstehung des Menschen), a csontok betegségeiről, a gyermeki betegségekről, a törvényszéki orvos-
tanból és az állatorvosi tudományokból.²⁾ Ezen különleges collegiumok ebben az időben még Bécsben sem voltak meg, ahol azonban e hiányt ellensúlyozta az, hogy a főstudiumokat európai hírű tanárok tanították és a gyakorlati kiképzés messze földön híressé vált. Nagy különbséget állapíthatunk meg a bécsi és budai, továbbá a göttingai egyetem bölcséleti karainak tanulmányi anyaga közt. Míg amott beérték a logikával, etikával és a metaphysikával, addig Göttingában

tották. A szállítás az út rövidebb részén tengelyen, azután vizen (a Vágon és Dunán) történt. Következett május és június hónapokban a könyvtár, a mathematikai és physikai eszközök gyűjteménye, Piller Mátyás természetrajzi collectiója és a nyomda. Az egyetem paptanárai személyenként 50, a világiak 100 frtot kaptak költségeik megtérítéséül. Az egyetemi év Budán november 9-én nyílt meg ünnepi szertartások közt. Az egyetemi kir. tanács elnöke Patachich Ádám báró kaloesai érsek lett; a theologiai kar igazgatója Szabó András esztergomi kanonok; a jogi karé Vörös Antal, alhelytartó és budai tanulmányi kerületi főigazgató; az orvosi karé Vezza Gábor, Pestmegye tiszti főorvosa; a bölesészeti Makó Pál apát; az egyetemi gymnasium igazgatója Molnár János czimz. kanonok. (Ephem. Vindob. 1777. ápr. 28. és máj. 23-iki, úgyszintén 1777. decz. 5-iki számai; továbbá O. L. Udvar. Kancz. 3947. é. 1777.)

¹⁾ Ephem. Vind. 1778. évf. decz. 8. szám.

²⁾ Göttinger Gelehrte Anzeigen, 1777. 33. Stück (márczius 17.)

a philosophia történetét is előadták, továbbá külön a psychológiát, külön a paedagogiát, a mezőgazdaságot és a technológiát. Külön előadásokat találunk továbbá az építészetből és a tűzertudományokból (Artillerie und Feuerwerkerey). A történelmet Schlözer és Pütter képviselik; a classica-philologiai előadások pedig már ebben az időben a tudomány legtöbb ágazatára kiterjeszkedtek. Az úgynevezett practicumok és privatissimumok intézménye mindenütt (még a jogi karban is) meghonosodott már, megadva a módot a speciálisabb kutatás módszereinek elsajátítására és a tudós képzéssel együtt járó egyénibb feladatok művelésére.

Mindezek részint épen nem, részint csak lassu haladásban valósulhattak meg a budai egyetemen. Különösen a tudományos segédeszközök gyarapodtak igen lassan. A királyi palota épületének külső dísze sok hiányt eltakart, s mikor 1778-ban három angol utazó tekintette meg az egyetemet,¹⁾ Pray György és Piller Mátyás tanárok legezészerűbbnek vélték *saját* becses gyűjteményeiket bemutatni az idegeneknek.

Kétségtelenül haladást jelentett azonban, hogy a kormány most már behatóan és egyenkint megismerte a fennforgó hiányokat, és hogy az áthelyezés ténye felkeltette az egész ország figyelmét és érdeklődését az egyetlen magyar egyetem szükségletei iránt. »Hihetetlen kimondani — kiált fel egy akkori hetilap tudósítója,²⁾ — mily nagy öröm szállotta meg az egész magyar nemzetet arra a hirre, hogy az összes tudományok főiskolája, melynek székhelye eddig Nagyszombat vala, Budára fog áthelyeztetni.« Egy másik magyar író³⁾ háláló beszédet intéz a királynőhöz, ki saját palotáját engedte át a tudományok csarnokául. »Láttuk — úgymond, — akármerre tekéntsünk, a' sok szép Tanuló Helyeket, láttuk Hazánk javának elő-mozdítására iparkodó ügyekezését az Iffiuságnak; láttuk Maria Theresia' Királyi Kegyes Gondos-

¹⁾ Ephem. Vindob. 1778. jún. 2-iki szám.

²⁾ Ephem. Vindob. 1777. márcz. 24-iki szám.

³⁾ Nagy-ajtai Cserey Lőrincz: »Háláló beszéd a' tudományoknak Felséges Maria Theresia' királyi kegyes gondviselése által Budán felállított lakó-hellyökhöz való bé-iktatások' örvendetes napjára.« Bécs, Trattner. 1777. 8° 85 lap. Az idézett hely a 67. lapon.

kodásának Dicsőséges béfejezését a Budai Fő-Tanuló Háznak felállításában, láttuk mind ezek között a' szép bölcse Rendeléseket, melyek az okoson kicsinált Dolgoknak állandóságáról bizonyosokká tettek; nem is láthattuk ezeket úgy, hogy egyszersmind szívünköt a' legnagyobb vigasztalásnak, a' legtisztább örömnél érzékenysége el ne fogja.»

Érezni kezdte az ország, hogy ez az áthelyezés nemcsak az iskolának és a tudománynak, hanem az egész nemzetnek messze kiható kulturpolitikai ügye, egy új közművelődési programnak első jelentős száma.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az egyetemi és a tanulmányi alap keletkezése.

I.

Mikor a Jézus-Társaság feloszlott, a közoktatás jövője alakulását sűrű homály fedte. Az általános kavarodásban legelőbb is a közönséges szükségleteket kellett a kormánynak kielégítenie. A művelődés anyagának nemesbítését, a tanulmányok szellemének megújítását, a köznevelés magasabb és finomabb indítékainak megérettetését a gyors és erélyes cselekvés szüksége lehetetlenné tette. Akkor, mikor az iskolák nagy részének létele forog kérdésben, nem lehet tanakodni módszerekről és tantervekről.

Amit eddig az új rendszer előkészítéséről elmondottunk, nagyobbára ily lázas és némileg rendszertelen tevékenység nyomait viseli magán. A pozsonyi mintaiskola megalkotása, a nagyszombati egyetem újjászervezése és Budára áthelyezése is egyelőre inkább magukban álló szervezési munkálatoknak tekinthetők, semmint egy összefüggő rendszer tudatos kifejlesztésére vezető eszközöknek. A gymnasiumi oktatás terén — mint láttuk — csak annyi történt, hogy a kormány megmenteni igyekezett, ami megmenthető volt. Az elszórtan tett intézkedések még nem illeszkedtek egymásba. Magukban véve fontosak is, üdvösek is lehettek, de nem kapcsolódtak össze szerves egésszé.

Ennek a fejlődési folyamatnak nem egyedül az volt az oka, hogy az új rendszer kidolgozásával csak négy év múlva készültek el Ürményiek. Sokkal életbevágóbb volt az a körülmény, hogy az iskoláztatás új rendjének életbeléptetésére mindaddig gondolni sem lehetett, míg az anyagi eszközök rendelkezésre nem állottak. Ezeket megadták az *egyetemi és tanulmányi alapok*.

E mű keretében nem lehet feladatomból, hogy az említett alapok történetét megírjam. Erre egy egész emberélet is alig volna elégséges. Mert ami eddig e tárgyról a törvényhozáshoz, szakbizottságokhoz, hivatalos előadványokhoz és az irodalomba elhangzott,¹⁾ távolról sem meríti ki az idevágó nagy kérdéseket, s különösen történeti hátteröket. Nem elég az alapítóleveleket tanulmányozni. Az összes hivatalos tárgyalási iratok beható ismeretére van szükség, hogy e kérdésekben tökéletesen eligazodjunk. Az egyetemi és tanulmányi alapok jogi természetére vonatkozó sarkalatos elvek nem csupán az alapító levelek szövegéből állapíthatók meg, hanem talán még inkább (bármily paradoxonnak lássék is) azokból a módozatokból és eljárásokból, melyeket a királyi

¹⁾ *Irodalom*: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek előterjesztése a magyar királyi tudományos egyetemi vagyonának kimutatása tárgyában. Budán, 1869. (Okmánytárral). — A magyarországi királyi tanulmányi alap jogi természetének megvizsgálására szolgáló vezérokormányok. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából. Budapest, 1875. — Hamar Pál véleménye, melyet a tanulmányi alap jogi természete kérdésében ... előterjeszt. Budapest, 1876. — Szepešs Mihálynak a vallás-, tanulmányi és egyetemi alap jogi természete iránt ... beadott jogi véleménye. Budapest, 1876. (Okmánytárral). — Hamar Pál ... véleménye, amelyet a budapesti egyetemi alap jogi természete kérdésében ... előterjeszt. Budapest, 1876. — A vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelése alatt álló alapok és alapítványok jogi természetének megvizsgálására ... kirendelt bizottság által a tanulmányi alap ügyében kiküldött előadó (Apáthy István) jelentése. Budapest, 1881. — Marczali Henrik: Mária Terézia tanügyi reformjai. Budapesti Szemle, 1882. évf. 229-240. l. — Várošy Gyula és Weiser Frigyes: A katolikus iskolaügy Magyarországon. I. A magyar katolikus alapítványok jogi természete. Kalocsán, 1882. — Fraknói Vilmos: Magyar királyi kegyuri jog. Budapest, 1895. — Török Kálmán: A magyarországi katolikus egyházi vagyon tulajdonjoga. Eger, 1897.

czélatok szerint működő kormányshékek nap nap után követték a felosztatott társaság vagyonának kezelésében és tisztázásában. A valóságos gyakorlat, az eleven jogi felfogás, a részletekben nyilvánuló érvelés színezete és jellege, az egyes társházakat érintő vitás és pörös vagyoni ügyek eligazításakor lathá vetett bizonyítékok természete fogja legjobban felvilágosítani ama kérdéseket, melyeket az alapok 1780-ik évi diplomái, valamint a helytartótanács által nyilvánosságra hozott ügynevezett alapvető rendeletek általános szövegezésök miatt nyitva hagytak. Értem mindig e kérdések eldöntését a Mária Terézia-féle kor eszmevilágának nézőpontjából. Nem a vita jelen állásáról szólok, hanem arról a felfogásról, mely ama kort az ősiségi törvényeknek uralma alatt vezérelte. A tanügy történetének lévén írója, a vagyoni ügyek csak annyiban érdekelnek, amennyiben a közoktatás fejlődéséhez hozzájárultak. Ezért, s mert tárgyam időbeli határai ki vannak jelölve, itt arról kell szólnom, hogy miként keletkezett az egyetemi és a tanulmányi alap? mely czélokra szolgált s mily kezelés alatt állott *Mária Terézia korában*?

A Dominus ac Redemptor Noster kezdetű bréve ¹⁾ a Jézus-Társaság javait különösen két helyen említi. Az egyikben ²⁾ megtiltja a pápa a felosztatott társaság tagjainak, hogy

¹⁾ Az egykoru hivatalos iratok majd hullának, majd brévének nevezik. Maga a kúria azonban brévének tekinti és nevezi, mint az augusztus 13-án kelt második brévéből is kitűnik. »Gravissimis ex causis nuper Nos per alias nostras in simili forma Brevis die 21. superioris mensis Julij expeditas literas ect.« Hogy bréve volt és nem bulla, a külső ismertető jelek is bizonyítják. Természetes, hogy ez nem korlátozhatja vagy gyengítheti a felosztatás hatályát; hiszen az egyháztörténetből ismeretes, hogy nem ritkán nagyon fontos intézkedések azok, melyek brévékben foglaltatnak.

²⁾ A bréve hiteles szövegét megtalálhatjuk a Lib. Reg. L. kötetének 62—69. lapján. A fent idézett hely így szól: »Prohibemus autem omnino, quominus . . . Domos insuper, res et loca, quae nunc habent, alienare valeant; quin imo in unam tantum Domum seu plures, habita ratione Sociorum, qui remanebunt, poterunt congregari, ita ut Domus, quae vacuae relinquentur, possint in pios usus converti juxta id, quod sacris canonibus, voluntati fundatorum, divini cultus incremento, animarum salutis, ac publicae utilitati videbitur suis loco et tempore recte riteque accomodatum.«

rendházaikat el ne idegenítsék, mert azok a maga idején és a maga helyén teendő intézkedésekkel oly czélokra fognak fordíttatni, melyek a szent kánonoknak, az alapítók akaratának, az isteni tisztelet előmozdításának, a lelkek üdvözülésének és a közérdekeknek megfelelnek. A brève másik helyén ¹⁾ a pápa az evangéliumi szegénység szigorú fogadalmára figyelmeztet, mely alól csak a nevelés és tanítás czéljaira szolgáló intézmények mentesek; de még ezeket is csak úgy illeti meg a jövedelmek élvezetének joga, »hogy e jövedelmekből soha semmi se legyen fordítható magának a társaságnak javára és hasznára«. Úgy gondolom, hogy e híven idézett helyek sem azt nem bizonyíthatják, hogy a szentszék a szóban levő vagyonságokat a Jézus-Társaság magánjogi tulajdonának tekintette volna, sem azt, hogy az állambatalomnak e vagyonságokról való korlátlan rendelkezési jogát a pápa elismerte volna. Inkább valami kölcsönös megegyezés gondolata olvasható ki a pápai brève soráiból.

Ugyanilyen következtetést kell vonnunk XIV. Kelemen pápának a brève kibocsátása előtt 1773-ik július havában kelt bizalmas leveléből, melyet Mária Teréziához intézett.²⁾ »Távol vagyunk attól — úgymond, — hogy a legesekélyebb mértékben is kisebbsítük vagy csorbítsuk az uralkodók törvényes jogát és tekintélyét, legkevésbbé pedig Császári Felségedét, akit szent vallásunk legyőzhetetlen védelmezőjének (defesa inexpugnabile) tekintünk . . .« A pápa meg van győződve, hogy a királynő minden esetre a szentszék óhajai szerint fog eljárni a brève végrehajtásában, és pedig akként, hogy a társaság házai, collegiumai és javai »a mi szent vallásunknak és az államnak javára fordíttassanak, egyesítve és összekapcsolva, úgy, a mint illik, ezeket a fontos tárgyakat« (che

¹⁾ »... et compertum inde habuimus eum (t. i. ordinem, qui Societatis Jesu vulgo dicitur) . . . arctissimo Evangelicae Paupertatis voto tam in communi quam in particulari fuisse Deo consecratum, exceptis tantummodo studiorum, seu litterarum collegiis, quibus possidendi reditus ita facta est vis, et potestas, ut nihil tamen ex iis redditibus in ipsius Societatis commodum, utilitatem ac usum impendi unquam possit atque converti.«

²⁾ O. L. Udv. Kanecz. Ad concept. 5041. ex 1773.

le case, colegi e beni della compagna saranno impiegati
..... in beneficio della Nostra Santa Religione e
dello Stato, unendo e combinando, come corrispondene questi
importanti oggetti).

A pápának ez a levele teljesen megfelel az ország
akkori közjogi helyzetének. A katolikus királyság és ka-
tholikus állam lényegéből következik, hogy a feloszlatott
társaság javai, az alapítók célzatai szerint, továbbra is
katolikus közcélokra szolgáljanak, azaz: egymást fedő,
egymással azonos, egymástól el nem választható katolikus
és állami célokra. Az »unendo e combinando« a katolikus
egyháznak és a katolikus államnak szoros kapcsolatát akarja
jelteni; s egyenesen e kapcsolat felbontására vezetett volna
akár az, ha az egyház egyoldaluan rá tette volna kezét a
javakra, akár ha az állam elvonta volna őket katolikus
célokra szolgáló rendeltetésöktől. A »fundus studiorum
publicus,« amint ekkor kezdik nevezni a tanulmányi alapot,
úgyisintén a nagy alapító levélnek az a kifejezése, hogy a
Jézus-Társaság a »nyilvános« iskolákat látta el, és hogy a
társaság megszűntével a »nyilvános« iskolákról való gondos-
kodás kötelezettsége továbbra is fennáll,¹⁾ valamint a nevezett
alapító levélnek ama határozott kitétele, hogy a Jézus-Társaság
vagyon a »nyilvános« iskolák örökös javadalmazására szol-
gál,²⁾ jelentik az alap nyilvános, tehát katolikus jellegét,
szemben mindazzal, ami nem volt nyilvános, azaz: nem volt
katolikus. A protestánsoknak akkoriban, a Carolina Reso-
lutióból kifolyólag, se vallásgyakorlata, se iskolatartása a
szó kiterjedt értelmében nem volt országos jellegű, amint
erről e mű folyamán untig meggyőződhattunk. Az ő isko-
lákat a kormány nem is nevezi »nyilvános« iskoláknak,³⁾

¹⁾ Supramentionato abolitae Societatis Religioso ordini... cum
onere providendarum *Publicarum* Scholarum collata esse, idecirco gene-
ratim omnia Bona..... cum cessante etiam Instituto saepefati ordi-
nis Religiosi, Institutum tamen providendarum *publicarum* Scholarum...
non cessaverit etc.»

²⁾ »... pro perpetua Dote Fundi Studiorum et *Scholarum publica-
rum* in percharo Regno Nostro Hungariae.«

³⁾ A Rat. Ed. (116. l.) még 1777-ben is így írja le a protestáns nép-
iskolaügy helyzetét az országban: »Religione dissidentes, quorum asseclae,

sőt a felsőbbeket 1776-ig még gymnasiumoknak sem. A protestánsoknak e jogi helyzetéből folyik, hogy nekik semmi-nemü jogezimők a feloszlatott társaság javaiból alkotott alapra nem volt és nem lehetett. Ilyesmit az akkori közfelfogás a lehetőségek körén kívül álló dolognak tartott, s ezért semmiféle hivatalos iratban és tárgyalásban még csak egyetlen egyszer sem kerül szóba az, vajjon a protestánsok is részesedhetnek-e a tanulmányi alapból. Annyira elképzelhetetlennek látszott az ilyesmi, hogy senkinek se jutott eszébe. Nem is tudok esetet, hogy Mária Terézia a tanulmányi alapból bármily csekély összeget is utalványozott volna nem-katholikus iskoláknak, vagy hogy a protestánsok csak egyetlen egyszer is folyamodtak volna ezen alapból való részeltetésükért. Az a körülmény, hogy a Ratio Educationis be akarja vonni s tényleg be is vonta a protestáns iskolákat az országos tanulmányi kormányzat hatáskörébe, mitsem változtatott a tanulmányi alapnak ezen katholikus közczélokra szolgáló rendeltetésén, mert ne feledjük, a Carolina Resolutio (ha enyhültek is következményei a gyakorlatban) elvileg esorbitatlanul fennállott, és — miként e mű folyamán látni fogjuk — éppen az volt egyik legnagyobb sérelmök a protestánsoknak, hogy bár kizárólag saját jövedelmi forrásaikból tartották fenn iskoláikat, az államkormány ezekre az intézetekre is kiterjesztette hatalmának teljességét. —

A pápának fent idézett levele után valóban mindenkit meglephet az augusztus hó 18-án kelt hivatalos körrendelet,¹⁾ melylyel Corsini bibornok a bécsi nuntiatura útján (tehát nem a politikai kormány közvetítésével) értesíti a magyar püspököket a rend feloszlatásáról s az ezen ügyben szervezett külön bibornoki congregatio működésének kezdetéről. Amíg ugyanis a pápa a bevezetőleg idézett sorokban a királynő intézkedéseibe belenyugodni látszik, addig Corsini nyilván szintén a kúria tudtával, arra utasítja a nuntium,²⁾

qui a Romano-Catholicis dissentiunt, passim permixti habitant, paucisque solum locis habent haetenus *privatos ludos*.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5041. ex 1773. Bécsi Udv. Levélt. -Vortr. der Staatskanzlei.- Fasc. 160. ex 1773.

²⁾ "... ut Amplitudo Tua ... easdem litteras Apostolicas suppres-

hogy a társaságnak »bármilyen javait, dolgait, jogait és tartozékait« a szentszék nevében foglalja le (*apprehendat*) és tartsa vissza (*retineat*) a szentszék által kijelölendő **czélokra**. A bibornokok gyűlekezete tehát a szóban levő **javakat**, melyeknek nagy része magyar királyok donatiója útján szállott a társaságra, az egyház tulajdonának tekinti és kizárólag a szentszéket tartja illetékesnek ama czélok megállapítására, melyekre e javak ezentúl fordítandók. Teszi ezt a királyi tetszvényjog megsértésével, és a magyar kormányshékeknek, sőt magának a Felségnek megkerülésével.

Így állottak a dolgok, mikor a kancellária a győri püspök jóvoltából értesül a körlevél szövegéről, s illetőleg é körlevélnek azon mondatáról, mely — miként a főkormányshék hangsúlyozza — sem az országos törvényekkel, sem az apostoli magyar király tekintélyével nem egyeztethető össze (1773. szeptember 8.). Nyomban felír a királynőhöz további utasítások vétele végett, s ugyanakkor szigorúan meghagyja az összes püspököknek, hogy a pápai bréve végrehajtását mind addig függeszhék fel, míg a Felség rendelkezéseit a maga rendes útján (*debito suo canale*) kézhez nem veszik.

Míg ezek történnek, a felmerült bonyodalmat önszántából már maga a kúria oldotta meg. A pápai körlevél augusztus hó 18-án kelt; hat nappal utóbb, augusztus hó 24-én, Vincenzo Macedonio, a bibornoki congregatiónak egyik tagja, arról értesíti a bécsi nuntiuszt, hogy a szóban levő körrendelet szövege a monarchiára nézve nem érvényes, és hogy a pápa ő szentsége — tekintettel azon eltérő megállapodásokra, melyek közte és a királynő közt előzetesen létrejöttek — a körlevélnek sürgős visszavonását elrendeli.¹⁾

sionis et respective deputationis particularis congregationis rite denuntiet, publicet et intimet, cosque ad illarum executionem adigat et compellat, singularumque domorum, collegiorum et locorum hujusmodi et illorum honorum, rerum, jurium, et pertinentiarum quarumcunque possessionem nomine Sanctae Sedis apprehendat et retineat, pro usibus a Sanctissimo designandis.«

¹⁾ »Sebbene la Santità di Nro Signore« — írja a bibornok — »abbia fatto spedire una lettere circolare a tutti i Vescovi, con cui si ordina di prendere possesso nomine Sanctae Sedis dei Beni generalmente dell'

E fordulat nyomban erős önérzetet kelt az államhatalomban. A királynő Esterházyhoz intézett kéziratában ¹⁾ (szept. 18.) kijelenti, hogy a jezsuiták vagyona az összes teherrel és haszonnal (cum onere et commodo) az államra száll (dem Statt anheimfällt) s a királynő rendelkezésének van fenntartva, és hogy a felosztatásról intézkedő brève csakis a »placetum regium« kíséretében, azaz: a királyi és állami jogok épségben tartásának hangsúlyozásával (salvis Juribus regiis et Status Politici) hirdethető ki. Majdnem szóról szóra ismétlődik ez az intézkedés a szeptember 20-án kibocsátott udvari rendeletben, ²⁾ aminthogy a kormányiszékeknek összes idevágó tárgyalásai a tanulmányi alap közjogi jellegének feltételéből indulnak ki és mennek végbe. A jezsuiták — mondja jellemzően a helytartótanács ³⁾ — vagyoni szempontból a kolduló szerzetesek sorába tartoznak, kik temporaliák tulajdonosai nem lehetnek, hanem az összes javakat és jövedelmeiket csakis mint »a jámbor alapítványok gondozói« élvezték, különös tekintettel a reájok bízott iskolákra és tanszékekre.

Az egyes társházak felosztatására kirendelt bizottságok,

estinta Compagnia Giesuitica, e ciò per serbare l'uniformità di quelle lettere spedite per lo Stato Pontificio e per altri Stati... nondimeno siccome prima è diversamente convenuto colla Maestà della Regina Imperadrice, così il S. Padre mi comanda di scrivere espressamente à V. Em., acciò Ella si compiaccia di subito ritirare l' Enciclica e di prevenire la Corte, il Ministerio, e chi sia necessario che ne resti inteso, che non rechi loro maraviglia veruna la spedizione della Circolare predetta, mentre sua Bne non intende di cagionare innovazione del concordato in minima parte etc. O. L. Udv. Kancz. 5041. ex 1773. (Másolat.)

¹⁾ »...ihr Vermögens Stand, welcher nunmehr cum onere et commodo dem Statt anheimfällt.« ... »Da übrigens dem Vernehmen nach denen Bischöfen in Hungarn nur das erstere Päbstliche Circular Schreiben, wo selbst ihnen Bischöfen die Disposition und Austheilung des Vermögens der Jesuiten eingeräumt ist, zugekommen, so gehe ich unterinstens Meiner Geheimen Hof- und Staatskanzley das behörige mit, dass selbe bey dem hiesigen Nuntio sich verwenden möge, damit die an solchen bereits eingelangte anderweite Päbstliche Schreiben, in welchen die Verwaltung der Ordens Güter Meiner Disposition überlassen bleibet, an die ordinarios in Hungarn von dorten aus des ehestens abgeschicket werden.« O. L. u. ott.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 5041. ex 1773.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 1112. ex 1774.

miként már más helyütt említettem, 1773. évi október 2-tól november 8-ig jártak el tisztökben. Mindenütt leltárba vették az ingó és ingatlan javakat, bekérték az alapító leveleket és kötelezvényeket, s megállapították házanként a cselekvő és szenvedő vagyont (*statum activum et passivum*). Az egész nagy vagyonálladékot egyelőre a királyi kincstár vette kezé alá, mindaddig, míg a vagyon egyes alkotó részeinek eredetére és jogi természetére vonatkozó tárgyalások biztos eredményre nem vezettek, különösen pedig a vagyonnak alapítványi jellegű részei ki nem választattak.¹⁾

E tanácskozások, melyek a királyi helytartótanács és a kamara tagjaiból alkotott vegyes bizottságban,²⁾ később a tanulmányi bizottságban folytak le, majdnem egészen Mária Terézia uralkodásának végéig, vagyis a nagy alapító levél kibocsátásáig huzódtak. Az 1773-ik évtől az 1780-ik évig terjedő hét évet tekinthetjük tehát azon időnek, melynek folyamán az egyetemi és tanulmányi alapok keletkeztek és végleges alakot öltöttek.

Már a szentszékkal való levelezés alkalmával kijelentette a királynő, hogy a Jézus-Társaság vagyonát ugyanazon czélokra kívánja fordítani, melyekre azt az alapítók szánták. Ezt a szándékát meg is valósította, de a vagyonnak nem minden részére vonatkozólag egyenlő elvi álláspontból. Míg ugyanis az egyházi jellegű vagyonságokra nézve azt vallotta, hogy azok az 1548-ik évi XII. t.-cz. értelmében ezentúl is kizárólag tanügyi czélokra fordítandók és semmi más célra nem fordíthatók, addig a felosztott társaság vagyonának valamennyi többi részét, bármily módon jutottak is a társaság birtokába, a koronára szállott fiscalításoknak tekintette, melyeket kizárólag önszántából, királyi kegyelemből fordított tanul-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5479. ex 1773.; 1043. ex 1774.; 3465. ex 1774.

²⁾ *Commissio mixta in Jesuiticis ordinata*. Elnöke Balassa Ferencz gróf. Tagjai között (működése egész tartama alatt) Berchthold Ferencz gr. püspök, Aszalay József, Skerlecz Ferencz, Klobusitzky József, Szöllősy Ferencz és Ságghy Gergely tanácsosok, Somsich Lázár titkár, Zgurics János számtanácsos neveit olvassuk. Tollvivő rendszerint Diószeghy József.

mányi czélokra.¹⁾ A királynő ezt 1775. évi november 9-én leghatározottabban kijelenti, és pedig azon kifejezett indító okból, hogy ebben a tekintetben soha téves vagy hamis magyarázatnak helye ne lehessen. Nevezetesen kimondja, hogy az el nem idegeníthető, egyházi eredetű javadalmakon kívül »minden más ily birtok továbbra is a szó legszigorubb értelmében a koronára szállott igazi fiscalitásnak tekintendő,» és e javak értéke »kizárólag kegyelemből» a magyar tanulmányi alapra fordítandó.²⁾

Hogy e megkülönböztetés értelme felől kétségben ne lehessen az olvasó, meg kell vizsgálnunk, hogy az 1773-ik évi állapot szerint mily természetű vagyonságokból állott az egész »massa Jesuitica?»

Nagy részét e vagyonnak oly javak alkották, melyek *egyházi jellegűek és eredetűek* voltak (*juris ecclesiastici*). Ide

¹⁾ Die übrige Güter aber, welche ad Titulos Beneficiorum ecclesiasticorum nicht gehören, sondern von der erloschenen Gesellschaft durch königl. oder auch privat Donationen acquiriret worden, sind als Fiscalitäten anzusehen, die der Kron anheim gefallen... bey dieser Gattung der Güter hätte zwar all jenes, so nach denen dermahligen Schätzungs Beträgen den vormahligen Werth, oder die Ankaufs Summen übersteiget, für Mein hung. Cameral aerarium vorbehalten werden können; weilen Ich jedoch zur Ehre Gottes und Aufnahme der Religion, dann des Studienwesens auch dieses Superplus bereits dahin gewidmet, so werde hienach dem Consilio Locumtenentiali über das hieraus erwachsende, und von Mir den Gottgefälligen Stiftungen in ganzen gewiedmete Quantum ein eigenes, auf alle Fälle dergestalt gesichertes Foundations-Instrument ausfertigen lassen. — 1775. évi május 22-én kelt legfelsőbb elhatározás. O. L. Udv. Kanecz. 2639. ex 1775.; H. T. Acta Jesuitarum 10. ex 1775. — V. ö. Udv. Kanecz. 2883., 2910., 3144., 3183., 3575. ex 1775.

²⁾ Damit meine im Eingang der beyliegenden Nota angeführte... erflossene Erledigungen zu keiner Irrung oder unächtigen Ausdehnung jemals gewendet werden, als will demselben hiemit die weitere Ausdeutung dahin geben, dass nach dem Inhalt meiner übrigen sowohl in vorigen, als auch in diesem Jahre in Sachen geschöpften Resolutionen, mit Ausnahm' der ad titulos Beneficiorum ecclesiasticorum gehörigen, mithin dermahlen unveräusserlich bleibenden Exjesuiten Gütern alle übrige derley Güter noch fernerhin als wirklich der Kron anheimgefallene Fiscalitäten auch in dem genauesten Verstande genommen, anzusehen seÿen, und deren Werth lediglich aus meiner Gnade für den Studien Fond in meinem Königreich Hungarn gewidmet verbleiben soll. — O. L. Udv. Kanecz. 5489. ex 1775.

tartoztak a volt prépostságok, apátságok és oltáralapítványok, az 1548-ik évi XII. t.-cz. értelmében, mely szerint »az elpusztult zárdáknak, klostromoknak és káptalanoknak birtokai s jövedelmei tudós papok és Isten igéje igaz hirdetőinek táplálására (hogy a népet a régi igaz értelmű, valódi katholika hitben és vallásban megtartani . . . igyekezzenek), valamint a vidékbeli iskolák felállítására s felszerelésére, és azok tudós és jámbor mestereinek tartására, és végre a jó reményű ifjúságnak és fiataloknak, hogy tanulhassanak, előmozdítására és segítségére fordíttassanak«. Az udvari kamara ¹⁾ hajlandó lett volna még ezen egyházi javak közt is különbséget tenni a szerint, amint a vagyonszerzést tiltó 1498-ik évi III. 55. t.-cz. meghozatala előtt vagy után kerültek egyházi kezekre; s azt a tételt állítja fel, hogy mindazon javak, melyek 1498 előtt nem voltak egyháziak, 1775-ben sem lehetnek azok, ha csak egyik-másik birtok az 1715-ik évi XVI. t.-cz. által megengedett dispensatio révén nem adatott át a jezsuitáknak. Azonban a fiscus érdekeinek előmozdítására törekvő kamarának ezen érvelése teljesen figyelmen kívül maradt, és amennyiben történeti és jogi alapon bebizonyítható volt, hogy valamely jószág *általában* az egyházi vagyon csoportjába tartozik, el volt döntve a kezelés kérdése is, mert közjog és kánonjog egyaránt tiltották az ily birtokoknak bármikor és bármilyen alakban való elidegenítését, s így azokat nyomban átvette a helytartótanács házi kezelés vagy bérbeadás céljából. Maga a királyi jogügyek igazgatója (Magister Paulus Szilávy) is erősen védelmezi ezen egyházi jellegű vagyonságok örök fennmaradásának álláspontját, hivatkozva Szent István, Szent László, Kálmán és Zsigmond királyok idevágó decretumaira, nemkülönben a Hármaskönyv I. részének 10. czímére, melynek értelmében, ha változnak is a javadalmak, a jószágok tulajdonjoga mindig az egyháznál marad. És hogy mily szigorúan őrködött a kormány e javak álladékanak sértetlensége fölött, egyebek közt a nagyváradi residentia esetéből ²⁾ tűnik ki, mely szerint a királynő Tarján és Gyapju

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 818. ex 1775.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 2094. ex 1776.

nevű jószágokat, nemkülönben a jánosdai birtoknak egy-negyed részét, továbbá a panaszi, oroszai és tóthteleki pusztákat azzal a fenntartással adományozza Beöthy Imre kir. táblai assessornak, hogy amennyiben bármikor kiderülne, hogy e vagyonságokban egyházi jellegű részek foglaltatnak, a nevezett birtokos sajátkezüleg kiállított reversalis erejénél fogva tartozik az illető birtokrészeket azonnal visszaszolgáltatni.

A mondottak is elégségesek annak bizonyítására, hogy Mária Terézia és kormányja a Jézus-Társaság vagyonának egyházi jellegű részét, amennyiben e jelleg kimutatható volt, teljes tiszteletben tartották, s e vagyon jövedelmeinek felhasználásában szorosan az 1548-ik évi XII. t.-cz. szellemében jártak el.

Az egyházi jellegű ingatlanok sorába tartoztak például a bozói, sellyei és turóczyi prépostságok, a mislei, vörösbényi, lőcsei, szegszárdi, szkalkai, lébényi és pornói apátságok. Az udvari kamara 1775-ben mintegy 3 millió forintba becsüli értéküket és 120,000 forintba évi jövedelmöket.¹⁾

¹⁾ Klobusitzky József, mint a tanulmányi alap kezelője, 1777. okt. 13-án az egyházi jellegű vagyonnak állandékát következőleg mutatja ki: »Bona Ecclesiastica Fundum Studiorum concernentia sunt sequentia: 1° *Kis-Falud* cum Praedii Szeghi Portione Szathmariensis Residentiae. — 2° Possessio *Kolbach* Scepusiensis Residentiae. — 3° Possessiones *Mochuja et Kajala* Residentiae Eperjessiensis. — 4° Collegii *Leuchoviensis* Bona ad Claustrum Monasterii Carthusianorum *Sancti Joannis de Lapide Refugii* olim spectantia, et possessionibus Kolesó, Curia Tíbe, Tamásfalva, Arnusfalva, Sunyava omnia Comitatus Scepusiensis. Item Nagyház curia in oppido Liszka, Vineae Nagy-Szeghi, Gordon et Baráth dictae 120 fossorum in Comitatu Zempliniensi. — 5° Collegii Cassoviensis *Abbatia Mislensis* consistens ex Possessionibus Alsó-Misle, Felső-Misle, Bologd, Ósya, Boroszló, Bogdány, Alsó-Mérk, Janó. — 6° *Abbatia Pornó* ad Collegium Soproniense: Possessio Pokol, Alsó-Beled, Német-Keresztes, Pinka-Mindszent, Péterfa certae Plagae decima. — 7° Ad *Abbatiam Sexardiensem*: Oppidum Sexárd, Possessiones Eörsény, Möss, Agárd, Grabócz, Faisz. — 8° *Abbatia Sancti Jacobi de Lébény* ad Collegium Jaurinense spectans, consistens ex una portione in Lébény, Praediis Börmáz et Lieczkó, Diverticulo Baráth-Föld et nonnullis agris Ecclesiae Abbatialis in Lébény sitis. — 9° *Abbatia Sancti Benedicti et Andreae de Rupibus Szkalka*, consistens ex Possessionibus Apáthfalva, Ujezdo, Zlicsó, et Praediis Szkalka, Altaristica item Possessione Liboresa. — 10° Collegii Jaurinensis ad Monasterium condam Monialium de Valle Weszprém spectans, utpote

Annak megállapítása, hogy az illető birtok tényleg egyházi vagy világi jellegű-e, némely esetben rendkívüli nehézségekkel járt. A vegyes bizottságnak ama tagjai, kik a kincstárt képviselték, rendszerint a *juris saecularis* mellett igyekeztek érveket felhozni és okiratokat idézni, míg a helytartótanács megbízottai az ily kétes jellegű vagyonságok egyházi eredetét és el nem idegeníthető voltát vitatták. Terjedelmes jogtörténeti értekezésekre akadunk a hivatalos iratokban, a legrégibb időkre visszamenő bizonyítékokkal és nem csekély tudományos apparatussal. Ily kétes javaknak látszottak például a soproni collegiumhoz tartozó Beő és Keresztény nevű birtokok; ¹⁾ a komáromi ház fehérmegyei birtokai közül Pákozd, Sukoró, Etyek és Gyúró; ²⁾ a szepesi ház fekvőségei közül az abaújmegyei Somogy és a szepesmegyei Kolbach. ³⁾

Hogy mily szellemben folytak le az effajta tanácskozások, annak tanulságos példáját adják a soproni collegiumnak imént megnevezett jószágai, melyeknek első nyomai a XIII. századba, IV. Béla és III. András idejébe vezetnek, amikor Beő (Bű) és Keresztény nevű helységek királyi adomány útján és pápai jóváhagyással a Szent-Jánosról elnevezett soproni keresztesek birtokába jutnak. ⁴⁾ A keresztesek a XV. század végéig birják mindkét jószágot, mire nézve bizony-ságul szolgálhatnak Zsigmond királynak 1434-ben s Mátyás-

Possessiones Vörös-Berény, Kenese, Padrag, Portiones item in Balaton-Kujár et Vámos, nec non Praedia Mama, Sándor, Csitény et Menyeke. Diverticulum porro Füsfeő, Akarattya, Jutas, Fundique in Valle Wessz-prém siti. — O. L. Udvar. Kanecz. 5783. ex 1777. V. ő. 2083. ex 1778. — Klobusitzky kimutatásában már nem szerepel a sávniki apátság és az ipolysághi prépostság, melyeknek ellenében megkapta a tanulm. alap a szegszárdi apátságot és a herezegprimás által fizetendő évi 10,000 forint járulékot.

¹⁾ O. L. Udvar. Kanecz. 153. és 2335. ex 1776.

²⁾ U. ott 474. ex 1776.

³⁾ U. ott 1397. ex 1776.; Somogyra nézve még 31. ex 1776.

⁴⁾ Ordo Hospitalariorum seu Cruciferorum S. Joannis Hierosolymitani. A soproni ház: Conventus S. Joannis Bapt. de Sopronio. Állítólag 1577-ben végezték a templomban a keresztesek az utolsó isteni tiszteletet. A jószágot a királyné Kollár Ádámnak adományozza. V. ő. Fuxhoffer-Czinár: Monasteriologia, 1858. II. köt. 134. s. kk. II. 147., 148. l.

nak 1471. és 1476-ban kelt oklevelei (melyeknek részletes ismertetését adják az iratok). A keresztesek rendjének felosztásával a szóban levő jószágok a koronára szállottak, de az I. Ferdinánd és Zápolya János közötti hadakozások idejében Nádasdy Tamás ragadta magához a kegyuri jogokat, s e czímen Nádasdy Ferencz gróf utóbb az egész crucigertust összes tartozékaival (beleértve Beő és Keresztény nevű jószágokat) I. Lipót királynak 1669-ben kelt jóváhagyása mellett a Jézus-Társaságnak adja. E tényállásból a helytartótanács megbizottai azt következtették, hogy a szóban levő javak egyházi jellegűek, mert jóval az 1498-ik évi törvény-czikk előtt (melyet a kamara is irányadónak tekintett) egyházi testületek kezén voltak, s mert Nádasdy jogbitorlása az »ecclesiasticum« jellegét el nem törölhette; hiszen csak a kegyuraság volt a családé, de nem a tulajdonjog, amit Nádasdy Ferencz már azzal is elismert, hogy a soproni jezsuitáknak szóló adományleveléhez a királyi jóváhagyást feltételül kikötötte. Ezzel szemben a kamara úgy érvel, hogy a jószágok adományozhatása (die Conferibilität) nem a Jézus-Társaságnak, hanem a kereszteseknek jogára vezetendő vissza, mely jog ennek a rendnek megszűntével a koronára háramlott, úgy mint a kereszteseknek más magyarországi javaival történt . . .

A Jézus-Társaság vagyonának második, aránylag nem nagy részét oly ingatlan birtokok képezték, melyekben *egyházi és világi eredetű jogok* vegyüléke foglaltatott. Ilyen volt például a trencsényi collegiumhoz tartozó szalkai apátságnak Piechó nevű possessiója, nemkülönben az eperjesi társházhoz tartozó Kajatha. A két rendbeli jogok annyira összeolvadtak mindkettőben, hogy a bizottság nem volt képes az ecclesiasticumot a saecularé-tól elkülöníteni. E nehézséget utóbb »cumbialiter« vagyis jogesere útján oszlatják el, amennyiben Piechót teljesen világi jellegűnek, Kajathát pedig teljesen egyházi jellegűnek nyilvánítják.¹⁾

A harmadik csoportot alkotják mindazon ingatlanok, melyek *világi jogczímen* kerültek a Jézus-Társaság birtokába

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 1397. és 2335. ex 1776.

(*juris saecularis*), és pedig vagy királyi adomány, vagy királyi jóváhagyással megerősített magánadomány útján. E javak vagy megnevezett czélokra, különösen iskolákra (*fundationalia*) vagy határozott czélnek megjelölése nélkül adományoztattak. Értékeket 1775-ben 1,637,497 frtra. becsülik.¹⁾ Mind a kanczellária, mind a kamara abból a felfogásból indul ki, hogy e világi eredetű birtokokat a magyar jog szerint a szent korona örökli, s azért velők a királynő szabadon rendelkezhetik. Láttuk fennebb, hogy Mária Terézia ezen világi jellegű vagyonságokat is »kegyelemből« tanügyi czélokra kívánja fordítani; e szándékát azonban oly módon valósítja meg, hogy azon ingatlan javakat, melyek határozott czél kikötése nélkül adományoztattak, a kir. kamara által megállapított becsáron érdemes folyamodóknak eladja, a befolyó összegeket pedig az iskolai alapokhoz csatolja. Alakilag nem eladás volt ez, hanem a királyi donationnak azon neme, melyet a Hármaskönyv (I. rész, 13. czím, 3. §.) »vegyesnek« nevez; lényege abból áll, hogy az ország szent koronájának joghatóságába törvényesen visszaszállott nemesi jószágot a fejedelem valakinek jeles érdemeiért adományozza, de olyaténképen, hogy az adományos valamely pénzösszeget tartozik lefizetni (*inscriptio*). A királynő előszeretettel választja e módzatot, mert egyfelől maga iránt lekötelezi az adományosokat, másfelől a tanulmányokra rendelt anyagi eszközöket gyarapítja. Meg is mondja egy alkalommal, hogy ily adományozásoknál semmiféle aggodalomnak (*gar kein Scrupel*) nem lehet helye; »azok a magánosok — úgymond, — kiknek e jószágokat adományozni kívánom, jól fizetnek, s ez gazdag jövedelmet fog hajtani mind a tanulmányi, mind a vallásalapnak; több érdemes család is jut birtokhoz.« A királyi adományozásnak ezen nemével kapja meg a *pretium aestimationale* ellenében a fejedelemségi birtokot (*Albanus*) és a győrmegyei Sövényházát Neuholdt János udv. tanácsos, Török-Bálintot Majláth József fiumei kormányzó, a borsodmegyei Mező-Nyárádot Majthényi Károly, a hétszemélyes tábla bírása; a pákozdi, etyeki, sóskuti, sukorói és gyúrói (fehérmegyei)

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. Hung. Pálfi. No 17. Fasc. 19.

birtoktömeget a fehérvári káptalan, Pázmándot Kempelen János tábornok, a verebi birtokot Végh Ignác kamarai tanácsos, az agárdi pusztát és a vaáli birtokot Ürményi József, a vasmegyei pulyai nemesi curiát Saághy Gergely kamarai tanácsos, a hevesmegyei fajzati pusztát gróf Batthyány József, Pataházát (Győrmegyében) Batsák József kamarai tanácsos, a fehérmegyei Perkátát Győry Ferencz udv. tanácsos, a tarrjáni (biharmegyei) uradalmat Beöthy Imre ítélőmester, több pozsonymegyei nemesi curiát Pálffy Károly gróf, a baranyamegyei görcsöni birtokot Aszalay József helytartótanácsos, a sopronmegyei Beő nevű birtokot Kelez József udv. tanácsos, Keresztényt (ugyanott) Kollár Ádám, az Ung, Szabolcs és Bereg megyékben levő Feketeháza, Felső-Revistye, Felső-Remete, Jósza, Huszna, Bunkócz, Ágtelek, Eszény, Ignecz és Felső-Baranya nevű birtokok egyes részeit, nemkülönben a beregmegyei Kis-Dobronyt Bujánovits János.¹⁾ A nevezettek majdnem kivétel nélkül vagy a bécsi vagy a pozsonyi kormány-székek tanácsosai, vagy más magas rangú férfiak, kik ezen az úton könnyű szerrel és aránylag olcsón jutottak jövedelmező uradalmakhoz.²⁾

Az ingatlan javak negyedik csoportjának tekinthetjük azon *kisebb fekvősegeket, melyek a székház területén kívül*, az illető városok külső részeiben vagy határaiban voltak.

¹⁾ A főforrás: O. L. Ud. Kanecz. 4566. ex 1779. sz. mellett fekvő, 359 oldalra terjedő jegyzőkönyvnek 231—236. lapja. E jegyzőkönyv a tanulmányi alap történetére nézve elsőrangú fontosságu okirat. Címe: »Protocollum Commissionis in negotio Studiorum peculiariter ordinatae circa universam massam Regiae Universitatis Budensis, et alterius Publici Studiorum Fundi, qualiter actu coordinatam, et quomodo ulterius in majorem Publici hujus Rei Literariae Peculii utilitatem et securitatem conformandam depromptum.«

²⁾ V. ö. O. L. Ud. Kanecz. 818. és 3575. ex 1775.; 2083. ex 1778. Nehánynak eredetére vonatkoznak a következő adatok: Göresönt 1702-ben vették meg a jezsuiták 1000 frtért a kamarától; Perkátát és Tápét bizonyos Gorup, győri prépost birta világi jogon s illetőleg szerezte meg Török Ferencztől; az uradalmat 1662-ben a győri jezsuiták collegiumára hagyta; Vereb, Pázmánd, Agárd, Vál a Jakusics családéi voltak s ajándékkép jutottak a komáromi residentia birtokába; Török-Bálintot a budai jezsuiták Drehozky András és Mihály Juszina örököseitől vették 1000 frton stb.

Az iratok úgy nevezik őket, hogy »fundi civiles«. Többnyire kis birtokokból állottak, melyeket a jezsuiták ajándékképen vagy cessio útján kaptak, vagy zálogjogon birtak, vagy idők folytán különböző világi jogcímeiken (titulis temporaneis) szereztek és örökölték.¹⁾ Nagyobb részöket az 1776-ik év folyamán nyilvánosan elárverezték s a befolyó pénzeket a tanulmányi alaphoz csatolták; kisebb részöket egyelőre megtartotta a kormány az iskoláknak vagy a jezsuiták örökébe lépő tanítórendeknek további használatára. E polgári fekvőségek csoportjában találunk kisebb-nagyobb házakat, malmokat, magtárakat, két vendéglőt (Győrött és Pécssett), 1 sörgyárat (braxatoriumot Egerben), gyógyszertárakat, gyümölcsös kerteket, szőlőket, szántóföldeket, réteket s azonkívül 20 kisebb allodialis birtokot. Csupán a szőlőkertek száma — amennyire felkutathattam — 159-et tesz. Egyes társházakhoz, mint a soproni, kassui, selmeczi, pécsi és kőszegi házakhoz, különösen ily természetű vagyonágok kapcsolódtak.

A kőszegi collegium²⁾ — hogy egy jellemző példát említek — ajándék, engedmény, örökség vagy szerzemény czímén magáénak vallotta a felső-pulyai birtokot, mely az épületeken kívül 60 hold szántóföldet, 11 rétet, néhány szőlőt s 9 kisebb erdőt foglalt magában; továbbá a Szőke-féle curiát tartozékaival, a Prikosics Jánostól vásárolt két hold szántóföldet, a Cseszkó Judith-féle porceziót, a Szilágyi Baltazár-féle három hold szőlőt, a Horváth-féle curiát, Tóth Mihálynak egynegyed szöllejét, a Domján-féle erdőt, a Kozma Zsuzsánna-féle szántóföldet, Horváth Judith és Katalin porcezióit, a Horváth Katalintól eredő félholdas szőlőt, a Gerdenics-féle szőlőt, a Supanics István-féle $4\frac{1}{2}$ hold földet, a Barassovics-féle rétet, a Nagy István-féle fekvőségeket, a Kosy Miklós és Völgyi Gergely-féle doroszlói szőlőket, a Horváth Katalintól örökölt telkeket, a Gombos Imrétől és Cseszkó Judittól eredő két holdas földet. Ide tartozott továbbá a pulyai, kőhalmi és doroszlói határookban a Szilágyi Baltazár-féle nemesi telek, a

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2639. ex 1775.; 168., 1598., 2234. ex 1776.; 150., 474., 830., 1116., 1119., 2051., 2078., 2094. ex 1776. (különböző társházak vagyonálladékára vonatkozó bizottsági felvételek).

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 1398. ex 1776.

Tiborecz László-féle fekvőségek, több telek a Steinberg vagy Kőhalom nevű területen, Paty Pál nemesi háza, 7 kis szántó-föld, 2 erdő, $1\frac{1}{2}$ holdas szőlő, mintegy 10 rét, végül, Kőszeg városa területén egy kőház (melynek ára 1700-ban 1300 forint volt), a gyógyszerház 3600 forint becsértékben, a Gyöngyös-folyón túl egy kert és szántóföld, a kertben egy ház (mely a jezsuiták szórakozására szolgált), mellette egy allodium magtárral és más épületekkel; 4 szántóföld, melyek közül kettőt Bognár Pintér Jánostól és nejétől örökös bevallás útján, kettőt pedig Kovács Mihálytól zálogjogon szerzett meg a collegium; s még több rét, szántóföld és szőlő.

E példa (mely nem áll egyedül) megmutatja, hogy a »fundi civiles« fogalma alá sorolt vagyonságok majdnem kivétel nélkül kis terjedelműek voltak; 1775-ben, mikor még nem kerültek árverés alá, 646,766 forintra becsülik összes értéköket.¹⁾

Mindeddig csupán az ingatlanokról szóltam. Mellőzve az ájtatos czélokra rendelt tőkealapítványokat (melyek érintetlenül maradtak) a Jézus-Társaság vagyonában jelentékeny *tőkeértékek* is foglaltattak, melyeket az illető társház rendszerint magánfeleknél helyezett el 4—5—6°/_o-ra. Már a hely színén működő bizottságok is tetemes tőkeösszegeket irtak össze; így az esztergomi háznak cselekvő tőkái 54,050

1) Egy 1775. évi október hó 5-én kelt hivatalos kimutatás a Magyarországbán és kapcsolt részeiben felosztott Jézus-társaság vagyonát ekként adja:

An geistlichen Gütern	...	3.257,868 fl.
An weltlichen	...	1.637,497 "
An bürgerlichen Gründen	...	646,766 "
Activ-Capitalien	...	1.825,340 "
Activ-Capitalien-Stiftungen	...	395,050 "
Summa	...	7.762,521 fl.

«Zur Verpflegung — mondja a hivatalos vélemény — der Ordens-Persohnen, Prediger, Lehrer u. s. w. sind erforderlich beÿ anderen Hung. Häusern 151,103 fl., beÿ Tyrnau 48,145 fl. — Summa 199,248 fl., so in Capitali nicht ganz 5 Millionen betraget; es bleiben also zum Besten des Religions- und Studienwesens noch beiläufig $2\frac{1}{2}$ Million zurück (nach Abzug der Subsidien ad fortificationem und ad Cassam Parochorum).» O. L. Udv. Kancz. Hung. Palffy. No 17. Fasc. 19.

forintot tettek; a zsolnai residenziának a bécsi bankokban volt 9000 frtja és kisebb tőkének összege együtt 8445 frtra ment fel; a nagyszombati collegium tőkéi 1775-ben, mikor az egyetemi alap már kivált az egész tömegeből, 268,614 forintnyi összeget tettek (a Pázmány-féle 100,000 forinttal egyetemben); a kőszegi ház tőkéit 40,900 forintban állapítja meg a bizottság, ide nem számítva a templomi alapítványt (4450 forinttal), az árvaházi tőkéket (9412 forinttal), a kalvária hegyéről elnevezett congregationnak 800 forintra rugó alapját, s a misékre és ájtatos czélokra adott 2750 forint értékű alapítványokat; a nagyváradi residentia 10,000 forint készpénztőkével rendelkezett stb. Azon összegeket, melyek nem egészen biztos helyeken gyümölesöztek, a társaság felosztása után nyomban visszavonták és a kir. kamarának adták át kamatoztatás végett.¹⁾

A volt társaság vagyonmérlegében továbbá különböző *jogok és követelések* szerepeltek. Ezekre nézve az az elv érvényesült,²⁾ hogy, amennyiben egyik társház a másiknak tartoznék, e tartozás, ill. követelés semmisnek tekintendő, és pedig abból az okból, mert az egész jezsuita-vagyon egységes és közös tömeget alkot (*tota substantia Jesuitica... pro una Massa consideretur*) egyetlen középponti pénztárral, a pozsonyival, melynek közvetetlen kezelője egy helytartótanácsos. Ennek az elvnek a jövőre nézve igen nagy kihatása volt, amennyiben az egyes gymnasiumokat ellátó tanítórendek vagy más helyi tényezők jogos igényt nem tarthattak azon vagyonságokra, melyek azelőtt a társházhoz és helyhez voltak kötve. A collegiumok, residentiak és missiók mint ilyenek megszűntek, elvesztették önállóságukat és jogi személyiségöket, s értékeik egyesültek a nagy tanulmányi alaphoz, melynek rendeltetése országos és egyetemes. Amely jövedelem azelőtt a pozsonyi vagy pécsi vagy más valamely társházhoz illette, most a

¹⁾ "...haec generalis Regula observetur, quippe: ut omnia activa Capitalia, quae in Locis non undequaque securis elocata sunt, incassentur; e converso Debitores illi, apud quos sufficiens Securitas reperitur, per repentinam Capitalium repetitionem non damnificentur." O. L. Udv. Kancz. 4768. ex 1774.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. U. ott.

szükséghez képest a kőszegi vagy szatmári iskoláknak válhatott javára.

Végül a magyarországi társházaknak tetemes követeléseik voltak az *ausztriai örökös tartományokban*.¹⁾ Ennek oka az, hogy a Jézus-Társaságnak külön magyar tartománya nem volt, s ennél fogva a magyarországi és ausztriai házak ugyanazon érdekközösség körébe tartoztak, egymásnak hiteleztek, egymással vagyoni összeköttetésben állottak. Az ausztriai kormányhatóságokban megvolt a hajlandóság arra, hogy a rendtartomány közös voltából eredő vagyoni viszonyosságot a felosztatás után is fenntartsák, s kísérletek történtek, hogy például ausztriai társházak kötelékében állott jezsuiták nyugdíjai a magyar alapokból fedeztessenek. Azonban a magyar kormányzások sietnek felvilágosítani a királynőt, hogy a Jézus-Társaság javai a felosztatás előtt »nem a rendhez, nem is a rendtartományhoz, hanem az egyes házakhoz« voltak kötve, miért is a magyar tanulmányi alap jövedelmeinek az országból kivitele nem lehetséges. Az ez alkalommal előterjesztett javaslat kapcsán 1774. évi szeptember 12-én elrendeli Mária Terézia, hogy »az egész magyar jezsuitavagyon a német örökös tartományoktól« választassék el. Erre az ausztriai jezsuita-alap az 1776-ik évben a magyar és horvát társházak összes követeléseit készpénzben és kötelezőkben kiegyenlíti s a magyarországi tanulmányi alapba 209,814 forint 50¹/₄ krt befizet.²⁾

Az egyetemi és a tanulmányi alapok lényeges alkotórészeinek osztályozását ezekben kimerítettük. Láthatjuk e vázlatos előadásból is, mily különböző és változatos forrásokból alakultak ezen alapok, s a jogi elbírálásnak mily sokféle árnyalatai érvényesülhettek a tömördek kisebb-nagyobb alapítványok, birtokok, adományok stb. átvételekor, s mily eltérő célzatok szolgálhattak a kezelés zsinórmértéküül. A nevezett alapok állandéka tehát a legtarkább képet nyújtja, az

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2423. és 4768. ex 1774.; 595. ex 1775.; 1134. és 1135. ex 1776.

²⁾ A horvát házak közül Pozsegát illette 15,265 frt, Lipótvárost 2734 frt és Zágrábot 8627 frt.

egymást keresztező, egymásba fonódott jogok sűrű szövédé-
kéből áll, melynek felfejtéséhez épséggel nem nyújtanak elég-
séges támogató pontokat az 1780-ik évi alapító levelek.
A kutatásnak sokkal mélyebbre kell hatolnia, mint akár
Hamar Pál, akár Szepessy Mihály jogi véleményeiben olvas-
suk. Még inkább kiviláglanék ez az ezernyi tárgyiratok
részletes elemzésekor, mely iratokból e helyütt czélom szem-
pontjából csak kevés jellemző adat közlését véltem helyén
valónak.

De egy-két biztos tanulságot a közlöttem részletekből
is merithetünk. Egyik az, hogy 1773-tól 1780-ig mélyen
meggyökerezett alatt és fent az a meggyőződés, hogy a
Jézus-Társaság vagyona, még a koronára háramlás elméleté-
nek álláspontjából ítélve is, nem fordítható más czélra, mint
katholikus czélokra. A másik, akkoriban uralkodó felfogás az,
hogy az alapoknak nagy része szükségkép csakis a nyilvános
nevelés és tanítás czéljainak előmozdítására szolgálhat, s hogy
akkor, mikor a királynő a vagyon másik részét is ugyanezen
czélra szánta, kizárólag szabad akaratából kifolyó kegyelmi
tényt gyakorolt, melylyel — a kancellária szavai szerint —
örök hála-ra kötelezte le a magyar nemzetet. Végül, minden
idevágó véleményben, javaslatban, előterjesztésben és legfel-
sőbb elhatározásban azon elv jut kifejezésre, hogy a szóban
levő alapoknak mindazon részei, melyek nem egyházi jelle-
gűek (*quae non sunt juris ecclesiastici*), közjogi czímen, mint
a koronára háramlott donatiós javak, foglalnak helyet az
egész vagyon tömegében.

II.

A tanulmányi czélokra szolgáló két alap közül az
egyetemi alap volt az, mely időrendben először öltött biztos
alakot.¹⁾ A királynő 1775-ik évi alapító levelével kihatja a
Jézus-Társaság vagyonából a nagyszombati collegiumot és
összes tartozékait, s ezekből, valamint a már 1769-ben ado-
mányozott földvári apátságból alkotja meg az egyetemi alapot.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 364. és 766. ex 1775.

Ezen alap az 1775-ik évben 268,614 frtra rugó tőkével rendelkezett; ingatlanokban némely nagyszombati külvárosi fekvő-ségeken kívül ide tartoztak a bozóki,¹⁾ sellyei és turóczyi prépostsági urodalmak, a plavai malom, az egyetemi nyomda, a Modor, Szent-György, Récse és Nagy-Senkvicz helységeken levő birtoktartozékok s a Szent-Illonáról elnevezett földvári apátság. Az egész egyetemi alap vagyonálladéka (beleértve a tőkéket is) 1775-ben 1.465,032 frtra rugott, melynek évi jövedelme 61,723 frt.²⁾ Hogy ezen összegek 1780-ig fokozatosan miként szaporodtak, kimerítő adatok hiányában pontosan meg nem állapíthatom,³⁾ de az alap tömegében a most érintett öt év alatt következő változások történtek: 1. A nagyszombati collegium, az ottani egyetemi épület hátsó része és a collegiumi kert helyett (melyeket, mint tudjuk, a katonai árva-ház foglalt le) megkapta az egyetem a budai kir. várpalotát összes tartozékaival, a volt jezsuita-akadémia épületét, továbbá az esztergomi káptalanától a budai jezsuita-kert helyett eszerében átvett várbeli házat (a későbbi Fortunát), nemkülönben a Corvin-féle házat.³⁾ 2. Miután a királynő a tanulmányi alaphoz tartozott sávniki apátságot az újonnan alapított szepesi püspökségnek, az ipolysághi prépostságot pedig a rozsnyói és besztercebányai káptalanoknak adományozta, a tanulmányi alap kárpótlás fejében megkapta a szegszárdi apátságot, mely azonban könnyebb kezelés végett nemsokára az egyetemi alaphoz csatoltatott s viszont az egyetemi alap kárpótlás fejében átadta a tanulmányi alaphoz a sellyei urodalom kivételével a turóczyi prépostságot, úgyszintén a bozóki prépostsági urodalom felét.⁴⁾ 3. A budai kir. Teréz-

¹⁾ Ezenfelül a robotmunka átlagos becsértéke 16,141 frt 68 kr. és az industrialis jövedelmek átlaga 3627 frt.

²⁾ Az 1777-ik év végén a tőkék összege már 441,654 frt, évi 19,039 frt 25¹/₆ kr. kamatjövdelemmel. Ugyanekkor a sellyei uradalom évi bére volt 16,000 frt, a turóczyi prépostság jövedelmezett 11,890 frt 43 krt, a bozóki prépostság 6490 frt 52 krt, a földvári apátság 16,894 frt 34¹/₃ krt s különböző kisebb ingatlanok 500 frtot. Az egész alap évi jövedelme ebben az időponthan: 70,815 frt 38¹/₆ kr. — O. L. Udv. Kancz. 127. ex 1778.

³⁾ Lásd ezekről a negyedik fejezetet.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 98. ex 1776.; 2083. ex 1778.

akadémia részére fizetendő évi 16,000 forintnak s más költségeknek kárpótlásául megkapja az egyetem a Boldogságos Szűzről elnevezett és Elcz-Kempenich Hugó Ferencz Károly gróf halálával törvényesen megüresedett pécsváradi apátságot, melyet Mária Terézia ugyancsak az 1548. évi XII. t.-cikkre és a Magyarország apostoli királyait megillető legfőbb kegyuri jogra való hivatkozással az egyetem részére örök javadalomként és alapítványként adományozott.

A *tanulmányi alapnak*, egy 1780-ik évi kimutatás szerint,¹⁾ mely a nagy szabadság-levél kibocsátása előtt készült, 562,761 frt 52 krnyi tőkéje a kir. kamaránál kamatozott 4 $\frac{0}{10}$ -kal; magánosoknál 4 $\frac{0}{10}$ -kal gyümölcsözött 232,000 frt, 5 $\frac{0}{10}$ -kal 1.889,148 frt 58 kr., 5 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ -kal 2000 frt, 6 $\frac{0}{10}$ -kal 5300 frt, amihez 2784 frt 3 kr. pénztári készlet járult. A kamatozó tőkék összege tehát 2.693,994 frt és 13 krt tett, melynek évi jövedelme 126,804 frt 62 kr.²⁾ Az ingatlanok közül a mislei uradalom jövedelmezett 7160 frtot, a vörösberényi 7210 frtot, a lőcsei 1512 frtot, a szegszárdi (mely akkor még ide tartozott) 20,307 frtot, a szalkai 2784 frtot, az ungvári 700 frtot, az eperjesi 1499 frtot, a szatmári 362 frtot és a kiskaludai 630 frtot. Bérbe adott ingatlanok: a lőcsei uradalom 3200 frt bérjövodelemmel, a pornói 6000 frttal és a somogyi 2880 frttal. Az összes ingatlanok e szerint 54,244 frtot jövedelmeztek (ami 5 $\frac{0}{10}$ -kal 1.084,000 frt tőkének felel meg). A hercegprimás évi járléka 10,000 frt s a kisebb jövedelmek czímén befolyik 290 frt.

A tanulmányi alapnak egész vagyontömege az 1780-ik évben 191,352 rénes forintot jövedelmezett.³⁾ Az alap már az 1776-ik év végén a helytartótanács kezelése alá jutott.

¹⁾ M. N. Múz. Acta Ürményiana, Fol. Lat. No 2986. V. ö. O. L. Ud. Kancz. 5702. ex 1779.; Bécsi Ud. Levélt. Staatsrath 237. ex 1781.

²⁾ Egy másik kimutatás 1778-ból (O. L. Ud. Kancz. 2083.) a tőkék összegét 2.948,073 frt 52 $\frac{1}{2}$ kr-ra teszi; de a mondott évben még sok kétes követelés és le nem bonyolított alapítványi ügy állott fenn.

³⁾ A horvát tanulmányi alap már az 1777. év közepén kihasított a magyar tanulm. alapból. Ezen év végén a horvát alap összes évi szükséglete 32,475 frt 46 kr-ra rugott, mely összeggel szemben az évi

Az egyetemi és tanulmányi alapok vagyoni álladéka ekként végleg megállapítottván, Mária Terézia 1780. évi márczius 25-én kelt alapító-leveleivel állandó és minden időkre szóló joghatálylyal ruházta fel mindkét alapot, fényes példáját adva ama fejedelmi erényeknek, melyek őt hazánk egyik legkiválóbb uralkodójává avatják.

HATODIK FEJEZET.

Az új rendszer kormányzati elvei.

1.

Az 1776-ik év derekán már annyira haladt a volt Jézus-Társaság vagyonának rendezése, hogy a kormány megközelítő pontossággal tudhatta, mennyit fordíthat a tanulmányi alap jövedelmeiből az iskolák ellátására? Ez az összeg évi 120,000 frtra rugott; a többit felemésztették a volt jezsuiták nyugdíjai.¹⁾

Habár ez a pénzalap, tekintve az ország kiterjedését és az iskolák számát, nagynak épen nem volt mondható, a kormány vélekedése szerint meg lehetett vele indítani az országos rendezkedés művét.

Ahogy a tanügy feladatairól táplált felfogások, melyekkel mi is megismerkedtünk, az utolsó évtizedben Európaszerte alakultak, nem lehetett kétség ezen új szervezés általános elvei felől. Poroszország oktatásügye az egész vonalon az állam hatalmi körébe jutott. A délnémet államokban mind jobban összeszorultak a tanügy vezetésére hivatott helyi testületek önkormányzati jogai. Ausztriában Pergen szelleme kísértett. Az állam és egyház közti viszony alakulásában Hugo Grotius, Van Espen, Febronius és Kollár tételei meg-

status activus, vagyis a tényleges jövedelem 33,761 frt 4 krt tett ki. E jövedelem két főforrásból eredt: egyik a tőkeálladék, melynek összege 313,580 frt (jövedelme: 14,139 frt 40 kr.), a másik a kutytevői urodalom évi bére 15,100 frttal. — O. L. Udv. Kanecz. 80. ex 1778.

1) O. L. Udv. Kanecz. 3873. ex 1776.

termették gyümölcseiket. Maga a királynő is kimondotta, hogy a tanügy mindenkor politikum marad. A Jézus-Társaság foloszlott. Amit az elmélet emberei már jó ideje hirdettek s az államférfiak titokban és nyíltan óhajtottak, annak gyakorlati alkalmazására elérkezett a hely és idő.

Ily légkör vette körül a Bécsben élő magyarokat, kik a közügyek élén állottak és az ország dolgait intézték. Az ausztriai tanügynek gyors átváltozása szemök előtt folyt le; közvetetlen közelben láthatták az intézményeknek az állam céljaihoz szabott kifejlesztését, szünet nélkül hallhatták amaz elvek hangoztatását, melyek az állami befolyás fokozatos erősítésére irányultak. Nap nap mellett érintkeztek a felvilágosult államférfiakkal és tudósokkal: amazok sorát Pergen nyitja meg; emezek közül elég említeni Sonnenfelset, Rieggert és Martinit. A tanügyi tisztviselők, kiknek neveivel találkozunk (Hägelin, Greiner, Felbiger, Rautenstrauch és Kressl), mind ehhez a »felvilágosult« táborhoz tartoztak. Senkit sem lephet meg, hogy e minden oldalról jövő hatás átidomította hazánkfiain is, ha még oly mélyen vészték szívéikbe volt jezsuita-tanáraik a régi rendszer szeretetét.

A Ratio Educationis főszerkesztője, Ürményi József¹⁾ is a feloszlott társaságnak volt tanítványa: Nagyszombatban végezte a gymnasiumot. Úgy itt, mint az egri Foglár-iskolában, ahol hazai jogot tanult, még a művelődés régi eszményein lelkesedett. De már az általános jogtudományt Bécsben hallgatta Martinitól, Rieggertől és Bunnizzától. Megismerkedett az új természetjog, államjog és egyházjog elveivel, melyeket a minden iránt fogékony, nyílt eszű ifjú mohón szívott magába. Egészen új eszmekörbe jutott. Mint ősrégi, előkelő család sarja, kit a természet hódító külsővel áldott meg, nyitva találta a főúri körök termeit; nemes és komoly magatartása, kellemesen folyó társalgása, finom modora mindenkit lebilincsel, akivel érintkezett. Nagyra törők voltak céljai: magának és családjának rangbeli emelkedése, a hivatalos fokozatokban való gyors előhaladás, a királyné bizalmának

¹⁾ Ürményi József életrajza, írta Kazinczy Ferencz. Felső-Magyarországi Minerva, 1826. évf. 643—648. II.

és tetszésének megnyerése voltak fáradozásainak soha el nem gyengülő rugói. De azért a fényt és birtokot mindig megfeszített munkával, nagy szorgalommal és önfeláldozással, és sohasem alacsony vagy titkos úton kereste. Eleinte királyi ügyész, majd 1769-ben ítélőmester; de már 1773-ban az udvari kamara tanácsosa lesz s 1774-ben a kancelláriához kerül, ahol a tanügyi előadó tisztét bízzák reá. A királynő mindjárt eleinte lelkére kötötte, hogy hivatalában legfőbb gondja legyen az új tanulmányi rend megalkotása, s Ürményi — nagy hivatalos elfoglaltságából fennmaradó szabad idejét használva fel — rögtön hozzáfogott az új szervezet kidolgozásához. Közben Nagyszombatban járt királyi biztosul, mozgatta az egyetem újjászervezésének ügyét, élénk részt vett az ausztriai tanügyi hatóságok tanácskozásaiban s egy-maga dolgozta ki azokat a javaslatokat, melyek az esztergomi érsekségből kihasítandó új püspökségek szervezésére vonatkoztak. Folyton dolgozott, alaposan és lelkiismeretesen, a középseren jóval felülemelkedő értelemmel. A királynő már is elismeri munkásságát. Más összefüggésben láttuk, hogy 1775-ben Vál és Agárd nevű birtokokat ¹⁾ adományozza neki, egy év múlva a Szent-István-rend kis keresztségével tünteti ki.²⁾

Ürményit a királyi kegy és bizalom csak még jobban sarkalja nagy és nemes vállalatokra. Az 1776. év június hó 5-én — mint tudjuk — már előterjeszti az új rendszer első részét,³⁾ vagy, amint ő nevezi, a tanügy politikai és vagyoni vonatkozásairól szóló fejezeteket, melyeknek jóváhagyása után bemutatni igéri a módszerről, a tantervről s az iskolai rendtartásról szóló harmadik és negyedik szakaszt is. A királynő a kéziratot a bécsi udv. tanulmányi bizottság tagjaival, Kressl báróval és Martinival közli; ezenkívül egy külön bizottság ⁴⁾

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Lib. Reg. Tom. L. 194-195. l.

²⁾ Ephem. Vind. 1777. jan. 10-iki szám: „Imperator Josephum Ürményi, consiliarium aulicum, qui de negotiis hungaricis ad supremum Regni Hungariae Dicasterium aulicum refert, in coetum Equitum S. Stephani minoris crucis ob eximia eius in rem publicam merita cooptavit.”

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 3873. ex 1776. — M. N. Múz. Acta Ürm. Fol. Lat. 2991.

⁴⁾ Ugyanott.

is átvizsgálja, melynek tagjai Batthyány József hercegprimás, Fekete György országbíró, Bajzáth püspök alkanczellár, Balassa Ferencz gróf helytartótanácsos és Berchthold Ferencz gróf újonnan kinevezett besztérczebányai püspök. A mű nagy tetszéssel találkozott mindenütt. Maga a királynő kijelenti, hogy dicsőségére válik a kanczelláriának; csak sietni kell kibocsátásával, hogy végre a magyar nemzet is részesülhessen a szellemi haladás azon áldásaiban, melyeket másutt már néhány év óta ismernek; még sötét sirjában is vigasztalására fog szolgálni, hogy e műhöz ő adta meg az első indítékot.¹⁾

Így keletkezett az 1776. évi augusztus hó 5-én kibocsátott udvari rendelet,²⁾ a hazai tanügy országos rendezésének és újjászervezésének ezen elsőrendű okirata, melynek tartalma igen csekély módosítással átment a Ratio Educationisba is. A nyomtatott mű első 112 oldala nem egyéb, mint a fent idézett alapvető szabályrendelet foglalatja. Ez a rész egészen Ürményinek a műve.

Azon ösztönzések, melyeket Ürményi Bécsban kapott, a magyar törvények keretébe könnyen be voltak illeszthetők. Nem kellett egyebet tenni, mint az állam elvont fogalmát a magyar királynak, úgyis mint államfőnek, úgyis mint legfőbb kegyúrnak, látható személyével helyettesíteni, és — ami eddig nem történt meg — komolyan és szigorúan végre kellett hajtani az 1715. évi LXXIV. és az 1723. évi LXX. t.-cikkeket. De Ürményi még többet akart. Nemcsak a katolikus iskolákat, tehát az állam saját iskoláit vonta bele az országos szervezetbe, hanem a szorosan vett vallásos ügyek kivételével azonos módon kívánta kormányoztatni a nem-

¹⁾ »Diese so heilsame Sache, die sein Kanzler Amt, nebst anderen vielen gewiss viel Ehre macht, wäre zu betreiben, damit diese wackere und einsichtige Nation auch jene Hilfs Mittel bekommt, die so viel andere seit einigen Jahren vor sich schon haben, und sie dadurch auch gegen selbe das Gleichgewicht erhalte, und Uns der Trost, dass Wir die erste Anleitung dazu gegeben, auch in unseren finsternen Gräbern tröstlich seyn kann.«

²⁾ O. L. Udv. Kanecz. 3873. és 4093. ex 1776.; H. T. 4295. ex 1776.

katholikus iskolákat is. A törvényekben gyökerező legfőbb felügyelet jogát, melyet a protestánsok mindenkor elismertek, igazi állami kormányzattal cserélte fel, vagyis: az ország minden rendű, fokozatu és felekezetű nevelő- és tanítóintézeteit egy teljesen azonos közösségbe, egy országos egységbe foglalta össze. »Az állam boldogsága — mondja a Ratio szerzője ¹⁾ a nem-katholikus iskolákra vonatkozó (64.) fejezetben — leginkább a tanulmányok egyenlő formájától függ; ezért szükséges, hogy a különböző iskolákban a doctrínának ugyanazon fejezetei tárgyalassanak, mindenütt azonos legyen a szabály, azonos az igazgatás módja, azonos a fegyelem azzal, mely az egész országot és kapcsolt részeit kötelezi.« Még a nem-katholikus iskolák tankönyvei is a királyi egyetemi cenzurája alá esnek, hogy az egyfformaság az iskolák legbelsőbb életében is érvényesüljön.

Mint annak idején látni fogjuk, a protestánsok — s nem törvényes ok nélkül — sérelmesnek találták oktatásügyüknek e teljes beolvasztását az állami administratio keretébe. S mégis, Ürményinek ez a gondolata a legnagyobb az egész műben. Mindent, ami eddig széjjelszórta, magára hagyatva, jól-rosszul, gazdagon és szegényen működött, minden felekezetnek és nemzetiségnek iskoláit egy országra kiterjedő rendszerben egyesíteni, a szellemi életnek és a közművelődésnek számtalan folyóit és esatornáit egyetlen közép-pontba terelni, az egyes erőket összegyűjteni és valamennyinek egy irányt adni, hogy az állam céljai tekintetéből ugyanazon elvek szerint művelődjék az ország egész fiatalsága, e gondolat nagysága elől elzárkózni még annak sem lehet, aki a köznevelés kérdéseiben a korlátlan önkormányzati szabadságnak híve. I. Napoléon is ezt akarta, mikor a Jézus-Társaságot oly szervezetté pótolta, melynek feladata volt az állam céljait ép oly jól szolgálni, mint annak idején a jezsuita iskolák a felekezeti célokat szolgálták. És az Université a maga

¹⁾ Helykimélés okából a Ratio Educationisból vett idézeteket latin nyelven rendszerint nem közlöm s a lapszámot is csak kivételesen jelölöm meg. A sok idézgetés az előadás folytonosságát zavarja. Az olvasó megbízhatik bennem, hogy híven és lelkiismeretesen idézek s pontosan fordítok.

akadémiáival vagyis tankerületeivel, a maga főigazgatóival (Rectorjeivel) és felügyelőivel (Inspecteurjeivel) még ma is él, miként a Ratio Educationis számos kormányzati intézkedése, vagy változatlanul, vagy módosított alakban, mai oktatásügyi rendszerünkben is felismerhető.

A mondottak szerint tehát a tanügyről való gondoskodás Magyarországon is politikai feladattá vált. Ezen elvből következett, hogy az országos tanügyet a helytartótanácsnak mint politikai kormányzéknek kellett intéznie. Elvileg így is volt; valósággal azonban a tanács egyetemének működése sohasem terjedt ki egyébre, mint hogy formailag megerősítette, amit a *tanulmányi bizottság* javasolt. E bizottság volt tulajdonképen az országos tanügyi kormány; mert habár az érdemleges intézkedéseket és döntéseket Bécsből várta, mégis a királyi rendeletek előkészítése és a javaslatok kidolgozása a pozsonyi bizottság feladata volt. Minden héten tartott ülést, a tanulmányi ügyeket mind szellemi, mind anyagi vonatkozásaikban rendszeresen nyilván tartotta, minden beérkező jelentést beható tárgyalás alá vett. Hatásköre az ország összes iskoláira kiterjedt.¹⁾

A központi tanügyi kormányzat ekként megalakittatván, felmerült a második kérdés, hogy mikép valósítható meg a a tanügynek célba vett állami kormányzata az egész országban és kapcsolt részeiben? Eddig ily administratio nem volt. A Jézus-Társaság feloszlatása után ideiglenesen a püspökök ügyeltek a katolikus iskolákra; a nem-katolikus tanintézetek néhány esztendőre magukra maradtak. Ürményi nem csekély nehézségekkel állott szemben. A szomszéd Ausztriának a tanügyi közigazgatás kereteit megadta a koronartartományok szerint való beosztás; ahány koronartartomány, annyi iskolai kerület. Magyarországon azonban a viszonyok teljesen eltérők voltak. Az ország kiterjedése sokkal nagyobb, semhogy a maga egészében adminisztrálható volna. Hét nem-

¹⁾ Elnökét a Ratio az ország egész oktatásügyének főigazgatójává teszi meg, kiterjedt hatáskörrel; de e hatáskör sohasem érvényesült. A »Supremus Studiorum per Regnum Hungariae Director« csak címnek maradt meg. — A népoktatási albizottság megszűnt, illetőleg beleolvadt a nagy bizottságba.

zet (mint a Ratio mondja) és öt felekezet lakja; a gazdasági viszonyok is mások. Kisebb egységeket kellett tehát alkotni; nevezetesebb középpontok körül. Két ily középpont már meg volt adva: egyik Pozsony, a politikai élet színtere; a másik az egyetem új székhelye: Buda. A többi középpontok megválogatására az egyházmegyék adtak irányadó szempontokat: Győr, Pécs, Besztercebánya, Nagyváradi, Ungvár mind püspöki székhelyek. Hozzájuk járult Kassa, mint Felső-Magyarország emporiuma és elébb jezsuita-egyetem székhelye. A horvát-szlavon-dalmát királyságok természetes középpontja: Zágráb.

Ily módon — elég arányosan — megalakult a *kilencz tankerület*:¹⁾ a pozsonyi, a budai, a győri, a pécsi, a besztercebányai, a kassai, az ungvári, a nagyváradi és zágrábi.

A tankerületeket *királyi tanulmányi főigazgatók* kormányozzák. Hatáskörük a kerületben levő összes iskolákra és művelődési intézetekre (az árvaházakra és convictusokra is) kiterjedt, a katolikusokra ép úgy, mint a nem-katolikusokra, az elemiekre ép úgy, mint a gymnasiumokra és akadémiákra. Ilyképen az ország egyes nagyobb területeinek egész oktatásügye *egy* kézben pontosult össze, ami akkor, a szakszerű tanítás gyermekkorában, semmi nehézségbe sem ütközött, s azzal a nagy haszonnal járt, hogy az intéző hatóság a tanintézeteket a maguk kölcsönös vonatkozásaiban is áttekinthette. A népoktatás azonban még külön közegeket nyert: a *nemzeti iskolák felügyelőit*, minden tankerületben egyet, akik a főigazgatók hatósága alatt állottak. A főigazgatók is, a felügyelők is kötelesek voltak az alájok rendelt

¹⁾ Az ország politikai beosztását véve alapul, az egyes tankerületek a következő vármegyéket foglalták magukban: 1. Pozsonyi tankerület: Pozsony, Nyitra, Trenesén; 2. Besztercebányai tankerület: Zólyom, Árva, Turóc, Liptó, Nagy- és Kis-Hont, Bars; 3. Budai tankerület: Pest, Esztergom, Komárom, Nógrád, Fehér, Heves vármegyék, Kis-Kunság, Jászság; 4. Győri tankerület: Moson, Sopron, Vas, Zala, Veszprém; 5. Pécsi tankerület: Baranya, Tolna, Somogy, Bács; 6. Nagyváradi tankerület: Bihar, Arad, Csanád, Csongrád, Békés, Szabolcs, Nagy-Kunság; 7. Kassai tankerület: Abaúj, Borsod, Gömör, Torna, Szepes, Sáros, Zemplén; 8. Ungvári tankerület: Szatmár, Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung. — E beosztás a protestáns tanintézetek hovatartozása szempontjából fontos.

intézeteket meglátogatni, a szabályzatok és rendeletek végrehajtását ellenőrizni, az oktatás módját és eredményét megfigyelni, s a tapasztalatokhoz képest intézkedni vagy a fennforgó ügyet felsőbb elhatározás alá bocsátani.

A főigazgató volt a közvetítő kapocs a kormány és az iskolák közt. Az utóbbiakkal az *igazgatók* útján érintkezett. Voltaképen a Ratio alkotta meg az igazgatói intézményt. Azelőtt felelősségre vonható fejei az intézeteknek nem is voltak. Az új rendszer ausztriai minta szerint az akadémiákban és gymnasiumokban »director localis«-oknak, a grammatikai iskolákban praefectusoknak, a nagyobb elemi iskolákban egyszerűen igazgatóknak hívja a vezetőket. Az igazgatók (az elemi iskolák kivételével) nem tanítottak, és sokszor nem is tartoztak a tanári karok kötelékébe. A királyi iskolákban vagy a káptalanok tagjait, vagy a helybeli lelkészeket, vagy a szerzetes rendi házfőnököket bízzák meg a vezetéssel, a protestáns iskolákban a felügyelőket (curatorokat), néha a városi tanácsnak valamely tagját.

Ez volt a tanügynek úgynevezett politikai szervezete. Az ország területén levő összes iskolák egyenes kapcsolatba jutottak az állami kormányzattal. Minden tanárnak, tanítónak és igazgatónak előljárója lett. Mindenről, ami lényeges, jelentést kellett tenni a fölöttes hatóságnak. Az egyéni munka kora lejárt, és beköszöntött a Norma összes fény- és árnyoldalaival; az iskolákba bevonult a szabályozás szelleme, melynek nyomában járt az egységes rend egyfelől, de a kimutatások, jelentések, táblázatok tömege másfelől. Iktatókönyvek, jegyzőkönyvek, tanulmányi naplók, minősítő táblázatok készülnek; a tanulók előmeneteléről és erkölcsi magaviseletéről félévenként részletes kimutatások mennek a főigazgatókhoz, sőt a királyi iskolák a tanév befejeztével nyomtatott érdemsorozatokat kezdenek közétetni.

Valamint a tanügyi administratio, úgy az *oktatásügy tagolása* is az állami gondolat szerint alakul. A közelmúltban az iskolák szervezete és egymáshoz való viszonya még eléggé laza volt. Az egyes fokozatok nem mindig kapcsolódtak egymáshoz, ami az átlépéseket megnehezítette vagy az iskolai tanulmányok idejét meghosszabbította. Az elemi

iskolának és a középiskolának határvonalai nem voltak élesen meghuzva; felvettek a gymnasiumba olyanokat is, akik valamit tudtak olvasni és írni, és a legalsó osztályokban épen e készületlen elemek miatt kellett a minimisták csoportját szervezni. Viszont a népoktatás is — mint e mű első kötetében láthattuk — igen sok helyütt átnyult a gymnasiumok területére, s tanította azt, ami nem hozzá tartozott. Már az ötvenes évek elején sürgette Bajtay, hogy »választassanak el az elemi iskolák a latin iskoláktól. Amazokba senki se vétessék fel a nyolczadik vagy kilenczedik, emezekbe a tizenkettedik év előtt«. Az ismétlés sem volt szabályozva. Egyes tanulók évekig éltek valamely osztályban. A philosophiai tanfolyamok elvégzését szabály szerint megkívánták ugyan a joghallgatóktól, de azért még mindig akadtak kivénült gymnasisták, kik rendszeres philosophiai tanulmány nélkül jogot hallgattak. Ürményinek módjában volt az ausztriai tanügyi reform tanulságait felhasználni, s e szerint tagolni, élesen és szabatosan, a magyar iskolai intézményeket.

E feladatot is politikai szempontokból oldotta meg. Ő nem a tanulmányi átmenetek és kapcsolatok, nem a paedagogiai vonatkozások, hanem a gyakorlati és hasznossági tekintetek érdekelték. A régi jezsuita iskola eszménye az a katholikus ember, aki mindenét, családját, vagyonát, tudását hitének rendeli alá; Ürményi a katholikus állampolgár, a nagy állami gépezetnek hitbuzgó tagja. Továbbá Ürményi szerint az ország lakossága klérusból, nemességből, tisztviselőkből, polgárokból, mesteremberekből és földművelőkből áll. Valamennyit úgy kell nevelni, hogy hasznos tagja legyen az államnak. Ez csak úgy lehet, ha az iskolában mindenki azt tanulja, amire neki majdan mint főpapnak, országnagynak, államférfinak, földbirtokosnak, tisztviselőnek szüksége lesz. »Semmi olyast sem kell a fiatal kornak (tanulmányul) kiszabni, ami később segítségére nem szolgálhat,« mondja a Ratio bevezetése. Ennek a hasznossági szempontnak forrásait felkerestük akkor, mikor a paedagogiai felfogásoknak Európa-szerte végbement átalakulását tárgyaltuk. Ez eszmék, a felvilágosult gondolkodásnak egyenes leszármazottjai, Bécsbe is elhatottak, s Ürményit és társait sokkal erősebben ragadták

meg, mint az ausztriai tanférfiakat. S ez egyik nevezetes mozzanata ezen áramlat fejlődésének. Az új magyar tanulmányi rendszer készítői nemcsak egyes külsőségekben, egyes elszigetelt intézményekben helyezkednek ezen alapra (mint Ausztriában Felbiger), hanem az egész közoktatást e szerint rendezik be, amit Marx Gratián ausztriai tantervéről épen nem állíthattunk.

Az államalkotó és államfenntartó lakosság legalsóbb rétege az adófizető, földmives nép, mely a falvakat és mezővárosokat lakja. Mindenekelőtt erről a népről kíván a Ratio tervszerűen gondoskodni. Az általános tankötelezettség elvéhez azonban, melyet Poroszországban már a XVIII. század közepe táján törvénybe iktattak, sem Felbiger Schulordnungja, sem a Ratio nem tudnak felemelkedni.¹⁾ Ezt a fontos elvet az új tanulmányi rend sem mondja ki. Csupán azt hirdeti, hogy a nagy népnek művelődési szükségleteit kielégíti az 1 vagy 2 tanítós *népiskola* (scholae vernaculae in pagis et oppidis). Az iparosok és kereskedők osztálya a városokban lakik, ahol már 3 tanítós népiskoláknak kell lenniök, némi latin nyelvi alapvetéssel (scholae urbanae). A nagy városokban, minden tankerület székhelyén, elsőrendű elemi iskolák vagy nemzeti mintaiskolák (scholae primariae vagy normales) szervezendők, négy osztálylyal, a szépírásnak, rajzolásnak és zenének külön tanítóival. Nemcsak a polgári elemet képzik és a gymnasiumra készíteneek elő, hanem képzik a néptanítókat is, kik itt tanulják meg a sagani módszert, a betűs eljárást, a katechizálást, s innen viszik széjjel az új methodust a tankerület kis iskoláiba. Csakis ezeknek a központi iskoláknak a költségeit fizeti a nyilvános tanulmányi alap; valamennyi többit a hitközségek és politikai községek tartják fenn.

Azonban a polgári elem gyakran magasabb kiképzést is kíván. Nem elégszik meg a városi iskolák adta műveltséggel. A nemes ember fia pedig, ki tudományos pályára lép, szintén felsőbb iskolára szorul. E céloknak szolgál a

¹⁾ V. ö. a minden-ravensbergi (1754) iskolai rendet (Vormbaum id. m. 525—539.), továbbá az 1763-ik évi General-Land-Schul-Reglement 1—3. §-ait (Vormbaum, 540. s. kk. II.).

grammatikai iskola, mely a városi nemzeti iskolákból veszi növendékeit, s tovább épít az elemi fokon szerzett alapismeretekre. Tanfolyama három év, tehát egygyel kevesebb, mint a régi rendszer kis-gymnasiuma.

Utána következik a két évfolyamu *gymnasium*, mely latin stílt és ékesszólást tanít, s a tudományos élet pályák tekintetéből világosan körvonalozott feladatokat teljesít. Gyakorlati céljával azonban a Ratio meg van akadva. Míg a grammatikai iskoláról meg tudja mondani, hogy leendő kézműveseket, gazdákat, kisebb városi alkalmazottakat, bányászokat s néptanítókat képez, addig a gymnasiumokról alig említ egyebet, mint hogy a belölők kikerült növendékek »az apai ház«-ba térnek vissza, hogy átvegyék örökségöket, családjukról gondoskodjanak, gazdaságukat vezessék vagy a nagy uraknál titkári teendőket végezzenek.

A latin iskola tanfolyama tehát már öt évre szorul össze. Amiről évtizedek óta, Bajtáyn és Niezky Kristófon kezdve, oly sokat beszéltek és irtak, hogy t. i. a latin nyelv tanulmányát meg kell rövidíteni, íme látszólag megvalósult; először Ausztriában, a Marx Grácián tantervében, s utána a magyar középiskola új rendjében is. Nagy vívmánynak tartották akkor ez újítást; pedig nem volt egyéb, mint az önámításnak egy neme. Most is csak hat évig tanult a fiú latinul, csak hogy az első évet nem a grammatikai iskolában vagy kis-gymnasiumban, hanem az elemi iskolában töltötte, ahol a tudományos pályákra törekvő tanulók egy évvel tovább időztek, mint a nép fiaí. — és pedig azért, hogy a latin alaktánt megtanulják.

Grammatikai iskola fennállhat gymnasium nélkül, de nem megfordítva. Az öt osztályu, teljes intézeteket nagy gymnasiumoknak nevezik: s közlők azokat, melyek a tankertületek székhelyein vannak, archigymnasiumoknak. Magyarul mintagymnasiumoknak volnának nevezhetők; mert habár szervezetők, tanári létszámuk, tanulmányi és fegyelmi berendezésök egészen olyan volt, mint a többi nagy-gymnasiumoké, viszonyaik tökéletességével mintául akartak szolgálni a többieknek (*reliquis instar exempli ad imitandum propositi sunt*). Tanáraikat nyilvános pályázat és versenyvizsgálat

alapján alkalmazzák. Összes költségeiket egyedül a tanulmányi alap viseli.

A gymnasium fölé helyezkedő *philosophiai tanfolyamok* feladatának meghatározásában már könnyebb sora akad a Ratio szerzőjének. Mindazok látogatják, kik theologusok, jogászok és orvosok akarnak lenni, vagyis a kir. akadémiáknak felsőbb tanfolyamaira készülnek. De még itt is óv a Ratio a kevésbé hasznos dolgok tárgyalásától és »a léha elmejátékok« fejtegetésétől, czélozva az akadémiái tanulmányok régi módszerére.

Az egész ország oktatásügyének csúcspontja és koronája az *egyetem*. Nemcsak tudományt tanító, hanem tudományművelő intézmény is akar lenni. E mellett tanügyi véleményező testület, mely közvetve a tanügy fejlődését is irányíthatja, amennyiben javaslatokkal járulhat a kormányshoz és tanácsokkal láthatja el a hozzá forduló tanintézeteket. A Ratio szerint az egyetemi tanácsnak egyik feladata, »hogyan a tanulmányok egységes módjáról és a tanulmányok országos előhaladásáról elmélkedjék«. A senatus tisztehez tartozik továbbá az ország összes iskoláiban használt nyomdai termékeket, a tankönyveket, tételgyűjteményeket, tudományos értekezéseket felülbírálni.

Hogy a hazai oktatásügynek imént főbb vonalaiban vázolt szervezete szemléletesebb legyen, Ürményi az 1776-ik évi szervező rendelethez egy táblázatot csatolt, mely a nyilvános tanintézeteknek, nevezetesen az akadémiáknak, nagy- és kis-gymnasiumoknak és nemzeti fő-iskoláknak az egész országban való elosztását tünteti fel. Ez a *legelső tanterületi beosztás* Magyarországon.

E táblázat azért is figyelemre méltó, mert nemcsak azokat a tanintézeteket foglalja magában, melyek az 1776-ik év közepén fennállottak, hanem azokat is, melyek tervben voltak. Ilyenek: a nagyvárad kir. akadémia, melynek működése csak 1780-ban indult meg; a segesdi (somogy megyei) nagy-gymnasium, mely sohasem létesült; a szécsényi, jánoshidai, szentgotthárdi, zalavári, földvári, donnersmarki (szepesvármegyei) és pócsi kis-gymnasiumok, melyek e minőségben tudomásom szerint szintén sohasem nyitak meg. A munkácsi

gör. kath. grammatikai iskola, melynek nyomára akadtunk az 1766-ik évben, a táblázatban még szerepel, de, amint a későbbi tárgyiratokból kiderül, e tankerületi beosztás készültkor már nem állott fenn.¹⁾

Számbavéve a tényleges állapotot, a nyilvános felsőbb oktatásról következő képet nyerünk a szóban levő kimutatás alapján: volt 3 királyi akadémia (Nagyszombat, Kassa, Győr); 8 archigymnasium (Buda, Pozsony, Beszterczébánya, Győr, Pécs, Kassa, Nagyvárad és Ungvár); 29 nagy-gymnasium és 27 grammatikai iskola.

A királyi tanintézetek fenntartására (beleértve a központi nemzeti iskolákra eső költségeket) az 1776/7-ik tanévben 72,150 frt volt szükséges. De ez csak ideiglenes előirányzatnak tekinthető, mert számos szerzetesrendi gymnasium a kiszabott segélyeket a tanulmányi alap megterheltsége miatt csak két-három év múlva kapta meg először. Az 1780-ik évben a szorosán vett tanintézeti kiadások összege már 85,894 frtra rugott.²⁾

II.

Miután a közoktatás új szervezetének külső kereteit megismertük, bele kell hatolnunk a *tanügyi kormányzat szellemébe* is. Mindeddig csak állami kormányzatról beszéltünk, de nem határoztuk meg, hogy e szónak Mária Terézia új tanulmányi rendszerében mi az értelme?

A feleletet megadhatja maga a Ratio, melynek csak egyetlen szakasza (a 64.) szól a nem-katholikus tanintézetekről; ellenben valamennyi többi szakasza első sorban a nyilvános vagy királyi tanintézetek számára készült. Ami pedig királyi, az egyuttal katolikus is volt. Annýira azonos e két fogalom, hogy a legtöbb katolikus gymnasium királyinak nevezi magát, anélkül hogy a katolikus jelleget akár a czimben, akár másutt külön feltüntetné. Erre nem is volt szükség. Királyi gymnasium nemcsak a tanulmányi alapból fenntartott

¹⁾ O. L. Udv. Kanez. 4992. ex 1777. ; H. T. District. Unghvariensis, 1777. No 1.

²⁾ M. N. Múz. Acta Ürményiana, Fol. Lat. 2986.

pozsonyi, ungvári vagy besztercebányai archi-gymnasium, hanem e címet kezdik használni ezentúl szerzetesrendi intézetek is, pl. a váczai egri, székesfehérvári, esztergomi, nyitrai, kőszegi, keszthelyi stb. gymnasiumok. Nyomatott érdemsorozatok, vizsgálati thesis-gyűjtemények, hivatalos felterjesztések és pecsétek tanuskodnak erről igen nagy számban.¹⁾ Nem is lehetett a katolikus iskoláknak másképp eljárniok, ha meg akarták magukat különböztetni a nem-királyi, vagyis nem-katolikus iskoláktól, melyeknek kormányzatát a Ratio szintén a főigazgatókra ruházta és az általános keretbe bevonta.

Ámde nemcsak külsőleg nyilatkozott meg az államkormányzat katolikus jellege. Épen a Ratiónak úgynevezett politikai része az, mely erre számos példát szolgáltat.

Az első és legfontosabb amaz elvi kijelentés, hogy a királyi akadémiák és archi-gymnasiumok kivételével minden középiskolában első helyen szerzetesrendi tanárok alkalmazandók s csak ilyenek hiányában világiak. Ez az elv ellentéte annak, amelyet La Chalotais és utána Pergen hirdettek. Émezt a maga elméleti gondolkozásával a tanügyet teljesen világiasítani óhajtaná, míg a gyakorlat embere, Ürményi, jól tudja, hogy az iskolák állami kormányzatának elve nem kívánja meg az egyházi elemek kiszorítását, főleg azon szoros kapcsolat mellett, mely akkor az állam és a katolikus egyház között fennállott. Az államvallás katolikus volt, s így semmiféle gyakorlati ok nem forgott fenn arra nézve, hogy

¹⁾ Ime néhány nyomtatásos bizonyíték: *Poemata, quae... obtulit Regium et Capitale Gymnasium Quinque-Ecclesiense 1777.* 4°. — *Excellent. atque illustr. Domino Francisco e Comitibus Balassa etc. respondit Theophilus Koroda e Scholis Püis in regio maiori gymnasio Trenchiniensi, 1777.* Pozsonii, Landerer. 4°. — *Propositiones Logicae, 1777.* Pestini in *Regio Gymnasio Maiore Pestano...* 4°. — *Tentamen publicum quod... adolescentes in Majori Gymnasio Regio Alba-Regalensi sub Cura RR. PP. ordinis Sancti Pauli primi Eremitae... subiverunt anno 1777.* Pestini, Royer. 4°. — *Sermo, quem... habuit... dum ejusdem ordinis Canonici Regulares Jászovienses Scholis Regii Gymnasii Majoris Rosnaviensis primum praelegerentur. 1778.* Cassoviae. 4°. — A ferenczrendiek által vezetett löseai kir. gymnasium egyik thesis-gyűjteményét czímlapjával együtt a mellékletek közt találja meg az olvasó.

a szerzetesrendekben rejlő nagy szellemi tőke a nyilvános tanügy javára ne értékesíttessék. Ily eszmemenet alapján a középoktatásnak majdnem egész területét a szerzetesrendeknek engedi át az államhatalom, ami mutatja, hogy intézeteiben igazi katolikus szellemben kívánja nevelni az ifjúságot. Való, hogy e lépésre részben a kényszerűség is rávihette; de az elvnek a rendszer élére helyezése mutatja, hogy belső hajlamaival megegyezően cselekedett. Beléptek ekként gymnasiumi oktatásunk szervezetébe új és hasznos tényezőkül a benzések (kik eddig csak a számba nem jövő kicsiny modori iskolában tanítottak), a ciszterciák és premonstreiek. Részvételükre Ürményi kiváló súlyt helyez, mert királyaink nagy-lelkűségéből eredő gazdag javadalmaikat azért kapták, hogy »a közönségnek hasznos szolgálatokat tegyenek, amire most van a legjobb alkalom«. Rajtuk kívül tovább folytatják s részben kiszélesítik üdvös működésüket a kegyesrendiek és pálosok, úgyszintén több új intézetet nyernek a Szent-Ferenczrendiek és minoriták.

De nemcsak a középoktatás mutatja az állami kormányzat katolikus jellegét. A népiskolák felügyeletét a királynő mindenütt a lelkészekre bizza, akiket egyuttal arra is kötelez, hogy vagy maguk, vagy káplánjaik végezzék az iskolában a hittanítást. Csak akkor fogják hivatásukat igazán teljesíteni, ha e nemes feladatot mintegy kedvezménykép kérik ki a maguk számára. Vegyék fontolóra, hogy e köteleességekéről majdan Istennek szigorúan számot kell adniok.

Általában az egész Ration végigvonul a hittanításról való szigorú gondoskodás kötelessége. Mind a grammatikai iskolák, mind a gymnasiumok, mind az akadémiák külön hittanárokat és exhortátorokat kapnak (eddig nem voltak), kiknek teendőit részletesen felsorolja a Ratio. A Mária-Társulatok összejövetelei, a szent beszédek és szent gyakorlatok, nemkülönben a husvéti ünnepeket megelőző úgynevezett »szent askésis« cselekedetei »régí szokás szerint« továbbra is megtartandók. A tanulók minden hónapban gyónnak és áldoznak, naponként tanítás előtt megjelennek az isteni tiszteleten; »kivéve azokat, kik *más* vallást követnek«.

Az államkormány tehát azon tanintézetekre, melyeknek

a Ratio Educationis első sorban készült, rányomja a katólikus jelleget. De ennél még tovább megy. Nemcsak az első rendű nemzeti iskoláknak és archi-gymnasiumoknak, hanem az összes szerzetesrendi középiskoláknak igazgatóit a király nevezi ki; tanáraikat pedig — sőt a hittanárokat is — a főigazgató (tehát a politikai kormányhatóság végrehajtó közege) erősíti meg. Hogy a szerzetes tanárok iskolai teendőiket jobban elvégezhessék, a királynő felmenti őket a chorustól, s a ferencz-rendieket és minoritákat a koldulástól. Az érseki és püspöki lyceumok ¹⁾ fölötti felügyelet a püspökök kezében marad ugyan, de a helytartótanács szoros ellenőrzése mellett; tanáraiktól megkövetelik, hogy egyetemi fokozatot szereztek legyen; kézikönyveiket az egyetem censeálta, »minthogy az egész tanügynek égető érdeke (vehementer interest), hogy mindenütt ugyanaz a doctrina, ugyanaz a tanulmányi szabály érvényesüljön«. Ugyanez vonatkozik a szerzetesek házi studiumaira és vitatételeire. A kegyes tanítórend tanárai több intézetben teljes fizetést huznak a tanulmányi alapból, s majd mindenütt kisebb segélyekben részesülnek. A tankerületi főigazgatók kivétel nélkül katólikusok (egyikök püspök); hasonlóképen katólikusok a nemzeti iskolák felügyelői is. Pedig a nem-katólikus iskolák meglátogatását és vezetését is rájuk bízták.

Látni fogjuk később, hogy a kormányzat módja mennyire megváltozott hangban és színezetben, s most már mily kiméletesnek igyekezett mutatkozni a nem-katólikus iskolákkal szemben. Hogy még sem tudta eszközeivel megnyerni a protestánsokat, senkit se lephet meg, aki e kormányzat szellemét egy évtized előtti nyilvánulásaiban megismerte. A sebek még nem hegedtek be. A vallásügyi rendszer — legalább elvileg — még mindig érvényben volt. A katólikusok még mindig az articularis törvényekre hivatkoztak, a protestánsok pedig még mindig nem adták fel azt a jogalapot, melyet számukra a bécsi békekötés megteremtett.

¹⁾ Kaloesa, Nyitra, Eger, Veszprém, Nagyvárad, Pécs, Vác.

III.

Amikor a Ratio Educationis politikai részeiről szólok, nem térhetek ki ama kérdés elől sem, hogy az új rendszer mily elbirálás alá esik *magyar nemzeti szempontból*? Kifejezésre jut-e benne az alkotmányos magyar állam eszméje? Kérzik-e belőle a magyar szív dobbanása? Van-e benne nyoma a különleges magyar művelődés iránt való figyelemnek? Milyen az új rendszer szerzőinek álláspontja a magyar nyelvvel és irodalommal szemben? Belevész-e az egész rendszer Nyugat-Európa szellemi világának hatalmas áradatába? Egyszerű másolata-e az ausztriai intézményeknek? avagy talán érvényesülnek benne az ország különleges viszonyai és szükségletei is? Mind elsőrendű kérdések, melyekre csak úgy válaszolhatunk, ha a Ratiónak nem csupán politikai részét, hanem a többiekét is, a tanulmányokról szóló szakaszokat és fejezeteket is, előzetesen szemügyre vesszük. Tárgyalásunk ily módon önként átvezet az új rendszer paedagogiai méltatásához.

A Ratio szerzőinek egyikével már több ízben megismertünk. Ürményi József ereiben tiszta magyar vér folyt, különösebb magyar érzés nélkül. Kazinczy ¹⁾ a magyar nyelv lelkes barátjának és pártfogójának mondja, de van okunk jobban megbízni Ürményi magántitkárának, Horváth István-nak intim feljegyzéseiben,²⁾ melyek szerint ura csak beszél magyarul, de írni e nyelven nem tud (én egyetlen sornyi magyar írását sem láttam), s előszeretettel hódol a német muzsának. Az új tanulmányi rendszer másik főszerzője, Tersztyánszky Dániel szepességi német, ki valószínűleg egy szót sem tudott magyarul s akinek nagy műveltsége mint látni fogjuk — minden ízében német bélyeget viselt. Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy a Ratio a helytartótanács teljes kizárásával elejétől végig Bécsben készült, az ausztriai tanügyi mozgalmak hulláma közt és az ausztriai műveltség

¹⁾ Felső-Magyarországi Minerva, 1826. évf. 643—648. l.

²⁾ Napló, 1809. II. 19.; v. ö. Grünwald Béla: Régi Magyarország, 100—102. l.

léghkörében fogant meg, eleve is attól kell tartanunk, hogy nemzeti érzéseink e műben kellő megnyugvást alig fognak találni.

Csak hogy figyelembe kell vennünk az ország akkori közállapotait is: rendkívüli elmaradottságát, Bécestől való erős függését, az udvar elhatározó befolyását az ország dolgaira, a magyar nemzet politikai érzékének aléltságát. Fontolóra kell vennünk, hogy amit ma nemzeti öntudatunk végtelenül kiesínyel, akkoriban a dolgok természetes folyása szerint nagy vívmánynak látszott. Magyar irodalom alig létezett s a réginek még emléke is kiveszett a köztudatból. Ki beszélt akkor Gyöngyösy zengzetes magyar verseiről? Kinek a lelkében élt még Pázmány Péter Igazságra vezérlő Kalauza? a magyar nyelv erejének és fordulatosságának e remekműve? Pedig a tanügyi és egyházi vonatkozású hivatalos iratok eleget említik Pázmányt mint kitűnő főpapot és gazdag egyházfőt, ki nagyszerű alapítványokat tett, a Regnum Marianum eszményi célját lelkesen szolgálta, de senki se tudja már, hogy Pázmány magyarul is írt, szépet és nagyot. A magyar nyelv parasztnak való, ez volt a főúri körökben a közvélemény. A magyar állam nemzeti jellegének tudata is már csak vékony érként szikkadozott a közfelfogás vigasztalan pusztaságán. Inkább külső díszben kívánt érvényesülni, mint az elvek hatalmában.

Tekintve ezt a közérzést (melynek hatása alól csak egyes zárkózott szobatudósok vagy elszigetelt gárdista-írók vonták ki magukat) s figyelembe véve mindazt, amit e mű első részében a birodalmi eszmének a közművelődés területeire való behatolásáról mondtunk, meg fogjuk találni a szempontot, melyből az új rendszert megítélhessük.

Említettük, hogy a Ratio szerzője hét nemzetről beszél, melyeket ekként sorol fel: »a tulajdonképeni magyar, a német, a tót, a horvát, a ruthén, az illyr, az oláh.« Első helyre teszi a magyart, de a többi mellé rendeli, minden erősebb nyomaték nélkül. A magyar ép oly nemzet, mint a többi. A népiskolák, akármilyen legyen is bennök a tanítás nyelve, mind »nemzeti iskolák«. A cél nem az, hogy a hazában élő nyelvek egyike, jelesül a magyar, mint nemzeti és állami nyelv érvényesüljön, hanem hogy a tanulók anyanyelvökön

kivül, pusztán gyakorlati okokból, megtanuljanak egy-két hazai nyelvet is, »*vagyis minden nemzet el legyen látva saját népiskolaival, melyeknek tanítói nemcsak az anyanyelvben legyenek jártasak, hanem a hazában gyakrabban használt más nyelvekben is;*« más szóval, magyar helyeken tudjon a tanító vagy tanár németül és tótul, német vidéken magyarul és tótul, a tótságban németül és magyarul. »Mily nagy hasznára lehet hazájának az a magyar ember — kiált fel a Ratio szerzője, — aki több nyelvben otthonos!« A nyelvnek faji öntudatot adó ereje tehát teljesen ismeretlen fogalom az új rendszer megalkotói előtt. A szürke semlegességet vallják a temperamentumos színezet helyett. Az élő nyelv nekik csak a közlekedés eszközét, legjobb esetben az anyanyelvet jelenti, de nem a legmagasztosabb érzelmek kiapadhatatlan kutforrását. Nem sejtik, hogy a nyelv szüli meg a gondolatot és érzést, s hogy a magyar ember azért érez magyarul, mert a nyelve is magyar. Nem látják meg azt a szemök előtt fekvő ténnyt, hogy ezt az országot azért hívják Magyarországnak, mert a politikai nemzetet azok alkotják, kiknek ősei nemcsak névleg és ruházatuk szabása szerint, hanem nyelvükre nézve is magyarok voltak.

A nyelvben rejlő érzelmek kinevezése ez a nem sejtése meg fogja értetnünk azt a helyet is, melyet a Ratio szerzői a német nyelvnek szántak. Amit az új rendszer ebben a tekintetben megállapít, csak szabályrendeletbe foglalása annak, ami már husz esztendő óta köztudattá vált. Amit a bécsi nevelő-intézetekben, a magyarországi convictusokban, az esetről esetre tett intézkedésekben el akartak érni, az most egyetemes érvényességre emelkedik. Megismertük már azt a körrendeletet, melyet a helytartótanács 1774-ben provocált; láttuk a pozsonyi mintaiskola német szellemű és német nyelvű munkásságát. Voltaképen a Ratio is csak azt mondja, amit ezek a részleges intézkedések célba vettek. A »német nyelv különös hasznáról« szóló fejezet utal arra, hogy a latin nyelven kívül a műveltségnek egyedüli kutfeje a német irodalom, s ezért e nyelvet mindenütt, ahol az nem anyanyelv számába megy, az összes középiskolákban a latin nyelvvel kapcsolatban kell tanítani; remélni lehet, hogy illetén módon

«a nyelv rövid idő múlva az egész országban el fog terjedni, sőt közönségessé fog válni» (brevi per totum, quae patet, Regnum propagandi ac plane vulgarem efficiendi). Hasonlóképp kiváló hely jut a német nyelvnek az egész népoktatás területén is. Itt már kizárólag a gyakorlati czélokat hangsúlyozza a Ratio. Gondoskodni kell, hogy a német nyelv ismeretét kivétel nélkül minden tanuló elsajátítsa (ut ejusdem cognitio omnibus promiscue discipulis imprimatur), mely czélt legjobban úgy lehet megközelíteni, ha az összes tankönyvek kéthasábosan készülnek: egyik oldalon az anyanyelven írott szöveg, szemben vele a német fordítás. »Az ily módon készült könyvek sajtó alá bocsátandók és az összes népiskoláknak megküldendők; miért is szorgosan kell ügyelni arra, hogy a városokban mindjárt kezdettől fogva, a mezővárosokban ellenben legalább néhány év múlva, a falvakban pedig mihelyt erre alkalom kínálkozik, csupán oly férfiak bizassanak meg a tanítással, kik anyanyelvökön kívül bírják annyira a német nyelvet is, amennyire a tanítás czéljából elégségesnek látszik.«

Látjuk e jellemző adatokból, melyeket szükség esetén másokkal is meg lehetne szaporítani, hogy a Ratio szerzői az országos nyelv szerepét a német nyelvnek szánták, melyet egyetemessé akarnak tenni, mintegy öntudatlanul közeledve a József császár kitűzte végső czélhoz, a német nyelvnek Magyarországon is állami és hivatalos nyelvvé tételéhez. —

Amennyire azonban a nemzeti eszmének hiányát fájlatjuk az új rendszerben, oly annyira méltányolnunk kell a hazai szempontoknak bizonyos értelemben felülkerekedését. Már maga az a körülmény, hogy Magyarország és kapcsolt részei teljesen önálló tanulmányi rendszert kaptak, előadásunk folyamán határozott vívmánynak tűnt fel előttünk. Még nagyobb dolgot műveltek Ürményiék azzal, hogy sikerült nekik a Ratiót minden irányban a magyar haza különleges viszonyaihoz szabni és a hazai viszonyok beható megismerésének szükségességét az iskola első rendű feladatává tenni. Mindjárt a tantervi fejezeteket azzal vezetik be, hogy a tanítás anyagának kiszemelésében főleg azokra a részekre és tárgyakra kell figyelemmel lenni, »melyek az egész ország alkotmányának, a benne lakó nemzetek és rendek szokásai-

nak, a különböző helyi vonatkozásoknak és egymás közt való érintkezéseknek leginkább megfelelnek». Ezt a vezérelvet alkalmazza a Ratio az egész tantervben és a hozzá való módszeres utasításokban. A természetrajzi tanítás a hazai természeti tárgyak alapjára helyezkedik,¹⁾ a magyar történelem (*historia Hungariae* vagy *historia domestica*) mint önálló tantárgy lép be a középiskolai tanulmányok rendjébe; szintúgy az alsóbb fokon Magyarország földrajza, a magyarországi latinság, a magyar szokásjog elemi tárgyalása. Az egész akadémiai jogtanítás főcélja az ország ismerete (*Regni notitia*), ezért az egyetemes történelmen kívül minden tárgy arra szolgál, hogy a hallgatók a hazai alkotmányát, közigazgatását, a hazai közjogot és magánjogot és pénzügytant megtanulják. Teljesen új tárgy (habár nem külön tanszékkal egybekötve) a magyar jog története, melynek az a célja, »hogy az ifjuság a törvények általános történetét, forrásait és keletkezésöket, viszontagságaikat és ezeknek okait megismerje, s ekként alkalmassá legyen a törvények igazi megismerésére és a fennforgó tárgy hű magyarázatára».

A Ratio tehát — ellentétben a régi rendszer elvontságával — kimondja a honismertetés szükségességét. A tanuló ismerje meg első sorban azt, ami őt közlőrl érinti: hazája multját és jelenét, jogfejlődését, történetét, földjét, természeti viszonyait; ismerje meg jól és rendszeresen, nem csupán kiszakított részletekben és szemelvényekben. Nyilvánvaló, hogy itt a hazafias cél összefolyik a hasznossági tekintetekkel, s kétségtelenül az utóbbiak voltak a döntők,²⁾ de azért a vég-

¹⁾ R. E. p. 190: «cumprimis autem ratio habeatur eorum animalium indigenorum, quorum in Regno usus...»; p. 192 (az ásványokról) «ubi, quemadmodum in ceteris historiae (naturalis) partibus, principem semper locum obtinebunt domestica».

²⁾ Rat. Ed. p. 203: «Non est hujus instituti, ut saepe jam dictum est, in hisce ludis eruditos formare viros, sed probos cives, fidosque subditos, quibus virtus, et patria cordi sit: quid emolumentum capiet adolescens, qui scholis egressus aerarii publici curator, vel privatae cujusdam rei familiaris administer, senator, oeconomus, artifex, opifex etc. erit (quae hominum genera cumprimis hic educantur) quid inquam capiet emolumentum, si in historia Chinensium, vel Aegyptiorum, si in gestis Alexandri Magni, vel quorumvis aliorum per Europam populorum

eredmény egy és ugyanaz. Azelőtt jobban ismerték a növény-
dékék Egyiptomot és Rómát, mint hazájukat; most pedig
azt hirdeti a Ratio, hogy »idegen dolgokkal foglalkozni és
a magáét elhanyagolni« megbocsáthatatlan hiba. »Mi tehát
az oka annak — olvassuk tovább, — hogy a magyar ifju-
ságot ebbe a hibába sodorjuk? . . . miért nem tanítjuk inkább
úgy, hogy megismerje a hazai dolgokat? azoknak a kirá-
lyoknak viselt dolgait, akiknek engedelmeskedik? annak a
népnek évkönyveit, melytől eredetét veszi? annak a koro-
nának sorsát, melynek hódol? annak az országnak viszón-
tagságait, melynek valamikor polgára leszen? Vajjon a haza
története annyira szegény, hogy oly példák nélkül szü-
kölködik, melyek az ifjút a fejedelem iránt való hűségre,
a haza szeretetére, s a polgárhoz és alattvalóhoz illő többi
erényekre lelkesítik?« A földrajzban — amennyire itt-ott
tanították — a világrészekeken kezdték meg azelőtt a tárgya-
lást s a haza földjének ismerete utolsó helyre került. Pedig
meg kellene gondolni, hogy iskoláinkban Magyarországnak
és az örökös tartományoknak a jövődő polgárai nevelked-
nek; ezért »első sorban hazájokkal kell az ifjakat megismer-
tetni, azután a határos vidékekkel s végül az ausztriai ura-
lomnak alávetett országokkal«.

A mondottak után nem szorul többé bizonyításra, hogy
a Ratio Educationis, nem ugyan a magyar nyelv és a ma-
gyar nemzeti érzés uralmának nézőpontjából, de a hazának
és szülőföldnek általános megbecsülése tekintetéből egészen
új irányokat tűz ki; olyanokat, melyeket Ürményi József és
Tersztyánszky Dániel -- kik maguk is kiválóan érdek-
lödtek minden iránt, ami a magyar honismertetés körébe
vágott -- sehonnan másunnan át nem vettek, hanem maguk
jelöltek ki. És ha még egy perczig kételkednénk e tétel
igazságában, nézetünk azonnal helyreigazodik, mihelyt meg-
ismerkedünk azokkal a bizalmas tárgyalásokkal, melyek a
Ratio hazai vonatkozásu részeinek kinyomatását Bécsben
megelőzték.¹⁾

versatus sit? quid detrimenti, si haec ignoret? cognitio contra rerum
domesticarum, magno saepe esse potest usui, ignorantia autem dispendio.»

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3810. ex 1777.; 4081. ex 1777.

Ürményi az 1777. évi június hó 14-én terjeszti a királynő elé a Ratio Educationis harmadik és negyedik részének kéziratát. Fontos tanügyi kérdésekről lévén szó, a királynő a munkátot bizalmasan megmutatja a bécsi tanulmányi bizottság tagjainak, Kressl bárónak, Martininak és Rautenstrauchnak is. Hogy miképen nyilatkoztak a német tanácsosok, részletesen nem mondhatom meg, mert írásba foglalt véleményeik az iratok közt fel nem találhatók; csupán annyit állíthatok, hogy erős kifogásuk volt az egész mű politikai szelleme ellen, ami kiténik a magyar udvari kanczelláriának a Kressl báró, Martini és Rautenstrauch észrevételeire vonatkozó, nagy fontosságú válasziratából. A kanczellár védelmezi a magyar nemzet hagyományos királyhűségét, jelölve annak, hogy a művet erről az oldalról, s különösen a hazai történetnek előtérbe helyezése miatt, támadták meg az osztrákok.

»Azok a bizonyítékok — úgymond a kanczellár, — melyeket a nemzet a Felsőged iránt való hűségéről és szeretetéről több alkalommal adott, oly szembeűnőek, hogy azt a sok bizalmatlanságot, mely régi időben annyi bajnak igazi forrása volt, méltán el lehetne ejteni. Mentől jobban ismerkedik meg az ifjúság Magyarország történetével, annyival inkább fog felbuzdulni arra, hogy az előbbi gondolkozástól annyira elűtő, szelid és boldogító mostani kormányt magasztalja, s Felsőgedet, az ország gyengéd anyját, aki szelid uralmával, a hosszú béke áldásaival, a nemzet felvilágosításával, annyi hasznos intézménnyel, kegyes alapítványokkal és naponta tapasztalható jótéteményeivel a királyság jövődő boldogságának alapját vetette meg, legbensőbb meggyőződésből és hálából szeresse és becsűlje. A hazája alkotmányában járatos, igazi magyar örökös alattvalót nagyobb keserűség nem érheti, mintha bizalmatlanságot mutatnak fejedelmével és az egész állammal szemben érzett hűséges gondolkozása iránt; mert vajjon kinek van több oka országga fejedelmét szeretni és tisztelni, mint a magyar embernek, aki az országos rendszer és alkotmány értelmében királyga legszentebb személyében látja az egész politikai testnek a fejét, benne tiszteli a törvények oltalmazóját s a belső béke és boldogság ősi kutforrását; aki tehát az alkotmány szelleméből kifolyólag köte-

les a király és a korona iránt való hűséget minden felmerülő esetben élete és vagyona feláldozásával bebizonyítani?»

A királynő nem hallgatott német tanácsosaira. A magyar történelem esorbitatlanul benne maradt a Ratióban. Az a kemény vágás, melyet a soha feledni nem tudó ausztriai politika egy jó magyar ügyre mért, hatástalanul pattant vissza. A királynő ismerte hű magyarjait, akik — rég kivetkezve kurucz voltukból — kipusztíthatatlan harczy erényeik utolsó maradványaival trónt és fejedelmet mentettek meg.

HETEDIK FEJEZET.

A tanítás és nevelés új rendje.

I.

Benne vagyunk immár az új áramlat kellő közepében. Már teljes erővel lüktet az új szellem. Előttünk egy ország iskola-ügye, tagolva szigoruan elkülönített csoportok szerint, belevonva megszabott keretekbe, hódolva egységes elvek uralmának. A kényelmes lazaság szétfolyó tömegében szilárd művelődési középpontok keletkeztek, melyeknek kerületében elrendezkednek az apróbb intézmények. Az egész szervezet tagjait erős kötelékek fűzik egymáshoz is, az államhatalomhoz is; e kötelékek mind jobban megfeszülnek, amint szorosabbra és szorosabbra fűzi őket egy erős kéz.

A magyar történelem bevonulása az iskola falai közé csak *egyik* eredménye az új rendszernek. Fontos eredmény, mert nagy űrt tölt be a hazai iskoláztatás eddigi rendjében, de a tantervnek egész összefüggésében mégis alárendelt jelentőségű. A Ratio Educationis szerzői nemcsak a hon ismeretetésével akarták kitágítani a tanításnak eddig szűk körét: nekik magasabb, egyetemesebb, messzebbre kiható céljaik voltak. Az egész nemzeti nevelést teljesen új alapokra akarták helyezni, és bevinni a magyarországi iskolákba egy csapásra, egyetlen kormányzati ténykedéssel, Nyugat-Európa művelődésének összes elemeit. Látták, mily elmaradottak voltak

addig hazánk iskoláinak tantervei; tudták, hogy amit egyes iskolák magánbuzgóságból, ötletszerűen és legtöbbször közvetett úton vettek az új művelődési anyagból, a maga elszigetelt mivoltában szélesebb rétegekre átalakító hatást nem gyakorolhatott. Elmentek tehát a nyugati műveltség eredeti forrásaihoz; meg akarták nyitni honfitársaik előtt az ismeretkörnek ama tájékait, melyekbe mindeddig csak elvétve vehetett egy-egy tekintetet a magyar.

És mikor hozzáfognak e nagy cél megvalósításához, egészen a kor hű fiainak képében mutatkoznak. Az Aufklärung emberét jellemzi, hogy szinte sóváran, mértékletlenül igyekszik mindazt egyszerre pótolni, amit oly sokáig nélkülözni velt. A magyar tanterv készítői is az eddigi szerény tantervekbe, a grammatikát és rhetorikát tanító egyszerű tanintézetekbe egyszerre viszik bele a nyugati kulturának hatalmas tömegeit, és a modern művelődési elemek rengeteg sokaságával töltik meg a régi eszményekben és hagyományokban kipróbált iskolai intézmények tanulmányi kereteit.

Valóban, az első, szembeötlő jellemvonása az új tanrendszernek, talán a legnevezetesebb valamennyi között, a ***tantárgyak meglepő sokasága***. A Ratio a jámbor egyszerűségben élő nemzet fiait egyszerre minden oldalról körül fogja: sokoldalúvá, minden iránt érdeklődővé akarja tenni lelköket, fel akarja kelteni rokonszenvöket az emberiség tudományos, irodalmi, ipari, gazdasági vívmányai iránt. A jezsuita-gymnasiumok nyilvános oktatásába egy kis görög nyelven és történelmen kívül alig tudott más valami beférközni; a latin nyelv mindvégig souverain uralomnak örvendett, s az akadémiákban meg épen a régi bölcsészeti disciplinák mellett nem birt érvényesülni modernebb művelődési anyag. Most az újítók szertelensége a másik végletbe sodorja az iskolát: a tantervekbe nemesak azok a modernebb tárgyak kerülnek bele, melyeket a piaristák és a nagyobb protestáns tanintézetek eddig is műveltek, mint a számtan, a hazai történelem és földrajz, nemesak a rajz és zene lépnek be a bécsi mintaiskolából a magyarországi főbb nemzeti iskolákba is, nemesak a tisztas polgári élet szabályait s a háztartástant veszi át a magyar népiskola az Allgemeine Schulordnung határozma-

nyaiból; — ott szerepel a gymnasiumokban a geometria is, mely felé Bécsben is, Poroszországban is mind nagyobb figyelem kezd fordulni; ott a Pergen gróf tantervéből vett tachygraphia; a bécsi reáliskolából ide került kettős könyvvitel (doppia); az elemi gondolkodástan,¹⁾ a rationalismus korának e hű kísérője; a természetrajz és természettan, melyeket Marx Grácián se mellőzhetett; a pietisták és philanthropusok újságolvasmányai (collegia novorum); a verselés (mint a költői vénával megáldott ifjak külön foglalkozása), a görög nyelvnek valamelyes árnyéka; a gyermekeknek szánt természetjog szabályai, a magyar szokásjog elemei és a magyarországi latinság ismertetése; sőt a Ratio egyik kéziratában még az illemtan (studium decentiae) is külön tantárgyként szerepel.²⁾ Mily sokféleség és változatosság! Az ismereteknek mily hypertrophiája, mely még a Ratio szerzőit is a várható ellenvetések előzetes czáfolatára készíti! Mily szétforgácsolása az időnek 1—2 órás és félórás tárgyra! Mekkora rések a latin nyelv és irodalom bevehetetlennek látszó bástyáin, melyek most darabonként kezdenek elmálni a valamikor oly

¹⁾ A Göttinger Gelehrte Anzeigen 1774. évfolyamában (800 l.) azt olvassuk: „Unter dessen könnte ein zusammenhängender kurzer und fasslicher Unterricht von den gewöhnlichen ächten und fehlerhaften Denkarten, und den künstlichen Benennungen derselben, das heisst, ein erster, in die psychologischen Untersuchungen noch nicht eingehender Lehrbegriff der Logik, doch noch in den mittleren Schulen mitgenommen werden.“ Resewitz is (id. m. 17—183. l.) a középiskola egyes tárgyai közt említi a gondolkodás törvényeit (Anweisung zum richtigen Gebrauch des Verstandes).

²⁾ „Studium decentiae. Nihil est in vita communi absurdius, quam si viri docti animi honestate careant; nihil intolerabilius, quam si homines Eruditione clari decenti vivendi ratione destituantur. A Juvenibus e Scholis egressis communi quadam opinione politorum agendi ratio, ac in omnibus Vitae Partibus cultiores mores exspectantur, quam a ceteris. At quoties fallit haec Exspectatio? idque propterea, quod penitus neglecta decentiae Institutione, morum conformatio in Scholis relinquatur fortuito confluenti puerorum et Adolescentum turbae, in qua pauci plerumque probe reperiuntur educati... Quare omnino e re futurum est, ut succrescentes Ludorum Magistri et Praefecti in Academiis ad Decentiae Leges rite informantur, ut deinde Alumnos suos ad eas observandas inducere, intraque earum cancellos continere possint.“ M. N. Múz. Fol. Lat. 2983 (Acta Ürm.). Ez a rész a mű nyomtatott kiadásába nem ment által.

szilárd kapcsolatból. A régi gymnasiumnak könnyen áttekinthető, századokon át kipróbált rendje hasadozik; az egyszerű összhang felbomlik; új, szövevényes, bonyolult eszmevilág hajnalhasadása közeledik, s a félhomályban még alakatlan zűrzavarnak látszik minden tárgy.

És ha az elmélet eszközeivel felfegyverkezve akarnók ezt az egyveleges tantervet boncsolóra venni, valóban el kellene ítélnünk azokat, kik ily elvtelennek látszó tantervet tudtak alkotni. Csakhogy már nem állunk az abstractio talaján. Már dagadt vitorlákkal siet hajónk a gyakorlati célok sebes áramlatában, melynek kutforrásai a Rousseau Émilejéből fakadnak. A Ratio Educationis már nem a Cícero gördülőkeny periodusainak varázshatalma alatt áll, hanem egy új jelszót ural, melyet a genfi böleselő megdöbbenő rövidséggel ekként formulázott: »À quoi cela est-il bon?«¹⁾

Ime, eljutottunk a műnek második kimagasló jellemvonásához, a **hassnosság elvéhez**. Ez megmagyaráz mindent, amit eddig nem értettünk. Kezünkbe adja a fonalat, melynek segítségével mindent meg fogunk okolhatni, ami a tudományos elmélet álláspontjából megfejthetetlen rejtvénynek látszott.

Már az új rendszer politikai méltatásakor is meggyőződhattünk arról, hogy Ürményi mily erősen hajlott a gyakorlati élet követelményei felé.

Még sokkal erősebben nyilvánul az utilitarius szempont a Ratio tantervi részeiben. A szerzők őszintén megmondják, hogy a tanulmányokat első sorban a gyakorlati életben érvényesülő haszon szerint kell megválogatni. Mindenütt, úgy a grammatikai iskolákról, mint a gymnasiumokról és akadémiákról szóló fejezetekben felötlik az a megjegyzés, hogy a tanítás anyagát főleg azokhoz az ifjakhoz kell szabni, kik nem folytatják tovább a tanulást, hanem a grammatikai iskola, vagy a gymnasium, vagy az akadémia végeztével kilépnek az életbe. »A grammatikai iskoláknak a főcélja, hogy azok, kik anyagi eszközök híján vagy más körülmény

¹⁾ Rousseau: Émile II. 51. lap. »À quoi cela est-il bon? Voilà désormais le mot sacré, le mot déterminant entre lui et moi dans toutes les actions de notre vie...«

miatt az iskolát elhagyni kényszerülnek (pedig ezek vannak mindig többségben) megismerkedjenek mindazon dolgokkal, melyekre jövő életviszonyaik tekintetéből szükségök van, ha csak károsodni nem akarnak,» mondja a Ratio. A fent említett latin nyelvű kézirat pedig, mely helyenként bővebb a végleges szövegnél, a gyakorlati haszon szempontjából élesen szembe állítja a régi és az új iskolát. A régi norma szerint képzett egyének maguk is be fogják vallani — mondja a szerző, — hogy mindent újnak és idegennek találtak, mikor az iskolából kiléptek az életbe; csakhamar be kellett látniok, hogy hiányos előkészületek miatt akadnak fenn a legtöbb dologban, mert az iskola a praxist egészen figyelmen kívül hagyta és csakis elméletet tanított. Így volt ez az oktatás összes fokozatain. Amit a legnagyobb hévvel tanultak, az életben hatástalannak vagy hiábavalónak bizonyult; ellenben azt, aminek legtöbb hasznát vehették volna, elhanyagolták. Az iskolai tanulmány hézagait csak nagy fáradsággal lehetett pótolniok, ha ugyan örökké nem maradtak meg tudatlanságukban.¹⁾ A görög nyelvnek a rendkívüli tárgyak közé sorolását azzal okolja meg a Ratio, hogy mindent, amit a növendékek tanulnak, jövő életviszonyaikhoz kell szabni: »A drága időt még a legesekélyebb munkával sem szabad elpazarolni, ha e munkának nyilvánvaló haszna szembe nem ötlük.«²⁾

Az, aki ily rendkívül erősen hangsúlyozza az iskola gyakorlati célját, nagyon meg van akadva, mikor arról van szó, hogy eszméi látható testet öltsenek. Mert a hasznos tárgyak sorozata végnélküli, s vajjon melyik lesz közülök az, melynek az iskola elsőseget ad a másik fölött? Érezték ezt a tantervkészítők is. Az anyag óriási s az idő kevés. Hogyan menekülni e dilemmából? A latin nyelvet szűkebbre már nem lehet szorítani, hiszen úgy is öt évre rövidült a

¹⁾ M. N. Múz. id. kézírata (a R. E. 328. lapjához).

²⁾ A görög nyelv dolgában a Ratio egészen a Basedow és Pergen álláspontjára helyezkedik, s teljesen eltér az egykoru porosz tantervektől, melyekben mindkét klasszikus nyelv az oktatás gerinczét képezi. V. ö. pl. az 1765. évi frankfurti tanterveket (Vormbaum: id. m. 554—584.), vagy az 1773. évi szász iskolai rendet (u. o. 613—700. l.).

gymnasium tanfolyama, s a régi philosophiai tárgyak se esorbulhatnak, ha csak egész jellegéből ki nem akar vetkezni a böleseleti tanfolyam. Nem maradt más hátra, mint különbséget tenni a sok hasznos dolog közt; egyikre nagyobb súlyt helyezni, mint a másikra. Hiszen már Fleury ¹⁾ is megtette ezt, amikor nem birva a sok tárggyal boldogulni, megállapította, hogy vannak minden emberre nézve szükséges tárgyak (vallás, erkölcs, logika, metaphysika, egészség); továbbá a tudós pályák tekintetében *a)* szükséges tárgyak (grammatika, arithmetika, gazdaságtan, jogismeret), *b)* hasznos tárgyak (politika, latin nyelv, történelem, természetrajz, elemi geometria, rhetorika) és *c)* kíváncsiságot kielégítő tárgyak (études curieuses: poétika, zene, festészet, rajzolás, matematika, perspectiva, optika, astronomia, chronologia, régiségtan, útleírás, görög, héber, arab nyelv). Csakis valami ehhez hasonló eljárással menekedhettek meg a Ratio készítői attól a veszedelemtől, hogy a rendszer mozgó elve, a hasznossági elv el ne ejtessék.

Felvesznek tehát mindenkire nézve kötelező fő tárgyakat és hasonlóképen mindenkire kötelező melléktárgyakat. Amazok a szükségesek, emezek a hasznosak. Egy harmadik csoportba osztják ama studiumokat, melyek nem szükségesek, s nem is mindenkinek, hanem csak némelyeknek hasznosak. Ezek a rendkívüli tárgyak. Az hallgatja és tanulja, akinek kedve tartja. A felosztásnak ez az alapja végig vonul a közoktatás egész szervezetén, kezdve a falusi népiskoláktól fel az akadémiáig.

Vizsgáljuk meg e szempontból kissé közelebbről a Ratio alkotta iskolai intézményeket.

A *falusi népiskolákban* új kötelező tárgy a számtan s a gyakorlati erkölestan; a *kisebb városok iskoláiban* a most említett tárgyakon kívül a német nyelv s a fogalmazás, a *nagyobb városokban* még a háztartástan is. A rendes tárgyak köre tehát tetemesen bővült. Nem kötelező tárgyak: a latin nyelv és a geometria, de csak a városi elemi iskolákban.

¹⁾ A »*Traité du Choix*« című munkában. V. ö. Fináczy: Francia középiskolák, 43.

A *grammatikai iskolákban* (vagyis: a kis gymnasiumokban) szükséges tárgyak: vallástan, latin nyelv (kapcsolatban a gondolkodástannal), számtan és természetrajz; hasznos tárgyak a biblia, Magyarország történelme és földrajza; rendkívüli tanulmányok a görög nyelv, a geometria, a természetjog és a magyar szokásjog.

A *gymnasiumokban* szükséges tárgyak: vallástan, helyesírás, szépírás és gyorsan írás; számtan és a mathesis elemei (kettős könyvvittel); a latin stilisztikai és irodalmi oktatás (római régiségekkel és mythológiával), a gondolkodástan; a magyarországi latinság s a természetrajz; — hasznos tárgyak: Magyarország és Ausztria története, egyetemes földrajz, természetjog és hazai szokásjog; — rendkívüli tárgyak: görög nyelv, kísérleti physika, újságolvasás, verselés, nyilvános szavalás és hazai nyelvek tanulása.

A *philosophiai tanfolyamban* a logika, ethika, metaphysika és matematika régi terjedelmökben szerepelnek. A históriai tanulmány főanyaga Magyarország oknyomozó történelme egy egész éven át heti 5 órában; a második évben magyar egyháztörténet, továbbá a római császárságnak s az örökös tartományoknak története. A természettudományok anyaga kibővül. Azelőtt csak physikával találkozunk; most rajta kívül egy egész éven át heti 5 órában természetrajzot is tanítanak. Az újságolvasás itt is feltűnik, még pedig kötelező érvényességgel. — Rendkívüli tárgyak: görög nyelv, ékesszólási és verselési gyakorlatok, egyetemes történet és segédtudományai.¹⁾

Leginkább szembe ötlik e sorozatban, hogy bizonyos tárgyak a középoktatás mindhárom fokán bevégzett ismeretkörökben jelennek meg újból és újból. Ha a Ratiónak a részletes tantervét is megnézzük, azonnal megtaláljuk e jelen-

¹⁾ Iskolai drámáknak sem a Ratióban, sem a kibocsátása után megjelent kir. rendeletekben és tanügyi iratokban semmi nyoma. A jezsuiták akadémiáira emlékeztetnek a gymnasiumokban szervezett gyakorló körök, melyeknek tagjai a modern nyelvekben gyakorolták magukat (R. E. 285—286), s az akadémiái hallgatók számára megállapított disputatiók, a magúnszorgalom és önképzés szolgálatában (R. E. 289—304). Önképző körünk ezen intézmények kifejlesztéséből eredhettek.

ség nyitját. A rendszer gyakorlati iránya követeli, hogy például a természetrajzot mind a latin iskolában, mind a gymnasiumban, mind az akadémiai fokon tanítsák, mert a tantervkészítő nem akarja, hogy a tanuló, bármelyik szakasz után váljon meg az iskolától, a természeti tárgyak ismerete nélkül lépjen ki az életbe. A magyar történettel is három ízben találkozunk: az alsó fokon részletesen, a másodikon rövid ismételés alakjában, a harmadikon pragmatikus tárgyalás szerint. A földrajznak azon anyaga, melyet a grammatikai iskolában tanulnak, feltűnik még egyszer a gymnasiumban. A természetjog amott rendkívüli tárgy azok számára, kik a harmadik osztály után kilépnek; emitt (a gymnasiumban) már rendes tárgy. És így folytathatnám az idevágó példákat, melyek mind arra vallanak, hogy a Ratio szerzői praktikus iskolát akartak alkotni, mely külsőleg nagyon okszerűnek, nagyon életrevalónak látszik, de a mélyebb vizsgálódást aligha tűri meg. A kilépőkre és bennmaradókra irányuló folytonos figyelem, az előre felállított gyakorlati elvnek ez a szinte aggodalmas keresztülerőszakolása az egész vonalon, a tantervben nem csekély organikus bajokat szül. Ilyenek a gyakorta feltűnő és belsőleg meg nem okolható ismétlések, melyek az osztálynak egy részét szellemi tétlenségre kárhoztatják; ilyen a tanulmányi mértékben keletkező meghasonlás, mert hiszen mindenkor megtörténhetik, hogy az osztálynak egy része már nagyobb és rendszeresebb előkészülettel fog bele a tárgyalásba, mint a másik.

A hasznossági elv uralkodásából magyarázható a Ratio tantervében felülről s erősen kiemelkedő *realisztikus vonás* is. Leginkább a reális tantárgyaknak a tanítása adhatott alkalmat a hasznosítható ismeretek elsajátítására, amint ezt a nyugat-európai tantervek, a pietisták nyomán haladók ép úgy, mint a philanthropinumok hatása állók eléggé igazolják.

A számtan szabályait a kisvárosi népiskolákban a háztartásra s a helyenkint virágzó mesterségekre való vonatkozásaiban kívánja taníttatni a Ratio, és pedig akként, »hogy a mindennapi élet gyakorlati szükségletei szolgáljanak talapzatként és alapul« (pro basi ac fundamento); a városi elemi iskolákban pedig a kereskedelem és kézműipar köréből kell

venni a példákat. A grammatikai fokon a számtan tanításával kapcsolatban ismertetni kell a pénznemeket, a súlyokat és mértékeket, mely követelménynyel lényegileg azonos alakban találkozunk nemcsak a szász választófejedelemségnek 1773-ik évi új tantervében,¹⁾ hanem már sokkal régebb németországi iskolai rendekben.²⁾ A geometriából csak azokat a tételeket kell tanítani, »melyeknek alkalmazása és megfejtése a közéletben előfordul«. A kir. akadémiákban a mathesisnek különösen ama részei veendőek figyelembe, melyek a mezőgazdaságba, a földmérés tanba, a vízműtanba és a polgári építészetre vágnak; a physika tanítása is, amikor csak lehet, a mezőgazdasággal lépjen kapcsolatba. A kettős könyvvitel, mely a gymnasiumi fokon a mathesis keretében feltűnik, már egészen a szaktanítás területébe vág bele.

A természetrajz az a tárgy, mely leginkább illik a Ratio szerzőinek egyéni hajlamaihoz. Ez az a »forrás, melyből a legbőségesebb haszon (amplissimae utilitates) hármlik az egész emberiségre«. A természeti tárgyak közül leginkább azokat kívánja tárgyalatni, melyek a gazdasági és ipari életben fordulnak elő, még pedig nemcsak az alsó, hanem a felső fokon is. »Az akadémiái tanárok — úgymond — tehetőségek szerint azon lesznek, hogy hallgatóikba oltsák a természeti tárgyak gazdasági és technikai vonatkozású ismereteit, vagyis azt a módot, hogy a természetnek e kincseit miképen kell alkalmazni és az emberi élet segítségére feldolgozni, mert hiszen e fokon ez a főcélja ennek a tudománynak.« Túlnyomóan közgazdasági jelleget ölt a földrajz tanítása is, sőt még az akadémiák tantervének élére helyezett

¹⁾ Vormbaum: id. m. (mindig a III. köt.), 662. l. »In den Exempeln ist darauf zu sehen, dass sie nicht alle in abstracto gegeben werden, sondern von concreter Art sind, damit die Knaben, sonderlich von inländischen Geldsorten, Maasse, Gewichte und andern Dingen die nöthigen Begriffe bekommen.« V. ö. Ratio Ed. 165. l. 1. 2.

²⁾ Pl. a brunswick-lüneburgi választó fejedelemségnek 1737-ik évi szabályaiban. (Vormbaum: id. m. 370—372.) »Überhaupt ist zu merken, dass man gleich von Anfang der Rechenkunst den Kindern hinlängliche Begriffe von den Sachen, die gezehlt und gemessen werden, als da sind die unterschiedenen Arten der Gemässe, des Gewichtes, sonderlich der Geld-Sorten beyzubringen habe.«

elméleti logika se kerülheti el hétköznapi sorsát, mert nem a Scholának léha és fitogtatott szőrszálhasogatásaira (ad frivolas et affectatus scholarum subtilitates) kell irányulnia, hanem maguknak a dolgoknak gyakorlatát és hasznát (ipsarum rerum usum et utilitatem) kell szem előtt tartania az előadó tanárnak.

A tantervkészítő tehát mintegy tüntetőleg ellentétbe helyezkedik az egész eddigi iskolai gyakorlattal. Főre az elvontságok holt tömegével s ide a lüktető élettel, az érvényesülésre váró akarattal, és mindazzal, aminek eredménye látható, érzékelhető, kézzelfogható. A szabálynak, a tantételnek, a tudományos igazságnak csak akkor van értéke, ha aprópénzre is felváltható és ha ellenértéke nyomban szemünkbe ötlük. A formulák helyébe lép a cselekvés, a szürke elmélet helyébe a színekben gazdag és mindenkor változatos élet; a multnak kizárólagos kultuszába beleékelődik a jelen; a földöntúli boldogság megszűnik egyedüli célja lenni a lélek kiművelésének, és követelően lép fel mellette a földi jólét eszménye, mely arra készlet, hogy ezt a rövid életet kellemessé, kényelmessé, hasznossá, célszerűvé tegyünk. Minő ellentéte a felfogásoknak és érzéseknek, mely itt e műben találkozunk; majdnem azt mondhatnók, hogy két hatalmas világnézet jó összeütközésbe s először mérkőzik egymással hazai közművelődésünk területén.

Ez az ellentét észrevehetően jelentkezik a *latin nyelv tanításának* menetében, melyet kissé részletesebben kívánok szemügyre venni. A jezsuita-iskoláknak a latin nyelv volt legerősebb oldala, s ezért az új tanulmányi rendszerben ez a tárgy keltheti fel leginkább érdeklődésünket. Milyen a latin nyelv helyzete és módszere a Ratióban?

Tudjuk, hogy a jezsuita-gymnasiumnak megvolt a maga szűkkörű, de erősen kifejezett célja: azért tanította a latin nyelvet, hogy növendékei jól és szépen megtanuljanak e nyelven beszélni és írni. Láttuk azt is, hogy a jezsuiták e célt igazán elérték s hogy latin tanításuk ebből a szempontból kitűnően volt berendezve. A tanítás menetének egyes fokozataiba annyi következetességet vittek bele, az anyag részleteinek összekapcsolásában (mindig a nyelvkészség megszerzése

érdekében) oly mesteri eljárást követtek, oly türelmesen és alaposan tanították meg a nyelvkinés anyagát, oly fáradhatatlanok voltak a szóbeli és írásbeli gyakorlatok irányításában, oly jól válogatták meg a szabályok felvilágosítására szolgáló példáikat, annyi alkalmat adtak növendékeiknek a latinul beszélésre, szavalásra, szónoklásra, hogy legnagyobb ellenfeleik is — ha csak indulat nem homályosítá el tiszta látásukat — munkásságuknak ezt az oldalát elismerés nélkül hagyni nem bírták.

Ha ezzel az eljárásukkal összemérjük azt a másikat, melyet a Ratio állapított meg, vagy még egyszerűbben, ha 1735-ben készült Typusukat összehasonlítjuk a Ratio Educationis idevágó fejezeteivel, kénytelenek leszünk elismerni, hogy az utóbb nevezett mű visszaesést jelent, hogy az újítók a latin nyelvtanításnak szigorúan felépített rendszerén keveset javítottak s többet rontottak.

Már a czél kitérésében eltértek előzőiktől. A jezsuitáknál a latin nyelv sohasem szállott alá arra a banausikus színvonalra, melyet a Ratio szentesít. Pusztán nyelvet tanítottak ők is, de még átéreztek e nyelv erejét egyfelől s utánózhatalan finomságait másfelől; még mindig elég szeretettel időztek a nyelv szellemén, a stílus szépségein, a forma tökéletességén. A Ratióban mindez háttérbe szorul. A latin nyelvet is pusztán az élet kedvéért tanítja a gymnasium, mert a latin az egyház nyelve s a hivatalos nyelv, mert az érintkezés legalkalmasabb eszköze az ország különböző nemzetiségei közt, s mert már meggyökerezett Magyarországon az a felfogás, hogy »a latin nyelv nem tudása legbiztosabb jele az elhanyagolt nevelésnek«. Jellemző e tekintetben a nyelvi czéloknak szinte mosolyt keltő különválasztása, mely szerint a közönséges latin nyelv ismerete csakis a grammatikai iskolák feladata, a latin nyelv eleganciája pedig kizárólag a humanitás osztályaiba szorul. Mintha ma azt mondanók, hogy a költői magyar stílt a VI., a prózai stílt csak az V. osztályban szabad tanítani és schol másutt. Míg a jezsuita-gymnasium stílusgyakorlatai még a klasszikus imitatio régi csapásán haladnak, addig a Ratio a fogalmazást már főképen »a mindennapi élet tapasztalati köréből« (quotidianae vitae

consuetudine) vett feladatokon kívánja gyakoroltatni, minők a hosszabb és rövidebb levelek, közéleti iratok, beszédek, alkalmi szónoklatok s csak utolsó sorban a tanulmányi anyagból merített elbeszélések és leírások. Nem felejtkezik meg arról sem, hogy Magyarországon a latin nyelvnek egy külön nemét beszélnek és írják, melyet a majdani köztisztviselőnek szintén tudnia kell; ezt a vulgáris nyelvet, melynek azonban nem szabad barbarismusokba tévednie, külön órákban is felveszi a Ratio szerzője a tantervbe.

A grammatikai tanítás legyen könnyű, behizelgő és lehetőleg gyakorlati. Az első esztendő nyelvkönyve ne legyen latinul megírva, hanem anyanyelven. A tanítást a közönséges életből vett szókön és kifejezéseken kell kezdeni: kis adomák, elmés párbeszéd, apróbb elbeszélések szolgálhatnak az olvasás, fordítás, variálás, retroversio anyagául.

Az olvasmányok tartalmát legjobban jellemzi a tantervnek a grammatikai iskola harmadik évfolyamára vonatkozó része. Minthogy nem nyelvtudósokat akar képezni a latin iskola, hanem hasznos polgárokat, ezért nem lehet ezen a fokon a régi iskola két írójával, Ciceróval és Phaedrussal beérni. Mindig ugyanazt az íróat olvasni, unalmassá válik (ipsa haec acquabilitas taedium puero generabit). Külön olvasókönyvre van szükség, melyben a legkülönbözőbb korból való írók szemelvényei foglaltatnak, hogy az ifju találjon példát a stílus minden fajára s a legkülönbözőbb tárgykörökből vett szókineseset ismerkedjék meg. A hasznosság elve uralkodik itt is. A Ratio nem lelkesedik többé az egy vagy két író nyelvéhoz való elmélyedésért, a huzamos foglalkozással járó művészeti élvezetért; gyors sikert és szembezőő eredményt sürget. Olvasókönyvében — melyet jellemzetesen írók halmazának, »congestus autorum«-nak, másutt »congestitum opus«-nak nevez — ép úgy helyet talál Cicero, Horatius és Ovidius, mint Plautus, Terentius, Minutius Félix. Seneca, Plinius, Paulus Manutius, Valerius Maximus, Portius Cato, Terentius Varro, Columella és Taurus Aemilianus. A kiszakított szemelvényeknek a módszere ez, mely tárgyi szempontból legfőljebb odaig tud felemelkedni, hogy a ma-

gyar gazdasági viszonyokra vonatkozó jegyzetekkel fűszerezi Catót, Varrót és Columellát.

A humanitás osztályainak irodalmi tanítása a régi és új módszereknek nem épen szerencsés kapcsolatát tünteti fel: majd Marx Grácián tantervét követi a Ratio szerzője (nemesebb irodalmi műveltség célzatával), majd ismét visszaesik a hasznossági indítékok színvonalára. Az írók olvasására szolgáló utasítások még ügyet vetnek a formára, a stilbeli mozzanatokra, de már a retorikai elmélet tanulságai a közönséges élet változatos gyakorlatára (ad multiplicem vitae communis usum) céloznak, az írásbeli dolgozatok közt polgári ügyiratok (pl. folyamodványok, supplices libelli) is szerepelnek, s a fogalmazásról szóló szakaszokat ez a tétel vezeti be: »A dolgozatok tárgyai mindenkor olyan dolgok legyenek, melyek az élet mindennapi használatában előfordulnak« (Argumenta compositionum *semper* debent esse res in quotidiana vitae consuetudine occurrentes). A jezsuiták régi »cruditio«-járá emlékeztet a római régiségeknek és a mythológiának olyatén szerepe, hogy a tanár nem magát az olvasmányt használja fel a római életviszonyok felvilágosítására, hanem egészen elkülönítve tanítja meg a növendékeket a régiségekre, külön e célra szolgáló kézikönyvekből, Nieuport és Holle ismeretes műveiből.

A régi formalistikus követelmények tehát alább szálhattak, anélkül hogy ellenértéket nyertek volna a tanterv tartalmi gazdagodásában és a tárgyi érdek hangsúlyozásában. Ha a tantervkészítők a jezsuita iskola módszere helyébe jobbat akartak tenni, ha a százados routinet valami újjal akarták felelserélni, csak egyetlen út állott előttük: a latin nyelv tanulmányát valamely nemesebb tartalom szolgálatába szegődtetni: a nagy írókban az emberi lélek nyilvánulásait felkerestetni, a régi népek művelődését megismertetni, a rómaiak életét és szokásait, hadviselésük módját és polgári foglalkozásaikat bemutatni formailag is tökéletes remekműven. A neohumanismusnak ez a napsugara, mely Németországban ekkortájt már nem egy üde virágot fakasztott, a Ratio készítőinek lelkületéhez nem tudott elhatolni. Ők a latin nyelv dolgában is, mint sok másban, Basedow gon-

dolátmenetét követik, mely szerint e nyelvet kényszerűségből meg *kell* tanulnunk, mert — nem lehetünk el nélküle.

De ha a latin nyelvtanításnak az a menete és módszere, melyet a Ratio megjelöl, főleg a czélok ingadozása és az eszközök összekeverése miatt nem elégítheti is ki a paedagogus elméledőt, vannak a munkálatnak oly részei, melyek módszeres tekintetben nagy haladást jelentenek.

Ilyen a *földrajzi oktatásról* szóló fejezet. Egy tekintet bárkit meggyőzhet, hogy a Ratio szerzői e tárgy módszeres felfogásában azt az irányt követik, melyet Rousseau nyomán Felbiger Methodenbuch-jában, a Pergen-féle tantervben és Hess-Martiniék munkálataiban is megfigyelhetünk.¹⁾

Ez az új módszer három szempontból kelti fel érdeklődésünket.

Az első az, hogy a tanító — ellentétben a megelőző gyakorlattal — nem az általánosból jut el a különöshöz, hanem fordítva. »Az iskolákban eddig az a szokás divott — mondja a Ratio, — hogy a földrajzot a földgömbön kezdték és a fiatalságra oly ismereteket erőszakoltak, melyek sem korához, sem felfogásához nem illettek. Eleinte ugyanis a világnak ismeretes négy részét mutatták be neki, innen átmentek Európa általános áttekintésére: következett Lusitania, Hispania és a többi ország; végül,

¹⁾ *Rousseau*: Émile I. 251.; II. 23.: «Ses deux premiers points de géographie seront la ville, où il demeure et la maison de campagne de son père; ensuite les lieux intermédiaires, ensuite les rivières du voisinage» stb. *Pergen* tantervének 300. lapja. - *Felbiger*: Methodenbuch, XII. Hauptst. 200. kk. II. »Die Erlernung dieser Wissenschaft (a földrajzról beszél) kann sehr erleichtert werden, wenn man vom Bekannten zum Unbekannten, vom Leichten zum Schweren, von einzelnen Theilen zum Ganzen übergeht. Bisher ist man wohl bei dieser Wissenschaft diesen Weg nicht gegangen, man fieng mit Betrachtung der ganzen Erdkugel, oder doch unseren Welttheilen an, und selten kam man bis auf das Vaterland, dessen Kenntniss uns doch am wichtigsten seyn sollte.» - *Hess-Martini* Entwurfja: »Es wird mit den k. k. Erbländen und Deutschland anfangen, sodann gleichsam eine Reise auf die benachbarten Staaten im Kreise, Italien, Spanien, Portugall, Frankreich etc. . . fortgegangen, und mit einer kurzen, nicht ermüdenden Bekanntschaft mit dem Globus, der sonst immer die Geographie schon beym Anfange zu versauern pflegt, geschlossen.«

mikor már nagyon kevés idő maradt s a tanító is, a növénydek is ki voltak fáradva, elővették a hazának száraz és sovány leírását, mely az elfogadott módszer értelmében alig állott egyébből, mint városok felsorolásából.« A Ratio, mint már volt alkalmunk jelezni, az ellenkező utat ajánlja. Először adni kell Magyarország általános politikai áttekintését; azután meg kell állapodni annál a vármegyénél, melynek területén az iskola fekszik (accinget sese [Magister] ad examinandum illius Comitatus mappam, in quo suum Lycaum situm est); ezt részletesen kell ismertetni, s csak azután áttérni a szomszédos és a többi vármegyék beható tárgyalására (hisque pertractatis ad Comitatus adjacentes transibit). Ma már tudjuk, hogy a földrajz tanításának ez az egyedül helyes menete.

A második nevezetes újítás abban a jelszóban határozódik meg: »umbratilis peregrinatio.« Ma utaztatás módszerének hívjuk. Összefügg az előbbivel, de a Ratio közelebből is meghatározza. »A tanító feladata az lesz, hogy az utazásnak a helyét (ahonnan tudniillik ama képzeleti vándorlás kezdetét veszi) meghatározza; ez a hely — mint említettük — a grammatikai iskolákban magának az intézetnek a székhelye lesz. Innen kell utnak indulni s az egész vármegyét apróra (enucleate) megvizsgálni; áttérve a szomszéd vármegyékre, megint valami várost, várat vagy mezővárost kell a vándorlás középpontjául és kezdetül (tanquam centrum et migrationis initium) megjelölni, és ugyanazzal a képzeleti utazással megsejlelni a folyókat, hegyeket, városokat, várakat stb., helyzetöket a világtájak szerint meghatározni és a térképen megjelölni, és végre, ha akad valami említésre méltó, megmondani.«

Látni való, hogy a Ratio szerzői a földrajzi tanítást a maga élettelen és szellemtelen módjából ki akarták vetköztetni; érdekessé és élénkké akarták tenni a tárgyalást, hatni akartak a tanuló képzeletére, hogy a tanulást önálló szellemi munkává s az ismereteket ne csak gépiesekké, hanem tudatosakká is tegyék.

De változott a földrajz anyaga is. Ott, ahol azelőtt tanítottak geographiát (csak elvétve fordul elő egy-egy intézetben), csupán neveket és adatokat tanult a gyermek.

A földnek igazi leírása, az emberi életviszonyokra való befolyásának méltatása, más szóval: a természeti földrajz egészen ismeretlen volt. Minden hegy és folyó csak üres név volt, melyhez a tanuló jelentőséget és tartalmat nem tudott fűzni. A Ratio itt is útat tör.¹⁾ »A tavakat abból a szempontból kell megvizsgálni, hogy milyen a kiterjedésök, milyen halakban bővelkednek, milyen kárt okoznak a határos helyeknek, vagy milyen hasznot hajtanak?« A folyónak meg kell vizsgálni az irányát, forrását és medrét; vajjon homokos, kavi-esos, agyagos-e? van-e benne arany vagy más különös dolog? A hegyeknek ne csak külső alkotásait kell kutatni, hanem azt is, hogy gyomrukban mit rejtegetnek: van-e bennök nemes ércz vagy másféle ásvány? vajjon földművelést, vagy baromtenyésztést vagy szőlőművelést folytatnak-e rajtok? micsoda fákat hoznak létre s milyen vadállatok élnek bennök? Ha városról van szó, meg kell mondani azt is, hogy miképen fekszik, milyenek a lakói, milyen a foglalkozásuk, erkölcsük és nyelvök? Mindegyik vármegye leírását a természet három országára kell vonatkoztatni: Milyen a földművelés, mily gabnanemek teremnek benne, milyen a szőlőművelés, a len- és kenderművelés, a dohány- és komlótermelés? Milyen állapotban van a barom- és haltenyésztés? Milyen az ipar és kereskedelem?

Áttekintve ezt az anyagot és szemügyre véve a tanításnak fent körülvonalozott módját, el kell ismernünk, hogy a Ratio a földrajz körében oly tárgyi ismeretekkel kívánja növendékeit ellátni, melyek szellemöket művelik, pozitív tudásukat gyarapítják és egész látókörüket tetemesen tágitják.

Új irányokat mutat a Ratio a történelem tanításában is. Volt alkalmunk a jezsuita iskolák történelmi tankönyveit megismernünk. Egyik kirívó jellemvonásuk, hogy a külföld-

¹⁾ V. ö. Hess-Martini tantervét: »Die Vollständigkeit wird nicht in dem marternden Auswendiglernen ruhloser Örter, sondern in der zweckmässigen Kenntniss der Hauptplätze, welche auf irgend eine Art in der Politik, Geschichte oder Naturkunde merkwürdig sind, bestehen ... Dabey wird schon auf Welt- und Naturgeschichte, besonders der Erblande, deren Produkten auch schon hier vorgezeigt werden können, gelegentlich hingewiesen.«

nek bizonyos országait egyoldalú szempontból bőségesen tárgyalták, a hazát pedig vagy másodsorba helyezték, vagy curiosumok színhelyeként mutatták be. Fennebb láttuk már, hogy a Ratio ezen helytelen gyakorlatnak véget vetett, amennyiben az oktatás középpontjába a magyar hazát tette. De nemcsak az anyag megválogatásának szempontját változtatja meg, a módszert is más mederbe tereli. »Megtartjuk-e vajjon tárgyalásának régi módját?« kérdi a tantervkészítő. »Mi haszna van annak, ha a tanuló emlékezetben tartja a császárok, királyok és fejedelmek neveit? Ez a módszer a gyermeknek többet árt mint használ; nyilván sokkal több joggal mellőzendő, mint ajánlható.« Nagyon figyelemre méltó a következő észrevétel is: »Hogy biztos hasznót és igazi nyereséget lehessen a történelem tanulmányából remélni, ezélszerűbb lesz en csupán egy nemzetnek történetét részletesen, de sok felesleges kitérés nélkül (sine multis tamen ambagibus) tárgyalni. . . . Érinteni kell azoknak a népeknek a sorsát is, melyek szükségkép kapcsolatban állanak azzal a néppel, melynek történelmét ép tárgyaljuk, hogy ily módon az ifjak figyelmét felkeltsük és előkészítsük azokra a dolgokra, melyeket majdan hallani fognak.« A tárgyalás módja előre kijelölt pontok szerint halad; kiterjeszkedik az országra és királyra. Az országot vallási, politikai és erkölcsi tekintetekből ismertesse a tanár, a királynak a történetébe pedig foglalja bele a dynastia ismertetését és a király családfői szerepét; mutassa be az uralkodót, mint a nép atyját; sorolja fel a kormányzása idejében hozott törvényeket, az alatta létesült szövetségeket, az általa egybehívott országgyűléseket és viselt háborúkat; adja rövid és hű életrajzát, s emlékezzék meg a körülötte élt kiváló férfiakról, és a király, vallás és haza iránt tett szolgálataikról; mutassa be az ország állapotát abban az időpontban is, mikor a király földi pályáját befejezte.

E tanmenet, némely fogvatkozások mellett is, nyilvánvaló haladást jelez a történeti oktatásban; nagy érdeme hogy rendet, tervszerűséget visz bele a tanításba.

Végül nem hagyható említés nélkül, hogy a Ratio Educationis a *szemléltetésre* is némi figyelmet fordít. A földrajzi és

történelmi oktatás megváltozott módszere a térképet elsőrangú tanítási eszközzé tette. A sok reális tárgy felvétele természetszerűen maga után vonta az érzékekkel való megfigyelés szükségességét. A Ratio szerzője nem is mulasztja el a természettudományi gyűjtemények szervezését ajánlani, habár feltűnő, hogy erre csak a philosophiai tanfolyamról szólóban terjeszkedik ki.

Befejeztem ezzel a Ratio tantervi részeinek ismertetését. Ami még új vagy figyelemre méltó akad bennök, elenyésző a most kiemelt vonások mellett. Célom csupán a lényegesnek, a tipikusnak, a fontosnak bemutatása volt. Azt választottam ki, ami e művet új művelődési eszmény foglalatjává teszi. Mert ha a tanításnak azt az anyagát, melyet az új rendszer felkarol, a megelőző országos gyakorlattal egybevetjük, valóban eszményinek kell tartanunk az új tantervet. Nem hibájul rójuk fel ezt. Minden tanterv, mely emelni akarja a közműveltség színvonalát, melynek célja a jövő nemzedékeket műveltebbekké és értelmesebbekké tenni a régieknél, csakis új célok, új módszerek és új művelődési elemek felvételével gyakorolhat igazi hatást a közvéleményre is, az iskolákra is, az intéző körökre is. Pusztá hagyományok codificálása nem tantervi munka. Hogy azzá váljék, egy rendszeralkotó magasabb elmének segítő munkásságára van szükség. Amit ez eszményből nem igazol az élet, elesik magától. Ami évtizedek múltán is megmarad, értékes gyarapodása a nemzet szellemi tőkéjének.

II.

A grammatikai iskola, a gymnasium és a philosophiai tanfolyam együttvéve megadták az általános műveltséget. De ezzel még nem fejezte be tanulmányait a nemes ember. Úri nevelést — educationem gentilitiam — csak az kapott, ki még ezen felül jogot is végzett. Ez volt az ősi magyar felfogás, melyet a Ratio szerzője is magáévá tesz és az állami célok érdekében kihasznál. Hogy az úri nevelésnek ezt az utolsó lépcsőzetét mentől könnyebben és gyorsabban érhesse el az ifju, azért szervezte a Ratio a *kerületi akadémiák*

jogi tanfolyamait. Azelőtt --- mint tudjuk --- csak az egyetemen és a Foglár-iskolában lehetett jogot tanulni; most az egyetemen mint első sorban tudományos főiskolának kifejlődésével két éves gyakorlati jogi iskolák keletkeznek, melyek nem tudós jogászokat, hanem az állam és a király számára jó tisztviselőket akarnak nevelni (ut aptos forment Regi et reipublicae administros).

Ez a gyakorlati czél a Ratio szerzője szerint az igazi tudományos jognak a tantervbe felvételét nem teszi szükségessé. A római jog egészen hiányzik, a többi elméleti tárgyak pedig beleolvadnak a gyakorlati studiumokba, amilyen négy van, ugyanannyi rendes tanszékkal: a magyar közjog, a magyar magán- és szokásjog, a közigazgatásnak (politia), kereskedelemnek (commercium) és a pénzügynek ismerete, s az egyetemes történelem.

A magyar közjogot az első éven át naponként két órában adják elő, ami igen nagy óraszám volna, ha tényleg csak közjoggal telnék ki. Valójában a magyar közjognak (beleértve az egyházjogot is) csak a második félév jut, mert az elsőben, alapvetésül, Martini természetjogát és nemzetközi jogát hallgatják.

A magyar magánjog előadásmódját az új rendszer megalkotói reformálni akarják. Szerintök e tárgyat csak úgy lehet sikerrel tanulni, ha megelőzi a magyar jog története, melyről már más összefüggésben megemlékeztünk. A tulajdonképeni magánjog után következik a büntető jog, helyesebben a Codex Theresianus, s végül az év utolsó hónapjait a perrendtartás legfőbb eseteinek ismertetése tölti be. Mindezt egy év alatt, naponként két órában tanulják.

A »policia, commercium et res aeraria« nem egyéb, mint Sonnenfels »Polizey und Finanzwissenschaft«-ja, melyet már ismerünk. Naponként egy órában tanítják az egész tanfolyamon végig. Igazi gyakorlati tudomány, melyre a közigazgatási tisztviselőknek különös szükségök van. A Ratio szerzője érzi, hogy Sonnenfels könyve nem illik bele a hazai viszonyokba, s hogy a magyar jogakadémiákon kizárólag ausztriai kormányzati tanok nem taníthatók. Ezért akként utasítja a tanárt, hogy induljon ki Ausztria tényleges állapotából, s ehhez

fűzze »a legnagyobb körültekintéssel« a hazai policia, pénzügy és kereskedelem rájzát, a felvirágzásukra vezető eszközök bemutatását; bevezetésül pedig adja általános képét a mesterségeknek, a kézmű- és gyáriparnak.

Az egyetemes történelemből azok az országok tárgyalandók bővebben, melyek valami kapcsolatban voltak vagy vannak a magyar királyokkal, a szent koronával vagy a császári királyi uralkodó házzal. Ilyenek: a római pápák teljes története; Franciaország története az első Valois-házbeli királytól (VI. Fülöptől), vagyis 1328-tól kezdve; Spanyolország Katholikus Ferdinándtól, vagyis 1474-től; Anglia története VII. Henriktől, vagyis 1486-tól kezdve; Dániáé I. Keresztélytól (1547), Svédorszáé Gusztávtól (1521), a nápolyi királyságé Anjou Károlytól (1265) és Oroszorszáé Nagy Pétertől (1682) kezdve. A cél nyilván az volt, hogy a leendő köztisztviselők alaposan ismerjék meg az újkor mozgató erőit, mindig a közös birodalom szempontjából. A Ratio e kapcsolatnak kellő feltűntetésére új módszert is ajánl: »A történet dolgát nem lehet jövőre is mostani állapotában meghagyni. Mikor már befejezte a tanár az anyagot, ki fog dolgozni synchronistikus táblázatot, mely a hazának, az örökös tartományoknak és a határos országoknak a böleseleti tanfolyamban feldolgozott történetét tartalmazza. Ennek a táblázatnak a segítségével kell azután rövid ismétlést tartani, azaz: a Magyarországot és az uralkodó császári királyi házat érdeklő olyan dolgokat kell újból átvenni, melyben a külországok is részesek voltak.« Az egyetemes történetet az első évben naponként egy-egy órában tanulták.

Az akadémiai jogi tanulmánynak imént vázolt menetét és anyagát a Ratio szerzői a kitűzött cél szempontjából kétség kívül helyesen állapították meg. Minthogy tisztviselőket képző gyakorlati főiskolákat akartak szervezni, sem a tudomány teljességére, sem tudós módszerre nem volt szükség. Közigazgatási felső tanfolyamokban csak épen annyi elméletnek van helye, mely nélkül a gyakorlati jogászember sem lehet el. Ilyképen a jogakadémiák cél és eszközök tekintetében élesen különváltak az egyetemtől, olyannyira, hogy

aki amazok valamelyikét befejezte, épen nem végzett felesleges munkát, ha ismeretei kibővítése és mélyítése czéljából az egyetem jogi karát is végigjárta. Amit előzőleg csak röviden és hétköznapi vonatkozásaiban tanult, azt most kiegészítve, rendszeres alakban és tudományos bizonyítékokkal támogatva hallgathatta.¹⁾

III.

Az új iskolai codex nemcsak a tanulmányok rendjét állapította meg, hanem irányt adott az iskolák, különösen a középiskolák **rendtartásának** is. Hogyan egészül ki a tanárok állománya? Milyen a tanárok és igazgatók viszonya egymáshoz? Meddig terjed az igazgatók fegyelmi jogköre? Továbbá: mit kell tenni az ifjúság testi nevelése érdekében? Mit kell szem előtt tartani a tanulók felvételekor? Minő szempontok alá esik az iskolai órarend elkészítése? Milyen szerepe van az aemulationak, a régi nevelői eljárás e lényeges alkotó részének? Miképen tartandók meg az iskolai vizsgálatok? s hányféle ilyen vizsgálatnak lehet helye a közép- és felső iskolákban? Az ifjúság fegyelmezésében micsoda eszközök alkalmazhatók? Milyen legyen a jutalmazás és milyen a büntetés? Milyen erkölcsi kötelességeik vannak az ifjakkal saját maguk iránt, egymás iránt, feljebbvalóik iránt, a társaság iránt, a fejedelem és Isten iránt? milyen legyen az iskola és a család viszonya egyáshoz? . . . Míg a Ratio első része a politikum körébe vágott, s a második rész didaktikai természetű kérdésekkel foglalkozott, addig ez a harmadik majdnem kizárólag a gyakorlati paedagogia területéhez tartozik. Nemesak szabályoknak, hanem egyszersmind tanácsoknak és ajánló formába foglalt utasításoknak a gyűjteménye. Stílusa is inkább fejtegető és elmélkedő, semmint rendelő és parancsoló.

¹⁾ A „Regia Universitas”-sal a Ratio igen röviden, alig négy lapon végez (357- 360); úgyszólván csak a tanszékek felsorolására szorítkozik. Ezért e helyütt én sem foglalkozom az egyetemmel, melynek tudományos állapotát már e kötet negyedik fejezetében ismertettem. Ami a Budára áthelyezés után, vagyis 1777-től 1780-ig történt, arról később lesz szó.

Lássuk immár, hogy a Ratio szerzője minőnek képzei a jól vezetett középiskola beléletét?

Az intézet élén áll az *igazgató*, kinek főfeladata az iskola összes munkásságának gondos ellenőrzése. A *tanárok* egészen alája vannak rendelve, amit fegyelmi jogköre is bizonyít. Ha a tanárt barátságos úton nem sikerült megjavítania, megidézi (in jus vocet) a tanári értekezletre és itt szigorúan figyelmezteti kötelességeire; s ha ez sem használ, összehívja a tanári kart (de a vádlottat kirekeszti) s közös egyetértéssel állapítja meg a főigazgató elé terjesztendő vádlevelet, melyet minden tanár sajátkezüleg aláírni tartozik. Kihallgató vagy vizsgálati eljárásnak semmi nyoma.

Az iskola tanulmányi és fegyelmi ügyeinek közös megbeszélése a *tanári értekezleteken* történik (consensus vagy conventus literarii), melyeket a Ratio honosított meg. A lefolyásukról felvett jegyzőkönyveket a főigazgató intézi el.

A tanári karok részint pályázat, részint egyszerű kinevezés útján egészülnek ki. Hogy mily égető volt még 1777-ben is a *tanári succrescentia* kérdése, azt a Ratio illető szakaszai is bizonyítják. A szabályzat készítője terjedelmesen czáfolgatja a tanárhány dolgában várható ellenvetéseket, annak jeléül, hogy maga sem tudott végkép menekedni a jövőendő eshetőségek aggodalmától. Szerinte a tanárképzést már magában a gymnasiumban kell megkezdeni. Már ott szemeljük ki az előljárók azokat a tehetséges és szorgalmas ifjakat, kikből jó tanárok válhatnak. Szerzetes is van elég az országban. Ezenkívül ott van az egyetemi repetensek intézménye, mely első sorban a középiskolai tanárképzésnek áll szolgálatában; továbbá a rendkívüli tanárok (professores extraordinarii) kara, mely azokból alakul, kik tanulmányaik végeztével tanári állásra várnak s egyelőre valamely tanintézetben működnek kisegítőként. Remélhető, hogy mindezen intézmények csakhamar megtermik gyümölcseiket, főleg ha a tanárok arról is meg fognak győződni, hogy a kormány megbecsüli munkájukat s megjutalmazza az igazi érdemet. »Ennek a tanrendszernek egyik sarkalatos elve — mondja a Ratio, — hogy azok a férfiak, kik a fiatalság nevelésében kiváló tehetséggel bírnak, ugyanazon jogos becsülésnek örvendjenek, mint akárki más.«

De amikor az új rendszer szerzője a közbecsülés teljes mértékében óhajtja a tanárokat és tanítókat részeltetni, egyúttal gondoskodik a követelmények lehető fokozásáról is. *Nagy és magasztos feladata van a nevelőnek*; rajta csüng a fiatalok szeme; őt figyelik, utánozzák, követik; az ő személyes hatása dönti el a jövő nemzedékek erkölcsi mivoltát. Ezért első és fődolog, hogy a tanár valóban tiszta életet éljen, példát mutasson minden irányban a fiatalságnak, és minden erkölcsi fogyatkozástól ment legyen (amiben részemről is a helyes nevelésnek egyik legfőbb biztosítékát látom). Még a tudományos képzettségnél is fontosabb a tanár jellemessége. »Teljes erővel azon kell lenni, hogy a tanítók erkölcesi olyanok legyenek, amelyekhez az ifjak biztossággal igazodhassanak. Hamisítatlan vallásosság, igazi jámborság, a növendékeknek különös előrelátással és állandó türelemmel párosult szeretete, ezek ama főbb források, melyekből a tanúgynek sikeres haladását meritenünk és remélnünk kell; ahol ezek az alapok hiányzanak, ott a tudományok épületét száraz talajra bízták; ¹⁾ ott a nevelés vagy nem igazán komoly vagy szolgál (vel nugatoria, vel servilis). Szükséges ezért, hogy maguk a tanárok is erkölcsileg megbízhatók és tisztességes életmódúak legyenek, és hogy azok, kikre a tanítók megválasztása bízva van, éberül őrködjének, nehogy iskolai alkalmazásra vagy tanügyi szolgálatra ajánljanak olyan egyént, kiről biztosan nem lehet remélni, hogy olyannak fog mutatkozni egész életmódjában, aminőnek az állam az iskolából kilépő ifjút is érett korában látni óhajtja.« A tanári és nevelői tisztnak e nemes értelmezéséből következik, hogy a Ratio szerzője nem tartja lehetőnek a tanárnak azonnali végleges alkalmazását. Kezdetben csak ideiglenes megbízást kap, s ha egy év alatt erényes embernek és ügyes tanítónak bizonyult, csak ekkor kapja meg kinevezési okiratát és állandó fizetését. Ez az úgynevezett tanári próbaév (annua magistrorum probatio),

¹⁾ A kép rossz. »Aridum solum,« a száraz talaj éppen nem válik ártalmára az épület szilárdságának. A metaphora inkább ilyenféle alakban állhatna meg: »ubi haec desunt fundamenta, aedificium lubrico commissum est solo.«

melyet a tanári és nevelői hivatás különleges természete kétség kívül megkíván.

A tanárok erkölcsisége után áttér a Ratio szerzője a tanulókéra. Az egész nevelésnek az a célja, hogy az állam hasznos polgárokkal rendelkezze, hasznos pedig csak az a polgár leszen, akinek teste egészséges és erős, lelke sokoldalu tanulmány útján esiszolódott s jelleme megbízható, megférhető, tisztességes.

A Ratio ezután sorra veszi a nevelésnek e három oldalát, a *testi nevelést*, a *szellem kiművelését* és a *jellemképzést*, vagyis a tulajdonképeni erkölcsi nevelést. Fejtegetései a felvilágosodott rationalismus szellemét lehelik: józanok, okszerűek, gyakorlatiak. Ugyanaz a gondolatmenet nyilvánul bennök, mint a Resewitz könyvében, mely a polgár neveléséről szól; kisebb részben a régi hagyománynak nemesbült alakja tűnik fel; de mindenütt érdekesek, eszméltető, termékenyítő a szerző szempontjai.

A legmodernebb gondolatok kétségkívül azokban a szakaszokban foglaltatnak, melyek a *testi nevelésről* szólnak. Valóságos vándorsziklák, melyeknek a hazai paedagogiai felfogás területére jövele rejtélynek látszik. Gondoljunk vissza a jezsuita iskolák spiritualismusára; arra a tudatos törekvésre, mely arra irányul, hogy az ember teljesen átszellemüljön, a földi salaktól megtisztuljon, a rögtől felemelkedjék; idézzük vissza emlékezetünkbe a Mária-egyesületek asketikus gyakorlatait, melyeknek egyik bevallott célzata az volt, hogy a lélek a test gyötrő fájdalmai árán szerezze meg belső függetlenségét és szabadságát; s ezzel az alig letűnt felfogással mérjük össze az egészségnek és a testi erőnek ama megbecsülését, melyet a Ratio hirdet. Alig képzelhetünk nagyobb ellentétet, mint azt, amely e két eszményt elválasztja; pedig csak négy rövid esztendő múlt el a Jézus-Társaság feloszlatásától a Ratio kibocsátásáig.

A sok tanulás csömört kelt; a szigorú fegyelem enyhítő ellensúlyozásra szorul. A gyermekeknek nemcsak arra kell alkalmat adni, hogy tanulhassanak, hanem arra is, hogy felvidulhassanak és fáradt lelköket felfrissíthessék. De azután igazi üdülés is legyen szórakozásuk, s ne oly mesterkelt

multság, mely megint csak tanulásra vezet. Nem üvegházi növényekre van szükség, melyek idő előtt elsatnyulnak és elhalnak. »Az állam oly polgárokat kíván, kik bármilyen terhet elvállalnak, akik az év bármely részében kiteszik testüket az idő viszontagságainak és zordonságának, s akiket kimerült és elpuhult természetök el nem éktelenít. Ezért önként meg kell a tanulóknak engedni, hogy az évnek akár-milyen szakában élvezhessék a szabad levegőt, hogy sétá-közben beszélgethessenek, és hogy az ilyen összejövetelek alkalmával saját maguk eszeljék ki üdülésök módját, egy szóval, hogy *játszszanak*.«

Milyenek legyenek az ifjuság játéakai? Semmi esetre sem olyanok, melyeket csak ülve lehet folytatni — itt nyilván kockajátékokra s hasonlókra gondol a Ratio szerzője, — hanem olyanok, melyek a test szabad mozgásával járnak, tehát a lábakat és karokat hozzák működésbe. Tudjon a fiu jól lépni, futni, ugrni (mintha csak Rousseaut vagy Basedowot hallanók), tudjon súlyokat emelni, hordani, húzni, tolni és dobni. A láb és kar edzésére irányuljon minden játék, s ezért csak kűnn a szabadban lehet igazán játszani. Minő más testgyakorlás ez — tesszük hozzá mi, — mint a jezsuita-convictusok szobatornázása, az a bizonyos voltige, melyet az akkori házi rendek szinte kedvteléssel emlegetnek.

Tehát szabad levegő és szabad mozgás! Ez legyen a jelszó, mikor a gyermekek játszanak. És hogy tömegek szabadon mozoghassanak, nagy területre van szükség. A tanuló ifjuság üdülésére kétféle térség kívántatik: egyik az iskolai épület mellett; a másik a város közelében, legfőlebb egy óra járásra. Amaz a rendes játszótér, ahol a fiatalság naponkint szórakozik és üdül; emez a nyári kiránduló hely, ahol az ifjút lombos fák és üde források gyönyörködtetik (*locus . . . situ et multa arborum frondiumque amoenitate fontiumque salubrium intercurso sese commendans*). Szükséges, hogy a játéktér teljesen és kizárólag az ifjuságé legyen, és a városi hatóság senki mást ne engedjen oda. A szélén azonban lehetnek nézők; sőt kíváncsok is, hogy legyenek; mert ha tudja a gyermek, hogy megfigyelik, nagyobb kedvvel és

lelkesedéssel játszik. Minden osztály kap a kijelölt területből egy részt; ez az öv; ide más osztályba tartozónak nem szabad lépnie. A rossz magaviseletűeket, mint »delinquenteket« a játékterületnek egy külön részére küldik; ezeknek büntetésül nem szabad tovább játszaniok. A játékokat igen jól kell megválogatni, gondosan elő kell készíteni és az ifjak erejéhez meg lelkületéhez szabni; a játszókat magukra sohasem szabad hagyni. A szeretettől áthatott tanár e felügyelő tiszttét terhesnek nem tarthatja; hiszen ő a gyermek második apja, kit lelkiismerete kötelez, hogy becsülettel teljesítse mindazt, ami a jó és tökéletes neveléshez tartozik. . . .

Miután a Ratio szerzője az ifjuság egészségének biztos alapot rakott, áttér azoknak a külső tényezőknek elemzésére (a tantervről már elebb szólt), melyek a *gyermek szellemét, ingeniumát* fejlesztik. Azok az intelmek és szabályok, melyeket a műnk ezen részében olvasunk, már sokkal közelebb állanak a tényleges iskolai gyakorlathoz, mint a testi nevelésre vonatkozók. Itt-ott egyenesen rámutathatunk a Marx Gráciai tollából eredő ausztriai intézkedések analogiájára. Van úgy is, hogy a szerző a jezsuita-nevelés hagyományait veszi alapul; ami becseset talál benne, azt megtartja, s ami czélzatának nem felel meg teljesen, módosítja.

A szellemi haladásnak egyik alapfeltétele, hogy a középiskolába lépő gyermekeket jól megválogassa az iskola. Azelőtt a *felvételnék* nem volt biztos korlátja; most — Marx Gráciai utasításai szerint — szigorú felvételi vizsgálatnak vetik alá a gyermeket. Aki a latin alaktan elemeiben járatlan, aki nem tud jól olvasni és írni, aki nem ismeri a négy számtani alpműveletet, vagy aki ölete tizedik évét el nem érte, azt fel se veszik a latin iskolába. Hasonló szigorúsággal rostálják meg azokat a tanulókat is, kik a grammatikai iskolából a gymnasiumba akarnak fellépni; akik hanyagok vagy tehetőség nélkül valók — különösen ha nem nemes származásuak, — azokat a régibb királyi rendeletek értelmében továbbra is kirekesztik; akik más latin iskolából vagy gymnasiumból lépnek át, szigorú felvételi vizsgálatot tartoznak tenni, melynek sikerétől függ, vajjon felléphetnek-e a következő magasabb osztályba, vagy pedig alsóbb osztályba kerül-

nek.¹⁾ A nagyon messze vidékről jövő tanulókat nem kell felvenni: keressenek maguknak lakóhelyökhöz közelebbi iskolát.

A szabályzat készítője ilyen és hasonló intézkedésekkel véli elkerülhetni a tudományos proletariatus elszaporodását. Utasításai — mint látjuk — távol állanak ama szabadelvű felfogástól, mely szerint a középiskola kapui nyiljanak meg mindenki előtt, aki művelődni akar. A Ratio gymnasiuma még mindig elzárkózik az igazi néptől, a polgári rendtől, pedig a szerző mindenütt állampolgárokról beszél. A gymnasium első sorban a nemesség iskolája kíván továbbra is maradni. Majdnem erőszakos módon tartja távol a szerinte oda nem valókat; erőszakosan utasítja vissza a távol lakókat, akiknek esetleg nemesb indító okaik is lehettek a közeli iskola elkerülésére.

Az *iskolai év* régi szokás szerint november 1-én kezdődik, de szeptember 20-ig nyulik ki. A nagy szünet tehát már nem teljes két hó, hanem csak hat hét. A Ratio sokallja az országszerte divott szüneteket, melyek szerinte tanulmányi és erkölcsi tekintetben károsak. Már azért se lehet őket ezentúl oly bőségesen osztogatni, mert az új tanterv sokkal több ismeretet karol fel mint a régi, s a nagyobb anyag feldolgozása sokkal több időt is kíván. A heti rendes szünapok száma is csak egy lesz ezentúl: a csötörtök; holott azelőtt kedden is recreatiót tartottak a gymnasiumok. A vásárnapokon és ünnepeken, s az egy-két napra terjedő igazgatói szünapokon kívül csak május 13-án és márczius 19-én kell még szünetelnie a tanításnak: amaz Mária Terézia királynőnek, emez a császárnak (II. Józsefnek) a születése napja. A tanév két semesterre oszlik. Reggel és délután harmadfél óráig tart a tanítás: egy-egy napra tehát öt leckeóra esik. Télen $1\frac{1}{2}$ 8-tól 10-ig és $1\frac{1}{2}$ 2-től 4-ig, nyáron $1\frac{1}{2}$ 7-től 9-ig és $1\frac{1}{2}$ 3-tól 5-ig vannak beosztva a leckeórák.

Osztályokat összevonni nem szabad többé. Kell, hogy minden osztálynak külön tanára és külön tanterme legyen. E szerint a hitoktatókon és igazgatókon (esetleg rendkívüli

¹⁾ Mindez Marx Gráciánra vezethető vissza. V. ö. O. L. Udv. Kancz. 4386. ex 1776.

tanárokon) kívül a grammatikai iskolának van 3 tanára és 3 tanterme, a gymnasiumnak 5 tanára és ugyanannyi osztályhelyisége. Az új rendtartásban ez a legfontosabb intézkedés, igazi reform, mely a tanulmányi feladatok pontos különválasztását és az országos tanterv egyöntetű végrehajtását lehetővé tette.¹⁾ A latin iskola tanárai az első osztálytól a harmadikig viszik fel növendékeiket s osztályukban maguk tanítanak minden tárgyat; a gymnasium két tanára ellenben a humanitás mindkét osztályának összes tárgyait megosztja egymás közt, oly módon, hogy az egyik a klasszikus írókat s a római régiségeket magyarázza és e mellett a számtant meg a természettudományokat tanítja, a másik a latin stílusba és a római mythológiába vezeti be növendékeit, s azonkívül a földrajznak meg a történelemnek a tanítását látja el. A német nyelv tanításában mindketten osztoznak. Az osztály- és szaktanításnak e sajátságos keveréke minden ízében a mohó reformálás tüneteit viseli magán, s paedagogiai szempontból alig igazolható.

A tanulók szorgalmát három nevelő eszköz sarkalhatja: egyik a *verseny* (aemulatio), a másik a *vizsgálat* (tentamen), a harmadik a *jutalom és büntetés* (praemium et poena). Mindaz, amit a Ratio a tanításnak ezen erkölcsi tényezőiről mond, fölötte jellemző. Ezért az idevágó szakaszokkal — legalább röviden — szintén meg kell ismerkednünk.

Az *aemulatiót*, a jezsuiták rendszerének e sarkpontját, a Ratio szerzője nem veti el, miként azt az Émile szerzője tette. Legyen verseny a nevelésben, de csak okkal-móddal. Valamelyes vetélkedés nélkül el nem lehet az iskola, de tartson benne mértéket, nehogy a verseny többet rontson az ifjak becsületén és nemcs lelkületén, mint amennyit használ szellemök kiművelésének. A dicséret, a kitüntetés, a nyilvános megítélés reménye vagy félelme mindenképen fokozza az igyekvést. Már csak azért is többet ér a nyilvános iskoláztatás, mint a magántanulás; emitt csakis jutalommal és büntetéssel lehet hatni, amott még a dicsőség vágyának a fel-

¹⁾ V. ö. az ausztriai-cseh udv. kancelláriának még 1776. aug. 10-én kelt rendeletét: O. L. Ud. Kancz. 4386. ex 1776. — Ephemerides Vindobonenses, 1776. évfolyam. 129., 137. és 146. l.

keltésével is. Hathatós eszköze ennek a locatio, vagyis: érdem szerint való elültetés az osztályban, mely havonként változhatik; továbbá a decuriók ősrégi intézménye, melynek az a lényege, hogy az osztálynak tanulás és erkölcsi magaviselet dolgában legkitünőbb növendékei, hetenkint váltakozva, szerepelnek a tanár oldala mellett mint vizsgálók és kikérdezők, mint a tisztaság és rend őrei; végül a szigorú érdemsorozás a félév végén.

A *vizsgálatok* háromfélék lehetnek. Rendes kikérdezések, melyeket a tanár vagy igazgató bármikor teljesíthet; ünnepi vizsgálatok a tanulmányi félév végén, s rendkívüli vizsgálatok a tankerületi főigazgató hivatalos látogatásai alkalmával.

A Ratio legrészletesebben a díszvizsgálatokról szól, melyek itt is, Marx Grácián rendtartásában is a jezsuita iskolák hagyományain alapulnak. Nem minden tanuló felel, hanem csak a legjobbak (*tentamina solennia quovis semestri evoluta cum delectis juvenibus instituentur*); a városból és környékről eljönnek a meghívott vendégek, a minden rendű és rangú kitűnő férfiak, akiknek az igazgató a vizsgálatra álló ifjak névjegyzékét azzal a felszólítással adja át, hogy tetszés szerint hívjanak fel valakit s intézzenek kérdéseket a végzett anyag köréből. Hadd derüljön ki, hogy a felelet egészen a véletlen dolga, hogy csalás vagy titkos összejátszás nem lehetséges. A vizsgálatokra már előzőleg készül az egész iskola. A napot eleve kihirdeti az igazgató, hogy az ifjak kettőzött szorgalommal tanulhassanak, s a tanárok a félévi tanulmányi anyag jegyzékét gondosan megszerkeszthessék. Vizsgálat előtt való napon végig járja az igazgató az összes osztályokat, kutatja az arcokon és szemeken a nagy esemény keltette várakozás előjeleit, nyájasan inti a növendékeket, hogy senki se bizzék kizárólag a maga erejében, hanem az isteni gondviseléstől várja a vizsgálat sikerét; kiki viselkedjek komolyan és méltóan az alkalomhoz, öltözzön tisztességes ruhát, szedje rendbe haját s vigyázzon mindenre, amit tesz; különösen a hivatalos köszöntésekre s a test udvarias hajlongásaira. A vizsgálat napján reggel 7 órakor az egész ifjuság a tanári kar kíséretében templomba vonul; úgyszintén a vizsgálat befejeztével is.

A vizsgálatoknak e rövid leírása egyuttal megvilágítja pædagogiai értéköket is. Abbeli jó hatásuk nem tagadható, hogy az ifjakat időről időre fokozott erő kifejtésre, a tanárokat pedig a végzett anyag összefoglaló áttekintésére készítették; azt is bizvást elismerhetjük, hogy a nyilvánosság, melylyel a Ratio e vizsgálatokat megtartatni kívánja, a társadalom és iskola között való kapcsolatot szorosabbá tehetette; de viszont nem szabad felednünk, hogy végső elemzésben mégis csak látványosságok, külszinre számító előadások voltak, előre elkészített tételek sorozatának emlékezenszerű bemutatása, bizonyos alkalom céljából betanult ismeretanyagnak programszerű elmondása, ahol a kerekded, folyékony, tetszetős felelet a lényeges, nem pedig az értelni fejlettségnek a végzett anyag köréből vett új combinációkon való kipuhatólása; ahol nem a csendes természetű, tárgyába elmélyedő, ismereteit lassan érlelő, alaposan dolgozó s talán éppen ezért båtortalan és félénk ifju, hanem a gyorsan haladó, rendszerint felületes, a csillogó szavu és kitünően emléző, a mindig és minden áron előre törekvő, a mutatós tehetség szokta elragadni a pálmát. Vajjon a kettő közül melyik lesz az életben az erkölcsileg súlyosabb egyéniség, — melyik lesz az, aki saját boldogulását a köznek rendeli alá, aki nem külső javakért, hanem eszményi czelokért tud fáradni és dolgozni, nélkülözni és lemondani, szerintem kétséges nem lehet.

A *jutalmazásnak* számos eszközével rendelkezik az iskola; ilyenek a játék, melyben csak a szorgalmas és jóviselű tanulók vehettek részt; ilyen a decurio tisztével járó kitüntetés; a rendkívüli tantárgyak tanulhatása; az alsóbb osztályból magasabb osztályba való felléphetés; az igazgatói szünnapok engedélyezése kirándulások céljából s az anyagi támogatásnak különböző nemei. A legnagyobb kitüntetés a főigazgató sajátkezű aláírásával ellátott diszes jutalomkönyv, rendszeren ó-kori klasszikus vagy német író; csak az kaphatja, aki minden tantárgyból felülmulja az osztály összes tanulóit és e mellett erkölcsi magaviseletével is kiválik. Mindezen jutalmak kizárólag erkölcsi hatásuak, s ebben rejlik érdemök amaz iskolai diszjelvények, érmek, külső kitüntetések fölött, aminőket ebben az időben az ausztriai szabályzatok megállapítottak.

Az iskolai büntetéseknek szokásos eszközei — mondja a Ratio szerzője — általában nem helyeselhethők. Rendszerint csak a félelem érzetének alapjára helyezkednek, s nagyobbára mérték nélkül alkalmaztatnak, aminek az a hatása van, hogy a becsületérzés kipusztul a jókból, a gonoszok pedig még csak jobban megerősödnek megátalkodottságukban. A büntetésnek a kutforrása soha se legyen a bosszu; céljok nem a megtorlás, hanem a javítás: a hanyagoknak szorgalomra serkentése, az erköcsi hibában szenvedőknek a jó utra terelése. Nem válik dicséretére a tanárnak, ha iskolai naplója tele van az ifjakra kirótt büntetésekkal, mert ez a sok büntetés nemcsak a nevelő gondosságát dicséri, hanem gyanut is kelthet, hogy hiányzott a kellő mérséklet és előrelátás, amely talán más és helyesebb fegyelmező eszközök alkalmazására bírhatta volna a tanárt. Keresve sem lelhetnők meg a büntetésnek okszerűbb és nemesebb felfogását, mint a Ratiónak e szakaszaiban, melyek — mondhatni — messze megelőzik korukat. Oly tiszta, elvi magaslatra emelkednek e tanácsok és utasítások, oly hamisítatlan keresztény szellemet lehelnek, mely korunk bármely tudományos neveléstani munkájának is becsületére válnék.

De az elvet a valóságtól még nagy ür választja el. Amit a Ratio elvontan hirdet, azt csak részben valósítja meg ott, ahol rátér a fegyelmi büntetések megállapítására. Nemcsak a rendkívüli előadásoktól való kitiltást, az alsóbb osztályba való visszautasítást (degradatiót) és az iskolából való kizárást ismeri el büntetésekül, hanem a testi fenytítéket is. A Ratiónak idénözó fejtegetései némileg homályosak. Egyik helyen legszigorubbán tiltja el a tanárt a durva bánásmódtól: a tanulókat lökdösnie, hajukat tépnie, fülüket meghuznia, testöket virgácsesal vagy skutikával vernie nem szabad; e parasztes büntetések helyett inkább alkalmazza a fent elésorolt büntetéseket. De nyomban ezen tilalmak után szabályozza a testi fenytítést, a castigatiót, s több fajtáját tartja megengedhetöznek, az igazgató tudtával és beleegyezésével. A testi fenytitéknek két eszköze van: a grammatikai iskolában a virgács, a gymnasiumban a bot. Mindkettöt háromféleképen lehet alkalmazni: vagy külön helyiségben, ahol csak az

igazgató és a tanár van jelen; vagy az osztályban a tanuló-társak előtt; vagy az egész intézet ifjuságának szeme láttára. Teljes homályban marad, hogy voltaképen ki az, aki virgácsol és vesszőz? A tanárnak nem szabad ütnie; az igazgató-nak a főporkoláb szerepére kárhóztatása lehetetlenség; való-szinű tehát, hogy a Ratio a jezsuiták iskolai rendjéből hallgatagon átveszi a correctort, az iskolaszolga személyében, aki a virgács- vagy botbüntetést végrehajtja.

De ha a büntetések kiszabásában kénytelen a Ratio a közfelfogással megalkudni, a tulajdonképeni *erkölcsi nevelésről* szóló fejezetei — a mű utolsó lapján foglaltak — ismét teljes tisztaságban tükröztetik a szerzőnek helyes pædagogiai érzékét.

Gondosan és lelkiismeretesen figyelje meg tetteit az ifju; naponkint írja be naplójába, ami nevezetesen tapasztalt, amit tanult, amit gondolt és érzett. Tanulótársa iránt legyen készséges, türelmes, őszinte, nyílt szívé; örüljön vele, ha öröm éri; ossza meg vele a maga örömét és bánatát; őrizkedjék a szerencsétlen pártoskodástól, »mely az állam beleit is pestisként megmételyezi«. Elöljárói iránt legyen engedelmes, udvarias és ragaszkodó. Tekintse osztályát a barátok kis társaságának, melynek tagjai egy és ugyanazon czélt tűzték maguk elé. Ne csak a maga hasznát lesse, hanem tanuljon meg önzetlennek lenni: az egész osztály dicsőségét, az egész iskola jó hírét igyekezzék saját szorgalmával és magatartásával előmozdítani. Már kicsiny korában szokják ahhoz a gondolathoz, hogy mindene az ország királyáé, s a hitoktatók és tanárok is minden legesekélyebb alkalmat használjanak fel, hogy a királyhűség erényeit nap nap után csepegtessék neveltjeik szívébe.

De legnagyobb figyelmet fordítson az iskola a tanulók vallásos érzületére. Tanulja meg az ifju, hogyan kell az Istent szolgálai félelem nélkül tisztelni, s hogyan kell az embernek minden tettét és dolgát Isten segítségével elvégezni. A vallásos nevelés első sorban a hittanárok és hitszónokok feladata, de másod sorban az összes tanároké is, kik nemcsak tanácsadással, hanem saját élő példájokkal is igyekezzenek a gyermekek áhitatos és erkölcsös érzéseit megerősíteni. Az

iskolai élet minden mozzanata isteni tisztelettel és imádsággal jár, melyből a tanároknak is ki kell venniök a maguk részét.

Mínhogy az új tanrendszernek az a *célja*, hogy a nevelés áldásaiban a haza összes polgárai *valláskülönbség nélkül* részesülhessenek, ezért szigoruan meghagyja a *Ratio*, hogy minden tanulót jó indulattal kell fogadni, és *senkit sem* szabad más vallásnak a ténykedéseire készíteni (ut omnes universe adolescentis benevole accipiantur, nec unquam ad functionem alienae Religionis impellantur). A más vallásu tanulók csak akkor jelenjenek meg az iskolában, amikor a katolikusok az isteni tiszteletet elvégezték, s az iskola gondoskodni tartozik arról, hogy a katolikus vallás követelte iskolai foglalkozások idejét a nem-katolikusok is hasznosan töltsék el. Semmiféle nemzetiségi vagy felekezeti okból eredő becsmérést nem szabad tűrni, s ahol jelentkezik, nyomban meg kell büntetni. Ép oly kevéssé tűrhetők meg a tanulóknak hitelvi dolgokról (de Religionum dogmatibus) való vitatkozásai, »mert nemcsak semmi hasznót sem hajtanak, hanem a tapasztalás tanúsága szerint legtöbbször gyűlölséget, ellenségeskedést és hasonló szörnyűségeket (id genus monstra) keltenek; inkább azon kell lenni, hogy, ha már a tanulók vallásos meggyőződésöknél fogva különböznek egymástól, a tanáraik iránt való tisztelet, engedelmesség és szeretet erejével egymást felülmulni igyekezzenek«.

E szavak óriási fordulatot jelentenek az egész nevelés területén. A nyilvános iskola még mindig a katolikusoké; azok, kik más vallásban élnek, még mindig csak türelem alanyai. De mily nagyot változott e türelem alakja Barkóczy óta, ki még teljes meggyőződésből alkalmazta az agresszív eszközöket a más hitűekkel szemben. Mennyire kiméletes, mennyire gyengéd akart lenni az új iskola. Mily figyelemben és szeretetben részesíti a más vallásuakat, mily szorgosan öröködik a különböző vallásfelekezetek közötti béke és egyetértés fönntartása fölött s mily szigoruan tiltja el az iskolát a nem-katolikusok zaklatásától! Láttuk, hogy még 1772-ben is bezárt az államkormány egy protestáns középiskolát, a rimaszombatit; azóta öt esztendő telt el; de ez a rövid idő is elegendő volt arra, hogy a protestánsok iránt való köz-

felfogásban a mélyre ható átalakulás korszakát készítse elő. A Krisztus dicsfényéből széjjeláradó felebaráti szeretet, melynek áldásait eddig csak az ország katolikus lakossága élvezte, mint cselekvő erő kezd hatni azokkal szemben is, akik még röviddel ezelőtt az úgynevezett vallási türelem súlyos jármát nyögték.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A Ratio Educationis keletkezése.

I.

Az 1777. év augusztus havának 22-ik napján kelt ama királyi rendelet, melylyel Mária Terézia a Ratio Educationist kibocsátotta.¹⁾ A helytartótanácsnak volt oka soha el nem évülő háláját kifejezni azon nagylelkű gondoskodásért, melyet a királynő kedvelt nemzete iránt tanusított,²⁾ mert a mű, mely az új rendszert magában foglalta, a pozsonyi kormányshéket egyszeriben felmentette az alkotás gyötrelmeitől. Készen kapta Bécsből az egészet, minden kellékével és járulékával; hivatalos forma szerint meg se kérdezték, vajjon nincsenek-e aggodalmai vagy észrevételei; semmi gondja se volt a kidolgozással és semmi felelőssége azokért az elvekért, melyeket a Ratio hirdetett. Bizonyára soha sem lélekzett fel könnyebben kormánytestület, mint ezen gondviselészerű meglepetés hatása alatt a helytartótanács, mely a közelmúlt években oly meddőnek mutatkozott új eszmék fogantatásában és oly gyengének a szervező feladatok megoldásában.

Már maga az, hogy az ország közoktatásának új rendszerét kizárólag Bécsben állapították meg, felköltheti érdeklődésünket e mű keletkezése iránt. Miképen jött létre a Ratio? kik vettek részt kidolgozásában? milyen phasisokon

¹⁾ Ratio Educationis totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas. Tomus I. Vindobonae, typis Joan. Thom. nob. de Trattnern, sac. caes. reg. maj. typogr. et bibl. MDCCCLXXVII. 8°. 496 lap és 4 táblázat.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4841. ex 1777.

ment keresztül a mű tervezete a kinyomatás időpontjáig? Oly kérdések, melyek felelet nélkül nem hagyhatók, bármily másodrendűeknek tűnjenek is fel azon nagy jelentőségű tény mellett, hogy a nemzet végre szemmel látható valóságban nyerhette meg szellemi haladásának alapfeltételeit. Ebben az esetben ugyanis a keletkezés mikéntje is hozzátartozik az intézmények méltatásához, mert csakis a mű külső története fogja a reform indítékait teljes világításba helyezni. Nem pusztán tudós kíváncsiság késztet bennünket arra, hogy a szerzők kilétét tudakoljuk, szellemök műhelyébe betekintsünk és a szerkesztés módozatait kutassuk. A Ratio annyi új elvet mond ki és annyi új irányt jelöl meg, hogy történetírói kötelességünk felfejteni e mindeddig eléggé nem méltatott mű szövedékét, és a szerzőségnek nem épen könnyű problémáját lehetőleg közelebb juttatni megoldásához.

Még egy másik szempont is megokolhatja e vállalkozásunkat. Láttuk, hogy a Ratio a legkülönbözőbb szellemi áramlatokból táplálkozik: a jezsuiták iskolai hagyományainak még mindig bőséges kutforrásából, a közvetlenül megelőző kormányrendeletek készletéből, a Felbiger és Marx Gráciai ausztriai tanrendszeréből, a Pergen gróf és Hess-Martini projectumaiból, a bécsi tanulmányi bizottság tanácskozásainak gazdag anyagából, és — nem kis részben — amaz utilitarius eszmék világából, melyeket a pietisták és a philanthropok igyekeztek a paedagogiai gyakorlat talajára átültetni. A mű tehát, belső tartalmára nézve, önállónak épen nem modható: igazi eklektikus munka, melyről egy akkori író helyesen jegyzi meg, hogy »össze van illesztve« különböző tárgyalások eredményeiből.¹⁾ Annál függetlenebb azonban a feldolgozása. A bécsi és budapesti országos levéltárak összes, hivatalos jellegű tantervi munkálatait átvizsgáltam; átkutattam az egykoru nevezetesebb külföldi tantervek és iskolai rendek szövegeit; átolvastam Cörver Jánosnak és Bajtay Antalnak sokat emlegetett methodusait, s a bécsi kegyes tanítórendiek e korbeli tantervi megállapodásait, általában mindent,

¹⁾ Wallaszky: *Conspectus Reipublicae Literariae etc.* 1808. 469. l.: »Ex omnigenis hisce operationibus *coagmentatum est* Systema Studiorum universale etc.«

amiről sejthettem, hogy forrásul szolgálhatott a Ratio készítőinek, — de az összes munkálatokban alig találtam néhány sort, melyről kimutatható volna, hogy szó szerint való pusztán átvétel vagy egyszerű fordítás. A Ratio szövegezését tehát kutatásaim alapján és ellenkező bizonyítékok felmerüléséig önálló szellemi munka eredményének kell állitanom. Csak a gondolatok közt vannak nagy számmal idegenek, de a feldolgozás, a rendszerbe foglalás, a forma, a szerkesztés, tudomásom szerint, a szerzőknek érdeme. Egy okkal több, hogy megállapítsuk a mű keletkezésének külső körülményeit is.

Lássuk először azt, amit a hivatalos tárgyratokból megtudhatunk.

Már ismeretes előttünk, hogy az új tanulmányi rendszer kidolgozásával Ürményi Józsefet, 1774 óta az udvari kanczellária tanácsosát bizta meg a királynő. Ezt maga Ürményi mondja el abban az 1776. évi június hó 5-én kelt előterjesztésben,¹⁾ melylyel a Ratio Educationis szervezeti részét, vagyis a nyomtatott műnek 1—112. lapját mutatja be kéziratban és saját munkájaként. Hozzá teszi, hogy a tantervről és a methodusról szóló rész (113—366. lap) is készen van, a rendtartást tárgyzó szakasz pedig (367—496.) most van munkában; mihelyt a királynő az alapvető rendszert, vagyis a most eléje terjesztett részt jóváhagyja, be fogja mutatni a többieknek is. Ezen előadásból csak az derül ki kétségtelen bizonyossággal, hogy a Ratio Educationis első 112 oldalát maga Ürményi dolgozta ki; vajjon a többi, sokkal terjedelmesebb részek szerzője ki volt, vagy szerzői kik voltak, azt Ürményi szavaiból még csak nem is sejt-hetjük.

Ürményi előterjesztését a hozzá tartozó német kézirrattal a királynő közli a bécsi tanulmányi bizottság tagjaival, Kressl báróval, Martinival és még néhány más bizalmasával, s azután — mint szintén tudjuk — Esterházy Ferencz kanczellár elnöklete alatt megalakított vegyes bizottság veszi a

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3873. ex 1776. Állítólag külön kéziratban történt a megbízatás. Mivel a királyi kézirat kétség kívül Ürményi személyéhez volt intézve, a család levelei és iratai közt kell lennie, melyekhez azonban minden igyekezetemnek dacára sem tudtam hozzáférni.

művet (das Hofrath Űrményische Werk) tárgyalás alá,¹⁾ melynek credménye a tankerületi beosztásra s a főigazgatói kinevezésekre vonatkozó 1776. évi augusztus hó 5-én kelt udvari rendelet.

A Ratio Educationissal csak egy év múlva (1777. június 14-én) találkozunk ismét, amikor ugyanis Űrményi a műnek a 113. laptól a 496. lapig terjedő részeit²⁾ is bemutatja. »A hivatalos teendőim elvégzése után fennmaradó órákat — mondja ez alkalommal — arra fordítottam, hogy igéretemhez képest a többi két részt is oly módon dolgozzam ki, hogy ezzel Felséged legmagasabb akarata teljesüljön és az állam üdvössége (mely a jó nemzeti nevelésben birja alapját) lehetőleg előmozdittassék. Mivel azonban sem erőm nem engedi, sem iskolai ügyekben oly járatos nem vagyok, hogy ily művet egymagam dolgozhassak ki, oly derék férfiakat vettem magam mellé, kiket tudományos képzettségök és tapasztalataik alapján e munkára képeseknek véltem s a kiknek hazafias buzgóságától minden jót remélhettem; és csakugyan, minden lehető irányban támogattak engem és fáradtságos munkálataikkal elősegítették a mű létrejöttét. . . . Íme, ezek magamnak és segédeimnek fáradozásai, melyeket kérek legkegyelmesebben fogadni, mert ha czéljokat netán eltévesztették volna is, azért igaz marad, hogy a jó szándék csupán arra irányul, hogy Felséged legmagasabb szolgálatát előmozdítsuk, az államnak valamelyes hasznót hajtsunk, s mindezzel a hű alattvalónak és buzgó polgárnak kötelmeit a lehetőség szerint teljesítsük.«

A királynő ezt az előterjesztést néhány oly észrevétellel küldi vissza, melyek arra vallanak, mintha a sok modern eszme mellett kevesellené Mária Terézia e műnek a vallásos nevelés előmozdítására irányuló rendelkezéseit: megkívánja a vasárnapi evangéliumok rendes olvasását, a gymnasiumi tanulókat erkölcsi tartalmu szent beszédek hallgatására kötelezi, a bölcsélet hallgatói részére liturgikus magyarázatokat ajánl s a hitoktatásnak szigorubb szabályozását rendeli el.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3873. ex 1776.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 3810. ex 1777.

Azután (valószínűleg saját megnyugtatósára) a most bemutatott részeket is kiadja véleménynyilvánítás céljából Kressl bárónak és Martininak, azonkívül Rautenstrauch braunauai apátnak. De még e legbizalmasabb tanácsadóinak nyilatkozata után is függőben tartja elhatározását, és az egész műnek újabb szűkebb körre szorítkozó átvizsgálását látja szükségesnek.¹⁾ E végből elküldi Ürményit a Bécs és Pozsony közt levő Schlosshofba, Albert szász-tescheni herceghez, mint királyi helytartóhoz, aki azután magához hívatta a hercegprimást, Fekete gróf országbíró, Balassa és Niczky grófokat, úgyszintén Kempelen generalist, s ez az előkelő társaság (Ürményivel együtt) az egész terjedelmében felolvasott Ratiót pontról pontra megvitatja és néhány csekély jelentőségű észrevétellel helybenhagyja. Miután Ürményi visszatért Schlosshofból, a kancellár azonnal jelentést tett a királynőnek, aki most az egész művet véglegesen jóváhagyta. »Nagy vigasztalásomra szolgál — úgymond, — hogy létrejött ez a fontos és kényes mű, amelyet úgy az országban, mint itt (Bécsben) a legeszesebb emberek megérdemelt dicséretben részesítettek. Nem lehet tehát eléggé sietni a műnek befejezésével, s nemcsak latin, hanem német nyelven²⁾ leendő kinyomatásával. A kancellár meg lehet elégedve, hogy ily hasznos munka létesült alatta. Javaslatot várok, milyen különleges kegyelemben részesíthetném Ürményit.«

A Ratio Educationisnak 113—496. lapjait tehát már nem egyedül Ürményi készítette. Minden bizonynyal részt vett a munkában (sőt a királynő szemében övé volt a kidolgozás főérdeme), de mellette említetnek mások is, tudós és tapasztalt férfiak. Hogy kik voltak, erre a kérdésre egyelőre nem kapunk választ, sem itt, sem a kancelláriának egyéb tanügyi vonatkozású irataiban, mint például az 1781. évi január hó 27-én, József császár tájékoztatására készült nagy referatumban, mely a magyar tanügy újjászervezésének egész történetét s egyebek közt a Ratio Educationis keletkezését is vázolja.³⁾ Még az 1790/1-ik évi országgyűlés

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 4081. ex 1777.

²⁾ Németül nem jelent meg a Ratio.

³⁾ Bécsi udv. levélt. Staatsr. 237. ex 1781.

iratai sem igazítanak el bennünket a szerzőség kérdésében. Mikor Ürményi 1791. évi augusztus hó 12-én az országos tanügyi bizottság üléseit megnyitja, ekként adja elé a Ratio létrejöttét: ¹⁾ »Mikor végre a társaság feloszlott — úgymond — az iskolák ellátását ideiglenesen a megyés püspökökre bízta, s a nyilvános katolikus iskolák és tanulmányok egész igazgatását a bécsi tanulmányi bizottság intézte. Minthogy azonban az iskoláknak ez a kormányzata — rendszer híján — a kívánt eredményre nem vezethetett, a nagyméltóságu magyar királyi kancelláriában arról kezdtek gondolkozni, hogy a magyar királyság és kapcsolt részei számára a nevelésnek és tanításnak külön rendszere készüljön; Mária Terézia dicső emlékü királynő egyuttal megengedte, hogy a tanulmányoknak és az ifjuság nevelésének igazgatása egyedül a nevezett királyi kancelláriára bízassék (függetlenül a bécsi udvari bizottságtól), és hogy a tanulmányi alap a politikai hatóság által elkülönítetten kezeltessék. Ekként történt, hogy ... végre az a rendszer, mely Ratio Educationis elnevezés alatt 1777-ben napvilágot látott, kidolgoztatott, azután legfelsőbb parancsra a bécsi udvari tanulmányi bizottság tagjai által egyenként és magánuton átvizsgáltatott és helybenhagyatott, végre közzététele és behozatala előtt, Albert kir. herczeg és akkori helytartó elnöklete alatt, a herczegprimásnak, Fekete György gróf országbírónak, Niezky Kristófnak és a kir. helytartótanács és tanulmányi bizottság más tagjainak jelenlétében tárgyalás alá vétetett s néhány csekély módosítással teljességében jóváhagyatott.«

E beszédben már Ürményi szerzősége sem fordul elő (a szerénység követelménye is eltiltatta vele saját neve említését), annál kevésbé a többi munkatársaké, akik legjava igyekezetöket a műnek szentelték. A Ratio Educationis Mária Terézia nevéhez fűződik. Ő adta ki, ő felelt érte, ő a szentesítő hatalom képviselője; azok, akik megalkották e művet, hivatalosan megmaradnak névtelen hősökül. Legfőlebb Ürményi szerepel még itt-ott az iratokban szerzőként.

¹⁾ Acta deputationis regnicolaris litterariae (Bp. Egyet. könyvt. kéz-
irata) p. 5—10. (Sessio 1a).

Azonban kutatásunk eredménytelensége ne riaszszon el bennünket. Ha nem kapunk felvilágosítást a tanügyi aktákban, talán nyomra vezet bennünket a kancelláriai levéltár más valamely része. Darabonként átt kell vizsgálnunk az 1777-ik évi iratokat.

És csakugyan ráakadunk egyre,¹⁾ mely erősen megragadja figyelmünket. A királynő kis papírszeletre ráírja e szavakat: »Trstyanszkynak adom ingyen a récsei curiát, a tanulmányi alaphól, mert folyó ügyein kívül sok rendkívüli munkát végzett.«²⁾ A kancellária, mihelyt megkapja e királyi elhatározást, elkészítetteti a helytartótanácsnak szóló kiadványtervezetet, melynek bevezetése ekként hangzik:³⁾ »Mint hogy jóakaró figyelembe vettük ama rendkívüli fáradozásokat, melyeket Trsztjanszky Dániel udvari kamaránk levéltárosa hivatalos munkáin kívül és azok mellett a magyar tanügy terén is kifejtett, néki a magyar tanulmányi alaphoz tartozott récsei curiát . . . kegyelmesen adományoztuk.«

Kitűnik e tényállásból, hogy Mária Terézia Tersztjanszky Dánielt megjutalmazta azért, hogy rendes teendőin felül különös szolgálatokat tett a tanügynek. Odaadja neki a Jézus-Társaság trencsényi collegiumához tartozott pozsonymegyei récsei nemesi curiát.

Csak hogy ez a hivatalos fogalmazvány írás közben módosult. A fent aláhuzott szavakat, melyek szerint Tersztjanszky rendkívüli szolgálatait *tanügyi* vonatkozásuak, a fogalmazó utóbb keresztülhuzza,⁴⁾ s a királyi rendelet végleges alakban már csak így hangzik: »melyeket Trsztjanszky Dániel hivatalos munkáin kívül és azok mellett kifejtett«. Ugyanílyen szövegezéssel ismétlődik azután a legfelsőbb elhatározás az 1778. évi szeptember hó 26-án kiállított donációs

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5097. ex 1777.

²⁾ »Dem Trstyanszky gebe Ich die Curia von Ratzersdorf gratis von Studien fundo, weilten er nebst seinen current Arbeiten, viel extra gemacht.« Kelt 1777. okt. 1-én.

³⁾ »Siquidem ex Benigna reflexione extraordinariorum fatigiorum, quae Daniel Trsztjanszky Camerae Nostrae Aulicae Archivarius, praeter et ultra officii sui Labores in Re quoque Literaria Hungca habuit . . .«

⁴⁾ »... praeter et ultra officii sui Labores habuit.«

levélben is,¹⁾ mely szintén csak általában említi Tersztyánszky rendkívüli szolgálatait, de elhallgatja, hogy milyen természetűek voltak azok.

A kancelláriában tehát tudták, hogy Tersztyánszky kiváló tanügyi munkásságot fejtett ki, de valami okból nem akarták nyilvánosságra hozni.

Hogy mi lehetett ez az ok s hogy ki volt az a bizonyos Tersztyánszky (helyesen: Tersztyánszky) Dániel, azt később fogjuk puhatolni. Most fűzzük tovább okoskodásunk fonalát, s feleljünk arra a kérdésre, hogy minők lehetnek ama rendkívüli tanügyi munkálatok, melyeket Tersztyánszky végzett? Saját hivatalos ügykörébe nem tartozhattak, mert hiszen az udvari kamara tanügygyel nem foglalkozott; az ausztriai tanügygyel sem lehettek kapcsolatban, mert a fent idézett rendelet eredeti fogalmazványa kifejezetten *magyar* tanügyet említ. Minthogy pedig a magyar tanügy új rendszerének korszakos műve, a Ratio Educationis, 1777. évi augusztus hó 22-én küldetett széjjel, s a királynő már hat hét múlva, október 1-én jutalmazza meg oly kitüntető módon Tersztyánszkyt, nagyon közel áll a feltevés, hogy itt a Ratio kidolgozása körül teljesített rendkívüli szolgálatok jutalmazásáról volt szó. És e feltevést teljes bizonyosság színvonalára emeli maga Tersztyánszky, midőn 1793. évi november 27-én Budán kelt végrendelete²⁾ 5. c) pontjában különböző hagyatékaai sorában megjelöli egyebek közt a récei nemesi curiát e szavakkal: »kijelölöm annak a főkének a kamatját, mely be fog folyni a récei curiáért, amelyet nekem dicső emléktű Mária Terézia császárnő és királynő az 1777-ik évi új tanulmányi rend kidolgozása körül szerzett érdemeimért legkegyelmesebben adományozott.«

A felhozott adatokból megállapítottunk vélem azt, hogy Ürményi József mellett a legjelentékenyebb része volt az új tanulmányi rendszer kidolgozásában Tersztyánszky Dánielnek,

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. 4399. és 5152. ex 1778.; Lib. Reg. tom. L. (1778—1780.), p. 59—60.

²⁾ Szövegét Tersztyánszky Dezső, a családnak egyik érdemes sarja (fényes-littkei, szabolcsvármegyei esperes-plebános), volt szíves velem közölni, amiért e helyütt is őszinte köszönetet mondok.

akit ugyan eddig is emlegettek a Ratio egyik szerzőjéül, de hiteles bizonyítékok nélkül.

Miután ekként végeztünk a szorosán vett hivatalos forrásokkal, tartsunk már most szemlét a nyomtatásban megjelent egykoru munkák fölött. Ha ezek is megerősítik fentebbi adatainkat, egyáltalán semmi kétségünk se lehet többé Tersztyánszky Dániel társszerzői voltáról.

Időrendben előljár a rendszerint megbízható De Lucának Bécsben megjelent »Das gelehrte Österreich« című műve, melynek 1778-ban kijött második könyvében (223—223. l.) azt olvassuk Tersztyánszkyról, hogy »*legnagyobb* része van a magyar királyság új tanulmányi tervében, melynek első kötete 1777-ben jelent meg Bécsben.«¹⁾ E mű után sorakozik Wallaszky Conspectusának első kiadása (1785), melyben a szerző a bécsi tanulmányi bizottság tárgyalásaiból, mint forrásokból eredettnak állítja a Ratio Educationist, s szerzőiként »méltóságos Ürményi József, magyar udvari kanczelláriai referendariust és tekintetes Tersztyánszky Dánielt« nevezi meg.²⁾

Az 1786-ik évből való Korabinszky földrajzi szótárának az a helye,³⁾ mely a pozsonymegyei Récse községre vonatkozik: »Trstyansky udv. kamarai tanácsos úr itt-helyüiti nehány év óta nemesi curiát bir (mely valamikor a jezsuitaké volt), mint ő esászári és királyi Felségétől eredő emléket

¹⁾ »Er hat auch den grössten Antheil an dem neuen Studienplan des Königreichs Ungarn, wovon der erste T. zu Wien 1777 aus Licht trat.«

²⁾ Wallaszky: Consp. (1785). 267. l.: »Constituitor Vindobonae commissio (ut vocant) scholastica, ex compluribus viris eruditís, objectíque pertractandi peritis conflata, qui Provinciarum in Germania Austriacarum scholas reformarent. Ex horum consultationibus, tanquam fontibus derivatum est, accedente suprema terrae Principis auctoritate, auctoribus illustrissimo Domino Josepho Urményi ad excelsam Cancellariam Hungarico-Aulicam Referendario, ac spectabili Domino Daniele Trstyánszky, ac typis publicis vulgatum opus Hungariae usibus sub titulo: Ratio Educationis...«

³⁾ Korabinsky: Geographisch-Historisches- und Produkten-Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 597. l. e vezérszó alatt: Ratschdorf, Račissdorf, Récse.

azért a hazafiságért, melyet a nevelés rendszere körül cselekvőleg tanusított.»

Következik az 1787-ik évből való igen nyomós bizonyíték, a Kazinczy Ferenczé, aki mint nemzeti iskolai inspektor tanügyi dolgokról teljes hitelt érdemlő tanuságot tehet. »Pályám Emlékezete« című művében ¹⁾ írja le mulatságos találkozását Tersztyánszkyval, melynek következtében Kovachich György ekként apostrophálja a divatosan kiöltözött Kazinczyt: »Hiszen ez a Terstyánszky, akinél hagyálak, épen az az udvai consiliarius, aki a tanulás reformálásán együtt dolgozék Ürményivel. Kérlek, az istenért, mit jársz ily hacukában? minek öltözől így?«

Wallaszky 1808-ik évi kiadásának ide vonatkozó része ²⁾ lényegileg megegyezik az elsővel, ezért nem is foglalkozom vele. A későbbiek közül még csak Ballus Pált említem, ki 1823-ban írja, ³⁾ hogy a récsei curiát a magyar nevelési rendszer »megalapításáért« kapta Tersztyánszky a királynőtől; továbbá Melzer Jakabot, aki egy 1832-ben megjelent munkájában ⁴⁾ állítja, hogy Ürményivel együtt Tersztyánszkyt bizta meg Mária Terézia a Ratio Educationis kidolgozásával.

Mindezen adatok együttvéve bizonyítják, hogy a Ratio Educationist Ürményi József és Tersztyánszky Dániel készítették; amaz dolgozta ki a műnek szervezeti és adminisztratív részeit, emez — ha nem is egymagában — a tantervbe és rendtartásba vágó szakaszokat. Hogy Tersztyánszkyt kívül másod sorban kik vettek részt a mű kidolgozásában, arra biztos választ nem adhatok.

¹⁾ Abafi Lajos kiadásának 99—101. lapjain.

²⁾ A 467—469. lapokon.

³⁾ Pressburg und seine Umgebungen, von Paul von Ballus. Pressburg, 1823. 177. kk. II. »Maria Theresia beschenkte ihn für seine Verdienste um die Begründung des Erziehungssystems in Ungern mit einem Adelhof in Ratschdorf.«

⁴⁾ Biographien berühmter Zipser, von Jakob Melzer, 1832. Kaschau, 154—156. II.

II.

A szerzőség dolgával szorosan összefügg a Ratio Educationis kézirati anyagának miben létele, vagyis az a kérdés, hogy mennyire tér el a nyomtatott szöveg az eredeti tervezetektől? Hány ily tervezet van? Mikor készültek? Miképen módosult szövegek a sajtó alá bocsátás időpontjáig? Mi módon ment végbe a szerkesztés munkája?

Arról a gondolatról, hogy kutatásainkat eredeti fogalmazványokra alapítsuk, úgy tetszik, végképen le kell tennünk, mert sem Ürményinek, sem Tersztyánszkynak ama tervezetei, melyeket az ő kezök irt le, fel nem találhatók. Nem is valószínű, hogy valaha előkerüljenek. Ily természetű codificáló munkák legelső szövegei csak szerencsés véletlenből maradhatnak fenn. Ki tudná felmutatni az 1883-ik évi XXX. t.-cz.-nek, a középiskolai törvénynek legelső conceptusát vagy tanterveink eredeti kéziratait? A szöveg mindaddig, míg végleg ki nem adják, hétről hétre változik; számos kéz javít, módosít, simít; új meg új toldások vagy kihagyások történnek, melyek mindig újabb másolatokat eredményeznek. A régebbit megsemmisítik, hogy zavart ne okozzon. Így lehetett a Ratio Educationis eredeti fogalmazványaiával, melyekre sem a hivatalos iratok közt, sem egyébütt nem tudtam rátalálni.

Megmaradt azonban több rendbeli, tisztázott kézirat, egymástól többé-kevésbbé eltérők, szám szerint öt. A hatodik, mely az 1777-ik évi 3810. számú kanczelláriai irat mellett feküdt, érthetetlen módon eltűnt, ami annál sajnálatosabb, mert ez tartalmazta a nyomtatott mű 113—496. lapjának a Felsőgig elé terjesztett szövegezését, és pedig — Révai Miklósnak egy közléséből következtetve ¹⁾ — talán magának

¹⁾ Csaplár Benedek: Révai Miklós élete I. köt. 324.¹ l. 5. jegyzet: „Atque hic prorsus ita fortuna tulit, cum ante annos aliquot Viennae sum moratus: ut singularem illam, quae Budae (?) constituta est, nobilem nostram iuventutem *educandi Rationem* in manuscripto, non modo videndi, sed etiam lectitandi copia mihi facta sit. Deum immortalem! ut tum ego mihi creptus sum, ut tum stupui: praesertim, quod multa ibi Augustae manu mutata, multa ita fuisse addita reperi: ut illa mirifice prodiderint incensum inflammatumque in materno pectore nostri amorem. Deinde

a királynőnek sajátkezü módosításaival és észrevételeivel. A rendelkezésünkre álló öt kézirat közül 4 német és 1 latin nyelvű. Négyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz az Ürményi-féle iratok közt; az ötödik a magyar udvari kancellária 1776-ik évi 3873. számú felségfelterjesztése mellett található. Ezen öt kéziratot kissé közelebbről kell szemügyre vennünk.

Chronologiai sorrend szerint elsőnek, tehát legrégibbnek ítélem azt a német nyelvű múzeumi kéziratot, mely »Fol. Germ. 1004« jelzetet visel és 239 ivrétű oldalon tartalmazza a nyomtatott műnek első 112 oldalát, vagyis azt, amit Ürményi kifejezetten a magáénak vall. A jól olvasható kéziratban, melyet rövidség okából *A*-nak nevezek, kétféle kéztől eredő kisebb toldások és módosítások találhatók. Az egyik kéz minden kétséget kizárólag Ürményié, a másikat Tersztyánszkyénak tartom. A másolat időbeli elsőségét egyebek közt az bizonyítja, hogy még »paedagogiumokat« és nem grammatikai iskolákat ismer, s hogy mikor Ürményi e helytelen elnevezést javítani akarja, szintén nem a Ratióban használt »grammatikai iskolák«-féle terminust alkalmazza, hanem a paedagogium szót mindenütt »kisebb gymnasium«-ra igazítja. Feltevésünket megerősíti továbbá az, hogy a kézirat szerzője a zágrábin kívül még eszéki tankerületet is említ.

Követi a most ismertetett *A* kéziratot a magyar nemzeti múzeumnak »Fol. Germ. 1003« jelzetű német példánya (nevezzük *B*-nek), mely az *A* kézirat szélére irt toldásokat és módosításokat már egyfolytában és tisztára írva foglalja magában. De ezen figyelembe vett pótlásokon felül található benne néhány újabb, Ürményi kezétől eredő toldás; pl. mikor a kir. akadémiákat sorolja fel s a Dunán inneni részek szá-

sermone de ea re producto, explicatum tandem est a Viro gravissimo, a quo haec mihi exhibita sunt: Mariam Theresiam in eo opere ita fuisse avidae versatam, ita amanter, ut sit etiam identidem materne contestata: nihil esse, quod fore utile videret, quod illa quidem suis charissimis Hungaris, non quam libentissime praestaret...» Lehet, hogy Révai a Ratio Educationisra czéloz, de föltétlenül bizonyosnak nem tartom; mert az sincsen kizárva, hogy az a kézirat, melyet Révai látott, a budai Teréz-akadémia terjedelmes szabályzatának tervezete volt. A »*nobilis iuventus*« különös kiemelése, továbbá e szavak »*quae Budae constituta est*« csak nehezen egyeztethetők meg a Ratio Educationissal.

mára Nagyszombatot jelöli meg, a lap szélén hozzáteszi: »ha az egyetem áthelyezése végre eldőlné«.

A *B* után készült a nemzeti múzeumban őrzött »Fol. Germ. 871« jelzetű, és könnyebbség okáért *C*-nek nevezhető kézirat első fele, mely szintén a *Ration*nak 1—112. lapjait tartalmazza, és már semminemű javítást vagy toldást nem tüntet fel. A másoló felvette a szövegbe azt a néhány újabb módosítást is, melyet Ürményi a *B* kézirat szélére írt, pl. a nagyszombati egyetemre vonatkozót.

Végül a német kéziratok közt időrendben utolsó (*D*) az, mely ugyancsak a *Ratio Educationis* 1—112. lapjait tartalmazza és a magyar udvari kancellária 1776-ik évi 3873. számú előterjesztése mellett fekszik. Ez volt az első résznek a királynő elé terjesztett hivatalos szövege.

A fent ismertetett *C* kézirat azonban nemcsak a *Ratio* politikai és vagyoni fejezeteire szorítkozik. Másik felét alkotják a nyomtatott műnek 367—470. lapjáig terjedő, a rendtartásba vágó szakaszai, melyeknek kidolgozásában szerintünk Tersztyánszkynek volt főrésze. A szövegezés alakjában szemponthoz még nagyon eltér a véglegestől; sokkal terjedelmesebb és részletesebb, nem ritkán áradozó; inkább értekezésbe, mint szabályzatba való stílus. Itt-ott egy pár, idegen kéztől eredő apró igazítás is akad, melyek feltevésem szerint Tersztyánszkytól származnak. Ezeken felül azonban vannak benne oly lényeges rendelkezések, melyek a *Ratio Educationis*ban nem mentek át és ezért különösen felkeltik figyelmünket. Ilyen a *Ratio* 378. s. kk. lapjainak szánt fejtegetés a régi iskola erkölcsi hatásáról: »Nemcsak néhány év előtt — úgy mond a szerző, — hanem már a legősibb időkben keservesen panaszkodtak az emberek, hogy a nyilvános iskolák romlására váltak az illendőségnek (*Lebensart*) és az erkölcsnek. Napjainkban is a jól nevelt gyermekek közül számosan, aszerint, amint hosszabb vagy rövidebb ideig látogattak nyilvános iskolát, erkölcsben, ildomosságban és nyájasságban vesztek, sőt nem ritkán szüleik fájdalmára akaratosak is lettek. Ezt a nem kedvező változást annak tulajdonították, hogy a gyermekek az iskolában másokkal érintkeztek, kik nem voltak jól nevelve. Lehet, hogy e vélekedésnek van

alapja. De nem több, mint mikor joggal állítjuk, hogy viszont a jól és erkölcsösen nevelt gyermekekkel való érintkezés megjavítja azokat, kik illetlenek és el vannak hanyagolva. A romlásnak a kutforrását tehát egészen másban kell keresnünk, s anélkül hogy mélyebben bocsátkoznánk e kérdésbe, oly intézkedéseket kell tenni, melyek biztosítják, hogy az iskolák és tanintézetek az erény és jó erkölcs műhelyei legyenek.« E fejtegetés, mely egyszersmind a mű eme részének eredeti tervezetében uralkodó elmélkedő stílust is példázza, a magánnevelésnek és a nyilvános nevelésnek régi paedagogiai problémáját veti fel. Montaigne, Locke és Rousseau is foglalkoztak vele, anélkül hogy megoldották volna. A Ratio szerzője jónak látta megérinteni; a végleges szövegből azonban — nyilván vitás természeténél fogva — elhagyják.

A Ratio fogalmazásánál sokkal bővebben szól továbbá e kézirat az iskolaszolgák feladatairól; a repetensek intézményét a tanárok »corpus reproductivum«-ának nevezi; egy terjedelmes szakaszban foglalkozik a vidéki uraságoknál alkalmazott házi tanítókkal, kik szintén bevonandók a közoktatás általános keretébe és csak a nyilvános gymnasiumok előjáróinak engedelmével volnának felfogadhatók. Az iskolai játékokról szóló részeket bő elmélkedés vezeti be, melynek elhagyása a munkának csak javára válhatott. »A magyar ifjuságnál eleddig divó játékok heves mozdulatokban, futásban és ugrásban állottak. Nem bántottuk volna őket és hallgatólag előmozdítottuk volna a jövő nemzedékekre való átszármazásukat, ha azt hittük volna, hogy üdvös hatással vannak a jövő életre és kevesebb veszedelemmel járnak. E műben a különböző nemzetiségű ifjaknak országszerte divó legtöbb játékát figyelembe vettük. Micsoda akadály volt volna annak, hogy tervszerűbb szórakozással kiszorítsuk a régieket, s ebben a részben is bevigyük az egész ország tanintézeteibe az egyformaságot?« Az utasítás készítője tehát — elég helytelenül — a magyar nemzeti jelleg ellen fordul, mert a magyar játékok szerinte túlságosan szenvedélyesek. Olyanokat akar, melyeket az ország valamennyi nemzetiségei szolgáltathatnak. A »nemzeti iskolák« elnevezése és a Ratio

»hét nemzete« jut eszünkbe, ha e nivelláló törekvéssel találkozunk.

Ellenben bizvást fel lehetett volna venni a tervezetnek a testi nevelésre vonatkozó ama részeit, melyek az elpuhulás ellen irányulnak, vagy az okszerű ruházkodás és ételmezés szabályait érintik. »Sőt az volt a tervünk, hogy még az ifjak hálósobáiba is vessünk egy pillantást. De méltán lehetne attól az ellenvetéstől tartani, hogy a már javaslatba hozott újításokon felül még másokat is adunk.« — A Ratio — mint tudjuk — ünnepi és rendkívüli vizsgálatokat ismer; az előttünk fekvő tervezet pedig rendes, tetszés szerinti, ünnepi és rendkívüli vizsgálatokat különböztet meg, s jóval terjedelmesebben értekezik rólok, mint a nyomtatott mű.

A mondottakból fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy az átdolgozóknak mily nagy munkájuk volt, míg az imént bemutatott résznek bőbeszédűségét megszüntették s a szöveget a tömör előadás kellékei szerint átírták.

Hogy ez a végleges átdolgozás miképen ment végbe, megmutatja a Magyar Nemzeti Múzeumnak »Fol. Lat. 2983« jelzetű *latin* kézirata. Mivel a királynő csakis az egész mű végleges jóváhagyása alkalmával rendelte el az eléje terjesztett német szövegeknek latinra fordítását, nyilvánvaló, hogy e latin nyelvű példány későbbi, mint az eddig megismert német szövegű tervezetek.

Először is megállapíthatjuk, hogy e latin kézirat jelentékeny részben kiegészíti a többi. Míg az *A*, *B*, *C* és *D* kéziratok a Ratio Educationis 1—112. lapjait, a *C* pedig azonfelül még a 367—470. lapoknak megfelelő szöveget tartalmazza, addig a szóban levő latin kézirat (nevezzük *E*-nek) az első 112 oldalon felül még a 113—360. lapokat is magában foglalja, úgy hogy csakis 360—367., továbbá a 470 és 496 közé eső, összesen 23 oldal kézirata hiányzik.

A kinyomatott szövegtől való lényeges eltérések a következők. A királyi akadémiáknál a mezőgazdaság tanítása terveztetik: »Óhajtandó volna — úgymond a szerkesztő, — hogy mindegyik akadémiában nemcsak a mezőgazdaság tanára jelöltessék ki, hanem valamely szomszédos kincstári vagy tanulmányi alapbeli jószágból a földnek egy részét kaphassa

meg oly czélból, hogy megfigyeléseket és kísérleteket tehesen, s hallgatóinak bemutatthassa.» Rendkívül bőven fejtegeti a kir. akadémiák kettős czélját: egyik a gyakorlati czél, mely szerint az akadémia az életre, a köztisztviségekre készít elő, a másik a tudományos, melynek értelme az, hogy aki az akadémiákból kikerül, bővebb tudományos kiképzését csak az egyetemen nyerheti meg. A philosophiai tanfolyamokba — mint más helyütt érintettük — be akarja vinni a mű készítője az illemtant is. Az eddig divott poétikai és retorikai oktatásról külön szakaszokban vitatkozik. Mindezekon kívül több helyen egyéni színezetű elnélkedéseket és megokolásokat enged meg magának, melyek a végleges szövegből künnrekedtek.

Ezen eltéréseknél is jobban érdekel azonban bennünket az az idegen kéz, melynek nyoma már ott feltűnik, ahol a kézirat a Ratio 12—30. lapjainak felel meg, és amely utóbb a 113-ik laptól (vagyis a tantervi szakaszok kezdetétől) a 360-ik lapig (azaz: a tantervi részek befejeztéig) a margón állandóan kíséri a tisztázott latin szöveget. E kéz oly gyökeresen javított és rövidített, hogy az eredeti szövegre rá sem lehet többé ismerni. A gondolatok ugyanazok, de teljesen elváltozott alakban jelentkeznek. Az átdolgozó kitűnő latin stilisztá, aki gyakran néhány szóval fejezi ki az eredeti szövegnek több sorát, a gondolatokat tömöríti, a szakaszokat ügyesen összevonja s helyes transpositiók útján igyekszik a szöveget világosabbá tenni. Szóval: ért a codificálás mesteriségéhez.

És itt állapodjunk meg egy kissé. Vajjon ki lehetett ez az átdolgozó, kinek módosító javaslatai majdnem kivétel nélkül belekerülnek a végleges szövegbe s aki főleg a tanulmányi részeket veszi ily alapos revisio alá? Kétség kívül tanférfinak kellett lennie, és pedig olyannak, aki a latin nyelvvel mesterileg el tud bánni. Továbbá csak bécsi ember lehetett, mert csak helyben lakó munkaerő volt alkalmas ily állandó érintkezést feltételező segédkezésre. Maga az írás ez esetben nem bizonyít; másoló munkájának látszik, minden törlés vagy javítás nélkül haladó egyenletes folyásáról ítélve. Mérlegelve minden körülményt, e helyütt jut eszünkbe Pauler

Tivadarnak ama feltevése,¹⁾ hogy Ürményin és Tersztyánszky'n kívül *Makó Pál* is részt vett a munka készítésében, és hogy »a szövegezést kiválólag az utóbbi eszközölte«. Makó Pál oly magyar tudós és tanfőru volt, amilyenhez fogható nem igen akadt akkoriban. Minden tudományos mozgalomban részt vett; klasszikus latinságáról költői művei (kivált az *Elegiacon*) tanuskodnak. Uralkodott az iskolai tanulmányok egész körén, de főleg a matematika, physika és philosophia voltak kutatásainak tárgyai. Böleseleti műveiben Wolff rendszerét követte. Jól ismerte a latin és görög irodalmat, és a modern nyelvekben is jártas volt. Ily egyetemes műveltségű tudós és tanár valóban sokat lendíthetett az új tanulmányi rend szövegezésén. Akkor, mikor a Ratio készült, Makó Bécsben lakott, mint a Theresianum díze és elsőrendű tanára. Minden amellet szól, hogy Pauler feltevése — habár tudományos bizonyítékoknak híjával van — egészben véve helyes.

Elfogadva e feltevést, elmondhatjuk, hogy a Ratio Educationis készítésében három irányu szellemi hatás találkozik. Az első, az állami gondolatot, képviseli Ürményi, aki az új kormányzati elveknek adott kifejezést. A másodikat, a nyugateurópai paedagogiai elvek hatását közvetíti a német műveltségű Tersztyánszky. A harmadik munkatárs Makó Pál, a volt jezsuita, ki mint az iskola régi hagyományainak alapos ismerője és e hagyományok becses elemeinek hivatott örököse megadhatta a műnek ama történeti folytonosságot, amelyre, ha valahol, a tanügy fejlesztésében mulhatatlanul szükség van.

III.

Még egy rejtélyesnek látszó kérdésre kell megfelelnünk. Hogyan lehetséges az, hogy a bécsi udv. kamarának egy levéltárosa, kinek hivatali munkaköre sehol sem érintkezett a tanügygyel, s aki Bécsben is, Pozsonyban is kamarai, tehát pénzügyi szakmákban munkálkodott, a Ratio Educationisnak

¹⁾ A budapesti m. kir. tud. egyetem története, 114. l. Úgy látszik, Pauler szóhagyományból merítette ezen adatát.

épen ama részeiben vállal elsőrendű szerepet, melyek a tanulmányi és fegyelmi rendre vonatkoznak? Szinte meglepő, hogy erről az oldalról senki se vette szemügyre a mű keletkezését. Pedig az ellentét Tersztyánszky Dániel tisztviselői ügyköre és tanügyi szereplése között oly feltűnő, hogy az oknyomozó történetíró lelkiismerete még a fent ismertetett, feltétlenül hiteles bizonyítékokban sem nyugodhatik meg végképen. Még mindig fennmarad az a nagy kérdés, hogy mit keres a bécsi kamarai archivarius a magyar paedagogiai reformok terén? Nem nagy logikai ellenmondás rejlik-e ama történeti bizonyítékokban? Nincsen-e talán dolgunk hivatalosan előkészített, szándékos históriai falsummal, aminők néha előfordulnak akkor, mikor nagyobb arányú reformért való névleges felelősség elvállalása forog szóban? vajjon Tersztyánszky nem előretolt név-e, melynek leple alatt más valaki lappang? Hiszen a szorosán vett hivatalos tárgyalások — mint láttuk — az ő társszerzői voltát vagy épen nem, vagy csak nagyon burkoltan említik.

Mivel legszorgosabb kutatás mellett se tudtuk megtalálni a Ratiónak legelső tervezeteit (azokat, melyek a szerzők eredeti kézírásait tüntetik fel), a históriai bizonyításnak ama módszeréhez kell folyamodnunk, mely a belső valószínűség megállapítására támaszkodik. A logika és a conjecturális kritika terére kell lépünk. Meg kell szerkesztenünk Tersztyánszky életének rajzát; nyomon kell kísérnünk nevelése mozzanatait és tanulmányait; meg kell ismerkednünk azokkal, kiket barátainak és elvtársainak tekintett; fel kell kutatnunk szellemi törekvéseit, műveltsége tényezőit. S ha mindezt megtettük, újból fel kell tennünk a kérdést, vajjon van-e belső valószínűség abban, hogy csakugyan Tersztyánszky volt Ürményinek a főmunkatársa?

Tersztyánszky Dániel a bércezes Szepességnek egy kis bányavárosában, Krompachon született s a róm. kath. vallás szertartása szerint 1730. január 30-án kereszteltetett meg.¹⁾

¹⁾ A krompachi róm. kath. plebánia régi anyakönyvében: »Die 30a Januarii 1730 baptisatus est infans, natus ex conjugibus loci Daniele Terstanszky et matre Agnete Pfanschmidt, cui nomen impositum est Daniel. Patrini fuerunt P. D. Joannes Gundelfinger cum sua consorte

Hasonnevű apja családi feljegyzések szerint bányatiszt volt ¹⁾ s kétségkívül szintén róm. kath. vallású; anyja Pfannschmiedt Ágnes tagja lehetett a Szepességben nagyon elterjedt lutheránus Pfannschmiedt családnak, melynek ivadéakai (Zsedényi néven) ma is előkelőbb állást foglalnak el közéletünkben. Tersztyánszkynek vegyes házasságból való eredetét nemcsak az anyának, Pfannschmiedt Ágnesnek a neve teszi valószínűvé, hanem az is, hogy keresztszülei is ágostai hitvallást követő, ismertebb családok neveit viselik: Gundelfinger János és Görgey Zsuzsanna. Szükséges volt már itt rámutatnom e körülményre, mely Tersztyánszky életében oly nevezetes szerepet játszott.

A regényes fekvésű kis bányavárosban töltötte Dániel életének első éveit, egyik kutforrásunk ²⁾ szerint a szülői háznál nyerve oktatást az elemi tanulmányokban. Ugyanitt már korán ismerkedhetett meg a bányapolgárok életével és foglalkozásaival, s gyermekésszszel tekinthetett bele a bányaművelésnek egyik-másik ágába, ami (látni fogjuk) élete későbbi folyamatában nem csekély hasznára vált. De a tizenkettedik évnél tovább nem lehetett otthon tartani, ha szülei magasabb műveltséget akartak neki adni. Latin iskolába kellett küldeni.

Légközelebb estek Krompachhoz a löcsei iskolák. Volt ott katolikus gymnasium a Jézus-Társaság vezetése alatt s ágostai hitvallású evangélikus latin iskola. Dániel róm. kath. vallású lévén, azt várnók, hogy a Jézus-Társaság intézetében fogjuk megtalálni. E feltevésünket megdöntik a tények. Da-

perillustri ac gratiosa Domina Susanna Görgey-. (Tiszt. Majkuth István krompachi róm. kath. lelkész úr szíves közlése.)

¹⁾ Hosszu keresés után találtam rá végül a családnak ma is élő tagjai közül arra, akitől közelebbi felvilágosítást nyerhettem. A már említett Tersztyánszky Dezső fényes-littkei (szabolesmegyei) róm. kath. esperes-plebános úr lekötelező szíveséggel közölte velem, hogy a birtokában levő adatok szerint a család a »vágvölgyi székely telepből ered« s 1519-ben tűnik fel először Therstiensky de Nádas néven. Ugyanő időközben a család történetének I. kötetét közzé is tette, e czímen: Nádasai Tersztyánszky család. Közli nádasai Tersztyánszky Dezső, I. rész. Nyiregyházán, 1901. E mű 88. lapján néhány sornyi megemlékezést találunk Tersztyánszky Dánielről is.

²⁾ De Luca: Das gelehrte Österreich. II. 222—3.

czára ama szigorú kormányrendeleteknek, melyek súlyos felelősség terhe mellett tiltották a katolikus ifjakkal protestáns iskolákba felvételét, Tersztyánszky Dániel neve a lutheránus iskola 1741. évi anyakönyvében¹⁾ tűnik fel, ahol azt olvassuk, hogy az ifjú ez év deczember 5-én lépett be az iskola Quartájába. Hogyan lehetséges — kérjük ismét, — hogy az ifjú a mondott időtől kezdve 1748-ig, tehát hat éven át járhatott a lutheránus iskolába, anélkül hogy az ugyanazon városban levő jezsuita tanárok örökös szemét magára ne vonta volna? Hiszen az ily esetet nyomban fel szokták jelenteni a kormánynak. A felelet egyszerű. Az ifjút már nem Tersztyánszky néven írták be (ahogyan keresztlevele szövege szövege), hanem egy kis változtatással »Tertsensky«-nek anyakönyvezték, ami azért fontos, mert a családnak két ága volt: egyik, a katolikus ág, Tersztyánszkynek írta magát; a másik, a protestáns ág, Tersztyénszkynek (vagy Trsztyénszkynek). Ma is még ezen helyesírás szerint válik szét felekezetek szerint ezen eredetileg azonos, de a hitújítás idejében kétfelé szakadt család.²⁾ A kis Tersztyénszky Dánielben, aki most már a protestáns ág nevét viselte, nyilván nem ismerték fel a katolikust; szülei pedig, hihetőleg az anyai részről való családi befolyás túlsúlyra emelkedésével, egyenesen protestáns nevelést óhajtottak adni a fiúnak.³⁾

¹⁾ »Classis IV. anno MDCCXLI. accesserunt: . . . 82. Die 5 decemb. Daniel Tertsensky krombachiensis 14 ann.« Az életkorra vonatkozó adat téves; az író összetévesztette Dánielt a kevéssel alább, a 94. sz. alatt említett Jánossal, amannak testvérével, kiről a matricula ezt mondja: »94. Die 26. apr. Johannes Tertsensky krombachiensis ann. 12.« — Ezen adatokat számomra annak idején Dr. Sárffy Aladár, lőcsei áll. főreáliskolai tanár (később balassagyarmati áll. gymnasiumi igazgató) írta ki. Köszönetemet a nyilvánosság előtt már nem fejezhetem ki neki, mert időközben — minden tanfőru ószinte sajnálatára — elköltözött az élők sorából.

²⁾ Trsztyenszky János, ostfi-asszonyfai lakosnak és Trsztyénszky Ferencz pozsonyi ág. hitv. ev. lelkésznek levélbéli szíves közlései.

³⁾ A Szepességben gyakori volt az ily törekvés, mely a királyi rendeletekbe ütközött. Salbeck Károly az első szepesi püspök 1779. nov. 21-én kelt előterjesztésében arról panaszkodik, hogy »tanta alioquin in Dioccesi hac Haeterodoxis referta invaluit morum corruptela, ut plurimae diversae Religionis connubiis utriusque sexus progenitae Proles non

Látni fogjuk, hogy az ifju és férfiú, életének egy bizonyos időpontjáig, következetesen Tersztyánszkynek írta magát, s csak később, mikor közhivatalba kerül, tér vissza a keresztlevelében olvasható, apjától örökölt Tersztyánszky névhez.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy részletesen megismerkedhetünk mindazzal, amit Tersztyánszky Dániel a lőcsei iskolában tanult. A nevezetesebb protestáns tanintézetekben — talán Bél Mátyás messze kiható példájára — ekkortájt az a dicséretes szokás divott, hogy a tanításnak elvégzett anyagát hétről hétre beírták a tanárok egy külön tanulmányi naplóba. Így volt Lőcsén is. Az ottani ág. hitv. ev. egyház ma is őrzi ezeket a könyveket,¹⁾ melyekből érdekes képét nyerjük az iskola belső életének.

A lőcsei iskola mindenkor egyenes összeköttetésben állott Németország lutheránus részeivel. Már a XVI. században két híres rectora tanult külföldön: Platner Goldbergben (Trotzendorfnál) és Wittenbergában, Sturm Márton ugyanitt. Később is többnyire a porosz főiskolák szellemi kincseivel megrakodva állottak az iskola élére a rectorok; így Schwarz János (wittenbergai születésű); Adami Márton (ki Thornban és Königsbergában tanult).

Mikor Tersztyánszky Dániel volt az iskola tanítványa, a rectori tisztet Weinert Sámuel viselte, ki szintén külföldi akadémiát végzett; ugyanakkor conrectorként Adamy, subrectorként Scheuermann nevei szerepelnek. A már említett anya-

sine inobservantia Regiarum Sanctionum impune haeresi addictae repellantur. — O. L. Ud. Kanecz. 5224. ex 1779.

¹⁾ Rationarium laborum diurnorum in gymnasio Leutschoviensi Aug. Conf. addict. Tom. II., III. (1740—1744; 1744—1758). Dianiska András lőcsei ág. hitv. ev. lelkész úr szíveségéből használtam; ugyanő a lőcsei iskolára vonatkozó több levéltári adat közlésével is lekötelezett. Ilyen az 1743-ik évi superintendensi visitatio alkalmával felvett leírás (Brevis Sacrae Visitationis Delineatio, quam summe reverendus atque excellentissimus D. Georgius Ambrosius ecclesiae Csetnekiensis pastor et reliquarum in i. districtu Cis-Tibiscano Superintendens etc. in ecclesia evangelica Leutschoviensi... instituit). V. ö. mindezekon felül Tomásek J. Pálnak a lőcsei ág. hitv. ev. egyház történetét tárgyzó művét: »Andenken an die 300 jährige Jubelfeier der evangelischen Gemeinde in der k. Freistadt Leutschau.« 1844. 7—119. l.

könyvi bejegyzés szerint Dániel 1742-ben a *classis quartába*, vagyis az ú. n. donatisták osztályába lépett, a *Rationarium* szerint pedig az 1746-ik október havi vizsgálatokon a jelenlevő hallgatóságot a *classis secundában* üdvözölte,¹⁾ amiből következik, hogy a Donatus osztályát 1742. és 1743-ban, a grammatikát 1744. és 1745-ben, a secundát (vagyis a rhetoricát és poesist) 1745. és 1746-ban, a primát pedig 1746. és 1747-ben (talán még az 1748. év első felében is) látogatta.

Áttekintve az ezen évekről szóló anyagjegyzéket, meggyőződhetünk róla, hogy a lőcsei iskola kiváló helyet foglalhatott el hazai tanintézeteink között. Gondoljuk meg, hogy Mária Terézia uralkodásának legelső évtizedeiben vagyunk, amikor még a régi rendszer érvényesült a maga teljességében. A lőcsei lutheránus iskolában ekkor már a szokásos iskolaszerű tanulmányokon, a Freyer-féle szónoklattanon és költészettanon kívül tanítottak földrajzot, még pedig Magyarországét is, a Primában (1746—1748) physikát (ásványtant és növénytant), egyetemes földrajzot, egyetemes történelmet, mely a tudományos mozgalmakat is felölelte, és a philosophiának összes részeit: logikát, psychológiát, ontológiát, természetjogot. Hogy Wolff szellemében hirdették a bölcsélet tanuit, kitűnik a naplónak több helyéből; így például az 1743-ik év elején a rector bírálóat alá veszi azon ellenvetéseket, melyeket »a Wolff-féle philosophia meghatározása ellen hoztak fel a rendszer ellenségei«. Tersztyánszky Dániel tehát Lőcsén nemcsak protestáns nevelésben részesült, hanem magába szívta azon szellemet, melynek bélyegét a Wolff-féle philosophia adja meg. A gondolkozásnak azon irányait és módszereit sajátítja el öntudatlanul, melyek akkor nyugaton uralkodtak az elméken. Mint kitűnő tanuló bizonyára alaposan is megtanulta azt, amire megtanították, úgy hogy, mire 1748-ban búcsút mondott az iskolának, az ismeretek és készségek nem közönséges mértékével léphetett volna az életbe.

De — úgy látszik — Tersztyánszky egyike volt ama

¹⁾ »Classis II. Amplissimo Auditorio salutem dicet per Danielem Terslensky Kramb,« Tehát itt is Terstensky és nem Tersztyánszky.

kor encyklopaedikusan gondolkozó egyéneinek, akik szenvedélyből tanultak, ameddig és amit csak lehetett, s ahol erre alkalom kínálkozott. Művelődése pályáját még nem tekintette berekesztettnak. Megvált gyermekévének kedves színhelyétől, a hólepte Tátra tájékaitól, a derék szepesi lakosságtól és mindattól, ami egy jóra fogékony ifju lelkületét nemesítheti és felemelheti vala. Protestáns nevelésben részesülvén, bővebb anyagi eszközök híján ugyan hová fordulhatott volna, ha nem Pozsonyba, a magyar lutheránusoknak ezen időben legelső, legnépesebb és leghíresebb anyaiskolájába? Csakugyan fel is tűnik neve a pozsonyi lyceum régi matriculájában,¹⁾ ahonnan megtudjuk, hogy a szepesmegyei krompachi születésű, tizenhatsz éves »Trsztýenszky« Dániel 1748. október 23-án lépett be az iskola legelső osztályába, vagyis a Primába.

Ha már a lőcsei iskolázás termékenyítő hatással lehetett Tersztýánszky egyéniségének kifejlődésére, kétszeresen feltehető ez pozsonyi tartózkodásáról. Nem kevesebb mint hét esztendeig, tehát huszonöt éves koráig járta a Primát, folyton tanulva és művelődve. Ez akkoriban épen nem volt ritkaság. Láttuk a református togátusokat, amint némelyikök meglelt korban üli meg a collegium padjait, mert hiszen tanult is, tanított is, és híres professortól nem akart megválni. Csakugyan így lehetett Tersztýánszkyval is, aki ott maradt Pozsonyban mindaddig, míg mindent meg nem tanult rectorától, amit csak megtanulhatott tőle. A rectoroknak egyénisége, személyes hatásuk, tudományos képzettségök s az akkoriban divó eljárás, hogy bizonyos tárgyak anyagát csak évek múlva végezte el egészen az előadó tanár — ezek voltak, amik a kiváló studiosusok közül egyiket-másikat nagy ideig ott marasztottak a mester oldalán. S erre Pozsonyban ezidőt különös ok is volt. Hiszen az iskola élén Tomka Szászky János állott, hazánknek ekkortájt egyik legtudósabb embere, Bél Mátyás meghitt tanítványa s munkásságában segítője, akinek neve elegendő volt, hogy a tudományért hevülő ifjak oda seregeljenek és lehető sokáig ott maradjanak.

¹⁾ Matric. Lycei Posoniensis, Tom. I. p. 92—93.

Ezenfelül Tersztyánszky, mint később látni fogjuk, magántanítóként, paedagogusként is működött, s így némiképen kénytelen volt Pozsonyban időzni, valameddig neveltje a kitűzött tanulmányi czélt el nem érte.

Tomka-Szászky akkoriban, mikor Tersztyánszky rálépett az ős-koronázó város históriai talajára, még teljes erőben kormányozta a pozsonyi scholát.¹⁾ A városnak az ország határához való közelsége és régi műveltsége a nyugatról jövő szellemi áramlatok legelső lerakódó helyévé tették, amint hogy minden nevezetes philosophiai és theologiai rendszer, mely Németországban felülkerekedett, valamelyest megérezte hatását a lyceumon. Különösen a század első felében tartották az iskolát a pietismus erősségének, aminek — tudjuk — nemcsak theologiai, hanem paedagogiai értelme is van. Az európai műveltségű Bél Mátyás, aki a continens minden tudományos góczpontjával összeköttetésben állott s négy évet töltött Hallében, ő volt a pozsonyi iskola újjáteremtője és a Francke-féle elvek szerint való szervezője. Ezt a becses hagyományt az utána következő rectorok, mint Beer Frigyes és Tomka-Szászky János, a mester szellemében őrizték és ápolták, úgy hogy a lyceum még a század derekán is sokban hasonlított az egykoru német, különösen porosz tanintézetekhez.

Leginkább eszméltető lehetett az *egyetemes történetnek* az az összefüggő tanfolyama, melyet Tersztyánszky pozsonyi iskoláztatása idejében Tomka-Szászkytól hallgatott.²⁾ Hiszen Bél Mátyás ihletett szelleme lebegett még az előadásokon, melyek a legősibb időktől a jelenkorig vezették le a nemzetek és országok viselt dolgait, s nemcsak a statustörténetekre szorítkoztak, hanem egy-egy korszak befejeztével eléggé kimerítő áttekintést adtak az egyházak fejlődéséről s az iro-

¹⁾ Az iskola ezen időbeli állapotát eredeti források alapján rajzolja Markusovszky Sámuel 1896. évi monographiájában, a 127—300. lapokon.

²⁾ V. ö. a Bél Mátyástól alapított »Ephemerides Scholasticae« című kéziratos tanulmányi naplók VI. kötetét a pozsonyi lyceum levéltárában. A hely színén való használhatóságukat Markusovszky Sámuel igazgató úr tette lehetővé, amiért e helyütt is köszönetet mondok neki.

dalmi és tudós törekvésekről is. Tomka-Szászky tehát már ügyet vet a művelődéstörténeti mozzanatokra, nem ugyan szerves kapcsolatok alakjában, de pusztá forma kedvéért sem. Az 1749-ik évben a VI—XII., 1750-ben a XIII—XVI. századoknak, 1751-ben ugyancsak a XVI. századnak történetét, úgyszintén a XVII. és XVIII. századokét tárgyalja, s mindjárt reá (novembertől fogva) újból megkezdí a tanfolyamot.

Nagyon részletesen hallhatta Tersztyánszky a *földrajzot* is. Ebben meg épen nagyhirű tanára volt Tomka-Szászkyban. A tárgyalás országok szerint halad, tekintettel a politikai és természeti állapotokra. Mikor például Magyarországról szól, melyre a társországok nélkül nyolcz hetet szán, nemcsak az egyes országos kerületek beosztását és közigazgatási helyzetét mutatja be, hanem a természeti és gazdasági viszonyokat (*statum naturalem et oeconomicum*), nemkülönben az egyházak állapotát és a tudós törekvések rajzát is (*statum ecclesiasticum et litterarium*). Tanít továbbá matematikai és csillagászati geographiát,¹⁾ amennyire a czél szempontjából szükségesnek látszott.

A *stilus* (amint a tanulmányi napló a rhetorikát elnevezi) az *inventio*, *dispositio* és *elocutio* legrészletesebb tárgyalása volt Heineccius kézikönyve alapján. Az elméletet bőséges gyakorlás kíséri: részint Plinius leveleinck és Julius Caesar műveinck elemző fejtegetése, részint írásbeli dolgozatok, melyeknek megbeszélése az iskolában történt.

A *philosophia* a maga vitatkozásaival mindenkor nagy szerepet játszott a pozsonyi iskolában. Tersztyánszky is végig hallgathatta egész iskolászerű rendszerét, kétségkívül bővebben, mint Lőcsén. A »psychológiában« szó volt a lélek megismerő tehetségéről, a képzeletről, az emlékezetről, a figyelemről, az értelemről, az ingeniumról és ratióról, a hajlamokról, a lélek és test állapotáról s a lélek halhatatlanságá-

¹⁾ 1754-ben: De notitia telluris mathematici. Doctrina sphaerica. Distantia locorum et usus globi. Problemata geographica in sphaera artificiali. Usus tabulae universalis mathematicus. Usus sphaerae. Notitia Geographiae mathematica. Notitia Geographiae physica. Usus physicus quoad atmosphaeram.

ról. Ez a tárgy átvezetett a »természetes hittudományra« (theologia naturalis), mely az Isten lételet, valóságát és lényeges jegyeit, az Isten értelmét, az isteni akaratot tárgyalta legfőképen, s e szerint a metaphysika körében mozgott. — A »logiká«-nak anyagát a következő fejezetek alkották: A képzetek. Az ész első művelete. A meghatározás és a felosztás. Az itéletek. A syllogismus. Az igazság. A hamisság és tévedés. A sophismák feloldása. A tapasztalati igazság. A valószínű igazság. Az elmélkedés. A könyvek olvasása és bírálata. — Az »ethika« leginkább az erkölcsi cselekvésekkel, a kötelmekkel, a természet törvényeivel, a büntetéssel és jutalommal, az erénnyel és bűnnel, a boldogsággal, az erkölcsi beszámítással és a »természetjog« elméletének részletesebb fejtegetésével foglalkozott, kapcsolatban a »politika« alapfogalmaival. — A »philosophia történetét« is megtaláljuk, és pedig röviden az egyiptomiak, héberek, chaldaeusok, perzsák, zsidók és arabok gondolatvilágát, behatóbb tárgyalásban a görög és római bölcséletet, még részletesebben a későbbiek: az arabs és scholastikus bölcséletet ép úgy, mint Cartesius, Leibniz, Wolf, Ramus, Malebranche és Locke philosophiai rendszereit. — Végül beletartozott a bölcséleti előadások keretébe a physika, mely nemesak a kosmologia általános elveit, hanem az akkori felfogás szerint az állatok és növények világában uralkodó törvényszerű jelenségeket is megvilágította.

Tersztyánszky Dánielnek tehát elég okulni valója volt Pozsonyban. Kivéve a jogi és orvosi tudományokat, mindent elsajátíthatott, amit akkor hazánkban meg lehetett tanulni. Látott továbbá maga előtt egy szabatosan megalkotott iskolai rendet, mely magasabb szervező akarat nyomait viselte. A pozsonyi iskola tanári értekezletei (consultationes) híresek voltak, mert az iskolai élet számtalan gyakorlati kérdést szelöltetett és értékes paedagogiai megállapodásokra vezethettek. Ne feledjük el a mellett, hogy a Ratio Educationis hozta be hazánk katolikus iskoláiba a rendszeres tanári értekezleteket; hogy a pozsonyi iskolában már a század első évtizedei óta a térképek folytonos használatával tanítottak földrajzot, mint ahogy az új országos rendszer is megkívánja; hogy a

szépirás, helyesírás, számtan már ekkor különös gondoskodás tárgyai voltak Pozsonyban, a legalsó osztályoktól kezdve; hogy a rendes mezei recreatiók és az évenkénti majálisok is régóta divtak e helyütt; hogy a Ratio ajánlotta tanulódíariumoknak Pozsonyban kötelező hatályuk volt, s hogy már 1752-ben abban állapodik meg a lyceum tanári kara, hogy »a számtan ezentúl a kereskedelemre és gazdaságra való alkalmazásában« tanítandó.¹⁾ Oly hasonlóságok ezek, melyek a Ratio Educationis olvasásakor akaratlanul felcsillannak, bizonyos szellemi közösségre utalva.

Mindezekhez járult néhány becses és életre kiható ifjúkori barátság közvetlen hatása.²⁾ Ugyanabban az időben, mikor Tersztyánszky tanult Pozsonyban, a Prima növendékeinek sorában találjuk Cornides Dánielt, kinek érdemei a magyar történeti kutatás körül jelentékenyek; Czirbesz Jónást, szintén szépeassági (várallyai) fiut, később híressé vált numismatikust és Institoris-Mossóczy Mihályt, a magyar evangélikus egyház történetének íróját, akinek emlékkönyvébe írta később (1756. szeptember 29-én) Tersztyánszky Dániel azt a jellemző mondatot, hogy »Nincsen szerencsétlenebb mint az, akivel soha semmi szerencsétlenség sem történt.«³⁾

Tersztyánszky az 1755-ik év derekán megváltik a pozsonyi iskolától. Jóllehet már a huszonötödik évet is meghaladta s két iskolát is kitanult, szíve vágya — protestáns hagyomány szerint — külföldre vonzotta, hogy a hazában szerzett ismereteit betetőzze. Elment Altdorfba, az akkor híres protestáns egyetemre, ahol négy évig, azaz: 1759-ig időzött. Nemcsak a maga kényére s a maga pénzén utazott, hanem egy előkelő Maccenasra akadt Bécsben, amint egy 1759-ben megjelent munkája előszavában megmondja.⁴⁾

¹⁾ Lásd az említettem Ephemeridesek 1746—1754. évi consultatioiról szóló feljegyzéseket.

²⁾ *Matricula Lycei Poseniensis*, Tom. I. 1748—1753.

³⁾ »Nihil est infelicius eo, cui nihil unquam adversi evenit. His Generoso A. H. Domino Possessori memoriam sui commendare voluit Daniel Tersztyenszky« (tehát 1756-ban is még ily alakban fordul elő e név). — Márton Jenő pozsonyi ev. lyceumi tanár úr szíves közlése.

⁴⁾ »De aditione hereditatis« czímű műve előszavában: »Almam Palaecomen (= Altdorf görögös neve), Perillustris Domine, in qua, quae

Ez a pártfogó Moll Bernát (Pál), a braunschweigi és lüneburgi herczeg titkos tanácsosa és meghitelt követe a bécsi udvarnál,¹⁾ előkelő gazdag diplomata, e mellett a tudományok nagy kedvelője, ami abból következtethető, hogy 13,000 darab földrajzi, történelmi és helyrajzi térképből és látóképből álló, nagyszerű kartographiai gyűjteménye volt.²⁾ Hogy miképen került össze Tersztyánszky Dániel e főúrral, sokáig rejtély volt előttem, míg a pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum régi matriculája útba nem igazított. A kétségkívül protestáns vallású Moll Bernát Bécsben nem találván hasonló nevű fia (Bernhardus Hieronymus Albertus de Moll) számára megfelelő tanintézetet, a közeli pozsonyi iskolába adta, ahol 1753-tól 1755-ig találkozunk nevével. Házi tanítója és nevelője minden bizonynyal Tersztyánszky Dániel primárius volt, aki szintén 1755-ben hagyta el az iskolát, mint neveltje. Mindkettőnek a neve mellett azt olvassuk, hogy az altdorfi akadémiára távoztak. Nyilvánvaló tehát, hogy a gazdag Moll Bernát azért vette Tersztyánszkyt oltalma alá, mert mentora volt a fiának, akit — az akkori idők szokása szerint — a nevelő

tua erat continua non minus quam insignis munificentia, quantum iam annum versor, relicturo mihi nulla occupatio magis convenire videbatur, quam ea, quae et temporis transacti contineret rationem, et animi, beneficiorum memoris atque grati Tibi exhiberet documentum.«

7) Fent idézett művét neki ajánlotta: »Perillustri atque Excellentissimo Domino Bernhardo Paulo de Moll, serenissimi ac potentissimi Ducis Brunsvicensium et Lüneburgensium a consiliis secretioribus, in aula caesareo-regia quae Vindobonae est, Legato Splendidissimo, in Rem publicam et litterariam mentesque cultiores meritis singularibus incluto Domino ac Maecenati suo aeterna pietate colendo.« V. ö. Wiener Hof- und Staatskalender v. J. 1754, 294. l.

8) Részletesen ismerteti e gyűjteménynek magyar vonatkozású darabjait az »Ungarisches Magazin« című (Windisch K. G. szerkesztésében megjelent) folyóirat (1781., 1782., 1783., 1784. évf.); I. kötet 318—352.; 392—403.; II. 90—110.; 318—334.; III. 118—123.; 464—478.; IV. 106—120. ll. Az ismertető igéri Moll Bernát életrajzát is, de ígéretét nem váltotta be. V. ö. Wurzbach, XIX. 14. l. — Meg kell jegyezni, hogy ez a Moll nem azonos azzal a hasonló nevű udvari ágenssel és követtel (Albrecht Theodor von Moll), aki szintén Bécsben élt s 15,000 dból álló értékes geológiai gyűjteményt hagyott hátra. L. Wiener Realzeitung 1772., 701—707.; K. K. Priv. Anzeigen 1774., 319. kk. ll. — O. L. Udv. Kancz. 4453. ex 1779. 9. pont.

az apa költségén a külföldi főiskolára is elkísért. E szerepre Tersztyánszky nemcsak széleskörű műveltsége, hanem előhaladottabb kora és gazdagabb tapasztalata miatt is alkalmas lehetett. Az alig 17 esztendőös Moll Bernátot az innám 25 éves Tersztyánszky Dániel értelmi és erkölcsi tekintetben csakugyan eléggé biztosan vezethette.

A két fiatal ember az 1755-ik év őszén indult el. Hogy milyen útat vettek, hol állapodtak meg, mit tapasztaltak, ismeretlen előttünk. Csak a kies fekvésű Altdorf (Altorf) városában érzük őket utól, melynek egyeteme lett további tanulmányaik színhelyévé. Egyike volt azon német főiskoláknak, ahová a continens minden részéből jöttek tudománykedvelő ifjak, sokan Magyarországból is.¹⁾ Itt volt eltemetve a magyar evangélikusoknak 1743-ban elhalt főfelügyelője, báró Szirmai Tamás ezredes, akit az egyetem jótévíi között emlegettek. Arczképe, úgyszintén nejének, született Mednyánszky Anna Máriának, nemkülönben Anna leányának, és férjének, Radvánszky Istvánnak arczképei is ott függöttek a böleseleti hallgatóterem falán.

Az egyetem nagy híré és vonzó erejét több szerenés körülménynek köszönheté. Egyik az, hogy vele tószomszédságban volt egy ipari és gazdasági virágzásban levő, művelt, független, gazdag és szabad bírodalmi város, Nürnberg; valóságos tárháza a műkínészeknek és történeti régiségeknek, boldog hazája a szabadon érvényesülő polgári erényeknek. Ha valahol, itt finomodhatott az izlés, gazdagodhatott az ismeretkör, fejlődhetett a kegyeletes históriai érzék, erősödhetett a közszabadságok szeretete. Maga Nürnberg városa tartotta fönn az altdorfi egyetemet is, melynek ifjúsága ekként — a két város közelségénél fogva — komoly tanulmányai idejére megmenekedhetett az ipari tevékenység zajos mozgalmaitól, s mégis bármikor módját ejthette a pezsdülő élet friss lüktetését megérezhetni. De nemesak Nürnberg szomszédsága, magának az egyetemnek gazdag berendezése is kívánatossá tette benne a tanulást. A szorosan vett kari

¹⁾ Wills: Geschichte und Beschreibung der Nürnbergrschen Universität Altdorf. Altdorf, 1795.

tudományokon kívül a rendkívüli foglalkozások bő választéka élénkíté meg az akadémiai életet; minők a zene, a modern nyelvek, a vívás és a táncz. Az 1756-ik évben, tehát egy évvel a Tersztyánszky odajövele után, megalakult a hallgatók közt a német kör, melynek czélja volt a német nyelvet és irodalmat művelni. Nem lehetetlen, hogy Tersztyánszky is tagja volt e társaságnak; hiszen ismerünk tőle egy német költeményt, melyre később rátérünk. Az általános egyetemi könyvtáron kívül még két külön könyvtár volt Altdorfbán: az egyik a philosophiai karé, a másik a XV. és XVI. századbeli nyomtatványokban bővelkedő, 12,000 kötetet számláló Schwarz-féle gyűjtemény. Volt mód és alkalom tanulni, buvárkodni, művelődni.

Tersztyánszky buzgón folytatta a felsőbb szaktanulmányokat.¹⁾ Főleg a jog- és államtudományokra vetette magát, melyeknek akkor Altdorfbán igen kiváló képviselője volt: az európai hírű Heumann (Geheimrath D. Johann Heumann von Teutschenbrunn), kit sokoldalú tudománya miatt altdorfi Leibniznak neveztek el. Főszakmája a német állami és birodalmi jog. Írt a német törvények szelleméről, megírta az első német policiális jogot, írt a német jogra vonatkozó »exercitatiókat«, írt a törvények kutforrásairól, »Commentarii de re diplomatica Imperatorum et Imperatricum« czímű főmunkája pedig Németországon belül és azon kívül nagy tekintélynek örvendett. E férfinál hallgatott Tersztyánszky német állami, egyházi és hűbérjogot, úgyszintén kamarai tudomá-

¹⁾ Luca: »Das gelehrte Österreich« (II., 222.–223.) ez. művében ezt mondja: »Hier hörte er die Mathematik beym Professor Nagel, beym Adelbulner die Reichsgeschichte, beym Prof. Bernhold das deutsche Staats-, Kirchen- und Lehenrecht, die Kammeralwissenschaften beym Johann Heumann v. Deutschbrunn, und das römische Recht, theils beym Deinlein, theils beym Spiess.« Ez a szöveg kétségtelenül helyreigazításra szorul, mert a tanároknak tulajdonított studiumok nagyrészen nem egyeznek meg Wills fent idézett történetében előforduló, feltétlenül hiteles adatokkal. Úgy látszik, valami leírási hiba történhetett. A helyes szövegnek így kell szólnia: »Hier hörte er [die Metaphysik] beim Professor Nagel, die Mathematik beym Adelbulner, die Reichsgeschichte beym Prof. Bernhold, das deutsche Staats-, Kirchen- und Lehenrecht, die Kammeralwissenschaften beym Johann Heumann stb.«

nyokat, míg a római jogban részint Deinlein, részint Spiess voltak tanárai. Hallgatott azonkívül német birodalmi történetet, matematikát és philosophiát is, utóbbit Nagel tanártól, aki Wolff szellemében tanított.

Altdorfi tanulmányainak látható bizonyítéka a már érintett jogtörténeti értekezés, mely 1759-ben Lipcsében és Frankfurtban jelent meg.¹⁾ A munka szól az örökség átvételéről, az aditióról, a német jog szerint, s tanuságot tesz a szerzőnek az idevágó forrásokban való nem közönséges jártasságáról. Idézi görög nyelven Plutarchost és franczia nyelven Montesquieut, alapos szaktudománynyal és kritikával tárgyalja a kérdést, kiterjeszkedve mellesleg a magyar protestánsok öröklő képességére is.

Néhány egykoru életrajzi jegyzet tanusága szerint még altdorfi tanulmányai végeztével sem tért haza Tersztyánszky. Az 1759. és 1761. évek közt állítólag még Erlangenben és Stuttgartban járt, s ezen idő alatt még két államjogi értekezést, úgynevezett deductiót írt,²⁾ amilyenek akkoriban divatosak voltak. Egyikben az ausztriai főherczegek igényeit bizonyítja a parmai és piacenzai herczegségekre, a másikban a békekötésekért való szavatosságot fejtegeti. Tersztyánszky neve alatt aligha jelentek meg; nyomukra sehol sem akadtam. Talán ezek ama kisebb művek (opuscula), melyeket Horányi³⁾ »szándékos hallgatás« leplébe burkol, »nehogy némelyeknek

¹⁾ Teljes cím: »Danielis Tersztyenszky (még mindig ily helyesírással) Scepusio Hungari Specimen Juris Germanici de Aditione Hereditatis, cui de modo acquirendi hereditatem ex legibus aevi medii succincta disquisitio praemittitur. Francofurti et Lipsiae, MDCCLVIII. 4°. 88. lap.

²⁾ Luca id. m.: »Mit Ende dieses Jahres besuchte er die Universität zu Erlangen, blieb hier bis zum Jahre 1759, wo er nach Stuttgart abgieng. Hier wurde er der V. der Deduktion von den Ansprüchen des Erzherzogs von Österreich auf die Herzogthümer Parma und Piacenza, und im Jahre 1761 schrieb er eine Abhandlung über die Gewährleistung geschlossener Friedensverträge.« Az erlangeni egyetemnél nem volt immatriculálva, mint az ottani rectoratus hivatalos válaszából értesültem.

³⁾ Horányi: Memoria Hungarorum (Viennae, 1776—77.). Tom. III p. 396—398.: »Vulgavit dissertationem de aditione haereditatis, 1759. 4 et minora opuscula, quae data opera silentio involvuntur, ne quibusdam negotium facessere velle videantur.«

kellemetlenséget okozni látszassanak.« Czímök után ítélve, minden esetre kényes kérdéseket ölölhettek fel e deductiók; olyanokat, melyeknek nem elég óvatos fejtegetésével a szerző könnyen kelthetett bizonyos körökben visszatetszést.

Tersztyánszky Dániel az 1761-ik év derekán **elérkezett** tanuló és vándor éveinek határpontjáig. Harminczegy éves férfiu volt, ki gyermekkorától fogva tanult mindenféle tudományt, sokat olvasott és dolgozott, embereket és világot látott. Ismereteinek alapvonása a polyhistoria, amely akkor az erősebb elméket kitünteté; tudásának alapszinezete az akkori német rationalista szellemmel való rokonságra mutat. Ez a szellem kevésbé hajlékony, de éles; alapjában bonczoló és kritikai. Tersztyánszky szellemi fejlődése be volt fejezve. Sem tudása, sem egyénisége a mondottak után nem volt olyan, mely a Ratio Educationis kidolgozásában való jelentékeny részvételét belső okoknál fogva lehetetlennek tüntetné fel.

De addig még sokat kellett dolgoznia és tanulnia. Mikor visszatért külföldről, Bécsben telepedett meg. Az első években mivel volt elfoglalva, nem tudjuk. Csak 1765-ben találkozunk vele mint a felsőmagyarországi bányapolgárság (Oberhungerische Waldburgerschaft) bécsi ügyvivőjével és jogi meghatalmazottjával.

A felső-magyarországi bányapolgárság egy szövetkezet volt,¹⁾ mely Szepes, Abaúj és Gömör vármegyék bányaművelő polgáraiból alakult s körülbelül 200 jogi személyből állott. Évenként átlag 20,000 mázsa rezet termelt, mintegy 250,000 forint kamarai haszonnal. Tekintve, hogy ez az

¹⁾ Lásd a felső-magyarországi bányapolgárságnak jelenleg az iglói bányakapitányságnál őrzött régi jegyzőkönyveit és irományait, melyeket Bihar Antal iglói m. kir. bányakapitány — Fischer Miklós főgymnasiunai igazgató úr lekötendő közbenjárására — volt szíves rendelkezésemre bocsátani, mely készségükért fogadják őszinte köszönetemet. A fentiekre nézve figyelembe jöhetnek itt az egybekötött jegyzőkönyvek és iratok következő helyei: a II. köt. 337., 345., 377., 541., 545., 568., 569., 571., 572—77.; 614—5.; a III. köt. 5., 11., 33—37., 199—201., 208—210.; a IV. köt. 4., 5., 6., 78., 80—82. és 153. lapjai. — V. ö. Münnich Adolfnak »A felsőmagyarországi bányapolgárság története« czímű könyvét (Igló, 1895).

ősrégi szervezet a bécsi udvari kamarától függött, a bányapolgároknak sok ügye Bécsben nyert elintézészt, ami folytonos küldöttségek kirendelését tette szükségessé. Úgy látszik, a sok rendbeli zaklatás birta rá a királynőt. 1762-ben arra az intézkedésre, mely szerint inntentül minden folyamodvány csak meghitelt udvari ágens utján volt benyujtható. Pedig a bányapolgárságnak 1759 óta nagyon életbevágó pörös ügye volt Andrassy István báróval, aki a bányapolgárokat szünet nélkül zaklatta, a babinai területen való bányászattól karhatalommal eltiltotta, a vízvezeték megépítését akadályozta, a fa- és szénanyagot erőszakosan elvitette, az ellenszegülő bányászokat krasznahorkai várába hurezoltatta és a bányapolgárokat mint közveszélyes egyéneket az országgyűlésen is bevádolta. Ekkor (1765. április 16-án) a bányapolgárság a wagendrüsseli gyűlésen megválasztotta Tersztyánszky Dánielt (akivel már előbb is levelet váltott) bécsi ügyvivőjévé, évi 400 frt díjazással, amely megbízatás vétele után azonnal megkezdí Tersztyánszky a közbenjárást. Az iratok közt másolatban őrzött levelei, úgyszintén a bányapolgárságnak reá vonatkozó határozatai ezéunk szempontjából érdektelenek; ezért itt csak annyit említek, hogy Tersztyánszkynek fáradhatatlan és buzgó eljárásával sikerült a bányapolgárság meglegedését és dícséretét kiérdemelnie. Nemcsak az általános jogot, hanem a bányajogot is jól tudhatta; a felső-magyarországi bányapolgárság viszonyait — tudjuk — már a szülői háztól fogva megismerte. Szülővárosa Krompach is beletartozott e kötelékbe. A bányapolgárság tehát nem találhatott volna alkalmasabb egyént jogainak megvédésére, mint a szepességi Tersztyánszkyt, kinek böleseje is már a bányavidéken ringott. Figyelmet érdemel, hogy még 1766 január 4-én kelt és a bányapolgársághoz intézett levelében is Tersztyánszkynek írja magát, de már 1768-tól kezdve a Tersztyánszky alak lép jogaiba, s ezentül mindvégig ebben a változatban használja a nevet tulajdonosa.

Az ügyvédi foglalkozás nem akadályozta meg Tersztyánszkyt abban, hogy szabad idejét tudományos és irodalmi vállalkozásoknak ne szentelje. Életének oly szakához közeledünk, mely irodalomtörténeti szempontból is fontosnak mond-

ható. Értem azt a tudományos társaságot, melyet Tersztyánszky a hatvanas években szervezett, irodalmi központban akarván egyesíteni hazánknak mindazon kiváló tudósait és íróit, kiktől Magyarország egyetemes néprajzi, földrajzi, természetrajzi és történelmi kincseinek avatott ismertetése és feldolgozása várható volt. A német műveltségű férfiú (mint minden igazi szepesi ember) melegen szerette magyar hazáját és szülőföldjét; tudta, hogy a hazai tudományok minden ágában mennyi a tenni való, s hogy a magyar ember mind-
 eddig saját hazáját ismerte legkevésbé. Ime a honismertetés czélja; ugyanaz, melynek tantervi megvalósítását a Ratio Educationis egyik legnagyobb vívmányának mondtuk. »Rendkívül nagy becsületet szerzett Tersztyánszkynek — mondja Horányi,¹⁾ — és egyuttal a hazai tudomány és dicsőség gyarapítására irányuló hajlamát és szeretetét is nyilvánossá tette ana tudós társaság (societas litteraria), mely abból a czélból alakult, hogy tagjai nagy buzgósággal gyűjtsenek össze mindent, ami Magyarország természeti, földrajzi és helyrajzi állapotát jobban felvilágosíthatja, és hogy a tagok örmekkel, feliratokkal, oklevelekkel, kéziratokkal s a régiség más tiszteletre méltó emlékeivel új fényt árasztsszanak a még mindig homályos hazai történetre.« Wallaszky ²⁾ is neki rója fel érdemül ezen, akkoriban oly nehéz vállalat létrejöttét: »A társaságot összehozta és igazgatta Trsztyánszky Dániel, nagyon tudós férfiú (vir doctissimus), akkoriban a fenséges udvar ágense.« Kiválóbb tagjai voltak *Veszprémi István* debreczeni híres orvos; *Windisch Károly Theophil*, pozsonyi senator, német literátus ember, aki később a magyar történelem és földrajz kézikönyveit megírta s a társaság keletkezése idejében maga is heti lapot szerkesztett (»Der Freund der Tugend« 3 köt., Pozsony, 1767—1769.; majd »Pressburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste.« 3 köt. Pozsony, 1771—1773.); *Czirbesz Jónás András* szepes-iglói lutheránus pap, Tersztyánszky pozsonyi iskolatársa, kiről már más összefüggésben megemlékeztünk;

¹⁾ Memoria Hungarorum id. helyen.

²⁾ Conspectus, 2. kiad. 404. l.

Klein Mihály és Sámuel szintén neves evangélikus papok, amaz természettudós, emez historikus; végül *Ab Hortis Sámuel* szepesi lutheránus pap, ki különösen hazánk természeti kincsei iránt érdeklődött. Mint látjuk, majd valamennyien protestánsok és legtöbbször felvidékiek (szepességiek), kiket Tersztyánszkyhoz bizonyára benső személyes barátság is fűzött.

A társaságnak tudtommal alapszabályai nem voltak. Inkább lelki szövetség volt, mint szervezett intézmény. Oly nagy távolságok választották el tagjait egymástól, hogy ülésekre járniok nem is lehetett volna, s csak levélváltás útján érintkezhetek egymással. Igyekezetök mégis látható alakot öltött abban a folyóiratban, mely az 1771. év elején indult meg Tersztyánszky Dániel szerkesztése alatt ily czímmel: »*Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern*, herausgegeben von einer Gesellschaft. Wien, gedruckt mit von Ghelenschen Schriften.« E folyóirat hat évig, vagyis az 1776-ik év végéig jelent meg, amikor Tersztyánszky — hihetőleg éppen a Ratio Educationis kidolgozásában való fárasztó részvétele miatt — kénytelen volt a szépen indult vállalatot abban hagyni.

A meglevő hat évfolyam áttekintéséből kitűnik, hogy Tersztyánszky értelmesen fogta fel szerkesztői tisztét. A folyóirat kellő színvonalon áll. Tartalma változatos és érdekes; sőt egyik-másik cikke egyes tudományos kérdésekben ma sem nélkülözhető. Számos olvasója volt külföldön is. Oly kelendőségnek örvendett, hogy 1779-ben már csak 120 példánya volt kapható, melyeket a királynő az egyetemi és tanulmányi alapok költségén az egyetem, a kir. akadémiák, archigymnasiumok, gymnasiumok és grammatikai iskolák könyvtárai számára megvásároltatott. A budai kir. egyetemi tanács hivatalos véleménye szerint »e mű mindenféle tudománynyal bővelkedik; tele van érdemes tudnivalókkal; tartalmát kitűnő válogatás és éles ítélet jellemzik; német stílusa igen előkelő; a mű rendkívüli haszonnal (non sine ingenti utilitate) osztható széjjel tanárok és tanulók közt«. Czélszerű volna, ha iskolai használatra való, rövidített latin kiadást

készítene belőle a hírneves szerző (clarissimus author).¹⁾ — Hogy a folyóirat egyes czikkai kinek tollából valók, legtöbbször meg nem állapítható. Bizonyára maga Tersztyánszky is nem egy dolgozatát közölte benne. Az A. J. Cz. chiffre határozottan Czirbesz András Jónás szerzőségére vall. Ab Hortis néhányszor egészen kiírja a nevét, hasonlóképen Wespéri is. Egyébként vagy minden névalírás hiányzik, vagy valami jelle vagyunk utalva. Az első évfolyamok még elég arányos figyelemben részesítik az ausztriai ipari, gazdasági, művészeti és tudományos mozgalmakat is, de utóbb mind jobban előtérbe nyomul a magyar haza, különösen a Szepesség. Czirbesz hosszú cikksorozatban ismerteti a Kárpátok földrajzi és természetrajzi viszonyait, a hely színén járt katonai mérnökök munkálatainak, úgyszintén Ab Hortis Sámuel megfigyeléscinck felhasználásával. Utóbbi a magyarországi köztekről, drágakövekről és egyéb természeti ritkaságokról értekezik. A magyar história körébe tartoznak különböző cikkek a magyar numismatikáról, a vránai perjelségről, Riegger magyar egyházjogáról, a szepességi viszonyokról, Pray műveiről, Késmárk városa múltjáról, Tököliről, a Thurzó-házról, a középkori tűzpróbáról, a latin, német és tót nyelveknek magyarországi történetéről, a könyvnyomtatás múltjáról stb.

Csak Tersztyánszky a maga sokoldalú műveltségével és tudományával tekinthette át ezt a nagy anyagot, csak az övéhez hasonló encyklopaedikus szellem egyesíthette e különböző irányokat egy közös cél érdekében. Philosophikus, rendező elme volt, s mint ilyen kiválóan alkalmas tantervi munkálatokra is, melyekhez nagy és alapos tudomány, s e mellett alkotó erő is szükségeltetik. És talán némileg sikerült tudományos és írói pályafutásának eme részletes rajzával megerősíteniünk ama történeti bizonyítékokat, melyek őt a Ratio Educationis egyik főszerkesztőjéül tüntetik föl; s talán most már ezen hiteles bizonyítékok nélkül is valószínűek

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 5117. ex 1779.; 828., 3433. és 5146. ex 1780. A terv az volt, hogy a folyóiratot rövidített kiadásban, csak a magyarországi tudományos kérdések felkarolásával, felújítják e czímen: »Beyträge zur Kenntniss der königl. Ungarischen Erbländer.« A költségeken akadt meg a kivitel.

tarthatjuk, hogy Tersztyánszkyt, a széles műveltségű, nagy olvasottságu és tudós embert joggal vehette maga mellé segítő társául Űrményi. Bécsben jól tudták, hogy Tersztyánszky szelleme német bélyeget visel; tudták, hogy a protestáns oktatásügynek összes kiaknázható előnyeit önmagában bírja e tehetséges és fáradhatatlan férfiú. Sokak szemében ép ilyen emberre volt szükség, hogy a Ratióba beleoltsák a kor modern eszméinek vívmányait; olyanra, ki születésénél fogva katolikus, de protestáns nevelésénél és külföldi műveltségénél fogva a felvilágosodott gondolkozás, a rationalismus és realismus eszmekörében mozog. Ő lesz majd amaz élesztő, mely erjedésre készíti a Jézus-Társaság iskolai hagyományait; ő lesz az, kinek egyénisége a reformszellemet fogja belevinni az új rendszer tudományos részeibe. Mert a jelszó az volt, hogy a készülő rendszer ne legyen lenyomata vagy kissé elváltozott alakja a réginek. Újat, lehetőleg egészen újat kellett adnia, aminek tartalmát csak nyugaton lehetett ez idő szerint feltalálni. És ily összefüggésben megértjük immár azt is, hogy Tersztyánszkyt a hivatalos aktákban miért nem akarták mint a Ratio egyik szerzőjét megnevezni. Formailag az új rendszer sem akart letenni a katolikus állam bélyegéről, melyet bizonyára gyanussá tehet vala, legalább a hatalmas egyházi körök szemében, a protestánsnak nevelt, rationalista elvekkel saturált Tersztyánszky szerzőségének hivatalosan bevallott elismerése. Előléptetni, hivatalos érdemekért kitüntetni bátran lehetett Tersztyánszkyt, de nyilvánosan és hatóságilag elismerni, hogy az ország katolikus iskolái számára készült új rendszernek ő az egyik értelmi szerzője, bizonyára nem csekély feltűnést keltett volna.

De még mielőtt Tersztyánszky segítségét az új tanulmányi rendszer megalkotásában igénybe vették volna, életében nevezetes fordulat következett be. Indító okait hiába keresi a kutató szem. Ki tudja, hová kerülhettek azok a magánlevelek vagy feljegyzések, melyek talán bevilágíthatnák a sötétséget.

Annyi bizonyos, hogy Tersztyánszky az 1774-ik év elején a legfelsőbb magánkihallgatás szerencséjében részesült.¹⁾

¹⁾ Bécsi udv. kam. levélt. : Kammer-Archivs-Fascikel, No 2. Num. : 427., 336. ex 1774.; Num. 170. ex 1775.

Mindjárt rá folyamodványt nyújt be, melyben a bécsi udvari kamaránál levéltárosi minőségben való alkalmazását kéri. Úgy hiszi, hogy ezen állásra nemcsak természetes hajlandósága tenné alkalmassá, hanem az is, hogy a hazai történetben, régiségekben és egyéb tudományokban megszerezte a szükséges ismereteket. A kérésnek nyomban neszét veszi a levéltár tisztí kára, s megmozdul a bürokrata világban szokásos contre-mine. Testületileg kérvényeznek, helyesebben tiltakoznak Tersztyánszky kineveztetése ellen, mely szerintök semmivel sem okolható meg, s a régi levéltári tisztviselőket jogos előmenetelökben akadályozza. A levéltárt Tersztyánszky se hozhatná nagyobb rendbe, mint a milyenben van. Új fiscalításokat és koronajavakat se fog kipuhatolhatni, mert 1526-tól kezdve minden idevágó okirat ismeretes. Ha pedig illetékes helyen a pinczében elhelyezett anyag értékesítésére gondolnak, ott ugyan hiába kutatnak, mert csak régi konyhai számadásokat fognak találni.

Azonban e tiltakozás eredménytelen marad. A Felség saját kezdeményezéséből kinevezi Tersztyánszkyt évi 1200 frt díjazással második archivariussá (1774. ápril 15.), és pedig különös tekintettel a nevezettnak »a magyar történelemben, régiségekben és egyéb tudományokban« szerzett ismereteire.

Az új archivariusnak — úgy látszik — mégis akadt dolga a jól rendezett levéltárban. Az úgynevezett »Münzhaus«-nak egy sötét helyiségében rengeteg iratcsomók hevertek, melyek rendezetlenek voltak; azonkívül a már említett nyirkos pinczehelyiségekben 123 láda rendezetlen irat halmozódott fel; elsőrendű fontosságú politikai és közjogi iratok, különösen a német-római császárság történetébe vágók, összesen 214 fasciculus. Ezeknek rendezése és kellő elhelyezése még az 1774. évben megtörtént.¹⁾

Tersztyánszky első kinevezését csakhamar követte egy másik. A következő évben (1775. okt. 7-én) elhalt az öreg, nyolczvan esztendőös főlevéltáros, Kronberg János, amire a

¹⁾ Geschichte des k. k. Hofkammer-Archivs von dem Zeitpunkte seiner Entstehung unter Kaiser Maximilian dem Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1816, von Johann Georg von Mühlfeld, k. k. Hofkammer-Archivar. (Kézirat a bécsi udv. kam. levéltárban.)

királynő — most már a kamara ajánlatára — udvari kamarai titkárrá és registratorrá nevezi ki Tersztyánszkyt, évi 1500 frt fizetéssel, kiemelve fáradhatatlan buzgóságával és kiváló képességeivel teljesített jó szolgálatait.

Hősünk szerencsecsillaga végre felkelőben volt, s most már gyorsan emelkedett. A következő évben a Ratio Educationis munkálatai foglalták el, s amely lelkiismeretes férfinak ismertük meg, feltehetjük róla, hogy minden szabad idejét a nagy feladatnak szentelte. Tudjuk azt is, hogy a királynő a mű megjelenése után a récei nemesi curiával ajándékozta meg. Tersztyánszkyt ezután már szíve vágya oda vonzotta kis Tusculanumának közelségébe, ifjúkori tanulmányainak és édes emlékeinek színhelyére, Pozsonyba. E vágya is csakhamar teljesült. A kegyes királynő 1779-ik évi áprilisban a pozsonyi kir. kamara tanácsosává nevezi ki,¹⁾ évi 3000 frt fizetéssel és azzal a kötelezettséggel, hogy a pozsonyi kormánysház levéltárát is gondozza, egyúttal pedig évenként legalább egyszer utazzék fel Bécsbe, az ottani kamarai archivum dolgainak ellenőrzése végett. Tersztyánszky oly jól felelt meg bécsi hivatalának, hogy szakértő közbejöttére még távozása után is számot tartottak.

Az 1779-ik év derekán már új állomáshelyén van Tersztyánszky. Bizonyára a most következő néhány évben élhette legboldogabb napjait. Díszes állás birtokában, örvendve a királyi kegynek, felmentve az anyagi gondoktól, nyugodtan élhetett hivatalának és tudományos kedvteléseinek, eszmét cserélve a pozsonyi művelt társaság tagjaival,²⁾ felújítva

¹⁾ Bécsi udv. kam. levélt. No 50. ex Aprili 1779. Hung. — O. L. Kinest. Oszt.: Benignae Resoll. 1779. ápr. Nr. 3; 1779. máj. Nr. 3. Pressburger Zeitung, 1779. ápr. 28-iki szám; Ephemerides Vindobonenses, 1779. évf. 23. szám, 199. lap.

²⁾ Az 1780. év első felében már több pozsonyi tudós férfival egyetemben a kormány által tervbe vett tanügyi újság kidolgozása foglalkoztatta. — Kitűnik ez a helytartótanács tanulmányi bizottságának 1780. május 2-án felvett jegyzőkönyvéből: »Et quia 3^{io}: Localis Archi-Gymnasii Posoniensis Director, nonnullique Professores, aliiqu nonnulli Eruditi sub Directione S. D. Cameralis Consiliarii a Trsztyánszky pro suo in promotionem Rei Literariae laudabili studio attactas Ephemerides elaborandas assumpserint; Suae Excellentiae Dno Comiti Balassa inti-

lelkében pozsonyi tanulóéveinek emlékeit, közbe-közbe kirándulva Récsére, hol a szabad természet ölen szőhette gondolatait. Mint az új tanulmányi rendszer egyik szerzője, melegen érdeklődött a pozsonyi iskolák iránt. Így 1779. augusztus 13-án, Ürményt kísérve, meglátogatta a pozsonyi normális iskolát és a többi helybeli tanintézeteket,¹⁾ s 1780. április végén Balassa főigazgatóval megjelent az archigymnasium nyilvános vizsgálatain.²⁾

De az a sötét felhő, mely Mária Terézia halálával végig feküdt az ország egén, homályba borította Tersztyánszky csillagát is. Hiszen mindenét a nagy királynőnek köszönhetette, aki a küzködő prókátort a köznap élet sívár munkájából kiemelte s tehetségeinek megfelelő polczra helyezte. Tersztyánszky fájdalmát egy németül irt allegóriai ódában önti ki.³⁾ A királynő egy viruló s mind jobban erősödő czédrusfia, melynek árnyékában üdülnek és dalolnak a nymphák. De egy hatalmas fergeteg kidönti a büszke fát, s vége szakad minden örömmek, pihenésnek és gyönyörűségnek. Csak az szolgálhat vigasztalásul, hogy a ledőlt czédruson már friss ág (II. József) zöldül, a legnagyobb reményekre jogosító. . . .

Ám a dolgoknak merőben új rendje Tersztyánszky tanulmányi érdemeit lassanként elfelejteté. Új emberek jöttek; a régiek félrevonultak vagy kiszorultak. Magát a tanulmányi rendszert is reformálták Svieten Gottfried és társai. A császár 1784-ben Budára helyezvén a pozsonyi dikasteriumokat, Tersztyánszky új viszonyok közé jutott. Récsei curiáján is csakhamar töl-adott.⁴⁾ Rendes hivatala mellett a hétszemélyes táblánál (évi

mandum autumat obsequentissima haec commissio, ut antelatos Directorem localem et Professores ad quo celerius elaborandum praescitarum Ephemeridum opus inviet.« O. L. Udvar. Kancz. 2894. ex 1780.

¹⁾ Pressburger Zeitung, 1779. aug. 19.

²⁾ U. ott: 1780. máj. 3.

³⁾ »Allegorische Ode über das Leben und den Tod der grossen Theresia. Von einem Ungar. Pressburg, bey Franz Xaveri Thiel, 1780. 8°. 15 lap. A végén D. T. Az óda 103 daktylikus sorból áll.

⁴⁾ Tersztyánszky Dániel e nemesi kúriát 1784-ben, a pozsonyi káptalan előtt tett örökös bevallás után, Gaszner József udvari titkárnak engedte át 6600 frtért, amire nézve a Consensus Regiust is megnyerte. Azonban

500 forint tiszteletdíjjal) a bányaugyek előadói tiszttel is megbízatván,¹⁾ mind kevesebb időt szakíthatott tudományos és irodalmi foglalkozásoknak. Neve lassanként elmosódott a köztudatban. Még néhányszor megemlékeznek tanügyi munkásságáról (pl. Kazinczy 1787-ben²⁾ és 1790-ben,³⁾ de azért Tersztyánszky mind inkább csendes emberré lett. A kilenczvenes évek elején betegeskedni kezdett; 1794-től kezdve 1799-ig már se tanácsulésekre, se hivatalba nem járhatott, hanem otthon dolgozott, úgy hogy szolgálatközben hivatalból kellett nyugdíjazni (1799. máj. 21).⁴⁾ E szegény s a mind jobban elhatalmasodó kór végkép megtörték a gyötört férfit, aki egy év múlva, 1800. október 29-én hetven éves korában kilehelte lelkét. A »Vereinigte Ofner und Pester Zeitung« három sorban, Tersztyánszky nevének említése nélkül, regisztrálja kimúltát: »Huszonkilenczedikén este öröklétre szenderült a nyugdíjazott kir. udvari kamarai tanácsos, azelőtt levéltári igazgató és a legfelsőbb bíróságnál bányaugyi elő-

Gaszner elmulasztotta a törvényes beiktatást, s a kúriát tényleg birtokba nem vehette. E miatt pörre került a dolog. A pört Tersztyánszky nyerte meg, s nyomban rá újabb bevallás útján — most már csak 3000 frton — átengedte a récei birtokot Vallentics Ferencz pozsonyi orvosnak, aki azt de facto birta Tersztyánszkynek 1800-ban bekövetkezett haláláig. A tulajdonos a kúriát Majláth József grófnak szánta végrendeletében, azzal a kikötéssel, hogy a hagyatékba fizessen 5000 frtot; azonban ez az óhaja nem teljesült, mert beállott a magvaszakadás, aminek folytán (post enatum in semine defectum) a birtok a koronára szállott vissza. Többen »impetrálták«: első sorban maga Valentics Ferencz (az »actualis possessor«), azután Gaszner József, ki már 1797-ben eljegyeztette magát, s végül Lakies Zsigmond. Valószínű, hogy Valentics Ferencz kapta meg 1803-ban. — O. L. Kincst. Oszt. Benign. Res. Reg. No 8 ex Septembr. 1784.; No 34. ex Aug. 1797.; No 30. ex Nov. 1800.; 19,578. ex 1800.; 1505. ex 1801.; 13,431. ex 1805.; 10,964. ex 1803.

¹⁾ Schematismus Regni Hungariae, pro anno 1790. Budae, Typis Regiae Univ. Pesthiensis: 16. l. »D. Daniel Tersztyanszky (consiliarius), una Archivi Regio-Cameralis Director et apud Excelsam Tabulam Septemviralem Aulicam in Montanisticis Referens.«

²⁾ Pályám Emlékezete (Abafi kiadása) 99—101. l.

³⁾ Kazinczy Ferencz Levelei (kiadta Váczy János) I. köt. 525. l. (275. sz.); II. köt. 8. l. (283. sz.); 18. l. (290. sz.); 50. l. (306. sz.).

⁴⁾ O. L. Kincst. Oszt. Benign. Resol. No 69. ex Maio 1799.; No 57. ex Sept. 1799.; 1363. ex 1799. Grem.

adó.« Mindössze ennyi, amit érdemesnek tartottak róla feljegyezni. Nekrológok és emlékbeszédek nem zavarták örök álmait. Elfelejtve, feltűnés és hír nélkül mult ki hazánknak egyik legtudósabb és legmunkásabb embere, átültetője ama termékenyítő eszméknek, melyek az új tanulmányi rendszernek a haladás jellegét megadták.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A népoktatás szervezése.

I.

Tárgyalásunk eddigi menete megismertetett bennünket azokkal a törekvésekkel, melyek az új rendszert megelőzték, továbbá magával e rendszerrel, a benne nyilvánult kormányzati és pædagogiai elvekkel, végül az új tanügyi szabálykönyv keletkezésének külső és belső történetével. Elérkeztünk ekként az 1777-ik év végéig. Feladatunk most már csak az lehet, hogy elmondjuk a Ratio Educationis végrehajtásának történetét az alatt a három esztendő alatt, mely bennünket a királynő halálától elválaszt, közben pedig egy tekintet vessünk hazánk nem-katholikus lakosságának művelődési törekvéseire s az új renddel szemben elfoglalt álláspontjukra.

Iskolai fokozatok szerint haladva, mindenek előtt a katholikus népoktatás állapotáról és a rendezésére irányuló intézkedésekről kell számot adnunk.

Mínthogy a közoktatás külső szervezetét már egy évvel a Ratio Educationis kibocsátása előtt megállapította a kormány, s a főigazgatók és nemzeti iskolai felügyelők a mű megjelenésekor már országszerte megkezdték működésüket, az új tanulmányi rendszer végrehajtása nyomban megindulhatott volna.

Csakhamar kiderült azonban, hogy a Ratio az oktatás bizonyos fokozataira nézve a gyakorlati kérdéseknek igen nagy számát megoldatlanul hagyta. Leginkább feltűnik ez a népoktatásról szóló fejezetekben. Már a mű kéziratának elő-

terjesztésekor megjegyezte a királynő,¹⁾ hogy »Nem látok semmit a normális iskolákról.« Később bele toldották az illető szakaszokat, de fölötte vázlatos alakban. Úgyszólván csak a kereteket állapítja meg a Ratio: osztályozza az iskolákat, falvak, kis és nagy városok szerint, röviden érinti kormányzati viszonyukat, megszabja a tanítók számát, egyszerűen felsorolja a tanítandó tárgyakat, nagy általánosságban elmélkedik a német nyelvről és írásról, úgyszintén a vallásoktatásról, de sehol sem hatol be a részletekbe, az egyes tárgyak anyagába és módszerébe, a rendtartásba, úgy, amint ezt a középiskolai oktatásról szóló fejezetekben tapasztaltuk. Míg a latin iskoláknak és gymnasiumoknak meghozta a dolgok új fordulatja az óhajtvá óhajtott kimerítő szabálykönyvet, addig a népiskolákkal (ahol pedig legtöbb alkotni és javítani való akadt) nagyon mostohán bántak el a Ratio.

A nemzeti iskolák felügyelői érezték a műnek e hézagosságát. Azt remélték vala, hogy eljárásukhoz biztos utmutatást nyernek, mely őket minden kérdésben eligazítja, s egyuttal az iskolák vezetőinek és tanítóinak is tájékoztat nyújt mindennapi teendőikről. S e helyett csak néhány rövid szakaszt kaptak, melyek nem hogy eloszlatták, de sőt inkább fokozták kételyeiket. Annál feltűnőbb volt e hiány, mert Ausztriában Felbiger a legapróbb részletekig szabályozta a népoktatást, kötetekre terjedő módszeres vezérkönyveket és utasításokat, tankönyveket, szabályzatokat dolgozott ki, melyek mind szentesítést nyertek és életbe is léptek.

Csakhamar tette buzdul azonban a magyar kormány is. Már 1777. évi szeptember 19-én elhatározzák Bécsben,²⁾ hogy a Ratio Educationis kibocsátását követő tanév első felének végeztével a nemzeti iskolák királyi felügyelőit meghívják Budára, közös értekezletre, mely a népiskolák egységes szervezésével, a népiskolai tankönyvek előállításával s az új rendszer végrehajtásának akadályaiával foglalkozik. Az év végével (1777. decz. 13-án) ki is tűzik e tanácskozás napját 1778. május 1-ére, s a tárgyalások vezetésével zajezdú

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3810. ex 1777.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 281. ex 1778.

Patachich Ádám báró kalocsai érseket, mint a budai kir. egyetemi tanács elnökét bizzák meg. A mondott napra tényleg összegyűlnek az inspectorok Budán s tizenhárom napon keresztül behatóan letárgyalják az összes függő kérdéseket. Tanácskozásuk eredménye egy 133 ívrétű lapra terjedő munkálat, az úgynevezett *Projectum Budense*.¹⁾ Habár e munkálatot Mária Terézia uralkodása alatt már nem bocsátották ki, e helyütt meg kell ismerkednünk lényeges pontjaival, mert a nemzeti felügyelők — a legfelsőbb szentesítés híján is — ezt a munkálatot használták tájékoztatóul eljárásukban, s a tanácskozás alkalmával nyilvánított nézetekből és javaslatokból merítették azt az okulást, melyet a Ratio Educationisban meg nem találtak.

Az általános *tankötelezettség* demokratikus elvét a *Projectum* sem mondja ki teljes határozottsággal. De azért több helyen gondoskodik az iskolakerülés meggátolására szolgáló kényszereszközökről, ami a rendiség virágzása korában még akkor is nagy haladásnak látszik, ha e kényszerrel nem tudnók megegyeztetni a régi rendszerből átnyúló s ezentul is érvényben maradt tandíjfizetés kötelezettségét. A helyi hatóság az, mely a kényszerhatalmat gyakorolja s a tandíjat is beszedi: »A városi hatóság — mondja a *Projectum* — azon szülőktől vagy gyámoktól, kik gyermekeiket felelősségből vagy tudatlanságból vagy más el nem fogadható okból otthon tartják (még ha állandó és kellő fizetést élveznek is a tanítók), e nagy gondatlanságuk és hanyagságuk büntetéseképp . . . a tandíjat hajtja be (exiget) és e gyermekeket szülőik akarata ellenére is az iskolabajjárásra kényszerítse (compellet).«

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2030., 3436., 3993. ex 1778. Az említett 133 oldalból 110-et foglal el a »*Projectum Supplementi Benigni Instituti Literarii, quod ad Scholas Nationales attinet*,« a többi ily czímet visel: »*Supplementum Systematis ea continens, quae ad Instructiones quidem minus directe pertinere, verum ad effectuum adcuratius, faciliusve ubivis locorum introducendum plurimum facere videntur.*« V. ö. Anekdoten zur Geschichte des Angriffes und der Vertheidigung der Normal-schulen in den kais. kön. Staaten. Frankfurt u. Leipzig, 1784. 8—10. l. — Az értekezlet tárgysorozatát (*Puncta Instructionis*) Ürményi dolgozta ki.

A tanköteles kor határait egyáltalán nem állapítja meg a *Projectum*. Csak annyit mond,¹⁾ hogy a falusi iskolák évfolyamainak számát nem lehet megszabni, hanem a gyermek akkor ér el tanulmányai határáig, ha elvégezte mindazt, amit a szabályok szerint a falusi iskolákban meg kell tanulnia. Ez lehetett négy, hat, nyolcz év; annyi, amennyi a »tanulmányok elvégzésének« tag kifejezésében elfér.

De ha a népoktatásnak e sarkalatos követelményeire nézve nem emelkedik is fel a *Projectum* a tiszta elvszerűség magaslatára, az *iskolák kormányzatát és berendezését* szigorú szabályokhoz köti. Terjedelmesen szól a nemzeti iskolák kir. felügyelőinek kötelességeiről és jogairól, ellenőrző tisztök gyakorlása módjáról, látogatásaik czéljáról és eszközeiről s hivatalos ügykezelésökről; hasonló részletességgel szabja meg a rectorok, praefectusok és tanítók kötelmeit; eltiltja a tanítókat a hivatásukhoz nem illő mellékfoglalkozásoktól, amilyen a nótáriusi tiszt;²⁾ ügyet vet mindenütt a leányok tanításában irányadó különleges szempontokra; megemlékezik a vasárnapi ismétlő oktatásról, melyet a Ratio egészen mellőz, eltiltja a zúgiskolákat és bevonja a közoktatás keretébe a házi tanítók munkásságának ellenőrzését is. Bőven fejtegeti az árvaházak rendeltetését, létesítések módját, belső rendtartásuk szabályozásának szükségességét, s kötelességévé teszi a helyi hatóságnak, hogy megfelelő iskolaépületeket emeljenek (tágas, szellős és világos tantermekkel), a helyiségek jókarban tartásáról gondoskodjanak s az iskolát butorokkal és taneszközökkel ellássák.

Különös figyelmet érdemelnek a *Projectum*nak ama szakaszai, melyek a *hitoktatókról* szólnak. Az ő szerepök a legfontosabb az egész nevelésben. »Mindkét köztársaságnak (az egyháznak és az államnak) boldogságát a hitoktató

¹⁾ »Annui ejuscemodi Scholis definiri nequeunt, at generatim cum ea, quae paganis ludis praecepta sunt, adolescens perceperit, studiorum suorum metam attigit, atque adeo curriculum terminavit.«

²⁾ »Paedagogum (praefectus) Notarii munere, vel quibuscunque clam servitiis, quae hominem ab gravissima eidem injecta cura sevocant, vel, quod pejus foret, lucelli causa vilibus atque abjectis ministeriis intrinseci et distrahi non patiatur.«

mozdítja elő leginkább; e boldogság nagyobb mértékben függ ő tőle, mint valamennyi többi tanítótól.« A *Proiectum* a legrészletesebben foglalkozik a katecheták jogaival és kötelességeivel, kiváltságos helyzetökkel, a hitoktatás módjával, azzal az »új methodussal«, mely szerint a növendékek saját szavaikkal mondják el vallástani leczkéiket is,¹⁾ továbbá a szent beszédekkel, a különböző vallásgyakorlatokkal, s általában a tanulók vallási és erkölcsi kötelességeivel.

Megtaláljuk e nevezetes munkálatban a többi *tantárgyak anyagának* részletesebb taglását is, főképen a nemzeti főiskolákét, osztályok szerint elkülönítve.²⁾ Jellemzi a gyakorlati irányt, hogy a rendkívüli tárgyak közé sorolt hazai történetet nem a háborúk és állami alakulások, hanem a hazai mesterségek és művészetek fejlődése rajzának kívánja tekintetni,³⁾ hogy a hazai földrajz helyébe úgynevezett topographiát⁴⁾ tesz (mely nem egyéb, mint az ország gazdasági,

¹⁾ »...nequaquam autem suas se cumulate implevisse partes autemet, si questiones adolescentuli e fideli solum memoria resolvant, intellectu vero nihil assequantur; haec Institutio admodum noxia esset; quamobrem totis viribus connitendum, ut audiam explicationem propriis illi verbis enuntient, imo et varie commutatis interrogationibus respondere, ac responsa ipsa, si jubeantur, explanare sciant... Methodum has in Scholas recens inductum, atque experientia probatam adeo custodiat, ut jure moderatores reliqui in eum tamquam in exemplar intueri debeant.«

²⁾ A tanterv vázlata. *I. osztály:* vallástan, iskolai szabályok, olvasás (három nyelven) és írás. *II. osztály:* vallástan, iskolai szabályok, olvasás (a tisztos polgári életéről és a háztartásról szóló olvasmányokból), írás, számtan (a gyakorlati élettel való vonatkozásaiban). *III. osztály:* vallástan, evangeliumok, bibliai történet, olvasmány, helyesírás, számtan (a négy alapművelet; hazai súlyok, mértékek, pénznemek), az anyanyelv »syntaxisa«. *IV. osztály:* vallástan, evangeliumok, bibliai történetek, olvasmány, írás (szépirás és helyesírás), számtan (arithmeticae nobiliores evolvere calculos); ausztriai súlyok, mértékek és pénznemek; az anyanyelv syntaxisa; fogalmazás (két nyelven); a latin nyelv elemei. — Ezekhez járulnak a rendkívüli tárgyak (hazai történet, topographia, rajz, zene stb.).

³⁾ »...ita in historia non tam magnifica regum facinora, inclitos belli sago, domi toga viros, Reipublicae jam faustas, jam infaustas conversiones docebuntur, quam potius artibus et liberalibus et illiberalibus inde ab Gentis exordio quod fuerit pretium, quae existimatio« stb.

⁴⁾ »In Topographia Hungariae: quae magis ad eruditionem fa-

ipari és kereskedelmi viszonyainak pontos leírása), és hogy a rajz tanítását kizárólag gyakorlati alapokra helyezi. Azért kell tanítani, hogy a hazai mesterségek, melyeket eddig mindenütt elhanyagoltak, virágzásnak induljanak. A tanár a rajzolásnak ama nemében legyen kiválóan jártas, mely a kézműiparral kapcsolatos, mert a pusztán gyönyörködtető rajzolás nem ide való; a tanulók is olyan tárgyakat rajzoljanak, melyeket majdan a műhelyben fognak kidolgozni.

A *tanítók képzését* első rendű feladatnak tekinti a Projectum, mert ettől függ »a most meghonosított új methodusnak minden sikere«. ¹⁾ Érti a Felbiger nevéhez fűződő normális módszert, melyet már ismerünk. A képzés a központi nemzeti iskolákon történik, ahol a tanítójelöltek (esetleg már alkalmazott tanítók) külön tanfolyamokban sajátítják el a jövőendő hivatásukhoz megkívánt különleges ismereteket (főleg nyelveket), a rajzot, zenét és a helyes módszert. Két ilyen tanfolyamot kell szervezni minden nemzeti főiskolán: egyik november 1-én, a másik április 1-én nyílik meg. Az elsőre nem kell vidékieket behívni, mert tőlen költséges és viszonytagságos az utazás. E tanfolyamok 4—5 hónapig tartanak, amely időnek nagyobbik része az elméleti előadásokra esik. Minden jelölt 14 napra kap egy osztályt, melynek tanítását megfigyeli; maga 8 napig tanít a vezető tanító jelenlétében, aki elkövetett hibáira barátságosan figyelmezteti. A képzés az iskola igazgatójának feladata. ²⁾

ciunt, admodum obiter percurrentur, sed quae in singulis Regni Provinciis terrae fertilitas, quae huic, et quo singulo successu, semina committuntur, qua ratione vitam incolae sustentant, quae vicinis ministrant, quibus ipsi carent, et unde haec sibi procurant; quae artificia, quae opificia vigent, quae desiderantur; quae rei alicujus utilis fabrica, in quo flore, quid ad ejus indubie incrementum faceret; ubi hujus generis aliquam constitui e Re Publica foret; quae alienas in oras a nobis portantur; quae peregre nos adferre cogimur; quae cruda industriis populis parvo vendimus, mox polita et afflabre concinnata chæro iterum mereamur etc.

¹⁾ »...ab moderatoribus enim recte formandis omnis fere nunc inductae methodi fructus pendet.«

²⁾ Az értekeztet azt az óhaját fejezte ki, hogy az igazgatás és a tanítóképzés teendőit válaszszaák széjjel. »Directoris ac Professoris prae-parandorum officia hactenus conjuncta, ut deinceps dividerentur, communi

Hogy teljes legyen a mű, a Projectum szerzői nem mellőzik a *tankönyvek* kérdését sem. Tudják, hogy a jól képzett tanító és a jó tankönyv legnagyobb biztosítékai a népiskola eredményes munkásságának. Rendre veszik az összes tantárgyakat s a meglevő német könyveket. Megállapítják, hogy hol van hiány? melyiket lehet egyszerűen lefordítani hazai nyelvre? melyiket kell előbb kiegészíteni vagy egészen átdolgozni? mi legyen mindeniknek a beosztása és terjedelme? milyen tantárgyra nincsen még semmiféle könyv, s hogyan lehetne ilyet legegyszerűbben megszerkesztetni? . . . Csodálkozva látjuk, hogy milyen sok tankönyvet akarnak készíttetni; egyet-egyet a szépirásra (melyben még a tintakészítés és tollvágás módját is meg lehessen találni), a helyesírásra, a számtanra, a nyelvtanra, a levélírássra, a latin alaktanra, a geometriára és polgári építészetre, a physika elemeire, sőt még a naptárak magyarázatára is (libellus de sana Ephemeridum intelligentia).¹⁾ A tanítóképzés érdekeit fogja szolgálni a vezérkönyv, mely a Fehlbiger-féle módszer alapvonalával ismerteti meg a jelöltet, s különösen az olvasás, írás és számolás megtanítására ad utasításokat.²⁾ . . .

Mindezek a javaslatok eléggé alkalmasak lehetnek arra, hogy a magyarországi népoktatás egységes szabálykönyvének tartalmát megadják. Épen csak a kiszemelés és szerkesztés munkája volt hátra. De Ürményit óvatossá tették a Ratio kibocsátásával járó tapasztalatok, melyek igazolták, hogy

consensione iudicatum est, potissimum propterea, quod utrique muneri hoc imprimis Supplementi projecto tam ponderosa ac multiplicia munia iunguntur, ut iis accurate ac integre unus homo, maxime dum Regium Inspectorem in lustranda Provincia occupari aut aegrum decumbere contingit, respondere nequeat. » Az értekezlet nem veszi észre, hogy a kapcsolat elvileg milyen fontos.

¹⁾ » . . . in pagis quidem separatim veniet, in Urbibus vero Physicae adpingetur; quid tempus, quae partitió temporis, quid annus, mensis, hebdomas, dies, hora, quae ex his corollaria adolescentum olim statui et utilia et necessaria, quid Ephemerides, quid signa caelestia in his expressa etc. »

²⁾ » Libellus, qui praecipua quinque capita hujus recens inductae methodi omnem vim, ac efficaciam complexa generatim exponat, deinde quae ab Paedagogo speciatim cum Literas noscere, Syllabas nectere, legere, nitide ac recte scribere, arithmeticae leges docet. »

hiba volt az új tanulmányi rendszert a szükséges tankönyvek elkészülte előtt a maga teljességében életbe léptetni. Gyakorlati érzéke is megsughatta neki, hogy a népoktatás területén majd minden egyébnél fontosabb és sürgősebb a tankönyv. Előterjesztésére a Felség akként intézkedett, hogy a helytartótanács mindenek előtt gondoskodjék az iskolakönyvek kidolgozásáról. A budai projectum többi része függőben maradt.

A népiskolai *tankönyvekről* való hivatalos gondoskodás egyébiránt már a budai értekezlet előtt folyamatba jött.¹⁾ Pál Gáspár, pozsonyi nemzeti iskolai felügyelő már az 1777-ik év derekán javasolja, hogy az ausztriai tankönyvek használatát el kell tiltani s a hazai viszonyokhoz mért új tankönyveket kidolgoztatni. Első sorban szükségesei: ábécé, olvasókönyv, számtan, német helyesírás, német nyelvtan, elemi latin nyelvtan. Az olvasókönyvből kihagyandók a vallástani részek és imádságok, hogy a nem-katholikus gyermekek is használhassák; ellenben belefoglalandók a becsületes ember kötelességeit tárgyaló darabok, melyeket Ausztriában külön könyvből tanulnak. Pál azt kívánta volna, hogy az ábécé és a katekismus kivételével minden tankönyv csakis német nyelven jelenjen meg, mert a tanulók az első és második esztendőben úgy beleszoknak e nyelvbe, hogy azontúl már semmi fennakadásuk sincsen. »Én itt Pozsonyban — úgy mond — azt tapasztaltam, hogy nemcsak a magyar és tót, hanem az örmény (?) gyermekek is (mindkét nembeliek) minden fordítás nélkül másfél év alatt úgy megtanulják a német nyelvet, hogy valamennyi többi tantárgyból megnyugtató eredményt tanusítanak.« De ennyire Ürményi se ment el. Művelődési és gyakorlati megfontolásból, meg talán politikai tekintetekből is, nagy súlyt helyezett a német nyelvre, de a »nemzeti nyelvek« viszonylagos értékét is tudta méltányolni, egyikét úgy mint a másikat. Ezért királyi rendeletet eszközöl ki, »hogy az ilyen könyvek két nyelven készüljenek, és pedig az egyik hasábon német nyelven, a másikon vagy magyarul, vagy más valamely nemzeti nyelven; ekként a zsenge korban

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. 3232., 3910. és 5709. ex 1777.; 307. ex 1778.

levő ifjuság anyanyelvén könnyebben tanulja meg a nemzeti iskolák tárgyait, és egyuttal valamennyien kellően elsajátítják a német nyelvet, mely a magyar tartományoknak a német örökös tartományokkal való kapcsolata miatt annyira hasznos és szükséges; azok pedig, kiknek anyanyelvök a német, alkalmat nyernek egy másik nemzeti nyelv megtanulására is, főleg olyanéra, mely a szomszéd vidéken uralkodik.« Tudjuk, hogy ez az elv a Ratio Educationisban is kifejezésre jutott.

Ezen utasítás szellemében eljárva, Pál Gáspár legott megindítja az ábécé és olvasókönyv elkészítését, három nyelven és háromféle kiadásban: magyarul, németül és tótul. E vállalkozásban nem csekély nehézségekkel kellett megküzdenie. A nagyszombati nyomdának, melyet személyesen felkeresett, nem volt megfelelő betűkészlete; kénytelen volt tehát a pozsonyi Patzkóhoz fordulni, aki vállalkozott, hogy az összes kiadásokat három hét alatt, egyenként 3000 példányban, kinyomatja. Baj volt a tót szövegekkel is. Pál nem tudja, vajjon a tót könyveket latin betűkkel nyomassa-e, avagy német betűkkel, mint ahogy Csehországban és lengyel földön szokás. A helytartótanács se tud válaszolni a felvetett kérdésre, hanem utasítja Pált, hogy hozzáértő emberek tanácsát kérje ki. Végre, 1777. december 27-én jelenti Pál, hogy az összes ábécék és olvasókönyvek a megszabott példányszámban elkészültek, amiről a kormány további intézkedés végett nyomban értesíti a főigazgatókat.

Ezzel azután másfél esztendőre abban is maradt a tankönyvek kiadása. Közbejött a budai értekezlet és az ennek nyomában járó királyi rendelet. Az 1779-ik évtől kezdve — most már a budai egyetemi nyomdában — egymás után jelennek meg a nemzeti iskolák tankönyvei. Sajtó alól való kikerülésök átnyulik József császár uralkodásának elejére is.

Nem érdektelen e könyvekkel, legalább a fontosabbakkal, megismerkednünk. Nélkülök alig alkothatunk magunknak kellő fogalmakat arról, hogy a katolikus népiskolákban a tanítás anyaga miképen alakult át az új rendszer hatása alatt. A tankönyvek elemzése különben is szorosan hozzátartozik a közoktatás belső történetéhez.

Legelőször is arról a könyvről kell szólnunk, mely legtöbb kézen fordult meg. Kelendőségre csak a katekismus vetekedhetett vele. Szerzője nem kisebb férfiú, mint Révai Miklós.¹⁾ E munka ²⁾ az »ABC könyvetske a' nemzeti iskoláknak hasznokra«, mely az országos rendszer czélzataihoz híven végig két nyelven készült, bal oldalt magyarul, jobb oldalt németül. A feladat az volt, hogy a magyar és német olvasást egyszerre, párhuzamosan tanulja meg a gyermek. A magyar »apró betűk, öreg betűk, folyó betűk és kézírás betűk« után nyomban a megfelelő német betűk következnek, a magyar szótagoláshoz (ba, be, bi, bo, bu, bö, bü stb.) csatlakozik a német, s minden magyar olvasmány megtalálja mását a vele szemközt elhelyezett német fordításban (vagyis inkább eredetiben). Ezek az olvasmányok főleg három körből veszik anyagukat. Legnagyobb részők erkölcsi tartalmu s az isteni félelemre, jámborságra, őszinteségre, háladatosságra, jótékonyásra, szóval: a becsületes ember kötelességeire oktatja a gyermeket. A második a közhasznú ismeretek tárgyi köre, melyhez sorolhatók: »A jó mezei gazda,« Egészségtelen a' mi sok« s »Az anya és a' gyer-

¹⁾ Csaplár Benedek: Révai Miklós élete, II. kötet (1883), 40. s. kk. II.; Kiss Áron: Révai Miklós tankönyvei, Havi Szemle (III.) 1879. ápr. 50—60. 1.

²⁾ A teljes czím: »ABC könyvetske a' nemzeti iskoláknak hasznokra. ABC, oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Ungarn. Ofen, gedruckt mit königlichen Universitäts-schriften, M.D.CC.LXXX.« 8°. 112. 1. Kiss Áron szerint volt 1778-ik évi kiadása is, melyet azonban én nem láttam. Annyit állíthatok, hogy Patachich Ádám kalocsai érsek, mint az egyetemi senatus elnöke, csak 1779. április 24-én jelenti, hogy »Typographiae porro imprimendos tradidi praeter Orthographiam Croaticam et Alphabeticum Croaticum per Reverendum Dominum Mandics Inspectorem Zagrabiensem concinnatum Alphabeticum quoque Hungaricum per Dominum Luby ad modum Germanici Viennensis confectum.« O. L. Udv. Kancz. 2860. ex 1779. V. ö. tov. az 1779. évi aug. 7-én kelt udv. rendeletnek következő részét: »Quod vero Libellos pro usibus Nationalium, seu sic dictarum Normalium Scholarum deservientes concernit, siquidem praeter Libellum et Tabellam ABC nec non Syllabisationis, alii necdum parati, multo minus autem in Lingua seu Hungarica seu vero Valachica Typis editi forent, verum sub ipso opere constituerentur etc.« O. L. Udv. Kancz. 3986. ex 1779.

mek» czímű olvasmányok (utóbbi a buzatermelésnek morálisáit leírása). Utolsó helytt állanak a legterjedelmesebbek, némi politikai ismeretre tanítók: »A' felsőségnek hasznáról.« »A társaságról, a' felsőségről, a' törvényről, és katonákról«.

»Istennek világ' földjén — mondja a szerző az utóbb nevezett olvasmányban — vagynak különbféle élet rendek, azaz, vagynak olyan emberek, a' kik másokkal parantsolnak, és olyan emberek, a' kik másoknak engedelmeskedni tartoznak. Azokat, a' kik parantsolnak, szüléknek, uraságoknak, felsőségeknek, elő-járóknak nevezzük: azok pedig, a' kik engedelmeskednek, gyermekek, tiszték, jobbagyok vagy szolgák. A' ki mással parantsol, ugyan az személyjére-való nézve engedelmeskedni tartozik ismét másnak; példának okáért, ti engedelmeskedni tartoztok szüléiteknek, szüléitek pedig a' földes uraságoknak, és ezek az uraságok az ország' urainak, az Istennek pedig minden ember. Szerelmes gyermekeim! minden ember nem lehet urrá, és előbbkelővé. Úgy vegyétek fel a' világot, mint egy templomot. Nemenem az első székben nem ülhetnek mindnyájan? Tsak egynehánynak vagyon ott helye, a' többiek a' második székben ülnek, a' harmadikban, és így tovább...« Ily moralizáló czélzattal és hangulattal folyik tovább az előadás, az Aufklärungnak ama modora szerint, mely különösen a népiskolai tankönyveket jellemzi.

Az *írást* önként érthetőleg gyakorlati úton tanulták meg; de a nagyobb iskolákban, hol már rendszeres szépirást tanítottak, használtak még egy kis elméleti útmutatást is. Egy 16 oldalra terjedő füzet ez, melynek czíme »Az ékesírásnak a' nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji«. Szerzője szintén Révai. A könyv hasonló címmel megjelent németül is (Anleitung zum Schönschreiben zum Gebrauch der National-schulen in dem Königreiche Ungarn).¹⁾ Szó van benne a magyar, deák és német írásról, s a folyó, »törött« (fraktur) és kanczelláriai írásról.

A városi iskolákban külön könyvből tanulták a *helyes-*

¹⁾ Mindkettő Budán jelent meg; a magyar kiadás 1779-ben, a német 1780-ban. »A' kötetlennék az ára 1¹/₂ krajtzár.«

írást és helyesejtést is. Három krajczáros füzetkében árulták mindkét studiumot, ezzel a cízzel: »A' magyar nyelv tanításnak két részei: Az igaz kimondás és az igaz írás a' nemzeti iskolákra alkalmaztatva« (német kiadásban is).¹⁾ A szerző — ugyancsak Révai Miklós²⁾ — etymologikus helyesírást tanít, de azért idegen szókban a magyar ejtést tartja irányadónak; szerinte nem Xerxest, hanem Kszerkszeszt, nem Paphus, hanem Pafus szigetét kell írni, »mert különben Pafus sziget Paphus, azaz: Pap-hús volna«. A műszók közül feltűnnek: utólszavak (ragok), egybevetési garáditsok (comparationis gradus), időszavak (igék), mostanidő (praesens imperfectum), hogyság mellyéknevek (módhatározó szók), megkülönböztető jelek (írásjelek), kerekbeszéd (oratio recta), idegen beszéd (oratio obliqua), bétsukó jel (záró jel), együgyü és kettős magánhangzók, továbbá együgyü és foglalt szavak (egyszerű és összetett szók).

A nyelvtudomány harmadik részének tekintették a *nyelvtant*. A német nyelvtan már 1780-ban elkészült;³⁾ ellenben a »Magyar Grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet« csak 1781-ben hagyta el a sajtót, s így már nem tartozik abba az időszakba, melynek történetét írjuk.⁴⁾ Ismeretes, hogy eredetileg szintén Révait

¹⁾ A magyar (31 lap) megjelent Budán, 1779-ben; a német ugyanott 1780-ban. Az utóbbinak a címe: »Anleitung zur deutschen Rechtslesung und Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten« (valamivel bővebb a magyarnál). V. ö. O. L. Udv. Kanecz. 2860. ex 1779.

²⁾ V. ö. Luby nagyváradi nemzeti iskolai inspector levelét Gróf Károlyi Antal főigazgatóhoz (Kiss Áronnál: id. m. 53. l.): »Quod admunerationem P. Révai adtinet, proposuit idem mihi remunerationem hanc se prorsus Reg. liberalitati et Exc. C. L. Regii Benignae voluntati subternere; in eo solum supplicat, ut pro factis iam et editis opusculis hungaricis, Libello videlicet Alphabetico, Calligraphia, Orthographia, Architectura Civili et Oeconomia Rustica nunc eidem remuneratio quaequam clementer resolvatur...«

³⁾ Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Kostet ungebunden 12 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 8° 140 l. — V. ö. O. L. Udv. Kanecz. 5625. ex 1779.

⁴⁾ Teljes címe: Magyar Grammatica, vagy-is haza nyelvnek gyű-

bizta meg a nagyváradi nemzeti iskolai felügyelő a magyar nyelvtan kidolgozásával, de az ő munkáját nem fogadták el, hanem Bél Mátyás grammatikájának 1779. évi 6. kiadását ¹⁾ dolgozták át a nemzeti iskolák céljaira. A két könyv összehasonlítása bizonyossá teszi ezt. A magyar grammatika úgy készült, hogy azok is használhassák, kik e nyelvet az iskolában tanulják meg. Erre vallanak az elejétől végig két nyelvű példa-szók, példa-mondatok és paradigmák, s ezt mutatja a könyvnek egy harmadát elfoglaló »Toldalék némelly szükséges dolgokról, azoknak kedvéért, kik a' magyar nyelvet kezdik tanulni«. Ide tartoznak a mindennapi életben előforduló s értelmi csoportok szerint rendezett főnevek, a mellékneveknek egy kis gyűjteménye ily czímmel: »A' leg-közönsegesebb, és legszükségesebb todalék-neveknek rendi«; a gyakrabban előforduló igék lajstroma; magyar idiotismusok, »mellyeket a' németben, szórúl szóra, nem lehet ki-tenni,« és a közmondásoknak egy kis szemelvénye. Maga a nyelvtan figyelemre méltó műszókkal bővelkedik, szóragozási mintái rendkívül sokfélék és változatosak, mondatpéldái találók, a magyar alaktant majdnem teljesen kimerítők. A könyv néhány levélmintát is tartalmaz, melyek nyilván pótolni akarják a németül megjelent s külön füzetbe foglalt epistolographiának ²⁾ hiányzó magyar kiadását. Úgy ezek, mint a függelékben olvasható, kezdetleges versekbe foglalt egészségi szabályok nem arra a szerzőre vallanak, aki a nyelvtant szerkeszté.

keres meg-tanulására való intézet, ugyan a' magyar nemzeti iskolák számára. Az árra köttetlennek 18 krajtzár. Budán, nyomt. királyi Universtitás betűivel. 1781. 8° 263. l.

¹⁾ Meliböi ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt... Jetzt aber in der sechsten Auflage aufs neue mit Fleiss durchgesehen und nach den Bedürfnissen dieser Zeit eingerichtet. Pressburg, bey Johann Michael Landerer, 1779. 8° 320. l. A czímképen: »Wie glücklich ist ein deutscher Mann, | Der unter Ungern ungrisch kann.«

²⁾ Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Auf-sätzen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Kostet ungebunden 6 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitäts-schriften, 1780. 8° 76. l. — V. ö. O. L. Udv. Kancz. 5625. ex 1779. Csak utána irta meg Mészáros Ignác a »Minden Esetekre elkészült Magyar Szekretarius« cz. munkáját. O. L. Udv. Kancz. 4695. ex 1780.

A *számtant* az új rendszer értelmében az ország minden iskolájában kellett tanítani. Mindamellett (tudtommal) csak 1780-ban jelent meg a »Bevezetés a' számvetésre a' magyar, és hozzá tartozandó tartományok nemzeti iskoláinak számára,« s ugyanebben az esztendőben a tartalmilag vele teljesen azonos német kiadás.¹⁾ Használatát megnehezítheté a példának csekély s az elvont szabályoknak nagy száma. A »nevezetlen,« a »nevezett« és »törtt« számokkal való alapműveleteken kívül szó van benne »az hármass réguláról« és »a' társaság régulájáról,« az akkori arithmetikai tanítás legvégső és nagyra becsült czéljáról.

A nagyobb városi iskolákban mindenütt tanították a *latin nyelv elemeit* is. Az e czélra szolgáló tankönyv²⁾ szövege már csak latin és német; a magyar nyelv csupán a paradigmák és példamondatok fordításaként jelentkezik. A könyv a rendes alakban szabályait és a szókötésnek néhány legegyszerűbb tételét tartalmazza, úgyisint az úgynevezett képezhető főszók listáját (syllabus omnium fertilium primitivorum). Emlékeztető verset egyet se találunk benne.

Az imént említett művekkel kimerítettük azoknak a tankönyveknek a sorát, melyek hazánkban gyakoribb használatnak örvendettek; de nem merítettük ki számos, különböző nyelvű kiadásait. Hiszen tudjuk, hogy a hazában divó minden nyelvre külön-külön kiadást követelt meg az új tanulmányi rendszer. Tényleg készültek is tót, illyr (szerb), ruthén, horváth, oláh nyelvű abécé-könyvek.³⁾ Azonkívül elvéve

¹⁾ Anleitung zum Rechnen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten. Kostet ungebunden 4 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätschriften. 1780. 8° 56. 1.

²⁾ Elementa Linguae Latinae in usum scholarum nationalium per Regnum Hungariae et adnexas provincias. — Anfangsgründe der lateinischen Sprachlehre zum Gebrauch der Nationalschulen im Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten. Kostet ungebunden 20 Kreuzer. Budae, typis Regiae Universitatis. 1780. 8° 231. 1.

³⁾ V. ö. Consignatio librorum pro usu nationalium in regno Hungariae et provinciis adnexis jam aut perfectorum, aut concinnandorum, vel in vernaculas vertendorum (1780-ból). M. N. Múz. Acta Úrm. Fol. Lat. 2996.

használatban voltak az új rendszer követelte rendkívüli tárgyak tankönyvei, az időtan,¹⁾ a mechanika,²⁾ a természet ismerete³⁾ s a geometria⁴⁾ — valamennyi német nyelven. Említést érdemel még Révai Miklós két tankönyve. Egyik »A Várai Építésnek Eleji,«⁵⁾ a másik »A nemzeti gazdaságnak folytatásául.«⁶⁾

Kétséget nem szenved, hogy az új tanrendszer utasításai szerint készült tankönyvek, a mai didaktika álláspontjáról ítélve, mind alaki, mind tartalmi, mind módszeres tekintetben, számos fogyatkozást, ingadozást és helytelenséget tüntetnek fel. De nem szabad felednünk, hogy aránylag gyorsan készültek, hogy a német eredetihez (nevezetesen Felbiger könyveihez) való ragaszkodás kényszerűsége nagyon megkötötte a szerzők kezét, s hogy e tankönyvek átdolgozóinak, kik mindnyájan a régi hagyományok szellemében gondolkoztak, a beléjük nevelt elveknek ellenére kellett az úttörő munka nehézségeire vállalkozniok. Ha a tanügy további fejlődése csak valamennyire is ment maradt volna az új kísérletektől és nemzetellenes rázkódtatásoktól, az iskola élő gyakorlata hihetőleg sok hibájokat megigazította volna.

¹⁾ Die Zeitlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn. Kostet ungebunden 2 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 8° 20 l.

²⁾ Anleitung zur Mechanik, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn. Kostet ungebunden mit zwey Kupfer 12 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 8° 79 lap.

³⁾ Anleitung zur richtigen Erkenntniss der natürlichen Dinge. Zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn. Erster Theil; kostet mit einem Kupfer ungebunden 12 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 8° 86 l.

⁴⁾ Anleitung zur Messkunst zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten. Kostet ungebunden 18 Kreuzer. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften, 1780. 8° 138. l.

⁵⁾ Várai Építésnek Eleji. A' kötetlennék az ára 12 Krajtzár. Budán, királyi akadémiai betűkkel, 1780. 8° 116. l.

⁶⁾ A' nemzeti gazdaságnak folytatásául a' magyar hazának, és ehez kaptasztatott vidék tudományoknak nemzeti iskolái módjára alkalmaztatott tanuságok. Budán, 1780. A' kir. akadémiának betűivel. 8° 100 lap.

II.

Még mielőtt az új tankönyvek kikerültek a sajtó alól, az egész országban megindult a *népiskolák szervezése*. Igen nagy akadályok merültek fel. A helyi hatóságok közömbössége, az anyagi eszközök hiánya, az újításoktól való hagyományos idegenkedés, tudatlanság és előítélet mindmennyi nehézségnek váltak forrásaivá. A nemzeti iskolai inspectorok sem jártak el mindenütt egyenlő tapintattal és egyszerűséggel. Közben, 1778-ban és 1779-ben, háborús készülődések folytak, melyek nem egy, sikerrel biztató tárgyalást megakasztottak vagy éppen megghiúsítottak.

A népoktatás országos szervezését eleinte Pál Gáspár vezette Pozsonyból. Ő volt az ország népiskoláinak egyetemes felügyelője (generalis inspector); de mikor 1776-ban a tankerületi beosztást kibocsátották, hatásköre már csak a pozsonyi tankerületre szorítkozott, s Pálon kívül még hat nemzeti iskolai felügyelőt neveztek ki: a győri tankerületben Somsics Jánost, a nagyváradiban és ungváriban Luby Károlyt, a budaiban Hiemer Józsefet (majd ennek 1778-ban bekövetkezett halála után Erdélyi József Antalt), a pécsiben Mitterpacher Dánielt, a kassaiban Ladomérszky Istvánt és a besztercebányáiban Demeter Xav. Ferenczet, túlnyomóan egyházi férfiakat.

A felügyelőknek első gondja volt, hogy az új rendszer ama követelményének tegyenek eleget, mely szerint mindegyik tankerületben egy középponti, első rendű nemzeti iskolának, vagyis *normális iskolának* kell lennie, 4 osztálylyal és a tanítójelöltek kiképzésére szolgáló szervezettel. A pozsonyin kívül tehát még 7 mintaiskola felállítására volt szükség.

A legnagyobb nehézség alkalmas tanárok hiányában rejtett. Balassa gróf, pozsonyi főigazgató a kérdést a kegyes tanítórend bevonásával kívánta megoldani, ami végből részletes javaslattal járul a kormány elé.¹⁾ A *pozsonyi iskolát* (melynek szervezetével már megismerkedtünk) a jelentéstevő nézete szerint amúgy is fejleszteni kellene, amit csak 24,000

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 977., 1597. és 2146. ex 1777.

forintra rugó új pénzalap előteremtésével lehetne elérni. Mint-hogy ennyi pénzt a kincstár nem adhat, legczélszerűbb volna az egész iskolát a kegyes tanítórendre bízni, amely a meglevő normális iskolai alapnak, úgyszintén a volt jézustársasági székházhoz kötött 31,500 forintnyi alapítványnak ellenében kötelezettséget vállalhatna az intézet átvételére. A tanári kart a kegyes tanítórend saját tagjaiból szervezné, s azonkívül állandóan és minden évben 6 rendtagot tartana Pozsonyban a normális módszer elsajátítása végett. Ez a mindig megújuló 6 rendtag alkotná az ország nagyobb nemzeti iskoláinak seminariumát, s aránylag rövid idő múlva az ország mintaiskolái el volnának látva jól képzett tanítókkal, kik azután az új módszert tovább terjesztenék. A hazai népoktatás ez intézkedéssel nem várt lendületnek indulna, főleg ha sikerülne a többi szerzetesrendek érdeklődését is felkelteni. Miért ne lehetne elrendelni, hogy a Pozsony szomszédságában levő máriavölgyi pálosok, a dienesdi beneczésék és a Megváltóról elnevezett pozsonyi szentferenczrendiek is tartsanak állandóan 1—2 rendtagot a pozsonyi mintaiskolában az új módszer megtanulása és terjesztése céljából?

E tetszetős tervet a kancellária megghusította. A piaristák — úgymond — még a gymnasiumok ellátására sincsenek elegenden, annál kevésbbé várható tőlök, hogy ily számos rendtagjukat szentelhessék a népoktatásnak. Ez volt a bécsi kormány székeknek gyakorlati érve. De voltak ezenfelül politikai okok is, melyek miatt a tervet ellenezte. A nemzeti iskolákba nemcsak katolikusok fognak járni, hanem protestánsok is. Maguk a királyi rendeletek is ezt kívánják. Képzeltető-e, hogy az amúgy is bizalmatlankodó protestánsok felkeressék a mintaiskolákat, melyeknek vezetése, mintegy monopoliumként, szerzetesekre volna bízva? Az új módszer csakis akkor fog hódítani az ország mindennemű iskolájában, ha világi emberek vállalják el tanítását. Minden bizonynyal részt vehetnek a népoktatásban a piaristák és a többi szerzetesrendek, de csak helylyel-közzel, és ott, hol társházai vannak. E miatt nem szükség Pozsonyba jönniök, mert az új methodust megtanulhatják a noviciatus éveiben, az egyházmegyei papok pedig a seminariumban.

A királynő ily értelemben határoz. A Ratio Educationisnak ama vezérő elve, hogy az új rendszer a protestánsokra is kiterjesztessék, kezdi éreztetni hatását. A nemzeti iskolának még mindig katolikus a jellege, de már úgy szervezik, hogy a protestánsok se ütközthessenek meg rajta. Már felderengenek a közömbös iskola halavány körvonalai, ellenében a közelmúlt felfogással, mely a más felekezetűekre épen semmi tekintettel sem volt.

A pozsonyi normális iskola után leghamarabb jött rendbe a *budai schola primaria*.¹⁾ Az egyetem áthelyezése maga után vonta az elemi iskolai alapvetésről való gondoskodást is. Az akadémia épületében (a pénzügyministeriumnak imént lebontott elnöki házában) öt tantermet kap az iskola. A tanítók fizetése (évi 4200 frt) a városra hárulnik, mely eleinte (1777. aug.) a Plattschlöger János-féle, 16,000 frtra felszaporodott ösztöndíj-alapítványt akarja e czélra lefoglalni, de sikertelenül, mert a kormány nem engedi meg, hogy a budai latin iskolákhoz kötött alapítvány elessék rendeltetésétől. A normális iskolát az 1777. év július 14-én német ünnepi beszéddel nyitja meg Hiemer kanonok, az egész budavárosi senatus és az egyetemi elnök jelenlétében, diszes vendégkoszoru színe előtt. Már november 16-án a kalocsai érsek s a főigazgató közbejöttével nyilvános vizsgálatot tesznek az első tanítóképző tanfolyam növendékei.²⁾

Egy év múlva már megnyílik az iskola kötelékében álló, három külön tanteremmel ellátott rajziskola, s ugyanekkor veszi kezdetét a zene rendszeres tanítása (a tanítók egyházi functióira való tekintettel).³⁾ A rajz- és zenetanítás költségeit a királynő engedélyezi. Alapfelszerelésre 1400 frtot utalványoz, mely összegből hangszerekre esik 200 frt, rajzeszközökre, asztalokra, székekre, szekrényekre, rajzmintákra 1200 frt. Az évi szükséglet 800 frt, mely összeg biztosítására a majdan megüresedő egyházi javadalmakból 20,000 frtnyi alapítványt köt le a Felség (egyelőre a tanulmányi alap elő-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2167. és 2660. ex 1777.; 1545. ex 1778.

²⁾ Ephemerides Vindobonenses 1777. 299., 458. s. k. 1.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 177. és 1686. ex 1778.; Lib. Reg. II. köt. 22—24. l.

legezi a kamatokat). Ebből a 800 frtból a rajztanító kap fizetésül 300 frtot, a zenetanító 200 frtot; jutalmakra esik 87 frt, folyó szükségletekre 213 frt. Rajztanárul a bécsi rajz-akadémia tagját, Valter Ignáczt alkalmazták, aki a királynő rendeletére díjmentesen kapja meg a budai polgárjogot; ugyancsak őreá bízzák a Pesten felállítandó rajziskola vezetését is.

Nagyváradon a régi püspöki palotában kapott helyet a nemzeti főiskola,¹⁾ mely Luby Károly inspector jelenlétében 1777. november 19-én nyílt meg. Oktatói sorában találjuk Révai Miklóst is, ki a rajzolást és polgári építést tanította.²⁾ Az iskola fenntartására szolgált Rier Xav. Ferencz nagyvárad kanonok hagyatékának egy része (10,000 frt); ugyan-ezen hagyatékból 10,000 frtot kaptak az Orsolya-szűzek azzal a kötelezettséggel, hogy leányok számára nyilvános nemzeti iskolát tartsanak fenn.³⁾

Az ungvári tankerületben az új rendszer értelmében szintén fel kellett volna állítani a mintaiskolát, még pedig az archi-gymnasium székhelyén, Ungvártt.⁴⁾ Tényleg azonban csak két osztályu triviális iskolát szerveztek, mert a város teljesen képtelen volt áldozni, s a földesúr (a kincstár) sem volt rábirható jelentékenyebb hozzájárulásra. Gróf Károlyi Antal főigazgató igazi nagyúri módon vágta ketté a csomót. A város és a tanulmányi alap hozzájárulása mellett saját költségén állítja fel családi székhelyén *Nagy-Károlyban* a

¹⁾ Ephem. Vindob. 1777., 479. l.; O. L. Udv. Kancz. 4779. ex 1777.; 689. ex 1778.

²⁾ Csaplár Benedek: Révai Miklós élete, I. köt. 351. l.

³⁾ A várad kanonok Orsolya-szűzek már a hetvenes évek eleje óta tanítottak. Szentzy István babolcsai apát és várad kanonok 8000 frton vett nekik egy házat, és 20,000 frtnyi alapítványt tett le, melynek évi (1200 frtra rugó) kamataiból járt 200 frt a klostrom fejének, 450 frt három apácza-tanítónőnek, 300 frt két laikus-testvérnek és 150 frt három szolgáló cselédnek. A leányokat az alapító akarata szerint ingyenes oktatásban kellett részesíteniök; tanították az olvasást, írást, köz munkát és nyelveket (a magyar lányok németül, a németek magyarul tanultak). Az apáczák Kassáról jöttek. — Privil. Anzeigen aus sämmtl. kais. kön. Erbl. I. évf. (1777), 17. s. k. l.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 5600. és 6446. ex 1777.; 777. és 2037. ex 1778.

nemzeti főiskolát,¹⁾ mely egy évig (amíg t. i. a nagyvárad püspöki rezidenczia átadható volt) a nagyvárad tankerület céljainak is szolgált. A gróf gondoskodott az épületről és évenként 500 frtot ajánlott meg mindaddig, míg a 10,000 frtra rugó alaptőkét leteheti. Ezen összeghez hozzáadva a tanulmányi alapnak évi 500 s a városnak évi 150 frtját, biztosította az iskola fennállását; csupán azt kötötte ki, hogy a piaristákat örök időnkig hagyják meg a gymnasiumban. A minta-iskola csakhamar virágzásnak indult; 1780-ban 250 tanulója volt.

A *kassai* nemzeti iskola²⁾ 1778-ban már teljes szervezetben működött. Az I. osztályt 67, a II-ikat 30, a III-ikat 35, a IV-iket 30 tanuló látogatta. Az első tanítójelöltek október 1-én tettek vizsgálatot, s közülök négyen nyomban alkalmazást kaptak Lőcsén, Bártfán és Eperjesen. Az órarend átvizsgálásából kiderül, hogy (a budai és pozsonyi iskolák kivételével) még nagyon messze maradtak el az ország normális iskolái a kitűzött eszményi céljától. A katekismus mellett csak magyar és német olvasást, írást, helyesírást, szépírást, számtant és latin alaktant tanítottak itt (és másutt), mely tárgyakhoz járult 1778 november 1-eje óta az építészet. Geometriának, földrajznak, történelemnek, természetrajznak, rajznak, zenének még nincsen nyoma.

Pécsett, főleg Mitterpacher Dániel felügyelő buzgólkodása következtében, 1778. november 1-én nyílt meg a normális iskola;³⁾ az első osztályt 98, a másodikat 42, a harmadikat 30, a negyediket 59 tanuló látogatta. A leányok tanítását (három osztályu iskolában) apácák vették át.⁴⁾

Csakhamar *Beszterczbányán* is gyökeret vert az új intézmény. Eleinte a főigazgató Knapp Mátyást hívta meg

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3959. ex 1779.; Ephem. Vind. 1780. 142. l.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 154. ex 1779.; Ephem. Vind. 1778. 330. l.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 5509. ex 1778.; Ephem. Vindob. 1779. 222. lap.

⁴⁾ Puellis iam etiam Magistrae ex tertio Seraphico ordine datae sunt, quae iis pari cum successu secundum praescriptam methodum varias disciplinas tradunt. Ephem. Vindob. id. h. — V. ö. M. N. Múz. Acta Űrm. Fol. Lat. 2996.

Tallosról, aki egymagában tanította a városi iskolában az új módszert; ¹⁾ 1778-ik deczemberben már azt jelenti Berchthold gróf, hogy az iskola az új rendszer szerint szerveztetett 4 tanítóval, kiknek illetményeit első sorban a kamara, második sorban a város szolgáltatta.²⁾ A következő (1779-ik) esztendőben még egy tanítót alkalmaz a bányakamara a leányok oktatására.³⁾

Legnehezebben birt létrejönni a *győri* nemzeti főiskola.⁴⁾ A kormány hat nagy tantermet, továbbá a fűtés költségeit és a 4 tanárnak évi 1200 frtra rugó díjazását kívánta a várostól. Ily nagy áldozatra képtelennek mondotta magát Győr városa. A kancellária is elismerte ezt, midőn a tanulmányi alapból 300 frtot oly kikötéssel engedélyezett, hogy a két alsó osztályt tartsa fenn a káptalan az eddigi tanítóval, a két felső osztály elhelyezéséről és tanítók díjazásáról pedig gondoskodjék a város. Azonban — úgy látszik — még ezt az áldozatot is sokalták a győriek; és mikor az inspector érvényt akart szerezni a felsőbbbség akarátának, nyílt ellenszegülésre vetemedtek. Belenyulnak az iskola tanulmányi rendjébe, önhatalmulag és elmozdítás terhe mellett akadályozzák meg a tanítókat az új rendszer szerint való működésükben, sőt utóbb megtagadják Somsics felügyelőnek az engedelmességet. Niczky gróf személyes közbelépésére volt szükség, hogy az ügy békés elintézését nyerjen. A város a nemzeti iskola céljaira megkapja a régi nemesi convictus épületét, s miután ekként az elhelyezésről nem kellett gondoskodnia, az évi fenntartás költségeit is elvállalta. Az iskola tanulmányi anyaga eleinte szűk körű lehetett (olyan mint Kassán). Első rendes rajztanítója (Révai Miklós) is csak 1787-ben foglalta el állását.⁵⁾

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 1335. ex 1777.

²⁾ Jurkovich Emil: Beszterczebánya népoktatása a múltban, 1899. 24. és 26. l.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 2889. ex 1779. A kamarától kap évi 156 frt készpénzt és tűzi fát; a város szállást és egy ötödik tantermet ad.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 1338. ex 1777.; 3438. ex 1778.; 896. ex 1779.

⁵⁾ Ruby Mirosláv: A győri nemzeti rajziskola története. Győr, 1894. 11—14. l.; Csaplár Benedek: Révai Miklós élete, II. köt. 278. s

A központi nemzeti iskolák voltak a hazai népoktatás újjászervezésének alapjai. Főczéljuk az lévén, hogy a tankerületben levő tanítókat és tanítójelölteket az új módszerben kiképezzék, a reform megvalósítására szolgáló gyakorlati elveknek belőlük kellett kisugározniuk. Az illető nemzeti iskolai felügyelő is folytonosan szemmel tartotta működésüket s belőle meritett okulást a tankerület többi népiskoláinak újjászervezéséhez.

Ebben a részben legelső helyen áll a *pozsonyi tankerület*, melynek népoktatása aránylag rövid idő alatt fennállt. Több kedvező körülmény sietteté a haladást. Egyik az, hogy a középponti mintaiskola (a pozsonyi) már 1775-ben fennállott s már ettől az időtől kezdve éreztette hatását a vidékre. A másik, hogy az éjszaknyugati vármegyék közelebb estek az ország kormányához, s így hatályosabb volt a felügyelet és ellenőrzés. De mindez egymagában még nem biztosította volna a sikert, ha a tankerület népoktatása oly jó vezető kezében nem lett volna. A felügyelő, Pál Gáspár kanonok maga a lelkiismeretesség és ügybuzgóság. Nemcsak adminisztrál, hanem egész lélekkel dolgozik. Nincs ez idő szerint ember az országban, aki annyira szívén viseli a népoktatás újjászervezését, aki annyi javaslattal és emlékirattal ostromolná a kormányt. A legkomolyabban fogta fel hivatását. Különösen a tanítóképzést vette gondjába. Az 1777. évi július 31-től augusztus elejéig tartott pozsonyi tanfolyamra 31 tanító jelentkezett,¹⁾ és pedig Sassinból, Modorból, Vág-

kk. II. — A győri nemzeti iskoláról érdekes kis apróságot közöl a Pressburger Zeitung 1779. évi április 28-ikán megjelent száma: »In der Brünnnerzeitung erhielt Hr. Franz Weiss, Professor der zweyten Klasse bey der Normalschule in Raab alles Lob, dass er die Rekreationstage so wohl zu benutzen weiss. Er führet seine Schüler alle Donnerstag an einem zu jugendlichen Ergötzungen besonders bestimmten Platz: theilet sie in Kompagnien mit schwarz und gelb angestrichenen Fähnlein und gibt ihnen statt des Gewehrs ein Paar Klatschen von Papier; weil an diesem Zeitvertreibe nichts fehlen soll, so sind sie auch mit einem Tambour und Pfeiffer versehen. Sie üben sich im Auf- und Abmarschiren, und da zu dieser Lustbarkeit nur die Fleissigen zugelassen werden, dienet diese Einrichtung allen übrigen zu einer grossen Ermunterung.«

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 5421. ex 1777.

újhelyről, Nagyszombatból, Zsolnáról, Bazinból, Holicsról, Szakolezáról, Grinádról, Nyitráról, Trencsénből, Szeniczről, Pozsony-Szent-Györgyről, Szobotistről, Dévényből, Egyházfáról, Csejthéről, Stomfáról, Nagy-Lévárdról, Somorjáról, Malaczkáról, Vittenczről és Székesfehérvárról. Ez az egy adat is bizonyíthatja, hogy a pozsonyi normális iskola aránylag elég vonzó erőt gyakorolt. De Pál nem érte be ennyivel. Javaslatára a kormány elrendeli, hogy az ország összes szabad királyi és nagyobb városai a házipénztár költségén küldjék el tanítóikat három hónapra az illető tankerületek mintaiskoláiba. Az országos intézkedést tehát Pál Gáspár kezdeményezte. Ugyancsak az ő javaslatára szabályozták a tanítók kiképzésére szolgáló tanfolyamok idejét is. Elrendelték, hogy tél közepén az utak járhatatlansága és a napok rövidsége miatt ne hívják be a központi iskolák a vidéki tanítókat. Legcélszerűbb két tanfolyamot tartani: egyiket márczius 1-től június végeig; a másikat július 1-től október utóljáig. A fenntartók ne egyszerre rendeljék ki valamennyi tanítóikat, hanem felváltva és meghatározott sorrendben.

Pál Gáspár nemcsak a középpontban, hanem a vidéken is fáradhatatlan volt. Hónapokig utazik; a műveletlen és durva néppel (*cum rudissima et saepius durissima plebe*) naponként 6—7 órán keresztül mindenféle nyelven tárgyal, és éjjel-nappal dolgozik (*nullisque sive diurnis sive nocturnis fatigiis pepercit*). Az 1778-ik év elején Sz. Györgyön, Bazinban, Modorban, Nagyszombatban, Vágújhelyen, Trencsénben, Zsolnán, Vág-Beszterczén, Csejthén, Privigyén, Nyitrán, Érsekújvárt, Talloson, Somorján, Dévényben, Stomfán, Malaczkán, Nagy-Lévárdon, Szent-Jánoson, Szobotisten, Szeniczen, Sassinban, Holicsen és Szakolezán találjuk,¹⁾ mindenütt buzditva, sürgetve, ha kell, fenyegetve a községeket, hogy hozzák meg azon áldozatokat, melyek az iskolák újjászervezése végett szükségesek voltak. Alig hogy ezt az utját bevégezte, már is újabb körutra indul:²⁾ 1778. márczius 3-án Pruszkán, 5-én Puchón, 6-án Belluson, 7-én ismét Vág-Beszterczén, 8-án

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 281. ex 1778.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 2978. ex 1778.

Rajeczen, 11-én Várnán és Zsolnán, 13-án Kiszucz-Újhelytt, 15-én Bittsén, 17-én Predméren, 18-án Kasszán, 19-én Illaván és 20-án Dubniczán tanácskozik az előjárásokkal, mindenütt megállapodik velük arra nézve, hogy mily mértékben kell kibővíteni az iskolai épületet, hány tanítót kell tartani az új rendszer szerint, s milyen fizetéssel és feltételek mellett. Az alku eredményét mindenütt jegyzékbe veszi, majd hazatérése után megteszi felsőbb helyen részletes javaslatait.

Ime buzgólkodásának néhány mozzanata,¹⁾ hiteles adatok alapján:

Pozsonyszentgyörgy 3 tanítós iskolát köteles tartani; a III-ik osztályban a latin nyelv elemei tanítandók s ennek az osztálynak a tanítóját a kegyes tanítórend szolgáltatja. *Szakolczán* is három osztályt szerveznek; a harmadikat a Szent-Ferencz-rend látja el. Az iskola a pálosok székházában nyer helyiséget. *Somorján* négy osztályu iskolát akarnak felállítani (hogy valóban ily alakban nyílt-e meg, nem bizonyos); az eddigi tanítók vezetnék az első két osztályt, a III-at és IV-et a helybeli paulanusok látnák el. *Bazinban* a nemzeti iskola a Jézus-Társaság volt székházában nyer helyet, mely épület 2000 frt lefizetése mellett a város tulajdonába megy át. Az iskolának négy osztálya van, négy tanítóval, kik közül három évi 200, egy pedig évi 100 frt fizetést kap. Ez 700 frtot tesz, mely összegből 400-at fedez a város, 300-at kivételesen a tanulmányi alap. *Nagyszombatban* a német iskolát szervezik újjá, 4 tanteremmel és ugyanannyi tanítóval; a magyar iskola, melyben csak 2 nagyszombati magyar fiú tanul, megmarad előbbi állapotában; a tót iskola feloszlik. A leányokat az Orsolya-szűzek tanítják, kiket Pál Gáspár figyelmeztet, hogy igyekezzenek az új methodust elsajátítani. *Nyitrán* ily egyezség jó létre: Az épületet a város emeli,

¹⁾ *Források.* Pozsonyszentgyörgy: O. L. Udv. Kancz. 129. ex 1778. — Szakolcza: U. ott 182. ex 1778. — Somorja: U. ott 1389. ex 1778.; H. T. Distr. Poson. 1778. No 8. — Bazin: O. L. Udv. Kancz. 2199. ex 1778.; 3228. ex 1779.; H. T. Distr. Poson. 1778. No 6. — Nagyszombat: O. L. Udv. Kancz. 2269. ex 1778. — Nyitra: U. ott 2019. ex 1778.; 2962. ex 1778. — Trencsén, Tótpóna, Baán: U. ott 2269. ex 1778. — Érsekújvár: U. o. 1871. és 4617. ex 1778.

de a püspöki uradalom adja az anyagot; az iskolának négy osztálya lesz 4 tanítóval, kik közül hármat a város, a negyediket a kegyes tanítórend tartozik díjazni. *Trencsén* városa négy tanítót, *Tótpróna* szintén négyet, *Baán* kettőt vállal, ugyanannyi tanteremmel. *Érsekújvárott* eddig csak egy magyar és egy német osztály, továbbá két latin osztály (*Minorica et Principia*) állott fenn, kezdetleges módon. *Ezentúl* 4 osztály lesz. A három alsó osztály három tanítóját a város díjazza (évi 80, 142, 157 frt fizetéssel és szabad lakással), a negyedik osztály tanítóját és a hitoktatót a Szent-Ferencz-rend vállalja el, mely czélból a tartományi rendfőnök két rendtagját nyomban elküldi Pozsonyba a tanítóképző tanfolyamra. Iskolai helyiségül a városi magtár fog szolgálni, melyet az előljáróság a szükség szerint át fog alakíttatni.

Ha nem is ily gyors ütemben, de azért a kezdet nehézségei mellett elég eredményesen folyt a szervezés munkája a többi tankerületekben is.

A *besztercebányai tankerület* népiskoláinak szervezése, úgy látszik, 1778-ban indult meg kellő erővel. Először a városok kerültek sorra. A főigazgató 1778 végén jelenti, hogy a központi mintaiskola szervezve van, továbbá végbe ment a nemzeti iskolák szervezése Selmeczbányán, Körmöczbányán, Bakabányán, Bélabányán, Zólyomban, Újbányán, Korponán, Breznóbányán, Libetbányán, Szélaknán és Siglisbergen.¹⁾ Következnek a kisebb helységek. A felügyelő 1779. május 17-től 23-ig Lueskán, Koneshájon, Tureseken, Szklenón és Stubnyán tárgyal a községekkel; május 24-től 27-ig Znióvárallyán, Szentgyörgyön, Valesán és Vriczkón jár; május 28-án és 29-én a körmöczbányai iskolákat látogatja; május 30-án és 31-én Szjelniczén alkudozik.²⁾

A *pécsi tankerületben* ³⁾ Baja, Szentmária (Szabadka) és Újvidék városait nemzeti iskolák szervezésére kötelezik. Az 1779-ik évben az újságok hirdetik, hogy Újvidéken,

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 662. ex 1779.

²⁾ U. ott 5476. ex 1779.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 6194. ex 1778.; 1019. ex 1779. — Ephem. Vind. 1778. évf. 597. I.; 1779. évf. 222., 243. II. — Pressburger Zeitung, 1779. máj. 2.

Zomborban és Szentmárián a nemzeti iskolák már az új rendszer szerint működnek; továbbá (1—2 tanítós) triviális iskolák Nagymányokon, Bolyon, Nagy-Nyarádon, Rác-Petrin, Mozsgón és Szalatnyán. Sopronban »a város a nemzeti iskola használatára oly épületet emelt, hogy joggal vehetnek tőle példát a többiek«. Rajziskola is volt benne, melynek tanítója szabad lakást és évi 300 frt fizetést kapott. Ezt a rajziskolát »13 katolikus és 12 evangélikus vallású növendék látogatja, akik ingyen tanulják e művészetet«.

A *nagyvárad* *tankerület* népiskoláinak szervezéséről Luby Károly az 1779-ik év közepén a következőket jelenti Bécsben: ¹⁾ Nagyváradon a fiúk számára rendes 4 osztályú mintaiskola, a leányok számára az Orsolya-szüzeknél van 2 osztályú iskola; a velencei külvárosban osztatlan triviális iskola áll fenn. Szegeden három újonnan szervezett iskola van; egyiknél 4 tanító működik. Mind a háromnak a tanítóit a város fizeti. Többnyire osztatlan (triviális) iskolákat szerveztek Debreczen, Vásárhely, Csaba, Makó, Szentes, Élesd, Diószeg, Szőlős, Püspöki, Vaskó, Bélfényér, Derecske, Szilágysomlyó. Kárásztelek és Endrőd helységek: Debreczen kivételével részben püspöki, részben főnemesi uradalmak (Károlyi és Harruckernbirtokok). Aradon ²⁾ (kinestári uradalom) három osztályt és három tanítót, Belényesen, Csongrádon és Gyulán két osztályt és két tanítót mutat ki az inspector.³⁾ — Az *ungvári* kerületben, mely szintén Luby Károly vezetése alatt állott, Ungvárt, Nagykárolyban, Szatmárt, Nagybányán, továbbá a Károlyiak uradalmához tartozó Fény, Csanálos, Váluj, Kálmánd, Mező-Petri, Majtény, Erdőd, Béltek, Szakas, Sándorfalu és Mérk nevű helységekben szerveztek új iskolákat vagy rendezték a meglevőket.

¹⁾ Ephem. Vind. 1779. évf. 378—379. lap; M. N. Múz. Acta Ürményiana, Fol. Lat. 2996.; a rákövetkező évben új iskolai épületek emelésére vonatkozó tárgyalások folynak Szőlőson, V.-Velenczén, Csátáron, Belényesen, Vaskón, Bélben. O. L. Udv. Kancz. 2528. ex 1778.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 2539. ex 1779. — V. ö. 2392. ex 1780.

³⁾ A megelőző állapotot megismerhetjük a nagyvárad püspöki helynöknek (Fáy Ferencznek) 1777. szept. 6-án kelt előterjesztéséből: »Connotatio defectuum in Parochiis Dioecesis Magno-Varadiensis.« O. L. Udv. Kancz. 5042. ex 1779.

A *kassai tankerületben* ¹⁾ először Eperjesen és Bártfán szervezték a népoktatást. Az utóbbi helyen a latin zúg-iskola megszűnt, és helyébe nemzeti iskola lépett 4 tanítóval, kiket a város személyenkint évi 150 frttal díjazott. Késmárkon 1779. november 18-án nyílt meg a 4 osztályu iskola a város költségén. Lőcsén valóságos mintaiskola állott fenn az egész Szepesség számára. Az 1780. év február havában a 16 szepesi város tanítóit rendelték be Lőcsére, »hogy ezen első rendű nemzeti iskolában a tanítás új módszereit megtanulják«. Három havi tanulmány után vizsgálatot tettek és szabályszerű bizonyítványt kaptak. Az 1780. évi július 24-én már azt jelenti Péchy Gábor kassai főigazgató, hogy az összes szepesi városokban, továbbá Rozsnyón, Szomolnokon, Gölniczen, Stoószban, Svedléren, Alsó-Meczenzóffén, Ópákán az új rendszer szerint szervezett nemzeti iskolák állanak fenn.

A *budai tankerületben* — legalább az iratok tanúsága szerint — lassan haladt előre a szervezés. Az 1780-ik évig, történetünk határpontjáig, tudunkkal csak Pesten, Székesfehérvárrt, Esztergomban, Komáromban, Váczott, Czeglédén, Egerben, Gyöngyösön és Félegyházán történt jelentékenyebb erő kifejtés nemzeti iskolák alapítása körül.²⁾ Pesten és Székesfehérvárrt 4 osztályt, Komáromban, Váczott, Félegyházán, Egerben és Czeglédén 3 osztályt állítottak ugyanannyi tanítóval; utóbbi helyen a budai klarisszák szerzete, mint földesúr, gondoskodott a szükségletekről. Komáromban ³⁾ a volt jézustársasági székházat kapja meg a nemzeti iskola; a tanítók évi 150 frt fizetésben és szabad lakásban részesülnek; a vidéki tanulók (ha nem-nemesek) havi 20 kr. tandíjat fizetnek; a tanítók csak világiak lehetnek, hogy a nem-katholikusok is látogathassák az iskolát és »a bizalmatlanságra valamiképen okot ne találjanak«. Esztergomban anyagi eszközök hiánya miatt csak 2 tanítós nemzeti iskola volt szervezhető.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 154. és 5445. ex 1779.; 4397. ex 1780. Ephem. Vindob. 1778. évf. 607. l.; 1779. évf. 613. l.; 1780. évf. 268. l.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4424 ex 1777.; 776. ex 1778.; 607. ex 1779.; 4220. ex 1780. Ephem. Vindob. 1777. évf. 471. l.; 1778. évf. 23., 300., 590. l. — M. N. M. Acta Ürm. Fol. Lat. 2996.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 6618. ex 1779.

Az előadottak arról tanuskodnak, hogy az érdeklődés országsszerte ébredezett a katolikus népoktatás ügye iránt. Idevágó általános kormányrendeletekben sem volt hiány. A városokat figyelmeztetik, hogy házi pénztáraikból külön felhatalmazás nélkül is költekezhetnek nemzeti iskolákra.¹⁾ A királynő kimondja, hogy a kincstári urodalmakon ²⁾ és bányavárosokban ³⁾ haladék nélkül rendezni kell az iskolákat, hogy példát vehessenek róluk a többi földesurak. Minthogy a tanítóképzés minden igyekezet mellett csak lassan haladt előre s a községek nagy részét se biztatással, se fenyegetéssel nem lehetett rábírni, hogy tanítóikat a kerületek székhelyeire küldjék, 1779. február 12-én megengedi a Felsőg, ⁴⁾ hogy a kisebb mezővárosok és falvak a központi mintaiskola helyett a legközelebb eső, három- vagy négyosztályu, jól szervezett nemzeti iskolát is látogathassák és itt nyerhessék gyakorlati kiképzésöket. Nyilván ezen intézkedés folyománya volt ama fent érintett tény, hogy a 16 szepesi város tanítóit Lőcsére, és nem Kassára rendelték.

De bármennyire szorgalmazta Ürményi a népoktatás országos rendezését és bármily dicséretes buzgóságot fejtettek ki egyes városok és földesurak a nemzeti iskolák körül, mindez csak egy csepp volt a nagy szegénység, elhanyagoltság és közömbösség tengerében, melyet a régi rendszer rajzából megismertünk. Ha néhány száz iskolát sikerült is rendbe hozni, mi volt ez ahhoz a sok ezer községhez képest, melyeknek egyáltalán semmiféle iskolájok sem volt?

E tarthatatlan helyzetet senki sem érezte át jobban, mint Pál Gáspár. Az ő lángoló lelkesedése végtelenül keveselte, ami eddig történt. Rohamos lépésben szeretne volna meghódítani a kultúra számára a kietlen pusztaságokat, s azt kívánta volna, hogy mindazok, kiknek szavuk volt e szent ügyben, hasonlóan intenzív érzések hatása alatt gyorsan

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 4767. ex 1777. »Mit Vergnügen Placet,« írja a királynő az előterjesztésre.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4131. és 4297. ex 1778.; 3507. ex 1779.; 2258. ex 1780.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 496. ex 1778.; 1664. ex 1779.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 727. ex 1772.

és erélyesen cselekedjenek. Nem tud belenyugodni a hivatalos intézkedések lassúságába, s az 1779-ik év vége felé a helytartótanácshoz terjedelmes emlékiratot ¹⁾ intéz, mely a pozsonyi tankerület viszonyaiból indul ki, de az egész ország népoktatására vonatkozik. Megismerszik rajta a Projectum Budense hatása. Mária Terézia uralkodása alatt ez volt a legutolsó kísérlet a népoktatás fogamatossabb rendezése érdekében.

Az emlékiratból kiérzik a keserűség a végrehajtás lanyhasága fölött. Pál ezzel szemben mindvégig a szigorúságot hajtogatja. A vármegyéknek kell a népoktatás fejlesztését kezökbe venniök és a makacs községek ellenében a legszigorubb eszközöket alkalmazniök. Elmozdítás terhe mellett (sub amissione panis) és kivétel nélkül minden tanítónak el kell mennie a mintaiskolába, mert csak így indulhat igazi lendületnek maga az oktatás. Kötelezni kell a községeket az úti költségek fizetésére és arra, hogy megfelelő iskolai épületeket emeljenek. A falusi iskolákban még mindig türhetetlen állapotok uralkodnak, amennyiben a tanító nem ritkán a maga számára foglalja le a tantermet, s a tanítást saját szobájában végzi, amely rendszerint sötét, mint valami barlang (spelunca tenebrosa), s éléskamrául vagy baromfiak tartózkodó helyéül szolgál. A tanterem legyen legalább 4 öl hosszú és 3 öl széles; ablakai legyenek nagyok s kályhája ne oly terjedelmű, hogy a szoba felét elfoglalja. A legnagyobb szigorúsággal kell ellenőrizni az iskolába járást, »úgy hogy az egész ifjuság a 6-ik évtől a 8. és 9-ikig kényszerítettessék az iskolát látogatni, s viszont a tanítók naponként mintegy 5 órai tanításra köteleztessenek«. Ki kell mondani, hogy a tanító — az egyházi szolgálat kivételével — semmiféle más mellékfoglalkozást ne vállalhasson. Az egyházi hatóságokat is kötelezni kell, hogy az iskoláztatás fölött éberül és szigoruan őrködjének, mert a népnevelés sikere főképen azon fordul meg, vajjon az egyház kellően támogatja-e a politikai hatóságot. Ahol eddig történt valami, ott első sorban a helybeli lelkészek buzgólkodtak: így Bazinban, Szakolczán, Szent-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 6499. ex 1779.

györgyön, Tótprónán, Somorján, Baánban, Kiszucza-Újhelytt, Rajeczen, Bittsén, Zsolnán és Trencsénben. Ahol rendházak vannak — teszi hozzá Balassa gróf, — ott a szerzeteseket kell kötelezni nemzeti iskolák szervezésére és ellátására, s minden vármegyében meg kell nyerni az ügynek valamely előkelő és gazdag főurat, aki egyénisége és tekintélye súlyával működik közre a cél megvalósításában, lelkesedésből érdeklődik a népoktatás iránt s vármegyei gyűléseken védelmezi az iskolaügyet. Általában az egész vonalon a legnagyobb erővel kell eljárni, és a szélteben uralkodó közömbösséget a leghigorubb eszközökkel kell kiirtani.

Az érdekes emlékiratnak semmi fogamatja sem lett. »Ez az előterjesztés — írja Ürményi — mindaddig függőben marad, míg a nemzeti iskolák szabályozásának a pesti bizottság által tervezett ügy tárgyalás alá kerül és kegyelmes elhatározással el fog intéztetni.«

Ismeretes, hogy ez az érdemleges tárgyalás és királyi döntés Mária Terézia uralkodása alatt már *nem* történt meg.¹⁾

III.

Amikor a hazai népiskolák szervezéséről szólok, röviden meg akarok emlékezni az *árvaházakról* is. Emberbaráti intézetek voltak, de azokat a gyermekeket fogadták be, kik

¹⁾ Nem tekinthető ilyennek az 1780. évi május 19-én kelt udvari rendelet sem, melynek története a következő: Bécsben hírül vették, hogy a pozsonyi normális iskola nem mindenben követi az ausztriai mintát. Ezért Kiegler Nándor bécsi piarista rectort leküldik Pozsonyba, hogy az ottani mintaiskolát behatóan vizsgálja meg. A közte és ehrenfelsi Pál Gáspár közt megindult vitát (melyben alighanem az utóbbinak volt igaza) Felbiger közvetítő indítványára szakasztották félbe. A királynő most is megmarad azon álláspontja mellett, hogy a budai projectum rendelkezései majd csak a Ratio Educationis II. kötetébe vethessenek fel; csupán az órarendekre vonatkozó táblázatokat hagyja jóvá, e czímen: »Brevis Instructio pro iis, qui Nationalibus, seu vernaculis Scholis in Regno Hungariae et Provinciis eidem adnexis praesunt.« (Nyomtatvány ivrétben.) Ez az utasítás ötféle órarendi táblázatot tartalmaz: Négy, három, két és egy tanítós iskolák, továbbá tanítóképző tanfolyamok számára. A hatodik táblázat az összes rendes és rendkívüli tárgyak lajstromát foglalja magában. O. L. Udv. Kancz. 2049. ex 1780.

a népiskolába jártak. Rendszerint magukban az árvaházakban is folyt elemi oktatás. Ezért legcélszerűbben itt foglalhat helyet az a kevés, ami e téren a királynő uralkodásának utolsó évtizedében történt.

A régi rendszer idejéből már ismerjük a kőszegi és tallosi árvaházakat. Rajtuk kívül ama korszakból alig akad feljegyezni való mozzanat az árvák intézményszerű gondozására vonatkozólag. Némi nyomát találjuk egy árvaháznak *Pozsony* városában ¹⁾ és *Veszprém*ben: ²⁾ árvák nevelésére szánt alapítvány volt *Székesfehérvárott* is; ³⁾ *Selmeczbányán* pedig ⁴⁾ 1762-ben keletkezett 6—7 convertita gyermek befogadására képes kis árvaház, melyet a város, a bányakamara és a lelkészi pénztár tartottak fenn. De csak a tanügy orszá-

¹⁾ A legrégibb adatom 1770-ből való. Ebben az évben történt, hogy egy 300 ftos alapítvány 5%-a átadott »Orphanotrophio Urbis Posoniensis«. O. L. H. T. Distr. Poson. 1778. No 1. — Rosa Jupita 1778. júliusban folyamodik az árvaházba (ad Orphanotrophium Posoniense) való felvételeért. O. L. Ud. Kancz. 3676. ex 1778. — V. ö. 4237. ex 1778.

²⁾ Koller veszprémi püspök († 1773. ápr. 4.) már életében vett egy házat az Öreg-utczában, melyet árvaháznak szánt, és e czélból 6000 ftos alapítványt tett le. Az 1773. évi szeptember 6-án felsőbb helyen megerősítik az alapító levelet, azzal a hozzáadással: »ut ad idem Orphanotrophium recepti, praeferenter A catholicorum filii, in Rudimentis fidei, Moribus item ac Literis illucisue vestiti imbuerentur, subsistentiamque haberent, donec ad alicujus opificii tyrocinium habiles evaserint.« O. L. Ud. Kancz. 1625. és 4723. ex 1773. Az ügy további fejleményeit nem ismerem.

³⁾ Amade báróné még a Jézus-Társaság idejében 100,000 ftnyi alapítványt adott át Várossi Antal jezsuita atyának, hogy ez összegnek évi kamatait »in orphanos ad fidem convertendos« fordítsa, de csak attól az időponttól kezdve, amikor a templom és a székház építése befejezést nyert. »Postquam autem« jelenti Nagy Ignác székesfehérvári püspök 1778. október 15-én: »duo ex hac Residentia missionarii . . . complures ejusmodi orphanos, convertitarum proles, a praediis in urbem intulissent, caeque per domos civium distributae, victu et vestitu providendae fuissent, eisdem ex praedicto fundo liberaliter est subventum.« O. L. H. T. Distr. Bud. 1778. No 3.

⁴⁾ Selmecz város közönségének 1779. november 22-én kelt jelentése. O. L. H. T. Distr. Jaur. 1779. No 2. Az 1779. évben Batthyány hercegprimás azon gondolkozott, hogy az alsómagyarországi hét bányaváros számára Selmeczen egészen új, 50 árvára berendezett árvaházat alkosson. M. N. Múz. Fol. Lat. 2995.

gos rendezésének megindulásakor fordult a kormány figyelmé nagyobb mértékben az árvák ügye felé.

Eleinte a *tallosi árvaház* további kifejlesztése volt napirenden.¹⁾ Láttuk, hogy a pozsonyi mintaiskola felállítása után Talloson kezdték legelőször a sagani módszert alkalmazni. Ennek a köre tágult most évről évre. A szorosan vett elemi tárgyakon kívül tanították az intézetben a polgári építészetet, geometriát, rajzolást, zenét és gazdaságtant (különösen a földművelésbe vágó ismereteket). A selyemtenyésztés tanítása — mint e mű első kötetében²⁾ láttuk — eleinte Erdélyire volt bízva, de vezetése alatt semmi előhaladást sem tettek a növendékek, sőt az egész vállalat 2000 frtnyi kárt okozott az árvaháznak. A curator (Balassa gróf) most (1777. januárban) egy Juren Péter nevű egyént alkalmazott, ki méhészettel és selyemtenyésztéssel is foglalkozott, s e téren Zala megyében eredményesen munkálkodott. Ezenfelül Balassa még egy másik, gyakorlati módot eszelt ki, hogy Talloson fellendítse a selyemtenyésztést. Szerződést kötött a Fischer-céggel (compagnia Fischeriana), mely arra kötelezte magát, hogy két olasz családot telepít le Tallosra a végből, hogy az árvákat az cperfák művelésére és a selyemhernyók gondozására, sőt a gubók legombolyítására is megtanítsák. »A Fischer-féle társaság ily módon bevezettetvén, az ifjuság nemcsak az cperfák művelésében, hanem a selyem kezelésében is nagy tapasztalatot és gyakorlatot szerzett.« De az imént nevezett társaság csakhamar tönkre menvén, a selyemtenyésztés gyakorlati tanítása is szünetelt Talloson. Balassa ezért 1778 október havában új javaslatot tesz, s a selyemtenyésztés céljaira 2000 frt költségen külön épület felállítását tervezi. Az 1779-ik június havában kelt curator-i jelentés szerint már ismét folyik a selyemtenyésztés tanítása.

Az intézet jövedelmi forrásai is megszáporodtak. Gusztinyi nyitrai püspök 1000 frtot hagyott az árvaházra; Fekete György gróf 1500 frtos, Sztárai Antal gróf pedig 3000 frtos alapítványt tettek. A Gubasóczy János-féle 2700 frtos alapít-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 29., 3508., 4300., 5558., 6709. ex 1778.; 3531. ex 1779.; 390., 2786., 4758. ex 1780.

²⁾ I. köt. 192. lap.

ványi tőke, mely eredetileg a Jézus-Társaság pozsonyi társ-házát illette egy »haeretikus nemes ifju eltartása czéljából,« királyi engedéllyel a tallosi árvaházra ruháztatott át, s a jelzett tőke kamataiból két convertita ifju részesült ellátásban. Az 1778. évi július 10-én kelt királyi rendelet értelmében az árvaház a lotteria jövedelmeiből évi 1200 frt osztalékot kapott, melynek terhére az árvák számát 15-tel megsza-porították s egy új ápolónőt meg ductort alkalmaztak.¹⁾ A tallosi árvaház ekként örvendetes virágzásnak indult, amikor 1780-ban az egész intézetet áthelyezte a királynő Szempczre.²⁾

Az 1777-ik évben az ország területén új árvaház kelet-kezett, a *nagyszombati katonai árvaház*,³⁾ melyet Pettauból helyeztek át a volt jézustársasági collegiumba, illetőleg az egyetemi törzépület hátulsó felébe. Az intézetben 500 katonai árva kapott ellátást. A tisztek árvái bejártak a gymnasiumi

¹⁾ Már József császár uralkodásának idejébe esik az árvaház vagy-o-nának a tatái alapítványokból eredő gyarapodása. Minthogy ugyanis a szempei collegium oeconomicumnak Tatára áthelyezett és gazdasági tanul-mányokhoz kötött alapítványára mind kevesebben jelentkeztek s utoljára már a helyek legnagyobb részét (az alapítvány rendeltetésétől eltérőleg) gymnasiumi tanulóknak kellett adományozni, az 1780-ik év végével a kormány az Esterházy-féle 20,000 frtos alapítványi tőke kamatait lelkészi czélokra rendelte fordíttatni, a kinestárból befolyó évi 1400 frtot pedig megkapta a Tallosról Szempczre áthelyezett királyi árvaház. Ezen ösz-szezből 1100 frt szolgált a tanítók illetményeinek javítására és 100 frt jutalmakra; a fennmaradó 200 frtból három új helyet rendszeresítettek. O. L. Udv. Kancz. 4989. és 6330. ex 1780. V. ö. e mű I. kötetének 256. s kk. lapjait.

²⁾ Még pedig az ottani fegyházi épületbe. A fegyház viszont Tallosra került. O. L. Udv. Kancz. 440., 578., 946., 2161., 2375., 2386., 2667. ex 1780. Ephem. Vindob. 1780. évf. 244. és 251. l. — V. ö. Oratio quam pro die XIII. Maii anni 1780, dum sub praesidio excellentissimi ac illustrissimi Domini Domini Francisci de Paula e Comitibus Balassa etc. Regium Tallosiense Orphanotrophium Szemptzini collocaretur, adornavit Georgius Szklenár, Posonii, Landerer. 32. l. 8° (M. N. M. apróbb nyomtatványai közt).

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 1814. és 2946. ex 1775.; 483. és 6334. ex 1777.; 466. ex 1778. Kezdetben arról volt szó, hogy a pettaui árvaház Esztergomba vagy Komáromba vagy Budára jöjjön, a volt Jézus-Társaság valamelyik épületébe. De a magyar kormány e terveket ellenezte, mert a szóban levő ingatlanoknak ilyenmü felhasználása az alapítók célza-taiba ütközött volna.

előadásokra is, míg a közkatonák árvái rendszerint csak az elemi iskola tárgyait tanulták magában az intézetben, mely e végből 7 német nyelvmestert tartott. Az árvaház a bécsi hadi tanács rendelkezése és vezetése alatt állott; 1779. június 6-án megtekintették Mária Krisztina főhercegnő és Albert szász-tescheni herceg.¹⁾

A bécsi kormányt ezeken felül már a hatvanas évek végén az a gondolat foglalkoztatta, hogy, miként az ország dunáninneni részeinek megvan a maga árvaháza Talloson, úgy az ország többi három kerületében is czélszerű volna ily országos intézetet teremteni. Tiszán innen Eger, Tiszán túl Nagyvárad²⁾ volna e czélra alkalmas. A kőszegi árvaházról akkor még senki se vett tudomást, s ennél fogva a dunántúli részekben Pécs városát szemelték ki az új árvaház helyéül.³⁾ Azonban a viszonyok másként fordultak, s a dunántúli részek árvaháza Sopronban alakult meg.

A *soproni árvaház*⁴⁾ alaptőkéjének legnagyobb részét ehrenfelsi Voss Károly hadbiztos özvegye, szül. Lanius Anna Dorottya tette le, aki 1768. augusztus 22-én kelt végrendeletében emeletes házat és 50,000 frtnyi vagyonát egy helyben felállítandó katolikus árvaház czéljaira hagyta, 12 fiú és 12 leány számára. Az örökhagyó halálával megnyílik az árvaház, és 1772. november 15-én az intézet »administratiója« (a jézustársasági rectorból és Sopron város tanácsából

¹⁾ Ephem. Vindob. 1779. évf. 283. l.

²⁾ Nagyvárad helyett később Debreczen városa került szóba. E városnak a királyi kincstár ellenében 105,000 frtos követelése volt. Ebből a követelésből Debreczen városa »különös hűsége jeléül« 30,000 frtot elengedett és illetőleg ezen összeget ajándékol felajánlotta a kincstárnak. Az 1774-ik évi tisztújításra kirendelt királyi biztosnak, Forgách Miklós grófnak ajánlatára a királynő ezen összeget elfogadja és Debreczen városában felállítandó árvaház czéljaira tőkésített mindaddig, míg az alapítvány a szükséges összeget eléri. O. L. Udv. Kancz. 5665. ex 1774.: 3716. ex 1778. Ez az eredete a debreczeni kath. Theresianumnak, mely azonban csak 1863-ban nyílt meg. V. ö. György Aladár: Emberbaráti tan- és nevelő-intézeteink. Budapest, 1896. 78. l.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. Hung. Palf. No 2. Fasc. 27.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 46. ex 1768.; 1572. ex 1779.; H. T. Distr. Jaur. 1778. No 4 (megtalálható a »Distr. Poson. 1778. Fasc. 4« jelzetű csomagban, ahová nyilván tévesen került); U. o. No 2. ex 1779.

alkotott bizottság) már egyességet köt a vállalkozóval a gyermekek élelmezése végett. Az árvaházban ekkor volt egy pater familias, egy instructor (ki az olvasást és írást tanította), két árva-anya és egy lelki-anya (beneficiatus). A részletes szervezet és házi rend (Stift-Reguln) a bécsi árvaház szabályai szerint készült 1772. évi június 16-án.

Ily szervezetben működött az árvaház 1778-ig, amidőn a kormány az intézet szabályozását és királyi gondoskodás alá vételét elhatározta. E végből Okolicsányi Imre cz. püspök és helytartótanácsos megjelent a hely színén, s az ő jelentése alapján a következő tervben történt megállapodás:

Mindenek előtt arra volna szükség, hogy az intézet alapjai gyarapodjanak. A Voss-féle alapítványon (akkor 53,000 forint) kívül négy új jövedelmi forrás jöhet szóba: Egyik a Gensel-féle 5000 forintos alapítvány, mely azonban nem csatolható az árvaházhoz, mert kamataiban csakis a politikai és orvosi tudományok hallgatói részesülhetnek. Ellenben felhasználhatók a jelzett célra a báró Praun-féle 1000 és a Szabó-féle 200 frtos alapítványok, melyek convertiták javára létesültek. Figyelembe jöhet továbbá a Lakner-féle alapítvány, melyet a protestáns vallású végrendelkező három egyenlő részre kívánt osztatni: egyik rész a városi kórházat illeti, a másiknak a kamatai egyetemi hallgatók felsegélésére fordítandók, a harmadik a török fogságba került soproni polgárok kiváltására, vagy ha ilyenek nincsenek, soproni polgárok elárvult leányainak kiházasítására szolgál. Ezt a részt (13,040 forintot) véli Okolicsányi az árvaházi alaphoz csatolhatónak, és pedig akként, hogy a kamatjövedelem két harmadából fiúk, egy harmadából leányok nevelendők, minden esetre katolikus vallásban, még ha az árvák szülei protestáns vallásúak voltak is. Az árvaház épülete megfelelő; de mivel a belvárosi elemi iskolától kissé távol esik, magában az intézetben kell két osztályu nemzeti iskolát állítani. Hogy az árvák ép úgy, mint Talloson, geometriát és építészetet, gazdaságot és selyemtenyészést tanulhassanak, az országos lotteriának a tallosi intézet számára átengedett jövedelmi része ide volna áthelyezendő.

A helytartótanács és az udvari kancellária e javaslat-

hoz a következő módosításokkal járulnak hozzá: 1. A Lakner-féle alapítvány terhére felveendő protestáns árvákat *nem* kell kényszeríteni a katolikus nevelésre. E módosítást maga a vallásbizottság ajánlja, mely tény — mint az idők változásának szembetűnő jele — különös figyelmet érdemel. 2. Az egész javaslatot ki kell adni Balassa grófnak, mint a tallosi árvaház kir. curatorának hozzászólás végett, de már előre ki kell mondani, hogy a lottó-jövedelem semmi esetre sem helyezhető át.

Amíg ezek történnek, folyamatba jó a *kőszegi árvaház* szabályozása is.¹⁾ Niczky főigazgatónak, úgyszintén a győri püspöknek az volt a szándékuk, hogy ennek az intézetnek alapítványait átvitetik Sopronba s egyesítik az itteni árvaház alapjaival. E kétséggkívül helyes tervet — melynek megvalósítása esetén a dunántúli részek valóban jól szervezett és népes árvaházat kaptak volna — a szombathelyi püspök hiusította meg. Az árvaház továbbra is Kőszegen marad, az Adelffy-féle alapítvány jövedelmeinek megtakarított részéből új épületet kap, a tallosi árvaház mintájára szervezkedik, négy osztályu nemzeti iskolával bővül és kormányhatósági felügyelet alá jut.²⁾

Ez alatt Bécsben tovább fontolgatják a soproni árvaház szabályozását. A királynő, jóllehet elvi kifogása ninesen, idegenkedik a részleges intézkedéstől, s az árvákról való gondoskodást — mint már a budai projectumban ³⁾ is kifejezésre

¹⁾ O. L. II. T. Distr. Jaur. 1778. No 4.

²⁾ Az 1780-ik évben megállapított tervezet szerint a régibb alapítványok biztos összege 5000, Kőszeg városának az áldomáspénzekből eredő alapja 3406, az Adelffy-féle hagyaték 81,254 frt. Ez összesen 89,660 frt, vagyis: évi 4737 frt jövedelem. Az árvák száma 58 (10 fiú és 18 leány), továbbá feltehetőleg 20 convictor. Ezeket is számba véve, az összes jövedelem 6337 frt, az összes évi szükséglet 5664 frt. — M. N. Múz. Acta Ürm. Fol. Lat. 2995.

³⁾ Ine a Projectum Budense néhány idevágó intézkedése (O. L. Udv. Kancz. 3993. ex 1778.): A városok minden 100 frt jövedelem után fizessenek 2 aranyat az árvaházak javára. Minden városi ingatlan eladásakor 100 frt után két forint az árvaházat illesse. Továbbá: »ab comiciis vagis, si qua in urbe ad edendas in scenam fabulas commorantur, ab mimis, histrionibus, circulatoribus, verbo: omnibus, quiqui otiosis nego-

jutott — országosan akarja rendeztetni.¹⁾ Tömérdék a tenni való. Az ügyet kevés kivétellel mód fölött elhanyagolták Magyarországon. Az árvaházak a hasznos polgári életnek mentik meg azokat a gyermekeket, kik különben elzülénének; jámbor, erkölcsös és munkás életre szoktatják, s oly mesterségekre tanítják őket, melyekből az ország gazdasági élete új erőforrásokat meríthet. Látni való, hogy már nem a térítés, a máshtitieknek a katolikusk vallás számára megmentése az a szempont, melyet a királynő kijelöl. Az állami cél, a polgári haszon az uralkodó elv. A királynő meghagyja a helytartótanácsnak, hogy a tanulmányi bizottsággal dolgoztassa ki az egész országra szoló szervezetet, melynek három részből kell állania: Az első az árvaházak gazdasági és kormányzati viszonyait szabályozza; a második a tanulmányi elveket tűzné ki, s megállapítaná, hogy a mindenkire nézve kötelező elemi tárgyakon kívül milyen gyakorlati irányu foglalkozások volnának az árvaházakban taníthatók; a harmadik rész a házi rend kellőkeit foglalná magában. Első sorban oly helyeken kellene árvaházakat felállítani, ahol nemzeti főiskola vagy legalább jól szervezett nemzeti iskola van. Mindezekre nézve czélszerű lesz a tanulmányi főigazgatók véleményét kikérni . . .

Az árvaházak ügye ekként kedvező mederbe jutott. De az országos rendezés a királynő életében látható alakot már nem öltethet. Itt is, mint sok más téren, úgyszólván csak elveket hagyott Mária Terézia örökségkép utódaira.²⁾

tiis alienigenae hic alimenta aucupantur, arbitris Senatus definiendum aliquid exigere licebit. Omnes opificum cactus innumeros defectus pecunia expiare cogunt: ex hac congesta summa partem huic instituto et illorum posteris proficuo donabunt. Részletes szabályzatok és házi rendek készítenők. Az árvaházak azért is fontosak, mert jó néptanítókat is nevelnek stb.

¹⁾ O. L. II. T. Distr. Jaur. 1779. No 2; Udv. Kancz. 1572. ex 1779.

²⁾ Még a királynő uralkodásának utolsó évében merült fel egy Váczott létesítendő felsőbb fokú árvaház eszméje, melyben nemes származású árvák philosophiai tanulmányaik befejeztéig nyertek volna elhelyezést. E czélra Migazzi Kristóf, a váczi egyházmegye administratora, jövedelmeiből évi 2000 frtot kívánt lekötöni. O. L. Udv. Kancz. 922. ex 1780..

IV.

A *temesi bánságot* 1778. június 6-án csatolták az anyaországhoz. A magyar közoktatásügyi kormány hatósága alatt álló terület ekként tetemesen kibővült. Fontos tudnunk, hogy az új közigazgatás mily állapotban találta a volt bánság iskolaügyét,¹⁾ és közművelődési szempontból milyen nyomot hagyott Mária Terézia uralma ezen a vidéken, ahol a törökök kivonulása után²⁾ »a fülemile költői szava és a pacsirta víg dallama helyett csak a varjak és szarkák károgása, vagy felváltva a baglyok éjjeli gyászdala hallatszott,« ahol mér-földekre terjedő posványok és víztengerek ártalmas párolgása tette sűrűvé a levegőt, mely súlyosan nehezedett emberre és állatra, s ahol az utas néha naphosszat nem látott élő lényt, csak az ősi rengeteg fenevadait.

Nem lehet tagadni, hogy gazdasági és közművelődési tekintetben soha el nem enyésző érdemeik vannak azoknak a kormányhatóságoknak, melyekre Mária Terézia a bánság sorsát bízta.³⁾ Hasztalan hányják fel némelyek azt a különben el nem vitatható tényt, hogy a bánság természeti kincseinek Ausztria számára való kiaknázása napi renden volt, s hogy e jól jövedelmező új gyarmat szűz erejének hasznosítása valósággal rendszerré vált, kivált mikor a királynő 10 millió forintért elzálogosította a bánságot a bécsi banknak (1759—1769). E tények el nem homályosíthatják azt a másikat, hogy a kormány cél tudatos és következetes eszközök alkalmazásával emberileg lakhatóvá tudta tenni e vadont, hogy

¹⁾ E cikkelyben és a következőben csakis a tulajdonképeni bánsági területek iskoláiról szólok. A katonai határőrvidék iskoláit továbbra is a cs. hadi tanács gondozta. Történetüket már mások megírták. Lásd Helfert: id. m. 448—452. l. — V. ö. Tordai György: A nyilvános nép-oktatás kezdete és szervezése végvidékünkön. Pancsova, 1898. 33. s. kk. II.

²⁾ Grisellini Ferencz: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen. Wien, 1780. I. 150. l.

³⁾ Nem szólunk itt a magyar nemzeti érdekekről, melyeknek kielégítését a bécsi császári hatóságoktól hiába várta volna ekkortájt bárki. Hiszen még az anyaországban sem részesültek ezen érdekek figyelemben, holott itt nem császári, hanem királyi hatóságok kormányoztak.

rendes közigazgatást teremtet meg, hogy figyelmét a közgazdaság minden ágának előmozdítására irányozta, a len-, kender- és dohánytermelésre ép úgy, mint a selyemtenyésztésre; hogy utakat építtetett, csatornákat ásott, folyókat szabályozott, mocsarakat száríttatott, hogy a munkás nép lakta községeknek egész sorát alkotta meg, új és okszerű telepítések rendszerével.

Nem csekélyebb gondot fordított a bécsi kormány arra, hogy a bánságban az egyházak megtalálják fejlődésök természetes feltételeit, s hogy a közműveltség elemeinek elcsajátítására legyen mód és alkalom.

Szentkláray ¹⁾ kutatásai szerint már 1766-ban, vagyis jóval az ausztriai tanügyi reformok előtt elrendelték Bécsből, hogy minden róm. kath. hitközségben iskolát kell nyitni és tanítót kell alkalmazni. Ehhez képest a német (róm. kath.) telepítvényekben egymás után nyíltak meg a népiskolák: 1766-ban Zsombolyán, Szakálházán és Schöndorfon, 1767-ben Csatádon és Nagy-Jécsán, 1768-ban Grabácson, 1769-ben Bogároson, 1770-ben Kis-Jécsán, Heufelden, Mastortban, Marientfelden, Albrechtsfluron, Blumenthalban és Segenthauban, 1771-ben Szent-Huberten, Seul-Tourban, Charlevilleben, Wiesenhaidon, Kreutzstättenben, Lichtenwaldon, Aldringenben és Charlottenburgban, 1772-ben Triebswetterben, Gottlobon és Osternben. A kincstár pénzzel is támogatja a német iskolák felvirágzását. Így a lippai, újaradi, guttenbrunni és zsombolyai tanítóknak, kik már maguk nem győzték az oktatást, praecceptorok tartására évi 40—40 forintot engedélyez. Ez 1770-ben történt, s ugyanekkor felhívja az udvari kamara a temesvári országos adminisztrációt, hogy komolyan vegye gondjába állandó iskolai alapnak a megteremtését. Az 1772-ik évben a sagani katekismusnak a bánáti róm. kath. iskolákban kötelező behozatalát rendeli el a Felső.

Mindezen intézkedések azonban még nem viselik magukon rendszeres iskolai administratio jellegét. Ilyenről csak azon időponttól kezdve lehet szó, melyben a Felbíger »Allge-

¹⁾ Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár, 1879. I. köt. 227. lap.

meine Schulordnung«-ját a bánságra is kiterjesztették, és mikor Temesvárott is megalakult a normális iskolai bizottság.¹⁾ Tagjai a politikai kormányshöz kebeléből Pokatsch Rudolf (együttal előadó) és Rüstel János tanácsosok, továbbá Sonnenburg Berthold titkár; elnöke Sauer Venczel gróf, udvari és kormánytanácsos; utólag (1775. febr. 4.) a csanádi püspök legfelsőbb engedéllyel még Wallpoll káptalani prépostot és Kollenbach kanonokot nevezte ki a bizottságba.

A temesvári bizottság 1775. január 14-én tartja meg első ülését, s mindenek előtt az állandó iskolai alapról tanácskozik. Ennek megteremtése nagy nehézségekkel járt, mert a bánságban sem földesurak, sem javadalmas főpapok, sem birtokos szerzetes rendek nem voltak; az egyedüli és kizárólagos földesur (domina terrestralis) maga a királynő. Ennélfogva kezdetben minden iskolai kiadás, jelesen a Temesvárott szervezendő mintaiskola költsége is csupán a kincstárból fedezhető. Későbbre a bizottság a következő jövedelmi forrásokat jelöli meg: Minden lelkész évi 2 frtot fizetne az alapba, s azonkívül végrendeletileg köteles volna az alapról megemlékezni. Minden táncmulatságban résztvevő egyén 10 kr-t fizetne e czímen; minden szindarab és mutatóványos előadás (pl. kötél-tánczolás) után s a fogyasztott bornak minden akója után bizonyos illeték folyhatna az iskolai pénztárba, úgyszintén a bitang marha elárúsításából befolyó összegeknek egy része is mindenkor az alap javára volna elszámolandó.²⁾

¹⁾ *Források*: Bécsi udv. kam. levélt. Bannater Hof-Kammer-Acten, fasc. 13,469.; O. L. Ud. Kan. 4828. ex 1778.; Kincst. Oszt.: Temesvári kameralis administratio iratai, fasc. 65. (No 25) ex 1771—1777.; fasc. 10.; továbbá No 286, 148. tétel: »Index und Registraturbuch in Schulsachen, vom 30-ten Nov. 1775 bis anno 1778.« (Ezen iratok évtizedekig porladoztak és romlottak a temesvári m. kir. pénzügyigazgatóságnál. Az enyészettől Baróti Lajos mentette meg. Az ő figyelmeztetésére hozták fel az országos levéltárba azt, amit még megmenteni lehetett). — V. ö. Baróti Lajos: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. Temesvár, 1893. — U. az: Bánsági német iskolák múlt (XVIII.) századbeli kimutatása (Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Értesítő. VI. évf. 1890. 56—61. lap).

²⁾ »Hierzu wäre kein schicksamerer Fundus, als der Einfluss von den sogenannten *Poitanquen*, respective von dem sich verlaufenden Viehe.«

Hogy e javaslatokat (legalább nagyobb részöket) jóvá hagyták, azt a későbbi fejleményekből következtetem; egyfelől abból, hogy a kincstár az 1776-ik évben a temesvári mintaiskolára utalványozott 4400 frtot csak előlegnek tekinti, melyet »ad camerale« vissza kell fizetni, másrészt abból, hogy az iskolai alap jövedelmei közt csakugyan találunk a fent érintett illetékekhez hasonlókat. Így az 1776-ik évben Temesvárott színi előadásokat tartottak, melyeknek mindegyike után 30 krt kapott a szóban levő alap; ugyanabban az évben Unger Mátyás babaszínházából (Marionetten-Spieler) 8 frt 40 kr. folyik be s az álarczos bálókból 983 frt 45 kr. áll rendelkezésre; 1777-ben a temesvári kerületből tekopályák és billardok használata után befolyik 44 frt, továbbá a megengedett időn túl való zenélésért 24 frt 30 kr.

A temesvári német tannyelvű (róm. kath.) normális iskola 1775-ben tényleg megnyílik; eleinte (úgy látszik) Poppovics István házában tanítottak, melyet évi 320 frton vett bérbe a kincstár, később a német városházban nyert otthont az iskola. Igazgatóul a temesvári administratio valami Lepper nevű egyént ajánl; Bécsben azonban a 32 évi katonai szolgálatban megrokkant Spenkuch János Konrád volt császári századost, aki az új módszerben való jártasságát okirattal bizonyítja, teszik meg igazgatónak évi 500 frt fizetéssel és 100 frt szálláspénzzel, melyhez később még 150 frt úti átalány járult. Tanítókul kinevezik Prerodnig (alias: Pregotnek) Antalt, Marck Frigyes, Slawa Antalt és Haag Józsefet, kik közül az első három Bécsben tanult és onnan indult új állomáshelyére. Személyenként 300 frt fizetésben és 75 frt szálláspénzben részesülnek. Ugyanannyi a hitoktató illetménye is. Az iskolát ellátják a szükséges butorokkal és tanszerekkel (többek közt matematikai eszközökkel); tankönyvei, melyeknek legnagyobb részét Temesvárott nyomják, azonosak a bécsiekkel. Szervezete és tanterve egyébként olyan, mint akár a pozsonyié, akár a monarchia más részeiben fennálló mintaiskolaké.¹⁾ Hatása leginkább a vidéki tanítók képzésében

¹⁾ Az iskolát, kellő alap hiányában, 1779-ben a feloszlás veszedelme fenyegette. Azonban Niezky gróf jól megokolt javaslatára a szük-

nyilvánult. Évről évre látogatják nagy számmal a bánsági német tanítók, kik 6 hétig tartó rendszeres tanfolyamokban sajátítják el az új módszert. Temesvárra utazásuk költségeit rendszerint az illető községek fedezik. Karlitzky Albert igazgató (Spenkuch hivatali utóda) 1777. december 21-éről keltezett felterjesztésében azt jelenti, hogy a normális módszer a bánsági német iskolákban majdnem mindenütt gyökeret vert.

A temesvári bizottság azonban nemcsak a mintaiskola révén igyekezett az elemi oktatás színvonalát emelni, hanem általános érvényű szabályrendeletekkel is, melyeknek fogadtatását félévi beszámoló jelentések útján szigorúan ellenőrizte. Különösen Karlitzky János hivatalba lépése óta (1777. aug.) mutatkozik e téren élénkebb tevékenység. Az országos administratio elrendeli, hogy az oktatás az egész bánságban mindenütt november, legkésőbb december hóban kezdetét vegye; hogy a községek kellően gondoskodjanak az iskolai szükségletekről, hogy a tanítók pontos szorgalmi naplót vezetessenek a tanulók iskola-látogatásáról és haladásáról, s hogy csakis a temesvári bizottság tudtával fogad hassanak fel lelkészek vagy községek iskolamestereket. A szegényebb községek kincstári segélyekben részesülnek, hogy tanítóikat jobban fizethessék. Így pl. a temesvári kerületnek 11 helysége együttesen évi 216 frt kincstári segítséget kap.

Ily tervszerű munkásságnak köszönhető, hogy az 1778-ik évben, amikor a bánság visszacsatolása kezdetét vette és a három új vármegyének a nagyváradi kir. tanulmányi főigazgató alá helyezése végbement, a jelentékenyebb római kath. hitközségekben már mindenütt rendezett elemi iskolákkal találkozunk. Niczky Kristóf királyi biztos jelentése szerint a temesvári kerületben volt ekkor 29 német elemi iskola, a csatádiban 26, a lugosiban 3, a versecziben 2, összesen 60 iskola. Két tanító működött Temesvárott (a Józsefvárosban), Új-Bessenyőn, Lippán, Rékáson, Nagy-Becsikereken, Zombolyán és Német-Szent-Miklóson; Verseczen 3 tanító volt, a többi községekben egy-egy. Különös látogatottságnak örven-

séges költségeket (többek közt a temesvári árvaházi alap bevonásával) előteremtették, s az iskola ezután biztonságban folytathatta működését. V. ö. O. L. Udv. Kancz. 5588. és 5895. ex 1779.

dettek a temesvári, gyarmathai, szakálházai, bruckenauai, új-aradi, zombolyai, német-szent-miklósi, perjámosi és verseczi iskolák. Rendszerint minden iskola *egy* helység *céljainak* szolgált; kivételes helyzetben voltak Greifenthal és Königs-hofen, melyek — miután együttesen csak 58 iskolai korban levő gyermekek volt — közösen *egy* tanítót tartottak; hasonlóképen Charlottenburg, Aldringen, Neuhoft, Buchberg és Lichtenwald összesen 24 iskolázható tanulóval.

Végül, 1778 óta, megindul a délmagyarországi bányavidékek oktatásügyének rendezése is.¹⁾ Oraviczán 321 iskolaköteles gyermek volt, holott az épület csak 150-et fogadhatott be; hasonló viszonyok uralkodtak Dognácskán, Szászkán, Moldován, Bogsánban és Resiczán. Az iskolai épületek kibővítése s a tanítói javadalmazások emelése tárgyában 1778. június 25-én teszi meg a cs. kir. bánsági bánya-igazgatóság részletes javaslatait, melyeknek legnagyobb részét jóvá is hagyja a Felső (1778. szept. 11.).

Ha mindezekhez hozzáadjuk azt, hogy a tanítóknak két harmada (összesen 47) a temesvári mintaiskolában nyerte gyakorlati kiképzését, bizvást állíthatjuk, hogy a bánsági német iskolák állapota az adott viszonyok közt teljesen megnyugtató volt. És midőn a hazai kormányzók vette át az ügyek vezetését,²⁾ nem kellett egyebet tennie, mint hogy a magyar államiság irányában fejleszse tovább azt, amit az ausztriai kormány (mely szervezni mindenkor jól tudott) aránylag rövid idő alatt megalapított. Sajnos, hogy az incorporatio nyomában járó ideiglenesség állapota, nemkülönben a

¹⁾ Bécsi udv. kam. levélt. »Geistlichkeit in denen Bannatischen Bergwerken.« Fasc. 2189. No 3293. ex 1778.

²⁾ Az 1779. és 1780. években a bánsági iskolák ideiglenesen még a visszaesatolás céljából kiküldött országos bizottság közvetlen vezetése alatt állottak. V. ö. O. L. Udvt. Kancz. 2984. ex 1779. A költségek is még a kincstárból fedeztettek (O. L. Udvt. Kancz. 3821. ex 1779.; 4715. ex 1779. stb.) azon elvből kifolyólag, hogy a volt bánságban a kincstár a földesúr. »A consequenti cum pro hic et nunc totus adhuc Districtus ad Cameram Jure Terrestrali pertineat, provisio quoque Scholarum Nationalium Germanicarum in Civitatem Temesvariensem introductarum, donec eadem Civitas in moderna providentia permanserit, aerario Camerali incumbat.« 1779. szept. 24-iki udvt. rend.

Mária Terézia királynő halálával bekövetkezett új korszak e természetes fejlődésnek, e nemzeti jellegű kiépítésnek egyelőre, sőt — mondhatni — egészen a legújabb időkig gátat vetett.

V.

A német, olasz és francia (vagyis katolikus) telepések iskoláit aránylag rövid idő alatt rendbe lehetett hozni, mert e községek lakosai a művelődésre eleve fogékonyabbak voltak, s számuk is mintegy hatszorta kisebb a bánság többi lakosaiénál. Grisellini ¹⁾ a hetvenes évekből való hivatalos kimutatás alapján írja, hogy a bánásznak 317,928 főnyi lakosságából 43,201 volt német, francia és olasz eredetű, 5272 cigány, 8683 bolgár és 353 zsidó; ellenben a görög nem egyesült vallásu rácoknak és oláhoknak (szerbekről és románokról ekkor még senki se beszél), vagyis hivatalos nyelven az illyreknek összes száma 260,419. Ezekből 78,780 rác és 181,639 oláh.

E különben nem pontos statisztika annyit bizonyít, hogy a bánság lakosságának túlnyomó nagy része a görög nem egyesült hitet vallotta, s hogy az oláhok jóval többen voltak, mint a rácok.

A *bánásági illyrek* — tartsuk meg egyelőre e helytelen elnevezést — a műveltségnek sokkal alacsonyabb fokán állottak, mint a németek.²⁾ Főleg az oláhok voltak hihetetlenül

¹⁾ Id. műve 196. lapján.

²⁾ *Források*: O. L. Ud. Kancz. Acta der illyrischen Hofdeputation de anno 1760 (6, 23); 1761. (No 14); 1767.: No 37; 1769.: No 127, 152, 180, 224, 263; 1770.: No 65, 78, 80, 120, 134, 159; 1771.: No 4, 92, 94; 1772.: No 21, 31, 35, 163; 1773.: No 116, 117; 1774.: No 29, 85, 86, 87, 166, 171, 213, 271, 272, 288, 294; 1775.: No 8, 22, 59; 1776.: No 78, 81, 82, 87, 162, 186, 200, 239, 242, 311, 312, 313, 319, 326, 349, 353, 362, 364, 385, 386, 409; 1777.: No 136, 139, 183, 271, 322, 354, 355, 370, 371. — *Illyrica* (Kees György iratai) 1760—1777.; 1777—8. — *Miscellanea Illyrica Deputationalia*, fasc. I. (1771—1778.). — O. L. Ud. Kancz. 1032. ex 1775.; 372. ex 1778.; 4259. ex 1778.; 4828. ex 1778. — Temesv. orsz. adm. iskolai bizotts. iktatókönyve a 89. számtól kezdve.

elmaradva. Az 1767. és 1768-ik évi hivatalos jelentések szerint a bánság minden látogatóját elfogja a szomorúság, ha látja e nem tehetségtelen, de durva, babonás, saját vallását nem ismerő népet, mely még emberi minvoltának sincsen tudatában. Egyedüli foglalkozása a baromtenyésztés; papjai is műveletlenek, vagy a paraszt sorsával nem törődők, úgy hogy az ifjuság a maga hibáján kívül nyersen és bután (crud und verstockt) növekszik fel. Az egész bánságban csak 24 tanítójok volt; elenyésző csekély szám a lakosság nagy tömegéhez képest.

Valamivel műveltebbek voltak a rácok: 1768-ban összesen 53 tanítójok volt, ami talán Nenadovics Pál gör. n. egyesült metropolita buzgólkodásainak köszönhető, akinek a Felség még 1752-ben szívére kötötte volt iskolák felállítását, »hogy ekként a nemzet fiai mind a klérusban, mind a katonai és polgári rendben kiemeltessenek a tudatlanságból, és az Isten dicsőségére, a legmagasabb szolgálatnak meg a közjónak előmozdítására a tudományokban és jó erkölcsökben nevelődhessenek«.

Azonban a tényleg fennálló, kevés számú rác iskolákban is egyoldaluan folyt a tanítás; többnyire csak memorizálásból és különleges célhoz igazodó olvasásból állott. Temesvárott még a török időkből maradt fenn három görög nem egyesült hitfelekezetű triviális iskola, melyeknek 1770-ik évi állapotát így írja le az ottani rác magistratus:

»Itteni iskoláinkban, *úgyzinte a hitfelekezetünkhöz tartozó s az országban fennálló többi iskolában* az olvasáson kezdik a gyermekek, s alig hogy a betűkkel megismerkedtek, legott rájuk kényszerítik az úgynevezett horologiont vagy köznyelven csaszoszlovot (latinul breviumot), mely a reggeli, déli, estvéli és éjjeli imádságokat és az összes kánoni órákat tartalmazza; a fiatal gyermekeknek e könyvet, még mielőtt jól tudnának olvasni, szószerint meg kell tanulniok, akár azért, hogy mentől előbb szokjanak az isteni félelemhez, akár hogy a pap uraknak a templomban és az isteni tisztelet alkalmával vagy a templomon kívül a szentségek kiszolgáltatásában ügyesen segédkezhessenek és elviselhetetlen terhökön néha-néha könnyítsenek. Ezzel az úgynevezett horologionnal

legalább két évig foglalkozik a fiatalság. Mikor ezt végig tanulták, az iskolamesterek bevett szokás szerint elővételik velők Dávid zsoltárkönyvét és felírnak nekik néhány szabályt, melyekkel az ifjaknak a harmadik évben kell megpróbálkoznik. Ha már most egyik-másik növendék a lefolyt két esztendőben nem haladt annyira, hogy képes legyen a zsoltárkönyveket elolvasni, végig kell mennie az egész psalteriumon, s minden szónak az olvasását először meg kell tanulnia, akár ismerje a betűket, akár nem. A jobb tehetségű fiúnak azonban az említett horologium után mindjárt könyv nélkül meg kell tanulnia Dávid zsoltárkönyvét, egyszersmind a hymnuszok könyvét is, köznyelven katanasiát, melyet az ifjuság nemesak memoriter megtanul, hanem a benne levő összes husvéti, karácsoni, pünkösdi, nemkülönben a Szűz-Máriára, apostolokra, hitvallókra, vértanúkra és szentekre vonatkozó összes hymnusokat is keleti dallam szerint ügyesen és pontosan elénekelni tartozik. Ezzel a két könyvvvel is legalább két esztendeig bajlódnak a fiúk, ha a templomban olvasni és énekelni s a chorusban segíteni akarnak. Mindezeket követi a próbakő (Versuchungs-Stein), vagyis Szent Pál és a többi apostolok leveleinek olvasása. Amelyik tanuló ezt a könyvet is el tudja olvasni, már az reményt táplálhat az egyházi rendbe való felvételhez; mert ezt a könyvet állapította meg a beavatásukat és felszentelésüket kérő egyének képességének és tudományának próbájaként az egyházi hatóság, úgyszinte a szent evangeliumot is, mely végső czélja a triviális iskolákban felkarolt összes tanulmányainknak. Az írásban és számolásban egyáltalán nem gyakorolják magukat a papi pályára törekvők, mert a papoknak minálunk ritkán van szükségök az írásra és számolásra. Azok az ifjak ellenben, kik az egyházi rendhez megkívánt tehetséggel és memoriával nem rendelkeznek, vagy pedig e pályához kedvet nem éreznek, az apostolok leveleinek olvasásához érve, rendszerint minden további késedelem nélkül búcsút mondanak az iskolának. Ha az ilyen fiu 5—6 évi iskolai tanulás után szerencséjére oly kereskedő mellé kerül, aki tud írni és számolni, akkor itt tanulja meg az írást és számolást, s csak ennek utána nyer alkalmazást az üzletben. Ha azonban valamelyik mesteremberünkhöz kerül (akik kevés

számlát irnak s künnlevő követeléseiket, bevételeiket és kiadásait maguk szokták tollukkal kiszámítani), akkor megesik, hogy az ily ifju nemcsak nem tanulja meg az írást és számolást, hanem azt a kevés olvasást és éneklést is, amit 5—6 éven át nagy fáradsággal és költséggel meg idővesztéssel könyv nélkül elsajátított, a legrövidebb idő alatt teljesen elfelejti.«

Ezen érdekes jellemzésből megértjük azt, hogy a görög nem egyesült rácz iskolákat is főleg csak azok látogatták, kik pópák akartak lenni s az iskolák egész tanulmányi menete ezen ifjak szerint volt megállapítva. A ráczok iskolái sem voltak igazi népiskolák a parasztsorsban levők számára; még a közönséges életben használt nyelvre sem tanították meg a gyermekeket, hanem az egyházi (ó-szláv) nyelven írott és nyomtatott szent könyveket betűztették meg emléztették velők.¹⁾ Akik nem egyházi czélokból keresték fel az iskolát, majdnem tudatlanul léptek ki belőle.

Az »illyr nemzet« népiskoláinak e fejletlen állapota nyilvánosan szóba került az 1769-ik évi karlóczai nemzeti congressuson. Hivatalosan elismerték, hogy a bácsi egyházmegye kivételével mindenütt nagy hiányok forognak fenn; a községek nem gondolnak sokat iskoláikkal, nyomorult ellátást adnak tanítóiknak, akik rendszerint egyházi szolgálatokat is teljesítenek; a görög nem egyesült klastromokban élő kalugyerek pedig egyáltalán nem foglalkoznak az ifjuság nevelésével. Felmerült az a kívánság is, hogy a katolikus iskolákat a görög nem egyesült vallásu gyermekek látogathassák,

¹⁾ V. ö. Kerticza pécsi kanonoknak az 1770-ik évből való emlékiratát: »Idee, wie in denen k. k. Erblanden ansässige nicht unirte Illyrische Nation zur Union gebracht werden könnte.« Kerticza panaszkodik, hogy a pópák a köznépet nem anyanyelvökön, hanem oroszul írt könyvekből oktatják: »Ob nun zwar diese als von einer allgemeinen Mutter abstammende Sprachen unter sich viel ähnliches hätten, so seye doch auch gewiss, dass dem an seine Illyrische Muttersprache gewöhnten Volk die Sätze der Religion von der Russischen sich zu merken und sie verständlich zu begreifen noch schwerer fallen müsse, weilen die Popen grösstentheils auch selbst nicht am Besten begreifen, was ihnen nur lesen zu lehrnen viel Mühe gekostet hat.« O. L. Udv. Kancz. Acta der illyr. Hofdeputation, 163. ex 1772.

és végül tanácskozott a congressus az illyr iskolakönyveknek és az illyr nyomdának ügyéről. A congressus munkálatainak eredménye az 1770-ik évi Regulamentum Illyricum, melynek a nyilvánosság számára készült kivonatában (a 24. pont alatt) kimondja a királynő, hogy a nem egyesült illyr nemzet műveltsége, főleg elemi iskolák hiánya miatt, mindeddig nagyon fogyatékos volt. Még Isten s a fejedelem iránt való kötelességeiket sem ismerték. Mivel pedig az ifjuság jó és hasznos nevelése az egyház és állam jólétének gyökere, magva és talapzata, azért a hű illyr nemzet iránt való anyai hajlandóságánál fogva elrendeli, hogy minden egyes község kötelezően vállalja el az iskolamester eltartására szükséges pénzösszegeket, mert csak ennek alapján lehet mérlegelni és elhatározni, hogy mi módon lehet az összes helységeket elemi iskolákkal ellátni, hogyan kell alkalmas tanítókról gondoskodni, milyen módszert kell megállapítani s általában mi a teendő ezen üdvös cél elérése végett? A katolikus iskolákba mindenütt akadálytalanul fel kell venni a görög nem egyesült vallásu gyermekeket; és hogy az illyr nemzet birtokába juthasson a kiművelésére szolgáló tudományos segéd-eszközöknek, a királynő Bécsben illyr könyvnyomdát létesít és azt különös kiváltságokkal ruházza fel (a Kurtzböck-féle nyomda).

A bánságnak görög nem egyesült vallásu lakossága valóban szerencsésnek érezhette magát, hogy a Regulamentum ezen hasznos rendelkezéseinek végrehajtását Bécsben külön hatóság, mondhatnók szaktestület, vette kezébe; oly hivatalos közeg, melynek legfontosabb feladata épen az úgynevezett illyr nemzetiség egyházi és közművelődési ügyeinek intézése vala. Értem az illyr udvari küldöttséget, mely nem közönséges buzgósággal és ügyszeretettel fogott immár hozzá a bánsági illyr iskolák rendezéséhez. Elnöke Koller gróf, iskolai előadója Kees György. Idevágó munkássága összeesik a Felbiger apát reformjaival, melyeket a küldöttség a lehetőség szerint mindvégig szem előtt tartott.

Már a Regulamentum kibocsátása előtt s a congressus tartama alatt megindultak a tanácskozások. Lazarini Dániel oláh nyelvű elemi iskolai tankönyvéről volt szó, melynek

átvizsgálásakor kitűnt, hogy a szerző, a királyi parancs ellenére, »orosz betűket« is használt a kizárólagosan elrendelt latin betűk mellett. Ez a harmadrendű kérdés hozta felszínre a bánági görög nem egyesült iskoláknak, különösen pedig tankönyveiknek ügyét, melyet az illyr küldöttség országszerte egységes alapon kívánt rendezni. A metropolita új katekismus kidolgozására kapott megbízást, s az illyr küldöttség 12 kérdőpontot állított fel, melyeknek alapján a görög nem egyesült iskolák tényleges állapotát jegyzékbe vették.

Az 1772-ik évben befejezett összeírás eredménye a következő:

A *becskereki* kerületben ¹⁾ görög nem egyesült iskola volt Nagybecskereken, Elleméren, Becsén, Beodrán, Ittebén, Párdányban, Módoson, Écskán, Neuzinán, Bókán, Tomaso-vácson, Jarkovácson és Orlováthon; a *karánsebesi* kerületben Sorlenzmare, Prebul, Scribestie és Teregoва dicsekedhettek egy-egy iskolával; a *csákovai* kerületben görög nem egyesült iskolát tartottak Csákova, Gilád, Denta, Zsebely, Szkulya, Szilas, Vermes, Petromány, Fulves, Ivánda; a *csanádi* kerületben Komlós, Csanád, Egres, Nagy-Szent-Miklós, Szentpéter, Tisza-Szent-Miklós, Sanád (?); a *lippaiban* Lippa és Kaprióra, a *lugosiban* Lugos, az *orsovaiban* Mehádia, a *pancsovaiban* Novoszello, Deliblát, Bavanistie, a *temesváriban* Kis-Becskekerek, Knéz, Kalácsa, Murány, Dinyás és Utvin, az *újjalánkai-ban* Oravicza, Agadies, Weisskirchen, Vracsevgáj, Gerebencz, Szászka és Moldova; a *versecziben* Rác-Versece, Füzes, Szredistye és Ulma. Ezekhez járult a Temesvártt fennálló 3 iskola (a városban, a gyárvárosban és Mahalában). A bánági görög nem egyesült iskolák összes száma tehát 1772-ben volt: 62; ²⁾ szükségesnek jelezték a helyi hatóságok iskolák

¹⁾ A »kerület« akkor még = districtus; csak később változik meg a bánág közigazgatási beosztása, amennyiben az egész országrész területe 4 »Kreis«-ra oszlik, mindegyik meghatározott számú tisztartóságokkal (Rentamt). Ily állapotot talált fel Niczky gr. a visszacsatoláskor.

²⁾ Az 1768. évi conscriptio szerint volt 66 iskola. Az eltérés okát nem vagyok képes megállapítani, mert a most említett összeírás részletes adatai hiányzanak. Megjegyzem itt, hogy az illyr katonai határőrvidéken 21 görög nem egyesült iskola állott fenn (Nagykikinda, Kiskikinda, Fra-

felállítását még 173 községben. A bánsági szerb és román népoktatás kiáltó hiányai nyilvánvalókká lettek. Óriási terület lakossága teljes szellemi sötétségben tengette napjait, még a hitigazságok melegítő sugarainak áldását sem érezve s tompa megadásban tűrve nyomorúságát.

Az imént ismertetett conscriptio adatai alapján már most meg lehetett kezdeni a bánáti illyr népoktatás egységes szervezésének nagy művét. Az 1773-ik év június havában Koller gróf elnöklete alatt összeült az e célra megalakult vegyes bizottság. Mindenek előtt egy elvi kérdést kellett eldönteni (melyet Majláth gr. udv. tanácsos vetett fel): vajjon politikai szempontból egyáltalán czélszerű-e az illyr iskolákat különös védelembe fogadni s rendezésekkel foglalkozni.¹⁾ A kérdést felvető főúr egészen a régi rendszer szellemében szólalt fel, mely teljesen azonosítja az államhatalmat a katholicizisnussal, és ennél fogva a más hitűek iskolai ügycinek tárgyalása elől elzárkózik. Csak tűrni lehet őket, de nem komolyan foglalkozni felvirágoztatásukkal. Az illyrek úgy is különböznek nyelvre és vallásra nézve az állam többi lakóitól, a velök való behatóbb foglalkozás és iskoláiknak megszilárdítása e különbséget csak fokozná, s ezzel is gyengülne az egységes állam.²⁾ Majláth nézete szerint a kormánynak a görög nem egyesült felekezetekhez tartozó iskolákkal csakis oly mértékben szabad foglalkoznia, mint a protestáns iskolákkal; azontúl pedig sorsukra kell őket bízni. Katholikus iskolákat kell lakóhelyeiken fel-

nyova, Karlova, Kumán, Mokrin, Jozefova, Keresztur, Melenceze, Tarras, Bótos, Sige, Idvor, Leopoldova, Pottok, Mokovistye, Petrillova, Rehenberg, Okruglicza, Csakallovác, Langenfeld. — Az iskolák 1777-ben rossz állapotban voltak; a tanítók fizetését a »Gränitz-Kassa« fődözi; mind a 21 iskola tanítói együttvéve 745 forintot kapnak évenként. A tanítás az iskolamesterek házában folyik. Az összes tanulók száma 466. Az iskolák fölött való felügyelet a papok és a granicsár-tisztek kezében van.

¹⁾ V. ö. Helfert: id. m. 442. lap.

²⁾ »Jedoch denen Schullen die allerhöchste Protection durch ausdrückliche Merkmahle weiter, als überhaupt der Inhalt der Privilegien gehet, zu ertheilen, ist sehr bedenklich: Massen dadurch, wie bereits gesagt worden, der Hang der Nation zu seiner Sprache und Religion bekräftiget, und die Entfernung der Gemüther sowohl von den übrigen Theilen des Staats, als von der römischen Kirche noch mehr verbreitet würde.«

állítani, és azon lenni, hogy e katolikus iskolákat látogassa az illyr nemzet ifjusága és tanulja meg a német nyelvet, a számolást, a történetet és a mezőgazdaságot. — A közös értekezlet nem hajlott Majláth javaslataira. Belemegy a dolog érdemébe s kimondja, hogy a szervezés részleteinek öt főkérdés körül kell csoportosulniok; nevezetesen foglalkozni kell: *a)* az iskolák elhelyezésével, *b)* a tanítókkal, *c)* a tanítás módszerével, *d)* a felügyelet módjával, *e)* a költségek fedezetével. A királynő e pontokat helybenhagyja, s báró Mathesen királyi biztos útján értésére is adja az 1774-ben ülésező szerb egyházi nemzeti congressusnak, hogy a bánáti illyr iskolák szervezését munkába vette; megküldi egyuttal a congressusnak amaz irányadó szabályokat (Directiv-Regeln), melyeket az illyr udvari küldöttség szükségesnek látott kidolgozni. Ezen szabályoknak és a hozzájuk fűződő tárgyalásoknak eredménye volt az 1776. november 2-án kibocsátott *császári pátenz*,¹⁾ a görög nem egyesült iskolák részletes alapokirata, melynek rendelkezései röviden a következőkben foglalhatók össze:

Általános szabály, hogy minden görög nem egyesült parochiának meglegyen a maga iskolája. Egyébütt járhatnak az illyr gyermekek katolikus iskolákba, de hitők tanaiban külön nyernek oktatást. A már meglevő, de megromlott épületek három hó lefolyása alatt helyreállítandók; az új iskolák épületeit a községek tartoznak felépíttetni, lehetőleg a falu közepén, igen egyszerű alakban, de úgy, hogy a tanítás céljaira szolgáló helyiség tágas legyen. A szegény oláh községek a faanyagot ingyen kaphatják a kincstári erdőkből, ha kötelezik magukat, hogy iskolájokat egy év alatt felépítik. A tantermet fel kell szerelni asztalokkal és padokkal; a rajz-

¹⁾ Nyomtatva küldötték széjjel. Első lapján a kétféjű sas; bekezdése: »Wir Maria Theresia von Gottes Gnaden Römische Kaiserin Wittib, Königin zu Hungarn« stb. Aláírva: »Maria Theresia m. p. — Henricus Comes à Blumegen, Regae Bohae Sup^{us} és A. A. pr^{us} Canc. m. p. — Thadäus Freyherr von Reischach m. p. — Leopold Graf von Clary und Aldringen m. p. — Ad Mandatum Sacrae Caes. Regiae Majestatis proprium. Franz. Sales. von Greiner m. p.« — Az eredeti aláírásokkal ellátott hiteles példány: »O. L. Ud^v. Kancz. Acta d. ill. Hofdep. No 386 (ex 1776)« jelzetű irat mellett fekszik.

és íróeszközöket a kincstár fogja szolgáltatni. Az iskolamester lakásán (mint eddig sok helyütt történt) nem szabad tanítani, s a fiukat és leányokat a tanteremben széjjel kell ültetni. Nagyon népes iskolákban adjon a község segédet a tanító mellé. Iskolamesterül csak oly egyén alkalmazható, aki az országos igazgató előtt vizsgálatot tett; mellékfoglalkozást nem vállalhat. Minden tanító kap kettős háztelket, két hold rétet és 60 háztartás után évi 30 frt fizetést, mely 100 háztartásig 40, ezen felül 60 frtig emelkedhetik.¹⁾ A tanítót a község fizeti. Ha nincsen görög nem egyesült tanító, alkalmazható helyette katolikus ember; protestáns semmi esetre sem, külföldi pedig csak kivételesen (célzás a bánszágban itt-ott alkalmazott orosz vagy moldovai tanítókra). A tanítás tárgyai: »nemzeti nyelven« való olvasás, írás, számolás és a vallás tan; ha ezenfelül németül is megtanulnak a növények, dicséret illeti érte a tanítót. Az olvasást az imént elkészült új ábécé-könyvből kell megtanítani, az idősebb gyermekeknek pedig oly olvasókönyvet kell adni, melyben vallásos és erkölcsös tartalmu darabok, vagy a mezőgazdaságra és baromtenyésztésre vonatkozó foglaltatnak. Az írástanítás módjára a már kidolgozott vezérkönyv ad utasítást; a számtanra külön könyv fog kiadatni. A vallás tan elemei az 1774-ik évi püspöki synodus által kidolgozott katekismusból tanítandók. Külföldön megjelent könyvet használni legszigorubb büntetés terhe alatt tilos. A rendes szorgalmi idő legalább 4 hó (december 1-től márczius hó végéig). Nyáron ismétlő oktatás folyik. A hatodik életévtől a 9-ik évig minden gyermeknek télen és nyáron iskolába kell járnia; ezentúl a 13-ik évig csak a nyári ismétlőiskola látogatása kötelező. Minden tanító évenként beszerzi az utolsó tizenhárom évben született gyermekek jegyzékét, s a temesvári bizottságnak jelenti fel a gyermekek közül azokat, kik nem látogatják az iskolát. Ezenkívül rendes szorgalmi naplót vezet az iskolába járókról. Minden pópa a falusi előljáró (kneez) társaságában havonként egyszer, minden proto-pópa (esperes) a tisztartóságnak egy

¹⁾ Ez nincsen benn a pátensben, csak a Regulae Directivae 18. §-ában. Megfelel azonban a tényállásnak.

hivatalnokával három hónaponként egyszer, végül minden püspök (vagy megbízottja) a temesvári orsz. adminisztrációnak egy tanácsosával évenként egyszer tartozik a községi iskolát meglátogatni. E látogatások alkalmával a szorgalmas és jó magaviseletű gyermekeknek jutalmak (ruhák, tanszerek, kitüntető érmek »Schulpfenninge«) oszthatók ki, mely célra a kincstárból évi 1500 frtot engedélyez a Felsőség.

A 31 szakaszból álló terjedelmes pátensnek e rövid kivonatából is meggyőződhetünk arról, hogy a bécsi kormány kiváló gyakorlati érzékkel és erős kézzel fogott hozzá a soká elhanyagolt rác és oláh iskolák szervezéséhez. Teljesen parlagon hevert talaj megmunkálására vállalkozott, s így mindenre, az iskolai rend legcsekélyebb mozzanataira is kénytelen volt figyelmét kiterjeszteni. Viszont a temesvári kormány-székeknek is a legnagyobb körültekintéssel és erélylyel kellett eljárnia, hogy a császári rendelet holt betű ne maradjon és az óhajtott gyümölcsöket hovaelébb megteremje. Ennek útját egyébként már 1773 óta előkészítette a bécsi kormány több rendbeli intézkedésekkel.

Ilyen volt a bánsági görög nem egyesült iskolák számára külön *igazgatói tisztnak* a megalkotása (Raizisches Schul-Directorat). Nyilvánvaló lett, hogy a bécsi kormány célzatainak megvalósításához nem elégséges a temesvári iskolai bizottságnak illyr tagokkal való kibővítése, hanem külön szakközögre van szükség, ki Temesvárott székel és a hely színén vezeti az illyr iskolák szervezését. E tisztre miryevói Jankowich Tivadart nevezik ki, évi 600 frt fizetéssel, 150 frt szálláspénzzel és 150 frt utazási átalánnyal. Jankowich a belé helyezett bizalomnak fényesen megfelelt: szakértelmét, ügyességét és megbízhatóságát minden oldalról elismeréssel illetik.

Az új igazgató legsürgősebb feladatának tekintette a görög nem egyesült tanítók kiképzését. Kezdetben az a gondolat merült fel, hogy a temesvári és verseczi püspökök a bécsi mintaiskolába küldjenek néhány tanítót. Utóbb azonban e tervet, tekintettel költséges voltára és különböző elvi nehézségek miatt, elejtik, s e helyett magát Jankowichot hívják fel a normális módszer elsajátítása végett. Az illyr iskolák

igazgatója tényleg feljő Bécsbe, s Felbiger vezetése alatt a Szent Annáról elnevezett normális iskolában egy egész évig tanulmányozta mindazt, amit egy mintaiskola igazgatójának tudni szükséges. Mielőtt visszatért Temesvárra, még néhány elvi kérdésben kellett tájékozódnia.

Ilyen volt, hogy lehetséges-e a Felbiger-féle sagani módszert minden változtatás nélkül a maga egészében alkalmazni az illyr iskolákra is?

Az udvari küldöttség — főleg Kees György véleménye alapján — kezdettől fogva nem tartotta valószínűnek, hogy a bánati »nyers fiatalságot« a betűs és táblázatos módszer szerint eredményesen lehessen oktatni, s az ottani tanítókat sem tartotta képeseknek a methodus alkalmazására. Hasonló nézetet vall az ausztriai kancellária, de mégis lehetőknek véli, hogy nagyobb községekben, mint Temesvártt, Csákován, Verseczen, Lugoson, Karánsebesen, Lippán, Szent-Miklóson, Nagybecskereken kísérletet tegyenek az újfélé eljárással. Mint-hogy a királynő is ez utóbbi nézethez hajlott, a bánság viszonyait ismerő Jankowich zavarok elkerülése végett részletes előterjesztésben fejti ki a Felbiger-féle módszer egyszerű átvételének el nem hárítható akadályait. Az új methodus ellenkezik az illyr (szerb) nyelv természetével. A német nyelvben minden kezdő magánhangzót úgy ejtenek, amint írva van. Az illyrben ez nincsen így. Példa az *E* betű, mely majd *e*-nek, majd *je*-nek hangzik. Ha a tanító emléztetni akarná ezt a mondatot: »jedinoduschie Episzkopov jeszt Evangelszkj Szovjet« (a püspökök egyetértése az evangéliumi tanács), a betűs módszer értelmében fel kellene írnia a táblára a négy *E* betűt (*E, E, E, E*), mely sornak első és harmadik tagja *je*-nek, második és negyedik tagja ellenben *e*-nek ejtendő, ami a gyermeket multhatatlanul zavarba hozná. A nehézséget fokozza az illyr irodalmi nyelvnek a köznyelvtől való eltérése. »Minden ember — mondja az értekezleten Jankowich, — aki a szlavón nyelvet (érti az egyházi szlávot) közelebről ismeri, jól tudja, hogy ez a nyelv, amelyen az egyházi és más könyveket írják, egészen különleges nyelvjárás, és merőben eltér attól a nyelvtől, melyet ez idő szerint beszélünk. A szlavón nyelvben vannak szók, melyek közönséges nyelvjárásunk-

ban szokásosak, és akad köztök sok, melyek a mi szavainkkal közelebbi összefüggésben vannak; de a legtöbb olyan, hogy a közönséges ember, sőt (ha nyíltan beszélhetek) sok pap sem érti meg. Ekként megtörténhetnék, hogy a tanító oly szót írna fel, melyek, habár szlavón eredetűek és nem idegenek, a gyermekek előtt mégis ismeretleneknek és érthetetleneknek látszanak; a gyermek idegeneknek tekintené, mert nem ismeri őket; viszont oly idegen szót, melyekkel fiatal korában megismerkedett, anyanyelvéből valóknak hihetne, és ily módon a kiejtésben mindenkor hibáznék. A régi szlavón nyelvjárás, melyen a mindennapi imádságok, sőt a Csaszoszlov és Psaltir nevű iskolai könyvek is írva vannak (amely könyvek a görög egyházban olybá vétetnek, mint a római katolikus egyházban a vulgáta és más kánoni könyvek), ez a nyelv — mondom, — melyen az egész isteni tisztelet alapszik, egyike ezen üdvös módszer alkalmazását hátráltató legnagyobb nehézségeknek. Köznyelvünkötől való eltérésére megfelelőbb hasonlatot nem említhetek, mint ha szembe állítom az attikai és ión nyelvjárást a mostani görög nyelvvel, melyet a köznép beszél. Nagy nehézséget okozna továbbá az, hogy a német nyelvtől eltérőleg vannak oly szók is, melyek egyetlen hangzóból állanak: pl. ѧ (ejtsd: ja = én); ѣ (ejtsd: u = -ban, -ben); ѥ (ejtsd: i = és); ю (ejtsd: ju = őt; lat. eum). Végül baj volna azokkal a szókkal is, melyek egy mássalhangzóval és egy ki nem ejtett betűből állanak. Pl. кѣ (csak a к hangzik); еѣ (csak az е hangzik). — Jankowichnak ezen gyakorlati érvei győznek. A betűs módszert elejtik. A táblázatokat is azzal a korlátozással fogadják el, hogy nem a kezdő betűket kell felvenni beléjük, hanem mindig ki kell írni az egész szót.

Jankowich április közepén (1777) útnak indul, s július 14-én megkezdí Temesvárt 80 bánsági illyr tanítóval és jelölttel a helyi viszonyokhoz alkalmazott normális módszer tanítását. Segédkezik neki Vujanovszky István, aki szintén Bécsben végezte a normális iskolát kincstári ösztöndíjjal. Minden tanfolyam 4 hónapig tart s naponkint 3—4 előadási órából áll. A vidékről jövő jelöltek 30 kr. napidíjban része-

sülnek. A tanfolyam bevégeztével vizsgálatot tesznek az iskolai bizottság előtt s erről bizonyítványt kapnak.

Nem csekélyebb buzgósággal látott hozzá a bécsi udvari küldöttség a bánáti görög nem egyesült iskolák egyéb viszonyainak rendezéséhez. Legtöbb gondot adtak a tankönyvek. De az 1778-ik év közepéig már ezek is nagyobbára készen voltak. Szerb és román nyelvű ábécé-könyvek készültek, melyekből 10—10,000 példányt ingyen osztottak széjjel a bánáti illyr iskolák között; ugyanez történt az új katekismusokkal. A már fent érintett módszeres kézikönyvet Jan-kowich készítette el; a munka Felbiger Methodenbuch-jának a bánáti viszonyokhoz alkalmazott, szerb és német nyelvű átdolgozása.¹⁾ Szekeres Athanáz lefordította szerb nyelvre az ausztriai elemi iskolák olvasókönyvét; Orphelin Zakáriás az illyr iskolák számára szépirási mintákat (szám szerint 17-et) készített, melyekből 3000 példányt osztottak ki. Az 1777-ik évben megjelent a számtani könyv is,²⁾ egyik oldalon szerb, (ill. román), a másikon német szöveggel. Végül, 1777-ben a bánáti illyr iskolák alapfelszerelésére 5736 tintatartót, ugyanannyi palatáblát, 2874 ollót, 2874 tollkést, 17,090 írót és 478 rizsma papírt küldenek le Bécsből, s e taneszközöket ingyen osztják széjjel. Beszerzésök és szállításuk költségeit (4043 frt 28¹/₂ kr.) részint a Novakovics volt budai püspök által iskolai czélokra hagyott 2000 frtból, részint a kincstárból fedezték. A tankönyvek költségei az úgynevezett görög nem egyesült iskolai alapból kerültek ki, amely mindennek daczára 1777. december 10-én még 6752 frtra rugott.

E valóban elismerésre méltó tevékenységnek áldásos következményeit úgy ítélhetjük meg leginkább, ha összehasonlítjuk a bánáti illyr iskolák 1768-ik évi állapotát azzal

¹⁾ Helfert: id. m. 551. l.

²⁾ Címe (átírásban): Rukovodsteie ko arithmetiki. Megjelent 1777-ben, Bécsben (Kurtzböcknél). 8° 155. l. — Teljes német címe: Anleitung zur Rechenkunst. Zum Gebrauche der in den Trivialschulen lernenden nicht unirten Illyrischen Jugend. Kostet ungebunden 15 kr. Mit Erlaubniss der Obern. Gedruckt in der kaiserl. Residenzstadt Wien, bey Joseph Edlen von Kurtzböck, k. k. Illyrischen Oriental-Hofbuchdrucker und Buchhändler. 1777.

a kimutatással, melyet Niczky Kristóf 1778. évi augusztus 31-én terjesztett fel Bécsbe. E husz esztendő alatt a görög nem egyesült iskolák száma 66-ról felemelkedett 218-ra, értve azokat az iskolákat, melyek külön épületekkel rendelkeztek, mert Niczky kimutatása azonkívül még 139 községet sorol fel, melyeknek egy részében szintén tanítottak, de iskolaház nélkül. A tanítók száma 1768-ban volt 77; 1778-ban 200-nál több, kik közül számosan látogatták a temesvári normális tanfolyamokat. Az akkori viszonyok közt oly eredmények ezek, melyek méltán tölthették el büszkeséggel az illyr udvari küldöttség tagjait, amikor a dolgok új rendje folytán a bánáti iskolaügy vezetését a magyar kormányshöz vette át.¹⁾

Mi pedig, kik egy azóta letűnt század határához érve, a szenvedélyektől ment történeti álláspont magaslatáról tekintünk vissza a múlt eseményeire, bánatos érzéssel vetjük fel azt a kérdést, mivé lehetett volna ez a mi sorsüldözötte hazánk, ha azok, akikben akkor a hatalom teljessége összeponosult, ugyanoly szeretettel és lelkesedéssel mozdították volna elő ez ország magyar nemzetiségének művelődési érdekeit, mint amilyen aggódó gondoskodással és szabadelvűséggel szabályozták az »illyr« iskolákat, kimélve nemcsak a nemzetiségnek hitfelekezeti érzékenységét, hanem apától örökölt faji és nyelvi jellegét is!?

¹⁾ Két év múlva (1780-ban) Temes, Torontól és Krassó vármegyékben volt 250 helység, ahol iskolai épületet és gör. n. egyesült tanítót találunk; a tanulók száma 4168: a tanítóké 275. -- 1781-ben maga Jankowich ekként mutatja ki a három új vármegye illyr népiskoláinak állapotát: van 452 helység, 293 tanító és 5755 tanuló, kik közül »diligenter frequentarunt« 1113 + 698 + 1060 = 2871; »negligenter«: 648 + 382 + 502 = 1532. Egyáltalán nem jártak iskolába 1352-en. M. N. M. Acta Ürm. Fol. Lat. 2996.

TIZEDIK FEJEZET.

A királyi gymnasiumok és királyi akadémiák.

I.

Az új tanulmányi kerületi főigazgatók kivétel nélkül előkelő és nagy urak voltak. A pozsonyi tankerület élére Balassa Ferencz gróf helytartótanácsos és v. b. titkos tanácsos került;¹⁾ a győri és pécsi tankerületek vezetését a

¹⁾ Amennyiben külön nem idézek, e fejezet következő forrásokon alapszik: O. L. Udv. Kancz. 3873., 4020., 4835., 5095., 5199., 5302., 5424., 5539. és 5958. ex 1776.; 16., 61., 82., 149., 151., 203., 800., 1684., 1685., 1767., 1859., 2755., 2867., 3272., 3519., 3545., 3546., 3692., 3728., 3854., 4045., 4234., 4235., 4322., 4828., 4992., 6334. ex 1777.; 3407. és 4828. ex 1778.; 1019. ex 1779.; 528., 3857. és 5030. ex 1780. — H. T. Litter. Misc. ex 1776. Nr. 57; ex 1779. Nr. 3; Distr. Jaur. 1778. No 1, 3, 1779. No 5; Distr. Neosol. 1778. No 1, 3, 1779. No 1, 2, 4; Distr. Bud. 1778. No 4, 8; Distr. Cassov. 1777/8. No 5 (található a »Coll. Cassov. 1776. No 1 usq. 21* jelzetű csomagban); Distr. Poson. 1778. No 1, 1779. No 1; Distr. Varad. 1778. No 1, 2, 4, 5, 6; Quinqueeccel. 1778. No 1. — Bécsi udv. lev. Staatsr. 1627. ex 1779. — M. N. Múzeum. Acta Űrm. Fol. lat. 2991., 2985., 2988. — A temesvári gymnasiumra nézve külön: Bécsi udv. kam. lev. Banater Hof-Kammer-Acten, fasc. 13,468. — Az idevágó monographiák közül említém a következőket. Acsay Ferencz: A győri kath. főgymnasium története, II. r. (1774—1802.), Győr, 1898; Ambrusztér Sándor: A tatari kegyesrendi ház és gymnasium története, Tata, 1895.; Bajay Amand: A miskolci kir. kath. gymnasium története, 1896.; Bakó István: Jegyzetek a breznóbányai kegyesrendi ház történetéből. Bányai főgymn. 1898. évi ért.; Bakonyvári Ildefonz: A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében, Pápa, 1896.; Barna Mihály: Az ungvári kir. kath. főgymn. története, Ungvár, 1883., 1884.; Békefi Remig: A magyarországi ezisztrecezi rend millenniumi emlékkönyve 1896. (Békefi Remig, Kassuba Domokos, Werner Adolf, Inczedy Dénes, Szenczy Győző, Pisztér Imre, Szabó Otmár és Lővárdy Alajos közleményeivel); Csúka Károly: A zsolnai kir. kath. gymnasium története, Turócz-Szent-Márton, 1896.; Cséplő Péter: A nagyváradí rom. katolikus főgymnasium története, II. Nagyvárad, 1895.; Cserhalmy József: A kegyestanítórendiek debreczeni társháza és gymnasiumának története 1719—1896., Debreczen, 1896.; Csósz Imre: A piaristák Rózsahegyen (1729—1894.), Rózsahegy, 1894.; Farkas Róbert: A kassai kath. főgymnasium története, II. Kassa, 1896.; Füredi János:

királynő szintén titkos tanácsosainak egyikére, gróf Niczky Kristófra bízta; az ungvári és nagyváradi kerületeket Károlyi

A szentgyörgyi kegyestanítórendi ház és gymnasium története, P. Sz. György, 1896., 1897.; Halász László: A lőcsei kir. katolikus főgymnasium története, Lőcse, 1896.; Halmi László: A váci kath. főgymnasium története, Vác, 1896.; Hám József: A nagykárolyi kath. főgymnasium története, Nagy-Károly, 1896.; Himpfner Béla: Az aradi kir. főgymnasium története, Arad, 1896.; Horváth Kristóf: A soproni kath. gymnasium története, Sopron, 1896.; Horváth Zoltán: A nagyszombati kath. érseki főgymnasium története, Nagyszombat, 1895.; Horvát Sándor: Okmánytár a nyitrai kollégium történetéhez (1777—1790.), Nyitra, 1894., 5—38.; Junker László: A kegyestanítórendi kecskeméti főgymnasium története, Kecskemét, 1896.; Jurkovich Emil: A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története, Besztercebánya, 1895.; Kádek István: Tanintézetünk (a privigyei kath. gymn.) történelmének vázlata 1666-tól napjainkig, Nyitra, 1881.; Kalesok Leo: A nagykanizsai kath. főgymnasium története, Nagy-Kanizsa, 1896.; Kárpáti Kelemen: A szombathelyi kir. kath. főgymnasium története, Szombathely, 1890.; Kassuba Domokos: Az egri katolikus főgymnasium története, Eger, 1895.; Komárik István: A kalocsai főgymnasium története (1766—1896.), Kalocsa, 1896.; Lukavszky Alajos: A szakolczai gymnasium története 1684—1862., Szakolcza, 1882., 1883.; Morvay Győző: A középkorok története, Nagybányán, 1896.; Nemes Tivadar: A ciszterci rend pécsi főgymnasiumának története, Pécs, 1895.; Németh Ambrus: A győri kir. tud. akadémia története, I. Győr, 1897.; Németh Vilmos: A komáromi kath. gymnasium története (1776—1812.), Komárom, 1895.; Pacher Donát: A kőszegi gymnasium története, Kőszeg, 1895.; Pap János: A piaristák Szegeden (1720—1886.), Szeged, 1886.; Pfeiffer Antal: A kegyestanítórendiek temesvári társházának és a főgymnasiumnak története, Temesvár, 1896.; Popini Albert: A mármarosszigeti kegyesrendi gymnasium vázlatos története, M.-Sziget, 1894.; Rappensberger Vilmos: A magyaróvári gymnasium története, Győr, 1894.; Ruby József: Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története, Eperjes, 1890.; Sarmaságh Géza: A szatmári kir. kath. főgymnasium története, Szatmár, 1896.; Schönvitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története, Pozsony, 1896.; Szártorisz Ferencz: A selmeczbányai kir. kath. gymn. története, Selmeczbánya, 1896.; Takáts Sándor: A pesti piarista kollégium története, Budapest, 1895.; Benyák Sándor és a magyar oktatásügy, Budapest, 1891.; Tölcséry Ferencz: A veszprémi főgymnasium története, 1895.; Tóth Lőrincz: A rozsnói kath. főgymnasium története, Rozsnyó, 1895.; Tuczy János: A sátoraljaújhelyi róm. kath. főgymnasium története, Sátoraljaújhely, 1894.; Vágó Ferencz: A gyöngyösi katolikus közs. nagygymnasium története 1634-től 1895-ig, Gyöngyös, 1896.; Viszola János: A kassai kegyesrendi gymnasium története, Kassa, 1896.; Vlahovics Emil: A trencséni kir. kath. főgymnasium története

Antal gróf királyi főasztalnokmester és v. b. titkos tanácsos kormányozta; Beszterczebányán az új püspök, Berchthold Ferencz gróf volt a főigazgató; Kassán péchújfalusi Péchy Gábor királyi tanácsos és a hétszemélyes tábla tagja, végül Budán farádi Vörös Antal nádori helytartó.

A főigazgatóknak a magasabb körökből való kiszemelése fokozta az új intézmény tekintélyét és a közönség figyelmét is nagy mértékben ráirányította az iskolák ügyére; igazán jótékony hatással azonban csak akkor lett volna, ha e főurak minden idejüket kizárólag a tanügynek szentelhették volna. Hivatalaik és tisztségeik halmozása lehetetlenné tette tankerületeik állandó gondozását. Balassa Ferencz nemcsak a pozsonyi kormányshéknak volt legbuzgóbb tanácsosa, hanem e mellett a tallosi árvaház állandó kurátora, 1778-ban élelmezési kir. biztos, 1779-ben a csabai zendülés ügyében kiküldött bizottság elnöke és 1780-ban a Vág folyó szabályozásánál kir. biztos. Niczky Kristóf a nagyszombati egyetemnek Budára való áthelyezése végett kirendelt, és évekig működő királyi biztosság elnöke, a temesi bánság visszacsatolásának végrehajtója (mely megbízatása tömérdek munkával járt s hosszú időre elvonta egyéb teendőitől), s még számos bizottságnak és szaktanácskozmánynak tevékeny tagja. Berchtholdnak egy egészen új egyházmegyét kellett szerveznie; Péchy Gábor és Vörös Antal is rendes hivatalt viseltek (utóbbi 1778-tól 1780-ig időzött Niczkyvel együtt a bánságban, s egyébként a budai kir. egyetem jogi karának is állandó igazgatója volt); egyedül Károlyi Antal nem volt köztisztviselő, de terjedelmes birtokainak felügyelete felérhetett bármely közhivatal munkakörével.

Ha azonban számba vesszük e nagy elfoglaltságot, s szem előtt tarjuk azt, hogy a főigazgatói hivatal nobile officium vala, inkább elismeréssel kell adóznunk e férfiak munkásságának, mintsem bírálgatnunk eljárásuk kevésbé rendszeres voltát. Egy eszményi cél, a tanügy rendezésének magasztos feladata lebegett szemök előtt, midőn terhes és

Trencsén, 1895.; Vojnits Döme: Az esztergomi káptalani iskola és gymnasium története, II. r. Esztergom, 1895.; Werner Adolf: A székesfehérvári kath. főgymnasium története, Székesfehérvár, 1895.

nem csekély felelősséggel járó új hivatalukat elvállalták, önként és minden kényszerítő szükség nélkül.

Az első években valamennyien személyesen jártak el tisztokben. Kezdetét veszi a középiskolák és főiskolák rendszeres hivatalos meglátogatása. Az 1776/7-iki évben Péchy Gábor meglátogatja a kassai, eperjesi, miskolczi, rozsnói, sárospataki, lőcsei és podolini gymnasiumokat; Károlyi gróf Szatmárt, Nagykarolyt, Ungvárt, Aradot, Szent-Annát, Nagyváradot, Debreczent; Balassa Pozsonyszentgyörgyöt, Bazint, Modort és Szakolczát; Vörös Antal Pestet, Fehérvárt, Komáromot, Egert és Kalocsát; Niczky a győri és soproni tanintézeteket, a kőszegi és szombathelyi gymnasiumokat. Látogatásaikról rendes jelentéseket tesznek, melyek legfelsőbb helyen komoly figyelemben részesülnek. Bécsben is, Pozsonyban is a legapróbb mozzanatokra ügyet vetnek; amott Ürményi kezének nyomai látszanak mindenütt. Ő semmit sem kicsinyel, ami az iskolát érdekli. Teljességében érzi az államra hárult felelősség súlyát.

A főigazgatók nem voltak tanférfiak. Eleinte nem is volt még szükség paedagogiai szakértelemre. A szervezés legelső munkálatai csak lelkiismeretességet, világos látást, gyakorlati érzéket és rendszereteket igényeltek. A tanítás subtilis mozzanataira csak későn került a sor, s akkor is még egy ideig be lehetett érni azzal a széleskörű encyklopaedikus műveltséggel, melyet e kiváló férfiak sajátjoknak vallottak. A tanításnak akkori anyaga még a Ratio kibocsátása után sem volt oly terjedelmes, oly szakszerű, hogy a nagy általános műveltséggel rendelkező ember át ne tekinthette volna.

Mialatt az ország területein kibontakozik az új kormányzat rendje a megelőző egyházmegyei szervezetből, Bécsben kinevezik az akadémiák és archigymnasiumok új igazgatóit (többnyire a Jézus-Társaság volt tagjait),¹⁾ s meghir-

¹⁾ A győri kir. akadémia igazgatója lesz Apfalter József kanonok, a kassai akadémiaé Kenyeres József. Archigymnasiumi igazgatók: Besztercebányán Plathy Mátyás kanonok, Pozsonyban Hersching Dániel, Nagyváradon Horváth Mihály, Ungvárott Heisler Lőrincz, Pécsen Faitser Ferencz. Buda (az egyetemnek küszöbön levő áthelyezése miatt) egyelőre »manet in statu interimalis provisionis«.

detik az új rendszer kívánta versenyvizsgálatokat. A kassai akadémia, továbbá az ungvári, pécsi és nagyvárad első rendű gymnasiumok számára Pesten 1776. szeptember 16-án, a győri akadémia s archigymnasium, és a pozsonyi s beszercebányai archigymnasiumok számára Pozsonyban, 1776. október 10-én tartják meg a hercegprimás, az országbíró és Ürményi jelenlétében a concursusokat. Pesten 80-an, Pozsonyban 110-en jelentkeznek a különböző tanszékekre, nagyobbrészt egyházmegyei papok (volt jezsuiták is), kisebb részben világiak (Pozsonyban például 30-an). »A meghatározott időre — jelenti gr. Fekete György országbíró — minden oldalról összegyűltek a jelöltek. Mint a pesti concursuson, itt is kikérdezték előbb vezeté- és keresztnévüket, helyzetüket és állapotukat, és hogy kiki melyik tanszékre akar pályázni. . . . Másnap tollba mondták nekik a pozsonyi gymnasium helyiségeiben az írásbeli tételeket, s a következő napokon a jelöltek a bizottság előtt, melynek a tankerületi főigazgatók és igazgatók is tagjai voltak, megjelenvén, behatóan megvizsgáltattak«, s miután a kérdésekre adott feleleteiket összevetette a bizottság az írásbeli dolgozatokkal, felsőbb helyen való megerősítés végett kiválasztotta a legérdemesebbeket a pályázat alá bocsátott tanszékekre.

Az 1776/7-ik tanévet már új tanári karokkal kezdték meg az archigymnasiumok és akadémiák.¹⁾ Legtöbb helyütt ünnepi módon folyt le a tanárok beiktatása. Niczky november 7-én Győrött személyesen vezeti be őket hivatalaikba, s nagy beszédben méltatja az új tanrendszer áldásait. Mennyire félt a világ — úgy mond — a Jézus-Társaság feloszlatásától, az ősi iskolai rendnek váratlan felbomlásától! Hányan voltak, kik úgy gondolkoztak, hogy a tanügyi zavarok, melyeknek

¹⁾ Az egri kath. lyceum újjászervezése csak évek múlva ment végbe. Az 1777/8-ik évben a jogi főiskolán még a régi rendszer szerint tanítottak, sőt az 1779/80. tanév is csak előmunkálatokkal telt el. A kir. jogakadémiák tanterve és tanrendszere még 1780-ban sem léphetett életbe; még mindig csak az egyházjogot és Huszty szerint jus patriumot adtak elő (természetjog, nemzetközi jog, magyar közjog, politika stb. nélkül). A theologiai tanfolyamot csak 1781-ben szervezték. Udvardy László: Az egri érseki jogliceum története, Eger, 1898. 66—70. l.

mulhatatlanul be kellett következniök, vagy sohasem, vagy csak hosszú idő múlva fognak elenyészni! E hiu félelmet most a jövőbe vetett bizodalom és remény váltja fel, amikor nyilvánosságra lesz, hogy a felosztatás nemcsak kárára nem vált a tanügynek, hanem újabb felvirágzásnak lett szülő okává.

De Niczky tetszetős beszédében több az elmés szónoki fordulat, a pillanat sugalta lelkesedés, mint az általános igazság. Ha segített is a nyilvános versenyvizsgálat az ország legkiválóbb tanintézeteinek zavarán, a Jézus-Társaság hagyatékából átvett iskolák nagy része még mindig az ideiglenesség bajaival küzködött.

A kormány, programjához híven, mindennek előtt a szerzetes rendekre vetette szemét. A pesti concursus idejére (1776. szept. 14.) meghívja a pannonthalmi főapátot, a jászói prépostot, a domonkosok, minoriták, pálosok, kegyesrendiek és szentferenczrendiek tartományi főnökeiket közös értekezletre, melynek célja az, hogy a kiküldött kir. bizottság a tanterületi beosztás alapján tanácskozzék a szerzetes rendekkel a volt jézustársasági gymnasiumok átvétele végett. E tanácskozás eredménye csakhamar tényekben nyilvánul; a gymnasiumok egész sorát a szerzetes rendek veszik ellátásba.

Önként érthető, hogy e szervezősek nem épen nyomban követték a pesti tractatusokat, hanem egy részök a későbbi, 1777., 1778. és 1779. évekre is elhuzódik. Alapul véve az 1779-ik évet, mint határpontot, az ország királyi és katolikus gymnasiumainak állapota 1773 óta következő változásokon ment keresztül:

A znióváraljai, szepesi, bazini, modori, rimaszombati,¹⁾ bajai, szentmáriai s általában a kisebb mezővárosokban fenn-

¹⁾ Rimaszombatban — a megszüntető rendeletnek daczára — még 1779/80-ban is megvolt a kis-gymnasium, amire a bécsi kormány a helybeli plebánost »ob temerarium illud factum« komoly megrovásban részesíti s az iskolának legkésőbb a tanév végéig való bezárását elrendeli. Együttal a nemzeti iskola haladéktalan szervezésére megbízást kap a vármegye és az inspector. Ámde valószínűleg még 1780-ban is ott lehetett a grammatikai iskola, melynek fenntartásáért a vármegye és a püspök egy értelemmel könyörögnek. O. L. Udv. Kancz. 6781. ex 1779.; 2919. ex 1780.

állott latin iskolák részint megszűnnek, részint — nem minden ellenmondás nélkül — megfelelő foku nemzeti iskolákká alakulnak át; megszűnik a Bártfa városa ¹⁾ által fenntartott, de nyilvános tanintézetnek el nem ismert »kis lycaenum«; bezárul néhány évi tengődés után a trsztenai szentferenczrendi latin iskola is; a vasvári és csornai grammatikai iskolák, úgyszintén a munkácsi gör. kath. latin iskola (melyek az 1776-ik évi összeírásban még szerepelnek), nyomtalanul eltűnnek. A piaristák meglevő 22 intézetökön kívül átveszik a selmeczi, trencséni és kőszegi nagy-gymnasiumokat; kalocsai philosophiai tanfolyamuk, mint szükségtelen, megszűnik (1778. júl. 10.). A szentferenczrendiek, kiknek kezében megmaradtak a szombathelyi, keszthelyi és körmöczbányai latin iskolák, megkapják még a lipótvárosi, zsolnai, esztergomi, a Jász-
apátiról áthelyezett jászberényi és a gyöngyösi ²⁾ gymnasiumokat, a minoriták pedig Aradon és Miskolczon kívül elvállalják Nagybányát, Eperjest és Lőcsét. A benzécsék, ciszterciták, domonkosok és premonstreiek egyelőre csak egy-egy iskola ellátására vállalkoznak; és pedig Szent Benedek rendje átveszi a komáromi gymnasiumot, a ciszterciták az egrit,

¹⁾ Ladomérszky István, kassai nemzeti iskolai felügyelő 1778. november 20-án azt jelenti, hogy a bártfai kath. liceumnak 2 tanára és 1 tanítója, s összesen 40 tanulója van. A tanárok egri egyházmegyei papok; mindegyikük évi 220 forintot kap a városi pénztárból. Egyik tanár retorikát és poésist, a másik syntaxist és grammatikát, a világi tanító az elemeket tanítja. A néhány helybeli növendéken kívül többnyire oly vidéki ifjak látogatják »qui aut ob pravos mores, aut ob ingenii debilitatem, imo et ob fidedigni Testimonii Scholastici destitutionem ex Regiis Gymnasiis remissi, eorum tamquam ad disciplinam minus regulatam commeant, causa impetrandae magis dissolutae libertatis«. E zúgiskolaféle intézetre az 1778-ik évi hivatalos iratokban akadtam rá legelőszőr. Ladomérszky javaslatára végleg bezárja a kormány. O. L. Udv. Kancz. 154. ex 1779.; 5434. ex 1779.; 527. ex 1780.

²⁾ A gyöngyösi gymnasiumot 1779-ben át akarták adni a jánoshidai premonstreieknek (kik a morvaországi obroviczai apát hatósága alatt állottak). Azonban mivel a jánoshidai birtok adósságokkal volt megterhelve s az apát kellő számú rendtagot nem tudott adni, az udvari kancellária javaslatára elejtették e tervet, s a premonstreieket csupán arra kötelezték, hogy Jánoshidán gondoskodjanak nemzeti iskoláról. O. L. Udv. Kancz. 4787. ex 1779.; 2804. ex 1780.

a domonkosok a sopronit, a premontreiek a rozsnjóit. A pálosok Pápán és Újhelyen kívül, ahol továbbra is megmaradnak, még öt helyen kapnak középiskolai fokon álló iskolákat: Szatmártt, Sárospatakon,¹⁾ Szakolczán, Székesfehérvártt és Késmárkon. A jászapáthi latin iskola — mint említém — 1779-ben áthelyeztetett Jászberénybe; végül a temesvári nagygymnasiumot, melyben 1773 óta volt jezsuiták és egyházmegyei papok tanítottak, növendékeinek csekély száma miatt (mind a hat osztályban már csak 10 tanuló volt) Niczky gróf kir. biztos 1778-ban, a bánság visszacsatolása alkalmával megszüntette.²⁾ Ekként, a nyilvános pályázat útján ellátott archigymnasiumokon kívül, az országnak majdnem összes királyi (katholikus) gymnasiumaiban és latin iskoláiban szerzetes rendek vették át a tanítást.

Sokkal nehezebb álláspontja volt a kormánynak a királyi gymnasiumok és grammatikai iskolák osztályainak széjjelválasztása dolgában, amint azt az új rendszer megkövetelte. Azelőtt — tudjuk — legtöbb helyütt egy-egy tanár kezében volt a rhetorika és poesis, syntaxis és grammatika, parva és principia; a nagygymnasiumoknak rendszeren 3, a kisgymnasiumoknak 2 tanáruk volt. Már a tankerületi beosztás megállapításakor szabálylyá tették, s később (1777. július 5-én) a szerzetes rendeknek külön is meghagyták, hogy ezentúl mind az öt osztálynak meglegyen a külön tanára. A tanári szükséglet tehát egyszerre megkétszereződött. E sok tanárt nem is lehetett egyhamar beállítani. Sok jóságos figyelemzetetésre és szigorú utasításra volt szükség, míg az új rend megvalósulhatott. Az 1776-ik év végén a pesti, váczzi, kecskeméti, kalocsai, tatai, nagybányai, aradi, rózsahegy, korponai, breznóbányai, körmöczbányai, trsztenai, rimaszombati, szent-

¹⁾ A pataki gymnasium azonban az 1780. évi június hó 9-én kelt udv. rendelet értelmében megszünt. A Felség, tekintettel a katholikusok csekély számára és az újhelyi gymnasium közelségére, meghagyja a helytartótanácsnak »ut circa dissolutionem gymnasii hujus Sáros-Patakiensis cum fine anni scholastici oportuna suo tempore disponere . . noverint«. O. L. Ud. Kancz. 2886. ex 1780.

²⁾ V. ö. Századok, 1901. évfolyam, 354—356. l.: »Adalékok a temesvári kath. gymnasium történetéhez.«

miklósi, pataki, rozsnyói, eperjesi és miskolci gymnasiumban még két-két osztály összevonásával tanítottak, s bizonyára még másutt is (ahonnan adataim nincsenek). A kormány nem egyszer volt kénytelen megfenyegetni az iskolákat, hogy megszünteti felső osztályait,¹⁾ ha nem lesz teljes a tanári létszám. A sok sürgetésnek lassankint meglett a kívánt eredménye. Az 1779-ik évben minden osztálynak külön tanára volt már Breznóbányán, Rózsahegyen, Liptó-Szent-Miklóson, Karponán, Székesfehérvártn, Privigyén, Selmeczen, Szentgyörgyön, Váczott, Lőcsén, Rozsnyón, Kis-Szebenben, Gyöngyösön, Eperjesen, Aradon, Szent-Annán, Nagy-Károlyban, Pesten, Szakolczán, Komáromban, Trencsénben, Szatmártn, Nagy-bányán, Szegeden, Óvártn, úgyszintén az összes archigymnasiumokban, tehát a királyi középiskolák nagy többségben. Ugyanezen időpontban már a régi gymnasium legalsó osztálya (a minorica) is különvált a középiskola törzséből s szervezetileg a nemzeti iskolához kapcsolódott.

A tanári létszám gyarapításának néhány gymnasium poetikai és rhetorikai osztályai áldozatul is estek. Történt ez ott, ahol egyfelől az alapítvány korlátoltsága nem engedte meg több tanár eltartását, másfelől a kormány különös súlyt nem helyezett a magasabb osztályok megmaradására.²⁾ Ekként

¹⁾ Például az aradi gymnasiumra nézve 1777-ben ezt javasolja Ürményi: »Rescribatur Consilio R. L. repraesentationem hanc quidem ad statum notitiae sumi; cum tamen appareat ex eadem tres tantum Professores ibidem haberi, qui pro tradendis singillativis tot, quot ad majus gymnasium requiruntur classibus, non sufficiunt, neque autem deinceps admitti ulla ratione possit, ut binae Scholae uno eodemque tempore per unum idemque individuum doceantur; hinc antelatus Superior Director foundationem Docentium ulterius inquiret; an quippe tot, quot requirentur, Professores statui ac interteneri valeant? secus gymnasium hoc majus ad minus gymnasium seu unice grammaticas classes restringat.« A kanczellária ily értelemben intézkedik. Hasonló elv érvényesül pl. a rozsnyói gymnasiummal szemben (1777. júl. 17.) és másutt.

²⁾ Az uralkodó felfogást Ürményinek ez a kiadványtervezete mutatja: »cum benigna mens Regia in id solummodo directa sit, ut universo Regno et quibusvis partibus ejusdem in particulari de occasione erudiendae juventutis, uti necessum est, debite prospiciatur, et Scholae pro qualibet classe, in quantum possibile est, singillativis Professoribus provideantur; minus necessariae autem, relate ad classes aestheticas, et non

három osztályu grammatikai iskolákká csönkultak a gyön-gyösi, szakolczai, magyar-óvári, pozsonyszentgyörgyi és pápai gymnasiumok. Viszont a fenntartók áldozatkészségéből és a királyi kormány támogatása mellett nagy gymnasiumokká fejlődtek a debreczeni és pataki latin iskolák. Körmöczbánya és Zombor városok hasonlót kértek, de sikertelenül. Nagy-károlyban már 1767-ben megtaláljuk a felső osztályokat. A szombathelyi gymnasium négy osztálylyal kezdte meg működését; utóbb poesist és rhetorikát is tanítottak benne, de 1778-ban Niczky gróf főigazgató a püspök tiltakozása daczára ismét lefokoztatja grammatikai iskolává, azzal a megokolással, hogy a kőszegi és soproni nagy gymnasiumok közelsége miatt nincsen szükség Szombathelytt a magasabb osztályokra.

Az új tanrendszer életbeléptetése az új iskolák felállít-ására irányuló kérélmeket is felszínre hozta. Újvidék városa, mint 1774-ben, ezuttal is katholikus gymnasiumot kér, mely-nek vezetését a kegyes tanítórendre kívánta bízni. A folya-modványt újból elutasító értelemben intézték el.¹⁾ Gymna-siumot kér Kaposvár városa is, szintén credmény nélkül. Itt-ott teljesen jogosulatlan kérések tűnnek fel, mint mikor a sopronvármegyei Kis-Marton és a pozsonymegyei Somorja községek latin iskoláért folyamodnak. Czindery Rókus egy beadványában azt fejtegeti, hogy a somogymegyei helységek közül sem Kaposvárt, sem Segesdet nem tartja gymnasium felállítására alkalmasnak, hanem Nagy-Atádot. Zombor község a rhetorikára kiterjedő nagy gymnasiumot akar. A baziniak minden követ megmozgatnak, hogy megtarthassák gramma-tikai iskolájokat, s a főigazgató (Balassa) azt a leleményesnek látszó javaslatot teszi, hogy, mivel a kis-gymnasium költséges, Bazinban is, Somorján is úgynevezett paedagogiumot kell felállítani, melyben egy tanár tanítsa mindazt, amit a gram-

debite provisae reducantur, ac potius bene instructa minora gymnasia formentur«.

¹⁾ Városhy Tivadar: Az újvidéki kir. kath. magyar főgymnasium története, 1895., 6—7. l. — Az 1780. évi szeptember 29-én kelt kir. leirat (Udv. Kancz. 5030. ex 1780.) azonban már figyelemre méltónak mondja a város kérélmét.

matikai iskolában három tanár végez. A kanczellária kíváncsian tudakolja, hogy mit ért Balassa az ilyen paedagogiumon? Adjon bővebb felvilágosítást róla, s fejtse ki, hogy ez az iskolafaj miképen illeszthető az új tanulmányi rendszerbe? A főigazgató nem is késik a válaszzsal. A dolog nagyon egyszerű. »A helybeli lelkész igazgatása alatt egyetlen tanár három éven át eltaníthatja mindazt, ami különben háromnak a kötelessége. E szerint az első évben az első, a második évben a második, a harmadik évben a harmadik osztály tárgyait fogja ellátni a szabályok értelmében.« Ez a gyakorlati és olcsó iskola az új rendszer célzatainak is megfelelne. Igaz, hogy a tanár csak minden negyedik esztendőben kezdheti meg újból az anyagot, de ez kisebb baj, mintha a városnak semmiféle latin iskolája sincsen. A kanczelláriában volt annyi tanügyi érzék, hogy e tervet a nyert felvilágosítások után visszautasítsa.

Az új rendszer végrehajtásának minden jelentős mozzanata felszínre hozta a pénzkérdést. A nyilvános oktatásügy végképen bevonatván a politikum körébe, természetes, hogy minden oldalról merültek fel kérdések és folyamodások a gymnasiumok fenntartási költségeinek elvállalásáért. A királynő — mint láttuk — eleinte évi 120,000 frtot szentel tanulmányi célokra, de csakhamar (1777. aug. 22.) akként intézkedik, »hogy meg nem határozott mértékben (indefinitim) annyi fordíttassék ezen alapból tanulmányi célokra, amennyi a rendszer minden részének végrehajtásához szükségesnek mutatkozik«.

A legnagyobb összegeket az évi fentartás nyelte el. A győri kir. akadémiára évi 9000 frtot, a kassaira 5900 frtot kellett előirányozni. A nagyváradi kir. akadémiának 1780-ban megnyílt philosophiai tanfolyama évi 3550 frtba került. Az archigymnasiumok tanárait kizárólag a tanulmányi alap fizette. Pozsonyban az igazgató és a retorika tanára 600—600 frt fizetésben részesült, a poesis és syntaxis tanárai kaptak személyenként 500—500 frtot, a grammatika tanára 400-at, a principistáké 350-et, a rendkívüli tanár 200-at, a hittanár 400-at, az iskolaszolga 150-et. Ez összesen 3700 frt. Ugyanennyiben állapították meg a többi első rendű gymna-

sium fizetési szabályzatát is. De nemcsak a pályázat alapján kinevezett tanárokat kellett díjazni, hanem többé-kevésbé a szerzetes tanárokat is. Olyan iskola, mely nagy királyi alapítványokból teljesen fedezhette volna fokozott szükségleteit, nagyon kevés volt. A szerényebben javadalmazott rendek iskoláiban minden tanár évi 100, a kolduló rendek intézeteiben pedig mindegyikök 200 frtot kapott, ami nagygymnasiumokban 7 tanár után 700, illetőleg 1400, grammatikai iskolákban pedig 400, illetőleg 800 frt évi segélynek felelt meg. Az igazgatók 200 (ill. 150 frt) tiszteletdíjban, a tanárok korpótlékban is részesülnek, mely 3 évi szolgálat után 25, 10 év után 50 és 15 év után 100 frtot tesz. Tanárok jutalmazására évi 8000 frtot szánt a királynő; a tanárok, özvegyeik és árvaik nyugdíjára s ellátására pedig évi 5000 frt járulékot engedélyezett a tanulmányi alapból. Habár minden ezen illetmények és járulékok nem egyszerre, hanem csak 2—3 év múlva és fokozatosan érvényesültek, mégis igen nagy kötelezettséget róttak a jezsuiták nyugdíjaival megterhelt tanulmányi alapra.

Az iskolák alapfelszereléséről szintén gondoskodni kellett. Az új rendszer új könyveket és taneszközöket kívánt, melyeknek teljes hijával voltak az intézetek. A helyzetet jellemzi például, hogy Péchy Gábor főigazgató a valamikor egyetemi színvonalon állott kassai akadémia 1776. évi hivatalos meglátogatása alkalmával a physikai gyűjteményben mindössze 15 ép és 11 hibás eszközt talált.¹⁾ A királynő hajlik a segítségre. Csupa készség és engedékenység, mikor

¹⁾ *Elenchus instrumentorum et Machinarum Physicarum quae satis bona exstant. Hemisphaeria Magdeburgica. Microscopium solare. Planum Inclinatorum. Cochlea Archimedis. Rotae dentatae. Unus Polyspastus. Machinula pro motu composita. Altera pro conflictu globorum. Tertia pro motus impedimento ex affricu. Pirometrum ordinarium. Siphon anatomicus. Fons intermittens. Statera pro solidis fluido immersis. Trochlea Noletiana. Magnes naturalis et artificialis. — Quae vitiata aut male facta sunt: Duo specula parabolica nimium vitiata. Duo antiqui tubi defectuosi. Antlia simplex ordinaria. Electrum. Globulus coelestis, antiquus, parvus, nulli usui. Fons artificialis. Machinula optica. Aeolipila. Camerula obscura. Alter polyspastus. Machinula pro motus impedimento, pro ratione superficiei Corporis moti in fluido. — O. L. H. T. Litt. Misc. 1776. No 54.*

iskoláról van szó. »Kötelességem — úgymond egy hasonló alkalommal,¹⁾ — hogy a közjóról gondoskodjam, s örömmel teszem meg oly nemzetért, mely mindenkor annyi szeretetben és támogatásban részesített.« Most is a kir. akadémiáknak 400, az archigymnasiumoknak 150, a nagy-gymnasiumoknak 100 s a kis gymnasiumoknak 50 frt egyszer s mindenkori átalányt utalványoz, hogy legszükségesebb segédeszközeiket beszerezhessék. A nagyszombati kir. akadémiának, mert az egyetem minden valamire való eszközt Budára vitt, 1777-ben 550 s 1778-ban még 600 frtot engedélyez. A beszerzett tárgyak jegyzékei mutatják, hogy azelőtt úgyszólván semmijök se volt a középiskoláknak. Még nagyobb latin szótárakkal sem rendelkeztek, ami kitűnik onnan, hogy Molnár Dictionariuma és a Kirschius-féle Cornu Copiae a legtöbb számadás tételei közt előfordulnak; ezenkívül önként érthetőleg a történelem, földrajz, természetrajz, physika s matematika körébe vágó szakmunkák, kézi könyvek és tankönyvek. Fali térképekre legtöbb helyütt égető szükség volt: Pécsen 38 darabot, Trencsénben 10-et, Komáromban 18-at szereznek be; továbbá itt-ott vásárolnak föld- és éggömböket (Trencsénben egy laterna magicát is). Piller Mátyás egyetemi tanár 1778-ban utasítást kap, hogy ásványgyűjteményeket állítson össze az iskoláknak, de nem találom nyomát, vajjon ezen intézkedésnek volt-e s milyen fogamatja. Csak nagy ritkán akadnak egyes jótevők, kik ajándék-tárgyakkal gyarapítják az intézetek szemléltető eszközeit; így Berzeviczy Ferencz báró a kassai akadémiának, Illésházy gróf főispán a trencsényi gymnasiumnak ásványgyűjteményeket ajándékoznak, ami országszerte beszéd tárgya. Amazt a királynő arany emlékéremmel tünteti ki.

A felszerelésnél is költségesebb volt az iskolai épületek kibővítése és helyreállítása. Egy részök mód fölött el volt hanyagolva (Kassa, Szatmár, Rozsnyó, Lőcse, Eperjes) és

¹⁾ E szavakat arra az előterjesztésre írta, mely a trencsényi piaristák 50,000 frtnyi segélyére vonatkozik. »Es ist meine Schuldigkeit das gemeine Beste zu besorgen, und thue es mit Freuden für eine Nation, von der so viell Liebe und Unterstützung allezeit empfangen.« O. L. Udv. Kancz. 5095. ex 1778.

gyökeres javításra szorult. Másutt az osztályok széjjelválasztása miatt merültek fel új költségek, mert a tantermeket szaporítani kellett. Például a kőszegi gymnasiumot, melynek a Jézus-Társaság idejében hat osztálya és csak három tanterme volt, az új tanulmányi rendszer életbeléptetése folytán át kellett alakíttatni, a mihez a tanulmányi alap 1226 frttal járult hozzá. Ugyanezen okból bővítették ki 1778-ban a komáromi gymnasiumnak kevésbé előbb (1775-ben) létesült, de csak három tantermet magában foglaló épületét. A zsolnai gymnasium 1780-ban a tanulmányi alap költségén új épületet kapott, hasonlóképen újból épült (1778/9-ben) az esztergomi gymnasium, a tanulmányi alapnak mintegy 6000 frtnyi hozzájárulásával; az ungvári archigymnasium épületére pedig 1780-ban 7663 forintot engedélyezett a királynő. Sok helyütt bútorokat kellett beszerezni. A hivatalos levelezés költségeit, portómentesség hiányában,¹⁾ szintén meg kellett téríteni, valamint, kifejezett kívánságra, a napi díjakat és úti költségeket is. Azelőtt az iskola fűtéséről, úgyszintén a védő szent ünnepléséről maguk a tanulók gondoskodtak: összeadtak pénzt, a tehetősek többet, a szegények néhány garast s közös erővel fedezték a tüzelő anyag s a templomi zenekar költségeit. Az iskolaszolgát (pater familias-t) a vagyonosabb tanulók díjazták. Ez a gyakorlat eleinte fennmaradt, de nem sokáig. A patriarchális adakozást idő telve országos gondoskodásnak kellett felváltania. Senkit sem lephet meg, hogy e minden oldalról felmerülő szükségletekkel szemben a kormány csak lassan és aránylag hosszú idő múlva, sőt sokszor egyáltalán nem felelhetett meg azon számos anyagi kötelezettségeknek, melyek a Ratio Educationis kibocsátásával reá hárultak. Nagyban és egészben azonban nem lehet elvitatni, hogy az anyagiak terén rövid idő alatt sokat és sokfélét alkotott, s hogy szervezeti tekintetben aránylag elég sikeresen küzdött meg a mindenünnen tornyosuló nehézségekkel, melyek a

¹⁾ »Resol. Aug. auf den Vortrag der Hung. Kanzley: Das Studien-Institut in Hungarn hat so wie in Meinen deutschen Erblanden der Bezahlung des Postporto — die alleinige bereits ohnehin hievon befreÿte Universität zu Ofen ausgenommen — durchgehends zu unterliegen; wogegen keine weitere Vorstellung mehr Platz greift.«

három éves provisorium alatt már-már országos válság veszedelmébe sodorták Magyarország nyilvános középiskoláit.

II.

Mialatt az országos kormány abban munkálkodott, hogy a kir. gymnasiumokat és akadémiákat az új rendszer keretébe illeszsze, a szorosán vett nevelés ügye sem kerülte el figyelmét.

Mint tudjuk, az akkori nemes ifjuságnak egy része nem a szülői házban nevelkedett, hanem *convictusokban*, melyeknek különböző nemeit már a régi rendszer idejéből ismerjük. Minthogy a régi gymnasiumoknak ama sarkalatos elvét, hogy a tudományos pályákra való készülés főleg a nemesség előjoga, teljes mivoltában megtartotta a Ratio Educationis is, senkit sem lephet meg az a meleg érdeklődés, melylyel az új rendszer kormánya a rendiség szolgálatában álló nevelőintézetek, a *convictusok* iránt viseltetett. Sőt, mivel most már a közép- és felsőbb iskola kifejezett célja az lett, hogy jó állami közegeket és tisztviselőket neveljen, az államnak leg-sajátosabb érdeke volt a *convictusokat* akként berendezni, oly színvonalra emelni, hogy ama végső cél mentől teljesebb mértékben el lehessen érni. Míg azelőtt a *convictusok* majdnem kizárólag arra törekedtek, hogy a hitetlenség karjaiból kiragadják az ország majdani vezető osztályait, s megszilárdítsák bennök az igaz, katolikus hit elveit, addig most a vallásos nevelés céljához szegődik — nem alárendelten, hanem vele egy sorban — egy másik, politikai cél is. A *convictusok* is belépnek az állami kormányzat közvetlen hatalmi körébe s »tanulmányi tekintetben egészen a királyi főigazgatóktól függnék«. Míg annak előtte mindegyik *convictus* a hitelvek közösségének határain belül némileg egyéni életet élhetett, addig most ezekre az intézetekre is rátette szabályozó és szervező kezét az államkormány. A Ratiónak ama jelszava, hogy az egész ország fiatalságát azonos módon kell nevelni, a *convictusokban* is érvényesülni kezd.

Miként az ország területén négy kerületi akadémiát állapított meg a Ratio Educationis, hasonlóképen az új okta-

tásügyi kormány a budai egyetem kötelékében álló és a főnemesség fiait befogadó kir. Teréz-akadémián kívül még négy, lehetőleg egyformára szabott kerületi convictus felállítását vagy szervezését határozta el, első sorban a **szegényebb** sorsu köznemesség számára. És pedig a dunántúli **részekben** Győr városát, a dunáninnyi részekben Nagyszombatot, a tiszamellékiekben Kassát s a tiszántúliakban Nagyváradot szemelték ki kerületi convictusok székhelyeiül, vagyis ugyanazon városokat, ahol királyi akadémiák voltak. Valamennyinek a budai kir. Teréz-akadémia szolgált mintául, amelylyel már más összefüggésben megismerkedtünk.

Időrendben legelőször a *nagyszombati kir. convictus*¹⁾ öltött új alakot. A királynő mindjárt az egyetemnek Budára helyezése után elhatározza a régi kir. érseki convictusnak és az Adalbertinumnak egyesítését egy nagyobb, újjászervezett nevelő-intézeté. Az 1778/9-ik év folyamán ez a királyi elhatározás meg is valósul, s a convictus a hercegprimás javaslata szerint megállapított új szervezetet nyer. Az egyesített convictust az esztergomi érseki főegyházmegyének egy kanonokja vezeti. Rajta kívül a nevelő személyzet áll 1 alkormányzóból, 1 lelki atyából és 5 praefectusból, kikhez sorakoznak a rajz, franczia és német nyelv, továbbá a táncz tanítói. Az alapítványos növendékek száma 80, és pedig 12 királyi, 57 érseki és 11 családi alapítvány élvezői. A convictorok, aszerint, amint többed- vagy másodmagukkal vagy egyedül laknak, 200—250—300 frtot fizetnek. Az élelmezés — mint Budán — mindenkire nézve egyforma: délben 4, este 3 fogás. Az intézet évi bevétele (a convictorok díjain kívül) 14,429 frt 60 kr.,²⁾ kiadása 13,754 frt.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 984. ex 1777.; 1156. ex 1778.; 5525. ex 1778.; 572. ex 1779.; 1573. ex 1779.

²⁾ És pedig: A kir. alapítványokból 2000 frt, a tanulmányi alaphól 1200 frt, a pisetumból 5000 frt, a Pázmány-féle alapítványból 1000 frt, a Szelepcsényiéből 2500 frt, a Széchenyiéből 1000 frt, a családi alapítványokból 1460 frt 60 kr., az időközi kamatokból 269 frt. A családi alapítványok jövedelme: a Galgóczy-féle 150 frt, a Tarnóczy-féle 100, Bosnyák 102'50, Hrabovszky 150, Rácsai 105'50, Ladislaides 80 frt 80 kr., Orbai 97 frt 50 kr., Korompay 261 frt 80 kr., Amade 112 frt 50 kr., Muslay 300 frt (1778-ban).

A *győri kerületi convictus*¹⁾ is két nevelő-intézet egyesüléséből keletkezett, és pedig akként, hogy a felosztatott soproni convictus alapítványait átvitték Győrré. Az ekként megnagyobbított és szabályozott, a volt jezsuita társházban elhelyezett győri nevelő-intézet a »királyi érseki convictus« nevét veszi fel s a kormány vezetése alá kerül, de azzal a fentartással, hogy a kir. főigazgató a szervezeti és vagyoni ügyekben a püspökkel egyetértőleg tartozik eljárni. (Ugyanez a kettős és párhuzamos vezetés érvényesül Nagyszombatban is.) A győri convictus összesen 64 növendéket fogadhatott be, kik közül 24 alapítványos és 40 fizető; valamennyi a győri nyilvános iskolákba járt. Akiket felvettek, azoknak el kellett végezniök az infima classist; azontúl megmaradhattak a convictusban a jogi tanfolyam végeztéig (mint Budán és Nagyszombatban). A személyzet létszáma csak annyiban különbözött a nagyszombatiól, hogy 5 praefectus helyett 6-ot tartottak Győrött. Az élelmezés és a rendkívüli tanulmányok rendje mindkét nevelő-intézetben azonos. A bevétel²⁾ (a convictorok tartásdíjaival együtt) 14,300 frt, a kiadás 12,402 frt 20 kr.

Mind a nagyszombati, mind a győri nevelő-intézetek számára részletes utasítások³⁾ készültek, melyek — jelentéktelen eltérésekkel — szóról szóra megegyeznek. Ezen utasítások mutatják, hogy a vallásos szempontok mindig nagy figyelemben részesülnek. A növendékek az iskolai hit-tanításon és a rendes vallásgyakorlatokon kívül hetenként egyszer magában a convictusban is nyernek vallásoktatást,

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 572. ex 1779.; 1573. ex 1779.

²⁾ És pedig a soproni alapítványok jövedelme 2120 frt, a győrieke 2750 frt, a convictorok tartásdíja 8000 frt, a gyógyszerértár jövedelme 200 frt, egy bérházé 30 frt, a tanulmányi alap hozzájárulása 1779., 1780. és 1781-re évenként 600, azontúl évi 1200 frt.

³⁾ Institutiones ac Leges pro Regio-Archiepiscopali Convictu Tyrnaviensi ac Jaurinensi. A győri szabályzat fejezetei és szakaszai a következő címeket viselik: I. De Generalibus administrandi Regio-Episcopalis Convictus instructionibus. — De poenis. — De recreationibus. — De cura valetudinis et aegrorum. — De pietate et sacrae religionis exercitiis ac officiis praefecti spiritus. — II. De particularibus instructionibus. — III. De legibus ac statutis nobilis hujus convictus juventutis.

s vallásos kötelességeik teljesítését szigoruan számon veszik tőlök. Említést érdemelnek a büntetésekről szóló rendelkezések is; büntetni csak előzetes vizsgálat után szabad, s ekkor is csak az igazgató vagy aligazgató ítélkezhetik. Magános vagy nyilvános figyelmeztetés, a szünettől való megfosztás, térdhajtas, bocsánatkérés, az élelem egy részétől való megfosztás, börtön és testi fenyték azon eszközök, melyekkel az intézet a hibákat megjavítani vagy megtorolni igyekszik. Külön hangsúlyozza a szabályzat, hogy imádsággal büntetni nem szabad.

A nagyszombati és győri kerületi convictusok után kellett volna következnie a *kassai* kir. nevelő-intézet szabályozásának. Mikor Ürményi 1779-ben hivatalos körutjára indul, megbízást kap,¹⁾ hogy helyszíni tapasztalatai alapján tegyen javaslatot, miképen lehetne újjászervezni a kassai convictust. A »regulatio« azonban, úgy látszik, elmaradt. A *váczi* kir. Teréz-akadémia, mint végleg szervezett nevelő-intézet, megmaradt eddigi állapotában.²⁾

A *nagyvárad*i kir. convictus³⁾ keletkezését magánvállalkozás előzte meg. Mikor ugyanis a Jézus-Társasággal együtt a gr. Csáky Miklós által 1747-ben alapított régi nemesi convictus is feloszlott és vagyona a tanulmányi alapba olvadt, a nagyvárad

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2666. ex 1779.

²⁾ Migazzi Kristóf 1780-ban évi 800 frtra rugó alapítványi járulékkal gyarapította az intézet jövedelmeit. O. L. Udv. Kancz. 922. ex 1780.

³⁾ O. L. H. T. Distr. Varad. 1779. No 2; u. ott 1778. No 1; Litt. Misc. 1776. No 54; Udv. Kancz. 204. ex 1778.; 513. ex 1778.

⁴⁾ Meghalt 1791-ben mint nagyvárad

irja, hogy e férfin szorgalma és buzgósága nagy megnyugvására szolgál, mert neveltjeit a szokásos iskolai tanulmányokon kívül történelemre, földrajzra, számtanra, vallástanra, latin, német és magyar szónoklásra és fogalmazásra tanítja. Ezekhez a fizető növendékekhez járultak az Alapy János dulcinói püspök költségén felvett növendékek, rendszerint 14, akikért az alapító a regenssel történt megállapodás szerint fizette a tartásdíjat.

A convictus ügye azonban 1778-ban új fordulatot vett. Alapy János ugyanis végakaratóban összes ingóságait eladatni rendelte, s a begyűlt pénzt, úgyszintén a fehérmegyei Lock nevű praediumért fületinczi Kelcz udvari tanácsostól örökös felvállás útján nyert 40,000 forintot egy nagyváradi, jól szervezett convictus céljaira hagyta. A kormány azonnal hozzáfog a tárgyalásokhoz, melyeknek során azt határozzák, hogy a kerületi convictus a régi püspöki palotában nyerjen helyet és lehetőleg a budai kir. Teréz-akadémia módjára szabályoztassék. A regens kétféle pénzügyi tervet is dolgoz ki. Azonban a convictus végleges szabályozása — az alapítvány rendezetlensége miatt — Mária Terézia királynő alatt már nem történhetett meg. Még 1780. nov. 15-én is arról panaszkodik a regens, hogy a káptalan már másfél esztendeje nem fizeti meg az Alapy-féle 14 alumnus ellátására kivetett hányadot (évi 1400 frtot), úgy hogy a kormányzónak a maga pénzéből kellett előlegeznie az ellátás költségeit.

A kerületi convictusok felállítása és szabályozása után a kormány a többi hazai nevelő-intézetek országos regulációját vette tervbe. De erre már nem került a sor. Csak egyes elszigetelt alkotásokat jegyezhetünk fel e téren. Így a királynő uralkodásának utolsó éveiben egy új convictus keletkezett, a Bibics Tomján Margitnak 226,653 frtra rugó nagylelkű alapítványából fenntartott *szent-annai* nevelő-intézet (megnyílt 1778-ban).¹⁾ Továbbá a verbeczi convictusi alapít-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Lib. Reg. L. köt. 260. l.; 1702. ex 1778.; H. T. Distr. Varad. 1778. No 1. — Kara Győző: A Bibics-alap története. Arad, 1896. (függeléke Himpfner Béla »Az aradi királyi főgymnasium története« cz. munkájának).

vány *Rózsahegyre* helyeztetett át,¹⁾ ahol az évi 500 frtra rugó kamatokból 10 ifju nyert ellátást. Végül a *nyitrai* püspöki convictus (kisebb keretben) a budai *Teréz-akadémia* módjára szabályoztatott ²⁾ 23 alapítványi növendékkel.

III.

A középiskolák külső rendjének megalkotása szinte gyermekjátéknak látszhatott azokkal a rendkívüli nehézségekkel szemben, melyek a *tanterv végrehajtásának* útját állották. Amott csak buzgóságra, szervező képességre és anyagi erőre volt szükség, hogy az eredmény el ne maradjon; emitt egy egész nemzedék eszmevilágát kellett megváltoztatni és új elvek szerint berendezni. Arról volt szó, hogy a magyar nemes ember, aki eddig a latin nyelvben és a Tripartitumban találta meg művelődésének majdnem egyedüli eszközét, a nyugateurópai eszmék áradatába vitessék, s nevelésének egész menete akként alakuljon, hogy fokról fokra mind jobban és sűrűbben érintkezzék az akkori közműveltség modern elemeivel is. Amíg eddig, századokon át, pusztá formák keretei közé szorult az ősi hagyományokban megedzett elméje, most e keretek széthullanak s a réseken áthatolnak egy új világnézet ösztönzései. A magyar köznemesnek eddigi merev észjárása hadd váljék simulékonnyá, sokoldaluvá, hajlékonnyá; hadd legyen érzéke a szellemi élet bájai iránt is; ne csak durva körvonalakat tudjon húzni kérges keze, hanem értsen a színezéshez, árnyaláshoz is; lelki életének egyszerűségében rokonszenves, de bonyolultabb feladatok megoldására képtelen szerkezete váljék művészi szövedékké, melynek szálai a haladó kor és a modern élet gazdag ismeretköréből alakultak együvé, sokszor szeszélyesen és nehezen felfejthető változatokban, de híven azokhoz a nagy erőkhöz, melyek az emberi szellemet szabadbá és önállóvá tették.

¹⁾ O. L. H. T. Distr. Neosol. 1779. No 2.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 6702. ex 1779. Itt találhatók az »Institutiones ac Leges pro episcopali convictu Nittriensi«. Az alumnusok között van 16 Mattyasovszky-féle, 3 Harrach-féle, 1—1 Ordódi, Motkó, Rajcsány és Birovsky-féle. Convictorokat is felvettek. Az alapítványok évi jövedelme 2233, a 23 alumnus összes költsége 2275 frt.

A Ratio Educationis készítői tehát a magyar nemzet elé új művelődési eszményt állítottak a tanügy történetében páratlan merészséggel. Mert az ő lelki világukat és a nemzet többségének eddigi műveltségét mérhetetlen űr választotta el. A Ratio tanterve oly hatalmas fordulatot jelent hazánk művelődésében, aminőre sem azután, sem azelőtt nincsen több példa. Ami megelőzte e művet, az még a középkor szellemét lehelte; ami kisugárzik belőle, már nem is a jelen, hanem a messze jövő.

Az intéző körök nyilván nem voltak teljes tudatában ennek a nagy ellentétnek. Nem hatott lelkiismeretük legmélyére az az óriási felelősség, melyet el kellett vállalniok, mikor egyszerre merőben új mederbe akarták terelni a nemzet gondolkodását. Ha igazán sejtették volna a feladat nehézségeit, lehetetlen, hogy a Ratio kibocsátását nagyobb előkészület nélkül javasolták volna a királynőnek. Hiszen nemcsak a tankönyvek nagy része hiányzott, hanem hiányoztak a tanárok is, kiktől az új művelődési anyag feldolgozását várni lehetett.

A kormány elég könnyűnek képzelte a megoldást. Elrendelte,¹⁾ hogy 1777. évi október 1-én Budára, központi értekezletre gyűljenek össze az ország összes tankerületi főigazgatói, úgyszintén a királyi akadémiák és archigymnasiumok előjárói, s az egyetemi karok képviselőivel együtt beszéljék meg az új rendszer tanulmányi nehézségeit. Ezt az értekezletet követték az egyes tankerületek székhelyein megtartott kisebb tanácskozások (október 15-én), melyeken a főigazgatók vagy helyettesaik a Budán nyert utasításokat tovább adták saját tankerületek igazgatóinak, akik azután a tanárokkal közölték a tudnivalókat. Oly módja az utbaigazításnak, mely az adott viszonyok közt csak akkor biztathatott volna némi sikerrel, ha a tanácskozások alkalmával felvetett kérdések a kormány kebelében is kellő méltánylással találkoztak volna. Azonban a kormány (első sorban Ürményi) nagyon érzékenyen vette a felmerült s valóban nagyon sze-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 4322. ex 1777.; 5211. ex 1777.; 6310. ex 1777.

rény észrevételeket. Időgesen ír vissza 1777. december 27-én (a pozsonyi értekezlet jegyzőkönyve kapcsán) s megjegyzi, hogy az elrendelt összejöveteleknek nem az volt a czéljok, hogy az új tanterv kritika tárgyává tétessék és ilyformán a tanításban bizonyos laza felfogás (in docendo laxitas) kapjon lábra. Ha ezentúl módszeres nehézségek merülnének fel, forduljanak a főigazgatók az egyetemhez, mely azután majd megadja felsőbb helyre terjesztendő véleményét. E vélemények, úgyszintén a kormány által készítendő részletes utasítások és táblázatok fogják majdan a Ratio Educationis második kötetét alkotni.¹⁾

Ekként azután meglehetősen el is némultak az ellenzéki hangok. Ahol nincsen bírálat, ott nincs fejlődés. A tanárok hozzáfogtak az új tanrendszer végrehajtásához, legjobb belátásuk szerint, jól-rosszul, amint a viszonyok engedték. Módszeres utasításokat nem igen kértek már, a főigazgatók is inkább a külső rend fenntartására ügyeltek, legfelsőbb helyen pedig a félévi jelentések nagy tömege már is éreztette bénító hatását az intézkedések eszmei tartalmának szembeszökő csökkenésében.

Kíváncsiak lehetünk ezek után arra, hogy az ország különböző részeiben tényleg mennyire sikerült mindazokat

¹⁾ Ezen második részbe, mely sohasem jelent meg, a következő tárgyakat kívánta a kormány felvételni: A különféle rovatos kimutatások mintái; a különböző foku tanintézetek statutumai (különösen a részletes fegyelmi szabályok); a főigazgatók, igazgatók, tanárok, hitszónokok, hittanárok és rendkívüli tanárok számára való részletes utasítások, az egyetemi tanács ügyrendje, a kari directorok és dékánok eljárását szabályozó rendelkezések, a kir. akadémiák egységes szervezeti szabályzata, az egyetemi gazdasági szabályzat, a nyugdíjalap gyarapítására vonatkozó eljárás, a nyilvános vitatkozások rendje, a rendtartás részletei, az iskolai bizonyítványok szövege stb. — Az egyetemi tanács az 1780-ik év közepén be is mutatja a II. kötet kézirati anyagát, s a helytartótanács e munkálatokat ugyanazon évi aug. hó 14-iki üléséből küldi fel Bécsbe. A kancellária 1781. jan. 17-én (tehát már József császár alatt) jelenti, hogy a II. kötetet legközelebb fogja bemutatni az uralkodónak. A legfelsőbb elhatározás azonban elmarad. A kancellária előterjesztése ott rekedt a Staatsrath iratai közt, ezzel a jegyzettel: »Bleibt inzwischten bis auf weiteren allerh. Befehl in suspensio.« O. L. Ud. Kancz. 249. ex 1779.; 4583. ex 1780.; Bécsi ud. lev. Staatsr. 237. ex 1781.

az újításokat meghonosítani, melyek a Ratióban gyökereznek. E végből koronatanuként szerepeltethetjük magát Ürményit, kit a királynő 1779 nyarán megbízott,¹⁾ hogy az ország legnevezetesebb tanintézeteit személyesen látogassa meg, s a hely színén győződjék meg arról, vajjon »a tanítás rendszere minden részében kellő figyelem tárgya-e? s ha nem, mily akadályok forognak fenn?« Ha Ürményi jelentésével ²⁾ egybevetjük a tankerületi főigazgatóknak 1778. és 1779-ből való hivatalos információit,³⁾ bőséges adatokkal fogunk rendelkezni annak megítélésére, vajjon mennyiben testesült meg az új ige az ország királyi középiskoláiban?

Komoly baj volt a *tankönyvekkel*.⁴⁾ Csak lassan készültek, s mikor fokozatosan kikerültek a sajtó alól, a tanulók nem vásárolták. Bármily olcsóra szabták árukat, a rájuk fordított költséget sokalták a szülők. Ürményi szerint »a legtöbb« grammatikai iskola és gymnasium növendékei könyvek nélkül szűkölködtek. Ennek tömérdek tollba mondás és gépies munka lett a következtése. Kimerült a tanár is, a növendék is. A kormány most az abszolút hatalom teljességével elrendeli, hogy »a nyilvános iskolákba szigorú felelősség terhe mellett senki se bocsáttassék, aki az iskolakönyvek szükséges segítségének hijával van«. A szegényebb nemes ember fiának majd akad pártfogója, aki beszerzi a könyveket; a nem nemes és polgári származásúakat, ha különös tehetségek nincsen, távol kell tartani az iskolától.

Az új rendszer kívánta tankönyvek közül még 1780-ban is hiányzott az ausztriai örökös tartományok és a világrészek földrajza, a magyar történelem rövid kézikönyve (melyre Katona István vállalkozott),⁴⁾ az irodalmak és tudományok

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2666. ex 1779.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 5297. ex 1779.; M. N. Múz. Acta Ürm. Fol. Lat. 2988.

³⁾ O. L. II. T. Acta Distr. Cassoviensis, Posoniensis, Neosoliensis, Varadinensis, Ungvariensis, Jaurinensis, Budensis, Quinquecclesiensis ex 1778. et 1779.

⁴⁾ O. L. Udv. Kancz. 1484. és 3997. ex 1778.; 4843. ex 1780.

⁴⁾ Még 1786-ban is ezt írja a gymnasiumi magyar történettánításról Kovachich: »Zur Zeit ist für diesen Lehrstoff kein brauchbares Kompendium vorhanden, welches die Lehrer meistens aus ihren eigenen

történelme, s hiányoztak az akadémiák czéljaihoz szabott összes jogi tankönyvek. Magyarországnak az új tanterv szellemében készült földrajza se volt meg, s ezért be kellett érni Bél Mátyás akkor már elavult könyvének Pozsonyban megjelent 3. kiadásával,¹⁾ mely — magának a kormánynak tudomása szerint is — tele volt tévedésekkel. A hazai szokásjogot megfelelő vezérfonal hiányában oly kevés módszerrel tanították a gymnasiumi osztályok tanárai, hogy a kanczellária már 1778. július havában visszavonja e tárgy tanítására vonatkozó tantervi rendelkezését.

De amely új könyvek elkészültek, azoknak is nagy hibájok, hogy magukon viselik a sietségnek és a régi iskolai módszernek szembetűnő bélyegét. Szerzőik tudós emberek voltak (Makó, Lakics, Piller, Mitterpacher), de az ifjuság lelki világát teljességgel nem ismerték. Tankönyveik roppant elvontak és szárazak, s ennél fogva nehezek. Meggyőződhetünk erről, ha akár a kis *gondolkodástant*,²⁾ akár a *természetjogot*³⁾ lapozgatjuk, s fontolóra vesszük, hogy ezen szigorú elméleti tanokat ily nehéz latin tárgyalásban kellett 12—14 éves fiuknak megtanulniok. Hogy mi az ember természetes joga, hányféle a kötelessége, mi az a föltétlen és föltételes kötelesség, mivel tartozik Istenének, felebarátjának és önmagának, azt bizonyára nem ilyen tömör, tudományos stílusban irt, fagyasztó tantételekből, hanem kedves elbeszélésekből, valószínű cselekedetek rokonszenves, művészi rajzából fogja csak megtanulni és megszeretni a tanuló. Mire való megtanítani az osztályozás és meghatározás elvont szabályaira, mikor még

schriftlichen Aufsätzen ersetzen müssen.« Merkur von Ungarn, 1786., 681. l. V. ö. O. L. Udv. Kancz. 2752. ex 1780.

¹⁾ Compendium Hungariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographicae Matthiae Bel, in partes IV. Posonii et Cassoviae, 1777. 312. l. és index. E könyvet még 1786-ban is használták. V. ö.: Merkur von Ungarn, 1786. 677. l.

²⁾ Elementa artis cogitandi in usum gymnasiorum et grammaticarum scholarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae, 1778. 86 l. Ára 9 kr. (Szerzője Handerla.)

³⁾ Institutio elementorum juris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum etc. Budae, 1778. 64 l. Ára 24 kr. (Szerzője Lakics.)

alig van anyaga, melyet meghatározhatna és osztályozhatna? S mire való a száraz szabály, hogy mikép kell itélnie és okoskodnia, ha még elvei sem igen lehetnek? A *természetrajz* tankönyve ¹⁾ — 193 apró és sűrű nyomású oldal — egyetlen rajzot sem tartalmaz, s merőben tudományos rendszer szerint írja le a természeti tárgyakat. Még szerencse, hogy írója az új tanulmányi rend utilitarius célzatainak hódolva, a gyakorlati életben várható hasznót mindenütt erősen hangsúlyozhatja; ekként legalább némileg vonzóvá lesz a különben száraz felsorolás. Még sokkal tudományosabb, nehezebb a *gazdaságtan* kézikönyve, ²⁾ s illetőleg ennek a növények természetrajzát tárgyzó első része (kir. akadémiák számára), mely már nem is nevezhető tankönyvnek; olyannyira felül-emelkedik 15—16 éves ifjak értelmi színvonalán.

Általános pædagogiai szempontból nem lehet kedvezően nyilatkoznunk a Newton szellemében írt *physikai* tankönyvről ³⁾ sem. Stílusa világos; egy pár felvilágosító ábrát is mellékelte a tudós szerző (Horváth); de az egész könyv csupa meghatározás, és ennél fogva folyékony előadása mellett is nehéz.

A matematikai tankönyveket Makó Pál szolgáltatta az egész középoktatás számára. Írt *számtant* ⁴⁾ és *elemi mértant* ⁵⁾ a grammatikai és gymnasiumi osztályok tanulói, s *algebrát* és *geometriát* ⁶⁾ az akadémiák philosophiai tan-

¹⁾ Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum etc. Pars I. complectens regnum animale, Budae, 1778. 60 l. Ára 8 kr. — Pars II. complectens regnum vegetabile, Budae, 1778. 51 l. Ára 6 kr. — Pars III. complectens regnum minerale. Budae, 1778. 83. l. Ára 9 kr. (Szerző: Piller Mátyás.)

²⁾ Elementa rei rusticae, in usum academiarum regni Hungariae, conscripta a Ludovico Mitterpacher. Pars prima (Introductio in physicam plantarum historiam). Budae, 1777. 196 l. Ára 21 kr.

³⁾ Faciliora physicae elementa in usum gymnasiorum. Budae, 1778. 92 l. Ára 8 kr.

⁴⁾ Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum. Pars prima. Budae, 1777. 154 l. Ára 15 kr.

⁵⁾ Elementa geometriae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum. Budae, 1778. 76 l. Ára 12 kr.

⁶⁾ E két könyvnek 1778-ik évi első kiadását nem sikerült megtalálnom. Még a budapesti egyetemi könyvtárban sincsenek meg, pedig

folyamai számára. Szakszerűség szempontjából kétség kívül kiváló művek, de tárgyalásmódjuk szintén nagyon tudományos, mint Ūrményi látogatása alkalmával több oldalról panaszozzák.

A tantervkészítők nemcsak új tárgyakkal akarták a középoktatás anyagát gazdagítani, hanem magának a *latin nyelvnek* tanítását is reformálni óhajtották. Láttuk, hogy e törekvésök nem sikerült. Latin grammatikai tankönyv megírására nem is mert vállalkozni senki sem; alkalmasabbat mint Alvarez könyveit¹⁾ úgy sem szerkeszthettek volna. Ez a százados gyakorlatban kipróbált könyv megtartotta czentül is uralkodó helyzetét a katolikus gymnasiumokban, hasonlóképen a jezsuita iskolából való Cyprianus Soarius és a Candidatus Rhetoricae is. A Horatius Tursellinus particuláinak²⁾ felfrissítésével sem léptek a reformerek új ösvényre, mert ez a betűrendes latin phraseologia (magában jeles munka) a régi iskola mőhelyében készült. Egyedül az irodami oktatás intézői kaptak új olvasókönyvet, a Molnár János chrestomatiáját,³⁾ ezt a csodálatos egyveleget; mely Plautusból, Terentiusból, Phaedrusból, Ciceróból, Caesarból, Q. Curtiusból, Valerius Maximusból, Pliniusból, Paulus Manutiusból, Petrus Bembusból, Minutius Felixből, Columellából, Porcius Catóból, Terentius Varróból, Taurus Aemilianusból, Tacitusból, Liviusból, Ovidiusból, Vergiliusból és Horatiusból vett szemelvényes darabokat tartalmaz. A Holle-főle mythológiának⁴⁾ és Nieu-

az egyetem nyomdájában láttak napvilágot. Második kiadásuk: Elementa matheseos purae in usum Academicarum. Editio secunda auctior et emendatior. Budae, 1793. Ára 34 kr. (Elementa algebrae 1—136 l.; elementa geometriae purae 1—143 l. és 5 tábla rajzokkal.)

¹⁾ Új kiadása 1779-ben Nagyszombathan jelent meg (128 + 128 + 399 l.).

²⁾ Particulae latinae orationis ab Horatio Tursellino collectae et a Jacobo Facciolato . . . purgatae auctaeque. Budae et Tyrnaviae, 1777. 315 lap.

³⁾ Chrestomathia ex optimis linguae latinae autoribus concinnata in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum etc. Editio altera. Budae, 1778. 234 l. Ára 24 kr. (Egy másik, díszesebb kiadás, szintén 1778-ból, 327 oldalon. Ára 30 kr.)

⁴⁾ Philippi Josephi Holle . . . Mythologia, seu fabulosa deorum historia . . . in usum gymnasiorum. Budae, 1778. 252 l. Ára 17 kr.

poort római régiségeinek ¹⁾ új kiadásai voltak hivatva a klasz-szikus ó-kor reáliáinak ismeretét közvetíteni.

Az előadottakból kiderül, hogy a tankönyv-irodalom még a kezdet nehézségeivel küzdött, s igazán jó tankönyvek, egy-két szak kivételével, nem állottak rendelkezésre. És hogy az említett tankönyvek szerint való tanítás maguknak a tanároknak is nehézséget okozott, megítélhetjük Ürményi jelentésének nem egy adatából. Legjobban jellemzi a helyzetet, hogy több helyütt (például Rózsahegyen és Pécsen) kifogásolják a tanárok a természetrajzi tankönyvnek görögből átvett műszavait, melyeket a közkézen forgó latin szótárban hiába keresünk. A dolog annyira megy — mondja egy igazgató, — »hogy végre még a legszorgalmasabb tanárnak is pironkodva kell bevallania, hogy a legtöbb szónak értelmét és (ami belőle következik) maguknak a dolgoknak magyarázatát nem érti meg«.

De nemesak a tankönyvek nehéz tárgyalásmódja szolgált akadályául az új tanulmányi anyag, különösen a reális tudományok sikeres feldolgozásának. Ennél is nagyobb baj volt a *szemléltető eszközöknek majdnem teljes hiánya*. Az a csekély rendkívüli átalány, melyet a kormány utalványozott, a legszükségesebb közikönyvekre se volt elég. Így történt azután, hogy természetrajzi gyűjteménynek még csiráját se lelte Ürményi Breznóbányán, Rózsahegyen, Liptószentmiklóson, Korponán, Privigyén, Szentgyörgyön, Lőcsén, Rozsnyón, Gyöngyösön, Ungvárt, Eperjesen, Szent-Annán és Pozsonyban.²⁾ A győri főigazgató jelentése szerint 1778-ban Szombat-helyen és Pápán még nem is tanítottak természetrajzot; ugyanezt jelentik a besztercebányai gymnasiumról. Körmöcbányán, a nemes érczek leghőségesebb termőhelyén, 1778-ban nem tanítanak ásványtant. Geometriai és physikai eszközöknek

¹⁾ Rituum, qui olim apud Romanos obtinuerunt, succincta explicatio ... a G. H. Nieupoort conscripta. Tyrnaviae, 1778. 552 l. (és index). Ára 21 kr.

²⁾ Még 1786-ban is ezt írja Kovachich: »Die Naturaliensammlung, die dem öffentlichen Schulunterrichte dienen sollten, fehlen entweder gänzlich, oder sie sind sehr unvollständig, und die Schüler lernen die Naturproducten nur durch die wörtliche Beschreibung derselben zu kennen, ohne sie zu sehen, und noch dazu in einer Sprache, die sie kaum etwas verstehen.« Merkur von Ungarn, 1786. 674. l.

legtöbb helyütt hire sem volt. Nem sokkal jobban állott a fali és kézi térképek ügye. Csak néhány tanintézetnek telt ilyenekre is a folyósított összegből. Nagyon sok iskolának vagy nem voltak térképei, vagy elenyésző csekély számmal voltak, vagy hasznukat nem lehetett venni. Például a korponai grammatikai iskolának még 1779-ben se voltak fali térképei; atlasz csak egy akadt, a tanáré, de — teszi hozzá az igazgató — mi fog történni, ha a tanár eltávozik? Privigyén összesen 6 fali térképet talált Ürményi; Magyarországot, Erdélyét, Csehországot, Morvaországot, Ausztriát és Olaszországot; az atlasz oly kicsiny, hogy iskolában nem használható. Rozsnyón egyetlen térkép se akadt. Szent-Annán összesen 3 térkép volt. A nagykárolyi gymnasiumnak térképe egyáltalán nem volt, atlasza is csak egyetlen egy. A pesti piarista collegium még Erdély térképével sem rendelkezett.

S mit lehetett várni ily körülmények közt az úgynevezett *rendkívüli tárgyaktól és foglalkozásoktól*? A rendes és kötelező tanulmányok is annyi új feladatot róttak tanárra és tanulóra, hogy sok helyütt nem is lehetett egyébre gondolni; ahol pedig tanították a rendkívüli tárgyakat, lanyhán, kellő részvét és érdek nélkül folyt a munka. Ezt számos adat bizonyítja. Egyetlen rendkívüli tárgynak se leljük nyomát Jászapátiban, Komáromban, Szombathelyen, Pápán, Rimaszombatban, Breznóbányán (1778). Gyöngyösön nincs görög nyelvi tanfolyam, mert nincsen hallgatója. Győrött néhány rendkívüli tárgyat »hallgatók hiányában« nem tanítanak. Veszprémben csak májusig látogatják a tanfolyamokat; innentől elmaradoznak a tanulók. Óvárott görög nyelv és geometria nem szerepelnek. Szentmiklóson »a tanulókat semmiképen sem lehetett rábírní rendkívüli tárgyak tanulására«. »Azt tapasztalom — írja a besztercebányai főigazgató a breznóbányai gymnasiumról, — hogy nemcsak ebben az iskolában, hanem másokban is vagy egészen elhanyagolják, vagy nem a kegyelmes systema módjára tárgyalják az egyes osztályokra kiszabott rendkívüli tárgyakat.« Az újságolvasás csak néhány nagyobb iskolában folyt, ahol a tanár a maga pénzén járathatta a Bécsben megjelenő »Ephemerides Vindobonenses« című újságot; az intézetek legnagyobb részében

elmaradt e foglalkozás.¹⁾ A Ratio azt kívánta, hogy a tanulók naplót vezessenek. Ez is csak elvétve tűnik fel a jelentésekben. Az új rendszernek a játékokra vonatkozó intézkedései alig néhány iskolában érvényesülhettek, mert a fenntartók, ill. városok vagy nem akartak, vagy nem bírtak játszótérket adni (Nyitra, Győr, Szombathely, Pápa, Keszthely, Pécs stb.).

Mindezen adatokat áttekintve, a Ratio Educationis kibocsátását követő három év tanulmányi munkássága még nagyon zűrzavaros képet mutat a szemlélőnek. Ha általában megvan is a becsületes törekvés a tantervben felkarolt célok elérésére, a szellemi erők elégtelensége s a múltból átörökölt tehetetlenség súlya lépten-nyomon éreztetik hatásukat. Egyes elszigetelt eredmények legfőlebb kivétel számba mennek. A sok és nehéz új tárgy, a nehéz tankönyvek, az új módszerek oly elemi erővel rohanták meg a magasabb problémákhoz nem szokott tanárokat, hogy eleinte tájékozódni se tudtak, s bizonyára sokan közülök maguk sem értették meg, amit tanítottak. Egyoldalú és szerény körű műveltségök miképen fogadhatta volna be egyszerre azt a sok új anyagot, melyet a Ratio taníttatni kívánt? Aki eddig csak latin nyelvet és stílt tanítottak, most egy csapásra a természetrajz, physika, matematika tanárai lettek, holott e tárgyakat iskolában nagy ritkán vagy soha, s könyvekből is csak tökéletlenül ismerték meg. Nem nehéz elképzelni, mily fogyatékos, hézagos, ingadozó lehetett tanításuk, mennyire ragaszkodhattott a meg nem értett vagy rosszul értett tankönyvhöz, s mily elemi hiányai lehettek módszeröknek. Az emlékezetnek ama túlságos megterhelése, melyet a régi rendszer eredendő hibájául róttak fel némelyek, fokozott mértékben folytatódik az új rendszer uralmának kezdetén is. A rossz tanításnak látszólagos mentő eszköze, a külső sikerekre vezető gépies emléztetés, erősebben érvényesült, mint valaha. Az új tanterv sokkal nagyobb conceptio volt, semhogy az a nemzedék, melynek életében létrejött, képes lett volna megvalósítani. A magyar nemzet nem volt megérve e szellemi perspektívákra. A rend-

¹⁾ A tervezett egyetemi folyóirat nem létesült. O. L. Ud. Kanecz. 337. ex 1780.; 5150. ex 1779. Merkur von Ungarn, 1786. 872. 1.

szer igazi hatása, a nemzedékek látókörének tágulása és szellemi életök megújítása csak évtizedek múlva kezd észrevehetően nyilvánulni. Mária Terézia uralkodásának utolsó három éve még a legegyszerűbb nehézségek legyőzésére sem volt elegendő.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A királyi tudomány-egyetem.

I.

A Ratio Educationis — mint már jeleztük — igen röviden végez az egyetemmel. Mintegy feltételezi, hogy szervezésének és tanulmányi rendjének részletei szelvényben ismeretesek. Csak a kereteket állítja fel, de arról a szellemről, melynek át kell hatolnia ezt a soktagu organismust, alig emlékszik meg. A tudományos vizsgálódás szabadságának még az akkori kormány által megengedett csekély mértékével sem egyezett volna meg, ha a Ratio az egyes tárgyak anyagát és előadásuk módszerét részletezte s a tanárok kezét megkötötte volna. Annyit azonban mégis kijelent, hogy az ország középpontjában felállított egyetem a kerületi akadémiáknak semináriuma akar lenni, »ahonnan nemcsak a legjobb tanulmányok mintáit, hanem egyszersmind a megűrült vagy ezentúl szervezendő tanszékek tanárait is kell venni«. Az egyetemet nem csupán a négy kar összességének tekinti, hanem a tanintézetek minden neméből összeállított testületnek, köteléknek (*corpus quoddam ex omni Lycaeorum genere coagmentatum*), melybe bevonja a budai nemzeti iskolát és archigymnasiumot is. Ennek az egész szervezetnek az a célja, »hogy a magyar ifjuság a tudomány alkalmas eszközeivel szilárd és sokoldalú műveltséget nyerjen, és ekként nemcsak az egyházi és állami hivatalokra, hanem a tudományoknak a hazában való terjesztésére is alkalmassá váljék; miért is szükséges arról gondoskodni, hogy a királyi egyetem mind tanárainak számára, mind tanulmányainak változatos-

ságára nézve valamennyi többi tanintézet fölött messze kitűnjék.»

E czél kitűzésében jellemző, hogy a Ratio még az egyetemről szólóban sem feledkezik meg gyakorlati álláspontjáról; de főczélnak mégis a tudományok művelését és terjesztését tekinti, megkülönböztetve az ország egyetlen teljes főiskoláját a kir. akadémiáktól, melyeknek kizárólagos feladata az, hogy a közszolgálat számára alkalmas egyéneket képezzenek.

Hogy miképen oldhassa meg feladatait az egyetem, milyen szervezete legyen és mily tanulmányi rendszert kövessen, azt a kormány már a Jézus-Társaság feloszlatása után végbement szervezés alkalmával főbb vonalaiban megállapította. Volt alkalmunk nekünk is a tanulmányoknak e reformálásával megismerkednünk. Ennélfogva e helyütt nem szükséges csak azokkal a mozzanatokkal foglalkoznunk, melyek az áthelyezést követő három év alatt feltűnnek az egyetem további fejlődésében.

E rövid időköz három fő irányban mutatja a kormány buzgólkodását. Egyik irány az egyetem elhelyezésének teljessé tételében, a második új tanszékek szervezésében, s e mellett a theologiai és jogi tanulmányok tervének módosításában, a harmadik a tanárképzés intézményének kialakulásában mutatkozik. Mindegyikről külön kell szólnunk, nem felejtkezve meg azon apróbb vonásokról sem, melyeknek összessége remélhetőleg hű képét adhatja az egyetem munkásságának, ama változott viszonyok közt, melyek az áthelyezésnek nyomában jártak.

Azzal, hogy székhelyet cserélt ez egyetem, még nem találta meg a kényelmes otthonnak összes külső feltételeit. Még nagyon sok pótló *építkezésre és átalakításra* volt szükség, melyeknek foganatosítása nagy vontatva haladt előre. Még 1778. május havában se készült el véglegesen a csillagvizsgáló torony és az orvosi kar épülete; ¹⁾ a seminariumon

¹⁾ Mikor készen volt az épület, Szabó András (1778. decz. 15-én) így írja le: »Domus haec (t. i. az orvostudományi ház) pone Palatium Regiae Universitatis super muro vetere structa et ad unam condignationem ele-

pedig még 1779. január havában is dolgoztak. E lassu haladást pénzhány okozta. Amíg volt fedezet, gyorsan folyt a munka; mihelyt megürült az építési pénztár, pihent minden kéz. Nem hogy egyszerre számot vetettek volna minden szükséglettel, hanem részletekben költek és építettek. Sem Buda városának 10,000 frtja, sem a királynő 30,000 forintja, sem a hercegprimás 40,000 frtja nem volt elég. Kempelen Farkas, a bürokrata-építész mindig újabb és újabb összegeket kért, nem csekély bosszuságára a már-már türelmetlen királynőnek. Mikor elfogyott a 80,000 frt, a királynő újabb 50,000 forintot engedélyezett. Ez 1778. áprilisban történt; de már három hónap mulva ismét üres volt a pénztár s újabb 15,000 frtot, a rá következő év márczius havában megint 12,000 frtot kellett engedélyeznie. Ez 157,000 frtot, az akkori viszonyok közt óriási összeget tett, holott eleinte mindenki azt hitte, hogy a várpalota átengedésével magától esik el minden anyagi nehézség. Úgy látszik azonban, hogy az 1779-ik év végével valahára készen volt az egyetemnek minden épülete, s így most már külső akadályok nem késleltették fejlődését.¹⁾

Mialatt az építkezések folytak, a Ratio Educationisban megjelölt *új tanszékeket* is betöltötték.²⁾ Ilyen volt mindennek előtt a *mezőgazdaságtané* (theoria oeconomiae ruralis), melynek meghonosítására a nyugati államok egyetemei adtak példát. I. Frigyes Vilmos porosz király már 1727-ben alapított mezőgazdaságtani tanszéket a hallei, és akkor még fennállott frankfurti egyetemen. Példáját később majdnem minden

vata omnibus commoditatibus, quas artis medicae in scholis tractatio poscit, sat superque provisus est. Anatomia suum auditorium, theatrum, culinam, cellarium, conclavia, scrobem caementariam; chemia suos furnos, liquatoria, cellare, culinas, depositoria; chyurgia separatum auditorium, cubile, culinam; pathologiae et physiologiae praelectiones suas aequae distinctas scholas habent. Adsunt praeterea: auditorium commune pro examinibus publicis, aliquot conclavia pro professoribus eorumque instrumentis et materialibus.«

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 1848., 2194., 2896., 3476., 6856. ex 1778.; 1620. ex 1779.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4322. ex 1777.; v. ö. Ratio Ed. 358—359. I.

német egyetemen követték.¹⁾ Nálunk a szakirodalom terén híressé vált Mitterpacher Lajos lett első rendes tanára e studiumnak. Új tanszéket kapott továbbá az *alkalmazott mathesis* (mathesis unice adplicata), melylyel a gyakorlati mértan, geodaisia, építészet és vízműtan előadása volt egybe-kapcsolva »leginkább földmérők és hydraulikusok képzése végett«. Szinte csodálnunk kellene, ha még most sem szerveztek volna külön tanszéket e tanulmányok számára, melyeknek elemeit a bécsi Teréz-akadémiában, de hazánk egyik-másik kiválóbb convictusában is, továbbá Szempczen (ill. Tatán) és Selmeczbányán kisebb-nagyobb terjedelemben eddig is tanították. Végül külön tanszéket nyertek a *széptudományok*, oly értelemben, hogy a tanári pályára készülő repetensek vezetése az aesthetikai tanszéktől elválasztott s Szerdahelyi György ezentúl csak az elméletet látta el, míg a tanárjelölteket Pupikoffer Ágost részesítette a jövőendő hivatásuk szempontjából szükséges gyakorlatokban.

Az előadások tudományos színvonalának érdekében szükségesnek mondja a Ratio azt, hogy legyen az egyetemnek csillagvizsgáló intézete, természetrajzi gyűjteménye, physikai és mechanikai szertára (különösen azon eszközökből, melyek az emberi élet mesterségeiben előfordulnak); továbbá két kertje, egyik a botanika, másik a mezőgazdaság tanításához, végül: gazdag könyvtára, éremgyűjteménye és régiségtára. Főleg a pannoniái régiségeket kell gondosan gyűjteni és őrizni. A történelmi segédtudományokat (oklevéltant, czímer-tant, pecséttant, éremtant és régiségtant) rendkívüli tárgyakul szintén kell tanítani; legjobb, ha az idevágó előadások megtartását az illető gyűjtemények őrei vállalják el. Kiegészíti az egyetem tudományos intézeteinek sorát a jól berendezett egyetemi nyomda, mely az ország összes tankönyveinek előállítására kizárólagos kiváltságot, privilegium exclusivumot élvez.

Mindezen kívánalmakat maga a Ratio hangoztatja. Ellenben nem találjuk meg e szabálykönyvben a tanulmányi

¹⁾ Kühn: Das Studium der Landwirthschaft an der Universität Halle. 1888 (Halle a. S.) 1—2. l.

rendnek amaz átalakulásait, melyek 1778. és 1779-ben mentek végbe.

Ilyen a theologiai tanulmányok tervének módosulása, a *Planum Budense*, melyet már röviden érintettünk. Most közelebbről is szemügyre kell vennünk, mert az egyetemi oktatás fejlődésében talán ez az egyetlen eset, amely magyar részről komoly ellenállást mutat a bécsi rendszer ellenében.

Még 1777-ben történt, hogy a budai hittudományi kar igazgatója, Szabó András, a theologiai oktatásnak egy tervezetét dogozta ki, mely alapján megegyezett a bécsivel, kivéve hogy Szabó a dogmatikát nem két, hanem három évig kívánta taníttatni, s hogy a hitvitázásnak és a patristikának tanítására rendes tanszékek szervezését nem tartotta szükségesnek, ellenben a ritusok számára külön tanár alkalmazását követelte.

Bécsben a Szabó munkálatát szokás szerint kiadták egy »bizalmas«-nak, ez esetben Rautenstrauchnak, aki sehogy sem tudott belenyugodni a budai tanulmányi tervezet eltéréscibe, s ezen ellenzésével készséges támogatást talált a bécsi tanulmányi bizottságban, melynek egyedüli vezető gondolata mindenkor a teljes egységesítés volt. Úgy látszik, a királynő is hajlott e felfogás felé, mert Szabó András tervét a névtelenség leplébe burkolózó Rautenstrauch észrevételeivel együtt oly utasítás kíséretében küldi vissza, hogy a herczegprimás és a kalocsai érsek újból vegyék tárgyalás alá a munkálatot és a reá vonatkozó észrevételeket, szem előtt tartva a theologiai oktatásnak az egész monarchiában kívánatos egységét. Az állami mindenhatóságnak mind jobban erősbödő rendszerébe senmikép sem illett bele, hogy legyen a monarchiának oly országa, melyben a papokat nem egészen úgy képzik, mint Bécsben.

Sem Szabó, sem a magyar főpapok nem engedtek. Kimutatták, hogy a hazai viszonyok a szóban levő eltéréseket megkövetelik. A királynő is a megalkuvás némi külső jeleivel — 1778. november 6-án — jóváhagyja a *Planum Budensét*, mely úgy van kidolgozva, »hogy egyfelől a bécsi theologiai oktatás számára megszabott terv lényege és e tervben felkarolt tárgyak systematikus rendje megmaradt, másfelől pedig

Magyarország klérusának kívánalmai is, az ott szükséges különleges tárgyakra való vonatkozásokban, teljesültek».

E szerint a budai kir. egyetemen következőleg alakult a hittudományi oktatás: Az első évesek hallgattak héber nyelvet, ó-testamentomi magyarázatot és egyháztörténelmet; a második évesek görög nyelvet, újszövetségi magyarázatot és egyházi irodalomtörténetet, továbbá megkezdették a dogmatikát »theologiai alaptan« (institutiones theologicae) címen a patrologiával egyetemben. A harmadik év tárgyai: erkölcstan és (naponként 2—2 órában) dogmatika; a negyedikéi: ugyancsak dogmatika és egyházjog (ugyanannyi időben). A tanfolyamot bezárta az ötödik évben a gyakorlati tanulmányok anyaga: szertartástan, hitvitázástan és lelkipásztorkodástan.¹⁾

Az egyetemnek egy másik karán is változott a tanulmányi rend. Az 1779. év október hó 15-én kelt királyi rendelet szerint az egyetem *jogi oktatásának* terve, nem ugyan lényegben, de felosztás dolgában jelentékenyen módosult.²⁾

Tudjuk, hogy az 1775-ik évi szervezés a rendes jogi tanfolyamot két évről háromra emelte. Az idevágó udvari rendelet 1775 márcziusában kelt, minélfogva ezen új beosztást az 1775/6-ik tanévben meg kellett kezdeni, s 1777/8-ban már a harmadik évfolyamnak életbe kellett volna lépnie. Ezzel szemben feltűnik, hogy még 1778-ban is csak I. és II. éves joghallgatókkal találkozunk a kimutatásokban, jelölül annak, hogy a végrehajtást valami okból halasztották. Lehet, hogy azért, mert közben kibocsátották a Ratiót, mely a jogi studiumot újból reformnak vetette alá, amennyiben az egyetemes történelmet is bevonta körébe s a politikai meg pénzügyi tudományokat a bölcsészeti karból a jogiba

¹⁾ O. L. H. T. Acta Univ. Bud. 1778. No 22; továbbá Udv. Kancz. 292. és 5843. ex 1778.; 825. ex 1779. Az utóbbi irat mellett található: »Tabella exhibens theologicas praelectiones juxta Planum Budense a Majestate Sacratissima clementer approbatum.« V. ö. Breznay Béla: »A budapesti hittudományi kar« (Felső oktatásügy Magyarországon, Budapest, 1896. 68—70. II.).

²⁾ O. L. H. T. Miscell. 1779. No 21; Udv. Kancz. 5297. ex 1779.

helyezte át. Tény az, hogy mikor Ürményi József 1779-ben az egyetem viszonyait hivatalosan megvizsgálja, a jogi tanfolyam csak két éves volt. A királynő Ürményi jelentése alapján azonnal intézkedik. »Az egyetemen — úgymond — az az észrevétel forog fenn, hogy — mivel a jogi karon előadott, egyaránt hasznos tárgyak száma nagyobb mint a többi akadémiákban előadott tárgyaké,¹⁾ és mivel e tanulmányok két év alatt el nem végezhetők — czélszerűbb leszen e tárgyakat három évre elosztani és ekként a kényelmesebb feldolgozást lehetővé tenni.« Az ezen rendelethez mellékelt órarend²⁾ szerint tehát ezentúl a jogi tanfolyam beosztása a következő lett. Az első év tárgyai: természetjog és nemzetközi jog, magyar közjog (*jus publicum hungaricum tam politicum quam ecclesiasticum*), egyetemes történelem, és »policia« (kézi és gyáripar története, közigazgatás, kereskedelemügy, pénzügy). A második évben egyfelől a római jog története és az institutiók, másfelől a hazai jog története és a magyar szokásjog (magánjog) tanai szerepelnek a központban; mellettök folytatódik az egyetemes történet és politikai tudomány. A harmadik évben a hazai jogot tanulják (különösen a törvénykezési gyakorlatba vágó részeket), továbbá az egyházjogot és a büntető jogot.

II.

Míg ekként egyes karok tudományos színvonalát emelte a kormány, nem feledkezett meg arról sem, hogy az egyetem szoros kapcsolatban áll a tudós életpályákkal. Igyekezett azt a gyakorlati intézményt, mely első sorban a felsőbb iskolákat kívánta jó tanárokkal ellátni, a lehetőség szerint tökéletesíteni.

¹⁾ A kir. akadémiák tanulmányi anyagán felül az egyetem jogi karán, mint tudjuk, egyházjogot (*jus ecclesiasticum et canonicum*) s római jogot (*jus civile*) tanítottak, ide nem számítva a rendkívüli tárgyakat.

²⁾ *Tabella cursus triennii juridici in Regio-Theresiana Universitate Budensi.* E táblázat a rendkívüli tárgyakat is felsorolja: »1. *Diplomatica*, 2. *Numismatica*, 3. *Cultura sylvarum et ferarum*, 4. *Explanatio Juris Publici Germaniae et Juris Feudalis, quae praelectiones ab iis, qui privati Juris Hungarici necessitatem non habent, Institutionibus Juris Hungarici substitui poterunt.*«

A *repetensek collegiumát* értem,¹⁾ melynek keletkezését és célját a Jézus-Társaság feloszlata után lefolyt tárgyalásokból ismertük meg.

Akkor valóban a pillanat szüksége, a tanárhiány fenyegető válsága vetette fel a fiatal tanári nemzedék biztosításának kérdését. Azóta két ily tanfolyam bevégeződött. A Ratio Educationis tehát már négy évi tapasztalat alapján szólhat a tanári succrescentia szolgálatában álló collegiumról (de erecto doctorum succrescentium collegio) s szabályokba foglalja az intézmény legfőbb kellékeit. A válogatott ifjaknak e testületét (corpus aliquod selectorum juvenum) maga az egyetemi tanács egészíti ki a karok meghallgatása után. Felvehető (és ösztöndíjban részesíthető) minden kitűnő magaviseletű és előmenetelű egyházi vagy világi ifju, aki a tanári pályára készül; mindazonáltal a jobban javadalmazott szerzetes rendek a maguk költségén küldik tagjaikat egyetemi repetitóra. Csak azok kaphatják meg az ösztöndíjat, kik az illető kar előtt sikeres felvételi vizsgálatot tesznek.

Legkevésbé az *orvoskari* repetitio vált be. A Ratio azt kívánja, hogy az orvosi kar ösztöndíjasai a repetitio tanfolyama után oly városokba küldessenek, »ahol a tudománynak az a része, melynek szentelik magukat, különösen virágzik és ahol ennek a szakmának leghíresebb tanárai vannak;« s miután egy ideig itt tartózkodtak, a budai egyetem orvosi karán rendkívüli tanári állást nyerhetnek. Nagy idealismusra volt szüksége annak, aki e sorokat le tudta írni, s különösen az egyetemi rendkívüli tanársággal merre kecsegtetni a hazai orvosjelölteket. A szabályzat helyes célzata csakhamar meg is tört a viszonyok erején. A karnak csak egyetlen ösztöndíjas repetenst szántak, de erre az egy helyre sem akadt pályázó. Ennélfogva 1776-ban egészen megszűntették, és a hozzá kötött 200 frtnyi javadalomból négy 50 forintos kézi ösztöndíjat alkottak, orvostudományi hallgatók számára.²⁾

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 3819. és 5541. ex 1776.; 5358. és 5515. ex 1775.; 4235., 5211. (II. r. 4. p.) 6556. ex 1777.; 823., 1668. és 3926. ex 1778.; 2718. ex 1779. — H. T. Distr. Pos. 1778. No 3.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4469. ex 1779.

A *hittudományi* karnak három s a *jogi* karnak egy helye rendszerint be volt töltve. Mind a négy repetens két évig ismételte át a tudomány összes részeit egy-egy tanár vezetése mellett. Évenként legalább két szigorú vizsgálatot kellett tenniök.

A *bölcsészeti kar* repetenseitől azt várták, hogy majdan a kir. akadémiák és egyéb főiskolák philosophiai tanszékeit lássák el. Összesen 5-en élveztek ösztöndíjat három éven át. Az 1778-ik évben rajtok kívül még 8 szentferenczrendi szerzetes ismételt philosophiát. Négy tanár vezette a repetensek tanulmányait, ú. m. az elméleti physika, a felsőbb mathesis, az alkalmazott mathesis és a gazdaságtan tanárai. Úgy látszik tehát, hogy főképen a matematikai és természettudományi képzettséggel bíró akadémiai tanárokból volt hiány.

Legtöbben voltak és legbehatóbb képesben részesültek a *humaniórák* ismétlő jelöltjei. Ezekre volt legnagyobb szükség, mert a kormány szándéka szerint az ő soraikból kellett venni a gymnasiumi tanárokat. Két évig tanultak két tanár vezetése mellett. Egyiktől (Szerdahelyitől) az elméletet hallgatták, értve rajta az aesthetika elméletét; a másikkal (Pupikoffer Ágostonnal, azelőtt rhetorikai tanárral) a gymnasiumi felsőbb osztályok anyagát, a görög nyelvet, földrajzot, történelmet, számtant stb. ismételték. Mindkét tanár naponként másfél óráig foglalkozott a jelöltekkel; mindkettő írásbeli dolgozatokat íratott velök, majd kötött, majd kötetlen beszédben. A munkálatokat számon vették s a jelölteket folytonosan kikérdezték. A tanítás tehát részben társalgás, kölcsönös megbeszélés jellegével bírt. Évenként kétszer, a kari igazgató előtt, folyt a megbeszélés. Végül gyakorlati tanításban is megpróbálkoztak a jelöltek, amely végből néha nyilvános iskolában tartottak egy-egy leczkét. A repetenseket szigorúan eltöltötték a tanulmányaikkal meg nem egyező mellékfoglalkozásoktól; azt azonban megengedték, hogy hivatalos teendőik kára nélkül magánórákat adhassanak, mint amelyekkel a jelöltek szintén gyarapíthatták tanítói gyakorlatukat. Egészen véve a tanárképzésnek az a módja volt ez, melyet a jezsuiták honosítottak meg; csupán az ismétlő tanfolyamnak anyaga bővült és a feldolgozás szempontjai módosultak az új

tanulmányi rendszer szellemében. Hiánya kétségkívül volt elég, még a kor álláspontjáról is; de mégis mennyivel komolyabb és rendszeresebb volt, mint a versenyvizsgálatok intézménye, mely akkori kezdetleges formájában a dilettantismus összes árnyékoldalait egyesíté.

Mint említettük, a kormány számba vette, hogy az egyetemi ismétlő tanfolyamokra a *szerzetesrendek* is el fogják küldeni tagjaikat. Eleinte az az egésszéges eszme merült fel¹⁾ (Ürményi koczkaztatta), hogy a tanítórendek építsenek házakat Budán, az egyetemet látogató rendtagok számára. Ez a terv azonban nem keltett visszhangot. Bécsben akként határoztak, hogy ösztöndíjat kaphatnak a kapuczinusok és trinitariusok (feltéve, hogy külön magyar rendtartományuk van); továbbá a domonkosok, ferenczrendiek és minoriták, oly korlátozással, hogy csak az első tanfolyamra rendelhessenek ki két tagot; később elégséges lesz minden tanfolyamra egy-egy rendtagjukat küldeni. A kegyes tanítórendiek számára nem szükséges ösztöndíjakat fenntartani, mert collegiumaik elegendő alkalmat adnak a tanárképzésre; azt azonban meg kell tőlök is kívánni, hogy tanári alkalmazás előtt vizsgálatot tegyenek a kir. egyetemen. A jól javadalmazott benczések, pálosok, premonstreiek és ezisztereziták, kik immár szintén részt vesznek a közoktatásban, újból köteleztetnek, hogy saját költségökön küldjenek néhány rendtagot a budai kir. egyetem ismétlő tanfolyamára (a bölcészetre és theologiára is), mert csak ezen az úton lesz elérhető az új rendszer kívánta »uniformitas doctrinae«. Vajjon a rendfőnökök engedelmeskedtek-e ennek a meghagyásnak, adatok hiányában meg nem állapíthatom. Csak annyit bizonyíthatok, hogy a trinitariusok rendje (ordo discalceatorum SS. Trinitatis de redemptione captivorum) engedélyt kapott, hogy a nagyszombati kir. akadémiára küldhesse rendtagjait (kik a nagyszombati társházban kaptak lakást); de ezeknek is kötelezniök kellett magukat arra, hogy a budai egyetemen fognak vizsgálatot tenni. A pálosok generalisa azért folyamodik,²⁾ hogy

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 3873. ex 3776.

²⁾ O. L. H. T. District. Poson. 1778. No 1.

a rend házi tanfolyamainak lectorait és igazgatóit mentsék fel az egyetemi fokozatok megszerzésének kötelessége alól, mert még Lipót király idejében kapta meg a rend generalisa azt a kiváltságot, hogy rendtagjait a magisterium és doctoratus fokozataiban részesíthesse. De a kormány most már nem ismeri el e graduálás érvényességét. Az új rendszer ily egyéni kiváltságokat nem tűrt meg. A cél az volt, hogy a tanárképzés állami feladatok szerint alakuljon. Ezt csak egy-egyes szellemben vezetett intézményekkel lehetett elérni.

III.

Miután ezekben az egyetemi oktatás három évi fejlődésének lényegesebb mozzanatait kimerítettük, a kép teljessége végett lássunk még néhány *statisztikai adatot* ¹⁾ a most jeltett időből.

A Ratio Educationis megjelenése és az új tanszékek betöltése után a kir. egyetem hittudományi karán működött 9, a jogi karon 6, az orvosi karon 5, a bölesészetin 12 rendes, továbbá mindegyik karon 1—1 rendkívüli tanár. A 32 rendes tanár között volt 11 világi egyén (a jogi és orvosi karonkon); a hittudományi és bölesészeti karonkon csupa egyházi férfiak tanárkodtak, és pedig 18 egyházmegyei pap és 3 szerzetes (Perczel Imre és Dugonits András kegyesrendiek, Bertoni Károly pálos).²⁾

¹⁾ O. L. Udvar. Kanecz. 5211. ex 1777.; 127. ex 1778.

²⁾ A fizetések táblázata: *A)* Hittudományi kar: Hubert Ferencz 1200 ft., Frank György 1000, Vizer Ádám 1000, Kaszaniczky Ádám 800, Perczel Imre 600, Horváth Mihály 800, Bertoni Károly 600, Nagy Ferencz 800, Tompa László 800, Szvorny Mihály (rendkívüli tanár) 400 ft. — *B)* Jogi kar: Lakies György 1500, Nitray Gábor 1200, Stuhr József 1200, Gyurkovics Ferencz 1200, Petrovics József 1000, Barics Adalbert 1000, Hirsch Mihály (rendkívüli) 400 ft. — *C)* Orvosi kar: Soretics Mihály 1500, Prandt Ádám 1200, Winterl Jakab 1200, Trnka Venczel 1200, Plenk József 1200; Rácz Sámuel mint rendkívüli tanár 400, mint a sebészeti pathologia előadója 600 frtot élvezett. (Különös kötelessége volt a falusi és katonai chirurgusok számára hazai nyelven gyakorlati előadásokat tartani.) — *D)* Bölesészeti kar: Horváth János 1200, Veisz Ferencz 1000, Katona István 1000, Mitterpacher József 1000, Handlerla

Az egyetem hallgatóinak száma az 1777/8-ik tanévben ekként alakult: Gymnasiumi tanuló volt 277, bölcsészethallgató 136, joghallgató 59, orvostudományi hallgató (a sebészekkel együtt) 81, hittudományi hallgató 147. Bölcsészeti doctorokká lettek 28-an (köztök 6 bekebelezett doctor), orvosdoctorok 11-en, hittudományi doctorok hárman.

E néhány adathból érdekes tanulságok vonhatók. A gymnasiumi tanulók száma kisebb, mint volt Nagyszombatban; kisebb még akkor is, ha már figyelembe vettük, hogy a legalsó osztály időközben a normális iskolához kapcsolódott. Megapadt a bölcsészeti kar hallgatóinak száma is, mert nűg a nagyszombati egyetemen 1766-ban 236, s 1773-ban 142 hallgatót találunk, addig Budán az utóbbin is alul marad a philosophusok száma. Hasonlóképen kevesbedtek a joghallgatók. Még 1773-ban 90-en voltak csak az első évesek, most mindkét évfolyam hallgatói együttvéve csak 59-en. Az apadás főoka a kir. akadémiák szervezésében rejlik. Az orvosnövendékek száma lassan bár, de állandóan emelkedett. A hittudományi kar hallgatóinak száma is nagyobbodott, bizonyára a budai országos seminarium hatása alatt.

Jóllehet a következő években a jogi és bölcsészeti karok hallgatói is megsaporodnak, általában azt kell mondanunk, hogy a Budára áthelyezett kir. tudomány-egyetem nem vonzotta az ország ifjúságát annyira, mint kormánykörökben eleinte remélték.

Ferencz 800, Dugonics András 600, Piller Mátyás 800, Szerdahelyi György 800, Mitterpacher Lajos 800, Rausch Ferencz 800, Pűspöky Ferencz 800, Ujváry Dávid (rendkívűli) 400 frt. A repetensek vezetője, Pupikoffer Ágost 800 frt. — *B)* Egyetemi könyvtár: Pray György (bibliothecarius et praefectus typographiae) 800 frt; Lakits György tiszteletdíja 200 frt; Wagner Károly történetíró és a könyvtár első őre kap 600 frtot; Schönwiesner István másodőr 500 frtot, Kovachich Márton és Szathmáry András írkokok egyenként 300 frtot. — A kari igazgatók közül 3 (Szabó András, Vörös Antal és Vezza Gábor) 500 frt tiszteletdíjat élveztek; a bölcsészeti kar nagynevű directora, Makó Pál 1000 frtot kapott. O. L. H. T. Acta Univ. Bud. 1778. No 21; Udv. Kancz. 5211. ex 1777.; 127. ex 1778. — Az 1778. évben az orvosi karnál 2 assistenst alkalmaznak, évi 100—100 frt jutalomdíjjal. O. L. H. T. Acta Univ. Bud. 1778. No 23.

A nem-katholikus ifjak például következetesen távol maradtak a magyar egyetemtől. Pedig Bécsben óhajtvá óhajtották e cél elérését. A királynő még arra is hajlandó lett volna, hogy az egyetemhez protestáns vallásu tanárokat is alkalmaz, és e végből már 1774. január 25-én kelt kéziratában ¹⁾ jelentést kíván, »miképen lehetne az egyetemeket a mainzi választófejedelem példájára, aki az erfurti egyetemhez részben protestáns tanárokat alkalmazott, a hazai protestánsok céljaira berendezni, hogy ne legyenek kénytelenek külföldre menni?« E meghagyás mindennél jobban jellemzi a bécsi udvar felfogásának átalakulását. És nem is rajta, hanem a magyar kormányzéseken mult a királyi szándék meghiusulta. Esterházy kancellár siet a királynőt arról felvilágosítani,²⁾ hogy a protestánsok az országban több nagyobb iskolával rendelkeznek (Debreczen, Sárospatak, Losoncz, Eperjes, Sopron, Pozsony, Késmárk), hol elég alkalom van a theológiát tanulniok, amely miatt külföldre vándorolnak. Gondoskodni kell, hogy ezen iskolákban jó tanárok legyenek, kiktől alaposan megtanulhassák a hittudományt. Az orvosi, bölcseleti és »egyéb széptudományokat« hallgathatják katolikus tanároktól is Nagyszombatban; mert ha (a királynő feltevése szerint) katolikus ifjak jelen lehetnének protestáns tanár előadásán, a fordított eljárás ellen se lehet kifogásuk. (A sophisma abban rejlik, hogy a kancellár a feltételes állítást az okoskodás láncolatába tényként helyezi bele.) S mit szólna az ország, ha híre kelne e szándéknak? Bizonyára nagy feltűnést, sőt felháborodást okozna. Ország-szerte azt hinnék, hogy a kormány a katolikus egyetemek és akadémiák volt jezsuita tanszékeit azért kívánja protestáns tanárokkal betölteni, hogy észrevétlenül csepegtesse az ifjúságba a protestáns elveket, amihez járul a tervezett intéz-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 461. ex 1774.: »Wobey zugleich das Locum-tenential-Consilium zu berichten hat, wie die Universitäten nach Beyspiel des Churfürsten von Maynz, der die Erfurter Universität zum Theil mit protestantischen Lehrern besetzt hat, zu dem Gebrauch der dortländigen Protestanten einzurichten wären, damit sie nicht ausser Landes zu gehen genöthigt würden.«

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 1043. ex 1774.

kedésnek czéltalan volta, mert bármikép szervezik a magyar egyetemet, a protestáns ifjak a hollandiai és egyéb külföldi alapítványok reményében továbbra is ki fognak menni az országból.

A királynő most már, úgy hiszi, tisztán látja a kérdést. Szinte védekezik a kancellár érvei ellen. Nem úgy értette a dolgot — úgymond; — csak véleményt kívánt. Ha nem lehetséges a tervet megvalósítani, készséggel belenyugszik; de mégis figyelmébe ajánlja a kancelláriának a következőket. Mivel nagyon költséges volna a protestánsok minden nagyobb iskolájához kiválóan minősített, tehát jól is javadalmazott tanárokat alkalmazni, ki kellene választani az összes nem-katholikusok számára az országban *egy* helyet, ahol híres tanároktól alapos oktatást nyerhetnének (mintha a királynő protestáns egyetemre gondolna); megfontolást érdemel továbbá, vajjon nem volna-e lehetséges a protestánsok külföldi alapítványait haza hozni? Végül, mielőtt külső országokba mennek az ifjak, s amikor visszatérnek, meg kellene őket vallásuk alaptanában vizsgálni, hogy »további újításoknak« elejét lehessen venni.

Mindezen nyilatkozatok mutatják, hogy most is még mennyire fájt a kormánynak a protestáns ifjak külföldre menetele, s mennyire szeretne volna a magyar egyetemet a szóvalódi értelmében országossá tenni. Igyekezete teljesen sikertelen maradt. Nem volt hatalom, mely képes lett volna a protestánsok lelkületéből a bizalmatlanságot és a szenvedett sérelmek emlékét kiirtani. Legjobban kitűnik ez abból az ellenzésből, melyet a tanügyi kormányzat új rendszere ellen kifejtettek.

Miután a Ratio Educationis végrehajtását a katolikus közoktatás intézményeiben megismertük, rá kell immár térnünk arra a kérdésre is, hogy mily állapotban voltak a protestáns iskolák a királynő uralkodásának utolsó évtizedében, s miként viselkedtek fenntartóik a dolgok új rendjével szemben?

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A Ratio Educationis és a hazai protestánsok.

I.

A hazai protestánsokkal való elbánásnak az a rendszere, melyet e mű első kötetéből untig megismertünk, Mária Terézia uralkodásának negyedik évtizedében is érvényben volt. Se törvény, se királyi rendelet nem helyezte hatályon kívül a Carolina Resolutiót. Az *articularis* helyeket még mindig nyilván tartották. A vallásgyakorlat és az iskoláztatás még mindig ugyanazon korlátok közé szorult, melyeket negyven évvel azelőtt felállított az uralkodó.

Mindazonáltal nem lehetett kétségbe vonni, hogy a rendszer *végrehajtásában* helylyel-közzel már kevésbbé következetesnek, sőt néha engedékenynek mutatkozott a kormány. A merev elzárkózás gyakorlatába opportunusabb felfogás vegyül. A régi rendszerből átnyúló ridegség és kiméletlenség vonásai mellett mind sűrűbben tűnnek fel oly jelenségek, melyek fordulatra vallanak. Az utolsó tíz esztendő ekként sajátságos vegyülékét mutatja a régi és új szellem nyilvánulásainak, a múltba visszanéző, gyászos emlékü kormányzati modor és a jövőbe tekintő méltányosabb, humanusabb, keresztényibb elbánás jeleinek. Az új rendszer még nem tud diadalra jutni, mert az állami rend nem engedi; még mindig merülnek fel oly esetek, amelyek gondolkodóba ejtik a szemlélőt. De mellettök és közöttök fel-felcsillan már az osztó igazság szeretete, vagy legalább az az őszinte törekvés, szelid eszközökkel megbékéltetni és magához vonni, megnyerni a nagy szellemi közösség számára azokat, akik eddig elkcsere-dve félreállottak. Az előbbi kor jelszava a teljes különválásztás, a protestánsok inferioris helyzetének állandósítása, oly czélból, hogy a kicéhtetés és lenyügözés processusaiban elsenyvedjenek, ha meghajolni nem akarnak; az utolsó évtized kormánya e mellett már azon is igyekszik, hogy a dogmatikus különbségeket érintetlenül hagyva valami közös alapot találjon, amelyen mintegy magához ölelhesse a máshittüeket.

Hogy a helyzetet világosan megítélhessük, lássunk először néhány oly esetet, melyek még a régi rendszer utóhatását mutatják. Az iskola életéből merítettem valamennyit.

Hajdusoboszló városának ¹⁾ 1774-ben 3997 református lakosa van. Katholikus ember egy sincs közöttük. Mindamellettt rendeletet kap a város, hogy róm. kath. plebánia és iskola számára épületet emeljen, s a lelkész és iskolamester eltartásáról gondoskodjék. A szabad hajduk kifakadnak ezen intézkedés ellen. Véroket ontották királyukért és hazájokért. Ne kényszerítsék őket olyanra, aminek szükségét senki sem képes belátni. »Mindnyájunkat rendkívül nagy és jogos fájdalom tölt el, mikor eszünkbe jutnak ama nyomorúságok, zaklatások, visszavonások és egyenetlenségek, melyeket minden bizonynyal elvárhatunk a katolikus lelkészekről. Mert a katolikus papság soha semmiféle kísérlettől sem riad vissza, hanem lesni szokott minden alkalmat, amikor szegény hitsorsosainkat sújthatja s mindenféle mesterkedéssel gyűlöletet keltethet irántok ez ország fejedelmének trónja előtt.« A helytartótanács csak annyit enged meg, hogy a lelkészi pénztár fizesse a papot és tanítót; egyebekben fenntartja az eredeti elhatározást.

Az 1775-ik és következő évekből valók a következő esetek: ²⁾ *Hodoss* pozsonymegyei község református lakói iskolamester tartása miatt tiszti keresettel sújtatnak; a baranyamegyei *Ráczkozár* község lutheránus lakói, szám szerint 645-en (107 katolikus lélek mellett) felekezetökhöz tartozó iskolamester tartására kérnek engedélyt, de kérelmök tagadó elintézésben részesül. Utasítják őket, hogy küldjék gyermekeiket a katolikus iskolába. Ugyanilyen sors éri a *poprádi* és *szepesolaszi* lutheránusokat még ugyanazon évben, 1778-ban pedig *Óssi* veszprémmegyei és *Farkasd* nyitramegyei községek református vallásu lakosságát. A hevesmegyei *inokai* református iskolamestert 1779-ben azért, mert

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. 1746. ex 1774.

²⁾ Hodoss: O. L. Ud. Kancz. 538. ex 1775.; Ráczkozár: 2833. ex 1775.; Poprád és Szepesolaszi: 4438. ex 1775.; 3278., 3538. ex 1774.; Óssi: 1872. ex 1778.; Farkasd: 1984. ex 1778.; Inoka: 2637. ex 1779.; Petrovác: 507., 1169., 2879., 3242. ex 1778.; 5681. ex 1779.

lutheránus gyermekeket is oktatott, 6 havi börtönre ítéli a kormány, és büntetését azzal súlyosbítja, hogy hetenkint háromszor vizen és kenyéren tartatja. A bácsmegyei *Petrovác*z községnek lutheránus lakosai (szám szerint 3601 lélek) 1777-ben és 1778-ban háromszor is folyamodnak iskolamester tartásáért, de bár földesuruk, a vitéz Hadik András gróf, melegen ajánlja kérésöket, mindannyiszor nemleges választ kapnak. Elkéseredésekben bejelentik a földesúrnak, hogy öszszes ingóságaikkal kivándorolnak oly helyre, hol szabadon gyakorolhatják vallásukat. Ekkor végre megkapják az engedélyt; de ezt is úgy, hogy a lutheránus tanító segédje legyen a katolikusnak, s a katolikus iskola egyik osztályát vezesse, egyuttal pedig az ág. hitv. ev. vallásu gyermekeket vallásuk tanaira oktassa. Ismét egy adat a közömbös iskola kialakulásához, melyet Mária Terézia uralkodásának vége felé észlelhetünk. Az iskola katolikus, de hogy protestáns gyermekek is látogathassák, a tanító mellé protestáns segédet adnak. Inkább ily módon oldják meg a csomót, semhogy a rendszertől eltérően külön protestáns iskolát engedélyezzenek.¹⁾

Mindezek az esetek népiskolákra vonatkoznak. De akad felsőbb iskolát sujtó rendelet is. A *besztercebányai* lutheránusok 1775-ben könyörögnek,²⁾ hogy két évtized előtt a grammatikáig lefokozott iskolájokban újból taníthassanak logikát, metaphysikát, erkölctant és nemzetközi jogot, mathesist és theológiát, mely tudományok már az iskola 1617-ik évi tanulmányi rendjében előfordultak. Elutasító választ kapnak. A *debreczeni collegium* tanárai, Szatmáry István, Hatvani István, Varjas János és Sinay Miklós ellen még 1779-ben

¹⁾ Meg kell azonban jegyeznem, hogy több ilyen esetről nincsen tudomásom. A bazini lutheránusok több ízben ugyanazt kívánták, de sikertelenül. Balassa főigazgató hevesen ellenzi a kérelmet, mely szerinte veszedelmes praecedenset alkotna: »Quantorum malorum causa mixti utriusque religionis civiles magistratus sint, experientia abunde constat. Cum autem Juventutis educatio in Statu publico res permagni momenti sit, quanto periculosior foret mixta ex utriusque Religionis docentibus scholarum trivialium administratio?« O. L. Udv. Kancz. 2560. ex 1780. V. ö. H. T. Distr. Poson. 1778. No 6; Udv. Kancz. 2815. ex 1778.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 4705. ex 1775.

is tiszti keresetet indított a kormány,¹⁾ mert ajánló levelekkel látták el Saly Sámuel debreczeni diákot, akit Kis-Sároson 4 frt 29 kr. gyűjtött pénzzel elfogtak. Bűnét súlyosbította a nála talált jegyzék, mely görög és héber betűkkel irt lajstromát adta az úti tervnek, jeléül annak, hogy »az ilyen pénzgyűjtések nagyon titkos, szokatlan és fölötte csalfa módon szoktak végbemenni«. Debreczen városa hasztalan hivatkozik a kolduló szerzeteseknek mindenkor büntetlenül eltűrt gyűjtéseire, az ősi hagyományra s gazdag alapítványok hiányára; hiába emelik fel kérő szavukat mind a négy superintendenciának egyházi és világi előjárói. Kivételnek nem lehet helye, mondja a kancellária; a per folyjon le a maga rendje szerint. *Debreczen* város nyomdája 1774-ben tíz, 1775-ben három, 1776-ban öt és 1777-ben is öt könyvet nyomtatott ki felsőbb engedély nélkül. Csak egy hajszál mentette meg a nyomdát a becsukatástól. A város kemény megrovásban részesül s a nyomda két igazgatója személyenként három arany pénzbírságot fizet a katolikus kórház czéljaira.²⁾

A *censura* és *revisio* is a régi szellemben folyik.³⁾ Még 1778-ban is eltiltják Goethe Wertherjének egy francia fordítását és Gibbon római történetét. Vancsa Mihály, Kaszay Pál és társainak, erdélyi protestáns diákoknak 14 ládából álló külföldi könyvszállítmányát egy évnél tovább tartóztatták le Pozsonyban arra a pusztá gyanúra, hogy tulajdonosaik nem Erdélyből, hanem Magyarországból valók.

Végül a *katholikus nevelésre* irányuló erőszakos hatósági intézkedésre is akad még szembeszökő példa. Az ágostai hitvallást követő Zslicbek Mihály szucsányi lakos katolikus nőt vett feleségül. Mivel két leányát nem nevelte anyjok hitében, vasra verték, börtönbe vetették és csak 50 botverés kiállása után bocsátották szabadon. Fiát, kit az apa szintén lutheránusnak akart nevelni, kilencz éves korában tömlöczbe csukták és négy hétig fogva tartották. Két esztendő múlva

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2564., 3025. és 5173. ex 1779.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 3716. ex 1778.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 857., 992., 4247. ex 1778.

újra börtönbe került, de most már nyolcz hétre. Innen a lelkész a parochiára vitette, éjjelre bilincsekbe verte, s más nap, mivel a templomban megtagadta az oltári szentség felvételét, az espereshez küldte egy francziskánus barát kíséretében, aki a fiút halálra rémitgette az út mentén felállított bitófák mutogatásával. Az esperes újból elcsukatta a fiut két hétre. Most néhány esztendeig nem háborgatták, de mikor 14 éves lett, harmadszor kiragadták a családi körből s a vármegye börtönébe zárták.¹⁾ Mindezt egy felségfolyamodványban mondja el az apa, és habár a hatósági vizsgálat eredménye ismeretlen és a túlzás lehetősége sincsen kizárva, a valószínűség kellékei általában fennforognak. A zaklatásnak e neme teljesen a régi rendszer idejére emlékeztet, amikor az e fajta esetekben addig nem nyugodtak, míg a térítés művét végtől végig sikeresen be nem fejezték.

Habár a felhozott adatokat még szaporítani is lehetne, összes számuk aránylag mégis kisebb, mint volt a királynő uralkodásának első évtizedeiben. Velök szemben állanak — mint jeleztük — azok a nem épen ritka esetek, melyek a kormánykörök megenyhült felfogását mutatják.

Az első jelek már a régi rendszer utolsó éveiben szemünkbe ötlöttek. Akkor volt ez, mikor feltűnt a királynőnek, hogy a kormányiszékek vallásügyi tárgyalásaiban egyetlen világi tanácsos sem vesz részt.²⁾ Ez 1768-ban történt. Nehány év múlva egy újabb, meglepő tünet jelentkezik. Arról folyt a vita, vajjon a protestánsok megkapják-e az orvos-doctori fokozatot a nagyszombati kir. egyetemen? A tárgyalás az egyetemi consistorium ellenzése miatt azt eredményezte ugyan, hogy a nem-katholikusok csupán a licentiára (sine doctoratus laurea) tarthatnak számot, de jellemző a dologban, hogy a királynő eleinte hajlandó volt a kedvezményt megadni, s a kancellária is az ő részére állott vala.³⁾ Egy év múlva (1773) történt, hogy Reineggs Jakab (az első, ki Nagyszombatban végezte a teljes orvosi tanfolyamot) azzal a kérelem-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2000. ex 1774.

²⁾ V. ö. e mű I. kötetének 350. lapját.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. 5706. ex 1772.

mel járult a királyasszony elé, hogy doctori értekezését »a császári és apost. királyi Felség auspiciuma alatt« védelmezhesse. A kancellár megvallja, hogy a jelölt középszerű és ismeretlen ember, de kérését mégis ajánlja, mert Reineggs »itt Bécsben az igazi és egyedül üdvözítő római katolikus hitvallásra tért át«. A bécsi kormányzók egészen jóhiszeműleg járt el; egy hosszú gyakorlat tanulságai alapján állva, bizton hihette, hogy, mint sok más esetben, ezuttal is eltakarhatja a convertitaság ténye az alaki és tárgyi hiányokat. De csalódnia kellett. A királynő saját kezével írja rá az iratra, hogy a javaslat rossz volt (Das ist schlecht gerathen).¹⁾ A régi eszmék lánczolatának egy-egy szeme már kopásnak indul. Már kéteessé válik, ami azelőtt feltétlenül bizonyosnak látszott.

Még inkább tanúsítják ezt az 1774-ik évi események. Ennek az esztendőnek elején a magyarhoni helvét és ágostai hitv. evangélikusok külön-külön emlékiratokban panaszolják el Mária Teréziának vallásuk gyakorlatába vágó összes sérelmeiket.²⁾ Ekkor újból történik valami, ami figyelmünket felkölti. Szóhoz jut Kollár Ádám.³⁾ Már maga e tény sokat jelent. Valahányszor a közjogi vagy egyházjogi kérdéseket érintő fontos reform van készülöben, kilép a háttérből a legbizalmasabb tanácsadó. Szintén emlékiratban fejt ki nézeteit, melyek — mint másként nem várható — az egész régi rendszer felforgatását czélozták. A protestánsokat ép úgy, mint a görög nem-egyesülteket külön királyi oklevéllel vegye a Felség oltalma alá mindaddig, míg a szent korona hű alattvalóinak mutatkoznak. Meg kell őket védeni a földesuraknak és a túlkapásra hajló lelkészeknek zaklatásaitól (wider alle Gewaltthätigkeiten und Chicanen der Grundherren und indiscreten Seelsorgern); meg kell számukra nyitni a közhivatalokat, sőt a pozsonyi vallásbizottságba is lehetne

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 1280. ex 1773.

²⁾ Csak a lutheranusok folyamodványát ismerem (másolata M. N. M. Fol. Lat. 2097. sz. 45. s kk. II.), de ezen irat bevezetéséből kitűnik, hogy megelőzőleg a reformátusok nyújtották be hasonló tartalmu kérévényeket.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. Hung. Palff. No 42, fasc. 28. -- V. ö. Horváth Mihály, M. O. Történelme, VII. 403—405. II.

egy-két emberöket felvenni. Igaz, hogy az utolsó törvények (1681., 1687.) nem az ő javukra szólnak, de hiszen nincs és nem is volt kormány, mely az egyszer megalkotott törvényeket örök időkre jóknak vallaná. Azok a hazai törvények, melyek a protestánsok szabad vallásgyakorlatát korlátozzák, határozott ártalmára vannak a monarchiának. Az ország lakosságának fele, különösen a hitelveivel ellenkező esküformák miatt, a közszolgálatból ki van zárva és teljes tétlenségre kényszerül. A katolikus vallás a felebaráti szeretet vallása. Ebből a szeretetből kell meríteni az új irány indítékait.

Úgy tetszik, már hallottunk ily nézeteket abból az időből, amikor (1750-ben) az eperjesi lutheránus iskola létele forgott koczán.¹⁾ Akkor is a keresztény türelmet hangoztatta a névtelen író. Csakhogy közte és Kollár között mégis nagy különbség van. Az akkori Anonymus a nagy politika embere, aki külügyi vonatkozásaiban ítéli meg a protestánsok helyzetét, s ebből a szempontból idézi a »Fides debet persuaderi« röpké igéjét. A felebaráti szeretet nála a monarchia megmentésére szolgáló eszköz a félelmetes Fridrikkel szemben. Kollár ellenben nem annyira politikus, mint hazafi; nem annyira észbeli, mint érzelmi momentumok vezérlik. Szánalmat és részvétet érez a nemzet lakosságának elhanyagolt és elnyomott része iránt. Enyhe magyarázatot ad a törvényeknek, sőt módosításukat is meri feltételezni. Már nem gondol a proselytáskodásra, s egyetemes érvényű keresztény elvek szerint ítéli meg az ország egész lakosságát. Csak egyet szab feltételül: a korona iránt való hűséget. Egy percze még az ő lelkében is felvillan a protestánsok kurucz voltának megrögzött hite. Utolsó gyenge szikrája ez annak a hatalmas lángnak, mely valamikor oly nagy félelmet terjesztett.

Amit Kollár tisztán látott, kortársai csak homályosan sejtették és lassan értették meg. Innen a protestánsokkal való elbánás különböző módszereinek összevegyülése, s ennek utána a kedvezőbb felfogásnak fokozatos túlsúlyra emelkedése, mentől tovább haladunk az idők folyásában.

A protestáns iskolák investigatiói például még mindig

¹⁾ L. e mű I. kötetének 44. s kk. lapjait.

divtak ugyan, de leggyakrabban különös veszedelem nélkül mulnak el. Az 1773-ik évben megint egyszer feljelentik a *patakiakat*,¹⁾ hogy iskolájok fennállása törvénytelen, mert az 1714-ben kapott királyi engedély csak arra az időre szólt, míg Kassára nem mehet vissza a collegium; azóta Kassán is van a reformátusoknak szabad vallásgyakorlatuk s így a pataki iskola magától megszűntnek tekintendő. De még ha jogukat ki tudnák is mutatni, a Carolina Resolutio szerint csak grammatikai iskolát tarthatnának. A pozsonyi kormánysház ezuttal is azt javasolja, hogy a felső osztályokat be kell szüntetni. De Ürményi kieszközli, hogy a királynő a felsőbb tudományok előadását a régi gyakorlat elvénél fogva hallgatólag tudomásul veszi (*dissimulandas quoque pro hic et nunc in Saaros-Patak praeexistentes scholas*).

Ugyanezen időtájban megtámadja a helytartótanács a *késmárki* lutheránus iskola törvényességét s szintén ajánlja befokozását.²⁾ A kancellária azonban (ismét Ürményi indítványára) a békés megoldást választja s a magasabb osztályokat itt is »dissimulálja«. Az *eperjesi* ág. hitv. evangélikusoknak — az egri püspök tiltakozása ellenére — megengedik (az iratok szerint »dissimulálják«), hogy a belvárosban alumneumot és rektori lakást tarthassanak fönn. Az engedélyben, úgy látszik, József római császárnak is része volt, akit — mikor 1773-ban Kassán járt — küldöttség útján kértek fel az eperjesiek ügyük felkarolására. Hasonlóképp dissimulálja a kormány a *modori* felsőbb osztályokat (1776-ban). A *tarczali* (zemplénmegyei) reformátusok, habár a tállyai kath. plebános hevesen ellenzi kérelmeket s az egri püspök vakmerőségnek bélyegzi kívánságukat, engedélyt nyernek 10 öl hosszú és 3 öl széles új iskolaház építésére. A somogy-megyei *Kötse* helység lutheránus lakosai a veszprémi káp-

¹⁾ Bécsi udv. lev. Staatsr. 2320. ex 1773.; O. L. Ud. Kancz. 505. ex 1774.; 2357. és 2667. ex 1775.

²⁾ Késmárk: O. L. Ud. Kancz. 988. ex 1774.; Eperjes: 1863. és 2597. ex 1774.; Modor: 3483. ex 1776. (v. ö. I. köt. 40. l.); Tarczali: 912. ex 1775.; Kötse: 573. és 838. ex 1776., 2506. ex 1778.; Osgyán: 1832. ex 1779. (I. köt. 37. l.); Hidasd: 1481. ex 1779.; Tab és Derecske: 1606. és 1482. ex 1779.

talan nem csekély bosszuságára kieszközlük, hogy saját felekezetükhöz tartozó iskolamestert tarthassanak. A baranyamegyei *Hidas* község lakói a földesúr kivételével mindnyájan lutheránusok lévén, tanítót kértek. A helytartótanács oly alakban ajánlja a kérelmet, hogy a tanító katolikus vallásu legyen, de a királynő másként határoz. Tekintve, hogy a folyamodók sokan vannak és kizárólag a maguk költségén akarják az iskolát fenntartani, megadja az engedélyt lutheránus iskolamester alkalmazására. Hasonló kedvezményben részesülnek a somogymegyei *Tab* és *Derecske* községek lutheránus lakosai, bárhogyan tiltakozzanak is az odavaló katolikus lelkészek. Az *osgyáni* lutheránusoknak ama kérelmét, hogy még egy tanítót fogadhassanak, maga Okolicsányi püspök, a vallásbizottság akkori elnöke, ajánlja, de azzal a kikötéssel, hogy a grammatikánál magasabb tanulmányoknak ezentúl se lehessen helyök az 1756-ik év óta lefokozott iskolában. Bécsben elfogadják a javaslatot, de hozzátesszik, hogy az 1731-ik évi resolutio alapján bizonyos feltételek mellett néha magasabb iskolák is engedélyezhetők. E megjegyzés mutatja, hogy a kanczellária most már (1779-ben) az osgyáni iskola kifejlesztését sem ellenezte volna.

A rendszer merevsége mind jobban enyészik. Az agresszív módszer szünőfélben van. Helyébe lép az assimilációra való törekvés, melynek forrása a Ratio Educationisból tör elő. Lássuk már most azt is, mily helyzetbe jutnak a protestáns iskolák az új tanulmányi rend kibocsátásával?

II.

Már az 1776. évi augusztus hó 5-én kelt alapvető rendeletnek az a pontja, mely a tanügy országos adminisztrációjának kereteit állítja fel, félre nem érthető módon kimondja, hogy a kir. főigazgatók hatásköre a tankerületekben levő összes akadémiákra, nagyobb vagy kisebb gymnasiumokra, s általában a tanulmányok és iskolák összes ügyeire kiterjed »minden valláskülönbség és kivétel nélkül« (absque ulla Religionis cujuscunque differentia et exemptione). E szerint

a főigazgatók a nem-katholikus iskolákat általában ép úgy tartoztak vezetni, mint a királyiakat.

Még világosabban kitűnik ez ugyanazon rendelet 24. pontjából, mely kiindulva abból az elvből, hogy a király összes alattvalóinak boldogságáról egyaránt köteles gondoskodni, valláskülönbség nélkül minden iskolát királyi főigazgató »felügyelete és igazgatása alá« (sub Inspectione et Directione) helyez. Hozzáteszi azonban, hogy a főigazgatók felügyeleti joga a tanulmányi ügyek határait túl nem lépheti, s hogy a Felség, a törvények és királyi rendeletek megszorító intézkedésein felül, a legcsekélyebb bántalommal sem akarja illetni a nem-katholikusok vallásügyét. Ezentúl is alkalmazhatnak felekezetüköből való directorokat és rectorokat; csak be kell jelenteniök az alkalmazást a főigazgatónak, aki öröködni tartozik, hogy az iskolák előjárói tisztét olyanok el ne nyerhessék, kik a szükséges kellékeknek mindenképen hijával vannak. Egyébként a római katolikus igazgatókat kötelező utasítások, »amennyiben egyenesen nem érintik a vallás dolgát,« rájuk is vonatkoznak.

A hazai protestánsok sejtették, hogy e királyi rendeletet nem sokára maga a Ratio Educationis fogja követni. Fontolóra vették tehát iskoláik országos helyzetét, s egymással közölni kezdték, egyelőre csak bizalmas alakban, az új rendszerről táplált nézeteiket. A vélemények megoszoltak. Bécsben Bessenyei György, úgy látszik, azon munkálkodott, hogy a protestánsok iskolái, mint ilyenek, egészen maradjanak el a Ratióból, mert összeköttetéseivel kieszközölhetni vélte, hogy a hazai ev. ref. iskolák külön főigazgatót kapnak Beleznay Miklós egyetemes főcurátor személyében.¹⁾ Maga Beleznay 1776. évi október 16-án kelt és Kátsándy László pataki collegiumi főgondnokhoz intézett levelében²⁾ azt írja, hogy mivel »a' Tanításnak rendi és módja« a protestánsok kezében

¹⁾ Széll Farkas: Bessenyei György, A bihari remeto stb. Debrecen, 1894. — Bevezetés, XX. s k. lapok.

²⁾ Tiszáninnen ev. ref. egyházkerület levéltára (Sárospatakon). A. XVI. 5691/81. Az idevágó iratok használhatását Székely György pataki főiskolai tanár volt szíves számomra lehetővé tenni, amiért fogadja e helyütt is őszinte köszönetemet.

megmarad, »helytelen dolognak lenni éppen nem látszik, ha a' Felséges Udvar, Tanulásra elkészült Planumát magunk számára elfogagyuk is; mely józan cselekedetre, mind önnön előmenetelünk, mind a Politica Ratiók kényszerítenek«. Mások a Felség elé akartak járulni tiltakozó és kérő folyamodással, és — amint látni fogjuk — utóbb járultak is. Azonban a felszólalásoknak semmi eredményök sem volt. A Ratio Educationis, a protestáns iskolákra vonatkozó szakasszal együtt, teljesen az alapvető rendelkezések szellemében látott napvilágot.

E szakasz (a 64-ik) még nagyobb nyomatékka mondja ki azt, amit az egy évvel előbb kibocsátott királyi rendelet tartalmazott. A nem-katholikus iskolák helyes adminisztrációjá a királyi gondoskodás tárgyai közé tartozik (ad Regiam pertinet providentiam), anélkül hogy királyi engedményekben vagy törvényekben gyökerező vallási ügyeik csorbitása tervezetnék. Az állam boldogsága azt kívánja, hogy az egész országban ugyanaz a norma érvényesüljön. E végből ezen iskolák igazgatói és curatorai a főigazgatóknak vannak alárendelve (subjiciantur), félévenként bizalmas jelentészeket (informatiókat) küldenek be, az iskolák helyszini vizsgálatát »készségesen« (libenter) tartoznak megengedni; hiszen bizonyosak lehetnek a felől, hogy a főigazgató hivatali hatalma sohasem fogja átlépni a tanulmányi és fegyelmi ügyek korlátait. Az igazgatók alkalmazásának módját, úgyszintén hivatali kötelességeiket már az alapvető rendelet megállapította. A királyi tanintézetek bármely vallásu tanulónak nyitva állanak; a tanárok szigorú parancsot kapnak, hogy növénydekeik közt semmi különbséget se tegyenek, és őket — mivel valamennyien ugyanazon királynak alattvalói — kölesönös szeretetre és egyetértésre sarkalják. A vallástanon kívül a nem-katholikusok is csak oly tankönyveket használhatnak, melyeket a királyi egyetem bírált, és egyéb királyi kiváltság sérelme nélkül az egyetemi nyomda állított elő. Általában minden tankönyvirójok óvakodjék attól, hogy a vallás védelmébe keserüséget és rágalmat ne keverjen.

Látni való, hogy amire a Ratio Educationis czéloz, nem a királyi hatalom természetéből folyó »suprema inspec-

tio,« mely megelégszik az általános ellenőrzéssel s mintegy csak csúcspontjait érinti az iskolai intézményeknek. Az új rendszer egészen új kormányzatot teremt, mely az önrendelkezést az *articularis* helyeken is lehetetlenné teszi, és a szervezetek belsejébe is behatol. A főigazgatók most már hatósági jogokat gyakorolnak a protestáns iskolákban is. Nem királyi biztosok többé, akiket esetről esetre küldenek ki egy-egy nyomozás végrehajtása okából, hanem hivatali előljárók és följebbvalók, kikkel a tanintézetek rendszeren leveleznek s a kikhez bizalmas információkat küldenek. A protestáns iskolák tanulmányi önállósága a hittani tárgyakon kívül megszűnik; ugyanazt, ugyanoly mértékben, ugyanoly szellemben kell tanítaniok, amit a katolikus iskolák tanítanak. Igaz, hogy a *Ratio* mindezt a királyi gondoskodás leplébe takarja, nemes czélzatok szolgálatába szegődteti, a tanulmányi egység fontos követelményével igyekszik megokolni s a vallási autonomia sértetlenségével kíván ellenszolgáltatást nyújtani az iskolai önállóság elvesztéséért. Való az is, hogy az új rendszer a szabadelvűségnek látszik hódolni, midőn a nem-katolikus tanulókat korlátlanul bebocsátja az összes katolikus iskolákba. Csakhogy ez a szabadelvűség egyoldalú. Arról, hogy a protestáns tanintézetek is megnyithatják kapuikat a katolikus ifjuságnak, egyetlen szó sem esik sehohsem. Még 1780-ban is tiszti keresetet indítanak Pataky István nagyszeretvái (ungmegyei) református lelkész ellen, mert iskolájába katolikus gyermekeket is fölvelt.¹⁾ A protestáns tanintézetek most sem válnak oly értelemben »nyilvános iskolákká,« mint a katolikusokéi; a valláserkölcsei szempontoknak a tanulmányiaktól való elkülönítése pedig, melyre a *Ratio* az egész tanügyi administrációt alapítja, gyökerében támadja meg azt a törvényszerű protestáns elvet, hogy az iskola nem mellékes járuléka, hanem lényeges tartozéka az egyháznak.

A főigazgatók, mihelyt megjelent az 1776-ik évi szervező rendelet, megkezdik a protestáns közép és felsőbb iskolák helyszíni »inspectióját.«²⁾ Balassa gr. pozsonyi főigaz-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2531. ex 1780.

²⁾ O. L. H. T. Distr. Ungv. et Magnov. 1777., 1778.; Distr. Cassov. 1777., 1778.; Distr. Poson. 1778., 1779.; Distr. Neosol. 1778.,

gató az 1776-ik év végén meglátogatja a pozsonyi, 1777 augusztusban és 1778 áprilisban a trencsényi ág. hitv. ev. iskolákat. Péchy Gábor kassai fődirector 1777-ben a lőcsei és késmárki lutheránus iskolákban s a pataki collegiumban, Károlyi Antal gróf pedig 1776-ben a szatmári s 1777-ben a debreczeni és marmarosszigeti ev. ref. iskolákban végez hivatalos látogatást. Niczky 1777-ben tesz jelentést a soproni lutheránus iskola meglátogatásáról. Vörös Antal¹⁾ 1777-ben »Bessenyei Mihály, kiválóan eszes és tudós férfiú társaságában látogatja meg azoknak iskoláit is, kik Luther vagy Kálvin tanait vallják,« a besztercebányai főigazgatónak, Berchthold püspöknek helyettese Plathy Mátyás kanonok (azelőtt jezsuita) 1779. áprilisban meginspiciálja az ivánkafalvi, neczpáli, körmöczi és selmeczbányai, májusban és júniusban a garamszegi, osztrolukai, nagypalugyai, hibbei, lestyini és isztebnyei, s augusztusban az oszgyáni ág. hitv. ev. articularis iskolákat.

Daczára annak, hogy a protestánsok, különösen a helvét hitvallásuak, törvényteleneknek tartották e látogatásokat, sehol semmi nyoma az ellenállásnak vagy összeütközésnek. Itt-ott egy szelid tiltakozás a látogatás ellen, de oly enyhe alakban, mintha a fenntartó nyomban bocsánatot akarna kérni felszólalásáért. Általában szívesen fogadták a főigazgatókat. A különben is simulékonyabb lutheránusok rendszerint maguk kérték meg a városban időző főigazgatót, hogy látogasson el hozzájuk. Lőcsén hálálkodtak, hogy a Felsőég az ő iskoláikat is gondjába fogadta. Késmárkról azt jelenti Péchy Gábor, hogy »az iskola igazgatója a város előkelőbb embereivel együtt őszinte arccal (non fucata fronte) hívtak meg önként, hogy iskolájokat látogassam meg, s látogatásomat készséges és derült lélekkel fogadták«. A tiszamelléki és tiszántúli ág. hitv. ev. egyházkerületnek 1776. évi november 22-én Eperjesen egybegyült tagjai — a felsővidéki lutheránusok színe-jáva — a főigazgatói ellenőrzést a hivatalos érintkezés módozatainak körülírása mellett készségesen elfogadták, s a kerületi főfel-

1779. ; Distr. Jaur. 1778. ; Distr. Bud. 1778. ; Distr. Quinqueeccles. 1778. stb. Amennyiben külön nem idézek, adataim ezen információkon alapulnak.

²⁾ Ephem. Vindob. 1777. évf. 264. l.

ügyelő (Szirmay István) személyesen mutatta be Péchynek a gömöri, csetneki, ratkói, eperjesi, késmárki, lőcsei, kassai, bártfai és kisszebeni iskolák rectorait.¹⁾ Vörös Antal nyájas fellépésével annyira lebilincselte a protestáns iskolák fenntartóit, hogy az iskolai inspectiók intézményét, »mely kezdetben bizonyos gyanakodást keltett bennök, immár egekig magasztalják«. Plathy Mátyás nem mulasztja el jelentésében annak hangsúlyozását, hogy a besztercebányai, neczpáli, körmöczi és selmeczi lutheránus iskolák patronusai szívesen fogadták. A selmeczi ág. hitv. ev. iskola inspicálása után Csernanszky János superintendens az egész egyházközség nevében köszönetet mondott a látogató Plathy Mátyásnak.²⁾ »A szatmári ev. ref. schola gondnokai és tanárai — írja Károlyi gróf — a tanulókkal egyetemben kötelességszerűen alávetették magukat a legfelsőbb rendeleteknek és látogatásomat engedelmesen (cum obsequio) fogadták.« Mikor 1777 nyarán híre járt, hogy Péchy Gábor meg fogja látogatni a pataki collegiumot, Szilágyi Márton rector-professor körlevélben inti az összes deákokat, hogy a látogatás tartama alatt kifogástalanul viselkedjenek, minden zajongástól és lármától tartózkodjanak, az elmúlt tanévben elvégzett tanulmányi anyagot szorgalmasan ismételjék, mert csak ekként fognak az előkelő vendég előtt az iskolának becsületet szerezni.³⁾

Azon országos sérelmi politikával szemben, melyet a protestánsok a Ratio Educationis megjelenése után tanusítottak

¹⁾ Tiszánineni ev. ref. egyház. levélt.: A. XVI. 5701/91. — Ezen districtuális gyűlésen jelen voltak: Szirmay István, Fábry Gergely, Péchy Gábor (mint Sáros vármegye kiküldötte), lipőezi Keczer András, eserneki Dessewffy Tamás, lutskai Bánó Imre, Szentivány Mihály, keresztesi Fejérváry Károly, Péchy István, Kux Zsigmond, Kux István, Topperezer Zsigmond, gradecki Horváth-Stansich Imre, Draskóczy János, Vietórisz Pál és az iskolák rectorai. Érdekes, hogy ez a tanácskozás a lutheránus iskolák kormányzatának olyatén módjában állapodott meg, mely szerint a tankerületi főigazgató a kormányrendeleteket nem közvetlenül, hanem az egyházkerületi főfelügyelő útján közölte volna az egyes iskolákkal. A Ratio Educationis azonban az állami főfelügyeletnek ezen enyhébb módját kizárta s a valóságban a főigazgatók egyenesen a locais directorokkal leveleztek.

²⁾ Pressburger Zeitung, 1779. május 1.

³⁾ Tiszánineni ev. ref. egyház. levéltára: A. XVI. 5822/69.

tak, némileg meglepőnek tűnhetik fel ez a nem közönséges készség és előzékeny magatartás. A dolog nyitját többféle körülményben kell keresnünk. Mindenek előtt maguk a főigazgatók viselkedtek a lehető legsimábban, tudatában ama nagy rendszerváltozásnak, melyet ők voltak hivatva végrehajtani. Bizonyára a nagyúri modor és a rangbeli tekintély se tévesztették el hatásukat, a paedagogiai illetékesség hiánya pedig általában nem engedte meg, hogy az inspectio valami különösen részletező és mélyreható lehessen. Kivételt csak Plathynál és általában a főigazgatókat helyettesítő prodirectoroknál tapasztalunk, akiknek mint tanférfiaknak jelentései némely protestáns iskola tanulmányi fogyatkozásairól sem feledkeznek meg. Végül figyelembe kell venni, hogy maguk a protestánsok is lehetőleg kerülni akarták a helyi összetűzést, és e czélból néha szántsándékkal olybá vették a főigazgatót, mint szívesen látott vendégöket, akit magyar szokás szerint megtisztelniök illik. Mikor Péchy Gábor főigazgató 1779. április 27-én Kenyeres József kassai kir. akadémiai prodirector társaságában megjelent Patakon, Kazinczy szerint ¹⁾ »látni akarták a collegiumot s professoraink felgyűjték az ifjúságot auditoriumunkba, melyet más nagy vendég kedvéért is sokszor tettek, mert a collegium nem áll a Péchynek kormánya alatt«. A valóságban igenis Péchy volt a pataki kath. latin iskolának is, a ref. collegiumnak is főigazgatója; de Kazinczy itt az iskolai előljárátság szándékos felfogását tolmácsolja, mely szerint Péchy Gábor vendég volt nekik, nem hivatali előljárójok.

Az új kormányzati rendszer egyéb formaszertü követelményeinek különösen az ág. hitv. ev. iskolák előljárói igyekeztek megfelelni. A kívánt félévi informatiók rendesen beérkeznek a kisszebeni, gömöri, csetneki, kassai, eperjesi, ratkói, bártfai, dobsinai, kövi, késmárki, pozsonyi, modori, trencsényi, garamszegi, osztrolukai, ivánkafalvi, neczpáli, lesztinyei, isztebnyei, nagy-szelezsényi, nemes-kosztolányi, hibbei, nagypalugyai, selmeczbányai, körmöczbányai, beszterczebányai, aszódi és kis-zellői lutheránus iskolák részéről; a rectorok írják a jelen-

¹⁾ Pályám Emlékezete (Bpest, 1879.), 37. l.

téseket és az iskolai curatorok láttamozzák. A református scholák — úgy látszik — nehezebben tudtak beleilleszkedni az új rendbe; csak egyetlen iskoláról, a losoncziról, állíthatom teljes bizonyossággal, hogy a szabályszerű hivatalos információkat beküldte.

Mint fennebb láttuk, a Ratio azt kívánta, hogy a nem-katholikus iskolák belső szervezete és tanulmányi rendje is megegyezzek az országos normával. E téren csak kevés sikert tudott felmutatni a kormány. Balassa Ferencz gr. a kerületében levő protestáns (lutheránus) iskolák igazgatóit már az 1777-ik év végén Pozsonyba hívta meg,¹⁾ hogy értekezzenek velök a Ratio behozatala tárgyában. Mindjárt ez alkalommal kitünt, hogy az új tanulmányi rendszernek a protestáns iskolákba való egyszerű átvitele legyőzhetetlen akadályokba ütközik. Nehézséget okozott az igazgatók kormányhatósági megerősítése is. A lutheránusok helyesen mondták, hogy náluk a rector csak olyan tanár mint a többi, s nem kötelezhető arra, hogy felügyeleti és ellenőrző tisztelet viseljen. Akként kellett tehát a kérdést megoldani, hogy az intézetek kötelékén kívül álló curatorok szerepeljenek »localis director«-okul. A szatmári ev. ref. iskola igazgatójává a város polgármesterét (consulem civitatis), Endrődy Lászlót teszi meg, aki egyuttal az iskola egyházi gondnoka is. A protestáns autonomiának és az állami kormányzatnak két, ősrégi elve áll itt szemben egymással, az egyezkedésnek csekély kilátásával. Ha a formának eleget tettek is, az iskolai kormányzatnak és a tanulmányi eljárásnak lényege — mint előrelátható volt — alig változott.

Ép oly kevéssé birt a protestáns iskolák nagy része az új rendszer azon követelményéhez igazodni, mely szerint minden középfokú iskolában az osztályok különválasztását és az éles tagolást végre kellett hajtani. Nem tekintve a nagy iskolákat, Debreczent, Patakot, Pozsonyt, Sopront, Eperjest, Késmárkot és még egynéhányat (melyekben ez a széjjelválasztás eddig is megvolt) már a szegénység sem engedte meg a költséges rendezkedést. »A legnagyobb nehé-

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. 6367. ex 1777.

séget okozzák — mondja Plathy Mátyás, helyettes főigazgató — az akatholikus iskolák, ahol sem az osztályok szervezete, sem a tanárok száma, sem a helységek szegénysége nem engedi meg a tanrendszer követését . . . ; sokkal czél-szerűbb volna, ha a besztercebányai, selmeczi és körmöczbányai iskolák (még pedig grammatikai iskolák) kivételével egyébütt csak nemzeti iskolák állíttatnának fel, a grammatikai iskolák beszüntetése mellett, melyek a jelenlegi rendszer értelmében alig türik meg ezt az elnevezést.« E nyilatkozatból látjuk egyuttal azt a veszedelmet, mely a protestáns iskolákat fenyegette. Szervezetök nem illett bele a Normába. Újjá szervezkedni a legtöbb intézet nem tudott. Semmi kétség sem lehetett a felől, hogy a rendszer további fejlődésével (melynek József császár türelmi rendelete adott új irányt), a protestáns tanintézetek egy része grammatikai iskolákká szál-lott volna alá három osztálylyal és három tanárral, más része teljesen megszűnt avagy nemzeti iskolává alakult volna át.¹⁾

Azonban erre is idő és alkalom kellett, melylyel a Mária Terézia kormánya már nem rendelkezett. A status quo tehát majdnem mindenütt megmaradt. A »schola« elnevezés is tovább él, holott az új rendszer gymnasiumokat vagy grammatikai iskolákat ismer. Hasonlókép »collegiumok« maradnak — már elvi okokból is — a reformátusok nagyobb iskolái. Károlyi gróf főigazgatót, aki egyik jelentésében a debreczeni collegiumot akadémiának találta nevezni, külön figyelmezteti a helytartótanács, hogy ezt az elnevezést ne használja, mert a Ratio csakis négy kerületi akadémiát állapított meg.

Áttekintve a protestáns iskoláknak ezen időből való tanterveit, ezen a téren is alig jegyezhetünk fel valamely lényeges változást, akár a tanulmányi szervezetben, akár a

¹⁾ V. ö. a helytartótanács tanulm. bizottságának egyik votumát 1778. január 7-éről: »quamvis quidem benignum Systema . . . etiam ad A catholicas Scholas se extendat adeoque ad exigentiam ejusdem oporteat, ut in acatholicis quoque scholis singula classis suo distincto professore provideatur, secus vero . . . Majora Gymnasia ad Paedagogia seu Grammaticas classes reducantur etc.« Lásd továbbá O. L. Udv. Kancz. 756. és 2919. ex 1780.

tanulmányi rendben. Az utóbbira már azért sem volt különös ok, mert számos protestáns iskola fenntartója joggal mondhatta, hogy a Ratio tantervének némely nevezetesebb újítása náluk már nem volt újítás.¹⁾ A pataki collegiumban még a Ratio Educationis kibocsátása előtt próbálták a tanítás rendjét reformálni.²⁾ Az ugyanoda beállított német nyelvmester alighanem példátlanul áll a református iskoláknak ezen korbéli történetében.³⁾

A beküldött információból nem annyira a tantervek módosulására, mint inkább arra lehet következtetni, hogy a Ratio Educationis kibocsátása után az articularis törvények által alkotott korlátokat kezdték a protestánsok túllépni. Kezdték többet tanítani mint szabad volt. A kormány engedékenysége azonnal meglátszik az iskolák fokozatain. Selmeczbányán a rectornak még humaniorákat sem lehetett volna

¹⁾ Az 1776/7-ik évben a kassai tankerület összes református iskoláiban (szám szerint 26-ban) tanítottak szépírást (kalligraphiát) és számtant. A pataki és miskolci collegiumok classisain kívül a tankerületben még 12 oly iskola volt, hol a szépírás és számtan mellett tanították Magyarország történelmét és földrajzát (rendszerint a Kis-Tükörből). Ezen iskolák: Sátoraljaújhely, Liszka, Toltsva, Bénye, Keresztúr, Mád, Tokaj, Tarczai, Szerencs, Tállya, Megyaszó, Szikszó. — Tiszáninneni ev. ref. egyház. levéltár. A. XVI. 5826/73.

²⁾ U. ott: A. XVI. 5684/74. (Őri Fülöp Gábor, Szentesi János, Szentgyörgyi István és Szilágyi Márton tervezetei, melyek valamennyien megegyeznek abban, hogy a tanítás anyagát fel kell újítani, a tantervök számát meg kell szaporítani, a tollba mondásnak véget kell vetni s a főiskolai tanulmányok rendjét másként kell szervezni). V. ö. ugyanott: XVI. 5689/79.

³⁾ Őri Fülöp Gábor pataki professor 1776. szept. 10-én ezt írja a collegium főgondnokának: »Hozzám de Dato Diei 28^{ae} Mensis proxime praeterlapsi Augusti irni méltóztatott Úri Levelét vettem szokott alázatos tisztelettel. Mellyben a' Német Informator aránt tett parancsolattyát a' Tek. Úrnak egész készséggel végbe vinni igyekeztem. És tegnap magammal együtt a Classisokba bevívén, mindenütt Publica Auctoritate declaratus et confirmatus Instructornak adtam elő. Egyszersmind a' német nyelvnek hasznos és szükséges vóltát rövideden bebeszélvén, még Praemium ígérétével is kívántam mind a Deákokat mind kiválóan a Classisokban tanulókat és különösen a' Nemesekeket annak szorgalmatos tanítására serkentgetni.« Tiszáninneni ev. ref. egyház. levéltár: A. XVI. 5687/77.

előadnia; tényleg azt jelenti a főigazgató 1779-ben, hogy retorikát is tanít, de sőt theológiát is, melyből nyilvános vitatkozásokat rendez; ezenkívül szindarabokat is adat elő.¹⁾ A modori iskola rectora 1778-ban a retorikán kívül már logikát, metaphysikát és természetjogot tanít. A sajó-gömöri retorikai iskola 1778-ik évi tantervében a prima classis anyaga: elméleti és gyakorlati logika, a metaphysikából kosmologia, tapasztalati és okfejtő lélektan, természeti theologia; a mathesishből sík- és tömörmértan; egyetemes történelem 1493-tól végig; a hazai történelemből az 1382-ik évtől 1564-ig terjedő idő; a szónoklattanból a periodusok, trópusok, figurák és chriák tana stilusgyakorlatokkal kapcsolatosan; végül héber, görög és magyar nyelvből fordítások. — Egyes helyeken grammatikai iskolák tűnnek fel, ahol azelőtt csak elemeket tanítottak. Például Ratkón és Bártán.

De mindez csak külső térfoglalás vagy belső terjeszkedés volt. Mennyiségi gyarapodás. Magának a protestáns oktatásügynök eszmei tartalmát a Ratio se tudta eltéríteni századok óta megszilárdult területéről. Még a külső keretek se tudtak egyszeriben átalakulni, annál kevésbbé a módszer, az éltető szellem, mely az iskolának megadja a bélyegét. A protestáns iskolák a királynő uralkodásának utolsó három évében alig közeledtek csak valamennyire is az állam iskoláihoz. Csupán a lutheránus tanintézetek alkalmazkodtak külső-képen, a református iskolák még ennyiben sem.

III.

Ha a protestáns iskolafenntartók egyenként külön-külön nem fejtettek is ki ellenállást az állami inspectio ellen, egyházaik és iskoláik *országos* helyzetét tekintve, mégis csak hamar tömörülni kezdtek. Kedvezőbb idők jártak már. Bátorságot vehettek maguknak, hogy a közösnek vélt veszedelem elhárítására egyesüljenek, s alkotmányos úton igyekezzenek a dolgok új rendjéből eredhető sérelmeik orvoslását kiesz-

¹⁾ »Eriguntur in hac schola theatra et producuntur comoediae, ut paulo ante meum in civitatem Schemniczensem adventum.«

közölni. Az állami inspectio és a Ratio Educationis ellen országos mozgalom indul meg, nem nagy nyilvánossággal és zajjal, de annál komolyabban.

Legelsőben is az 1776. évi augusztus hó 5-én kelt szervező rendelet ellen foglaltak állást a protestánsok. Mint mindenkor, most is a reformátusok jártak a mozgalom élén. Vay István egyházkerületi főcurator már 1776. október 24-én¹⁾ közli a sárospataki collegium gondnokaival azon aggodalmakat, melyek az iskolai kormányzat új módja ellen széles körökben felmerültek. Cakis közös felségfolyamodvány vezethetne célhoz. »Mi úgy gondolnók — írja, — hogy jó volna mind a négy superintendens és a többi Ecclesiasticus és secularis Curátorok nevével egy a' fellyebb irt mód és principiumok szerént készitendő Instantiával Ágens uram által mennél előbb Eő Felsőge' lábaihoz esni és a' fellyebb irt dolgok iránt kegyelem és védelemért escedezni.« Csakhamar megmozdul a többi egyházkerület is. Virágh Mihály dunamelléki ev. ref. superintendens 1776. november 3-án — a Vay István levelével majdnem azonos gondolatmenetet követve — bizalmas sorokban²⁾ fordul Szalai Sámuel tiszáninneni ev. ref. superintendenshez, és azt ajánlja, hogy a hazai reformátusok egyesüljenek, sőt nyerjék meg ügyüknek az ágostai hiten levő evangélikusokat is. »Nagy és különös momentum azonban egész Religiónkat 's oskoláinkat egyaránt illető lévén a dolog, hogy ha mód taláthatatik még e' dolognak orvoslásában, és a difformitas 's egyet nem értés kárt ne tégyen; valójában szükségesnek ítéltem, hogy addig is, míg ezen Superintendentiában e' dolog eránt bővebben gondolkozhatnánk, ezeket közölvén Tiszteletes Uranimal, arra kérném; ne venné terhül a' maga Superintendentiájának érzelmét e részben velem közleni, sőt pro gravitate rei, a' dolgot úgy kormányozni, hogy ha előbb nem, jövő Januariusban v. Februariusban bizonyos, és köz akarattal rendelendő napon ezen Venerab. Superintendentiának egy, avagy két Deputatusa, ha az Hely tettezők, Pesten meg jelenne; és így ott mind a négy Super-

¹⁾ Tiszáninneni ev. ref. egyházk. levéltár: A. XVI. 5692/82.

²⁾ U. ott: A. XVI. 5695/85. (Másolat.)

intendenciának deputatusai a' dolgot connectalván, azon úton és módon, mellyben meg állapotdnának, köz sérelmünk orvoslásában indulnánk. Nem lenne ezenkívül káros az én ítéletem szerint, ha ezen materiában az Evangelicusok, vagyis Lutheranus Atyafiaknak is értelmét vehetnénk, sőt talám ezen dologban erősebben mozdulhatnánk; ha azokis velünk egyet értenének, és annak a' mitől félünk előmozdításában együtt munkálkodnának.«

Bessenyei Györgynek ellenkezése daczára tényleg megtalálták egymást a helvét hitvallásuak,¹⁾ s 1777. márczius 4-én Pesten értekezletre gyűltek össze a négy egyházkerület megbizottai. A jelenlevők a Teleki József gróf által fogalmazott felségfolyamodványt elfogadták, s kimondották annak szükségességét, hogy az ágostai hitvallásukat is meg kell nyerni az ügynek. Még ugyanazon hó végén Droszdk János és Nagy Sámuel, a magyar ágostai és helvét hitvallásuak bécsi ágensei benyújtották az udvari kancelláriánál a közös folyamodványt,²⁾ az újra éledező protestáns önérzetnek első jelentős nyilvánulását.

A folyamodók mindjárt a bevezető sorokban kinyilvánítják, hogy vegyes érzelmekkel fogadták az 1776-ik évi szervező rendeletet. Egyfelől nem tehetik, hogy hálás szívvvel el ne ismerjék a királynőnek róluk való anyai gondoskodását, s azt a kegyelmes kijelentését, hogy a legescskélyebb jogtalanságtól is meg fogja őket óvni. De más oldalról félelem és szomorúság tölti meg lelköket, ha végig gondolják s a múlt idők gyászos tapasztalataival mérik össze a legfelsőbb intézkedésnek ama pontját, mely iskoláikat katolikus főigazgatók felügyelete alá helyezi. Vallásszabadságukat törvények biztosítják; e törvények oltalma iskoláikra is kiterjed. Tanulmányi ügyeik minden mozzanata a legszorosabb összefüggésben van vallásukkal. Iskoláik mintegy nevelő-intézetei a vallásnak (quae velut seminaria sunt Religionis), s theológiájok minden tantárgyukat s egész nevelésök módját áthatja. E helyzettel

¹⁾ V. ö. Széll Farkas bevezetését Bessenyei fent idézett munkájának kiadásához.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. 1449. ex 1777.; M. N. Múz. Fol. Lat. 2079. (Acta Ürményiana), 30. s köv. lapok.

még a katolikus polgártársak is kénytelenek voltak megalkudni: ahol teheték, elvették vagy korlátozták egyes iskolákat, de a tanulmányi rend megállapításának jogát sohasem vitatták el tőlök. Szükség sincsen iskoláik kormányhatósági ellenőrzésére, mert a felügyelet ő náluk már ősi időktől fogva szabályozva van. Ime, ott vannak egyházkerületi superintendenseik és curatoraik, nemkülönben minden egyes iskolákban egyházi és világi gondnokaik, kik az oktatás minden részére felügyelnek; ott vannak általában főbb embereik, kik mindenkor beható tanácskozás tárgyává tették mindazt, ami iskoláik felvirágzására szolgálhat. És lehet-e mást várniok az új rendszertől, mint hogy az új főigazgatók a felügyelet vagy javítás színe alatt háborgatni és korlátozni fogják iskoláikat? Való igaz, hogy a királyi rendelet a fődirectorok hatáskörét körülírja és a protestánsoknak törvényekben biztosított vallásügyeit befolyások alól kiveszi. De vajjon a gyakorlatban is érvényesülni fog-e ez a jogfenntartás? . . . »Katolikus polgártársainkból — így érvelnek a folyamodók — a mások hitvallása iránt való gyűlölség még nem apadt ki annyira, hogy ezen körülírások az ő jogtalanságaikkal szemben elegendő biztosítékot nyújthatnának nekünk. Tiszteljük mindazon tanulmányi főigazgatókat, kiket Felsőged az imént kinevezett; tiszteljük őket mint oly férfiakat, kik a fejedelem és a haza körül nagy érdemeket szereztek; de vajjon mily elvekkel vannak eltelve irányunkban, azt nem tudjuk, és sokkal kevésbbé tudhatjuk, milyenek lesznek valamikor utódaik.« Mi fog történni akkor, ha lesznek a főigazgatók között olyanok, kik az iskola minden dolgát tanulmányi ügynek magyarázzák, s e czímen visszavonást és összeütközést fognak kelteni? Hiszen a katolikus püspökök hatáskörét is törvények irták körül, s mégis a protestánsok minden belső ügyébe beavatkoztak, és a gyakori investigatiók alkalmával korlátozt jogaik keretébe rendszerint oly mozzanatokat is bevontak, melyek semmiképen sem tartoztak megbízatásukhoz. A főigazgatóknak is megadta például a Felsőged azt a jogot, hogy a protestáns iskolák igazgatóinak alkalmazását az arravalóság szempontjából elbírálják. Ki tagadhatja, hogy e jog egészen a kormánynak szolgálatja ki iskoláik vezetését? Mert hiszen meg-

eshetik, hogy a főigazgatók valami ürügy alatt a legjobb curatoroktól és tanároktól megtagadják jóváhagyásukat. Alázatosan kérik ezért a mindkét renden levő protestánsok a Felséget, hogy őket és iskoláikat a katolikus főigazgatók minden néven nevezendő inspectiójától teljesen megóvni és két százados törvényszerű gyakorlat folyamán megerősödött önrendelkezésökben továbbra is legkegyelmesebben megtartani méltóztassék.

A régi rendszer értelmében tiltva volt a protestánsoknak közös folyamodvánnyal járulni a Felség elé. Ennélfogva válaszbán sem részesítették őket, sőt kérésüket nem is terjesztették a királynő elé. Csak annyi történt, hogy Ürményi a kancellária tanácsülésén a következő elvi megállapodást javasolta:

»Az iskolák és tanulmányok legfőbb felügyelete az alapvető törvényekből kifolyólag a királyt illeti meg. Ennélfogva szabadságában áll (a királynak) e felügyeletet a tanulmányok és iskolák részére kinevezett főigazgatók által vagy általában bármilyen egyének által gyakoroltatni az állam közös jólétére; mivel pedig ezen (fő) igazgatói felügyelet határvonalai a folyamodóknak vagy hitvallásuknak sérelme nélkül vannak megállapítva, ezért — ha megtörténnék is az, hogy ők e határokat túllépik — mindig fennmarad (a protestánsoknak) a felfolyamodás lehetősége, mely alkalommal panaszaik megfelelően orvosoltatni fognak.«

Ürményinek bizonyos szempontból igaza volt: a protestánsok már előre panaszkodtak, mielőtt a főigazgatói inspectio mivoltával megismerkedtek vagy kedvezőtlen hatását érezhették volna. Egyről azonban megfélekezett a referens: már nem az eddigi, esetről esetre elrendelt investigatiókról, nem is többé a vallásgyakorlat szempontjából elbírálandó iskola-tartás jogáról, hanem egy országos érvényű új kormányzati rendszerről volt szó, melyet már semmiképen sem lehet kizárólag az 1715. évi LXXIV. t.-cz.-ből kimagyarázni. Ha a kormány a főigazgatói hatáskör keretébe a protestáns iskolákat is be akarta vonni, nyilván csakis a törvényhozásnak újabb intézkedése alapján tehette volna meg. Ürményi a legfőbb felügyeletet összezavarja a közvetetlen felügyelettel;

emennek gyakorlását olybá veszi, mint a »suprema inspectioni« nem látja, hogy a főigazgatói intézménynek más tartalmat kellett volna adni az állami (katholikus) és mást a nem. állami (protestáns) intézetekkel szemben, még pedig nemcsak a bécsi és linczi békekötések alapján, hanem még az *articularis* törvények szerint is, melyek nem a legfelsőbb felügyelet mikéntjéről vagy mértékéről, hanem az iskolatartás helyi jogáról, tehát merőben másról intézkedtek, mint amit az új rendszer kimondott. Amit a *Ratio* a protestáns iskolákkal művelt, még sokkal kevésbé mondható törvényesnek, mint a *Carolina Resolutio* határozmányai. Emezeknek jogforrásai az 1681. és 1687-ik évi törvények; a főigazgatói inspectionnak a protestánsokra kiterjesztése ellenben semmiféle megelőző törvényből sem volt igazságosan levezethető. A végrehajtás enyhésege vagy simasága csak az összeütkezésnek vágta útját, de a dolog elvi részét meg nem változtathatta.

A protestánsok — bár 1777-ik évi folyamodványuknak éppen semmi sikere se volt — szívósan folytatták a megindult országos mozgalmat. Ellenzésekben megerősítette őket az, hogy az 1776-ik évi szervező rendelet határozmányai változatlanul átmentek a *Ratio Educationis*ba (melyet az ő iskoláik igazgatói is hivatalosan megkaptak), s hogy az új szabálykönyv kibocsátása után mind jobban nyilvánosságossá lett a tanügy országos rendezésének tulajdonképeni célzata: az egyéni különbségeket kizáró egységesítés. Az átalakulás e lassu, de biztos eredményekre vezető folyamatának tudatához járult az a nem alaptalan félelem, hogy nemsokára a sikernek még kevesebb kilátásával fognak panaszkodhatni, mert míg az 1776-ik évi rendelet csak az új rendszernek egyik ágát tette közérvényessé, addig most már az egész rendszer nyert királyi szentesítést, a tanügy minden részére kiterjedő codexben, mely az összes részek szerves összefüggése miatt csak egyetemes revisiót tűrt volna meg, de alkalmi módosításokat aligha.

Szilágyi Sámuel, a tiszántúli egyházkerület *superintendense*, volt az új Norma leghevesebb ellenzője.¹⁾ Hiába fogott

¹⁾ Széll Farkas: id. m. i. helye.

tollat és emelt szót Bessenyei György a Ratio Educationis érdekében: az Aufklärung szellemétől ihletett érvei hatástalanul hangzottak el. Az 1778-ik évi háboru készülétei már csak késleltették, de meg nem akaszthatták a protestánsok bizalmas tárgyalásait. Az ágostai hitvallásuak megbizottai, név szerint Zay Péter báró főfelügyelő, Hellenbach György, Prónay László, Podmaniczky Sándor,¹⁾ Tihanyi Dániel, Pongrácz Baltház és Radvánszky Ferencz 1778. május 17-én Pesten jöttek össze, s közös akarattal elhatározták, hogy érintkezésbe lépve református testvéreikkel, újabban is a trón elé járulnak panaszaikkal. Nyomban fel is keresték Beleznayt, Rádayt, Patayt, Bárczayt és Bernáthot, a reformátusoknak Pesten egybegyűlt képviselőit, akikkel abban állapodtak meg, hogy a folyamodványt majdan Zay Péter és Márjássy László személyesen adják át a Felsőnek.²⁾ A béke megkötése után kettőzött buzgósággal láttak hozzá a protestánsok értekezleteikhez, melyeknek egyikén (1779. júl.-ban) most már Beleznay is, Bessenyei egykori patrónusa és elvtársa, a kérvényezni kívánók pártjára állott. Mindamellet csak 1780 elején, hosszas tanakodás után, sikerült a mindkét felekezeten levő protestánsoknak megegyezniök a második, sokkal terjedelmesebb felségfolyamodvány szövegében,³⁾ melynek közelebbi vizsgálata szintén szükségesnek mutatkozik.

Az előterjesztés első felének gondolatmenete ugyanaz, melyet az 1777-ik évi folyamodványból ismerünk. A protestánsok most is a doctrina egyformasága és a főigazgatói inspectio követelménye ellen fordulnak, de sokkal részletesebb érveléssel. Így az iskolai tanulmányoknak felekezeti vonatkozásait példákkal igazolják. Maga a gondolkodástan, vagyis logika, a bölcsezet, a természeti és nemzetközi jog, a történelem (különösen az egyházi történelem) és a többi tárgyak is oly szorosan függnék össze a hittudománynyal, hogy az evangélikusok, kik elvi álláspontjukból kifolyólag szabadon kutatják dogmaik igazságát, ezen segédeszközökkel magának

¹⁾ Tiszánimeni ev. ref. egyházk. levéltár: A. XVI. 5876/18.

²⁾ Másolata a debreczeni ev. ref. collegium könyvtárában: R. 607. II. dohoz, 90. sz. (Dóczi Imre tiszántúli ev. ref. gymnasiumi felügyelő úr lekötőző közbenjárásával használhattam).

a szent írásnak értelmét is meg szokták világítani és meg szokták védelmezni. Önérzettel hivatkoznak iskoláik százados rendjére, és arra a »nyilvánosan elismert« tényre, hogy némely iskolájokban »mindazok tárgyaltnak, amiket az új iskolai szabályzat szerint az akadémiákban, gymnasiumban és latin iskolákban tanítani kell«, de ezeken felül még hermeneutika, kritika és philologia is.

A folyamodvány második fele a régebbi sérelmeken felül egy újat is említ. És voltaképen ebben rejlik e munkálat fontossága. A tanulmányi rendnek és az állami kormányzatnak oktroválása érzékenyen sérti vallásszabadságukban gyökerező rendelkezési jogukat, de még sokkal sérelmesebb reájok nézve a normális iskolák felállításából eredő iskolázási kényszer. Ahol a népoktatás újjászervezése alkalmával katolikus nemzeti iskolákat állított a kormány, egyuttal a helyben levő protestáns iskolamestereket eltiltotta a tanítástól. Természetes, hogy ennek következtében a protestánsok kénytelenek voltak nemcsak közös nemzeti iskola fenntartásához hozzájárulni, de gyermekeiket is ezen katolikus iskolákba járatni. Amit tehát a Ratio szabad tetszésökre bízott, az a végrehajtásban már kényszerűség súlyával nehezedett reájok. S e kényszer annyira megy, hogy a két testvérfelkezetnek a dogmák természetében gyökerező viszonyossága sem részesül figyelemben, s még mindig tilossá válik, hogy a református iskolák lutheránus gyermekeket fogadjanak be, és viszont. Végül, az új rendszer a német nyelv tanítását szigorúan megkövetelte; mivel pedig a református iskolamesterek e követelménynek nem tudtak eleget tenni, annak a veszedelemnek néztek eléje, hogy alkalmazásukat a tanügyi hatóságok nem fogják jóvá hagyni. Mintha iskoláik jogai és hagyományai csak »üres címek volnának« (ekként jajdulnak fel), és mintha el volna határozva, hogy saját iskoláik dolgába már bele se szólhatnak, szeljtében sürgetik és zaklatják tanítóikat a tankerületi főigazgatók.

A fennen hirdetett szelidség és türelmesség tehát már a Ratio kibocsátása után néhány év múlva merőben más szint ölt. A nemzeti iskolák új módszere, melyet egyedül üdvöztetőnek hirdetett a kormány, nemcsak paedagogiai, hanem

egyházi téren is újabb kizárólagosságot szül. A protestáns népoktatás létalapja meg van ingatva. A kérdés oda fejlődött, hogy az egyházaknak vagy alkalmazkodniok kellett az új normához (s e végből tanítóikat a központi iskolákba küldeniök), vagy számos iskoláikat idővel beszüntetniök.

Ily újabb lejtőre vitte a Ratio Educationis a protestánsok iskolaügyét. Csak Mária Terézia halála adott új irányt a fejlődésnek.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A nagy felavató ünnep.

I.

De mielőtt örök álomra hajtotta fejét a királynő, a magyar tanügy drámai kifejlésének utolsó jelenete is lejátszódott. Mintha csak az isteni gondviselés a maga teljes közvetlenségével igyekezett volna a magyar nemzet élete folyásába belenyulni, oly tervszerűen alakult hazai közoktatásunk rendezése a negyedik évtized utolsó szakában is. Mária Terézia nem halhatott meg előbb, míg az épület zárókövét le nem tette, és életének nagy művét, talán a legnagyobbat valamennyi közt, az utolsó kéz cselekedetével be nem fejezte. Az egyetemi és a tanulmányi alap rendezve volt. A közoktatás újjászervezése folyamatban. A Ratio Educationis közkézen. Csak egy hiányzott még: a királyi nagy pecsét, mely megadta a végső szentesítést.

A királynőt már 1778-ban foglalkoztatta az a gondolat, hogy nagyszerű felavató ünnepet rendeztet az új tanulmányi rendszer dícsőítésére.¹⁾ Már akkor intézkedett, hogy az egyetemi és tanulmányi alapokra, úgyszintén a kir. Teréz-akadémiára vonatkozó nagy okiratok elkészüljenek, s az egész ünnep terve megállapíttassék. Meghagyta a helytartótanácsnak, hogy az összes törvényhatóságokat hívja meg a felavatásra

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 1495. ex 1778.

és hogy ezüst emlékérmeket veressen a nevezetes alkalomra. Szándékát nyilvánítja, hogy kir. biztosokul Albert szász-tescheni herceget, a királyi helytartót és a kanczellárt küldi le Budára. Azonban a közbejött háborus idők nem kedveztek a terv kivitelének, úgy hogy az ünnepet némilog módosított tárgysorozattal 1779-re, majd 1780-ra kellett elhalasztani.

Végre elérkezett a várva várt nap, június hó 25-ike, Mária Terézia királynő koronázásának negyvenedik évfordulója, és egyuttal a magyar közoktatás országos rendezésének jelentőséges emléknapja.¹⁾

»Hogy az egész országnak tudtul adjuk — úgymond a királynő — mennyire szívünkön viseljük a tanügyet és mily buzgón gondoljuk az uralkodásnak és a közigazgatásnak ezen nem utolsó részét, mely az ifjuság nevelésének irányításában és állami czélokhöz való alkalmazásában áll: a tanulmányoknak említett egyetemes szervezését és szabályozását általánosságban, különösen pedig a királyi egyetemnek szabad királyi Buda városában és királyi palotánkban a nevünkről jelölt nemesi akadémiával kapcsolatosan való elhelyezését és kibővítését (amely városban már a legrégibb időkben, Zsigmond és Hollós Mátyás dicső emlékü királyi elődeink uralma alatt, az összes tudományok főiskolája virágzott vala), felavató ünnepel . . . megállapítani és királyi tekintélyünkkel örök időkre megerősíteni elhatároztuk.«

A királynő képét (Esterházy Ferencz kanczellár gyengélkedése miatt) Pálffy Károly gróf alkanczellár viselte. Már utközben, a Vác közelében levő Migazzi várában, Nógrád vármegye küldöttsége üdvözölte a kir. biztost. A váczi határban Pestmegye törvényhatóságának válogatott tagjai fogadták és fényes kísérettel vezették a városba. Innen a kir. biztos június 24-én d. u. 2 órakor folytatta útját Pest felé. Dunakeszin megszólaltak a partmenti mozsarak, hogy közeledését jelezzék.

Délután 5 órakor ért Pálffy gróf a pesti külváros határához, ahol két vármegyei bandérium, a magyar nemesi

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 2776., 2888., 2967., 3281., 3409., 3613., 3790., 3817. ex 1780.; Ephem. Vindob. 1780. évf. 309. s k. lapok; Katona: Hist. Metr. Coloc. Ecclesiae, Coloczae, 1800. II. köt. 385—386.

testőrség kirendeltsége és számos úri lovas várta, élőkön Patachich Ádám báró kalocsai érsekkel, mint az egyetemi tanács elnökével, aki a vendéget a diszes sátorba vezette és rövid beszéddel üdvözölte. Néhány percznyi pihenés után kezdetét vette a bevonulás,¹⁾ Pest és Buda városok lakóinak oly fényes látványt nyújtva, aminőnek hosszú idők óta nem voltak tanúi.

A menet élén az egyetemi épületek felügyelője lovagolt. Mögötte Pest-Pilis-Solt vármegyék banderiumai zászlóvivőkkel és a főnemesek nyerges lovai. Következett a hat- és négyfogatu díszhintók hosszú sora a főnemesi vendégekkel, kik mindenünnen összegyűltek a nagy országos ünnepre. Utánuk Klobusitzky József gróf vezetése alatt az úri lovasok pompás csapatja haladt, kísérve a legdíszesebb hintót, melyben a kir. biztos és a kalocsai érsek foglaltak helyet. Befejezte a menetet a Caramelli vasaszedrednek egy szakasza s a budai és pesti fegyveres polgárőrség.

A hatvani kapunál Pest város hatósága üdvözölte a kir. biztost. A menet innen fegyveres polgárőrök között haladt tovább az akkori »egyenese« (későbbi hatvani) utcán keresztül; a ferenczrendiek temploma és a kir. curia közt a pesti piarista-collegium ifjusága állt sorfalat, a városháztéren pedig rendes katonaság fogadta szabályszerű tisztelgéssel a királynő személyét helyettesítő biztost. A hajóhid túlsó partján Buda város magistratusa vette át a helyi kíséret szerepét. A menet most végig haladt a vízivároson, egészen a bécsi

¹⁾ Egykoru képe (úgyisintén a kir. palota nagy termében végbe ment ünnepi felavatásé) a budapesti kir. tud. egyetem rectori szobájában van kifüggesztve. V. ö. Békefi Remig: Közoktatás (különlenyomat Matlekovies »Az ezredéves kiállítás eredménye« című, kiállítási főjelentésének V. kötetéből), Bpest, 1898. 72. és 73. l.; tov. Ponori Thewrewk Emil: Egyetemünk külső története, Budapest, 1900. 29—31. ll.; tov. ugyanannak »1780. június 25.« című ünnepi beszéde: Acta reg. scient. Universitatis Ung. Annis 1900—1901. fasc. II. 6. kk. II. — E képeket Patachich báró rajzoltatta oly czélból, hogy (rézbe metszve) az egyetem történetéről szóló, tervbe vett könyvnek mellékleteit képezzék. O. L. Udv. Kancz. 3817. ex 1780. Meg kell jegyezni, hogy a bevonulás képe és a kir. biztos hivatalos jelentése közt némi lényegtelen eltérések vannak. Pl. a képen csak 15 díszhintót látunk, Pálffy 30-ról beszél.

kapuig, harangok zúgása és beláthatatlan embertömegek üdvkiáltásai közt.

A várban talpon volt minden ember. A mai Pázmány-utcában levő nagy seminariumtól kezdve egészen a díszter elejéig egyfelől az összes papság, szemben vele az összes felső és alsó iskolák tanulóerege, lejjebb a fővárta felé és magán a díszteren katonaság állott. Harminczhat ágyunak folytonos dörgése közt vonult be a fényes menet, melynek utólja csak este kilencz órakor érkezett meg. A királyi biztos szállására, a máig is fennálló Batthyány-palotába tért, hol az egyetem tanári kara várta testületileg és a rector üdvözölte ünnepi beszéddel. A vidéki küldöttségek fogadásával és nagyszerű szerenáddal ért véget az ünnep előestéje.

Június 25-én már reggel $1\frac{1}{2}$ órakor megjelent az egyetemi senatus négy tagja, hogy a kir. biztost az ünnepre meghívja. Kevéssel 9 óra előtt indult utnak Pálffy gróf, a kalocsai érsek diszhintájában, a nemesi testőrök kíséretében; a királyi palota terén gránátosok teljesítették a díszőrséget.

A lépcsőzet alján az egyetemi magistratus ünnepi díszben fogadta a kir. biztost, s a fehérvári püspök, mint egyetemi kanczellár, latin beszédett intézett hozzá.

A palota nagy terme fényes látványt nyújtott. Legvégén arannyal rojtozott vörös bársony mennyezet alatt Mária Terézia életnagyságu képe. Jobbra testőrök és gránátosok közt külön asztalnál foglalt helyet Pálffy gróf, mellette az egyetemi kir. senatus, vele szemben a dékánok és a négy kar tanárai ornatusban. A terem közepén a serdültebb tanuló ifjúság és a vendégek díszes serege csoportosult.

A bevonulás nyomában járó halk moraj hirtelen lecsendesül, mikor a királyi biztos fejére teszi kalpagját. Ékes latin beszédben ünnepli a nap többszörös jelentőségét, a forrón szeretett királynő hallhatatlan alkotásait, a tudományok egyetemének a régi magyar királyok székhelyére történt áthelyezését, a magyar főnemesi ifjak számára létesített akadémiát s általában az egész magyar közoktatás rendezésének korszakos művét. Beszéde végeztével Brunswick magyar kancelláriai titkár és királyi tanácsos felolvassa a három nagy felavató diplomát, melyeket a kir. biztos a pecsétékkel és

kulcsokkal egyetemben dobok pergése és trombiták harsogása közt kézbesít a senatus elnökének.

Most maga az elnök, Patachich báró kalocsai érsek veszi át a szót. Valódi szónoki remekműben, melyet nem ok nélkül magasztaltak a kortársak, az egész országnak lelkes háláját tolmácsolja, mire Pálffy gróf háromszoros »Vivat Maria Theresia« kiáltással fejezi be a tulajdonképeni ünnépi actust, trombiták harsogása, és a kir. palota udvarán felállított katonaság tüzelése közt. »Lehetetlen leírni — írja a gróf — mily hatást tett mindez a jelenlevők lelkére. A mód, a kifejezés, melylyel a királynő éltetését szívök legmélyéből folyton folyvást viszonozták, nyilvános bizonyítékát adta lelkesedésöknek. Mindenki, az elsőől az utolsóig, versenyezni látszott abban, hogy érzelmeit, kimondhatatlan háláját miképen fejezhesse ki legjobban.«

Következett a királyi kitüntetések kihirdetése. Valóságos belső titkos tanácsosságot kaptak négyen, prépostságot hárman, apátságot szintén hárman, kamarási méltóságot kilenczen.¹⁾

Miután még a patrologia tanára a befejező háláló beszédet elmondotta, véget ért maga a felavatás. De az ünnep egyéb részei még következtek. Az összes közönség templomba vonult, hálaadó isteni tiszteletre, melyen Nagy, fehértvári püspök, egyetemi kancellár énekelt a hymnus Ambrosianust és mondotta el a nagy misét; közben Szent István király jobbját először maga a kir. biztos, azután sorban valamennyi vendég megcsókolta.

¹⁾ A kitüntetett férfiak közt volt Mitterpacher Dániel pécsi nemzeti iskolai inspector, aki ezikádori apáttá, s Molnár János, budai egyetemi gymnasiumi igazgató, aki hálakuti apáttá neveztetett ki. Kenyeres József, kassai kir. akadémiai igazgató rozsnói kanonokká lett. Berchthold besztercebányai püspök és tanulmányi kir. főigazgató valóságos belső titkos tanácsosi méltóságban részesült. Nevezetes kitüntetést kapott Kazinczy András, zemplénmegyei táblabíró, aki »Aulae Regiae familiaris« vagyis »a királyi udvar belső embere« lett, mely méltóságról a diploma azt mondja, hogy régen fennállott, utóbb megszűnt, »jam vero Favore, Pietate ac Munificentia Nostra Regia in nobilitatem Hungarum, in praemium nempe et ornamentum de Rege et Regno benemeritorum, ac una a Nobilitate Generis, Moribusque commendatorum, virtute Benigni sub 1ma mensis Maji 1773. editi Diplomatis reinductus et restabilitus«.

Hátra volt az ünnepi lakoma. A meghívottak száma oly nagy volt, hogy öt helyen kellett teríteni: a kir. palotában, Szabó András theologiai kari igazgatónál, az általános papnevelő intézetben, az egyetemi templom igazgatójánál és a karmeliták klostromában. Amíg tartott az ebéd, néhány akó bort kapott az utca népe, s ekkor osztották széjjel az alkalmi érmeket¹⁾ és ünnepi nyomtatványokat.²⁾

Délután a főasztal úri társasága a Teréz-akadémiába vonult, mely nemes szórakozásról gondoskodott. Négy nyelven üdvözölte a vendégeket a fiatalság: galanthai Fekete Ferencz ifju gróf magyarul, zajezdai Patachich Frigyes gróf német nyelven, Delmestri Péter birodalmi gróf olaszul és Kinszky Ferencz gróf francziául. Volt zenei productio is, nemkülönben táncz és vívás. A társaság megtekintette az egész épületet és berendezését. Az ünnepet még ugyanaz nap este fényes bál rekesztette be, melyre többek közt az akadémiái fiatalság is hivatalos volt. Hajnali 4 óra után osztott széjjel a mulatók serege.

A szép álmoknak vége szakadt. Budavár utczái néhány nap mulva ismét elesendesedtek. Öreg consiliariusok, komoly arczu papok és professorok, kimért léptekkel párosan haladó convictorok, tanáraik ellenőrző szemétől aggodó iskolás fiuk jártak ismét a kihalt utczákbán, az egyformaság szürke lepélébe borítva mindazt a sok csillogást, mely kevéssel előbb minden zugot eltöltött.

¹⁾ 800—800 nagy és 2500 kis ezüst érem készült. Amazokat az előkelőbb uraknak, emezeket a polgároknak s alsóbb rendű embereknek szánták. A nagy érmek fele az egyetem újjászervezésének, másik fele a tanügy országos rendezésének emlékére készült. A kis érmek is az utóbbi célt szolgálták. Az érmek leírását lásd Ponori Thewrewk Emil id. művének (Egyetemünk külső története) 31. s k. lapjain.

²⁾ Ilyenek: Balogh Sándor költeménye (megj. Győrött), Sebastiano-vich Ferencz zágrábi tanár »Carmen«-je (Zágráb), Horváth Mihály budai theol. tanár »Elogium«-a (Bécs), Bretschneider német költeménye: »Auf das Einweihungsfest der königlichen hohen Schule zu Ofen« stb. (a M. N. Műz. apróbb nyomtatványai közt).

II.

Talán feltűnhetik, hogy szorosan ragaszkodva kutforrásaimhoz, aprólékos rajzát igyekeztem adni a felavató ünnepnek. De e részleteknek a maguk összességében igen nagy jelentőségek van. Az a sok előkelő vendég, aki összesereglett; az a sok díszhintó, mely erre az alkalomra rejtekéből előkerült; a fényes öltözetek, a nemesi banderiumok, a lovas kíséretk, a katonai tisztelgések, az ünnepi beszédek és allkalmi röpiratok azt a nevezetes tényt bizonyítják, hogy volt Magyarországon egy idő, a mikor a jogok összességét élvező egész nemzet figyelmét az iskolaügy kötötte le,¹⁾ a mikor az ország koronás királyától kezdve a nemzet minden tagja a tanügy rendezéséért és felvirágoztatásáért azon mód lelkesedett, mint lelkesedett volna a politikai élet legmagasabb érdekeinek megóvásáért. Majdnem olyan ünnep volt ez, mint a királyok koronázása; a tanügy ünneplése közjogi actussá lett, záróköve egy nemzedék verejtékes munkájával lőtesült nagyszerű épületnek, megszentelése a szellemi törekvések egészen új rendszerének, melyet szerzői százados fejlődés alapjának tekintettek. Ami 1780. évi június hó 25-én Budán végbement, páratlanul áll hazánk és nemzetünk egész történetében mind a mai napig. Lőtesültek azóta is új tanrendszerek, keletkeztek iskolákat érintő és rendező törvények, megnyitlak új iskolák és nevelő intézetek, de olyan nagy idő, amikor egy ország kizárólag a közoktatás alkotásaiért buzdukt volna fel, azóta se jött el többé.

Hogy mi volt ez az ünnep, annak írásos bizonyítékát adja Mária Teréziának 1780. évi márczius 25-éről keltezett nagy alapító levele, melyet a kir. biztos a budai várpalotában felolvastatott.²⁾

¹⁾ Értem az ország katholikus lakosságát, mert a protestánsok tudomásom szerint távol maradtak az ünneptől.

²⁾ Három alapító okirat készült: Egyik a tanulmányi alapé, a második a kir. egyetemé, a harmadik a kir. Teréz-akadémiáé. Hiteles szövegek a bécsi Liber Regiusban olvasható, és pedig az LI-ik kötet

A nevezetes okirat nemcsak a magyar közoktatás új korszakának alapköve, hanem egyuttal a királynő tanügyi végrendelete is; beszámolás arról, amit e téren uralkodása folyamán tett; megmásíthatatlan akaratnyilvánítás, hogy kedvelt magyar nemzete mily irányban keresse művelődése feltételeit; biztosítása a nyilvános oktatás állandóságának minden rázkódtatás és támadás ellenében.

Miután lecsendesültek a háboru mozgalmak — ez a diploma gondolatmenete — a királynő anyai gondoskodása állandóan oda irányult, hogy a két évszázad viharaiiban megrokkadt magyar nemzetet a régi virágzás fokára emelje. Hogy ezt megtehesse, mindenek előtt az Isten igaz tiszteletét, az orthodox vallást kívánta megszilárdítani egyházi téren tett intézkedéseivel. Majd a hadügyre került a sor. Hogy a magyar nemzet ősi vitézségével mentől bőszesebben élhessen, több új nemesi ezredet állított fel és magyar nemesi testőrséget szervezett. Az ország politikai hatalmát fokozta, területi épségét helyreállította, a törvényhatóságokat régi jogaikban megerősítette, a Szent István rendet megalapította, a pénzügyeket rendezte, új utakat és hidakat építtetett, folyókat szabályozott, a hajózás feltételeit megteremtette, a közgazdaság forrásait megsokasította. De mindez ingatag alapon áll a tanügyi helyes intézése és az ifjuságnak az állam feladataihoz szabott nevelése nélkül. Ezért uralkodásának első éveitől kezdve a tanügyi intézmények fejlesztését tűzte ki céljául. De csak akkor vált időszerűvé az ország egész nevelésügyének rendezése, amikor a Jézus-Társaság feloszlott. Új tanulmányi rendszer készült, a Ratio Educationis, mely 1777-ben könyv alakjában is megjelent. »A nevelésnek és az egész oktatásügynek e rendjét — mondja a királynő — jelen okirat erejénél fogva is, mintha szóról szóra benne foglaltatnék, kegyelmesen megerősítjük, fenntartván azonban magunknak és utódainknak, Magyarország királyainak, azt a jogot, hogy a mű némely pontját (nonnulla in iis contenta)

173. s. kk., 186. s. kk. és 202. s. kk. lapjain. Mindhárom 1780. márczius 25-én kelt. Közölök e helyütt csak a tanulmányi alapéről szólok, mert a másik kettőnek tartalmával már megismerkedtünk e mű folyamán.

módosíthassuk, kiegészíthessük és törölhessük, úgy amint a közérdek megkívánja.« Az egész tanulmányi rendszer mintaképe az ország középpontján felállított és nagyszerűen javadalmazott budai királyi egyetem. Ennek leányai a kerületi akadémiák (az anyaországban négy, a horvát-szlavón-dalmát királyságokban egy), melyek királyiaknak nevezendők, mert a király különös oltalma alatt állanak. Szerveztettek a gymnasiumok és nemzeti iskolák, s megalakultak a tankerületek. »Hogy pedig mindezek emberi számítás szerint minden időkre állandóan fennmaradjanak, és hogy legyenek mindig az állam bármely rendjéből válogatott férfiak, akik ennek a mi rendszerünknek végrehajtását gondjukba vegyék, azért az általunk megalapított és fent említett tanulmányi rendszerben a legfőbb felügyeletet és igazgatást Magunknak és Magyarország jövőendő királyainak tartottuk fönn, akként, hogy (ez a legfőbb felügyelet és igazgatás) akár a politikai hatóságok útján, akár más alkalmas úton legfőbb királyi tekintélyünk értelmében gyakoroltassék. . . .« Az új rendszer biztos pénzalap nélkül nem érvényesülhet. Ezt az alapot szolgáltatják ama javak, melyeket a felosztatott Jézus-Társaság vagy a magyar királyok adományából, vagy legalább jóváhagyásukkal kapott, a nyilvános iskolák ellátásának terhe mellett, és legnagyobb részt az 1548-ik évi XII. t.-cz. rendelkezései alapján. A társaság megszűnt ugyan, de nem szűnt meg a nyilvános iskolák ellátásának célja. Ezért a fentemlített összes ingó és ingatlan javak, melyek a királynő rendelkezésére szálltak (ad Nostram Dispositionem devoluta), a tanulmányi alapnak és az ország nyilvános iskoláinak örök javadalmazására szolgálnak; kezelésök a politikai kormányzatnak és illetőleg a helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottságnak a tiszte. Ezt az általános tanulmányi alapot a magyar király a maga legfelsőbb kegyúri jogainál fogva a szent korona ügyésze által bárki ellen épségben tartatni, gyarapítani és megvédeni tartozik. . . .

E királyi alapító levéllel zárul be Mária Terézia tanügyi alkotásainak nagy műve. Csak néhány hónappal élte túl a diploma kihirdetését. Azzal a nyugodt öntudattal térhetett meg őseihez, hogy nemzete erkölcsös nevelésére mindazt

megtette, ami hatalmában állott. Élte alkonyán mondhatta el igazán, hogy a Ratio Educationis megalkotása még sötét sírboltjában is vigasztalására fog szolgálni.

S a fejedelmi akarat emez utolsó, lélekemelő nyilvánulásának bemutatásával bevégezhetjük mi is hosszúra nyúlt vándorlásunkat.

Az ut, melyen áthaladtunk, negyven évnek viszontagságos történetén vitt keresztül. Láttunk vészszel terhes felhőket és zivataros időket, mikor fegyverek zaja vegyült az iskolák csendes munkájába. Láttuk a tudomány némely csarnokaiban szertelenkedni az üldöző hatalom közegeit; láttunk koplaló diákokat és szegény iskolamestereket, amint átszök-dösnek az ország határain, hogy a külföldi tudományosság tiltott gyümölcsét megízlelhessék; láttunk szellemi vértanukat, kiket egy esztelen censura az ember ősi jogától, a gondolat-szabadság kincseitől meg akart fosztani. S az osztó igazság mértéke szerint nem tagadhattuk meg részvétünket azoktól, kiket sem a hatalom erőszaka, sem a szegénység súlyos járna nem törhetett meg, s kiket minden üldözés sem akadályozhatott meg abban, hogy törvényes önkormányzatuk toslányaihoz ragaszkodva egyéni változatokban gazdag művelődési intézményeiket majdnem emberfölötti erővel megvédjék. S láttunk velök szemben nagyszerű iskolai intézményeket, erősen szervezett testületeket, szilárd alapján az országra szóló egységes nevelői hagyományoknak, birtokában a még mindig nem csekély népszerűségnek, terjedelmes földi javaknak, királyi kegynek és főúri pártfogásnak. De az idők hatalmas fordulása e szilárd alapokat is megingatta. A nyugaton kerekedett vihar elsodorta a százados épület tetőzetét és mélyre ható réseket tört falain. Új alkotások csiráit látjuk sudárba szökkenni. A beözönlött bőséges nedvek új tenyészetet fakasztanak az erőtlennek hitt ősi talajon. A sokoldalú művelődés iránt való fiatalos lelkesedés mohó tettekre készíti az előretörő nemzedéket. Ami volt, alakot készül cserélni. A köznevelés a hitélet mélységeiből eredő hagyományok széles talapzatán az állami rend szervezetébe olvad és egy országos akarat egyenlősítő, szabályozó, rendező hatalmának hódol.

Vándorutunk nem mindig vezetett keresztül derült tájakon. Nem egyszer borult el tekintetünk, mikor azt hittük, hogy örömmek nézünk eléje. Nem egyszer rezdült meg fájdalmasan lelkünkben a magyar nemzeti eszmének mindennél érzékenyebb húrja. De a csalódásnak ezen óráit mindenkor enyhítette nagyszerű alkotásoknak, új intézményeknek, a művelődés ügyét szolgáló becsületes törekvéseknek nyomban elénk táruló vigasztaló képe; s mindenkor felüdült lelkünk egy végtelenül jó és nemesszívű királynő fejedelmi alakján, s azon a gyengéd szereteten, melylyel e felejthetetlen dicső uralkodó a magyar nemzet fiait áldó karjaival körülfogta. Csak az, aki a hivatalos iratok sárgult lapjaiból kísérheti nyomon Mária Terézia soha sem múló háláját a magyar nemzet iránt, nemes és jóságos terveit, melyekkel e nemzetet boldogítani és felvilágosítani, a vallás, erkölcs, műveltség és tudomány áldásaiban részesíteni kívánta, — csak az fogja igaz érdeme szerint méltathatni a Ratio Educationist, mely nemcsak egy félszázad oktatásügyének adott irányt, hanem már csiráit foglalja magában ama sarkalatos elveknek, melyek az 1868-ik évi XXXVIII. és az 1883-ik évi XXX. t.-cikkekben kifejezésre jutnak.

FÜGGELÉK.

I.

Az újvidéki klerikus iskola terve.

Mária Terézia kora nemcsak alkotásokban, hanem tervekben is gazdag volt. Ezeknek nagy része nem valósult meg, de létezésök mutatja, hogy az erősebb elmék minden téren rendszeres munkásságot kívántak abból a célból, hogy az ausztriai állam a maga teljességében fölépüljön és kialakuljon. Mikor a béke éveit élvezte a monarchia, a nagy királynő és ministerei szinte lázasan fogtak hozzá a hiányok pótlásához. Mintegy szemünk előtt nőnek ki a földből az intézmények, s szinte ujjaikkal mutathatunk rá azokra a kapcsolatokra, melyek az egyik intézményt a másikkal kötötték. Kiváló tisztviselők egész sora tűnik fel előttünk, akik nemcsak engedelmes és szorgalmas végrehajtói a felsőbbség akaratának, hanem önállóan gondolkozó egyének is. Feladatuk nem könnyű; az elvi döntéseknek, az alapvető rendszereknek ideje volt ez, amikor meg kellett ásni a medret, meg kellett törni az utat, ki kellett jelölni a fejlődés irányait.

A királynő uralkodásának utolsó évtizedében annyi új alkotás ötlik szemünkbe a közoktatás területén is, hogy a meg nem valósult tervezetek ismertetéséről tér szűke miatt és a szerkesztés követelményei okából általában le kellett mondanunk. Ha mégis néhány sort szentelünk az újvidéki klerikus iskola tervének,¹⁾ ennek oka az, hogy e kísérletnek,

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Acta der illyrischen Hof-Deputation: No 127., 180., 263. ex 1769.; 19., 25., 65., 78., 80. ex 1770.; 71., 92. ex 1771.; 116. ex 1773.; 166., 171., 227., 242., 243., 244., 259., 300. ex 1774.; 22., 92. ex 1775.; 124. és 134. ex 1776. — U. o.: Miscellanea Illyrica. Deputationalia, fasc. I. (1771—1778.). — M. Udv. Kancz. Or. Ref. 369. ex 1769.; No 250. és 1098. ex 1775. — H. T. Lad. D fasc. 7. fund.

ha nem is Mária Terézia idejében és nem is az eredetileg szándékolt alakban, megvolt a folytatása és eredménye, s hogy a szóban levő mozgalom e kor művelődési törekvéseiben figyelemre méltó helyet foglal el.

Ha előre bocsátjuk azt, hogy a görög nem egyesült hitfelekezetnek, vagy — amint ekkor végzetes tévedéssel mondták — az illyr »nemzetnek« papsága a műveltség alacsony fokán állott, nem mondunk újat. Mindenki, aki erről a korról ír, egy értelemmel vallja, hogy a pópák és protópópák képzettsége és értelmisége rendkívül korlátolt vala.

Joannovich Vincze temesvári rácz püspök már 1760 körül foglalkozott azzal a gondolattal, hogy az úgynevezett parochiale jövedelmi fölöslegéből püspöki székvárosában iskolát nyit az egyházmegyei papság alaposabb kiképzése végett. A székesegyház elkészültével, 1766-ban meg is indította a seminarium építését, mely 1769-ben az első emeletig haladt; ekkor azonban a congressus betiltotta az említett járulékokat s az építkezés félben maradt. Az építési alapnak 5482 frt 41 kr-ra rugó maradékát egyelőre a temesvári országos igazgatóság vette kezelése alá.

A temesvári klerikus iskola felállítása tehát ezuttal még nem sikerült. Ujvidéken, mint e mű első kötetében ¹⁾ láttuk, a bácsi püspök tartott fenn egy kis papképző iskolát, melynek azonban az 1769-ik év utáni iratokban kevés nyoma van.

Ezen elszigetelt kísérleteket nem tekintve, a görög nem egyesült papság képzésének kérdése csak 1769-ben, az illyr nemzeti congressus harmadik jegyzőkönyve kapcsán került rendszeres alakban felszínre. A most említett év augusztus 12-én és november 19-én ugyanis azt rendelte a királynő, hogy a görög nem egyesült egyházmegyéek mindegyikében állítsanak a püspökök papképző iskolát, mindegyikben alkalmazzanak évi 400 frt fizetéssel egy tanárt s a költségeknek egy részét fedezzék a 41,109 frtra rugó karlóczai iskolai alaphól.

Ezen országos rendelkezés lényegében átment az 1770. évi Regulamentum Illyricumba is.²⁾ Az érseki és püspöki

¹⁾ A 232. és 233. lapokon.

²⁾ »11° Pro materna nostra sollicitudine decrevimus, ut pars haereditatis a defuncto Archi-Episcopo vel Episcopo aliquo relictæ pro bono

hagyatékoknak egy részéből »a nemzet javára« alapot kell teremteni, s »ezen alapból minden egyházmegyében a papság számára egy iskolát s a papi állásra törekvő, vagyontalan ifjak számára seminariumot« felállítani, »hogy ily módon a lelkek gondozására rendelt klérus kiképzéséről« jobban és gyorsabban lehessen gondoskodni.

Habár az 1772-ik év végén megismétli a Felség a Regulamentumban foglalt rendeletet, s utal arra, hogy a püspököknek immár megvan a biztos jövedelmök, a végrehajtás elé mégis mindenütt akadályok gördülnek, mert tényleg sehol sem voltak meg az ily iskolák létesítéséhez szükségeselt anyagi eszközök. Komoly tárgyalások csak Temesvárra nézve indultak meg, ahol némi pénzalap állott rendelkezésre, melyet a püspök az iskolai épület alsó részében tervezett boltok bérjөvedelmével vélt gyarapíthatni.

S úgy látszik, hogy a hetvenes évek elején Temesvártt valamiféle oktatásban részesültek is a papnövendékek. Kiténik ez az 1774-ik évi karlóczai synoduson megjelent egyházi és világi képviselők amaz előterjesztéséből, melyben Matthesen báró, császári és királyi biztosnak előadják sérelmeiket. Ezen irat szerint az illyr nemzet hálásan vette a Regulamentumnak azon szakaszát, mely minden egyházmegyében papnevelő iskola felállítását rendeli. Azonban a bácsi és temesvári egyházmegyékben fennálló (azaz: a fent említett újvidéki és temesvári) klerikus iskolák nem felelnek meg cözljoknak, mert növendékeik — többnyire már meglett korban levő férfiak — minden előismeret nélkül léptek be ezen intézetekbe; sohasem hallották, mi az a grammatika, mi az a syntaxis, s még kevésbbé, mik a humaniorák, mik a philosophiai és theologiai tudományok?

Az újvidéki és temesvári papképző iskolákban szerzett tapasztalatok tehát azt a meggyőződést keltették az »illyr

Nationis impendatur. Quem in finem proprius fundus erigitur, ejusmodi haereditatibus dotandus. Ex hoc fundo subinde in quavis Dioecesi Scholam pro clero et Seminarium pro studiosis mediis destitutis, qui ad statum ecclesiasticum adspirabunt, et tanquam alumni in seminario isto suscipiendi erunt, erigi jussimus, ut hac ratione institutioni cleri pro cura animarum destinati melius citiusque consulatur.»

nemzetben,« hogy a tervezett nyolcz klerikus iskola helyett czélszerűbb volna valamennyi egyházmegye számára *egy* »rendes gymnasiumot« felállítani, azt szegény ifjak ellátására rendelt alumneummal összekötni, s az iskolát olykép szervezni, hogy a papi pályára lépők alapos tudományos képzésben részesülhessenek. Hasonló nézete van az illyr udvari deputatiónak is; egyszerre nyolcz iskolát felállítani merő lehetetlenség, mert sem a szükséges költségeket nem lehet előteremteni, sem a kellő számu tanárookra nem lehet szert tenni. De elvileg sem helyes nyolczfelé elosztani a papképzést, melynek kívánatos egységét csakis *egy* központi iskola biztosíthatja. A fenntartás költségeit közösen viselhetné valamennyi egyházmegye.

Az eszme a királynő tetszését is megnyerte. Minden habozás nélkül utasítja Matthesen bárót, hogy a közös klerikus iskola kérdését tűzze ki a synodus napirendjére, állapíttassa meg az egyes egyházmegyék hozzájárulásának arányát, a felveendő növendékek számát, a tantervet, szóval: ezen »általános klerikus iskola belső és külső alkotásának systemáját.«

A nemzeti synodus e meghagyásnak meg is felel. Munkálata az illyr udvari küldöttség megjegyzéseinek, úgyszintén a legfelsőbb elhatározás módosító kívánalmainak figyelembevételével, a következő képét adja a tervbe vett tanintézetnek:

Az iskola székhelye Ujvidék. Növendékeinek száma 100, kik fele részben alapítványosok, fele részben fizetők. A metropolita alapít 6 helyet, a temesvári és verseczi püspökök 8—8-at, a bácsi és aradi 2—2-öt, a pakraczi, a budai és károlyvárosi egyet-egyet, továbbá Stojanovich volt károlyvárosi püspök szintén egyet. Ez összesen 30 hely. A fennmaradó 20 hely a klastromokra esik: és pedig alapítana Remete és Fennek egyet-egyet, Kovil és Bocsár közösen egyet, Krusedol, Opovo, Kövesdin és Sissatovác 2—2-öt, Jazsak és Verdnik, Bessenovo és Privinaglava, Beocsin és Rakovác együttl hármat-hármat. Tekintve, hogy a görög nem egyesült plebániák száma körülbelül 2000, a létszám nagynak nem mondható. Csakis jó tehetségű és erkölcsű, legalább 15 éves ifjak vehetők fel, kik tudnak írni és olvasni,

tudják a kis katekismust, az öt számtani műveletet és a latin nyelvet. Utóbbira azért van szükség, mert az intézetben az összes tantárgyakat latin nyelven adják elő.

A tanfolyam hat évre vagy osztályra terjed. Az anyagra nézve a synodus és az udvari bizottság közt véleménykülönbség támadt, melyet csak a Felség oszlatozott el. E döntés értelmében az első év tárgyai: matematika, logika és metaphysika (beleértve a theologia naturalist); a második osztályban szerepel a physika, a természetjog, az államjog, a nemzetközi jog; a harmadik osztályban kezdődnek a tulajdonképeni hittudományok: egyháztörténet, héber nyelv (de csak a kiválóbb hallgatók számára) és a patristika; a negyedik évben a szentírásmagyarázat és egyházjog tárgyalandók; az ötödik évben a dogmatika; a hatodikban keresztény erkölcstan, egyházi szónoklat és pásztorkodástan. Melléktárgyak: számtan, földrajz, egyetemes történelem, német és latin nyelv. Az összes tantárgyak ellátásában hat tanár osztozik.

Mint e tantervből kiderül, a tervbe vett tanintézet teljesen főiskolai jelleget öltött volna, s kétségkívül igen alapos, az előzményekhez képest rendkívül magas színvonalon álló képzésben részesítette volna a görög nem egyesült hitfelekezet papjait. Az összes tényezők, kik e kérdéssel foglalkoztak, át vannak hatva attól a gondolattól, hogy az ily iskola nem csak felekezeti, hanem közművelődési szempontból is végtelen fontossággal bír, sőt az udvari bizottság a legmagasabb állami szempontot sem mellőzi, midőn a tankönyvekről szólóban (a királynő helyeslése mellett) azt javasolja, hogy a synodus fogjon hozzá a görög nem egyesült egyház kánonainak és statutumainak gyűjtéséhez, a legfelsőbb jóváhagyással kézikönyvül megállapítandó corpus canonicum készítéséhez, ami politikai tekintetben azért nagy jelentőségű, mert mindenképen igyekezni kell »a nem egyesült hitsorssoknak az orosz egyházzal és a szentpétervári meg konstantinápolyi patriarchával való összeköttetését megakadályozni.« Ha a synodus fogja megszerkeszteni a kánonok gyűjteményét és ezt maga a királynő fogja jóváhagyni, az érintett függési viszony kifejlődésének nem lesz meg a lehetősége.

A tanterven kívül részletesen megállapítja a javaslat az

intézet rendtartását, a játéktilalmat, a tisztaság követelményeit (melyeknek sorában foglal helyet az a kívánság, »hogy a tanulók legalább egyszer egy esztendőben fürödhessenek«), a vizsgálatok rendjét, az étkezést, és a ruházatot. »Első tekintetre is nyilvánvaló — mondja az udvari küldöttség — hogy a ruházatnak nemzetinek, következképpen magyarnak kell lennie.«

Az intézet egy igazgató és egy aligazgató vezetése alatt állana. A helyi felügyeletet egy Ujvidéken szervezendő iskolai bizottság teljesítené, melynek elnöke a bácsi püspök; tagjai egy protopópa és egy pópa, továbbá Ujvidék városának tanácsából két görög nem egyesült és két róm. kath. vallású tag. A főfelügyeletet az érseki appellationium gyakorolja.

A költségek kérdése következőleg alakulhat: Az intézet belső felszerelésére megvan a fedezet; és pedig a temesvári iskolai alap (5000 frt), az ottani félbehagyott seminarium eladásából várható összeg, és az illyr udvari deputatio kezelése alatt álló, 10,000 frtra rugó úgynevezett nemzeti alap. Az épület kerül 60,000 frtba; a tanári fizetésekre szükséges évi 4200 frt, vagyis 84,000 frt tőke. Az összes új költség tehát 144,000 frt, melyből a karlóczai iskolai alap fedezhet 40,000 frtot. A hiányt több évi gyűjtéssel lehetne megszüntetni, és pedig olyképen, hogy minden görög nem egyesült hitfelekezeti ház évenként 5 krt fizetne e célra.

A királynő — különös tetszésének nyilvánítása mellett — ez egész munkálatot jóváhagyja. Báró Mathesen 1774 október 21-én részletes utasítást kap, hogy az ügyet a most üléselő synoduson véglegesen tárgyalassa le.¹⁾

¹⁾ Az utasítás említi az újvidéki görög nem egyesült hitfelekezetnek latin iskoláját is (v. ö. e mű I. köt. 231. lapját), melynek kifejlesztését a királynő épen a tervezett papképző-intézet érdekében óhajtja: »Und obschon Uns wohl bekannt ist, wienach zu Erlernung der lateinischen Sprache in unserem Königreich Ungarn und dessen partibus annexis sattsame Gelegenheit vorhanden seye, so wird jedoch fünftens der Synodus gleich ize standhaft an Hand zu lassen haben, ob und mit welchen Maassnehmungen in dieser Absicht die Trivial-Schulen zu Neusatz (so von dem Instituto der Clerical-Schule stets abgesondert zu behandeln sind) verbesseret und eingeleitet werden dörfen, massen sodann die reinere Ausarbeitung in diesen Sprachen der Clerical-Schule immer selb-

Az újvidéki klerikus iskola felállítását ezek szerint mindenki befejezett ténynek tekintette. Azonban utolsó perczenben oly akadály merült fel, melyre a tárgyalások során senki sem gondolt. Ezt az akadályt a magyar udvari kancellária gördítette a terv elé.

A magyar főkormányshék nyíltan ellenzi az iskola felállítását, és — ami nagy ritkán esett meg — egy véglegesnek látszó királyi resolútióval szemben állást foglal. Az előterjesztés hangja minden simaság nélkül való; majdnem olyan, mintha sértett önértetből fakadna. Kérzik belőle a szemrehányás, hogy ily fontos kérdésben önélküile végeztek mindent, holott Újvidék, mint szabad királyi város, a magyar fennhatóságot uralja, s a görög nem egyesültek érdekei nemcsak a külön igazgatás alatt álló katonai végeken és a bánságban, hanem a magyar provinciále területén, a magyar törvényhatóságokban is figyelmet érdemelnek. Az udvari küldöttség tehát részben túllépte hatáskörét. Továbbá, az iskola elvi alapja is ingatag. A görög nem egyesült vallásu nép — igaz — fölötte csiszolatlan, de hiszen nyitva állanak előttök az ország más iskolái, nyitva a nagyszombati egyetem; ami pedig az orosz egyháztól való függetlenítésöket illeti (mert ez vala a tervnek egyik legfőbb indítéka), az új főiskolába vetett hit határozott önámításnak látszik: a protestánsoknak is vannak nagy és híres iskoláik, s összekötetések a külfölddel még sem szünt meg. Végül, habár az elrendelt új adó (háznakint 5 krajczár) csekélységnek tünik fel, mégis újabb megterhelését jelenti az amúgy is sanyargatott adózó köznépnek, önkényes kivetése pedig a magyar

sten vorbehalten bleibet. — Az újvidéki gymnasium a következő (1775.) évben újból feltünik az iratokban. (O. L. Udv. Kancz. 448., 809. ex 1775.; Acta der illyr. Hofdep. No 28., 56., 103., 249. és 264. ex 1775.) A kalocsai érsek feljelentette az iskolát, mint amely királyi engedély nélkül áll fenn. növendékeit a rhetorikáig bezárolag vezeti, 400 tanulótl számlál, s felső (rhetorikai) osztályában egy ág. hitv. ev. vallásu egyént vall tanítójának. Az ügyet a királynő nevében József intézi el. Az iskola, mely már 40 évig működik, továbbra is fennállhat; de a protestáns tanító, az elrendelt helyszini vizsgálat alapján, tényleg elmozdítottatik. Ezen időtől kezdve csak grammatikai iskolának tekinthető az intézet.

alkotmány szempontjából sérelmes. Magyarországon csak az országgyűlés hozzájárulásával rendelhető el az adónak bármely új neme.

Az illyr udvari küldöttséget mód fölött bántotta a kancellária ellenállása. Éles hangon válaszol; a dialektika minden lehető eszközét működteti, hogy a nem várt hirtelen támadást visszaverje. Nemcsak harczol, hanem gyanúsít is. Lázadó hajlamot keres a magyar főkormánysház véleményében. Hangsúlyozva czéloz arra a szerinte különös szerepre, melyet a magyar kancellária ezen ügyben vállalt: Egy követ fuj »a nyugtalan rendekkel«, mert csak ezek szokták az országgyűlést folyton emlegetni. Nem hogy csillapítana, békítene; maga is a nyugtalanok pártjára áll, s a nagy körültekintéssel megfogalmazott tervet meghiusítani készül. Beavatkozása illetéktelen, mert a szóban forgó ügy, mint a görög nem egyesültek vallásügye, kizárólag a deputatio hatáskörébe tartozik.

De mindezen erőlködések hiábavalóknak bizonyultak. Az udvari küldöttség már nem volt elég erős arra, hogy a támadást visszaverje és álláspontját diadalra juttassa. A kancelláriának, vagy talán még inkább más hatalmas tényezőknek (melyek nyomtalanul elvesztek az idők folyásában) sikerült azt a nagy dolgot kivívniok, hogy a királynő, az udvari küldöttség hatalmas érveit félrelökve s előbbi elhatározását megmásítva, az egész tervet függőben hagyni rendelte, sőt a Mathesen bárónak szóló utasítását is visszavonta. Nyilván elég volt lelkébe visszaidézni az 1764-ik évi országgyűlés viharait, melyek az adómegajánlás kívánságára kerekedtek, hogy nyomban felhagyjon az egész actióval. És oly erősen, szinte makacs szívóssággal ragaszkodott ehhez az elodázó intézkedéshez, hogy amikor a nem remélt fordulat okából duzzogó udvari deputatio a rá következő években többször is megkísérelte az ujvidéki papnevelő iskola ügyét napi rendre hozni, a királynő ezt a félre nem érthető feleletet adja: »Sajátkezű elhatározásomat megmásíthatatlanul fenntartom, s az udvari küldöttség elnöke ezen ügyben minden további kérdéstől, tanácskozástól és intézkedéstől egyszer-smindenkorra tartózkodjék.«

Ekként hiúsult meg az ujvidéki klerikus iskola terve.¹⁾ Csak Lipót és Ferencz alatt került újból elé, de ekkor az intézet már nem az anyaország területén, hanem Karlóczán öltött testet. Nagy kérdés, vajjon a kancellária magatartása a királynő idejében csakugyan javára vált-e a magyar állami gondolatnak, és vajjon az intézetnek Ujvidéken és még Mária Terézia derült korszakában végbemenő szervezése a magyar nemzeti érdekeknek nem kedvezett volna-e inkább, mint az illetékesség kicsinyes ürügye alatt megindított hadjárat a maga fényes győzelmével? A kancelláriának forma szerint igaza lehetett, de eljárása messze tekintő politikai érzékre alig vallott.

II.

A selmeczi akadémia megalapítása.

Valamint az ujvidéki klerikus iskola terve elszigetelten áll az alkotások és tervek nyüzsgő sokaságában, úgy az az intézmény is, melyet most veszünk szemügyre, nagyon kevés összefüggést mutat az oktatásügy országos rendezésével, s ezért szintén külön tárgyalást igényel. Nem kísérlet ugyan, de azért szintén kívül esik a nemzetet mozgató törekvések körén. Idegen volt eredete, Ausztriába nyultak át gyökér-

¹⁾ Mária Terézia alatt csak még egyszer, 1778 februárban került szóba az új klerikus iskola, amikor t. i. a metropolita az »illyr nemzet«
séreimel közt felemlíti. Az illyr udv. küldöttség már nem létezett, s ezért a kancellária teszi meg felterjesztését, és pedig — előbbi álláspontjához híven — tagadólag. Az iskola nem olyan fontos, mint némelyek gondolják; nem a tudós papoknak, hanem a jó keresztényeknek és polgároknak veszi hasznát az állam, ezért első sorban jó nemzeti iskolákat kell felállítani. Az illyrek közt (Verseczen és Ujvidéken) úgyszólván forrongás mutatkozik; a tervezett új adó csak fokozná az elégedetlenséget. A királynő így határoz: »Ad 33um findet die Errichtung der Clerical-Schulen der Zeit nicht statt, weil es an einem hinlänglichen Fundo gebricht und Ich die antragende Collectam aus vielen erheblichen Bedencken nie zulassen kann. Es ist hievon der Metropolit mit dem Beysatz zu verständigigen, dass dieses die Ursache der verschiebenden Einrichtung seÿ.«
O. L. Udv. Kancz. 1286. ex 1778.

szálai, onnan vette éltető nedűjét és táplálékát, s onnan intézték sorsát. A selmeczi bányászati akadémiát értem, melynek csiráját még e mű első kötetében,¹⁾ az 1763-ban alapított bányásziskolában ismertük meg.

Az ország bányatügyét ebben az időben egyenesen és közvetlenül Bécsből intézték. Míg a kincstári ügyeknek egyéb ágazatait, legalább formailag, közvetítette a pozsonyi kir. kamara, addig a bányászat ügye a maga összes járulékaival a bécsi udvari kamarának (k. k. Hofkammer in Monetariis et Montanisticis) volt alárendelve, még pedig mind az alsó-, mind a felső-magyarországi bányakerületekben, mind a dél-magyarországi (bánsági) területeken. A selmeczi főbányagrófok Bécsből vették a meghagyásokat, és minden ügyről egyenesen Bécsbe tettek jelentést. A bányavárosok, melyeknek lakossága különben is német, ekként merőben idegen közigazgatás hatalmi körébe jutottak, s érdekeik alig érintkeztek az országos és nemzeti mozgalmakkal. Azért nem is tűnhetik fel, hogy a selmeczi akadémiának a magyar haza földjén történt felállítására a magyar kormányshozza hozzájárulása és megkérdezése nélkül megy végbe. Egyetlen ügyét sem intézte sem a kanczellária, sem a helytartótanács. A központi kormányshozza levéltáraiban egyetlen érdemleges ügyiratot sem találunk, mely ezen nagy jelentőségű tanintézet alapítására és történetének első évtizedére vonatkozik. Az 1777-ik évi Ratio Educationis is hallgatással mellőzi.

Mindamellett, habár egészen elkülönítve, mégis helyet kellett juttatnunk a selmeczi akadémiának is e mű keretében. Nemcsak azért, mert híres intézmény volt, hanem mert az akadémia napjainkban is fennáll, s így keletkezésének némileg részletesebb rajza szélesebb körök érdeklődésére számíthat. Ha nem tartozott is bele az országos oktatásügy szerves egészébe, még se szabad felednünk, hogy a magyar anyaország területén keletkezett és virágzott, hogy a magyar állam kötelékébe tartozó (habár többnyire német ajku) ifjak is látogatták, s kihatása a hazai szakműveltség általános gyarapodásában kétségkívül nyomot hagyott már ekkortájt is.²⁾

¹⁾ A 260. s kk. lapokon.

²⁾ A selmeczi akadémiára vonatkozó forrásaim: Bécsi udv. kam.

A bécsi udvari kamara, fontolgatva a kincstári jövedelmek fokozásának lehetőségeit, hova-tovább élénkebben érezte, hogy a kis bányász-iskola, helyesebben bányászati tanfolyam, mely Selmeczen keletkezett, teljességgel nem elégíti ki a fennforgó szükségletet; szervezete laza volt; majdnem csak elméletet nyújtott, s azt is csak szűk keretben; az iskolából kikerült növendékek sem számra, sem képzettségre nézve nem feleltek meg azon állami céloknak, melyeknek a bányászat szolgálatában állott. Hogy a bányaművelés valódi lendületnek induljon, főképen oly bányatisztviselőkre és művezetőkre volt szükség, kik a bányászat elméletét és gyakorlatát jól ismerik, jártasak az idevágó számvevő teendőkben s alaposan elsajátították a bányajogot.

Nowohradsky Kollowrath Ferencz gróf, az udvari pénz- és bányakamara elnöke volt az, aki egy bányászati akadémiának, tehát felső szakiskolának tervét hivatalosan előterjesztette a királynőnek (1770. márcz. 16.). Mária Terézia jóváhagyása nem lehetett kétséges. Már ugyanazon évi április 3-án elfogadja a javaslatot, csak azt kívánja, hogy az oktatás az erdészetre is legyen figyelemmel, »amennyiben ez a kultúra a bányászatban multhatatlanul szükséges«. A királyi elhatározásnak ez a része azért fontos, mert benne találhatjuk felmagvát az erdészeti szakosztály sokkal későbbi felállításának. A királynő, bizonyára jeles szakférfiak sugalmazását követve, már ekkor látta azt a szoros kapcsolatot, mely a közgazdaságnak e két ága között fennáll. Az elvi kérdés eldöntését követte a szervezeti szabályzat, az akadémiának részletesen

levéltár »Obrist-Kamm. Grafen-Amt in denen N. H. Bergstädten« jelzetű iratai, még pedig: Fasc. IV. (2365.): No 1416., 2390., 3623. ex 1770.; 419. et 614. ex 1771. — Fasc. V. (2366.): No 3470., 4656., 4692. ex 1771.; 1481. ex 1772. — Fasc. VI. (2367.): No 2513., 3120., 3821. ex 1772. — Fasc. VII. (2368.): No. 97., 2246., 2658. ex 1773. — Fasc. VIII. (2369.): No 2789., 2429. ex 1774. — Fasc. IX. (2370.): No 3711. ex 1774. — Fasc. X. (2371.): No 2106., 2245., 2622., 2940., 2960., 3118. ex 1775. — Fasc. XI. (2372.): No 1904., 1974., 2592. ex 1776. — Fasc. XII. (2373.): No 228., 356., 440., 674., 778., 2203. ex 1777. — V. ö. Wallaszky: Consp. Rei Litter. Budae, 1808. 380—391. II. — Faller Gusztáv: A selm. bányász- és erdész-akadémia története (Emlékkönyv, Selmezz, 1871.), 8—12. II.

kidolgozott tanulmányi rendje, egy 54 ivrétű oldalra irt terjedelmes munkát, mely hosszú időre szabályozta az akadémia munkásságát.

Három osztálya lett a tanintézetnek. Az első a matematikai és physikai osztály; a másodiknak a fő tárgyai az ásványtan és a fémkohászat; a harmadikban bányaművelést tanítottak a hozzátartozó gyakorlatokkal. Minden osztálynak egy-egy, az egész akadémiának tehát három rendes tanára volt, kikhez járult a bányamértan (Markscheiderey)¹⁾ és a rajzolásnak segédtanára. A belépő növendékek rendszerint gymnasiumi és philosophiai tanfolyamot végeztek; legnagyobb részök amaz ösztöndíjas tanárjelöltekből került, akiket a monarchia minden részéből (pl. Csehországból és Idriából) ide küldöttek szaktanulmányokra: többnyire bányatiszteknek, bányapolgároknak vagy bányákban alkalmazott egyéneknek fiai, kik már kora ifjúságuktól kezdve abban a szellemi légkörben éltek, mely majdan élethivatásukká fogott válni. Ezeken kívül felvettek oly jelölteket is, kik saját költségökön tanultak. Minden osztályban félévi vizsgálatot tartottak a főbányagróf jelenlétében. A tanítás nyelve kizárólag német.

Hogy az akadémia tanulmányi feladatairól némi fogalmat adjak, a tananyag részleteiből kiemelem a lényeges vonásokat.

A közönséges számtanból első sorban azok a feladatok részesültek méltatásban, melyekből a növendék megtanulhatta, hogy az érczeknek és érméknek, továbbá az ötvöztött vagy aranyos ezüstnek (der legirten oder göldischen Silber) szintartalmát miképen lehet meghatározni. A geometriából a háromszögtanig haladtak; az algebrából csak annyit tanultak, amennyi az alapműveletek elvégzéséhez szükséges; a physikából leginkább azon részeket tárgyalták, melyek a mechanikába vágnak, továbbá a vízműtant (hydraulikát), a légnemű és cseppfolyós testek dynamikáját s a fénytann elemeit. Mindez az első osztály tananyagához tartozott.

¹⁾ A bányászat körébe vágó műkifejezésekre nézve Topscher Samu kir. bányatanácsos volt szives a szakszerű felvilágosításokat megadni, amiért neki ezen a helyen is őszinte köszönetet mondok.

A második osztályt a bányászati földrajzon és vízrajzon kezdték. Megismerkedtek a növendékek a földnemek és kőzetek különböző nemeivel, valamint azokkal az eljárásokkal, melyek szerint az ásványok fémtartalmát megvizsgáljuk. Megismerték a sófőző műveket s a só kristályosításának módszereit, a különböző olvasztó pesteket (Schmölz-Öfen), a pörkölés és olvasztás módjait, az esetleg megkivánt pótlékokat (die hierzu gebraucht werdende Zuschläge); megtanulták, miként kell az ezüstöt az ólomtól az üzelő tűzhelyen (auf dem Treibherd) elválasztani, a rezet csurgatni és készelni (die Seigerung- und Garmachungsarten des Kupfers), a kohóterményeknek és az olvasztáshoz való anyagoknak tulajdonságait felismerni.

A harmadik évben mindenek előtt a hegységek szerkezetét ismerték meg a hallgatók a bányászat szempontjából: mi az érczköz (Mittel)? a magasság? a szint? a fő- és mellékvölgy? a lankás és meredek hegység? a merőleges vagy dülő irányban haladó tellér? mik a telepek és tömzsők (Flötze und Stöcke)? mily képet nyújt a hegység belseje a termő földtől kezdve egészen a szilárd kőzetig? Megtanulják továbbá, miként keletkeznek, fogynak és növekednek az ásványok a föld gyomrában? mily módon nemesbülnek vagy romlanak meg az érczek vízszintes irányban s mi módon a mélységben? Figyelmet kell fordítani a bányavizekre, a források eredetére, hasadékokon és folyosókon át vezető folyásukra, a szilárd kőzeten áthatolásukra? — A bányamértan köréből első sorban a mérő eszközök, s ezek közül legfőképen a szintezésre és tájolásra szolgálók tárgyalandók. A szabályzat szerint a tanár kötelessége tüzetesen megmagyarázni, hogyan kell felkutatni a telléreket? s a felkutatott tellérekben miképen lehet bányát nyitni? mi az akna, táró, folyosó, fedő és fekvő vágat (das Nothwendigste von Schächten, Stöllen, Strecken und Läufen, hangend und liegend Schlägen)? mi az emelke és ereszke (über sich brechen und absinken), a légvezető táró (Wetter Stollen), a pászta (von Strassen- und Fürstenbau), a keresztnűvelés (Quer-Bau), a tüzzel vájás (Feuersetzen), a lőporral való robbantás, a furás és lyukasztatás, a csákánymunka (Keilhauer-Arbeit) meddő kőzeten vagy

keskeny tellérekben stb. Végül szólnia kellett a tanárnak az érczek szállításáról (von der Fördernuss der Erze): miként szállítják az érczeket tárnákban és folyosókban, az úgynevezett csillével (durch den Hundlauf), ereszkékben és aknáokban az úgynevezett vitlával (mit Häspeln), lóerővel vagy vízerővel, továbbá a bányán kívül (am Tag) a gurítókkal (mit Riesen) és tengelyen (mit Fuhrwerk)?

Nyilvánvaló, hogy mindezek az ismeretek csak akkor lehettek igazán gyümölcsözők, ha folytonos gyakorlat, szemlélet, közvetlen tapasztalás kísérte. Nem is mulasztja el a szabályzat írója mindenütt hangsúlyozni a bányák meglátogatásának és a gyakorlati példák megfigyeltetésének szükségét. Rendszerint minden két hétben egyszer szállottak le a növénydek tanáraikkal a bányákba, ahol az elmélet alkalmazására szolgáló feladatokat kaptak, méréseket eszközöltek, a különböző munkálatoknál segédkeztek. A rajzolásnak minden osztályban, de különösen az utolsóban nagy szerep jutott.

Ily szervezettel indult meg az új akadémia munkássága az 1770/1-ik tanévben. Scopoli és Boda megmaradtak tanszékeiken, harmadik tanárul kinevezi a Felső (1770. szeptember 8-án) Delius Traugott Kristófot, a bánsági bányaigazgatóság assessorát, bányatanácsosi ranggal. Delius csak másfél évig tanárkodott Selmeczen, de működését egy 579 lapra terjedő, külföldön is jól ismert bányaműveléstan¹⁾ megírásával tette emlékezetessé. Utódja lett (1772. ápr. 11.) Peitner Tádé, prágai cs. kir. bányatanácsos; Boda helyébe pedig, ki 1771. június 14-én leköszönt, Tirenberger Károlyt, jézustársasági atyát, a gráci termésettani múzeum vezetőjét nevezi ki a királynő a mennyiségtan tanszékére (1771. okt. 25.). Peitner is csak öt évig állott az akadémia kötelékében; 1777. január 31-én a bécsi udv. kamara tanácsosa lesz, s tanszékének

¹⁾ Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen der Bergkammerwissenschaft, für die kais. königl. Schemnitzer Bergakademie, entworfen von Christoph Traugott Delius, Ihrer Röm. kaiserl. königl. apostol. Majestät wirklichen Hofkommissionsrathe bey dero Hofkammer in Münz und Bergwesen. Wien, 1773. Trattner. V. ö. K. K. Privil. Anzeigen, 1773. évf. 225. l.

teendőit ideiglenesen szintén Tirenberger látja el. A bányaműveléstannak ezóta nem is volt külön tanszéke. Végre, 1777-ik év vége felé Scopoli is megváltik állásától (a páviai egyetemhez nevezték ki a botanika és chemia tanárává),¹⁾ s tanszékére Ruprecht Antal szomolnoki fiscálist alkalmazzzák.

Mint e rövid vázlatból kitűnik, a tanárok elég sűrűn váltakoztak, bizonyára érzékeny kárára az új intézet tanulmányi menetének. A személyzet megválogatásában is időtelve a hanyatlás jeleivel találkozunk: Jacquin, Scopoli és Delius helyébe sokkal kisebb és szerényebb tehetségek lépnek. Úgy látszik, hogy az első években alkalmazott koryphaeusok alapvető munkásságának köszönhetette az akadémia, hogy híre, neve csakhamar messze földre elhatott. Mert már a legelső években keresték fel németek, svédek és dánok; Ausztriából meg éppen seregesen jöttek át a hallgatók. Az ösztöndíjas és önkéntes hallgatók sorában előkelő nevek viselői tűnnek fel. Ilyenek mindjárt az alapítást követő években: Thun László gróf, del Mestri Corbinián báró, Hackelberg Ferencz báró, Wernier Venczel báró, Révay Péter gróf, Wrtby János gróf, Hellenbacher, Fischer és Wimmersberg bárók, és mások. A selmeczi akadémia alapítása óta előkelőbb körökben is kezdenek érdeklődni a bányászat iránt. A bécsi savoyai nemesi akadémiaiban bányászati előadásokat szerveznek. Egy bécsi ujság²⁾ 1773-ik évfolyamában olvassuk, hogy a Theresianum növendékei közül heten, név szerint Brandisz, Kollowrat, Mietrovski és Széchenyi grófok, a két Münch báró és Laicharting nevű nemes ifju az udvari bányakamara elnökének jelenlétében a bányakamarai tudományokból, a bányaművelésből és a bányajogból nyilvános vizsgálatot tettek. Szinte divattá vált, hogy az állami szolgálatra készülő fiatal

¹⁾ Selmeczi tanárkodása idejében írta ásványtani kézikönyvét: „Johann Anton Scopoli, k. k. Bergrathes etc. Der Mineralogie zu Schemnitz öffentlichen Lehrers etc. Mineralogische Vorlesungen für die zweyte Class der k. k. Bergakademie zu Schemnitz.“ A munka azonban tudommal csak kéziratban maradt; Jacquin több kifogást emelt ellene. E munka, úgy látszik, azonos azzal, melynek kézírata Faller Gusztáv szerint (id. m. 25. l.) a selmeczi akadémiai könyvtárban található.

²⁾ Wienerisches Diarium, 1773. 52. szám.

emberek, jogi tanulmányaik befejeztével, egy-két évre Selmeczeire mentek bányászatot tanulni. Sajnos, hogy e divat főképen Ausztriában járta, s a hallgatók jegyzékébe foglalt fényes nevek közt alig akad egy-két magyar. A hallgatók száma általában nőttön nő. Az 1773. évi július havi vizsgálatokon az első osztálynak 11, a másodiknak 7, a harmadiknak 15 hallgatója volt. Két évvel rá az összes növendékek száma már 60.¹⁾ Az akadémia felszerelése is gyarapszik; időről időre Bécsből küldenek szakmunkákat könyvtára számára, 1774-ben pedig 1000 darab aranyon megvásárolja a kincstár az akadémia részére Peitner Tádé tanárnak 1400 kötetből álló könyvtárát és 2000 darabot tartalmazó ásványgyűjteményét.

Ily keretben folytak le e nevezetes szakiskola munkáságának első évei. A nagy királynő alkotó erejének egyik legszebb és legállandóbb emléke a selmeczi akadémia, melynek megalapítása e korszak tanügyi és gazdasági reformjai között nem a legutolsó helyet foglalja el. Mint a kor reális irányzatának egyik jelentős nyilvánulása, semmiképen sem maradhatott ki oly műből, melynek feladata a tanügy történetét nemcsak leíró módszerrel tárgyalni, hanem az intézmények alakulását lehetőleg a kort mozgató eszmék fejlődéséből is megmagyarázni.

¹⁾ Az akadémia hallgatói magánházakban laktak, s ezért fegyelmezésök igen nehéznek látszott. Mitrovsky Károly főbányagróf 1775. június 16-án azt javasolja, hogy bennlakást kell szervezni, mely célra a Jézus-Társaság volt székháza volna felhasználható. Ez alapon a bécsi udv. kamara tárgyalásokat indított meg a magyar kancelláriával a székház megvétele végett, de mivel a residentiát a kegyes tanítórend kapta meg, s az udv. kamara ezt az épületet különben sem tartotta a jelölt célra alkalmasnak, a dolog abban maradt.

MELLÉKLETEK.

I.

XIV. Kelemen pápa levele Mária Teréziához a jézus-társasági javak tárgyában (1773. júl.).

(A 158. s k. lapokhoz.)

Clemens P. P. XIV.

Charissima in Christo Filia Nostra Maria Theresia Regina Apostolica nec non Bohemiae Regina Austriae in Romanorum Imperatricem Electa Vidua.

L'ardente desiderio che il Sigre Iddio s' è degnato ispirarci per la pace, unione e carità Christiana e per il bene della Chiesa universale, ci ha determinato dopo fervorose orazioni, tempo e maturo esame a prendere, in quanto alla Compagnia denominata di Gesù, la risoluzione che V. M. Imperiale ha veduta, e gli fù anticipatamente comunicata per mezzo del nostro carissimo Figlio il Rè Cattolico delle Spagne. Penetrati dall' amore veramente paterno che professiamo alla Imperiale Persona di V. M., a quella dell' Imperatore suo degnissimo Figlio, ed a tutta l' augusta Casa e Famiglia di V. M., nel tempo stesso che ammiriamo le sue Eroiache virtù, abbiamo in esse una fiduccia senza limiti per prometterci, un' appoggio ed una protezione efficace e poderosa che faccia rispettare le determinazioni della Sede Apostolica. È tanto distante il nostro animo dal volere nella più menoma cosa sminuire o turbare i dritti legittimi e l' autorità de sovrani, e molto meno quella di V. M. quale riguardiamo come una difesa inespugnabile della nostra santa Religione, che anzi crediamo di averne date pruove fin' dal principio del nostro Pontificato del nostro rispetto e dell' esattezza, con cui desiriamo seguitare su' questo punto l' esempio di Gesù

Christo, di cui siamo Vicario, e le pedate del Principe degli Apostoli, di cui siamo successore. Confidiamo che V. M. Imperiale, persuasa dei sentimenti del nostro cuore, di quella fiducia, che abbiamo nella notoria sua pietà, contribuirà in tal guisa all' esecuzione delle nostre buone brame ed intenzioni, che le Case, Colegi e beni della compagnia saranno impiegati, conforme V. M. Imperiale s' e degnata spiegare al medesimo Rè Cattolico, cioè, in beneficio della nostra santa Religione e dello Stato, unendo e combinando, come corrisponde, questi importanti oggetti. Su questa sicurezza ci siamo astenuti nella Apostolica nostra decisione dall' entrare in altra cosa che nel insinuare l' obbligo di seguire li medesimi oggetti; a che ci è parso aggiungere ora, che in quanto adesso rispetto ai Dominii di V. M. Imple, riposiamo intieramente sulla sua probità e delicata coscienza, siccome sotto li 30 Marzo del 1772 nel promuovere Monsre Gerardi alla Chiesa di Gano, fù imposta una Pensione perpetua di cinque mille fiorini in soccorso delle Parochie povere del Brabante, ac in alia opera consimilia da erogarsi dalla di lei somma pietà, accertandola, che per la di lei prosperità, e quella di tutta la sua augusta Famiglia continueremo in nostri preghi al Onnipotente, dandogli fra tanto con affetto cordialissimo e paterno, la Nostra Apostolica benedizione.

Datum Romae apud Sanctam Mariam Majorem die...
Julii 1773. Pontificatus Nostri Anno V.

O. L. Udv. Kancz. 5041. ex 1773.

(Copia.)

II.

Királyi kézirat a Jézus-Társaság feloszlatása tárgyában (1773. szept. 18.).

(A 84. s k. lapokhoz.)

An den Grafen Eszterhazy.

Da nunmehr die Aufhebung des Jesuiter ordens von dem Päbstlichen Stuhl bereits ergangen ist, so will es vor-

züglich darauf ankommen, was für Maassregeln bey dem diesfälligen Vollzug von nun an in Meinen Hungarischen Erblanden zu ergreifen, und wie in momentaneo die Auseinanderlassung dieser Ordensgeistlichen in anständiger art zu bewürken seyn dürfte, damit einerseits der von ihnen bisherо versehene Gottes Dienst ohne Unterbruch fortgesetzt, anderer Seits das ihnen obgelegene Lehramt in denen Schulen weiterhin besorget, und endlichen ihr Vermögens Stand, welcher nunmehrо cum onere et comodo dem Statt anheimfällt, vollkommen in das klare gesetzt, und von solchen übernommen werden möge.

Der Kanzleÿ will Ich Meine Willensmeynung über die hierwegen in dem gegenwärtigen Augenblick zu trefende Maassnahmen zum schleunigsten Vollzug nachstehender massen eröffnet haben:

1mo hat die Auseinanderlassung der Societät, da es dabey auf die weitere Versehung des Gottesdienstes, Besetzung der Lehrstühlen, und Ausfindigmachung, wie auch Uebernahme ihres besitzenden Vermögens ankommt, durch einen Commissarium von Seiten der Geistlichkeit, einen von Seiten des Politici und einen von Seiten der Kammer zu geschehen.

Deme zu Folge hat die Kanzleÿ wegen dem ab Seiten des Politici abzuordnenden Commissarium das nöthige an das Locumtenential Consilium ohnverweilt zu erlassen, und können hierzu die Vice Gespänne mit Ausnahme der beeden Collegien zu Pressburg und Tyrnau allerdings benennet, wegen deren in diese beede letztere Collegien abzuschickenden Commissarien aber mag das Gutachten der Statthaltereÿ noch vorläufig anverlangt werden, gleichwie Ich dann auch der Kammer untereinstens den Befehl ertheile, dass selbe an die untergeordneten Kummeralstellen den ohnverweiltten Auftrag mache, womit diese mit denen Politischen Stellen über die Zeit und den Orth der denen Jesuiten zu beschehen habenden legalen Kundmachung ihrer Aufhebung sich alsogleich einvernehmen, sodann von ihrer Seite einen anständigen Commissarium zu diesem Actu ebenmässig abordnen, und dieser sohin, auch alle weiteren Actus der Spörre, Inventur und Besitznehmung des gesamten Vermögens der Jesuiter nomine

Camerae gemeinschaftlich mit dem Politischen Commissario vornehmen solle.

Da übrigens dem Vernehmen nach denen Bischöfen in Hungarn nur das erstere Päbstliche Circular Schreiben, woselbst ihnen Bischöfen die Disposition und Austheilung des Vermögens der Jesuiten eingeräumt ist, zugekommen, so gebe Ich unterinstens Meiner Geheimen Hof- und Staatscanczley das gehörige mit, dass selbe beÿ dem hiesigen Nuntio sich verwenden möge, damit die an solchen bereits eingelangte anderweite Päbstliche Schreiben, in welchen die Verwaltung der Ordens-Güter Meiner Disposition überlassen bleibet, an die ordinarios in Hungarn, von dorten aus des ehestens abgeschicket werden. So viel hiernach

2do die Verrichtungen der Commissarien betrifft, da hat der ab Seiten der Geistlichkeit sich einfindende Commissarius nach vorläufig von dem Ordinario dem Landes Chef in originali vorgezeigter Bulla samt dem Päbstl. Circular Schreiben, und hierauf in Meinem Nahmen erhaltenen Placeto regio, welches letztere jedoch nicht anders als *Salvis Juribus regiis et Status Politici* zu ertheilen ist, die Bullam samt dem Breve von Wort zu Wort herabzulesen, und in dem Publications-actu ausdrücklich beÿzusetzen, dass ein solches *salvis Juribus regiis et status publici* auf Meine Anordnung geschehe.

Die beede weltliche Commissarien haben auf die Arth und den Vollzug der Publication, und des dabei bemerkten *Placeti Regii* obacht zu tragen, und gleich nach der Publication denen ehemaligen Jesuiten für ihre Personen Meine Gnade und den landesfürstlichen Schutz zu versprechen, wenn sie nemlich als getreue Diener der Kirche und des Staates sich verhalten würden. Nach diesen sind von beeden letzteren in Gegenwarth des geistlichen Commissarii alle Behältnisse, in welchen Geld, Obligationen, Schriften oder sonstige Effecten sich befinden, die entweder der Societät, das ist der Provinz oder dem geistlichen Haus ins besondere, oder einer von der Societät besorgten Foundation zugehören, in Meinem Namen gemeinschaftlich in die Spörre zu nehmen, und eben so alle Archiven, oder anderweitige Schriften zu obsigniren und da gemeinlich Hauss Inventaria vorhanden

sind, solche abzufordern, dann von denen Rectoribus, Procuratoribus, oder sonstigen von dem Vermögensstand eine Wissenschaft tragenden Personen die Verzeichnisse über den wahren Statum activum und Passivum der Provinz, und eines jeden Ordens Hauss, nicht minder auch über die Capitalien und den Vermögens Stand aller denen Patribus Societatis Jesu zeithero anvertraut gewesenen Gottes Häuser, Bruderschaften, Academien und anderen Stiftungen anzuverlangen, auch solche zugleich zur getreuen Fatirung zu ermahnen. Ueber das gesammte Vermög müssen sodann neue gemeinschäftliche Inventaria in dupplo errichtet, diese dem geistlichen Commissario zur Einsicht mitgetheilt, sodann von jedem weltlichen Commissario eines zu sich genommen, und an seine betreffende Stelle abgegeben, auch in der nämlichen Arth auf denen den Jesuiten zugehörigen Gütern und Realitäten fūrgegangen werden.

Jene Mobilia, die bishero zu eines jeden Individui eigenen Gebrauch gewesen, und ohnehin von keinem grossen Werth sind, mögen ihren eigenthümlich überlassen werden; auf diese Arth ist die gemeinschäftliche Wäsch, und das übrige Kleidungswesen unter ihnen zu theilen, die Bücher aber müssen selbe ausser ihren Eigenthümlichen oder solchen, die nur zu ihrer Andacht gewidmet sind, an die Bibliothek, woraus sie dieselbe entlehnet haben, zurückstellen, wo Mich jedoch nachhin geneigt finden werde, ein so anderem Individuo auf vorläufiges Ansuchen, ein in sein Studium, oder sonstiges Fach einschlagendes Werk aus Gnaden zu seinen ferneren Gebrauch zu überlassen. Weilen sich aber beÿ den Jesuiten verschiedene Manuscripta und Vormerkungen vorfinden dörften, die lediglich de moribus, disciplina et correctione ihrer Geistlichen handeln, und derleÿ Bücher derzeit ohnehin von keinem Nutzen sind, es auch nicht rāthlich wäre solche in andere Hände verfallen zu lassen, so ist zu Vermeidung aller hieraus etwa entspringen mögenden Unanständigkeiten, zugleich aber auch zu Hindanhaltung deren aus der blossen ab Seiten der Jesuiten beschehenden Angabe über den Inhalt eines solchen Buchs oder Manuscripti sich etwa ergebenden Unterschleifen, hierwegen dergestalten sich zu benehmen, dass

derleÿ Bücher jedesmalen dem geistlichen Commissario vorgeviesen, von solchem mit einem flüchtigen Aug, um sich nur überhaupt des Inhalts zu versichern, durchgegangen, und sodann in Gegenwarth der beeden weltlichen Commissarien verbrennt werden sollen.

Was sodann

3tio mit denen geistlichen Individuis selbstn zur veranlassen seÿe, habe Ich folgende Maassregeln festgesetzt, dass nämlich

a. die Novitzen alsogleich entlassen

b. jene welche nur die Vota simplicia abgelegt, und noch nicht in sacris ordinibus constituirt sind, sollen binnen einer gewissen von den ordinariis zu bestimmenden Zeit, welche jedoch über ein Jahr sich nicht erstrecken solle, mit Aufhebung ihrer Gelübden aus den Collegiis austreten.

c. die in sacris ordinibus constituti aber zwar ebenfalls ihre Collegia, jedoch dergestalten verlassen sollen, dass in so lang sie kein anderweites Unterkommen findeten, ihnen der nöthige Unterhalt aus denen Einkünften des Hauses, oder des Collegii, aus welchen sie getreten sind, mit gehöriger Rücksicht auf deren Zulänglichkeit abgereicht werden solle, und endlichen

d. hätten die Alte gebrechliche, oder sonstn ihr Unterkommen nicht findende Individua in denen Collegien zwar zu verbleiben, jedoch sich von aller Vermögens-Administration zu enthalten, die Kleidung von dem Clero saeculari zu tragen, und gleich diesen dem Ordinario gänzlich zu unterstehen.

Deme zu Folge ist denen Novizen a Die publicationis durch ein Monat der Unterhalt abzureichen, nach dessen Verlauf, oder auch ehender, wenn sie sich vor dieser Zeit zu den ihrigen begeben könnten, ihnen ihre weltliche Kleider, die vermuthlich noch vorhanden seÿn werden, zurückzustellen, und sie mittels eines proportionirten Reiss Geldes an die Ihrige zurückzuschicken sind.

Die Leÿhbrüder, und jene, die noch nicht in sacris ordinibus constituti sind, haben zu ihrer Ausstattung 100 fl. zu erhalten, und zugleich den Unterhalt durch 3 Monat a die publicationis zu geniessen, sich aber in dieser Zwischen-

zeit um eine andere Versorgung umzusehen; Ihr Unterhaltungsquantum für sothane 3 Monat will Ich hiemit auf monatliche 16 fl., zusammen also auf 48 fl., die ihnen, sowie obige 100 fl. Ausstaffirungs Gelder von dem Camerali werden vorgeschossen werden, für ein jedes derleÿ Individuum bestimmen, welche Summ ihnen auch auf jenen Fall zu entrichten ist, wenn sie etwa vor dieser Zeit aus dem Collegio austreten; eines continuirlichen Beytrags zu ihrer Subsistenz aber haben sich dieselbe nicht zu erfreuen.

Das gleichmässige Equipirungsgeld per 100 fl. haben zwar auch die in *sacris ordinibus constituti*, und nicht *professi* zu empfangen, nachdeme jedoch wegen derselben die Päbstliche Bulle noch weiters meldet, dass ihnen ein denen Vermögens Kräften des Klosters, aus welchem sie getreten sind, proportionirter jährlicher Beÿtrag bis zu ihrer anderweiten Versorgung abgereicht werden solle, anderer Seits aber zu einer diessfällig stabilen Ausmessung vorzüglich eine verlässliche Känntniß des ganzen Jesuiten Vermögens, und jenes eines jeden Collegii, aus dessen Einkünfften der Unterhalt hergenommen werden muss, erforderlich ist, diese aber noch gänzlich ermangelt, so will Ich einsweilen, das einem jeden solchen Individuo zu seinem nöthigen Subsistenz abzureichende Beÿtrags Quantum auf monatliche 16 fl., die ihnen jedesmalen auf ein Monat *anticipato* zu verabfolgen sind, nebst Freÿlassung seiner Messen *provisorie*, und in so lang bestimmen, bis zu seiner Zeit das Vermögen der Societät klar entdecket, von einem jeden Collegio über den *Statum activum et passivum* die Pilance gezogen, und sodann mit Grund zu beurtheilen seÿn wird, was für ein Betrag einem jedweden Individuo ausgemessen werden kann.

Die gleiche provisorische Vorsehung ist auch in Ansehung der letzteren Class, nemlich der Alten Gebrechlichen, und sonsten keinen Unterhalt findenden Individuen dergestalt zu trefen, dass solche in ein Collegium zusammengezogen, und dem diesfalls künftig zu ernennenden Vorsteher für den Unterhalt an Kost, Holz und Licht, Doctor und Apothecken monatl. 12 fl., dem Geistlichen selbstn aber zu seiner Kleidung und Wäsch monatl. 4 fl. nebst Freÿlassung seiner Messen

einsweilen und in so lang abgereicht werden sollen, bis nach Einsicht des allseitigen Vermögenstand etwas Stabiles ausgemessen werden mag.

Was endlichen denen Regenten der Convicten und Seminarien fürohin für ein Gehalt zu bestimmen seÿ, darüber hat die Kanzleÿ von den unterstehenden Politischen Behörden die Berichte abzufordern, und Mir vorzulegen, eben so wird auch nöthig seÿn, dass diesen Regenten und Vorstehern ein nach Beschaffenheit der Umstände proportionirtes Geldquantum zu Fortführung der Hauswirtschaft und Unterhalt der Jugend auf Verrechnung alsogleich verabfolget werde, dessen Bestimmung dem vernünftigen Ermessen der beeden weltlichen Commissarien jeden Orts überlassen werden mag; damit hiernach

4o auch in Ansehung der Studien für das nächst eintretende Schuljahr die nöthige Vorschung geschehe, so hat die Kanzleÿ die gesammte Provincialen und Procuratoren des gewesenen Jesuiten-Ordens aus Meinen Hungarischen Erblanden durch eigne an selbe zu erlassende Schreiben gleich nach der in einem jeden Collegio vorgenommenen Spörre anhero zu berufen, und denenselben mündlich begreiflich zu machen, wienach Ich in Ansehung der von ihrem Orden in denen Wissenschaften bishero erprobten guten Verwendung allerdings wünschte für das künftige Schull-Jahr, die bishero von den entlassenen Societäts-Gliedern verschene Lehr Stühle annoch besetzen zu lassen, — da Ich nun hierunter auf sie als gewesene Vorstehern, denen die Fähigkeit, und sonstige Umstände der vorherigen Lehrer ihres Ordens am besten bekannt seÿn müssten, das Zutrauen hegte, und Mich zugleich verschete, dass sie Mir die in einem jeden Fach geschickteste Subjecta ihres gewesenen Ordens in Vorschlag bringen, und mit Zuhülfnehmung deren beÿ einem jeden Subjecto eintretenden ihnen am besten bekannten anderweiten Umständen auch den Betrag der Salarien für die beÿzubehaltende Professores an Handen zu geben wissen würden, so hätten sie für ihre Provinz einen förmlichen Plan sowohl respectu Personarum, als deren nach Verschiedenheit der Klassen für die diesfällige Professores auszumessenden Salarien, über die

Bestellung der Lehr Stühlen von höheren und niederen Schulen mit ihren gewesenen Mitbrüdern für das nächste eintretende Schul Jahr alsogleich zu verfassen, wie Ich dann geneigt seyn werde, die dazu verwendende Subjecta, wenn sie ihrer Schuldigkeit ein Genügen leisten, entweder ferners beÿ dem anvertrauten Lehr Amt zu belassen, oder sie in andere Weege zu versorgen; diese Ausarbeitungen hat Mir sodann die Kanzleÿ mit ihrem Gutachten vorzulegen, und dabey auf die Beschleÿnigung der Sache sorgfältigst zu eifern, damit dieses Geschäft bis zu Eintritt des nächst künftigen im Monat Novembris anfangenden Schuljahres zu Stand komme; Solte aber ein solches wegen anderweit unvorzusehenden Umständen bis dahin nicht wohl thunlich seyn, so hat Mir die Kanzleÿ in Zeiten davon die Anzeige zu machen, damit allenfalls wegen weiterer Hinaussetzung des Anfangs von dem heurigen Schull Jahr das behörige fürgekehret werden möge. Uebrigens ist denen zur Publication der Bull in die Collegia abzuordnenden Commissariis respectu dieses Puncts in ihrer Instruction mitzugeben, dass sie denen Lehrern von den höheren oder niederen Schullen mitgeben sollen, sich bis auf weitere Verordnung von dem Wohnorth nicht zu entfernen.

5to Ist in Ansehung des in den Jesuiten Kirchen künftighin zu besorgenden Gottesdienst durch besondere von Ihm denen Ordinariis in Meinem Namen zu erlassende Privat-Schreiben zu erinnern, wienach Ich gerne sehete, wenn selbe hierwegen dergestalten sich benehmeten, dass sie die zu den Gottesdienst, Predigen und Peichtstuhl erforderliche Subjecta, da ihnen diese geistliche Functiones, so lang sie in denen Collegiis verbleiben, vermög Päpstlicher Bull eingestellt sind, gleich beÿ dessen Publication austreten liessen, und ihnen nachhin die Erlaubniss zu den Predigen und Beichthören in Folge des denen Ordinariis in der nemlichen Bull gegebenen Gewalts sogleich wiederum ertheilten, und dadurch selbe in dem Stand setzten, die Functiones sacras in denen Jesuiter Kirchen ununterbrochen fortzusetzen; wenn aber an ein- oder anderen Orth die Zahl der austretenden Geistlichen zu Ver-sehung der Kirchen nicht hinlänglich befunden würde, so möchten selbe einsweilen andere an einem solchen Orth sich

aufhaltende Ordens oder Welt Geistliche zu Hülfe zu nehmen. Die Kanzleÿ hat sodann nach vorläufig von denen Commissariis eingeholter Auskunft in Ueberlegung zu nehmen, was diesen die Functiones Sacras in denen Jesuiter Kirchen exercirenden Individuis nach Beschaffenheit der Umständen für ein Gehalt auszumessen seÿn dürfte.

6to müssen die von denen beeden weltlichen Commissariis über den Vermögens Stand des Jesuiter Ordens gemeinschaftlich zu errichtende Inventaria dergestalt gefasst werden, dass man hieraus den Statum activum et passivum nicht nur einer jeden Provinz, sondern auch eines jeden Collegii oder Residenz, wie auch einer jedwedern von der ehemaligen Societät besorgten Milden Stiftung klar erschen und hiernach hier im Stand seÿn möge, aus all diesen gesammelten Inventarien das Vermögen der Societät in der ganzen Monarchie zu eruiren. Die vorfindige Cassa Gelder sind zu der Ausstaffirung der Jesuiten zu verwenden, wozu auch die überflüssige Wein und Früchten, wenn sie verkauft seind, angewendet werden können.

Solten die diesfällige Gelder zu denen vorfallenden Ausgaben wider Vermuthen anfänglich nicht hinlänglich seÿn, so gebe Ich der Kammer unter einstens die Weisung, solche einweilen ex Camerali vorzuschieszen.

Von denen Realitäten ist ohne Meiner besonderen Bewilligung nichts zu veräussern.

Die auf denen Gütern der Jesuiten, welche die Kammer dermalen und bis das Vermögen gehörig ausgeschieden ist, ohne Unterschied übernimmt, sich befindende Beamte, werden die Commissarien in die Pflichten nehmen; es versteht sich jedoch hierbeiÿ von selbst, dass Ich ex camerali auch die auf denen Gütern allenfalls haftende Onera werde bestreiten lassen, und dass die sich äussernde Fundations-Güter, nachhin an die das Fundations Wesen in einem jeden Land verwaltende Politische Behörde werden abgegeben werden, allermassen deren dermalhige Uebernahme nur pro momentaneo, und in so lang, bis das Vermögen ausgeschieden ist, geschiehet.

Da weiters seÿn könnte, dass die Jesuiten mehreres Geld von verschiedenen Particularen an sich gezogen, Güter

verkauft, und das Geld ebenfalls dafür eingenommen haben, so müssen die Commissarien die Rechnungen von A^o 1760, sowohl von der Provinz, als eines jeden Hauss ins besondere genau einsehen, um sich der Verwendung zu versichern, und beÿ sich ergebenden Argwohn die Provinciales, Provinz-Procuratores und Vorsteher der Collegien zur genauen Verantwortung ziehen.

7mo Hat die Kanzleÿ allgemein kund zu machen, dass diejenige, die eine Schuld Forderung an die Societät zu haben vermeinen, oder die der Societät mit einer Schuld haften, wenn es Innländer sind, binnen 3 Monaten, und die Auswärtige innerhalb 6 Monaten zu Vorzeigung ihres Schuldbriefes und Liquidirung ihrer Forderung sich beÿ der betreffenden Landes Stelle melden sollen, unter welcher die Provinz oder das geistliche Haus gestanden, welches das Obligo ausgestellt, oder welches die Schuld zu fordern hat. Eben also ist auch zu publiciren, dass die Namens oder Gewährträger, Depositarii, Hypothec Inhaber, oder alle diejenigen, die unter was immer für einen Nahmen einiges der Societät zugehöriges Vermögen in Händen haben, oder hiervon einige Wissenschaft besitzen, solches also gewiss beÿ der Behörde anzeigen sollen, wie im widrigen selbe in dem betrettungsfall als solche Leute, die dem Statt ein ihm eigenthümliches Vermögen entziehen, ansehen, und wider sie mit aller Schärfe fûrgehen würde; Endlichen

8° müssen von denen Provincialibus die Cataloge der sämtlichen Individuorum und ihren bekleitteten Aemtern abgefordert, und insonderheit wegen der Laybrüder Mir die Verzeichnisse vorgelegt werden, welche brauch- und unbrauchbar sind. Jede Landes Stelle hat sodann die Individua schleunigst zu classificiren, welche deren nemlich gleich, oder nach 3 Monaten zu entlassen, welchen bis zu deren anderweiten Unterkommen der Unterhalt zu reichen, und welche in einem, und was für einem Collegio zusammen zu ziehen seÿen, und welche endlich beÿ denen bishero begleiteten Administrationen zu belassen seÿn därfen.

In Ansehung der Pfarren schlüsslichen, welche die Jesuiten hin und wieder besitzen, muss um die Gemeinden

nicht ohne Seelsorgern zu belassen, und zugleich dem nach aufgehobener Societät Mir nunmehr anheimfallenden Juri patronatus nicht zu nahe zu treten, durch die Ordinarios die Einleitung getroffen werden, dass sie solche provisorie mit einem Administratore besetzen, und eben so ist nöthig dem Locumtenential-Consilio in Ansehung des von den Jesuiten in Turócz innegehabten Loci authentici mitzugeben, dass solches einen anderen Superiorem zu Bewahrung des dasigen Archivs benennen, und solchen durch den dasigen Commissarium ex parte politica in die Pflichten nehmen solle.

Maria Theresia m. p.

O. L. Ud. Kanz. 5041. ex 1773.

III.

Legf. kézirat Gróf Eszterházy kancellárhoz, a tanulmányok rendezése tárgyában (1774. jan. 25.).

(A 95. laphoz.)

Durch die Aufhebung des Jesuiten Ordens, welcher den Unterricht der Jugend seit zwey hundert Jahren fast allein besorget hat, bin Ich bemüssiget worden, auf die künftige nöthige Unterweisung meiner sämtlichen Unterthanen und das ganze Studienwesen Mein besonderes Augenmerk zu richten. Zu diesem Ende habe Ich nicht allein das ganze von der aufgehobenen Societät eingezohene, und nach Versorgung der Mitglieder und Bedeckung der gottseeligen Stiftungen verbleibende Vermögen, wie bereits in dem Patent vom 9ten Octobris des jüngst verflossenen Jahres oeffentlich erklärt worden ist, bestimmt, mithin auch beschlossen, solches durch eine eigene Cassa verwalten zu lassen, mit dieser aber alle den Lehrstand betreffende oeffentliche Stiftungen, was Namens und Ursprungs solche seyn mögen, im Verhältnisse zu halten, sofort all-dieses durch eine besondere von Mir allein abhängige Studien-Commission, wohin auch die hungarische Kanzleÿ auf jedesmaliges Ansagen den betreffenden Referenten abzuschicken haben wird, unter dem Vorsitz meines geheimen, und Staats-Rathes Freÿherrn v. Kressl verhandeln zu lassen.

Meine Landesmütterliche Gesinnungen gehen vorzüglich dahin, dass

a: jedem Unterthan nach seinem Stande und Beruf der nöthige Unterricht ertheilet,

b: dass allenthalben taugliche Lehrer angestellt und nachgeziegelt, und endlich

c: eine gleichförmige, vollständige, practische und dauerhafte Studien-Einrichtung getroffen, folglich das Einsehen auf alle Land- und Stadtschulen in der einzuführenden deutschen Sprache, ferneres auf alle lateinische Schulen, höhere Gymnasien, Klöster-Studien und Priesterhäuser, dann auf die vorhandene Accademien und Universitäten, und endlich auf die in dieser Haupt-Stadt zu errichten beschlossene Accademie der Wissenschaften genommen werden solle;

Die Kanzleÿ hat dahero diese Meine Gesinnungen den ihr unterstehenden Behörden in den Ländern mit dem Auftrage bekannt zu machen, folgende Punkten genau und unverzüglich zu untersuchen, und darüber ihren Bericht und Gutachten zu erstatten.

1mo Wie die Landschulen dermalen beschaffen und woraus solche ihren Aufwand bestreiten. Ich wolle, dass jedermann nebst dem Kathechismus auch in Lesen, dann so viel möglich in Schreiben, als auch den ersten vier Specien der Rechenkunst unterrichtet werde; hierzu würden sowohl die Seelsorger als die Orts-Obrigkeiten die Auskünfte zu ertheilen und die weiters nöthige Mittel an die Hand zu geben haben; und da in Meinen Erbländen so vielerleÿ Katechismi vorhanden, so gedächte Ich mit Einwilligung der Ordinarien den besten auszuwählen, und allgemein einführen zu lassen.

2° In was für einem Zustande die Stadtschulen sich befänden, und wovon sie unterhalten würden. Meine Gesinnung gehe dahin, dass der Bürger mit den zu Handwerken und Künsten nöthigen Kenntnisse sich besser ausbilde; Es würden daher in den Schulen der Municipal-Städte die kristliche Glaubenslehre, die Pflichten eines Menschen und Christen, und etwas von der biblischen Geschichte, weiters das Lesen und Schreiben, die Schönschreibkunst in Ansehung der Grundstriche und Currentschrift, auch etwas von der Sprachlehre,

der deutschen Sprache, die Rechenkunst, die historische Kenntniss der Künste und Wissenschaften, und etwas von der Vatterlands-Geschichte und neueren Geographie gelehret werden, von welchem allen noch dazu in den Hauptstädten ein etwas erweiterter Unterricht nebst der Verfassung brauchbarer schriftlicher Aufsätze gegeben werden würde, und weil hierin eine gleichförmige nach der hiesigen Normal-Schule eingerichtete Lehrart einzuführen höchst nothwendig ist, so würden mit Anfang der Fasten allhier Vorlesungen für derley normalmässige Lehrer abgehalten werden, wozu jene aus jedem Erbland, welche zu derley Lehraemter vorzüglich Lust und Fähigkeit besässen, auch noch nebst der Muttersprache die deutsche innen hätten, sich anhero begeben sollten, um in der Methode unterrichtet zu werden, und solche weiters in dem Land verbreiten zu können.

3to In welchen Orten die vorigen lateinischen Schulen der Societät zu belassen, oder in Normalschulen zu verwandeln, dann was für andere lateinische Schulen die Piaristen, und übrige geistliche, oder weltliche Lehrer in jeder Provinz versehen, wobey sie ebenfalls den Ausweis, aller dahin gehörigen Einkünfte anzumerken hätte.

4to Ob nebst den von der ehemaligen Societät versehenen, auch andere, und welche Oerter vorhanden sind, worinnen Philosophie, Theologie und höhere Wissenschaften, durch andere Ordensgeistliche oder sonstige Lehrer vorgelesen, und woraus sie unterhalten würden.

5to In Ansehung der Universität zu Tyrnau wird die Landesstelle die hier beýgehende Tabelle auszufüllen, und vor allem, ohne die übrigen Auskünfte abzuwarten, anhero zu befördern, auch eine gleiche Tabelle von jedem Gymnasio des Landes, wo entweder nur die niedern Schulen, oder auch zugleich einige höhere Wissenschaften vorgelesen werden, abzufassen haben. Wobey zugleich das Locumtenential-Consilium zu berichten hat, wie die Universitäten nach Beýspiel des Churfürsten von Maýnz, der die Erfurter Universität auch zum Theil mit protestantischen Lehrern besetzt hat, zu dem Gebrauche der dortländigen Protestanten einzurichten wären, damit sie nicht ausser Landes zu gehen genöthiget würden.

6to Ob in den bischöflichen oder anderen Städten Priesterhäuser vorhanden, in welchem Falle zugleich auch von den Ordinariis die dermalige Anzahl der *alumnorum*, und ob solche nach dem Bedürfnisse der Dioecesis zu vermehren wäre, abzufordern, und dabey anzumerken, wie stark die ersteren gestiftet und wie viel für die letztere erforderlich wäre.

Wo keine Priesterhäuser in der Dioecesis vorhanden wären, seye Ich gesinnet, für deren Errichtung zu sorgen, um darinnen gute Seelsorger zu ziegeln, nur sollten die Bischöfe, die hierzu anwendbaren Fundos anzeigen, und den Aufwand sowohl für die Vermehrung der *alumnorum*, als für die Errichtung neuer Priesterhäuser genau berechnen, welche Rechnungen sonach mit Anmerkungen der Landesstelle hieher zu begleiten wären. In diese Priesterhäuser hätten nur Leute von 20 Jahren zu kommen, und bis zu Ende des ganzen 5 jährigen Cursus Theologici zu verbleiben, sich auch in den zwey letztern Jahren in dem Predigant Catechisirung und andere Pfarreßlichen Verrichtungen zu üben. Diese Gesinnungen wären nun den gesammten Ordinariis mit dem weitem Auftrag zu bedeuten, dass sie die hierüber zu machen nöthig findende Erinnerungen befügen sollen, gleichwie Ich Mich zu deren bekannten Gottseligkeit versähe, sie würden dieses heilsame Werk zu unterstützen und möglichst zu befördern sich angelegen seyn lassen. Endlich hätten sie auch sowohl die Plape und Einrichtungen der bereits vorhandenen, als auch der zu errichtenden Priesterhäuser mit Beyrückung der Anzahl der weltlichen Priester ihrer ganzen Dioecesis durch die Landesstelle einzuschicken.

7mo Hätte jede Behörde einen dem Werk gewachsenen Referenten zu benennen und anhero namhaft zu machen, dieser könnte sich mit den betreffenden Lehrern verabreden, sodann aber würde er für den genauen Vollzug der allerhöchsten Befehle, besonders Red und Antwort zu geben haben, und sollen die diesfalls hieher zu machenden Anzeigen nach Art eines Protokolls in der möglichsten Kürze einbegleitet, und in folgende Abtheilungen, jedoch mit besondern Bögen, verfasst werden:

a: Land- und Stadtschulen in der deutschen Sprache.

b: Lateinische Schulen.

c: Universitäten und andere Oerter, wo höhere Wissenschaften vorgetragen werden.

d: Priesterhäuser.

e: Bibliotheken, wo welche sind.

8° Würden die Lehraemter alle durch Concurs vergeben werden, wobey folgende Maassregeln zu beachten wären:

a: dass die Lehrämter, welche durch diesen Weg vergeben werden sollen, bey Zeiten öffentlich kundgemacht würden.

b: In Ansehung der Gehalte könne noch nichts gewisses ausgemessen, sondern nur überhaupt die Versicherung einer anständigen Besoldung zugesaget werden, weil solche erst alsdann nach der Fähigkeit und Ruhm des Lehrers zu bestimmen, und auch nach Maass der Verdienste allenfalls zu vermehren seyn wird.

c: Da Wissenschaften ohne Sitten nur eine Schule des Verderbens werden könnten: so seye keiner, dessen Aufführung zweydeutig wäre, zum Concurs zuzulassen.

d: Auch jene wären davon auszuschliessen, die nicht glaubwürdig sich ausweisen können, den Theil, wovon sie Lehrer werden wollen, wohl erlernt oder auch getrieben zu haben, weil man sonst die Zeit mit unnützen Prüfungen vergeblich versplittern würde.

e: Bey gleichen Eigenschaften, wären gesunde und in besten Jahren sich befindende Mitbewerber den alten und gebrechlichen vorzuziehen, in der Betrachtung, dass die letztere schwerlich sich mehr bilden, am wenigsten aber die mit dem Lehramt, wenn man anderst denselben rühmlich vorstehen will, verknüpfte grosse Bemühungen ausdauern, folglich in wenigen Jahren der Studien-Cassa zur Last fallen würden.

f: Die Art der Prüfung selbst würde in der schriftlichen Beantwortung verschiedener denen in einem Zimmer ohne Buch versammelten Competenten in die Feder zugleich dictirten wichtigen Fragen, dann in der mündlichen Erklärung aus dem Stegreif einer durch das Loos zu wählenden Materie bestehen, um sich dadurch sowohl der Ordnung und Fertigkeit

in Vortrage, als der Schreibart zu versichern. Die Personen, unter deren Aufsicht der Concurs abzuhalten wäre, würde Ich für jedes Land bestimmen. Endlich

g: Sollten bekannte und wahrhaft berühmte Männer zugleich sich melden, so wäre billig denenselben diese Prüfung nachzusehen, und auf andere Art, was man von solchen zu hofen hätte, zu überlegen, welches zugleich bey Ausschreibung des Concurs bekannt gemacht werden müsste.

9no Wäre die Lehrart aller Ordensgeistlichen einzusehen, und ihnen zum voraus einzubinden, dass sie die Gleichförmigkeit mit den Studien der Universitäten zu beobachten hätten. Endlich

10mo Wäre jeder Behörde scharf einzubinden, dieses heilsame Werk, wo Gefahr auf den Verzug lastet, möglichst zu betreiben, und zu befördern; alle diese Auskünfte so, wie sie einlangen, als auch überhaupt, was in diese allgemeine Verbesserung des Studien-Wesens einschlägt, wird die Kanzleÿ von jedem Referenten in ein besonderes Protocoll nehmen lassen, und nur die Currentia, was nämlich blosser Vernehmungen der Behörden, oder bereits resolvirte Gegenstände betrifft, vor Abgebung des Protokolls expediren, auch dass solches geschehen, bey jedem No Protocoll mit Beysetzung des Lit. E. bemerken, all-übriges aber Mir vorerst jedesmal sammt den hierzu gehörigen Exhibitis zu Meiner Begnehmung heraufgeben, und erst wenn diese erfolgt seÿn wird, ablaufen lassen.

Maria Theresia m. p.

An Grafen Eszterházy den 25-ten Jänner 1774.

O. L. Udv. Kanz. 461. ex 1774.¹⁾

¹⁾ Majdnem egészen ilyen szövegű kézirat ment az ausztriai örökös tartományok hatóságaihoz is. V. ö. Bécsi kultuszmin. Ltár Arch. 1, fasc. 1.

IV.

**Tanulmányi vonatkozásu részek a m. udv. kancelláriának
1774. évi január 31-én kelt előterjesztéséből.**

(Vonatkozik az 1774. évi január 25-én kelt, fent közölt királyi kéziratra.)

(A 95. laphoz.)

..... 2° Was aber weiters die allerhöchst angeordnete Verhandlung des ganzen Studien-Wesens durch eine von Euer Majestät allein abhängige Studien-Commission belanget: hierüber hat diese treuehorsamste hungarische Hof-Kanzleÿ nichts anders Euer Majestät allerunterthänigst vorzutragen, als nachdeme Allerhöchstdieselbe jene Frag-Puncten, so man hier Orts auf einen allerhöchsten Befehl für das Consilium Locumtenentiale zur einiger Idee des auszuarbeitenden Universal-Plans in betref des in denen Hungarischen Erb-Ländern einrichtenden Studien-Wesens und Bedeckung deren Gottseligen Stiftungen entworfen, und allerhöchsten Orts unterthänigst vorgeleget hat, mit Beyfügung einiger besonderen Anmerkungen zu begenehmigen und eine Studien-Commission zu Pressburg unter dem Vorsitz des Grafen Judex Curiae Regiae aufzustellen allermildest geruhen; und mann solche Puncten bereits dem obbemeldeten Consilio zugeschicket, wie auch die Studien-Commission Ihre Sitzungen schon angefangen und die zur Ausarbeitung des ihr aufgetragenen Plans nöthige Vorkehrungen wirklich getroffen hat, dahero glaubete mann ohnmassgebigst, dermahlen in Ansehung deren Hungarischen Erb-Ländern nichts weiteres zu veranlassen, sondern lediglich jene passus, so in dem oft berührten Allerhöchsten Hand-Billiet angeführet werden, und zur weiteren Vernehmung und Belehrung deren Ordinarium dienen, in so weit, als solche durch die dem Consilio Locumtenentiali schon bereits zugesendete Frag-Puncten nicht erschöpft sind, demselben per Rescriptum nachzutragen und sofort die Einsendung des Universal-Plans zu gewärtigen, welchen Plan demnach diese treuehorsamste Hungarische Hofkanzleÿ mit Beyrückung ihrer diesfälligen aller-

unterthänigsten Wohlmeýnung Eürer Majestät ohnverzüglich zu unterlegen nicht ermangeln wird ; bis dahin aber ist sowohl diese Treügehorsamste Hof-Stelle, als auch der betreffende Referent ausser Stande etwas standhaftes vorzuschlagen oder mit der Studien Hof Commission erspriesslich mit zu würken.

3). Weiters geruheten Euer Majestät in dem nehmlichen Allerhöchsten Hand-Billiet beyzufügen, das Locumtenentiale Consilium habe zu berichten, wie die Universität zu Tyrnau nach Beyspiel des Chur-Fürsten von Mainz, der die Erfurter Universität auch zum Theil mit Protestantischen Lehrern besetzt hat, zu den Gebrauch der dortländigen Protestanten einzurichten wäre, damit sie nicht ausser Landes zu gehen genöthiget würden.

Hiebey kan nun diese Treuehorsamste Hof-Stelle nicht unberührt lassen, dass die sowohl Helvetische, als Evangelische Glaubens-Genossen in dem Königreich Hungarn mit öffentlichen Schulen in mehreren Oertern versehen sind, allwo unterschiedliche, besonders aber die Theologischen Wissenschaften, welche sie auf einer katholischen Universität nicht erlernen können, vorgelesen werden ; so haben zum Beýspiel die Helvetischen Glaubens Genossen höhere Schulen zu Debreczin, Sáros-Patak, Losoncz ; die Augspurgischen demnach zu Eperjess, Oedenburg, Pressburg, Késmark ; wenn also diese höhere Schulen mit tüchtigen Protestantischen Lehrern besetzt werden, so werden selbe keineswegs genöthiget seýn, um Erlernung sothaner Wissenschaften ausser Landes zu gehen ; was aber die Philosophische, Medicinische und andere schönere Wissenschaften belanget, solche können sie auch unter Vorlesung eines katholischen tüchtigen Lehrers erlernen, da denenselben erlaubet wird, die katholische Universität zu Tyrnau und auch andere in denen kay's. königl. Erbländern zu frequentiren, und sich in allerley Wissenschaften nach eigener Willkühr zu üben ; und wenn denen Katholischen nicht nachtheilig seýn sollte, denen Vorlesungen eines Protestantischen Lehrers beýzuwohnen, so kann es wohl um so weniger auch denen Aatholicis befremd vorkommen, die Wissenschaften aus dem Mund eines katholischen Lehrers \cdot /. die Theologie und den Catechismus ausgenommen \cdot /. zu

erlernen; es müsste dan wider alles Vermuthen an tüchtigen katholischen Lehrern gebrechen: derohalber wäre mann des ohnvorgreiflichsten Ermessens, dermahlen diesen Passum in dem an das Locumtenential Consilium erlassenden Rescript auszulassen, um nicht im Lande, welches ohnehin wegen des guten und reinen Unterrichts Ihrer Jugend beÿ denen dermahligen Umständen, es möge solches aus einem Vorurtheil oder anderstwo herrühren, sehr besorget ist, ein Aufsehen und Bestürzung zu erwecken, als ob wolle mann die durch die Jesuiter bishero begleitete Lehrämter in denen Katholischen Universitäten und Academien mit Protestantischen Lehrern besetzen, und auf eine unmerkliche Art einige Protestantische Principia der Jugend einflüssen lassen; da doch auf der anderen Seithen nicht anzuhoffen ist, dass selbe ausser Landes zu gehen auch weiters nicht verlangen würden, nachdeme sie zu dem Ende mit Stiftungen in Holland und anderen Acatholischen Academien versehen sind, welche sie hierlandes nicht zu genüssen vermögen.

4to Endlichen wird in dem obberührten Allerhöchsten Hand-Billiet Allergnädigst anbefohlen: Es hätte jede Behörde einen dem Werk gewachsenen Referenten zu benennen, und anhero nahmhaft zu machen; dieser könnte sich mit den betreffenden öffentlichen Lehrern verabreden; sodann aber würde er für den genauen Vollzug der allerhöchsten Befehle besonders Red und Antworth zu geben haben.

Obschon nun das Locumtenential Consilium mit tüchtigen, und in denen Studien wohl erfahrenen Subjecten versehen ist, aus welchen ein oberwehntermassen beschaffener Referent zu wählen kommete; so scheint jedoch dieser Treugehorsamsten Hof-Kanzleÿ dieses Werk wichtiger zu seÿn, als dass mann solches gleichsam einem einzelnen Individuo anvertrauen möge; sondern mann erachtete ohnmaassgebist die Verhandlung dieses sehr wichtigen Geschäfts der dortländigen Studien Commission vollkommen zu überlassen, welche ohnehin einen Referenten bestellt hat, und ihre Protocollen ./. welche sie nach der vorgeschriebenen Art führohin einzurichten haben wird ./. dem Locumtenential Consilio abzugeben pflaget, und selbe sonach anhero begleitet werden.

Und diese sind die wenige Erinnerungen, welche diese Treuehorsaamste Hof-Stelle vorläufig Euer Majestät unterthänigst vorzutragen für nöthig befunden hat, und worüber sich dieselbe die Allerhöchste Entschlüssung erbittet; um sohin das Rescriptum an das Locumtenential-Consilium behörig ergehen zu lassen, und die allerhöchste Befehle mit möglichster Schleunigkeit und Eýfer in Erfüllung bringen zu können.

F. Graf Eszterhazy. Jos. v. Ürményi.

O. L. Udv. Kancz. No 1043. ex 1774.

V.

Kivonat az 1774. évi márczius 2-án kelt legfelsőbb elhatározásból. (Tárgy: a magyarországi tanulmányi reform megindítása.)

(Vonatkozik az 1774. január 31-én kelt előterjesztésre.)

(A 96. laphoz.)

... *Ad 2:* Hat die Studien-Commission in Pressburg, wie die in den übrigen Erblanden befindlichen Commissionen in ihren Untersuchungen fürzugehen, um aber die Einförmigkeit der Lehrart in den Erblanden zu erreichen, so muss auch diese Commission sich nach dem nemlichen Plane richten, und wenn auch einzelne Theile des Planes der Kanzleý bereits zur weiteren Verfügung eröffnet worden seýn sollten, so ist doch die ganze Resolution wegen des Zusammenhanges der Sache an das Consilium Locumtenentiale zu erlassen, und demselben zu erklären, dass es hauptsächlich darauf ankomme:

a) alle Orte, wo niedere oder höhere Schulen sind, ausfindig zu machen,

b) alle dahin gehörige Stiftungen behörig zu erheben, und getreulich anzuzeigen,

c) die Tabellen sodann nach dem Muster auszufüllen, und

d) die Auskünfte nach und nach, und sowie solche von Ort zu Ort ins Klare gebracht werden, Mir vorzulegen.

Die Lehrart wird sonach hier in allen Theilen geprüft;

sodann zur Anwendung für Hungarn der Kanzleÿ mitgetheilet werden, bis dahin aber hat es beÿ den provisorischen Vorkehrungen sein Bewenden.

Ad 3um habe Ich hierinn nur die Wohlmeinung des Consilii abzufordern befohlen, und ist nicht zu vermuthen, dass selbes diese Anfrage missbrauchen, solche ausbreiten und üble Folgerungen daraus zu ziehen sich beÿkommen lassen sollte. Wäre aber die Sache nicht wohl thunlich, so wird allemal die Kanzleÿ dahin bedacht sein müssen, dass

Erstens: weil es nicht möglich, ja zu kostbar wäre in alle die angezeigten Oerter lauter vortrefliche, folglich sehr wohl zu besoldende Lehrer zu sezen, ein eigener und für alle Accatholische Glaubensgenossen bequemer Ort benennet werde, wo sie von berühmten Lehrern einen gründlichen Unterricht erhalten könnten.

Zweytens: Ob es nicht thunlich wäre, die in Holland und anderen accatholischen Academien meistens aus Hungarischem Gelde zum Besten der Landeskinder errichtete Stiftungen nach Hauss zu ziehen, und daselbst zu benutzen.

Drittens: Müsste eine genaue Liste der ausser Landes zum Studieren sich verfügenden Jugend gemacht, und endlich

Viertens: die Erlaubniss, sich hinauszugeben, nur gegen deme ertheilet werden, dass ein jeder, um weiteren Neuerungen vorzukommen, nach den im Lande zugelassenen Lehrpunkten beÿ ihren Religionsverwandten vor und nach der Reisse geprüft werden sollen.

Ad 4um: Wenn auch ein einziger Referent beÿ der Studien-Commission zu Pressburg alle Gegenstände auszuarbeiten nicht im Stande ist, so muss doch einer seÿn, welcher auf die Ausführung des Plans den besonderen Bedacht nehme, und damit die Kanzleÿ versichert seÿn möge, dass Ich auch ihren Einfluss in die Einrichtung des Studien-Wesens zu Hülfe nehmen wolle, so habe befohlen in den betreffenden Materien den Referenten zu der Haupt-Commission beÿzuziehen, beÿ welcher er auch die Anstände vorzubringen haben wird.

Maria Theresia m. p.

VI.

**Legfelsőbb elhatározás a jézus-társasági javak tárgyában
(1775. május 22.).**

(A 164. laphoz.)

An die königl. Hung. Hofkammer.

Maria Theresia etc. Liebe Getreue etc.

Auf das von Euch untern 8ten Febr. diessjahrs verfassten und mittels Berichts von 11-ten ejusdem über die Frage: Ob die von der erloschenen Societät besessenen sowohl geist- als weltliche Güter zu veräußern seyen? einbegleitete gemeinschäftliche Protocoll haben wir allergnädigst zu entschliessen geruhet, dass alle ad titulos beneficiorum Ecclesiasticorum gehörige Güter, als Probsteÿen, Abbeÿen oder Altar-Güter noch ferners unveräußeret bleiben, und der politischen Landesstelle dergestalten zur Verwaltung übergeben werden sollen: dass selbe sich nicht selbst in die oconomische Administration einlasse, sondern nach vorläufiger genauen Ueberlegung, wie diese Güter am vortheilhaftesten zu benutzen wären? mit der erforderlichen Vorsicht wegen Abwendung aller nachtheiligen Deteriorationen ohne weiteren auf 7 bis 8 Jahre verpachte; folglich wird die politische Stelle blos die Conservation besagter Güter, und die aus derselben Verpachtung von halb zu halb Jahr vorhinein einfließende Gelder zu besorgen, sodann nach der diesfalls zu überkommenden Vorschrift zu verwenden haben.

Die übrige Güter aber, welche ad Titulos Beneficiorum ecclesiasticorum nicht gehören, sondern von der erloschenen Gesellschaft durch königl. oder auch privat-Donationen acquirirt worden, sind als Fiscalitäten anzusehen, die der Kron anheim gefallen, welche dahero nach Maass, als Ich selbe entweder schon verliehen, oder noch verleyhen werde, an die Impetranten, um die Caaliter bestimmten und von mir approbirten Preise $\frac{1}{2}$. und zwar zur Vermeidung des dem Stiftungs Fond sowohl, als denen Käufern durch Verlängerung der jetzigen Admoon bevorstehenden Nachtheils $\frac{1}{2}$.

sogleich von der Kammer übergeben, und unter einstens sowohl wegen des dafür zu erlegenden Kaufschillings, als wegen Berichtigung derer von denen bisherigen Würtschafts Beamten abzufodernden Rechnungen, dann wegen des Verkaufs der vorfindigen Mobilien und Naturalien das nöthige fürgekehret werden solle; beÿ dieser Gattung der Güter hätte zwar all jenes, so nach denen dermahligen Schätzungs Beträgen dem vormahligen Werth, oder die Ankaufs Summen übersteiget, für Mein hung. Cameral Aerarium vorbehalten werden können; weilen Ich jedoch zur Ehre Gottes und Aufnahme der Religion, dann des Studien-Wesens auch dieses Superplus bereits dahin gewidmet, so werde hienach dem Consilio Locumtenentiali über das hieraus erwachsende, und von mir den Gott gefälligen Stiftungen in ganzen gewiedmete Quantum ein eigenes auf alle Fälle dergestalt gesichertes Fundations Instrument ausfertigen lassen, dass davon auf ewige Zeiten von meinen hung. Caal-Aerario die Interessen mit jährl. 4 procto entrichtet, und meiner Intention gemäss zur Ehre Gottes und Aufnahm des Reichs verwendet werden sollen.

Was hingegen die von der aufgehobenen Gesellschaft pignoratitie besessene Güter anbelangt, da verstehet sich von selbst, dass davon zu dem Fond der aufgehobenen Gesellschaft lediglich die Investitions Summa, und der Werth der allenfälligen Meliorationen gehöret.

Uebrigens sind die von denen Jesuiten in denen Städten ausser dem Umfang der Collegien und Residenzen besessenen bürgerliche Gründe durch eine Licitation zu verkaufen, der Contribution nach dem bestehenden System zu unterziehen, und Mir die Verzeichnuss derleÿ Gründen, und des daraus zu lösenden Geldes herauf zu geben, nebst den Betrag sowohl der übrigen baaren Geldern, als auch deren zu diesen Fond beÿ erstbesagten Bonis pignoratitiis auszuzahlen kommenden Inscriptiions und Meliorations Summen, damit auf solche Weise der ganze Betrag des Hung. und Croatischen Fonds nach vorstehender Eintheilung unter einem eingesehen werden möge.

Welch unsere sogestaltig abgefasst allerhöchste Entschliessung zur gehörigen Nachachtung und treffenden Fürkehrung Euch hiemit eröffnet wird mit dem Auftrag, womit

Ihr die in der ersten Classe begriffene Güter unserer königl. Statthaltereÿ samt den betreffenden Litteralien übergeben, und die Beamten mit der Parition dahin anweisen, — die in der zweÿten und dritten Classe begriffene aber Theils den Impetranten gegen Erlaag der von uns bestätigten Schätzungs Summa übergeben, Theils aber Eürer weiteren Verwaltung \cdot/\cdot in so weit nemlich dieselbe an niemanden versicheret sind \cdot/\cdot vorbehalten; wegen den in den an privatos verliehenen Güter befindlichen Mobilien und Effecten, die ad fundum instructum gehören (als Vieh, Ansaat, und unmittelbare Würtschafts Erfordernüsse) durch einen Stuhl Richter und Geschwornen des betreffenden Comitats billig geschätzt, den Impetranten gegen Erlaag des ausfallenden Schätzungs Werths eingewantwortet, die übrige dazu nicht gehörige Mobilien und Effecten aber Licitacione mediante veräußeret, und beide Summen gleichfalls ad Fundum exjesuiticum aufgenommen werden sollen.

Was aber die Civil Grundstücke anbelanget, darüber werdet Ihr Euch mit unserer königl. Statthaltereÿ einzunehmen haben, wo die Licitacion bloss dem betreffenden Stadt Magistrat allein, oder mit Beygebung Eüeres Commissarii anzuvertrauen seÿn werde.

Zum Schluss bedeuten wir Euch, dass ihr von den Impetranten der obenstehenden Gütern a Conto der Schätzungs Summen nicht nur baares Geld, sondern auch alle Obligationen der öffentlichen Fundorum annehmen könnet und sollet.

Und wir verbleiben Euch etc.

O. L. Udv. Kanez. 2639. ex 1775.; HT. Jesuitarum, 10. ex 1775

VII.

Ürményi egy pro memoria kisérétében a királynő elé terjeszti a Ratio Educationis I. és II. részét (1776. jún. 5.).¹⁾

(A 236. laphoz.)

Euer kais. königl. Ap. Maytt geruheten mir allergnädigst aufzutragen; dass, nachdeme nach der bestehenden Präsidial-Einteilung das Referad in Studien-Sachen bey der königl. Hung. Hof-Kanzleÿ mir anvertraut worden ist, all-meine Kräfte vorzüglichst dahin verwenden solle, damit, so bald es nur möglich wäre, ein standhaftes Schul- und Studien-System für das Königreich Hungarn und dessen zugehörige Theile festgesetzt und eingeführet werde: Um allso diesem Allerhöchsten Auftrage die schuldigste Folge zu leisten, habe ich die von meinen Pflichten und Amts-Schuldigkeiten erübrigte wenige Stunden dahin verwendet, und die darüber gefasste Gedanken in der Absicht zu Papier gebracht, um sie Euer Mtät allerunterthänigst vorlegen, und wenn sie allergnädigst beangenehmet würden, auch zur Einführung des ganzen Schul- und Studien-Systems mit dem Eintritt des künftigen Schul-Jahres den Anfang machen zu können.

Das ganze Schul- und Studien-System, wie es aus der Einleitung dieses Werkes zu entnehmen seÿn wird, habe ich in vier Theile einzutheilen für gut befunden: und zwar in dem Ersten die Politischen; in dem Zweÿten die Oeconomischen; in dem Dritten die Methodischen, und endlich in dem Vierten Theile diejenigen Gegenstände abgehandelt, welche die Grundsätze der Schul-Politzeÿ enthalten.

Den ersten und zweÿten Theil dieses meines Werkes schliesse ich in der Nebenanlage mit der allerunterthänigsten Ausserung bey, — dass, wenn diese zween Theile Euer Mtät Allerhöchsten Begenehmigung würdig geachtet werden, der schon fertige Dritte, und so auch der in der Ausarbeitung noch begriffene vierte Theil ebenfalls nachfolgen sollen: doch glaubte ich ganz ohnmassgebist, dass, wenn allenfalls dieser

¹⁾ Nagy terjedelme miatt csak egyes részletek közöltetnek.

mein Entwurf in Anbetracht des ersten und zweyten Theils aus ein oder anderer Absicht, nicht für gut angesehen werden sollte, es nicht nothwendig seÿe, die letzteren zwey Theile zum Vorschein zu bringen; maassen selbe, wenn dasjenige, was in dem ersten von der Direktion des ganzen Systems und Politischen Ordnung, dann in dem zweyten Theile, von den zu diesen Institut gewidmeten Fundis, angeführet wird, nicht festgesetzt würde, eben darummen nicht bestehen könnten, weilen solche auf die Verfassung dieser ersten zwey Theilen gegründet worden . . .

Und dieses sind demnach jene Gegenstände, welche ich nebst der Ausarbeitung des Systematischen Werkes allerunterthänigst vorstellen zu müssen erachtet habe. Wenn nun solche gutgeheissen werden, wird alsobald auch der Theil von der Methode über die einzuführende Lehr-Art, dann in Kurzem auch der letzte von der Schulpolizey nachfolgen, und die angeführten nöthigen Instructionen ausgearbeitet werden; Alles dieses aber würde fruchtlos und ohne Gebrauch seÿn, wenn das schon ausgearbeitete etwa nicht sollte gut gehalten werden. Was übrigens mich betrifft, wünsche ich nichts schnlicher, als das Wohl des gesamten Publicums, und dass sowohl der Allerhöchste Dienst, als das Vaterland aus der richtigen Zusammensetzung des ganzen Studien-Systems die häufigste Früchten ziehen, und werde übrigens es mit vielen Vergnügen aufnehmen, wenn jemand was besseres und dem System der Hungarischen Erziehung mehr angemesseneres an Hand lassen wird.

Wien, den 5. Junÿ 1776.

Ürményi m. p.

Legf. elhatározás Ürményi javaslatára.

Die Ausarbeitung des Ürményi, welche Krösel, Martini und ein und anderen noch im Vertrauen communiciret, finden alle sehr wohl gross gedacht und auch wohlfeil, nur ist zu sehen, wie selbe ehestens kunte zu Stande kommen. So möchte Er Kanzler, der auch mit diesem Plan in generali verstanden, wegen der vorgeschlagenen Localitäten und Fonds den Primas, Judex Curiae, Bertold, Klobusiczky hieher kom-

men lassen, und mit selben das Weithere auszumachen, und bis 20. dieses mir die Sache vorzulegen; wolte der Kanzler Balassa und Aszalay noch darzu berufen, so lasse ich es sein gutbefinden über. Diese so heilsame Sache, die sein Kanzler Amt, nebst anderen vielen gewiss viell Ehre macht, wäre zu betreiben, damit diese wackere und einsichtige Nation auch jene Hilfs Mittel bekommt, die so viel andere seit einigen Jahren vor sich schon haben, und sie dardurch auch gegen selbe das Gleichgewicht erhalte, und Uns der Trost, dass Wir die erste Anleitung dazu gegeben, auch in unseren finsternen Gräbern tröstlich seÿn kann. m. p.

O. L. Udv. Kanez. 3873. ex 1776.

VIII.

Ürményi felterjeszti a Ratio Educationis III. és IV. részének kéziratát (1777. jún. 14.).

(A 237. laphoz.)

Allerunterthänigste Nota!

Da ich vor einem Jahre Euer Majestät das politische und oeconomische Schul- und Studien-System für die Ungarische Erbländer allerunterthänigst einzureichen die Gnade gehabt habe; Habe unter einstens erinnert, dass die noch übrige zweÿ Theile des ganzen Schul- und Studien-Systems, nämlich das Lehrgegenstände- und das eigentliche Schul- und Studien-System den Allerhöchsten Beyfal gewinnete, und in die ungarische Erbländer eingeführet würde; [und¹⁾] wurde mich weiters erkühnen, auch [die] übrige zweÿ obbenannte Theile [der gan]zen Ausarbeitung Euer Majestät [a]llerunterthänigst vorzulegen.

Nachdeme also Allerhöchst dieselbe den politischen und oeconomischen Schul- und Studienplan, nach genauer Prüfung nicht nur zu approbiren, sondern auch allermildest zu befehlen geruheten, dass solcher ehestens eingeführet

¹⁾ Az irat széle elrongyolódott. A zárójelekbe foglalt szótagok és szók az én conjecturám.

[werde], so ware man allsogleich beflie[s]en al[le] hierzu dien-same Maassreg[el zu] ergreifen, das wesentliche von d[em]-selben ohnverzagt ad effectum einzuleiten, und durch die Eintheilung deren Lehrämtern, und einige andere obschon general Vorsehungen einem vorläufigen Geschmack von denen nunmehr erst in Vorschein kommenden Theilen des ganzen Systems zu geben.

Diese Bemühungen demnach haben die beste Würckung gemacht: dann es ist vermög allen bishero eingelaufenen Berichten und Semestral Informationen notorisch, und kann von Niemanden ohne einer Unbilligkeit in Abrede gestellet werden, dass die königliche Landes-Universität, die königlichen Districtual-Academien, Haupt und andere Gymnasien mit tüchtigen und wohlgesitteten Lehrern, wider welche bishero nicht ein einzige Klag einberichtet worden ist, versehen sind; die meisten Schulen, in welche vormals zweye und zweye Classes einen Lehrer gehabt haben, nunmehr in denen königlichen Schulen, welche nämlichen von dem Studien Fond ihre Unterhaltung bekommen, eine jede Classis ihren eigenen Lehrer erhalten habe; dass durch das eifrige Benehmen deren königlichen Districtual Ober-Studien-Directoren alles in die beste Ordnung gesetzt und bestmöglichst verwaltet werde; und es ist nichts mehr zur Vollkommenheit übrig, als dass in dem Lehrgegenstände System eine gewisse Methode und Einförmigkeit etabliret, und mit denen ächten Grundsätzen eines Schul- und Studien Polizeye Systems der Zweck einer dem Staatt so nützlichen National-Erziehung erzielet werde.

Dahero habe ich die von meinen Amtsarbeiten übrige Stunden dahin verwendet, um auch die übrige versprochene zwey Theilen dergestalten auszuarbeiten, [um da]mit Euer Majestät Allerhöchsten [Wil]len ein Genügen geleistet, und das [Wohl] des Staats, welches in einer guten [Na]tional Erziehung ihre Grundlage hat, möglichst befördert werde. Da ich aber weder meinen Kräften, noch hinlänglich ihrer Erfahnriss in Schulwesen allein zumuthen könnte, ein solches Werk vollkommen auszuarbeiten, so habe mir solche tüchtige Männer beygesellet, welche vermög ihrer Wissenschaftskänn-

nissen und Erfahrung dem Werk gewachsen zu seyn erachtet habe und von deren patriotischen Eyfer mir alles versprechen könnte, welche mir dann auch allen möglichen Beystand geleistet, und mit mühesamen Ausarbeitungen das Werk zu Stande zu bringen behilflich waren.

Ich schliesse dann beede Theile allerunterthänigst beÿ, und unterwerfe Euer Majestät allerhöchsten Entschliessung, ob und wie Allerhöchst-Dieselbe dieses System in die ungarische Erbländer einführen zu lassen geruhen wollen. Nur habe ich noch folgende allerunterthänigste Erinnerungen hier beÿzufügen, und zwar:

1o ist hauptsächlich darauf zu sehen, dass dieses System lediglich die National-Bildung eines ungarischen erblichen Unterthans sowohl in Rucksicht auf die Wissenschaften, als auch auf die guten Sitten zum Endzweck habe, hiemit hat man jederzeit auf die Eigenschaften der Nation, auf die Wissenschafts-Bedürfnisse derselben, und auf die eigentliche Staats-Verfassung deren ungarischen Erbländern zurücksehen müssen, und nach Maass deren hierzu dienlichen Grundsätzen alles einzurichten gehabt.

2do scheint zwar das Werk sehr weitschichtig zu seyn, aber um einen ganzen National-Erziehungsplan zu entwerfen, und alles, was darzu gehöret, zu erschöpfen, hat es ohnmöglich kürzer ausfallen können: dann nachdem man behaupten will, dass die vorgeschlagene Veränderungen nicht von einen Erneurungs-Geist allein herrühren, sondern alles in der Natur selbst gegründet seyn, so hat man um alle préjugée zu benehmen, und mehreren Einwürfen vorzubeugen, folglich die weiteren Schreÿbereÿen zu vermeiden, nebst dem System überall auch die Ursachen beÿfügen müssen.

Wenn man also nach diesen Hauptbetrachtungen das Werk beurtheilen [will], so lässt es sich allerdings anhoffen, dass selbes mit Beÿfall aufgenommen werden dürfte.

Es erübrigt dahero nichts anderes, als dass Euer Majestät über dieses System, wenn es des allerhöchsten Beÿfalls würdig geachtet werden solle, die allergnädigste Entschliessung um so eher ertheilen wollen, als das End des dermaligen Schuljahrs beÿ nahe ist: und wenn dieser Plan für das künftige

Schull-jahr eingeführt werden sollte, solches noch vor Ende dieses Schuljahrs publicirt werden müsste, damit denen Lehrern wenigstens zwey oder dreÿ Monathen vorläufig davon Nachricht gegeben und selbe zur Vorbereitung angeeifert werden mögen.

Indessen aber, bis das ganze System in der lateinischen Sprach zum Druck befördert wird, werde mir alle Mühe geben, die sämmtliche Instruktionen, Conduit-Listen, und andere nöthige Tabellen zu entwerfen; die höchst nothwendige Bücher durch tüchtige Leuthe ausarbeiten zu lassen, wie auch den ganzen Operationsplan vorzulegen, und in solchem alle Mittel, welche zur baldigsten Ausführung des Systems zu ergreifen glaube, der Allerhöchsten Entscheidung vorzulegen.

Diese sind also meine und meiner Gehülffen Bemühungen, welche in Allerhöchsten Gnaden aufzunehmen bitte; dann wenn sie auch allenfalls ihres vorgesetzten Ziels verfehlet zu haben befunden würden, so ist es doch richtig, dass der gute Willen allein dahin gerichtet ware, um Euer Majestät Allerhöchsten Dienst zu befördern, und dem Staat einigen Nutzen zu verschaffen, hiemit die Pflichten eines getreuen Unterthans und eifrigen Bürgers nach allermöglichkeit zu erfüllen.

Wien, den 14. Junÿ 1777.

Ürményi m. p.

Ezen elöterjesztésre a Felség sajátkezü elhatározása a következő:

»Alle Sonn- und Feuertage sollen unausbleiblich der ganzen Jugend auf diesen Tage bestimmte Evangelia vorgelesen werden, oder wechselweis von ein der grösseren Jugend selber es mit respect und Aufmerksamkeit vorgelösen werden.

Vor die Humanisten eine moralische Exhortation darüber, weillen hoffe, dass sie in denen ersteren Schulen schon deren Erklärung gelehret haben.

Vor die Philosophen kunte die Liturgie dieses Sonntag explicirt, und die Ursachen, warumen die Kirche dis oder jenes Evangelium diesen Tag auch gebrauchte.

Was wegen der Christenlehr in der Pfarr angemerkt

wird, genau zu halten; finde es aber noch zu wenig, wäre also allen Geist- und weltlichen Vorstehern oder Professores genau auf zu tragen die Christen Lehr ordentlich und unausbleiblich zu besorgen.

Zu diesen Lehr Gegenstand wäre in Cathalogo eine eigene Stund unveränderlich auszusezen, oder alle Samstag nach Mittag die letzte Lehr Stund, oder alle Mittwoch und Samstag nachmittag die letzte halbe Stund, welche unveränderlich mit aller Genauigkeit und Decenz von allen solle beobachtet werden. . . Von Normal-Schullen sehe nichts.«

O. L. Udv. Kancz. 3810. ex 1777.

IX.

Az udvari kanczellár előterjesztése, melyben jelenti, hogy a RATIO Educationis újból revisio alá vétetett. Kéri a végleges jóváhagyást. (1777. aug. 2.).

(A 238. laphoz.)

Allerunterthänigste Nota!

Euer Majestät geruheten über die von dem Hofrath v. Ürményi allerunterthänigst überreichte zweye letztere Theile des für die Hungarische Erb-Länder entworfenen Studien und Schul-Systems, nemlichen über das Lehrgegenstände und Schul Polizey System einige allergnädigste Erinnerungen, welche lediglich die Christen Lehre, die Evangelien und Liturgie, wie nemlichen solche der Jugend vorzutragen wären? betreffen, an mich gelangen zu lassen; nebst deme auch die schriftliche Meinungen des Baron v. Kressl, wie auch des Hofrath v. Martini und Praclaten v. Braunau, welche selbe über das ganze Werk abgegeben haben, mitzutheilen, mit dem allergnädigsten Auftrag, dass eine über das ganze Werk schöpfende allergnädigste Resolution vorgelegt werde; und endlichen geruheten Allerdiebst-Dieselbe den besagten Hof-Rath v. Ürményi nach Schlosshof abzusenden, um alldorten das ganze System auch Sr. Königlichen Hoheit dem Locum-tenenten, dem Judex Curiae, Primas und anderen, welche der

Prinz darzu zu berufen für gut befinden wird, vorzutragen, und ihre Erinnerungen, welche selbe allenfalls haben würden, einzuholen.

Nun der Hof-Rath Ürményi ist von Schlosshof zurückgekehret und hat mir berichtet, dass in einer Commission unter Vorsitz Seiner Königlichen Hoheit des Locumtenenten, und in Anwesenheit des Primas, Judex Curiae, Grafen von Balassa und Niczky, wie auch des General Kempelen das ganze Werk deutlich abgelesen und concertiret worden seye: Selbe aber im ganzen einverstanden gewesen, und gar keine wesentliche Abänderungen zu machen für diensam befunden haben, ausser einigen wenigen Erläuterungen, welche der Hof-Rath Ürményi an seinen Orten angemerket hat, und beÿ Einrichtung des ganzen Werkes zum Druck behörig einschalten wird.

Die allergnädigste Erinnerungen aber, welche Euer Majestät in Ansehung der Christen Lehr, Evangelien und Liturgie allergnädigst gemacht haben, werden ebenfalls, in so weith solche in dem Vorschlag nicht schon erschöpft sind, genaue befolget werden.

Die Meinungen demnach des Baron Kressl, Hof-Rath v. Martini und des Praelaten v. Braunau sind hauptsächlich dahin ausgefallen, dass der vorgelegte Plan vollkommen von Euer Majestät beangenehmiget werden dürfte, und haben in deme, was die eigentliche Gegenstände des Plans betrifft, nichts wesentliches einzuwenden befunden, — dann die wenige Erinnerungen, welche selbe gemacht haben, sind theils in dem Plan erschöpft, und werden wegen der Kürze der Zeit, von ihnen nicht genugsam bemerket seÿn worden; theils aber sind es politische Betrachtungen, welche die politischen Stellen, so auf die zweckmässige Erziehung und Bildung der Jugend und auf das Beste des Staats stäts wachen müssen, ohnehin nicht ausser Acht lassen werden. Die Proben, welche die Nation in Ansehung ihrer Treue und Liebe gegen Euer Majestät in mehreren Gelegenheiten abgelegt hat, sind so einleuchtend, dass man alles Misstrauen, welches die wahre Quelle so vieler Unheilen in dem vorigen alten Zeiten ware, wirklich mit aller Billigkeit verbannen darf, und jemehr die

Jugend in denen Geschichten von Hungarn unterrichtet wird, destomehr wird selbe angeeifert, die dermalige sanfte und glückliche Regierung, welche von der vorigen Denkungsart so verschieden ist, zu preysen; Euer Majestät, als eine zar-teste Landes Mutter, welche den Grundstein zur künftigen Glückseligkeit des Königreichs durch ihre sanfte Regierung, durch einen so langwährigen Frieden, durch die Aufklärung der Nation, durch so viele nützliche Einrichtungen, milde Stiftungen und mehr andere Wohlthaten, welche Allerhöchst-Dieselbe täglich zufließen lassen, wirklich geleyet haben, aus innerster Ueberzeugung des Herzens und aus grosser Dankbarkeit zu lieben und zu schätzen. Einem wahren, und in seiner Landesverfassung wohl unterrichteten ungarischen Erblichen Unterthan kann nichts Bittereres wiederfahren, als wenn man ein gewisses Misstrauen in seiner treuen Denkungsart gegen seinen Landes Fürsten und gegen den gesammten Staat blicken lässt; dann wer hat denn mehr Ursachen seinen Lands Fürsten zu lieben und zu schätzen, als ein Ungar, welcher nach der wahren Verfassung des Landes Systems in der heiligsten Person seines Königs das Haupt des ganzen politischen Körpers anbettet, in ihm den Beschützer deren Gesetzen und die Urquelle des innerlichen Friedens und der Glückseligkeit verehret; welcher daher aus dem Geist der Verfassung selbst verpflichtet ist, die Treue gegen denselben und gegen die Krone mit Aufopferung des Lebens, und all-seinen Habschaften bey einer jeden Gelegenheit, welche solches erheischet, zu bethuern?

Uebrigens man wird jedoch bey Gelegenheit, als dieses Werk zum Druck beförderet wird, auf alle Erinnerungen in so weit, als selbe anwendbar seyn werden, den gehörigen Bedacht nehmen.

Beÿ so gestalteten Umständen also, nachdeme die oft erwähnte Ausarbeitung deren obbesagten zweÿ Theilen des ganzen Studien- und Schul-Systems durch Sr. Königlichen Hoheit dem Locumtenenten, Judex Curiae, Primas, Grafen Niczky, Balassa und General Kempelen, und durch mehr andere in der Studien Method wohl erfahrene Männer, welche der Hofrath Ürményi bey der Ausarbeitung gebraucht und

consultiret hat, beurtheilet und für gut und practicabel befunden worden ist, und ich auch meines Orts gar nichts darwieder einzuwenden finde, sondern vielmehr einer wahren National Erziehung allerdings angemessen zu seyn erachte; so wäre ich der allerunterthänigsten Meynung, dass Euer Majestät auch diese zwey letzten Theilen des ganzen Systems, so wie es mit dem ersten, vor einem Jahr mit besten Erfolg geschehen ist, allermildest zu beangenehmigen und untereinstens anzubefehlen geruhen dörfen, dass sowohl der vor einem Jahr approbirte erstere politische und oeconomische Theil, als auch diese zwey letztere allsogleich zum Druck eingerichtet, folglich einige §-phi, welche lediglich zu mehreren Legitimierung des gemachten Vorschlages weitschichtiger angeführet worden sind, oder gänzlich ausgelassen, oder verkürzet, die allseitige Erinnerungen, in soweit solche passen werden, benutzt und eingeschaltet werden; alle dreÿ Theile demnach in einem Zusammenhang gewebet, und in der Lateinischen Sprache zum Druck um so mehr beförderet werden, als es die Nothwendigkeit allerdings erheischet, dass dieses Schul- und Studien-System noch vor dem Ausgang des Schul-Jahres im ganzen Land publiciret und für das künftige Schul-Jahre unausbleiblich eingeführet werde: weswegen dann man allsogleich nach erhaltener allerhöchsten Resolution mit dem Hof-Buch-Drucker Trattnern wegen der baldigsten Abdruckung dem Contract zu schliessen, und alles was darzugehört, gehörig einzuleiten nicht unterlassen wird.

Indessen aber, bis die Abdruckung des Systems zu Stand kommen wird, wird man Euer Majestät weiters alle Mitteln, welche zur Ausführung der ganzen Schul- und Studien-Einrichtung zu ergreifen und zu veranstalten sind, allerunterthänigst vorstellen, und nach und nach auch die annoch übrige Instructionen, Tabellen etc. so in ein besonderes Band zusammen getragen werden, aus dem Plan selbst, welcher zum Stof genohmen werden muss, ausarbeiten, und Euer Majestät zur allerhöchsten Schlussfassung vorlegen. Es beruhet jedoch alles —

Wien, den 2-ten Augusti 1777. Eszterházy m. p.

A Felség sajátkezü elhatározása az augusztus 2-án kelt előterjesztésre. A Ratio Educationis végleges jóváhagyása.

»Mir gereichet zum grossen Trost, dass dieses wichtige so häckliche Werck zu Stande ist, dass so wohl in Land die einsichtigsten als hier dem Plan alles verdienende Lob leisten; man kann also nicht geschwind genug das Werck zu Stande bringen nicht allein in Latein, sondern auch in deutsch zum Druck befördern. Kanzler kann ein Trost haben, dass unter ihme solche nützliche Werk zu Stande kommen. Mir vorschlagen, was vor eine extra Gnad dem Ürményi gleich accordiren kunte.« M. p.

O. L. Ud. Kancz. 4081. ex 1777.

X.

A lőcsei kir. gymnasium legfelső osztályának vizsgálati tételei 1778-ból.¹⁾

(A 1351. s köv. lapokhoz.)

Progressus secundi semestris, quem in regio majori gymnasio Leutschoviensi sub institutione PP. ord. Minor. s. Franc. conventualium exhibuerunt nobiles, ac ingenui secundae humaniorum classis alumni.²⁾

Publice: Joannes Faschko, E Conv. Nob., Joannes Simonis, Georgius Schedl, Philippus Winckler, Stephanus Gomai, Ladislaus Mattyasovszki, Andreas Roháts, Ezechiel Tőke. E C. N.

Privatim: Andreas Kostovszki, Daniel Patzier, Ignatius Doleviczeni, Joannes Szmrekovszki, Josephus Kramartsik, Mathias Liszony, Mathias Stirczula.

Nob. ac Ingen. Juvenis, Philip. Winckler praefatus est.
A. R. S. M. DCC. LXXVIII. mense Septembri.

¹⁾ Ezen ritka nyomtatvány közlése azért érdekes, mert körülbelül megmutatja, hogy a Ratio kibocsátása után mit tartottak tantervi vég-célnek a gymnasiumokban.

²⁾ Leutschoviae. Ex typographia Podhoranszkyana. 1778.

Ex praeceptis rhetoricis.

Respondebunt 1) Ex Artis Rhetoricae Lib. I. De Rhetoricae definitione, officio, fine, materia, partibus, subsidiis. De 16. Locis Rhetoricis intrinsecis, & 6. extrinsecis. 2) Ex Lib. II. De Oratione, & ejus partibus. De statu, & judicatione. De Argumentatione, & ejus 8 Speciebus. 3) Ex Lib. III. De 22. Figuris verborum, & 25. Sententiarum. De numero Oratorio, ac tribus dicendi generibus.

Ex chrestomathia.

I. Explanata est M. T. C. Oratio, pro sext. Rosc. Amerino, vsque ad §. 82um Item: ejusdem Oratio, pro L. Muracna, vsque ad §. 54^{tum} & vtriusque Peroratio. In quibus praemittent Argumentum, & Synopsim: dein exponent cujuslibet §. sensum, Periodos, Tropos, Figuras, &c.

II. Praelectae sunt M. T. C. Epistolae ad Familiares: & quidem: Lib. II. Ep. 4. & 7. Lib. IX. Ep. 20. & 23. Lib. XI. Ep. 16. Lib. XV. Ep. 1. & 8. Lib. XVI. Ep. 5. 16. & 25.

III. E memoria recitabunt, ac dein exponent 1) Q. Horatii Flacci Odam 22. & 26. 2) Loca selecta è D. I. Juvenalis Satyra VIII. *De vera, et falsa Nobilitate*; & Satyra X. *De variis Hominum votis*. 3) Ex M. A. Plauti Captiveis. Act. II. Sc. I. & II. De consolatione, & benevolo responso.

Ex jure naturae, et consuetud. regni.

I. Quid Jus, & lex Naturae? Cur lex homini necessaria? Quid officium naturae? Quotuplex? Quae officia hominis erga Deum? In quo situs cultus Dei internus? In quo externus? Cur Deus amandus? Cur in eo sperandum? Cur ejus voluntati adquiescendum? Quod Officium ad preces?

II. Quae Officia hominis erga se ipsum intuitu animi? Corporis? Status externi? Quae erga alios? Qua ratione laeditur alterius corpus? Fama? Bona fortunae? Quid beneficentia? Quae ejus regulae? Quae officia hominis in sermone? Cur inducta rerum proprietates? Ex ea quae nata officia erga alios? Quid occupatio? Quid accessio? Quotuplex? Quae hujus regulae?

III. Quid pactum? Quotuplex? Quibus modis vestitur? Quid Contractus? Quotuplex? Quae ejus substantialia? Naturalia? Solennia? Quibus licet inire pacta, & contractus? Quibus de rebus? Quid transactio? Quae ejus materia? Effectus? Subjectum? Quid debitum? Quid liquidum? Quid mutuum? Quid res *fungibilis*? Quale & quando exigendum interesse? Quis Vsurarius? Literae Chartabiancales quales legitimae? Quid Intabulatio? Quis ejus effectus? Quid Commodatum? Precarium? Depositum? Cambium? Permutatio? Emtio, & venditio? Locatio, & conductio? Pignus? Hypotheca? Fidejussio? Quid successio? Quotuplex? Quid Societas negotiatoria? Herilis? Civilis? Quae denique Officia Imperantis, ac Civium?

Ex historia ecclesiastica.

I. A quibus eligitur Roman. Pontifex? An continua eorum successio certa? An scitu utilis? An per Antipapas non interrupta? Num intrusi quoque, & improbi Pontif. veri erant Christi Vicarii? An per eos detrimentum aliquod allatum Ecclesiae? Quo pacto Ecclesia Catholica tot inter procellas in hanc usque horam perdurare potuit? Num in ea fidei doctrina aliquando immutata, vel morum disciplina? Quid porro de ejus propagatione sentiendum?

II. Quis dicendus Haereticus? Unde tot Haereses ortae? Quare cogi solent Conc. Oecumenica? A quo? Cur in dogmatis Fidei infallibilia? Cur tot Ceremoniae in Ecclesia? Cur institutae Familiae Religiosae? Cur adeo diversae? Quid denique de Sanctis, & miraculis Ecclesiae memorandum?

E postremis VIII. saeculis.

I. Quid de S. Greg. VII. & Henrico IV. Imp. memoriae proditum? Quid de Bonifacio VIII. & Philippo IV. Galliae Rege? Quid de Clemente V. ejusque successoribus, annis amplius 70 Avenione residentibus: item Clem. VII. & Bened. XIII. utroque Pseudopapa? Quid de Eugenio IV.?

II. Quales Haeretici 1) Berengarius? Michael Cerularius? 2) Petrus de Brui? Waldenses? Albigenses? &c Quid actum in X. Conc. Oecumenicis per VIII. postrema Secula celebratis?

III. Quando mitigata *Xerophagia*? Quando, & quibus annis circumscriptum Jubilaeum? Cur, & quomodo emendatum Calendarium anno: 1582. per Greg. XIII.? Quod fuit initium Ord. Melitensium? Quod Ord. Teutonici? Quando instituti Ord. 1) S. Brunonis? S. Roberti? 2) S. Norberti? 3) S. Joan. de Matha? S. Franc. Assisiatis? S. Dominici? S. Pauli? 4) S. Joan. de Deo? 5) S. Josephi Calasantii? Quae miracula celebriora?

Ex geographia.

I. Quae mundi partes? Quis Aevropae situs? Termini? Species? Fluvii? Montes? Quae X partes majores? Quae VIII minores? Quis Germaniae situs? Termini? Fluvii? Circuli? Electores Sacri, & profani? Quae Regiones Domui Austriacae subjectae? Quis Hungariae situs? Divisio? Fluvii majores?

II. Quis Asiae situs? Praerogativae? Divisio? Monarchae? Quae Provinciae in Turcia Asiatica cis, quae trans Euphratem? Quid de Pentapoli, ac Mari mortuo memorandum? Quae reliquae IV. Asiae majoris partes? Quae Insulae celebriores in Oceano Indico?

III. Quis Africae situs, & figura? Quae flumina? Magnitudo? Qui Monarchae? Quae VI. Regiones Africae superioris? Quae VI. inferioris? Quid de his summatis? Quae celebriores Africae Insulae?

IV. Quis Americae situs? Fluvii? Religio? Divisio? Quae III. Regiones Americae Borealis? Quae VI. Australis? Quae Insulae? Quae Regiones minus cognitae ad Polum Arcticum? Quae ad Polum Antarcticum?

Problemata.

- I. Mappam pro cujusvis loci situ rite collocare.
- II. Circulos omnes in Planisphaerio exhibere.
- III. Loci in Mappa dati invenire latitudinem, atque longitudinem.
- IV. Duorum locorum distantiam in Mappa invenire.
- V. Invenire locum in Mappa, cujus latitudo, atque longitudo jam cognita est.

Ex historia naturali animalium.

I. Quae Naturae regna? Quae Divisiones Animalium? Quae Equi natura, & proprietates? Qui dignoscenda aetas equi ex dentibus? Quis bonus equus censendus? Quomodo describit eum Virg. Lib. 3. Georg.? Qui equi *Punicei? Badii, & Spadicei? Grisei? Gilvi? Glauci? Liardi? Saggenati? Trabeati? Etc.* Qui ex his meliores? Qui *Hyppotami*? Quomodo equi curandi, & conservandi? Qui ad equos necessarii adparatus?

II. Quae natura, & proprietates: Species: Victus ratio: Partus: Aetas: Morbi: Proverbia: Asini? Muli? Cameli? Bovis? Bubali? Ovis? Caprae? Suis? Quod animal ex his non fuit in Arca Noe? Quid porro memoratu dignum de Canibus? Anseribus? Anatibus? Struthiocamelis?

III. Quae Hominis dignitas, & excellentia? Quae in eo elementa, & temperamenta? Qui Melancholici? Phlegmatici? Cholericus? Sangvinei? Quae hominis partes generales? Quot in eo ossa? Dentes? Costae? Quid ratione cibi observandum? Quis denique hominis finis?

Ex mythologia.

I. Quis Aesculapius? Quae ejus effigies? Quae egregii medici dotes in eo exhibitae? Qui Dii Penates? Lares? Genii? Manes? Lemures? Quis Neptunus? Tritones? Harpyae? Aeolus? Quatuor Venti cardinales? Sirenes? Scylla? Charybdis? Pluto? Mors? Parcae? Charon? Inferorum Judices? Furiae?

II. Quis Perseus? Quae ejus gesta? Quis Hercules? Qui ejus labores XII.? Quomodo per Herculem Sanson adumbratur? Quae gesta Thesei? Quid de ejus Filio Hyppolito? Quis Castor, & Pollux? Quid vellus aureum? Quomodo a Jasone, & Argonautis ablatum? Quae gesta Orphei? Oedipi? Tantalus, & Pelopis? Atrei, & Thyestis? Paridis? Agamemnonis? Achillis? Ulyssis? Aeneae?

III. Quae origo apud Ethnicos statuas Diis consecrandi? Quale id Sacrilegium? Quomodo ostendit Elias Achabo inanitatem Idoli Baal? Quomodo item Daniel Regi Babylon. Idoli

Bel? Quae praecipua Antiquorum Tempia? Quae VII. Mundi miracula? Quis ritus in Sacrificiis Ethnicorum? Quales eorum Sacrificuli 1) Corybantes? 2) Vestales? 3) Flamines? 4) Augures? 5) Aruspices? 6) Luperi? 7) Salii? 8) Feciales? 9) Epulones? Quo ritu Romanorum Imperatores Deorum in numerum relati? Quid Ludi Olympici? Megalenses? Cereales? Seculares?

Ex geometria.

I. Quid Geometria practica? Quotuplex? Quid linea? Superficies? Corpus? Qui haec generantur? Quid linea perpendicularis? Parallela? Diagonalis? Quid circulus? Peripheria? Centrum? Radius? &c.

II. Quid Angulus? Quotuplex? Quid Triangulum? Quotuplex? Quid Astrolabium? Transportatorium? Figura? Perimetrum? Quid Parallelogrammum? Quotuplex? Quid Polygona? Quotuplicia? Quid Regularia? Irregularia? &c.

Problemata.

I. Lineam perpendicularem 1) a puncto ad rectam demittere: vel 2) in recta a puncto medio: aut 3) ab extremo erigere. II. Lineas Parallelas ducere. III. Lineam rectam 1) bifariam: vel 2) ope Parallelarum in quotcunque partes aequales dividere. IV. Centrum in circulo invenire. V. Arcum, vel Angulum in duas aequales partes dividere. VI. Angulum 1) è charta ad campum: vel 2) è campo ad chartam transferre. VII. Scalam Geometricam construere. VIII. Mensurare distantiam duorum locorum, quorum 1) uterque; vel 2) alteruter: aut 3) neuter accedi potest. IX. Mensurare altitudinem accessam 1) ope solius umbrae: vel 2) ope umbrae, & baculi. X. Describere 1) Quadratum: 2) Rectangulum: 3) Rhombum: 4) Rhomboidem: 5) Regulare Pentagonum, & 6) Hexagonum.

Pro coronide. Specimen dabunt progressus in lingua Germanica, & Hungarica. Exhibebunt Characteres: Exercitia item Extemporalia; Hebdomadaria; & Menstrua nitidius descripta.

E. H. O. A. M. D. G.

XI.

Kollár Ádám bizalmas előterjesztése a királynőhöz a magyarországi protestánsok jogi helyzete tárgyában (1774.).

(A 380. laphoz.)

Allergnädigste Kaiserin, Apostolische Königin,
Erblandes-Fürstin und Frau!

Auf Euer kays. königl. Apostolischen Majestät allergnädigsten mündlichen Befehl habe ich die von den ungarischen Reformirten allerunterthänigst eingereichte weitläufige Bittschrift nicht nur mehrmahlen durchgelesen, sondern auch mit den in derselben angeführten Gesetzen und Landesverträgen sorgfältig verglichen, und ich finde mich nunmehr im Stande Euer kais. königl. Apostolischen Majestät davon einen vollständigen Bericht samt meiner allermildest-unmaassgebigen Meynung allergehorsamst vorzulegen.

Die Supplicanten theilen ihre Bittschrift in zwey Theile; in dem ersten bemühen sie sich zu erweisen, dass die im Jahre 1606 hier in Wien und im Jahre 1645 zu Linz in Oesterreich, in Betref der Religionsfreyheiten, zwischen den katholischen und akatholischen geschlossene, und von den Kaisern Rudolf, Mathias und Ferdinand dem dritten bestätigte Religionsverträge niemals könnten durch spätere und wie sie es sagen, einseitige Landesgesetze, oder andere Verordnungen aufgehoben werden: folglich, dass alles dasjenige, was in späteren, und auch in unseren Zeiten wider die jetzt erwähnte Religionsverträge geschehen ist und geschieht, grade wider die ihnen feuerlich eingeräumte Gewissensfreyheiten läufe.

In dem zweyten Theile der Bittschrift führen die Supplicanten 18 Hauptgravamina in der Absicht an, damit Eure kais. königl. Apostolische Majestät allermildest einzusehen geruhen möchten, auf was für eine Art und Weise eine Helfte der getreuen Unterthanen des Königreichs Ungarn vor der zweyten Helfte behandelt, und das allgemeine Beste durch

dergleichen Verfolgungen, und bittere Uneinigkeiten gehemet werde.

In dieser nun so wichtigen Anlegenheit, was hauptsächlich und am allerersten erörtert werden will, scheint jene Frage zu seyn: ob die Akatholischen des Königreichs Ungarn, sowohl Augsburgischer, als Helvetischer Konfession, die ihnen ihm Jahre 1606 und 1645 eingeräumte Religions- und Gewissensfreyheiten mit Fug und Recht reclamiren können?

Unsere Katholischen beantworten diese Frage gemeinlich mit Nein, und gründen ihre Meynung in dem im Jahre 1606 mit den Akatholischen hier in Wien geschlossenen Religionsvertrage oder so genannten Pacificatione Viennensi, in welchem zwar das freye Religionsexercitium den Akatholischen zugesprochen, jedoch auch zugleich mit der ausdrücklichen Bedingung, nämlich, damit dadurch der römisch-katholischen Religion kein praejudiz geschehen soll, eingeschränket worden. Diese Bedingung aber, sagen weiter unsere Katholischen, seye niemals von den Akatholischen beobachtet worden; die nicht nur höchstschädliche und meistens von dem Erbfeinde unterstützte einheimische Kriege angezettelt, sondern auch dadurch jederzeit und zwar mit dem grössten Nachtheil der römisch-katholischen Religion, die ihrige auszubreiten gesucht hätten.

Und diese ist, der Meynung unserer Katholischen nach, jene wahre und gesetzmessige Ursach, warum man in späteren Zeiten mit so vielen neuen Gesetzen und kais. königl. Verordnungen der dominanten römisch-katholischen Religion zur Hülfe kommen musste: warum im Jahre 1681 durch den 25. und 26. Artikul, und im Jahre 1687 durch den 21. der Akatholischen ihre Religionsfreyheiten, der von ihnen eingelegten Protestation ungeachtet, eingeschränket, und im Jahre 1691 von dem Kaiser Leopold die beyden Religionsverträge durch eine pragmatische Erklärung erörtert worden wären; warum Kaiser Karl der sechste höchstseeligen Gedächtniss im Jahre 1712 in seinem Krönungsjuramente der beyden Religionsverträgen, wie es bis auf dieselbe Zeit gewöhnlich war, keine Meldung mehr thun wollte; warum eben derselbe

im Jahre 1715 durch den 30. Artikel sogar auch die Zuflucht nomine communi zu dem Throne untersagte, und im Jahre 1731 das heutige akatholische Religions-System festsetzte; und warum endlich Eure Kaiserliche Königliche Apostolische Majestät im Jahre 1742 das jezt erwähnte System zu begenehmigen und zu bestättigen geruhet haben.

Mir scheinen aber beyde Theile /. damit ich auf einen Augenblick unpartheyisch rede, und schreibe /. mir scheinen, sage ich, beyde Theile die ganze Sache weit anders, als wie sie in der That eigentlich ist, zu nehmen; denn, wenn die beyden Pacificationes vollkommen aufgehoben sind, woher haben denn die ungarische Akatholische das Recht, kraft welches dieselben nicht nur alle öfentliche Aemter und Bedienstungen des Königreichs, sondern sogar das Palatinat bekleiden können, und sonst durch nichts anderes als durch die Wahl und das Legale Jurament zurückgehalten und gehindert werden? Dass aber die Akatholischen die oft erwähnten Religionsverträge auch nicht überhaupt und in allen ihren Puncten und Klausulen reclamiren können, ist eine ausgemachte Sache, sonst in widrigen Fall könnten dieselben ohne eine sträfliche Vermessenheit nicht denken und glauben erstens, dass die vaterländische Geschichte in Ansehen ihrer und der von ihnen verursachten Unruhen und Verfolgungen der römisch-katholischen Kirche mit lauter Lügen und Unwahrheiten angefüllet sey; und zweytens, dass alle diejenigen Landesgesetze und kaiserliche königliche Verordnungen, so in spätern Zeiten in Vorschein gekommen, und ihnen minder günstig zu seyn scheinen, nicht weniger als auf eine gerechte und billige Weise eingesetzt worden wären.

Ob diese spätere Landesgesetze aber und kaiserliche königliche Verordnungen wie chemal recht und billig, also auch jezt, in Betrachtung unserer Zeiten, und Umständen nicht minder nothwendig als nützlich und dem allgemeinen Besten der Monarchie vollkommen angemessen sind? ist eine Frage, welche ich zwar weit lieber mit einem Ehrfurchtsvollen Stillschweigen übergehen als untersuchen und beantworten wollte: allein da Eure kais. königl. Apostol. Majestät in dieser grossen Anliegenheit auch mich den allermindesten

allermildest zu vernehmen geruhen, so erkühne ich mich, und in der tiefesten Erniedrigung melde ich nur dieses: dass noch keine Staatsklugheit und Gesetzgebung auf dem Erdboden erschienen ist, die alle ihre Gesetze für beständig nöthig, nützlich und unveränderlich hätte halten können. Die vollkommene Konsistenz einer Monarchie, die gebesserten Sitten des Unterthans, die sichere oder unsichere Nachbarschaft des Staates brauchen nach und nach eine Veränderung in den Gesetzen, und zwar aus Ursach, weil alle gute Gesetze mit dem allgemeinen Grundsatzte nämlich *Salute Populi* harmoniren müssen.

Unsern Vorfahren und Vorältern im Königreich Ungarn, so roh und einfältig sie immer um das 1514. Jahr waren, als zu welcher Zeit sie unsere *Jura municipalia* zusammenschrieben, war doch dieser heilsame gesetzgeberische Grundsatz nicht unbekannt, denn sie hinterliessen ihn uns schriftlich und zwar in diesen nämlichen Wörtern: *Omnes leges, etiam in hoc regno, ad commodum reipublicae, judices referre oportet. Nam ut ex medicina nihil debet sperari, nisi quod ad corporis utilitatem spectet, quoniam eius causa instituta est; sic a legibus nihil oportet colligi, nisi quod reipublicae totius communitatis conducat; quia eius causa et ad hoc sunt conceptae. Unde lex debet esse justa, honesta, possibilis secundum naturam, et secundum consuetudinem patriae, loco, temporique conveniens, necessaria et utilis etc. Prol. tit. 6.*

Wenn man aber unsere neuere Gesetze in Absicht auf die Akatholische Religion betrachtet, so scheinen die meisten derselben gegenwärtig weder nöthig noch nützlich zu seyn; am wenigsten aber kann man sie mit einer medicin vergleichen; weil es weltkündig ist, dass bei allen diesen neueren Religionsgesetzen eine Helfte des Königreichs Ungarn zum grossen Schaden der Monarchie in einer, sozusagen, hemiplexie lieget; oder was das nämliche ist, dass eine Helfte der fähigsten Subjecten unthätig sind, weil ihnen der Weg zu öffentlichen Bedienstungen durch das *Legale juramentum* gesperret ist, und weil viele von ihnen entweder aus ambition oder um den in Schwung gehenden Chicanen ausweichen zu

können, das liebe und von dem Allmächtigen überschwenglich gesegnete Vaterland, der schärfsten allerhöchsten Verordnungen ungeachtet, mit einem rauhen und armen nordischen Lande vertauschen, und lieber dort leben wollen, weil die philosophische Tolleranz, aus mehr als einer politischen Ursach, dort ihren Thron aufgerichtet zu haben scheint.

Diesem überhaupt schädlichen und das Königreich Ungarn verwüstenden Uebel wäre gar nicht abzuhelpen, wenn uns unsere allein seelig machende Religion, welche die Liebe Gottes und des Nächsten für das allererste Gebott hält, nicht ein Gegenmittel vorgeschrieben hätte. Sie schreibt uns zwar keine sträfliche Gleichgültigkeit der Religionen, sondern die Liebe unsers Nebenmenschen vor, welche sogar auch auf unsere Feinde sich erstrecken muss. Es ist nicht lang, dass ein würdiger Prediger in der Hofkapelle, und zwar in allerhöchster Gegenwart Euror kays. königl. Apostolischen Maytt. über diese Liebe des Nächstens eine ungemein schöne und wohlgegründete Predig hielt. Seine gerechte Klagen über erkaltete Christen endigten sich mit diesen Worten: »Wie sehr, sagte er, hemmen wir den Lauf und die Eroberungen des wahren und reinen Glaubens, wenn wir gewisse Menschen blos deswegen mit scheelen Blicken ansehen, sie verachten, verstossen, ihrer spotten, und sie verfolgen, weil sie sich zu einem andern Gottesdienste bekennen, über andere Lehren halten, andere Gebräuche, Feste, Ceremonieen, als wir beobachten; mit einem Worte, wenn wir alles anfeinden, was nicht katholisch ist etc.«

Diese wahre und ungekünstelte Christliche Liebe nun ist die Mutter jener, noch weit über die philosophische erhobenen Christlichen Tolleranz, welche ein jeder katholischer Souverain zu einer Massregel seiner Regierung, folglich zum Nutzen seiner Staaten mit dem besten Gewissen annehmen kann. Man giebt zwar vor, dass die Verschiedenheit der Religionen mit der zur Erlangung des allgemeinen Bestens höchst nöthigen Einigkeit der Gemüther selten bestehen könne; allein einen klugen und mit dieser wahren christlichen Liebe bewafneten Regenten ist nichts unmöglich: er ordnet und bewirkt in seinem Staate eben das, was die Natur in ihren

vier Reichen täglich hervorbringt; die durch eine bewundernswürdige Mischung und Temperatur, aus den nicht nur verschiedenen, sondern auch ihrer Natur nach unter sich streitenden vier Elementen, die schönste Kunststücke ihrer Macht und Weisheit erzeuget.

Derowegen wäre ich auch der allermindest-unmaassgebigen Meynung, dass man die Akatholischen in Ungarn, eben so wie die nicht Unirten und zwar mit der nämlichen Bedingung, nämlich: *donec Nobis et Sacrae vestrae Coronae fuerint fideles* durch besondere Literas Regias in allerhöchsten Schutz aufnehmen und kraft des Juris Majestatici circa peregrinas Religiones wider alle Gewaltthätigkeiten und Chicanen der Grundherren und indiscreten Seelsorgern sonderlich und nachdrücklich schützen möchte. 2. Man könnte ihnen bis auf die Officia Districtualia et Comitatus inclusive den Weg zu den öffentlichen Bedienstungen öffnen, und dieselbe bey dem Jurament des Tripartiti auch zu dem Ziel und Ende belassen, damit die Mandata Regia in den Komitatern schleuniger und genauer hinführo befolget werden sollen. 3). Es scheint sehr nöthig zu seyn, dass auch die Akatholischen zu der in Pressburg aufgestellten Religionscommission, wenigstens in einer Anzahl, gezogen, und die von ihnen gegenwärtig allerunterthänigst angezeigten gravamina alldort in ihrem Beyseyn untersucht und entschieden würden.

Jedoch es beruht alles an Euer kais. königl. Apostol. Majestät allerhöchsten Willen und Meynung.

Adam Franz Kollar m. p.

O. L. Udv. Kanecz. Hung. Palff. No 42. Fasc. 28.

XII.

A magyar protestánsok felségfolyamodványa a Ratio Educationis ellenében (1780.).

(A 399. s köv. lapokhoz.)

Sacratissima etc.

Quam graves et praegnantés sint rationes illae, ex quibus Scholas et Studia nostra a directione Subjectorum

Romano Catholicorum clementer praeservari et in innoxia illa, nobis necessaria legali seculorumque usu confirmata, propriae Scholarum et Studiorum nostrorum administrationis irrestricta libertate nos ultro quoque relinqui et manu teneri supplicaveramus, quam denique et in se fundatus et variis indubiis exemplis comprobatus futurorum metus sit ille, quem pro subditali nostra fiducia Sacratissimae Majestati Vestrae Anno adhuc 1777 humili de genu repraesentaveramus; ex eadem humillima nostra Instantia hicce cum profundissima submissione denuo sub A. readvoluta benigne eadem Majestas Vestra perspicere dignabitur.

Exspectavimus ab illo tempore inter anxia sane suspiria, sed insimul firmissima subditali cum fiducia benignam intuitu illorum omnium nostri consolationem tanto etiam magis, quod vel ipsum conatum nostrum de reiterandis precibus illis jam conceptum, per nuperum repentinum bellum¹⁾ intercoeptum, ex profunda erga auctas hac ratione Regias Majestatis Vestrae curas veneratione intra nos tantisper suppressere etiam debuerimus. Sed tantum abest, ut vel a tam longo etiam temporis intervallo humillimis nostris precibus ipsa necessitate expressis delatum esse advertamus; quin potius ab illo tempore et operationes Directorum Romano Catholicorum non sine inquietatione nostri procedere et noviores nobis non undequaque perspectos passus in hoc Studiorum Instituto fieri; imo jam rationem etiam educationis totiusque rei litterariae cum insinuatis ibidem ulterioribus ad nos etiam extensam, peculiari libro per omne Regnum publicato comprehensam et defixam esse ac totius rei litterariae educationisque etiam apud nos vigentis administrationem, Consilio Locumtli Regio et Directoribus Regiis Commissiones ejusdem executuris omnibus omnino Romano-Catholicis subjici atque adeo hoc modo totam quantam Scholarum et Studiorum nostrorum rationem precariam duntaxat et arbitrariam effici, cum summo et dolore et intensissimo animorum nostrorum angore tremebundi conspicere debemus.

¹⁾ A béke megkötöttett 1779. máj. 13. (Katona, Hist. Cr. tom. XX. p. 892.). Jelen felterjesztés valószínűleg az 1780. év elejére esik.

Percellunt haec, Augustissima Domina, non tamen efficere possunt, ut animum adhuc plane despondeamus et in Regia ac Materna Mattis Vestrae protectione omnem nostram et eam quidem justissimam fiduciam collocare desinamus. Videmus enim totum hoc Institutum eo duntaxat ex motivo ad nos extensum esse, quod eidem Matti Vestrae illud ad felicitatem nostram directum esse repraesentatum sit; videmus, et quidem cum intima gratitudine videmus Sacram Majestatem Vestram ipsam suam benignam circa nos providentiam ea ratione intellectam benigne velle, ne, prout solenniter declaratur, *per illam possessio eorum Jurium, quae in rebus nostrae Religionis Leges atque Regiae Concessionibus contulerunt, ullo modo turbetur*, adeo ut vel ex his sacris Sacrae Mattis declarationibus in spem nos fundatissimam assurgere oporteat: eandem Maiestatem Vestram, quam primum hoc novo Studiorum et Scholarum Systemate, hac nova Regiminis nostri interni et Scholarum Studiorumque dispositioni concivium nostrorum Rno Catholicorum subjectione totam quantam rei nostrae Religionariae compagem convellendam ac Nos pretiosissimis nostris Juribus tot publicis Pactis et Constitutionibus assertis privandos fore uberius informari benigne dignata fuerit, et ab onerosa hac subjectione novoque hoc systemate nobis etiam imponendo clementer abstracturam et in summa nos in usu proprii nostri interni Regiminis et propriae Scholarum et Studiorum nostrorum administrationis, manu etiam Regia quosvis conservaturam.

Duo sunt imprimis, Clementissima Domina, quae in genere in hoc Scholarum et Studiorum objecto quoad nos observantur: 1° quidem ipsum illud aequabile et uniforme Scholarum et Studiorum Systema, quod etiam apud nos introduci intenditur, 2° Directio illorum partim Dicasteriis Regni politicis, partim peculiaribus Directoribus omnibus omnino Rno Catholicis concredita. In his omnibus gravissimam Possessionis Jurium nobis eatenus competentium turbationem subversari, ex eis, quae ultra jam repraesentata conjunctim tamen cum illis intellecta adferemus, Sacram Matrem Vram benigne perspecturam confidimus.

Quantum enim ad prius, consistit illud, sensu quidem

libri superius attacti in eo, ut *eadem tractentur doctrinae capita, eadem servetur norma, idem administrationis tenor, eadem morum disciplina*, sed in his omnibus ut apud nos etiam aequabilis norma institui possit, obstant rationes sequentes. Nam

1° Adeo omnes scientiae et veritates cum Theologia, quam tamen Mattas Vtra intactam cupit, ut in superius attacta nostra Instantia insinuatum est, connexae sunt, ut nulla plane scientia praeter Arithmetica et Mathesim relate ad Theologiam pro indifferenti haberi possit. Ipsa certe

2° Ars cogitandi, seu Logica, Philosophia, Jus Naturae et Gentium, Historia praesertim Ecclesiastica et alia tam arctum cum Theologia nexum habent, ut Evangelici in omnium Dogmatum veritatem libere ductu Principiorum suorum inquirere asveti his adminiculis sensum ipsius etiam Sacrae Scripturae eruere, illustrare, et propugnare soleant. Agnoscere videtur mutuam hanc Scientiarum et Studiorum ad Theologiam adeoque Religionem relationem

3^{io} Ipse liber ille de educatione conscriptus, dum tam in prooemio *cultum Numinis* pro basi in hoc Instituto defigit, quam et candidatos ad Doctoratum cujusvis adeoque non tantum Theologicae facultatis in universitate deligendos *de integritate quoque Religionis* probatos esse desiderat. Hinc factum est apud nos etiam

4° Ut omnes et Scientiae et ipsa docendi ratio ita ad hunc supremum finem, cultum nempe Numinis et Religionem, coordinatae sint, ut arctam hanc harmoniam noviori quopiam Systhemate Studiorum nobis inauditis confecto et pro ratione arbitrii nefors adhuc modificando dissolvere, gravem omnino ipsius liberi Religionis nostrae exercitii turbationem importare debere ipsam Mattem Vram pro Regia sua aequanimitate agnituram confidamus. In quo

5° Scientiarum nexu ex una, discrepantia vero tam momentosa principiorum inter Rno Catholicos et Evangelicos subversantium ex altera parte; quomodo vel hoc, ut iisdem libris classicis utamur, Salvis Juribus nostris nobis imponi possit, rationem inire non possumus. Accedit his

6° Quod ipsum Scholarumstrarum tam quoad do-

centes et discentes, quam modum eorum subsistendi *Systhema* longo annorum usu ita jam coaluerit, ut sine *perturbatione* et convulsione rerum nostrarum illud in noviore hanc formam et quoad classificationem Scholarum et quoad methodum docendi et quoad ipsas scientias, et quoad disciplinam, et quoad intrinsecam politiam, et ratione modi subsistendi Scholis Rno Catholicis accomodatam, compingi non posse, quoad nos convicti simus. Profecto enim

7° Si vel ipsa Scholarum nostrarum indoles spectetur, publice constat in nonnullis Scholis nostris, quocumque illae titulo veniant, ea omnia tradi, quae juxta noviore hanc rei scholaris ideam in Academiis, Gymnasiis et Scholis Latinis doceri solent; adeo ut si omnes hae nobis sensu ejusdem *Systhematis* instituendae forent, aut contra benignas Majestatis Vestrae declarationes de nobis non turbandis interventas vel ex solo fundi defectu restringi vel aequabilitatem sufferri oporteret. Quum

8° Traduntur apud nos praeter scientias in libro illo descriptas Hermeneutica, Critica et Philologia, in quibus nos in favorem aequabilitatis restringi cum gravi Jurium nostrorum Religiosorum injuria conjunctum esset.

Nolumus equidem, Clementissima Domina, nec certe salva acquitate fraudare possumus debita sua laude praeclarum illum de ratione educationis librum autoritate etiam publica Majestatis Vestrae publicatum. Non possumus esse in authorem illius tam injurii, quin agnoscamus multa in illo praeclara observata esse, quae in usum Juventutis etiam apud nos commode impendi omnino possunt. Dabimus etiam nostra sponte operam, ut pro ratione *Systhematis* Religionis et rerum nostrarum ad nos etiam juxta benignam Majestatis Vestrae intentionem inde fructus uberrimus redundet, et hac ratione maternum illud desiderium, quo felicitati etiam nostrae se prospectum cupere declarat, obsecundemus; id tamen una ardentissimis orante precibus, ut nos ab aequabili plane hac, et studiorum et aliorum norma, velut cum indole rerum et Jurium nostrorum conciliari nequeunte, clementer dispensare dignetur.

Quantum vero posterius, nempe directionem et admini-

strationem Studiorum et Scholarum nostrarum partim et principaliter Consilio Majestatis Vestrae Locumtenentia Regio, partim Directoribus et Inspectoribus Regiis delatam attineret, intuitu hujus occurrunt considerationes sequentes:

1° Non potest satis repeti, Scholas nostras partim partem, partim fundamenta Religionis Nostrae exercitii facere, et vigore sollemnissimarum Regni constitutionum easdem nobis hac mente assertas et constabilitas esse; adeoque directionem illarum et intrinsecam administrationem ad Regimen internum Ecclesiarum Nostrarum vigore art. 1^{mi} 1608 Superioribus seu Superintendentibus, modo Religioni nostrae conformi, cum concursu Ecclesiasticorum et Saecularium exercendum delatum pertinere, tanto etiam magis

2° Quod Scholae hae propriis nostris impensis et assumerent, et nunc quoque conserventur, in quali casu et Regimen *ex ipsa rei natura* Patronis competere et Scholas hujusmodi propriis suis legibus administrari debere in toties laudato libello per Regnum publicato §. 59. in fine et 60. disertissime agnoscitur, adeo ut

3° Si vel in talismodi Scholis uni eidemque Religioni quam ipsi etiam directores Districtuales per Majestatem Vestram clementer designati profitentur addictis, Regimen et peculiaris administratio Fundatoribus et Patronis in salvo relinquitur; quomodo nobis et Religione disparibus et peculiaribus constitutionalibus Juribus quoad Scholas nostras provisus Jus proprias nostras Scholas administrandi et dirigendi et vigore constitutionum illarum et vel libro illo teste *per ipsam* naturam Sacram illam et inviolabilem Jurium humanorum matrem competens auferri possit, tale omnino est, quod concipere non possumus. Nam

4° Gavisae fuerunt ad haec usque tempora Ecclesiae nostrae utriusque Confessionis Evangelicae, legali imo naturali irrestricta suos et Superintendentes et Curatores saeculares votis communibus constituendi, et Magistros quosvis vocandi et eligendi, de ipsa denique Studiorum nostrorum et Scholarum apud nos vigentium ratione disponendi libertate, hanc tamen etiam per modernum Systema citra ullum nostrum demeritum restringi, imo re ipsa, dum eadem arbitrio Directo-

rum Regionum ac Dicasteriorum Romano Catholicorum sub-
sternitur, tolli, non sine acerbo doloris sensu experiri debemus.
Si enim

5° Consideretur concives nostros Romano-Catholicos quantumcumque alias conspicuos et de Rege ac Regno optime alias meritos, et in se principiis conservationi nostrae parum amicis imbutos esse, et eosdem (dolor silere non permittit) tam in Diaetis, quam et apud regnantes Majestates, imprimis vero venerabilem clerum continuo in nostri detrimentum operatos fuisse, et omnia quaecunque mala causa Religionis patimur, facto eorum (si pauci nefors excipiantur) nobis contigisse: quid aliud quam colliquescendum nobis esset, si directio et administratio pretiosae hujus liberi Religionis exercitii partis, dicimus Scholarum et Studiorum apud nos petractari solitorum, subjectis Romano-Catholicis ultro quoque concrederetur et nos infelices duntaxat executores illorum, quae nobis imponenda censituri essent, efficeremur. Vacillaret hac ratione tota compages Scholarum et Studiorum Nostrorum.

6to Tum ideo, quod directione e manibus nostrorum praefectorum et curatorum ecclesiasticorum et saecularium exempta et subjectis Romano-Catholicis subordinata adeoque precaria existente, disciplina etiam erga immorigeros et alias etiam contra regulas seu canones ecclesiarum nostrarum delinquentes, sive Rectores sive alios Magistros, vix ac ne vix quidem conservari posset, his ad Directores hujus modi Superiores eo lubentius recursuris, quod ipsum hunc recursum sibi pro merito imputatum iri et eosdem Directores velut alienae Religioni addictos violationem Jurisdictionis et Canonum nostrorum pro rebus non ita magni momenti habituros esse sibi polliceri possint; tum ideo, quod Rectoribus et Magistris, Theologiae plerumque candidatis, adhucdum apud nos ex numero docentium existentibus, Rectores ex iisdem eximantur et sine ulla necessitate ideae hactenus apud nos receptae confundantur, et horum quoque constitutio approbatione Regionum Directorum suspendatur; tum ideo quod ipsi hi rectores sensu moderni Systematis litterarii intellecti qua praesidium et Directorum munus obituri sensu §. 8. et 52. in ipso Scholarum domicilio seu penes scholas hujusmodi

residere juberentur, quales cum in loco, imo saepe nec in propinqua vicinia ex hominibus nostrae Religionis habere liceat, continuis nos inquietatibus vel ex defectu hujus requisiti exponi oporteat; tum denique ideo quod tota intrinseca tractatione Scholarum et Studiorum viris ut diximus Romano-Catholicis in his non optime erga Religionem nostram affecti eorundem animi circumstantiis commissa continuam in omnibus illis quae Scholas et Studia nostra illorumque conservationem contingunt vellicationes et delationes nomine relationum vestiendas non sine fundamento praemetuere debeamus, adeo ut

7º Eo ipso quo Sacratissima Majestas Vestra benigne ac una sollemnissime declarare dignata est, nos in possessione eorum Jurium quae in rebus Religionis nostrae competunt turbandos haud esse, nulla vero major turbatio concipi possit, quam amissio Jurium circa educationem liberorum per ipsum illud eminentissimum et sacrum naturae Jus nobis delatam et circa Scholas fini huic deservientes competentium ipsam Maternam hanc et Sacram Majestatis Vestrae declarationem pro certissimo benignae nostrae eatenus exauditionis pignore et securissimo contra tot anxietates asylo reputare debeamus.

Veneramur equidem maternam illam Sacratissimae Majestatis Vestrae sollicitudinem, qua eadem auctoritatem Directorum hujusmodi Superiorum Rectorum in nostri cautionem intra litterarum et disciplinae cancellos concludere desiderat, imo confidimus etiam omnes illas quae nobis contingunt aut contingere possunt injurias contra benignam Majestatis Vestrae intencionem accidere; sed praeter illa, quae jam superius deduximus, ipsa idea Studiorum horum et disciplinae ac aliorum, quae ad limites auctoritati huic figendos in priori Intimato anno adhuc 1776 publicato posita est, adeo generalis est, ut quid subjecta hujusmodi alteri quam nos profiteamur Religioni addicta pro objectis Scholarum et Studiorum? quid in re Religionis intra leges et benignas resolutiones consistere? quid rem Religionis directe non afficere et an non tacitis modis se contra nos agere posse pro suo zelo censituri? quosnam denique Rectores et Magistros imo et Inspectores pro idoneis habituri sint? adeo graves omnino et cardinales quaestiones sunt, ut intuitu omnium

horum nos semper concivibus et consubditis nostris Romano Catholicis ꝑ. quos in re Religionis et principia contraria habere et praetensiones contra nos formare superius humillime insinuatum est ꝑ. obnoxios degere et peracerbum omnino sit, et in continuo intuitu horum omnium metu et angore nos versari negare non possumus.

Quem metum nostrum vanum et infundatum non esse adeoque justam omnino et sonticam nos rationem habere, cur a directione et administratione Subjectorum Romano Catholicorum licet circumscripta clementer praeservari tam intense supplicemus, praeter manifesta illa exempla, quae in humillime nunc etiam advoluta Instantia allata sunt, vel ea, quae occasione primi quoad novioris hujus studiorum Systhematis introductionem tentaminis jam contigerunt, satis evidenter ostendunt. Nam licet in Intimato illo de dato 6-ae Junij 1777. quoad Scholas Triviales emanato, quo mediante Sacratissima Majestas Vestra Ludi magistros ad Scholas Capitales Districtuales fine addiscendae Methodi normalis mittendos esse praecipit, nostri ne mentio quidem ulla sit, nec liberos nostros ad Scholas Romano Catholicas, tanto magis Ludi Magistros mittendi necessitas alicubi imposita, sed tantum facultas concessa sit; nec supponi possit Majestatem Vestram nos ad operationes in antecessum nobis in omni sua parte et nexu haud cognitatas in tam gravi negotio adstringendos habere velle, nec aut judicium de idoneitate nostrorum Ludi magistrorum concivibus nostris Romano Catholicis Majestatem Vestram deferre, aut notitia linguae Germanicae ꝑ. cujus cognitioni procurandae nos etiam alias studemus ꝑ. pro indispensabili Ludi magistrorum qualitate adhucdum haud publicata Ludi Magistros nostros licet alias optime de nobis meritos ex solius illius linguae defectu amovendos et in locum illorum alios linguam quidem Germanicam callentes, sed forte tales, in quibus fiducia nostra conquiescere haud posset, Ecclesiis nostris in praejudicium liberae vocationis et electionis iisdem competentis imponendos habere velle, firmiter credere debeamus; licet inquam haec omnia obstant, quo minus idem Intimatum ad nos extensum esse supponamus, nihilominus tamen quasi Jus et usus

Scholarum nostrarum vani tantum tituli essent, non edoctis prius illis, quibus ex delato sibi per confratres suos munere Directio Scholarum nostrarum incumbit, nec rei de qua agitur merito pro gravitate illius explanato adeoque nobis in antecessum eatenus inauditis quam arbitrarie per concives nostros Romano-Catholicos sub comminatione etiam paenarum dispositio haec ad nostros etiam Ludi magistros extendi tentata sit, currentales in comitatu Bihariensi publicatae et hic in paribus sub B. humillime annexae dubitare non permittunt. Quid quod? eo etiam jam usque occasione vel ipsarum visitationum per Directores R. Catholicos susceptarum processum esse summa cum animorum nostrorum consternatione non infundate intelligamus, ut illud etiam jam alicubi declaratum exstiterit: Scholas nostras *jā nostras non esse*.

Gravia sunt haec; Clementissima Domina! et non vano quodam ac panico duntaxat terrore nos agi, satis ex his apparet; cum ludi magistros nostros nunc etiam generalibus Superiorum Directorum Regionum hujusmodi dispositionibus urgeri et inquietari passim conspicere debeamus; sed longe gravius est et intima certe penetrat illud, quod hujus Systematis litterarii et directionis Subjectorum Romano-Catholicorum jam plane eousque processum sit, ut non tantum ad erectionem Scholarum nationalium ipsi quoque Evangelici contribuere compellantur, sed etiam iidem a Scholis alterutrius eorundem Confessionis arceantur et ut ad Scholas nationales Romano-Catholicas proles suas mittere teneantur, dispositive invientur. Quae omnia ita se habere utinam Intimata Consilii Majestatis Vestrae Locumtenentialis Regii sub C. et D. humillime advoluta ad summam omnium nostrum consternationem non satis ostenderent!

Fieri nequit, Augustissima Domina! ut in tanto doloris sensu silere possimus. Jam haec enim etiam in ipso duntaxat exordio systematis hujus litterarii disposita et in se tanta sunt, ut pro illorum relaxatione non supplicare non possimus, et tam tristem futurorum imaginem nobis objiciunt, ut jam in antecessum dirissimis nos angoribus corripi diffiteri non possumus.

Quantum enim ad prius, concursum nempe etiam Evan-

gelicorum ad Scholas nationales desideratum, et jam in quibusdam locis ut Tokajini Tarczalini in Comitatu Zempliniensi et alibi variis viis procuratum attineret, quomodocumque negotium hoc consideretur, non potest negari

1° Scholas has et Magistris Catholicis provisas et inspectioni Curionis Catholici subjectas adeoque Catholicas esse. Adeo ut

2° Evangelicis Augustanae et Helv. Confessionis addictis diversam Religionem profitentibus quomodo ad erectionem Scholarum diversae Religionis iidem adstringi possint, rationem inire non possumus; tanto magis

3° Quod vel ultra naturalem hanc, ut nos quidem arbitramur, aequitatem, vel commune aerarium illud, ad quod Evangelici contribuunt, a Solutionibus Parocho Catholico adeoque in favorem Religionis illius praestandis vel sensu benignae explanationis Leopoldinae, disertissime exemptum habeatur, adeoque tanto minus ad solutiones individuales in favorem diversae Religionis praestandas ex mente Divi illius Imperatoris compelli possint, cum

4° Sicut Templum, Oratoria, Parochos, Ministros, ita et Scholas in Sphaeram Religionis influere negari non possit, et omnia haec per universas Regni constitutiones tamquam ad publicum Religionis exercitium pertinentia conjunctim semper tractata sunt, sed et

5° Ut infelicibus Evangelicis illis qui libero Religionis suae exercitio quacumque ratione privati sunt, praeter acerbam privationis hujus sensum, praeter duplicatam stolam, et Parocho Catholico et suo, cujus opera utitur, ministro praestandam, praeter item dispendiosam in alio loco exercitii suae Religionis continuandi rationem, praeter denique praestationes ipsis qua Incolis Regni incumbentes, novum etiam hoc onus contributionis, ad erectionem Scholarum diversae Religionis superaddatur, nimis omnino durum esse videtur, tanto magis quod

6° Scholas hujusmodi Catholicas [frequentare] sensu benignae Majestatis Vestrae declarationis pro Evangelicis non obligatio, sed duntaxat facultas sit, ex qua necessariam solvendi obligationem induci, et novam quampiam contributio-

nis speciem Evangelicis hac ratione imponi onerosum valde esset, cum

7º Qui Scholis illis uti soluerint atque adeo *pro quibus* sensu ejusdem Intimati sub C. *Scholae eadem deserviturae sunt*, sine dubio debitas obventiones denegaturi haud sint.

Quantum vero posterius, prohibitionem nempe illam, qua Incolae Possessionis Czegléd Comitatus Pestiensis ingremiatae Augustanae Confessionis addicti ex ratione carentiae suae Confessionis exercitii adeoque Parocho Catholico subiectionis a frequentandis Scholis Helv. Confessionis addictorum arcentur, et ut proles suas ad Scholas nationales mittere plane *teneantur*, intimatum attineret: adeo haec cum evidentissima Jurium nostrorum tam naturalium quam et constitutionalium jactura conjuncta sunt, ut gravissimam nobis hac ratione citra alias Sacratissimae Majestatis Vestrae intentiones injuriam inferri ipsammet eandem Majestatem ex rationibus sequentibus clementer agnituram confidamus. Fixum enim stat, et sensu benignae Majestatis Vestrae declarationis, occasione novi hujus Systhematis Litterarii publicatae, stare etiam debet principium illud, noviori hoc systemate et directione non convulsionem, non restrictionem Jurium nostrorum in re Religionis nobis competentium intendi, sed felicitatem etiam nostram, pro scopo operationum harum benigne positam esse. Quibus dispositionibus in hac sphaera pro subditali candore nostro assumptis certum est

1º Quemadmodum libertatem conscientiae et profitendae Religionis cuilibet homini per ipsam naturam inhaerere; ita et Jus educationis liberorum ipso eodem inviolabili naturae Jure Parentibus competere ac negotio hoc ante omnia facta humana considerato, libertatem hanc Parentum citra grave eorum praedjudicium mediis compulsivis nec restringi, tanto minus eripi posse certum est.

2º Constitutionibus etiam publicis libertatem hanc conscientiae et amplectendae ac profitendae exercendaeque Religionis, adeo claris verbis et cum tanta aeque inviolabili solennitate constabilitam esse, ut quomodo nobis, quibus et amplecti Religionem illam de qua convinceremur licet liberos nostros ad Scholas receptae alterius confessionis mit-

tere vetitum esse possit, capere nullatenus queamus. tanto magis

3° Quod sensu harum earundem constitutionum duae hae Confessiones, Augustana nempe et Helvetica, unam eandemque Religionem Evangelicam constituent, prout praeter innumera alia vel ipse articulus 11us 1647, ubi Status Regni in Catholicos duntaxat et Evangelicos dispescuntur, ad oculum demonstraret; adeo ut

4° Unitate hac Evangelicorum constitutionali nunc etiam quoad ea quae minus favorabilia sunt sub noviori et Legibus ignoto A catholicorum titulo observata; ut solitae ideae rerum in iis tantum quae nobis favorabilia sunt immutentur, ipsa ratio Instantiae semper uniformis et semper sibi in eo constantis obstare videtur, cum eo alias

5° Nihil clarius sit, quam id quod duae hae amicae confessiones, licet in quibusdam non ita momentosis, discrepent, in fundamentalibus tamen ita fraterne conspirent, ut vinculum illud unionis et fraternae charitatis, quo duae hae confessiones colligantur, invitis illis dissolvere et dissidium quasi illis imponere praeter solitum rerum ordinem esset. Nam

6° Licet, quoad emolumenta temporalia, sive stolares proventus, ministris Religionum pendi consvetos, homines confessioni exercitium suum Religionis in ipso loco non habenti addicti, per benignas Resolutiones Regias Annum 1687. subsequentes Parocho Catholico hucdum obnoxii degere debeant; in rebus tamen Religionis, ad quam sine dubio educatio Prolium referri debet, eosdem Evangelicos contraparti suae subesse debere velut nec salvo ipso privato exercitio consistere potest; ita nullum Cleri ejusdem velut nec ad Prolium nostrarum conscientias ullum Jus formare queuntis praejudicium in eo quod pro fovenda mutua etiam inter nos harmonia et ipsa commoditate et Securitate nostra exposcente proles nostras in Scholis alterius amicae Confessionis erudiri faciamus subversari ipsammet Majestatem Vestram clementer agnituram confidimus. Cum

7° Usu hoc proles nostras ad Scholas alterius Confessionis reciproce pro lubitu et pro Jure parentelae per naturam competente mittendi a primordio observato et ad haec usque

tempora publice et imperturbate per universam Europam exercito, ut plane novum hoc Systhema litterarium, quod ex Benigna Majestatis Vestrae intentione uberior felicitatis nostrae fons esse deberet, et quod Majestas vestra intacta re nostrae Religionis intellectum vult, in fontem novioris nostrae inquietationis et convellendi innoxii hujus tam in natura, quam publicis constitutionibus fundati usus, convertatur, eandem Majestatem Vestram admissuram omnino non esse credere debeamus. Ut vero proles nostras in Scholâs nationales Catholicas mittendas plane etiam compellamus, praeter superius deducta obstat

8° Ipsa disertissima et Sacrae Majestatis Vestrae tam in Intimato catenus emanato, quam in ipso illo libro de ratione educationis conscripto deposita declaratio, qua eadem Evangelicis libertatem duntaxat ad Scholas Catholicas proles suas mittendi largiri, non vero plane necessitatem et obligationem eatenus imponere dignatur; adeo, ut quod sensu benignae Majestatis Vestrae declarationis prius tantum merae libertatis esse debebat, nunc plane in obligationem convertatur, tale omnino est, quod et in se inexpectatum est, et non infundatum graviorum suis principiis pedetentim superstruendorum metum insinuat. Si enim

9° Hoc pro beneficio reputari debet, illud nobis invitis imponi non debere Ipsa Majestas Vestra clementer agnoscere dignabitur. Ut vero Jurium nostrorum sine ullo demerito nostro jacturam patiamur et ductis e longinquo per venerabilem clerum consiliis citra benigne declaratam Majestatis Vestrae intentionem implicemur, id quidem Sacratissimam Majestatem Vestram pro sua aequanimitate Suprema et Regia ac Materna erga fidos sibi subditos Evangelicos utriusque Confessionis protectione nunquam admissuram esse, firmissima subditali cum fiducia nobis pollicemur, tanto magis

10° Quod eo ipso, quo Evangelici ad Scholas Catholicas inviti compellerentur, Ipsammet Majestatem Vestram scopo illo quo universam gentem adhuc uberius excultam cupit, excidere non vane praemetui possit, cum hac ratione facile evenire posset eosdem ipsa hac compulsione consternatos potius ab omni suorum eruditione abstracturos, quam ut proles suas

ex necessitate per Venerabilem clerum procurata ad Scholas Catholicas mittendo, eos de illis semper trepidare oporteat.

Adeo, ut ex omnibus praemissis Sacratissima Majestas Vestra intelligere dignatur, vel minima potestas circa illa, quae Religionis nostrae exercitium quovis modo *vel leviter* attingunt, hominibus diversae quam nos profitemur Religioni addictis concredita, facta eorum, qui rem Religionis nostrae labefactari amant, contra benignam alias Majestatis Vestrae intentionem in nostri inquietationem et ultimam non etiam ruinam desinere consuevit.

Magno nobis in tam trepidis rerum nostrarum circumstantiis emolumento et praesidio est, quod eadem Majestas Vestra, prout jam publice coram tota Europa testari dignata est, omnem in rebus religionem et fidem tangentibus coactionem abesse, et nonnisi docendi suavitatem ac bona exempla impendi debere pro sua Regia mansuetudine desiderat; magno nobis emolumento est, quod agamus apud Principem veritatis et Justitiae longe studiosissimam, quae pro altissima sua qua supereminet aequitate nihil tantopere ad supremam summae potestatis inspectionem pertinere benigne arbitratur, quam ut vel infimum quemque fidelium suorum subditorum in legitimis suis Juribus conservet, et contra quasvis concivium suorum inquietationes et injurias clementer ac una efficaciter protegat; magno denique nobis et emolumento et solatio est, quod anxias nostras preces ad sacros Clementissimae Principis et tenerrimae illius matris pedes deponamus, quae quemadmodum afflictis tenere compatitur, ita eosdem consolari, lapsos erigere, implicatos evolvere, et infelices beare non Regiam tantum, sed plane Divinam voluptatem ducit.

Cum proinde internam Scholarum et Studiorum nostrorum directionem et administrationem ratione hactenus ab immemoriali tempore juxta praevia observata et partem liberi Religionis nostrae exercitii constituere, et ad ipsum Systema et Regimen Ecclesiarum Religioni nostrae totiusque Confessionis tam solennibus Regni constitutionibus receptae addictarum atque adeo ad Constitutionalia nostra Jura pertinere Sacratissimam Majestatem Vestram ex omnibus illis, quae partim in priori, partim in hac humillimis Instantiis

nostris deducta sunt, benigne perspecturam indubie nobis promittamus; ac metum etiam illum, quem alias quoque ex noviori hoc Instituto et Directione Directorum Romano Catholicorum concepimus, adeo gravem et fundatum, imo jam ad tam gravia, re etiam ipsa, processum esse, superiora ostendant, ut nisi nobis posterisque nostris deesse velimus, apud Sacratissimam Majestatem Vestram eatenus non supplicare non possimus; reiteramus denuo demississimas nostras preces in priori nostra Instantia jam ad Sacros Majestatis Vestrae pedes deposita uberius contentas, ac ut tam a directione et administratione Directorum Romano Catholicorum, iisdemque quoquo modo fienda subjectione quam et ab aequabili per omnia studiorum tractandorum ratione clementer praeservati, in innoxio illo rebus nostris necessario legali et saeculorum consensu consecrato coramque ipsius supremac potestatis oculis exercito, propriae Scholarum et Studiorum nostrorum directionis et administrationis Jure et usu cum ipso libero Religionis nostrae exercitio indivulse connexo, sub benigna et suprema Majestatis Vestrae protectione ultro quoque constanter conservemur, firmissima subditalium fiducia, et profundissima subjectione quam enixissime iterum iterumque supplicamus homagiali cum devotione et intemerata fidelitate emorientes.

Sacratissimae Caesareae ac Regio-Apostolicae

Majestatis Vestrae

humillimi perpetuoque fideles subditi
Curatores et Inspectores tam Ecclesiastici quam Seculares Ecclesiarum et Scholarum Evangelicarum Augustanae et Helv. Confessioni addictarum in Hungaria existentium.

(Másolat.)

Debreczeni ev. ref. főiskola könyvtára 607., II. doboz, 90.
és Sárospataki ev. ref. főisk. levélt. A) XVII. 6055/78.

Sajtóhibák és pótlások.

7. lap: A 21. sorban »évbén« helyett olv. »időben«. A 23. sorban »1762« helyett olv. »1764«.

51. lap: Meg kell jegyezni, hogy maga a Methodenbuch a katechizáláson nem az előre megállapított kérdéseket és feleleteket érti, hanem a sokratesi tanalakat, azonban Felbiger ezen helyes elvi alapöt a végrehajtásban elhagyja; pl. katekizmusa megint csak formulázott kérdések és feleletek szerint halad. V. ö. Bibl. d. kath. Paedagogik. V. köt. Freiburg, 1892. 137. lap. 1. jegyzet.

95. lap: A harmadik sorban az 1). jelzés törlendő.

118. lap: »theologia, dogmatika« helyett olv. »theologiai dogmatika«.

148. lap: A budai kir. tud. egyetem épületének képét adja még Fejér György: Historia Academiae Scientiarum, Budae, 1835. 88 l.

149. lap: A physikai és mechanikai gyűjtemény tárgyainak jegyzékét közöltem a Matematikai és Physikai Lapok 1901. évfolyamának 326—334. lapjain.

156. lap: A tanulmányi alapra vonatkozó irodalom megtoldandó Dr. Günther Antalnak »A vallás- és tanulmányi alap« című, 1898-ban készült munkálatával, a mely a kath. autonomiai tárgyalások alkalmával került ki sajtó alól (28 folio lap).

159. lap: »come corrispondene questi importanti oggetti« helyett olv.: »come corrisponde, questi importanti oggetti.« — A pápának e levele kelt július 6-án; Mária Terézia ugyanazon (1773) évi szeptember 1-én válaszol, s válaszában a pápai jegyzék jelentős kifejezéseit, a diplomáciai szokáshoz képest, szórói szóra megismétli: »Ho riconosciuto con intima compiacenza la fiducia ch' Ella ripone nella mia dichiarazione . . . Ho quindi il piacere di riconfermare alla Santità vostra questi miei sensi, e saranno corrispondenti le misure, che prenderò in segvito delle di Lei determinazioni, con dirigerne l' esecuzioni appunto *al bene della religione e dello stato, unendo e combinando, come Ella desidera nella venerata sua lettera, questi importanti oggetti.*« Lásd: Arneth, Maria Theresia, IX. köt. 97. és 566. l.; Fraknói, A magyar kir. kegyúri jog, 498—9. l.

176. lap: Alulról a 2. sorban 2). helyett olv. 3).

233. lap: »türelem alanyai« helyett olv. »türelem tárgyai«.

250. lap: Szily Kálmán utólag figyelmeztetett, hogy Makó Pálnak a Ratio Educationis szerkesztésében való részvételét Pauler Tivadar előtt már Fejér György: Hist. Acad. Scient. 111. lapján említette. Mellesleg megjegyzem azonban, hogy a mikor Fejér azt írja Makó Párról, hogy »Redactor item fuit *ultriusque* rationis educationis« s a 121. lapon Szerdahelyi Györgyön kívül Makó Pált is megteszi a második Ratio egyik szerkesztőjévé, a történeti igazság ellen vét. Makó Pál tagja volt ugyan az 1777. évi Ratio átvizsgálására kiküldött országos bizottságnak, mely üléseit 1791. augusztus 12-től 1793. február 12-ig tartotta meg, de egyéb része nem lehetett a második Ratióban, mert még ugyanazon (1793) évben meghalt. Az 1794. évtől 1806-ig terjedő időben kizárólag Szerdahelyi György szerepel szerkesztőül a hivatalos iratokban, melyeket részletesen átvizsgáltam.

333. lap (*jegyzet*): »győri kir. tud. akadémia« helyett olv. »győri tud. akadémia«.

338. lap: a 8. sorban »1776« helyett olv. »1766«.

397. lap: A folyamodvány vége így hangzik: »Quibus argumentis nostris, Augustae Majestati Vestrae Sacratissimae oraculo humillime sub-stratis, oramus Majestatem Vestram Sacratissimam, et per toties testatas illas justitiae et clementiae virtutes obtestamur, ut nos nostrasque Scholas ab omni prorsus Catholicorum Directorum inspectione praeservare et in legali duorumque et amplius saeculorum usu roborata ac in ipsa etiam aequitate nationali fundata propria Scholarum administratione nos ulterius etiam clementissime manu tenere dignetur. Cui Benignae Resolutioni praestolaturi, vitam et sanguinem offerendo, intemerata fide persistimus Majestatis Vestrae Sacratissimae humillimi perpetuoque fideles subditi Aug. et Helv. Confessioni addicti.«

468. lap: »A 1351. s köv.« helyett olv. »A 351. s köv.«.

TÁRGYMUTATÓ.¹

- Abauj vármegye 265.
 Ábécé 52. 282. 283. 284. 286. 288.
 326. 330.
 Ab Hortis Sámuel 269.
 Achenwall (történetíró) 71. 128.
 Acsay Ferencz 332.
 Adami Márton 254.
 Adelbulner, altdorfi tanár 263.
 Adelffy-féle alapítvány 310.
 Aditio (hereditatis) 264.
 Aemulatio 4. 5. 228. 229.
 Aesthetika 70. 121. 123. 124. 126.
 369.
 Agadics 323.
 Agárd (Fehér m.) 170. 180.
 Agárd (Tolna m.) 166.
 Ágostonosok 134.
 Ágtelek 170.
 Akadémiák (kath. és kir.) 72. 135.
 185. 189. 190. 191. 192. 198.
 202. 204. 207. 208. 209. 218.
 221. 245. 248. 249. 335. 336.
 342. 344. 346. 352. 353. 355.
 356. 361. 362. 367. 369. 372.
 383. 391. 409. 445.
 Akaratya 167.
 Alapy János 350.
 Albert, szász-tescheni herceg 106.
 238. 239. 308. 402. 464. 465. 466.
 Albrechtsflur 313.
 Aldringen 313. 317.
- Államjog 75. 118. 127. 263. 264.
 367. 419.
 Állatorvosi tudományok 153.
 Állattan 122. 123. 198. 259. 472.
 Allgemeine Bibliothek für das Schul-
 und Erziehungswesen in Deutsch-
 land 38.
 Allgemeine Deutsche Bibliothek 38.
 130.
 Allgemeine Schulordnung 47 kk.
 103. 104. 187. 202. 313. 314.
 Alsó-Beled 166.
 Alsó-Meczenzéff 301.
 Alsó-Mérk 166.
 Alsó-Misle 166.
 Altdorf 260 –264.
 Alumneumok 97. 382. 418.
 Alvari (Alvarez) 65. 357.
 Amade báróné 305.
 Amade-féle alapítvány 347.
 Ambrózy György 254.
 Ambrusztér Sándor 332.
 Anakreon 23.
 Anatomia 13. 27. 60. 68. 69. 123.
 Andrassy István báró 266.
 Angol kisasszonyok 147.
 Anglia 13. 220.
 Anjou Károly 220.
 Antoine Gábor 132.
 Anyanyelv 5. 11. 13. 37. 65. 195.
 196. 212. 279. 283.

¹ Ez a tárgymutató csak a II. kötetre terjed; az I. kötetnek külön tárgymutatója van.

- Apáthfalva 166.
 Apáthy István 156.
 Apfalter József 335.
 Apostasia 7.
 Aquinói szt. Tamás 78. 134.
 Arabs nyelv 206.
 --- philosophia 259.
 Arad (l. Ó-Aradot és Uj-Aradot is)
 --- gymnasium 333. 335. 338. 339.
 340. 350.
 --- kath. népiskola 300.
 Archaeologia 123.
 Archigymnasiumok 188. 190. 191.
 193. 335. 336. 339. 340. 342.
 344. 352.
 Aristophanes 60.
 Aristoteles 16. 77.
 Arneth: 41. 68. 495.
 Arnusfalva (Arnóthfalva) 166.
 Articularis törvények 76. 193. 375.
 386. 387. 392. 398. 475. kk.
 Árvaházak 29. 147. 173. 176. 184.
 278. 304—311.
 Árvamegye 89. 90.
 Askesis gyakorlatai 192. 224.
 Astronomia 10. 13. 26. 27. 70.
 121. 124. 125. 148. 149. 206.
 258. 362. 364.
 Ásványtan 122. 125. 198. 344. 358.
 426. 427. 429.
 Aszalay József 97. 163. 170. 460.
 Aszód 389.
 Aufklärung 18. 22. 28. 40. 53. 61.
 67. 80. 84. 111. 113. 118. 186.
 202. 224. 285. 399.
 Ausztria 2. 39. 82. 94. 95. 97. 99.
 101. 105. 111. 119. 123. 125.
 133. 135. 137. 138. 174. 179.
 183. 185. 186. 187. 188. 194.
 207. 219. 230. 235. 242. 264.
 269. 276. 282. 312. 317. 330.
 354. 359. 423. 424. 429. 430.
 Baán 299. 304.
 Babina 266.
 Babolcsai apátság 293.
 Baccalaureatus (theologiai) 77.
 Bacsinszky András 136.
 Baden 55.
 Baja 299. 337.
 Bajay Amand 332.
 Bajtai Antal 58. 59. 186. 188. 235.
 Bajzáth József 181.
 Bakabánya 299.
 Bakó István 332.
 Bakonyvári Ildefonz 332.
 Balassa Ferencz gróf 97. 103. 143.
 163. 181. 191. 238. 272. 273.
 290. 304. 306. 307. 310. 332.
 334. 335. 341. 342. 377. 386.
 387. 390. 460. 465. 466.
 Balaton-Kajár 167.
 Ballus Pál 243.
 Balogh Sándor 406.
 Banniza János Péter 179.
 Bánó Imre 103. 388.
 Bányajog 429.
 Bányamértan 426. 427.
 Bányaműveléstan 428. 429.
 Bányászat 122. 125. 252. 265. 266.
 274. 423—430.
 Bányavárosok nemzeti iskolái 302.
 317.
 Baráthföld 166.
 Bárczay 399.
 Barics Adalbert 371.
 Barkóczy Ferencz hercegprímás 17.
 233.
 Barna Mihály 332.
 Baróti Lajos 314.
 Bártfa 89. 90. 294. 301. 338. 389.
 393.
 Basedow János 29. 37. 54. 55. 58.
 61. 81. 122. 205. 213.
 Basel 55.
 Basiliták 137.
 Bastasich Jozafát 137.
 Batsák József 170.
 Batteux (Charles) 124.
 Batthyány József gr. 170. 181. 305.
 Bavanistie 323.

- Bayle (Pierre) 15.
 Bazin: 297. 298. 377.
 — gymnasium 89. 90. 335. 337. 341.
 — nemzeti iskola 298. 303.
 Beaumont Mme 107.
 Bécs 1. 8. 40. 46. 53. 66. 71. 86. 94. 95. 96. 126. 129. 134. 137. 179. 183. 186. 194. 195. 199. 203. 234. 235. 238. 242. 244. 249. 250. 260. 261. 265. 266. 271. 272. 304. 315. 322. 335. 365. 384. 424.
 — árvaház 309.
 — egyetem 68—79. 122. 123. 127. 128. 130. 131. 134. 141. 149. 153.
 — érseki seminarium 150.
 — normalis iskola 49. 50. 97. 101. 102. 105. 122. 202. 327. 328. 329. 446.
 — Pazmaneum 137. 150.
 — reáliskola 54—56. 203.
 — savoyai akadémia 62. 429.
 — Sz. Borbáláról elnevezett gör. kath. seminarium 137. 138.
 — Theresianum 152. 250. 364. 429.
 — udv. kamarai levéltár 271. 272.
 Beese 323.
 Bécsi békekötés 193. 398. 474. 475.
 Beer Frigyes 257.
 Békefi Remig 332. 403.
 Bél Mátyás 254. 256. 257. 287. 355.
 Bélabánya 299.
 Bélakuti apátság 405.
 Belényes 300.
 Beleznay Miklós 384. 399.
 Belfenyér 300.
 Belidor (Bernard) 124.
 Bellarmin bibornok 109.
 Bellus 297.
 Béltek 300.
 Bembus (Petrus) 357.
 Benczések 93. 134. 135. 192. 291. 337. 338. 370.
 Benedek (XIV) pápa 109. 137.
 Benyák Sándor 333.
 Bénye 392.
 Beő (Bű) 167. 168. 170.
 Beocsin 418.
 Beodra 323.
 Beöthy Imre 166. 170.
 Berchthold Ferencz gróf 97. 103. 115. 163. 181. 295. 334. 387. 405. 459.
 Beregszász 89. 90.
 Berlini joachimsthal gymnasium 23.
 — nemesi akadémia 23.
 — reáliskola 28. 41. 42. 55.
 Bernáth 399.
 Bernhold, altdorti tanár 263.
 Bertoni Károly 371.
 Berzeviczy Ferencz báró 344.
 Bessenovo 418.
 Bessenyei György 384. 395. 399.
 — Mihály 387.
 Besztercebánya: ág. hitv. ev. iskola 377. 388. 389. 391.
 — archigymnasium 190. 191. 333. 335. 336. 358.
 — normalis iskola 294. 295.
 — káptalan 176.
 Besztercebányai tankerület 184. 290. 294. 295. 299. 334. 359. 387. 391.
 Betűs módszer 28. 29. 50. 51. 106. 187. 328.
 Bibics Tomján Margit 350.
 Bibliai történetek 65. 102. 207. 279. 445.
 Biedermann 55.
 Bihar Antal 265.
 Bihar vármegye 488.
 Binder Frigyes 59.
 Birkenstock 43. 45.
 Birovsky-féle alapítvány 351.
 Bitang marha (Poitanquen) 314.
 Bittse 298. 304.
 Blanc Ferencz 56. •
 Blümegen Henrik gróf 102. 325.

- Blumenthal 313.
 Boesár 418.
 Boda Miklós 428.
 Boeckh Fülöp Ágost 23.
 Boerhavius 69.
 Bogáros 313.
 Bogdány 166.
 Bogsán 317.
 Böhmer, hallei tanár 17. 128. 129.
 Bóka 323.
 Bologd (Balogd) 166.
 Boly 300.
 Borié báró 40.
 Bórmáz 166.
 Boroszló (Sáros m.) 166.
 Bosnyák-féle alapítvány 347.
 Bossuet 23.
 Botanika 68. 69. 122. 139. 259.
 357. 364.
 Botanikus kert 26. 69. 125. 138.
 140. 141. 148. 364.
 Bótos 324.
 Bozói prépostság 166. 176.
 Brabant 434.
 Brandisz gróf 429.
 Braunschweig 25. 55.
 Braunschweig-Lüneburg 209. 261.
 Bretschneider 406.
 Brévc (pápai) 157.
 Breznay Béla 366.
 Breznóbánya : gymnasium 332. 339.
 340. 358.
 nemzeti iskola 299. 359.
 Bruckenau 317.
 Brünn 50. 56.
 Brunswick kanczell. titkár 404.
 Buchberg 317.
 Buda 142. 143. 144. 145. 146. kk.
 176. 184. 272. 277. 307. 352.
 363. 370. 403.
 — akadémia 132. 146. 176. 292.
 — általános seminarium 150. 151.
 — archigymnasium 190. 335. 361.
 — egyetem 92. 141—155. 221. 334.
 353. 361—374. 402. kk. 409. 495.
 Buda egyetemi intézetek 364.
 — egyetemi nyomda 283. 364.
 385..
 — kir. Teréz-akadémia 151. 152.
 176. 177. 245. 347. 350. 351.
 401. 406. 407.
 — normalis iskola 148. 292. 293.
 294. 361.
 — Széchenyianum 147. 150.
 Budai projectum 277. kk. 303. 304.
 310.
 — tankerület 184. 290. 292. 293.
 301. 334. 387.
 Bujánovits János 170.
 Bunkócz 170.
 Büntetés 228. 231. 232. 349.
 Büntető jog 71. 127. 219. 367.
 Büsching 43.
 Campe 37.
 Candidatus Rhetoricae 357.
 Canisius Péter 42. 109.
 Caramelli ezred 403.
 Carolina Resolutio 159. 160. 375.
 382. 398. 476.
 Cartesius 134. 259.
 Cato (M. Porcius) 212. 213. 357.
 Censura 7. 30. 40. 83. 85. 129.
 137. 182. 189. 193. 378. 385.
 Chaldaeus nyelvtan 77.
 Charleville 313.
 Charlottenburg 313. 317.
 Chemia 12. 13. 35. 68. 69. 122.
 139.
 Chirurgia. I. Sebészet.
 Chronologia 206.
 Cicero 23. 65. 204. 212. 357.
 Circulusok 132.
 Clary Lipót gróf 325.
 Codex Theresianus 219.
 Coëxercitium religionis 75.
 Collegium Repetentium 91. 92. 93.
 368. kk.
 Columella 212. 213. 357.
 Comenius 6. 17. 26. 65.
 Convertitaság 380.

- Convictusok 83. 85. 89. 97. 147.
151. 152. 176. 177. 184. 196.
225. 295. 346—351. 364. 440.
- Cornides Dániel 260.
- Corsini 160.
- Cörver János 235.
- Cramer, bécsi tanár 70.
- Crantz, bécsi tanár 69.
- Csaba 300. 334.
- Csáka Károly 332.
- Csakallovác 324.
- Csákova 323. 328.
- Csáky Miklós gróf 349.
- Csanád 323.
- Canádi egyházmegye 150. 151.
- Csanálos 300.
- Csaplár Benedek 20. 58. 59. 244.
284. 293. 295.
- Császári jog 71.
- Csaszoszlov (breviarium) 319. 320.
329.
- Csatád 313. 316.
- Csehország 283. 359. 426.
- Csejthe 297.
- Cséplő Péter 332.
- Cserey Lőrincz 154. 155.
- Cserhalmy József 332.
- Csetnek 254. 388. 389.
- Csitény 167.
- Csongrád 300.
- Csorna 338.
- Csász Imre 332.
- Curtius Rufus 65. 357.
- Cyprianus Soarius 357.
- Czepléd 301. 490.
- Czikádori apátság 405.
- Czindery Rókus 341.
- Czirbesz Jónás 260. 267. 269.
- Czisztercziták 93. 134. 135. 192.
332. 333. 338. 370.
- Dánia 220.
- D'Argens marquis 20.
- Dávid zsoltárai 320.
- De Luca 242. 252. 263.
- Deibel Lajos 68.
- Debreczen: árvaház 308.
— ev. ref. collegium 17. 373. 377.
387. 390. 391. 451.
— kath. gymnasium 332. 335.
341.
— kath. népiskola 300.
- Decretalisok 77. 133.
- Decuriók 229. 230.
- Degradatio 231.
- Deinlein, altdorfi tanár 264.
- Deliblát 323.
- Delius Traugott Kristóf 428. 429.
- Delmestri Péter gróf 406.
— Corbinián báró 429.
- Demeter Xav. Ferencz 290.
- Demjén Antal 127.
- Demosthenes 23. 60.
- Denta 323.
- Derecske 300. 383.
- Dessau (philanthropinum) 37.
- Dessewffy Tamás 388.
- Dévény 297.
- Diaetetika 60.
- Dialektika 22.
- Dianiska András 254.
- Diariumok 232. 260. 360.
- Diderot 13. 40.
- Dienesd 291.
- Diószeg 300.
- Digesták 127. 129.
- Dinyás 323.
- Diószeghy József 163.
- Disputatiók 207. 353.
- Dobsina 389.
- Doctoratus 69. 71. 76. 77. 128.
135. 139. 371. 379.
- Dóczi Imre 399.
- Dogmatika 77. 78. 118. 131. 132.
365. 366. 419.
- Dognácska 317.
- Dominus ac Redemptor 84. 101.
117. 131. 157. kk. 436.
- Domonkos-rendiek 134. 337. 338.
339. 370.
- Dompförtner bécsi tanár 70.

Donnersmark 189.
 Doppia (kettős könyvvitel) 203. 207.
 209.
 Drágossy Moyzes 115.
 Draskóczy János 388.
 Drehoczky András 170.
 Droszdk János 395.
 Dubnicza 298.
 Dugonits András 371. 372.
 Duhan 20.
 Dunakeszi 402.
 Duns Scotus 78. 134.
 Eckhel József 70.
 Écska 323.
 Eger : 308.
 — Foglár-iskola 179. 219. 336.
 — gymnasium 86. 191. 333. 335.
 338.
 — jézust. collegium 171.
 — seminarium (lyceum) 132. 135.
 193. 336.
 Egészségtan 206.
 Egres 323.
 Egyetemek 24. 25. 67—79. 82.
 91—93. 116. kk. 135. 138—155.
 175—177. 189. 221. 249. 262—
 264. 361—371. 445. 448. 451.
 Egyetemi alap 155—178. 401.
 Egyházfa 297.
 Egyházi javak 73. 158. kk. 164—
 168. 409. 433. kk. 495.
 Egyházjog 17. 68. 71. 72—76.
 118—127. 129. 130. 132. 219.
 263. 269. 336. 366. 367. 419.
 Egyháztörténet 72. 77. 78. 133.
 207. 366. 399. 419. 470. 482.
 Egyiptom 199.
 Ékesszólás (egyetemi és főiskolai stu-
 dium) 91. 92. 119. 121. 132. 419.
 Elez-Kempenich Hugó gróf 177.
 Élesd 300.
 Ellemér 323.
 Empirismus 13.
 Encyklopaedia (francia) 2. 11. 12.
 13. 14. 40. 122.

Encyklopaedia (iskolai) 44.
 Endrőd 300.
 Endrődy László 390.
 Ének 105. 109.
 Eörsény 166.
 Eperfaművelés 306.
 Eperjes : 83. 177. 294. 301. 335.
 340. 344. 358. 387. 388.
 — ág. hitv. ev. iskola 373. 381.
 382. 388. 389. 390. 451.
 — jézsuíta residentia 166. 168.
 — kath. gymnasium 86. 333. 338.
 340.
 Ephemerides Vindobonenses 359.
 Építészeti (polgári v. katonai) 28.
 47. 53. 55. 60. 105. 151. 152.
 154. 207. 281. 286. 289. 293.
 294. 306. 309. 364.
 Épületek, építkezések 278. 300.
 303. 325. 331. 344. 345. 362.
 363. 420. 495.
 Erasmus 65.
 Erasmusi (görög) ejtés 138.
 Erdély 150. 359. 378.
 Erdélyi József Antal 290.
 Erdélyi selyemteny. felügyelő 306.
 Érdemsorozatok 185. 191. 229.
 Erdészeti 367. 425.
 Erdőd 300.
 Erdődy gróf 349.
 Eremiták 134.
 Érettségi vizsgálat 126.
 Erfurt 70. 373. 446. 451.
 Erkölesei nevelés 6. 9. 15. 224.
 232—234. 246.
 Erlangen 264.
 Ernesti János 22. 43. 60. 91.
 Érsekújvár 297. 299.
 Értekezletek (tanári) 222. 259.
 Eruditio 213.
 Esterházy Ferencz gróf 84. 88.
 100. 131. 138. 142. 162. 236.
 373. 402.
 Eszék 245.
 Eszény 170.

- Esztergom 83. 307.
 — gymnasium 191. 334. 338. 345.
 — nemzeti iskola 301.
 Esztergomi káptalan 176.
 Ethika (erkölcstan) 12. 15. 16. 19. 31. 34. 44. 47. 49. 52. 65. 70. 72. 77. 118. 121. 122. 127. 132. 153. 206. 207. 259. 366. 377. 419.
 Etyek 167. 169.
 Eudaimonismus 114. 115.
 Euler Lénárd 124.
 Euripides 60.
 Európai alkotmánytörténet 127. 128.
 Evangelium 105. 237. 279. 463. 465.
 Explanatio Leopoldina 489.
 Eybel, bécsi tanár 71.
 Fábry Gergely 388.
 Faisz 166.
 Faltser Ferencz 335.
 Fajzat 170.
 Faller Gusztáv 425. 429.
 Familiaris Aulae Regiae 405.
 Farkas Róbert 332.
 Farkasd 376.
 Fáy Ferencz 300.
 Febronius 75. 130. 178.
 Fegyelmi eljárás 222.
 Fehérvári káptalan 170.
 Fejér György 495.
 Fejéregyháza (Albanus) 169.
 Fejérváry Károly 388.
 Fekete Ferencz gróf 406.
 Fekete György gróf 97. 120. 130. 181. 238. 239. 306. 336.
 Feketeháza 170.
 Felbiger Ignác 22. 28. 39. 43. 47—54. 67. 80. 102. 106. 108. 109. 110 kk. 179. 187. 214. 235. 276. 280. 281. 289. 304. 313. 322. 328.
 Félegyháza 301.
 Felső-Baranya 170.
 Felsőmagyarországi bányapolgárság 265. 266.
 Felső-Misle 166.
 Felső-Remete 170.
 Felső-Revistye 170.
 Felvétel 66. 186. 226.
 Fémkohászat 426.
 Fénelon 107.
 Fennek 418.
 Fény 300.
 Ferdinánd (I.) 109. 168.
 — (III.) 474.
 — (katholikus) 220.
 Ferencz király 423.
 Ferenczrendi apácák 294.
 Ferenczrendiek 86. 89. 90. 93. 134. 135. 191. 192. 193. 291. 298. 299. 337. 338. 360. 370.
 Festészet 206.
 Festetich Pál gróf 128. 129.
 Fináczy Ernő 7. 206.
 Finátzy Ignác 349. 350.
 — Mihály 349.
 — Xav. Ferencz 349.
 Firmian gróf 46.
 Fischer báró 429.
 Fischer-czég 306.
 Fischer Miklós 265.
 Fizetések (tanári, tanítói) 85. 88. 105. 120. 127. 193. 292. 293. 295. 298 kk. 315. 326. 342. 343. 371. 420. 448.
 Fléchier 23.
 Fleury bibornok 3. 206.
 Fogarasi gör. kath. egyházmegye 137.
 Főgazgató (országos tanulmányi) 43. 183.
 Főgazgatók (tankerületi) 184. 185. 193. 229. 230. 237. 275. 332—335. 336. 348. 352. 353. 354. 383 kk. 385. 386. 387. 388. 389. 395 kk. 480 kk.
 Földmérés 209. 364.
 Földrajz 5. 9. 12. 13. 26. 27. 28.

31. 35. 37. 44. 45. 48. 49. 53.
60. 65. 71. 81. 102. 105. 107.
122. 198. 199. 202. 207. 208.
209. 214—216. 255. 258. 259.
267. 279. 294. 344. 350. 354.
359. 369. 419. 427. 446. 471.
Földtan 261. 427.
Földvári apátság 175. 176.
Forgách Miklós gróf 308.
Fraknói Vilmos 156. 495.
Francke Hermann Ágost 17. 25—
27. 257.
Franczia nyelv 26. 28. 107. 347.
406.
Franciaország 2—13. 40. 220.
Frank György 371.
Frankfurt 23. 205. 264. 363.
Frantz (jézsuita) 68.
Franyova 323.
Freiburg 50. 120.
Freyer-féle rhetorika 255.
Freymüthige Beurtheilung der öster-
reichischen Normalschulen 47. 51.
Freymüthige Briefe an Herrn Gra-
fen von B. 38. 47. 55. 61. 68. 70.
Frígyes (Nagy) 20—25. 29. 40. 47.
81. 381.
Frígyes Vilmos (I.) 363.
Fülöp (VI.) franczia király 220.
Fulves 323.
Fundí civiles 170—172. 456.
Furcatio 55.
Füredi János 332.
Füzes 323.
Fuxhoffer-Czinár: Monasteriologia
167.
Galgóczy esztergomi pp. helynök
112.
Galgóczy-féle alapítvány 347.
Garamszeg 387. 389.
Gaszner József 273. 274.
Gaya Philippides 137.
Gazdaság (tan) 13. 27. 28. 48. 53.
54. 81. 206. 260. 279. 289. 306.
309. 356. 369.
General-Land-Schul-Reglement 21.
187.
Gensel-féle alapítvány 309.
Gerardi 434.
Gerebencz 323.
Gessner János Mátyás 22. 60. 91.
Gibbon római története 378.
Gilád 323.
Giraldi Ubaldus 133.
Goethe 378.
Goldberg 254.
Gölnicz 301.
Gömör (Sajó) 388. 389. 393.
Gömör vármegye 265.
Gondolkodástan 203. 207. 355. 482.
Gonzalez Manuel 133.
Görcsön 170.
Görgey Zsuzsánna 252.
Görög katolikusok 115.
Görög katolikus papok képzése
135—138.
Görög nem egyesült iskolák 318 kk.
415—423.
Görög nyelv 5. 11. 13. 23. 28. 31.
32. 44. 55. 60. 65. 77. 91. 123.
132. 137. 202. 203. 205. 206.
207. 250. 329. 358. 359. 366.
369. 393.
Görög ritus 135. 137.
Gorup Ferencz 170.
Gotthardi Kal. József 107.
Göttinga 22. 91. 92. 123. 153.
Gottlob 313.
Gottsched 52.
Grabác 313.
Grabóc 166.
Grác 50. 56. 428.
Grammatika 11. 22. 31. 32. 34.
36. 42. 45. 47. 64. 65. 91. 202.
206. 212. 286. 287. 357. 417.
Grammatikai iskolák 185. 188. 190.
204. 205. 207. 208. 209. 211.
218. 226. 228. 231. 245. 340.
341. 344. 354. 391. 393.
Greifenthal 317.

- Greiner Ferencz 40. 62. 119. 179. 325.
 Grinád 297.
 Griseliní Ferencz 312. 318.
 Grotius Hugó 75. 178.
 Gruber Lénárd 47.
 Grünwald Béla 194.
 Gubasóczy János-féle alapítvány 306. 307.
 Gundelfinger család 251. 252.
 Gundling, hallei tanár 17.
 Günther Antal 495.
 Gusztáv svéd király 220.
 Gusztinyi nyitrai püspök 306.
 Guttенbrunn 313.
 Guyton de Morveau 7.
 Gyapjú 165.
 Gyarmatha 317.
 Gymnasiumok 43. 56—66. 81. 83. 85. 86—93. 97. 98. 99. 100. 101. 105. 155. 160. 185. 186. 188. 190. 191. 192. 198. 199. 202—218. 221—234. 276. 332—361. 369. 383. 409. 426. 445. 446. 448.
 Gyógyszerészet 54. 139.
 Gyógyszertan 68. 69.
 Gyógyszertárak 103. 171. 172. 348.
 Gyónás 118. 192.
 Gyöngyös 333. 338. 340. 341. 358. 359.
 Gyöngyösi István 195.
 Győr: akadémia 132. 133. 190. 333. 335. 336. 342.
 — archigymnasium 190. 335. 336. 360.
 — convictus 295. 347. 348. 349.
 — gymnasium 332. 359.
 — jézust. collegium 166. 170. 171. 348.
 — káptalan 295.
 — normalis iskola 295. 296.
 Győrffi Endre 89.
 György Aladár 308.
 Győri tankerület 184. 290. 295. 332. 358. 387.
 Győry Ferencz 170.
 Gyula 300.
 Gyurkovics Ferencz 371.
 Gyúró 167. 169.
 Haag József 315.
 Hackelberg Ferencz báró 429.
 Hadik András gróf 377.
 Haen (de) 69.
 Hägelin Ferencz 40. 46. 47. 48. 179.
 Hahn J. F. 28. 52. 80.
 Hajduszoboszló 376.
 Halász László 333.
 Halle 17. 20. 26. 27. 41. 46. 55. 140. 257. 363.
 Halmi László 333.
 Hám József 333.
 Hamar Pál 156. 175.
 Handerla Ferencz 355. 371.
 Hannulik János 58.
 Harles Kristóf 55.
 Hármaskönyv 165. 169. 350. 477. 479.
 Harrach-féle alapítvány 351.
 Harruckern család 300.
 Hasznos tárgyak 206. 207.
 Hatvani István 377.
 Hazai nyelvek 196. 207.
 Házi tanítók 247. 278.
 Háztartás (tan) 48. 202. 206. 208. 279.
 Héber nyelv 77. 132. 206. 366. 393. 419.
 Hecker Gyula János 27.
 Heineccius 17. 71. 128. 129. 258.
 Heinke báró 40. 75.
 Heisler Lőrincz 335.
 Helfert 41. 55. 70. 108. 312. 324. 330.
 Hell Miksa 70. 125. 148.
 Hellenbach György 399.
 Hellenbacher báró 429.
 Helvetius 40.
 Helyesírás 44. 105. 207. 260. 279. 281. 282. 285. 286. 294.
 Henrik (VII.) angol király 220.

- Heraldika (czimertan) 35. 364.
 Herbert, bécsi tanár 70.
 Hermeneutika 123. 400. 483.
 Herodotos 6. 60.
 Hersching Dániel 335.
 Hesiodos 60.
 Hess Ignác 59—62. 63. 65. 66.
 67. 70. 80. 94. 98. 99. 214.
 216. 235.
 Heubaum Alfred 27.
 Heufeld 313.
 Heumann János 263.
 Heyne Keresztély 22. 23. 123.
 Hibbe 387. 389.
 Hidasd 383.
 Hiemer József 290. 292.
 Hillebrand, udv. építész 148.
 Himplner Béla 333. 350.
 Hirsch Mihály 371.
 Hittanárók 192. 193. 227. 232.
 278—9. 353.
 Hittvitázastan (polemika) 77. 131.
 365. 366.
 Hobbes 75.
 Hodoss 376.
 Hoffmann Antal 102.
 Hógyes Endre 138.
 Holics 107. 108. 111. 297.
 Hollandia 374. 452. 454.
 Holle Fülöp 213. 357.
 Homér 23. 32. 60.
 Honismertetés 197—199. 201. 267.
 Hontheim trieri püspök 75.
 Horányi Elek 264. 267.
 Horatius 23. 212. 357.
 Horvát népiskolai tankönyvek 284.
 288.
 Horvát Sándor 333.
 Horvát tanulmányi alap 174. 177.
 178. 456.
 Horváth István 89. 194.
 Horváth János 356. 371.
 Horváth Kristóf 333.
 Horváth Mihály 335. 371. 380.
 406.
 Horváth Zoltán 333.
 Horváth-Stansich Imre 388.
 Hrabovszky-féle alapítvány 347.
 Hübérjog 71. 263. 367.
 Hubert Ferencz 371.
 Huszna 170.
 Huszty István 129. 336.
 Hidraulika 60. 65. 124. 364. 426.
 Hydrotechnika 60. 65. 209. 364.
 Időtan 289.
 Idria 426.
 Idvor 324.
 Igazgatók 185. 193. 222. 227. 229.
 230. 232. 278. 280. 327. 335.
 336. 353. 384. 385. 390. 396.
 397.
 Ignecz 170.
 Ilava 298.
 Illemtan 203. 249.
 Illésházy gróf 344.
 Illyr nemzeti alap 420.
 — udvari küldöttség 322. kk. 418.
 kk. 421.
 Illyrek 318—331. 416—423.
 Imitatio 12. 23. 34. 211.
 Inczedy Dénes 332.
 Indifferentismus 7.
 Innsbruck 50. 79. 120.
 Inoka 376.
 Inscriptio 169.
 Inspectio 384 kk.
 Institoris-Mossóczy Mihály 260.
 Intitutiók 71. 127. 133. 367.
 Investigatiók 382. 396. 397.
 Ipari tanulmányok 28. 33. 55. 81
 102. 208. 220. 280.
 Iparos-tanulók 106.
 Ipolsághi prépostság 167. 176.
 Irás 9. 44. 47. 48. 65. 81. 102.
 105. 107. 226. 279. 281. 285.
 293. 294. 320. 326. 445.
 Irodalomtörténet 123. 125. 126. 366.
 Isidorus decretalisai 73.
 Iskolaszolgák 247. 345.
 Ismétlő oktatás 278.

- Isokrates 60.
 Isztebnye 387. 389.
 Ittebe 323.
 Ivánda 323.
 Ivánkafalva 387. 389.
 Izzó János 152.
 Jacquin Miklós Jakab 69. 429.
 Jakusics-család 170.
 Jankovics-Pock-féle alapítvány 104.
 Jankowich Tivadar 327—329. 330.
 Janó 166.
 Jánosda 166.
 Jánoshida 189. 338.
 Jány-féle alapítvány 136.
 Jarkovác 323.
 Jászapáti 89. 338. 339. 359.
 Jászberény 338. 339.
 Játék 17. 25. 33. 34. 225. 226.
 230. 247. 360. 420.
 Jaus bécsi tanár 69.
 Jazsak 418.
 Jézus-Társaság 2. 7. 9. 19. 39.
 42. 57. 58. 60. 63. 65. 66. 68.
 70. 76. 77. 80. 82. kk. 91. 93.
 98. 100. 101. 109. 116. kk. 124.
 130. 132. 142. 147. 155. —178.
 179. 183. 202. 207. 210—213.
 216. 217. 224. 226. 228. 229.
 232. 234. 239. 240. 242. 252.
 253. 270. 298. 305. 307. 335.
 336. 337. 339. 343. 345. 349.
 357. 362. 368. 369. 408. 409.
 430. 433. —449. 455.—457.
 Joannovich Vincze 416.
 Jogtörténet 127. 198. 219. 367.
 Jogtudomány 70. —76. 79. 92. 118.
 125. 126.—130. 147. 179. 186.
 198. 206. 218—221. 259. 263.
 336. 355. 362. 366. 367. 369.
 372.
 Jósza 170.
 Jozefova 324.
 József császár 8. 19. 68. 148. 197.
 227. 238. 273. 283. 307. 353.
 382. 391. 421.
 Julius Caesar 258. 357.
 Junker László 333.
 Jupita Róza 305.
 Juramentum legale 476. 477. 479.
 Juren Péter 306.
 Jurkovich Emil 295. 333.
 Jus circa sacra 17. 73.
 — cogendi 72.
 — determinandi 72.
 — ecclesiasticum 76. 164—168.
 175. 455.
 — saeculare 76. 167. 168—170.
 455.
 Jutalmazás 228. 230. 327.
 Jutas 167.
 Kádek István 333.
 Kajatha 166. 168.
 Kalácsa 323.
 Kalcsok Leo 333.
 Kallimachos 60.
 Kálmán király 165.
 Kálmánd 300.
 Kalocsa : gymnasium 333. 335. 339.
 — lyceum 132. 193. 338.
 Kálvin 114.
 Kamalduliak 134.
 Kamarai tudományok 70. 121. 263.
 Kant 37.
 Kaposvár 341.
 Kaprinay István 132.
 Kaprióra 323.
 Kapuczinusok 134. 370.
 Kara Győző 350.
 Karánsebes 323. 328.
 Kárársztelek 300.
 Karlitzky Albert 316.
 Karlócza 423.
 Karlóczai iskola-alap 416. 420.
 Karlova 324.
 Karlsruhe 55.
 Karmeliták 134. 406.
 Károly (III.) 475.
 Károlyi Antal gróf 286. 293. 333.
 334. 335. 349. 387. 388. 391.
 Károlyi-család 300.

- Kárpáti Kelemen 333.
 Karthausiak (monasterium Sancti Joannis de lapide refugii) 166.
 Kassa: 87. 293. 382. 389.
 — ág. hitv. ev. iskola 388. 389.
 — akadémia 132. 190. 335. 336. 342. 343. 344. 405.
 — archigymnasium 190. 332. 335.
 — jézust. collegium 166. 171.
 — kir. convictus 347. 349.
 — normalis iskola 294. 295. 302.
 Kassai tankerület 184. 290. 294. 301. 334. 387. 392.
 Kassel 55.
 Kassuba Domokos 332. 333.
 Kassza (Trencsén m.). 298.
 Kaszaniczky Ádám 371.
 Kaszay Pál 378.
 Katanasia (hymnuszok könyve) 320.
 Katechizálás 50. 51. 52. 106. 110. 187.
 Katekismus 52. 65. 97. 102. 105. 108—116. 282. 284. 294. 313. 323. 326. 330. 418. 445. 451.
 Katona István 124. 354. 371. 402.
 Katonai határőrvidék 312. 323. 324. 421.
 Kátsándy László 384.
 Kaunitz herczeg 8. 40.
 Kazinczy András 405.
 Kazinczy Ferencz 179. 194. 243. 274. 388.
 Kecskemét 333. 339.
 Keczer András 388.
 Kees György 318. 322. 328.
 Kegyes tanítórend 20. 58. 59. 62. 66. 88. 89. 93. 105. 107. 132. 133. 134. 145. 191. 192. 193. 202. 290. 291. 294. 298. 299. 332. 333. 337. 338. 341. 344. 370. 446.
 Kehr 39.
 Kehrbach K. 64.
 Kelcz József 144. 170. 350.
 Kelemen (VIII.) pápa 109.
 Kelemen (XIV.) pápa 158. 434.
 Keleti nyelvek 77. 119.
 — ritus 135.
 Kempelen Farkas 144. 148. 363.
 Kempelen János 170. 238. 465. 466.
 Kenese 167.
 Kenyeres József 335. 389. 404.
 Kereskedelmi tárgyak és vonatkozások 28. 81. 102. 208. 219. 220. 260. 280.
 Keresztély (I.) dán király 220.
 Keresztény (helynév) 167. 168. 170.
 Keresztény régiségek 77.
 Keresztes vitézek 167. 168.
 Keresztúr (Bodrog.) 392.
 — (Temes m.) 324.
 Kerticza pécsi kanonok 321.
 Keszthely 89. 191. 338. 360.
 Kézsmárk 89. 269.
 Kézsmárki ág. hitv. ev. iskola 90. 373. 382.
 — kath. gymnasium 90. 339.
 — nemzeti iskola 301. 387. 388. 389. 390. 451.
 Kieglér Nándor 304.
 Kink 68. 70.
 Kinszky Ferencz gróf 406.
 Királyi = katolikus 190. 191.
 Kirschius: Cornu Copiae 344.
 Kiss Áron 284.
 Kis-Becskerek 323.
 Kis-Dobronya 170.
 Kis-Falud 166. 177.
 Kis-Jécsa 313.
 Kis-Kikinda 323.
 Kis-Marton 341.
 Kis-Sáros 378.
 Kisszeben: ág. hitv. ev. iskola 388. 389.
 — kath. gymnasium 333. 340.
 Kis-Zellő 389.
 Kiszucza-Ujhely 298. 304.
 Klagenfurt 50.
 Klarisszák 301.
 Klein Mihály 268.

Klein Sámuel 268.
 Klimó püspök 112.
 Klinikai gyakorlatok 69. 140. 141.
 Klobusitzky József 97. 163. 166.
 167. 403. 459.
 Knapp Mátyás 294. 295.
 Knéz 323.
 Koch János 102.
 Kolbach 166. 167.
 Kolcsó 166.
 Kollár Ádám 8. 40. 45. 61. 62. 63.
 64. 98. 99. 119. 167. 170. 178.
 380. 381. 474—479.
 Kollenbach kanonok 314.
 Koller gróf 322. 324.
 Koller veszprémi püspök 305.
 Kollonics Lipót 136.
 Kollowrath gróf 425. 429.
 Komárik István 332.
 Komárom : 307.
 — nemzeti iskola 301.
 — gymnasium 333. 335. 338. 340.
 344. 345. 359.
 — jézustárs. residentia 167. 170.
 301.
 Komlós 323.
 Komlóssy-féle alapítvány 104.
 Konesháj 299.
 Königsberg 254.
 Königshofen 317.
 Konstanczi zsinat 75. 129.
 Konstantinápolyi patriarcha 419.
 — zsinat 114.
 Könyvrevizio 83. 85.
 Könyvtár (egyetemi) 124. 126. 139.
 148. 364. 372. 364.
 Könyvvitel 203. 207. 209.
 Korabinsky, Geogr. Lexikon 242.
 Kórház 139. 140. 141. 144 145.
 148. 153.
 Körmöczbánya : ág. hitv. cv. iskola
 387. 388. 389. 391.
 — kath. gymnasium 89. 338. 339.
 341. 358.
 — nemzeti iskola 299.

Koroda Theophil 191.
 Korompay-féle alapítvány 347.
 Kőrösi gör. kath. püspök 136. 137.
 Korpona : gymnasium 339. 340.
 358. 359.
 — nemzeti iskola 299.
 Kosmographia (kosmologia) 122.
 259.
 Kőszeg 83.
 — árvaház 305. 308. 310.
 — gymnasium 191. 332. 335. 338.
 341. 345.
 — jézust. collegium 171. 172.
 173.
 — nemzeti iskola 310.
 Kötse 382. 383.
 Kovachich Márton György 82. 84.
 102. 108. 126. 139. 243. 354.
 358. 372.
 Kövesdin 418.
 Kövi 389.
 Kovil 418.
 Középoktatás 56—66. 81. 83. 85.
 86—93. 94. 95. 98—99. 100.
 101. 185. 186. 187. 190. 191.
 192. 198. 199. 202—218. 221—
 234. 276. 332—361. 369. 377.
 378. 382. 383. 445. 448.
 Krassó vármegye 331.
 Krasznahorka 266.
 Kressel (Kressl) báró 40. 46. 94. 95.
 98. 119. 179. 180. 200. 236. 238.
 444. 459. 464. 465.
 Kreuzstätten 313.
 Krisztina főhercegnő 106. 308.
 Kritika 123. 400. 483.
 Krüger Antal 17.
 Krompach 251. 252. 266.
 Kronberg János 271.
 Krusedol 418.
 Kumán 324.
 Kurtzböck-féle nyomda 322.
 Kutyevó 178.
 Kux István 388.
 — Zsigmond 388.

- La Chalotais 7. 8. 9—12. 42. 122.
191.
Ladislaides-féle alapítvány 347.
Ladomérszky István 290. 338.
La Fontaine 11.
Laibach 50.
Laicharting 429.
Lakits György Zsigmond 129. 130.
274. 355. 371. 372.
Lakner-féle alapítvány 309. 310.
La Mettrie 20.
Langenfeld 324.
Lancelot 11.
Lanius Anna Dorottya 308.
Latin nyelv és irodalom 5. 9. 11.
13. 17. 23. 26. 27. 28. 31. 32.
42. 44. 45. 48. 54. 55. 58. 60.
64. 65. 80. 81. 91. 105. 116.
123. 187. 188. 196. 198. 202.
203. 205. 206. 207. 210—214.
226. 249. 250. 269. 279. 281.
282. 288. 294. 298. 351. 357.
358. 360. 419. 469.
Lausanne 55.
Lazarini Dániel 322.
Leánynevelés 48. 106. 107. 278.
293. 294. 295. 298. 300. 326.
Lébényi apátság 166. 177.
Leibniz 14—16. 17. 18. 20. 29.
259. 263.
Lelkeszi pénztár 76. 136. 172.
Lelkipáztorkodástan 77. 79. 366.
419.
Lemberg gör. kath. egyházmegye
137.
Lengyelország 283.
Leopoldova 324.
Lessing 14. 18. 23. 123.
Lestyn 387. 389.
Leupold: Theatrum Machinarum
124.
Levélírás 107. 212. 281. 287.
Lex amortisationis 73. 74.
Leyden 69.
Libetbánya 299.
Liboresa 166.
Licentiat 379.
Lichtenwald 313. 317.
Lieczkó 166.
Lincz 50.
Linczi békekötés 398. 474.
Lipese 22. 264.
Lipót (I.) király 168. 371. 475. 489.
— (II.) » 423.
Lipótváros 174.
Lippa 313. 316. 323. 328.
Liptószentmiklós: convictus 89.
— gymnasium 89. 90. 338. 339.
340. 358. 359.
Liszka 166. 392.
Liturgia 77. 132. 237. 463. 465.
Livius 6. 23. 65. 357.
Lobstein 130.
Locatio 229.
Lock (praedium) 350.
Locke (John) 1. 3. 4. 17. 25. 26.
40. 247. 259.
Lőcse 294. 335.
— ág. hitv. ev. iskola 252—255.
387. 388.
— jézust. collegium 166.
— kath. gymnasium 191. 252.
333. 338. 340. 344. 358. 468—
473.
— nemzeti iskola 301. 302.
Lőcsei apátság 166. 177.
Logika 12. 31. 34. 44. 70. 121.
132. 153. 203. 206. 207. 210.
255. 259. 377. 393. 399. 419.
482.
Losonc 373. 390. 451.
Lottó-jövedelem 307. 309. 310.
Lovaglás 151.
Louis-le-Grand (collège) 41.
Lővárdy Alajos 332.
Loyola sz. Ignác 118.
Luby Károly 284. 286. 290. 293.
300.
Lucska 299.
Ludewich (Ludovicus) 128. 129.

Lugos 316. 323. 328.
 Lukavszky Alajos 333.
 Lukianos 60.
 Luther 21.
 Lyceumok 133. 193.
 Mád 392.
 Magisterium 126.
 Magistratus academicus 149.
 Magyar jogtörténet 198. 219. 367.
 — közjog 127. 128. 129. 198.
 219. 336. 367.
 — magánjog 127. 198. 219. 367.
 — műszók 286. 287.
 — nyelv és irodalom 105. 194.
 195. 196. 199. 282. 283. 286.
 287. 288. 293. 350. 393. 406.
 — szokásjog 198. 203. 207. 219.
 355. 367. 469. 470.
 Magyarország földrajza 198. 199.
 202. 215. 216. 255. 258.
 267. 269. 279. 355. 392.
 — helyrajza 279.
 — néprajza 267.
 — történelme 198. 199. 200. 201.
 202. 207. 208. 217. 269. 271.
 279. 354. 392. 393. 466.
 Magyarországi latinság 198. 203.
 207. 212.
 Magyaróvár 333. 340. 341. 359.
 Mahala 323.
 Mainz 39. 373. 446. 451.
 Majálisok 260.
 Majláth József 169. 274. 324.
 Majtény 300.
 Majthényi Károly 169.
 Makó 300.
 Makó Pál 153. 250. 355. 356. 372.
 495.
 Malaczka 297.
 Malebranche 259.
 Mama (Máma) 167.
 Mandics zágrábi nemzeti iskolai
 felügyelő 284.
 Manutius 65. 212.
 Marburg 20.

Marck Frigyes 315.
 Marczali Henrik 156.
 Mária-társulatok 116. 192. 224.
 Máriavölgy 291.
 Marienfeld 313.
 Márjássy László 399.
 Markusovszky Sámuel 257.
 Marmarossziget : ev. ref. iskola 387.
 — kath. gymnasium 333.
 Martini Károly Antal 8. 17. 40.
 47. 57 kk. 61. 62. 63. 64. 66.
 67. 71. 94. 95. 99. 118. 119.
 129. 130. 179. 180. 200. 214.
 216. 219. 235. 236. 238. 459.
 464. 465.
 Márton Jenő 260.
 Marx Grácián 62—66. 67. 80. 99.
 187. 188. 203. 213. 226. 227.
 229. 235.
 Maschat Remigius 133.
 Mascovius 71.
 Massillon 23.
 Mastort 313.
 Matematika 9. 12. 13. 17. 28. 31.
 35. 36. 37. 44. 49. 55. 61. 65.
 70. 91. 98. 121. 124. 125. 126.
 153. 206. 207. 209. 250. 258.
 263. 264. 315. 344. 356. 360.
 364. 369. 377. 393. 419. 426.
 428. 482.
 Matematikai módszer 18. 122.
 Mathesen báró 325. 417. 418. 420.
 422.
 Mattyasovszky-féle alapítvány 351.
 Mátyás király (I.) 167. 402.
 — (II.) 474.
 Maupertius 20.
 Mechanika 10. 47. 53. 60. 65. 105.
 124. 125. 148. 149. 289. 364.
 426. 495.
 Mednyánszky Anna Mária 262.
 Megyaszó 392.
 Mehádia 323.
 Méhészet 306.
 Melencze 324.

- Melczer Jakab 243.
Mendelssohn Phaedonja 40.
Mérk 300.
Mértan 5. 12. 26. 27. 28. 47. 49.
53. 54. 60. 65. 81. 105. 203.
206. 207. 209. 281. 289. 294.
306. 309. 356. 358. 359. 364.
426. 473.
Messmer József 46.
Mesterségek 5. 26. 33. 34. 35. 37.
49. 208. 220. 279. 280. 445.
Mészáros Ignác 287.
Metaphysika 70. 118. 121. 122.
132. 153. 206. 207. 259. 263.
377. 393. 419.
Methodenbuch (Felbiger-féle) 47 kk.
51. 53. 106. 214. 330.
Mezőgazdaság (tan) 154. 209. 248.
249. 286. 325. 326. 363. 364.
Mező-Nyárad 169.
Mező-Petri 300.
Mietrovski gróf 429.
Migazzi Kristóf 46. 109 kk. 311.
349. 402.
Mihály Jusztna 170.
Milano 125.
Minden-Ravensbergi iskolai rend
187.
Minor parva 105. 299. 340.
Minoriták 134. 192. 193. 337. 338.
370. 468.
Minutius Felix 212. 357.
Misericordianusok 134.
Miskolcz : ev. ref. collegium 392.
— kath. gymnasium 332. 335.
338. 340.
Mislei apátság 166. 177.
Mitterpacher Dániel 290. 294. 405.
Mitterpacher József 124. 355. 371.
Mitterpacher Lajos 356. 364. 372.
Mittrovsky Károly 430.
Mochnja 166.
Modern nyelvek 31. 55. 151. 207.
250. 263. 280.
Modor 176. 296. 297.
Modor ág. hitv. ev. iskola. 382. 389.
393.
— kath. latin iskola 90. 192.
335. 337.
Módos 323.
Módszerek 37. 50. kk. 58. 102.
106. 107. 118. 121. 122. 126.
132. 133. 187. 210. kk. 279.
280. 360. 446.
Mokovistye 324.
Mokrin 324.
Moldova 317. 323.
Moldvai tanítók 326.
Moll Bernát 261. 262.
Moll Tivadar Albrecht 261.
Molnár Aladár 58.
Molnár : Dictionarium 344.
Molnár János 153. 357. 405.
Montaigne 3. 247.
Montesquieu 264.
Morvaország 359.
Morvay Győző 333.
Möss (Mözs) 166.
Motkó-féle alapítvány 351.
Mozsgó 300.
Műhelyek látogatása. 26. 61.
Mühlfeld János György 271.
Müller apát 109.
Münch báró 429.
Munkács : gör. kath. grammatikai
iskola 190. 338.
— gör. kath. püspökség 76. 135.
137.
— gör. kath. seminarium 89. 90. 91.
Münnich Adolf 265.
Murány 323.
Muzka Miklós 85. 88. 94.
Művelődéstörténelem 123. 258.
Muslay-féle alapítvány 347.
Művészetek 44. 49. 102. 206. 279.
445.
Muzeumi (M. N.) kéziratok 245—
249.
Mythologia 35. 44. 207. 213. 228.
357. 472. 473.

Nádasdy Ferencz 168.
 — Tamás 168.
 Nagel altdorfi tanár 263. 264.
 Nagy Ferencz 371.
 Nagy Ignác 305. 404. 405.
 Nagy Sámuel 395.
 Nagy-Atád 341.
 Nagybánya: kath. gymnasium 86.
 333. 338. 339. 340.
 — kath. népiskola 300.
 Nagybecskerek 316. 323. 328.
 Nagy-Jécsa 313.
 Nagykálló 89. 90.
 Nagykanizsa 333.
 Nagy Károly: gymnasium 294. 333.
 335. 340. 341. 359.
 — normalis iskola 293. 294. 300.
 Nagykikinda 323.
 Nagy-Lévárd 297.
 Nagy-Mányok 300.
 Nagy-Nyarád 300.
 Nagy-Palugya 387. 389.
 Nagy-Senkvicz 176.
 Nagy-Szentmiklós 323. 328.
 Nagy-Szeretva 386.
 Nagyszombat: 143. 144. 145. 417.
 180. 297.
 — általános seminarium 136. 147.
 150.
 — egyetem 17. 68. 70. 71. 90.
 91. 92. 93. 97. 116—155. 175 —
 177. 216. 334. 372. 373. 379.
 421. 446. 451. 452.
 — gymnasium 147. 179. 333.
 — jezsuita collegium 116. 117.
 147. 172. 173. 175—177. 307.
 435.
 — katonai árvaház 147. 176. 307.
 308.
 — kir. akadémia 147. 148. 190.
 246. 344. 370.
 — kir. convictus 147. 151. 347.
 348. 349.
 — lazarethum 139.
 — nemzeti iskolák 298. 299.

Nagyszombat: nyomda 149. 283.
 — Stephaneum 150.
 — szerzetes rendházak 135. 370.
 — xenodochium 139. 140.
 Nagyvárad 308.
 — convictus 347. 349. 350.
 — gymnasium (ill. archigymn.)
 86. 190. 332. 333. 335. 336. 349.
 — jézustársasági residentia 165.
 166. 173.
 — kir. akadémia 189. 342.
 — lat. szert. szeminarium (lyceum)
 132. 136. 193.
 — normalis iskola 293. 300.
 — Orsolya-szüzek 293. 300.
 Nagyváradigör. kath. püspökség 76.
 136. 137.
 — tankerület 184. 290. 293. 294.
 300. 316. 387.
 — Velenze 300.
 Napoléon (I.) 182.
 Nápoly 220.
 Naptárak magyarizata 281.
 Naturalismus 2. 3. kk.
 Nazarenusok 134.
 Neczpál 387. 388. 389.
 Nemes Tivadar 333.
 Nemes-Kosztolány 389.
 Németh Ambrus 132. 333.
 Németh Vilmos 333.
 Némethy Lajos 20.
 Német jog 17. 24. 71. 263. 367.
 Német-Keresztes 166.
 Német nyelv 18. 24. 26. 44. 45.
 48. 49. 52. 60. 65. 80. 96. 97.
 98. 102. 105. 137. 196. 197. 206.
 228. 263. 269. 276. 282. 283.
 286. 289. 293. 308. 325. 326.
 328. 347. 392. 400. 406. 419.
 426. 445. 446. 447. 487.
 Németország 2. 14. kk. 22. kk.
 Német-Szent-Miklós 316. 317.
 Nemzeti iskolai felügyelők 184. 185.
 193. 275. 276. 277. 278. 290. kk.
 484. kk.

- Nemzeti iskolák 56. 184. 187. 188.
193. 195. 196. 202. 247. 275.
302. 304. 317. 338. 340. 391.
400. 401. 409. 487. kk.
- Nemzetközi jog 71. 75. 127. 219.
336. 367. 377. 399. 419. 482.
- Nenadovics Pál 319.
- Neo-humanizmus 22. 23. 60. 213.
- Népoktatás 21. 31. 43. 46—56. 59.
95. 97. 98. 100—116. 184. 186.
187. 192. 195. 197. 202. 206.
208. 275—331. 376. 377. 382.
383. 400. 445. 446. 447. 487. kk.
- Népoktatási bizottság 103. 104. 183.
- Neuhof 317.
- Neuholdt János 169.
- Neuzina 323.
- Newton 16. 124. 134. 356.
- Nicaei (első) zsinat 114.
- Niczky Kristóf 8. 59. 141. kk. 188.
238. 239. 295. 310. 315. 316.
323. 331. 333. 334. 335. 336.
337. 339. 341. 387. 465. 466.
- Nieuport 91. 213. 358.
- Nitray Gábor 371.
- Nógrád vármegye 402.
- Normalis iskolai alap 103. 104.
- Normalis iskolák 47. 48. 49. 50.
80. 101—106. 187. 276. 279.
280. 290—296. 303. 314—316.
400. 446. 464. 487.
- Notre-Dame apácák 106.
- Novakovics püspök 330.
- Növénytan (l. Botanika.)
- Novoszello 323.
- Numismatika 148. 260. 269. 364.
367.
- Nürnberg 262.
- Nyilvános iskolák 159. 160. 233.
239. 247. 354. 386. 409.
- Nyirbátor : gymnasium 89. 90.
- Nyitra : 297. 360.
— convictus 351.
— gymnasium 191. 333.
— lyceum 193. 333.
- Nyitra : nemzeti iskola 298. 299.
- Nyomda (egyetemi) 126. 148. 149.
153. 176. 364. 385.
- Nyugdíj 343. 353.
- Ó-Arad : (l. Aradot is) 89. 90.
- Oberleitner Ferencz 105.
- Oklevéltan (diplomatika) 364. 367.
- Obroviczai apát 338.
- Okolicsányi Imre 309. 383.
- Okruglicza 324.
- Oláh iskolák 318—331.
- Olasz nyelv 406.
- Olaszország 359.
- Olvasás 9. 33. 44. 47. 48. 65. 81.
102. 105. 106. 109. 226. 279.
281. 284. 293. 294. 321. 326.
445.
- Olvasókönyv 282. 283. 284. k. 326.
330.
- Onelliana fundatio 103.
- Ontologia 122. 255.
- Opáka 301.
- Opovo 418.
- Oratorianusok 11.
- Oravicza 317. 323.
- Orbai-féle alapítvány 347.
- Ordódi-féle alapítvány 351.
- Őri Pülöp Gábor 392.
- Orlováth 323.
- Orosz tanítók 326.
- Oroszi 166.
- Oroszország 220.
- Orsolya-szüzek 106. 293. 298. 300.
- Orphelin Zakariás 330.
- Orsova 323.
- Országos tanügyi bizottság (1791—
1793.) 239.
- Orvosi tudományok 68—70. 77.
92. 125. 138—141. 144. 147.
148. 153. 259. 309. 362. 368.
372. 373. 379. 380. 451.
- Osgyán 383. 387.
- Őssi 376.
- Ostern 313.
- Osteologia 153.

Ósva 166.
 Ó-szláv (egyházi szláv) nyelv 132.
 135. 321. 328. 329.
 Osztályok száma 227. 228. 339—
 341. 345.
 Osztályrendszer 66. 228.
 Ösztöndíjak 92. 102. 137. 292. 368.
 kk. 426.
 Osztróluka 387. 389.
 Ovidius 212. 357.
 Pacher Donát 333.
 Padrag 167.
 Paedagogia 37. kk. 154.
 Paedagogium 341. 342.
 Pákozd 167. 169.
 Pál Gáspár (ehrenfelsi) 103. 282.
 283. 290. 296—298. 302. 303. 304.
 Pálffy Károly gr. 170. 402—405.
 Pálosok 93. 134. 135. 191. 192.
 291. 298. 332. 337. 339. 370.
 Panaszt 166.
 Pancsova 323.
 Pandekták 71.
 Pap János 333.
 Pápa 332. 339. 341. 358. 359. 360.
 Papkőpész 98. 131—138. 150—
 151. 320. 415—423. 447.
 Párdány 323.
 Parhammer Ignác 109.
 Parma 264.
 Patachich Ádám báró 153. 277.
 284. 403. 405.
 — Frigyes gróf 406.
 Pataháza 170.
 Pataky István 386.
 Patay 399.
 Pater familias 345.
 Pathologia 68. 69.
 Patrologia (patrisztika) 77. 131.
 365. 366. 419.
 Patzkó pozsonyi nyomdája 283.
 Paulanusok 134. 298.
 Pauler Tivadar 249. 250. 495.
 Paulsen 22.
 Paulus Manutius 357.

Pavia 125. 429.
 Pázmánd 170.
 Pázmány Péter 173. 195. 347.
 Péchy Gábor 301. 334. 335. 343.
 387. 388. 389.
 — István 388.
 Pécs 308. 360.
 — archigymnasium 190. 191. 333.
 335. 336. 344. 358.
 — ferenczrendiek 134.
 — jézust. collegium 171.
 — káptalan 136.
 — kapuczinusok 134.
 — normalis iskola 294.
 — seminarium (lyceum) 132. 133.
 136. 193.
 Pecsétán (sphragistika) 364.
 Pécsi tankerület 184. 290. 294.
 299. 300. 332.
 Pécsváradi apátság 136. 152. 177.
 Peitner Tádé 428. 430.
 Pénzügytan 198. 219. 220. 366.
 Perczel Imre 371.
 Pergen Antal gróf 40 kk. 55. 57.
 63. 66. 67. 80. 118. 178. 179.
 191. 203. 205. 214. 235.
 Perjámos 317.
 Perkáta 170.
 Perrendtartás 71. 219.
 Perspektiva 206.
 Pest 142. 144. 145. 336. 337. 394.
 399. 403 kk.
 — gymnasium 191. 333. 335.
 339. 340. 359.
 — nemzeti iskola 301.
 — rajziskola 293.
 — vármegye 402. 403.
 Péter (Nagy) 220.
 Péterfa 166.
 Petrillova 324.
 Petromány 323.
 Petrovác 377.
 Petrovics József 371.
 Pettauai katonai árvaház 147. 176
 307.

- Pfannschmidt család 251. 252.
 Pfeiffer Antal 333.
 Phaedrus 11. 212. 356.
 Philanthropinismus 29—38. 42. 45.
 53. 61. 81. 203. 208. 235.
 Philologia 22. 23. 70. 123. 126.
 154. 400. 483.
 Philosophia 12. 14 kk. 18. 22. 24.
 55. 70. 77. 92. 116. 117. 118.
 119. 121—126. 131 kk. 147. 153.
 154. 186. 202. 206. 250. 255.
 258. 259. 264. 369. 370. 372.
 373. 399. 417. 446. 451. 482.
 Philosophiai tanfolyamok 189. 207.
 218. 220. 237. 249. 342. 356.
 369. 426. 463.
 Physika 5. 9. 10. 12. 13. 26. 27.
 28. 31. 35. 37. 52. 54. 60. 65.
 70. 91. 98. 105. 118. 121. 124.
 125. 126. 148. 149. 153. 203.
 206. 207. 209. 250. 259. 281.
 289. 343. 344. 356. 358. 360.
 364. 369. 419. 426. 495.
 Physiologia (élettan) 68. 69. 123.
 Piacenza 264.
 Pichler Vitus 132.
 Piechó 168.
 Pietismus 17. 19. 20. 25—27. 45.
 122. 203. 208. 235. 257.
 Piller Coelestin 45.
 Piller Mátyás 125. 149. 153. 154.
 344. 355. 356. 372.
 Pindaros 60.
 Pinka-Mindszent 166.
 Pinloche 29. 37. 45.
 Pisetum 347.
 Piszter Imre 332.
 Placetum regium 161. 162. 436.
 Planum Budense 131. 133. 365. 366.
 Plathy Mátyás 335. 387. 388. 389.
 391.
 Platon 60. 77.
 Platner, lőcsei rector 254.
 Plattschlöger János-féle ösztöndíj
 292.
- Plautus 212. 357.
 Plavai malom 176.
 Plenk József 371.
 Plinius 65. 212. 258. 357.
 Plutarchos 6. 264.
 Pócs 189.
 Podmaniczky Sándor 399.
 Podolin 89. 335.
 Poétika (poésis) 44. 65. 66. 91. 93.
 123. 206. 249. 255.
 Pokatsch Rudolf 314.
 Pokol 166.
 Polgári élet szabályai 202. 279.
 445.
 Polgári ügyiratok 213.
 Polgárság kiművelése 27. 38. 55.
 Politika (politia) 206. 219. 309. 336.
 366. 367.
 Politikum a tanügyben 21. 42 kk.
 179 kk.
 Pongrácz Balthazár 399.
 Popini Albert 333.
 Poppovics István 315.
 Poprád 376.
 Pornói apátság 166. 177.
 Poroszország 2. 14 kk. 40. 46. 52.
 53. 178. 187. 203. 205. 254. 363.
 Port Royal 11.
 Postai költségek 345.
 Pottok 324.
 Pozsega 174.
 Pozsony 1. 50. 71. 95. 96. 129.
 141. 184. 191. 238. 250. 272.
 282. 335. 336. 378. 390.
 — ág. hitv. ev. iskola 256—261.
 373. 387. 389. 390. 451.
 — archigymnasium 333. 335. 336.
 358.
 — árvaház 305.
 — jézustársasági rezidenczia 103.
 105. 291. 307. 435.
 — kath. gymnasium 90. 190. 273.
 342.
 — külvárosi népiskolák 106—7.
 — normalis iskola 56. 101—106.

155. 196. 273. 290—292. 294.
296. 299. 304. 306.
Pozsonyi tankerület 184. 290—292.
296—299. 303. 332. 386. 387.
390.
Pozsonyszentgyörgy 176. 297. 358.
— kath. gymnasium 90. 333. 335.
340. 341.
— nemzeti iskola 298. 303. 304.
Prága 50. 56. 120.
Prandt Ádám 371.
Praun báró alapítványa 309.
Pray György 154. 269. 372.
Prebul 323.
Predmér 298.
Premontreiek 93. 134. 135. 191.
192. 337. 338. 339. 370.
Prerodnig (Pregotnek) Antal 315.
Privinaglava 418.
Privigye 297. 333. 340. 358. 359.
Privilegirte Anzeigen 268—270.
Próbaév (tanári) 223. 224.
Projectum Budense 277 kk. 303.
304. 310.
Prónay László 399.
Protestáns iskolák 19. 159. 181.
182. 184. 185. 190. 191. 193.
202. 233. 252—255. 256—260.
270. 324. 374. 375—401. 480—
494.
Protestánsok külföldi utjai 17. 97.
373. 374. 452.
Protestantizmus 19. 80. 113—114.
159. 160. 233. 253. 291. 301.
326. 373. 374. 375—401. 407.
421. 446. 451. 452. 474—479.
480—494.
Pruszká 297.
Psaltir (zsoltárkönyv) 329.
Psychologia 121. 154. 255. 258. 393.
Puchó 297.
Pufendorf 17.
Pulya 170.
Pupikoffer Ágost 364. 369. 372.
Püspöki 300.
Püspöky Ferencz 372.
Pusztafödemes 107.
Pütter 154.
Rácsai-féle alapítvány 347.
Rác iskolák 318—331.
Rác Sámuel 371.
Rác-Kozár 376.
Rác-Petri 300.
Rác-Versecz 323.
Ráday 399.
Radvánszky Ferencz 399.
— István 262.
Rajcsány-féle alapítvány 351.
Rajecz 298. 304.
Rajzolás 9. 12. 13. 27. 28. 47. 55.
105. 187. 202. 206. 279. 280.
292. 293. 294. 300. 306. 347.
428.
Rakovác 418.
Ramler 43. 60.
Ramus Péter 259.
Rappensberger Vilmos 333.
Ratio Educationis 2. 43. 44. 45.
47. 57. 66. 99. 123. 133. 143.
148. 160. 179. 180. 181—275.
276. 292. 301. 335. 345. 346.
352. 353. 354. 360. 361. 362.
364. 366. 368. 371. 375—401.
408. 410. 411. 424. 458—468.
479—494. 495.
Rationalismus 12. 14—20. 29. 30.
72. 75. 80. 112. 203. 224. 255.
265. 270.
Rationarium (lőcsei) 254.
Ratkó 388. 389. 393.
Rausch Ferencz 372.
Rautenstrauch, braunauai apát 68.
71—75. 76. 77. 109. 130. 132.
133. 179. 200. 238. 365. 464. 465.
Reáliskola 27. 28. 43. 44. 54—56.
Realiák (Realismus) 6. 11. 25 kk.
34 kk. 54 kk. 60. 62. 80. 122.
208—210. 218. 270.
Realmemorieren 32.
Rebenberg 324.

- Reckahni iskolák 39.
 Récsé 176. 240—243. 272. 273. 274.
 Régiségck 44. 65. 91. 125. 206.
 207. 213. 228. 358. 364.
 Regulamentum Illyricum 322. 416.
 417.
 Reineggs Jakab 379. 380.
 Reischach Tádé báró 56. 325.
 Rékás 316.
 Remete 418.
 Rendkívüli tanárok 222. 368.
 — tárgyak 205. 206. 207. 228.
 230. 231. 279. 289. 304. 359.
 364. 368.
 Rendtartás 221—234. 276. 353.
 Repetensek 92. 93. 222. 247. 364.
 367—370.
 Resewitz 38. 55. 203. 224.
 Resicza 317.
 Rethwisch Konrád 25.
 Révai Miklós 58. 244. 245. 284.
 285. 286. 289. 293. 295.
 Révay Péter gróf 429.
 Rezik János 45.
 Rhetorika 11. 22. 26. 32. 36. 44.
 65. 66. 91. 93. 123. 188. 202.
 206. 213. 249. 255. 258. 350.
 393. 469.
 Richter K. A. 25.
 Riedel Frigyes 43. 70.
 Riegger Pál József 8. 17. 40. 68.
 71. 118. 129. 130. 132. 179. 269.
 Riehl István 108.
 Rier Xav. Ferencz 293.
 Rimaszombat 89.
 Rimaszombati: ev. ref. iskola 233.
 — kath. gymnasium 90. 337. 339.
 359.
 Rochow Eberhard 39. 80.
 Róka János 102.
 Roland d'Erceville 7. 8.
 Róma 134. 137. 150. 198.
 Római jog 17. 71. 76. 126. 127.
 133. 219. 264. 367.
 Rössler János 105.
 Rousseau 2. 3—7. 9. 14. 28. 37.
 40. 204. 214. 228. 247.
 Roveredo 50.
 Rózsahegy 89. 332. 339. 340. 351.
 358.
 Rozsnyó: gymnasium 86. 191. 333.
 335. 339. 340. 345. 358. 359.
 — nemzeti iskola 301.
 Rozsnyói káptalan 176.
 Ruby József 333.
 Ruby Miroszláv 295.
 Rudolf király 474.
 Rupp Jakab 147.
 Ruprecht Antal 429.
 Rüstel János 314.
 Ruthén nyelv 288.
 Saághy Gergely 163. 170.
 Saecularisatio 8.
 Sagani káté 110. kk.
 Sagani módszer 39. 47. 50—53.
 102. 105. 106. 187. 280. 291.
 316. 328. 329. 446.
 Salbeck Károly 253.
 Salustius 65.
 Saly Sámuel 378.
 Salzmann János 37.
 Sanád (Szanád) 323.
 Sándor 167.
 Sárffy Aladár 253.
 Sándorfalu 300.
 Sarmaságh Géza 333.
 Sárospatak: ev. ref. collegium 17.
 373. 382. 384. 387. 388. 389.
 390. 392. 394. 451.
 — kath. gymnasium 89. 90. 335.
 339. 340. 341. 389.
 Sassin 296.
 Sátorajújhely 333. 339. 392.
 Sauer Venczel gróf 314.
 Sávnikai apátság 167. 176.
 Scabellumok 132.
 Scheuermann, löcsei subrector 254.
 Schlecht Lipót 63.
 Schlechter Antal 105.
 Schlosshof 238. 464. 465.

Schlözer Ágost Lajos 79. 154.
 Schmid K. A. 17.
 Schmidt Julian 14.
 Scholasztikusok 112. 134. 210. 259.
 Schöndorf 313.
 Schönvitzky Bertalan 333.
 Schönwiesner István 372.
 Schrader 17.
 Schrauf Károly 63. 64.
 Schroetter Ferdinánd 70.
 Schwarz-féle (altdorfi) könyvtár 263.
 Schwarz János 254.
 Scopoli János 428. 429.
 Scribestie 323.
 Sebastianovich Ferencz 406.
 Sebészet 54. 68. 69. 138. 139. 141. 148. 371.
 Segenthau 313.
 Segesd 189. 341.
 Sellyei prépostság 166. 176.
 Selmeczbánya 69.
 — ág. hitv. iskola 387. 388. 389. 391. 392. 393.
 — árvaház 305.
 — bányászati akadémia 364. 423—430.
 — jézust. residenczia 171. 430.
 — kath. gymnasium 333. 338. 340.
 — nemzeti iskola 299.
 Selyemtenyésztés 306. 309. 313.
 Seminariumok (papnevelő-intézetek) 132. 133. 135—138. 150. 151. 447. 448.
 Seminariumok (tanár- és tanítóképző-intézetek) 23. 27. 43. 91.
 Semler Kristóf 27.
 Senatus regius (egyetemi) 43. 149. 153. 189. 276. 353. 403.
 Seneca 65. 212.
 Sensualismus 13.
 Seul-Tour 313.
 Sige 324.
 Siglisberg 299.

Simen, bécsi kanonok 68.
 Sinay Miklós 377.
 Sissatovác 419.
 Skerlecz Ferencz 97. 103. 163.
 Slawa Antal 315.
 Solennitas ecclesiastica 74.
 Somogy (Abaúj m.) 167. 177.
 Somorja 297. 298. 304. 341.
 Somsich János 290. 295.
 Somsich Lázár 97. 163.
 Sonnenburg Berthold 314.
 Sonnenfels József 70. 179. 219.
 Sophokles 60.
 Sopron: ág. hitv. ev. iskola 373. 387. 390. 451.
 — árvaház 308—310.
 — convictus 348.
 — jézust. collegium 166. 167. 168. 171.
 — kath. gymnasium 333. 335. 341.
 — nemzeti iskola 300. 309.
 Soretics Mihály 371.
 Sorlenzmare 323.
 Sósut 169.
 Sövényháza 169.
 Spanyolország 214. 220.
 Spenkuch János Konrad 315.
 Spiess, altdorfi tanár 264.
 Spinoza 75.
 Splény báró 151.
 Statisztika 71.
 Stilus tanítása 11. 12. 49. 65. 188. 206. 207. 211. kk. 228. 258. 279. 350. 446.
 Stock Simon 68.
 Stojanovich g. n. e. püspök 418.
 Stomfa 297.
 Stoósz 301.
 Störck Antal 68. 69. 119. 141.
 Strassburg 55.
 Stubnya 299.
 Stur József 127. 371.
 Sturm Márton 254.
 Stuttgart 264.

- Sub auspiciis 380.
 Suetonius 65.
 Sukoró 167. 169.
 Sulzer János György 43. 60. 124.
 Sunyava 166.
 Svedlér 301.
 Svédország 220.
 Svidniczi (kőrösi) gör. kath. püspökség 137.
 Synopsis juris ecclesiastici 71—76. 77.
 Syrus nyelvtan 77.
 Szabó András 131. 144. 153. 362. 365. 372. 406.
 Szabó-féle alapítványok 309.
 Szabó Otmár 332.
 Szakálháza 313. 317.
 Szakas 300.
 Szakiskola 55. 56. 80.
 Szakolcza : 297.
 — Collegium Repetentium 91.
 — gymnasium 333. 335. 339. 340. 341.
 — nemzeti iskola 303.
 Szakrendszer 60. 66. 98. 228.
 Szalatnya 300.
 Szalai Sámuel 394.
 Számítan 26. 27. 47. 48. 49. 52. 54. 60. 65. 81. 102. 105. 107. 202. 206. 207. 208. 209. 226. 228. 260. 279. 281. 282. 288. 294. 320. 325. 326. 330. 350. 356. 369. 392. 419. 426. 445. 446. 482.
 Száratorisz Ferencz 333.
 Szászka 317. 323.
 Szászország 25. 39. 205. 209.
 Szathmár András 372.
 Szatmár : ev. ref. iskola 387. 388. 390.
 — jézust. residentia 166. 177.
 — kath. gymnasium 333. 335. 339. 340. 344.
 — kath. népiskola 300.
 Szatmár István 377.
 Széchenyi-féle alapítvány 347.
 Széchenyi gróf 429.
 Szécsény 189.
 Szedmáky Mihály 127.
 Szeged : gymnasium 333. 340.
 — nemzeti iskolák 300.
 Szeghi 166.
 Szegszárd 166.
 Szegszárdi apátság 166. 176. 177.
 Székely György 384.
 Szekeres Athanáz 330.
 Székesfehérvár 83. 297.
 — árva alapítvány 305.
 — gymnasium, 191. 334. 335. 339. 340.
 — nemzeti iskola 301.
 Székutna 299.
 Szelepcsényi-féle alapítvány 347.
 Szelecsény 389.
 Széll Farkas 384. 395.
 Szemészet 68. 139.
 Szemléltetés 37. 61. 149. 217. 218. 358. 359.
 Szempecz : árvaház 307.
 — gazdasági iskola 90. 307. 364.
 Szenczy Győző 332.
 Szenicz 297.
 Szent Ágoston 78. 114.
 Szent-Anna : convictus 350.
 — gymnasium 335. 340. 358. 359.
 Szent-Borbála intézet Bécsben 137. 138.
 Szentes 300.
 Szentesi János 392.
 Szentgotthárd 189.
 Szentgyörgy (Turóc m.) 299.
 Szentgyörgyi István 392.
 Szent-Hubert 313.
 Szentírásmagyarázat 77. 118. 132. 366. 419.
 Szent István 148. 165. 408.
 Szentivány Mihály 388.
 Szent-János (Pozsony m.) 297.
 Szent Jánosról elnevez. soproni keresztcsok 167.

Szent Jobb 148. 405.
 Szentkláray Jenő 313.
 Szent László 165.
 Szentmária (Szabadka) 299. 300.
 , 337.
 Szent Pál 320.
 Szentpéter 323.
 Szentpétervári patriarcha 419.
 — tudós társaság 124. 125.
 Szentzy István 293.
 Szepes: jézust. residentia 166. 167.
 — latin iskola 337.
 — püspökség 176.
 Szepesolaszi 376.
 Szepesség 194. 251. 252. 253—256.
 260. 265. 268. 269. 301. 302.
 Szepessy Mihály 156. 175.
 Szépirás 44. 49. 102. 105. 187.
 207. 260. 279. 281. 285. 294.
 330. 392. 445.
 Széptudományok 44. 70. 92. 93.
 123. 364. 373. 451.
 Szerb nyelv 288. 328. 329.
 Szerdahelyi György 123. 364. 369.
 372. 494.
 Szerencs 392.
 Szertartástan (ritusok) 365. 366.
 Szerzetesek 191. 192. 193. 222.
 304. 337. 339. 343. 370. 378.
 418. 446. 449.
 Szerzetesek házi. studiumai 72.
 133. 135. 193. 445.
 Szerviták 134.
 Szikszó 392.
 Sziklgyi Márton 388. 392.
 — Sámuel 398.
 Szilágyosomlyó 300.
 Szilas 323.
 Szilézia népiskolái 21. 46. 47.
 Szily Kálmán 495.
 Színjátékok (iskolai) 207. 393.
 Szirmai Anna 262.
 — István 388.
 — Tamás báró 262.
 Szjelnicz 299.

Szkalkai apátság 166. 168. 177.
 Szklenár György 307.
 Szklenó 299.
 Szkulya 323.
 Szlávy Pál 165.
 Szobotist 297.
 Szöllős 300.
 Szőlőssy Ferencz 163.
 Szombathely 89. 333. 335. 338.
 340. 358. 359. 360.
 Szombathelyi püspök 310.
 Szomolnok 301. 429.
 Szorgalmi idő 227. 316. 326.
 Szređistye 323.
 Sztárai Antal gróf 306.
 Szucsány 379.
 Szükséges tárgyak 206. 207.
 Szülészet 68. 69. 139.
 Szünidő 227. 230. 316. 326.
 Szvorny Mihály 371.
 Tab 383.
 Táblázatos módszer 28. 50. 51. 52.
 106. 328.
 Tachygraphia 44. 203. 207.
 Tacitus 6. 23. 357.
 Takáts Sándor 333.
 Tallos: 297.
 — fegyház 307.
 — kir. árvaház 107. 295. 305.
 306. 307. 308. 309. 310. 334.
 Tállya 392.
 Tamásfalva 166.
 Tanárképzés 27. 57. 91—93. 97.
 98. 135. 222. 247. 362. 367—
 371. 448. 449.
 Tanárok 222—224. 232. 353. 368 kk.
 448.
 Táncz 25. 35. 151. 263. 347. 406.
 Tandj 277. 301.
 Tanítók 278. 303. 326. 487.
 Tanítóképzés 21. 49. 50. 187. 280.
 291. 296. 297. 299. 302. 303.
 316. 317. 327. 446.
 Tankerületek 184. 189. 237. 245.
 290. 332 kk. 339. 409.

- Tankönyvek 32. 52. 53. 87. 88. 98.
107. 108 kk. 129. 182. 189. 193.
197. 212. 213. 216. 217. 276.
281—289. 315. 322. 323. 326.
329. 344. 354—357. 360. 385.
419. 482.
- Tankötelezettség 187. 277. 278. 303.
- Tanszerek 125. 126. 138. 139. 149.
153. 292. 315. 326. 330. 343.
344. 364. 430.
- Tanulmányi alap 137. 147. 152.
155—178. 187. 189. 190. 193.
292. 293. 294. 295. 298. 342—
345. 347. 348. 349. 401. 406.
455—457. 495.
- Tanulmányi bizottság (bécsi) 94.
95. 96. 98. 99. 104. 129. 142.
180. 200. 235. 236. 239. 242.
365. 450. 451.
— — (pozsonyi) 97. 98. 102.
103. 163. 183. 234. 239. 311.
450. 452. 453. 454.
- Tápé 170.
- Tarczai 382. 392. 489.
- Tárgykörök 209.
- Tarján 165. 170.
- Tarnóczy-féle alapítvány 347.
- Tarras 324.
- Tata: gazdasági tanfolyam 307.
364.
— gymnasium 332. 339.
- Taurus Aemilianus 212. 357.
- Technologia 154.
- Teleki József gróf 395.
- Temes vármegye 331.
- Temesi bánság 110. 312—331. 334.
421.
- Temesvár: 50. 314. 323. 327. 328.
— árvaházi alap 316.
— görög nem egyesült iskolák
319—321. 323. 327. 329. 416 kk.
— görög nem egy. seminarium
416. 417. 420.
— kath. gymnasium 332. 333. 339.
— normalis iskola 314—316.
- Teregova 323.
- Terentius 212. 357.
- Térképek 124. 218. 259. 261. 344.
359.
- Természetjog 71. 72. 75. 127. 203.
207. 208. 219. 255. 259. 336.
355. 367. 393. 399. 419. 469. 482.
- Természetrajz 9. 12. 13. 26. 35. 37.
52. 60. 65. 70. 81. 121. 122.
124. 125. 126. 148. 149. 153.
198. 203. 206. 207. 208. 267.
269. 294. 344. 356. 358. 360. 472.
- Territorialis elhelyezése a közép-
iskoláknak 88—90.
- Tersztyánszky Dániel 194. 199.
240—275.
— Dezső 241. 252.
— János 253.
- Tersztyénszky (Tersztyénszky) csa-
lád 253.
- Testi fenyték 231. 232. 349.
- Testi nevelés 4. 17. 35. 37. 53.
224—226. 247. 248.
- Theokritos 60.
- Theologia moralis 77. 79. 118.
- Theologiai irodalomtörténet 77. 78.
- Theologiai tudományok 76—79. 92.
108. 116. 117. 118. 119. 130.
131 kk. 147. 150. 151. 259. 336.
362. 365. 366. 369. 370. 372.
373. 377. 393. 395. 399. 417.
419. 446. 447. 451. 482.
- Thewrewk Emil 403. 406.
- Thomasius 17.
- Thorn 254.
- Thukydides 6.
- Thun László gróf 429.
- Thurzó-ház 269.
- Tibe 166.
- Tihanyi Dániel 399.
- Tirenberger Károly 428. 429.
- Tisza-Szent-Miklós 323.
- Tokaj 392. 489.
- Tököli Imre 269.
- Tölcséry Ferencz 333.

- Toltsva 392.
 Tomásek J. Pál 254.
 Tomásovác 323.
 Tomka-Szászky János 256—258.
 Tompa László 137. 371.
 Topperczer Zsigmond 388.
 Tordai György 312.
 Török-Bálint 169.
 Török Ferencz 170.
 Török Kálmán 156.
 Torontál vármegye 331.
 Történelem 5. 9. 12. 13. 17. 24.
 26. 27. 31. 35. 44. 48. 49. 60.
 61. 62. 65. 70. 71. 91. 102. 105.
 121. 124. 125. 126. 154. 198.
 199. 200. 201. 202. 206. 207.
 208. 216. 217. 218. 219. 220.
 228. 255. 257. 258. 263. 264.
 267. 279. 294. 325. 344. 350.
 354. 366. 367. 369. 393. 399.
 419. 446. 466. 470. 471.
 Törvényczikkek : 1498 : III : 55. —
 165. 168.
 — 1548 : XII. — 163. 165. 166.
 177. 409.
 — 1608 : I. — 484.
 — 1715 : XVI. — 165.
 — 1715 : XXX. — 476.
 — 1715 : LXXIV. — 181. 397.
 — 1723 : LXX. — 181.
 — 1681 : XXV. XXVI. — 475.
 — 1687 : XXI. — 475.
 — 1647 : XI. — 491.
 — 1868 : XXXVIII. — 411.
 — 1883 : XXX. — 244. 411.
 Tóth Lőrincz 333.
 Tótpróna 298. 299. 304.
 Tót nyelv 196. 269. 283. 288.
 Tóttelek 166.
 Totzen (történetiró) 128.
 Tournely Honoratus 132.
 Trattner bécsi nyomdász 467.
 Trautsohn gróf 122.
 Trencsén : 297. 298. 344.
 — ág. hitv. ev. iskola 387. 388.
 Trencsén : jézust. collegium 168.
 240.
 — kath. gymnasium 333. 338.
 340. 344.
 — nemzeti iskola 299. 304.
 Tridenti zsinat 75.
 Triebswetter 313.
 Trieszt 50.
 Trinitariusok 134. 135. 370.
 Trnka Venczel 371.
 Troppau 50.
 Trotzendorf Bálint 254.
 Trsztena 90. 338. 339.
 Trsztyénszky Ferencz 253.
 Trsztyénszky János 253.
 Tuczy János 333.
 Tudományos akadémia 445.
 Tudós társaság 267. 268. 269.
 Turcsek 299.
 Turcz 136.
 Turóczi convent (hitcles hely) 83.
 444.
 — prépostság 166. 176.
 Tursellinus (Horatius) 357.
 Tüzértudományok 154.
 Udvardy László 336.
 Uj-Arad 313. 317.
 Uj-Bánya 299.
 Uj-Bessenyő 316.
 Ujjezdo 166.
 Uj-Palánka
 Ujságok olvasása 26. 45. 203. 207.
 359.
 Ujváry Dávid 372.
 Ujvidék 89. 90. 299. 341. 415—423.
 Ulma 323.
 Unger Mátyás 315.
 Ungvár : 83. 89. 177. 293.
 — gymnasium (ill. archigymn.)
 91. 190. 191. 293. 332. 335. 336.
 345. 358.
 — kath. népiskola 300.
 — seminarium 136.
 Ungvári tankerület 184. 290. 293.
 294. 300. 333.

- Université de France 182. 183.
 Ürményi József 95. 98. 103. 119.
 120. 130. 142. 143. 144. 146.
 148. 156. 170. 179—180. 181.
 186. 191. 192. 194. 197. 199.
 200. 204. 236—239. 242. 243.
 244—246. 250. 251. 270. 273.
 277. 281. 282. 302. 304. 335.
 336. 340. 349. 354. 357. 358.
 359. 367. 370. 382. 397. 458 kk.
 Utilitarismus 5. 11. 22. 31. 32. 33.
 34. 47. 54. 114. 122. 186. 198.
 204—208. 212. 235.
 Utleírás 206.
 Utvin 323.
 Vaál 170. 180.
 Vác: 402.
 — angol kisasszonyok 147.
 — árvaház terve 311.
 — gymnasium 191. 333. 339. 340.
 — kir. Teréz-akadémia 147. 349.
 — nemzeti iskola 301.
 — seminárium (lyceum) 132. 193.
 Váczy János 274.
 Vág folyó 334.
 Vág-Besztercze 89. 90. 297.
 Vágó Ferencz 333.
 Vágújhely 296. 297.
 Vaisz Ferencz 124. 148.
 Válah 300.
 Valcsa 299.
 Valerius Maximus 212. 357.
 Valtér Ignác 293.
 Vallásos nevelés, vallástan 6. 7.
 12. 30. 34. 44. 47. 48. 52. 64.
 102. 106. 192. 206. 207. 232.
 233. 237. 276. 279. 282. 325.
 326. 348. 349. 350. 385. 386.
 445. 463. 482 kk.
 Vallentics Ferencz 274.
 Valois-ház 220.
 Vámos 167.
 Van Espen 178.
 Van Swieten Gellért 40. 41. 45.
 54. 68. 84.
 Van Gottfried 273.
 Vancsa Mihály 378.
 Várallya (Szepes) 260.
 Varjas János 377.
 Várna (Trencsén m.) 298.
 Városey Gyula 156.
 — Tivadar 341.
 Varro (Terentius) 212. 213. 357.
 Vásárhely (Hódmező-) 300.
 Vaskó 300.
 Vasvár 338.
 Vay István 394.
 Végh Ignác 170.
 Vegytan (l. chemia)
 Verdnik 418.
 Vereb 170.
 Vergilius 11. 23. 32. 356.
 Vermes 323.
 Versecz 316. 323. 328. 423.
 Verselés 203. 207.
 Versenyvizsgálatok 57. 91—93. 97.
 119. 120. 131. 188. 336. 337.
 370. 448. 449.
 Veszprém: árvaház 305.
 — kath. gymnasium 333. 359.
 — seminárium (lyceum) 132. 193.
 Veszprémi István 267. 269.
 Veszprémvölgyi apáczák 166.
 Vezza Gábor 153. 372.
 Victórisz Pál 388.
 Vincenzo Macedonio 161.
 Virágh Mihály 394.
 Viszokajszky István 333.
 Vitruvius 65.
 Vittencz 297.
 Vivás 263. 406.
 Vizer Ádám 371.
 Vizsgálatok (iskolai) 66. 228. 229.
 230. 248.
 Vlahovics Emil 333.
 Vojnits Döme 334.
 Voltaire 11. 20. 24.
 Vormbaum 39. 91. 187. 205. 209.
 Vörös Antal 153. 334. 372. 387.
 388.

- Vörösberényi apátság 166. 177.
 Vörös csillagos szerzetesek 148.
 Voss Károly (ehrenfelsi) 308. 309.
 Vracsevgáj 323.
 Vránai perjelség 269.
 Vrbitzki kath. alapítvány 90. 350.
 351.
 Vriczkó 299.
 Vujanovszky István 329.
 Vulgata 329.
 Wagendrüssel 266.
 Wagner Károly 372.
 Wallaszky Pál 235. 242. 267. 425.
 Wallpoll csanádi prépost 314.
 Walter József 105.
 Weinert Sámuel 254.
 Weiser Frigyes 89. 156.
 Weiss Ferencz 296. 371.
 — Lipót 105.
 Weisskirchen (Fehértemplom) 323.
 Wernier Venczel báró 429.
 Werner Adolf 332. 334.
 Westfáli béke 76.
 Wiesenheid 313.
 Wills: Gesch. der Univ. Altdorf
 262.
 Wimmersberg báró 429.
 Winckelmann János 23. 123.
 Windisch K. Th. 261. 267.
 Winterl Jakab 371.
 Wittenberg 254.
 Wolf János György 55. 56.
 Wolff Frigyes Ágost 23.
 — Keresztély 17—21. 75. 122.
 250. 255. 259. 264.
 Wolfgruber Coelestin 75. 108.
 Wolke Keresztély 37.
 Wrtby János gróf 429.
 Xenophon 60.
 Zágráb: 133. 174. 184. 245. 284.
 Zala megye 306.
 Zalavár 189.
 Zápolya János 168.
 Zay Péter báró 103. 399.
 Zedlitz báró 25. 37.
 Zeller Ede 14.
 Zene 26. 35. 105. 187. 202. 206.
 263. 279. 280. 292. 293. 294. 306.
 Ziegler Theobald 80.
 Zgurics János 163.
 Zlicsó (Ztlechó?) 166.
 Znióvárallja 299. 337.
 Zólyom 299.
 Zombor 300. 341.
 Zsebely 323.
 Zsedényi család 252.
 Zsigmond király 165. 167. 402.
 Zslicsek Mihály 378. 379.
 Zsolna: 297. 298.
 — gymnasium 89. 90. 332. 338.
 345.
 — jézust. residentia 173.
 — nemzeti iskola 304.
 Zsombolya 313. 316. 317.